

Tibetan Sanskrit Works Series

Published under the Patronage of the Government
of the State of Bihar

General Editor

Dr A. S. ALTEKAR, M.A., LL.B., D.Litt.

*Hon Director, K P Jayaswal Research Institute, Patna and
University Prof of Ancient Indian History and Culture, Patna University .*

VOLUME II



PANDITA DURVEKA MISRA'S

DHARMOTTARAPRADIĀ

[Being a sub-commentary on Dharmottara's Nyāyabandhutika,
a commentary on Dharmakīrti's Nyāyabandhu]

Edited by

PANDITA DALSUKHBHAI MALVANIA

Banaras Hindu University

SAIND
MIS/MAL
32725

KASHIPRASAD JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE

PATNA

1955

भोटदेशीय-संस्कृतग्रन्थमाला ।

द्वितीयं पुष्पम् ।

आचार्यधर्मकीर्तिकृतन्यायविन्दोराचार्यधर्मोत्तरकृतटीकाया

अनुटीकारूपः पण्डितदुर्वेकमिश्रकृतो

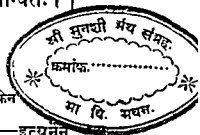
धर्मोत्तरप्रदीपः ।

[न्यायविन्दुना तटीकया च समन्वितः ।]

काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकेन

पण्डित दलसुखभाई भालवणिया—इत्यनेन

सम्पादितः ।



काशीप्रसाद-जायसवाल-अनुशीलनसंस्था

पाटलिपुत्रम्

PUBLISHED ON BEHALF OF THE
K P JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE
PATNA
BY ITS HON DIRECTOR DR A S ALTEKAR

All rights reserved

PRINTED IN INDIA
BY
RAMA KRISHNA DAS
AT THE BANARAS HINDU UNIVERSITY PRESS
BANARAS



PANDITA DURVEKA MIŚRA'S

DHARMOTTARAPRADĪPA

[Being a sub commentary on Dharmottara's Nyāyabīndutika,
a commentary on Dharmakīrti's Nyāyabīndu]

Deciphered and edited by

PANDITA DALSUKHBHAI MALVANIA,

Lecturer, College of Oriental Learning

Banaras Hindu University

KASHI PRASAD JAYASWAL

RESEARCH INSTITUTE

PATNA



CONTENTS

1. Abbreviations	11
2. A Note by the Government of the State of Bihar	111
3. Preface of the General Editor	v—vii
4. Introduction (English)	1—xxxv
" (Hindi)	३७—६०
5. न्यायबिन्दु-न्यायबिन्दुटीका-धर्मोत्तरप्रदीपा ।	१—२५७
१ प्रत्यक्षपरिच्छद ।	१—८६
२ स्वार्थानुमानपरिच्छद ।	८७—१४९
३ परार्थानुमानपरिच्छद ।	१५०—२५७
6. Notes (टिप्पणानि)	२५९—२७४
7. Indices	२७५—३०२
8. Errata (शुद्धिपत्रकम्)	३०३

Abbreviations

तत्त्वस०	तत्त्वसग्रह (G O S No 30, 1926)
तत्त्वस० प०	तत्त्वसग्रहसंज्ञिका („)
तात्पर्य०	न्यायविदुटीकाया अनुटीका तात्पर्यनिबन्धनम् अप्रकाशित मुनिश्रीपुण्य- विजयसत्कम् ।
न्याय० टि०	न्यायविदुटीकाटिप्पणी (Bibliotheca Buddhica Petrograd, Vol XI)
न्याय० ता०	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका (Vijayanagaram Sanskrit Series, No 15, 1898)
न्यायप्र०	न्यायप्रवेश (G O S No 38, 1930)
न्यायम०	न्यायमञ्जरी (Vijayanagaram Sanskrit Series No 10, 1895)
न्याया०	न्यायावतार (न्यायावतारवार्तिकवृत्त्यन्तर्गत) (सिधी जैन ग्रन्थमाला न० २०, १९४९)
न्याय० भा०	न्यायभाष्यम्
न्याय० म० टि०	न्यायविदुटीकाटिप्पणी मल्लवादिभिरुक्ता अप्रकाशिता मुनिश्रीपुण्यविजय- सत्का ।
न्यायवा०	न्यायवार्तिकम् (चौखम्बा संस्कृत मीरीज, १९१६)
पाणिनि	पाणिनिवृत्ताष्टाध्यायी
प्रमाणमी०	प्रमाणमीमासा (सिधी जैन ग्रन्थमाला न० ९, १९३९)
प्रमाणवा०	प्रमाणवार्तिकम् आचार्यमनोरथनन्दिवृत्तिसहितम् । (J B O R S 1937)
प्रमाणवि०	प्रमाणविनिश्चय (अप्रकाशित)
प्रमाणवि० टी०	प्रमाणविनिश्चयटीका (अप्रकाशिता)
प्रमेय०	प्रमेयकमलमार्ण्ड (निर्णयमागर प्रेम, १९४१)
प्र० श्चो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञटीका (किताब महउ, इस्लामाबाद, १९४३)
मनो०	मनोरथनन्दिवृत्ता प्रमाणवार्तिकटीका (J B O R S 1937)
महा० वन०	महाभारत वनपर्व
शारदाय	(महेश्वरिणि मासायटी, यत्तरम, १९३६)
शं० सू०	शंखाधिक सूत्र
श्या० महा०	श्यावर्णमहाभाष्यम्
इमोजवा०	इमोजवार्तिकं कुमारीवृत्तम् (Madras University, 1940)
निर्दिष्टि०	निर्दिष्टिविनिश्चय (अप्रकाशित प० मूलमालाश्रीमपरीसत्कम्)
हेतु०	हेतुविज्ञान (G O S No 113, 1949)



1 The Government of Bihar established the K P Jayaswal Research Institute at Patna in 1951 with the object, *inter alia*, to promote historical research, archaeological excavations and investigations and publication of works of permanent value to scholars. This Institute is one of the five others planned by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Jayaswal Research Institute, three others have been established to give incentive to research and advancement of knowledge,—the Nālanda Institute of Research and Post Graduate studies in Buddhist learning and Pali at Nalanda, the Mithilā Institute of Research and Post Graduate studies in Sanskrit learning at Darbhanga and the Bihar Rashtra Bhasha Parishad for research and advanced studies in Hindi at Patna.

2 As part of this programme of rehabilitating and reorientating ancient learning and scholarship, the editing and publication of the Tibetan Sanskrit Text Series has been undertaken with the co-operation of scholars in Bihar and outside. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

PREFACE OF THE GENERAL EDITOR

The Kashi Prasad Jayaswal Research Institute has great pleasure in offering to the world of scholars the second volume of the Tibetan Sanskrit Texts Series,—*Dharmottarapradīpa* of Durveka. This work also deals with Buddhist Nyāya like its predecessor, *Pramanavartika Bhasya* of Prajñākaragupta, and is also like that work, being published for the first time in Sanskrit from the photographs of a single MS preserved in Tibet and brought to India by Śrī Rāhula Sāṅkṛityāyana and kept in the Bihar Research Society. It is hoped that its publication will facilitate the studies and researches in Indian logic in general and Buddhist logic in particular.

The present edition gives not only the text of *Dharmottarapradīpa* of Durveka, but also of *Nyāyabandhutikā* of Dharmottara, of which it is a commentary, and of *Nyāyabandhu* of Dharmakīrti, which is the original work commented upon by Dharmottara. The past mentioned two works have been published already more than once, but they also have been included in the present edition, as otherwise the *Dharmottarapradīpa* of Durveka would not have been easily intelligible. There was an additional reason for including the text of the *Nyāyabandhutikā*, two new and better MSS of that work had become available in the MSS Library of Jesalmere and we were in a position to utilise them for the new edition.

In ancient and medieval India knowledge and scholarship were not narrow or compartmental. Hindu, Buddhist and Jain philosophers and logicians were studying, understanding and criticising where necessary, the views and theories of one another. The views of Buddhist Dignaga were criticised and commented upon by Hindu philosophers like Udyotakara and Kumārila and the Jain thinkers like Mallavadin, these in their turn were reviewed by Dharmakīrti in his *Nyāyabandhu*. Dharmakīrti in his turn was criticised by Hindu philosophers

like Vyomaśiva, Jayanta and Vachaspati Mīśra. The views of these scholars have been in turn surveyed by Durveka in his *Dharmottarapradīpa*. The present work, and especially the learned notes which its editor has supplied at its end, will give the reader an interesting idea of this contact of mind with mind and thought with thought that was going on for nearly five centuries from c. 500 to 1,000 A.D. The contact was by no means purely acrimonious, but it helped the development of logic and philosophy.

There is a general belief in modern times that commentators merely explain the original texts and do not make any contributions of their own. This is not entirely true. The development of the Hindu Law is largely due to the medieval commentators and the *Mitākṣharā* has almost entirely eclipsed the *Yājñavalkyasmṛiti* in the modern law courts. We have rather to look to commentaries and digests like the *Mitākṣharā*, the *Majukha* and the *Dayabhaga* for the elucidation of the new developments in the Hindu law. In the realm of Nyaya also, we find that the great logicians like Dharmakīrti, Prajñākara Gupta and Durveka, while writing their commentaries, not only introduce new concepts but also correct the views of the revered scholars on whose works they are commenting. This is undoubtedly a pleasing feature of Hindu scholarship. Had it obtained a wider scope, India would have had greater intellectual advance and achievements to her credit.

The K. P. Jayaswal Research Institute is thankful to Sri Dalsukhbhai Malvani of the College of Oriental Learning, Hindu University, Banaras, for undertaking the editing and publication of this work. He has spared no pains in making it as flawless as possible. He has utilised two unpublished MSS of *Nyājabandufikā* and given at the end references to other works where we have related passages to elucidate the view points in the *Dharmottarapradīpa*. His Introduction gives a learned account of the history of logic from the days of the Buddha to the end of the 11th century A.D. It is

hoped that this work, which gives the text of the *Nyaya bindu* and the *Nyayabindutika* also, will be found to be very valuable to the students of the Indian logic

I cannot conclude this introduction without expressing my indebtedness to that great and distinguished scholar, Pandit Sukhlalji,—who has been working only with his *jnanaabakshu* for the last forty years,—for kindly going through the text of the present work and making a number of valuable suggestions. I am also indebted to Muni Punyavijayaji for placing at our disposal two unpublished MSS of *Nyayabindutika*, which has enabled us to bring out a better edition of the text. We hope that the K P Jayaswal Research Institute will continue to receive such valuable and disinterested cooperation from such scholars in future also.

The Bihar Research Society, Patna is the owner and custodian of the photo negatives of the Sanskrit MSS, brought from Tibet by Tripitakacharya Rahula Sankrityayana, which are being utilised for the publication of this Series. The K P Jayaswal Research Institute desires to express its indebtedness to the Society for placing these MSS photographs at its disposal for their decipherment and publication.

A S ALTEKAR

Hon Director,

19-1955

K P Jayaswal Research Institute,
Patna

INTRODUCTION

I

1 *Critical Apparatus*

The present volume includes the following three works — (1) *Nyaya bindu* by Ācharya Dharmakīrti, (2) *Nyayabīndutīka* by Ācharya Dharmottara, and (3) *Dharmottara pradīpa*, a sub-commentary by Pandita Durveka Mīśra. The first two have been published in many editions in India and elsewhere. *The Dharmottara pradīpa* is being published here for the first time.

In preparing the present edition the following manuscripts and published works have been utilised —

1 A This is a palm leaf manuscript belonging to the Śāntinātha Jaina Bhandara, Khambhat¹. It was written in Vikrama Samvat 1229 (1172 A D). It contains only the *Nyaya bindu tīka*. Prof. Peterson had started printing his edition (P) on the basis of this manuscript. After completing the printing of the first chapter he happened to come across another manuscript (B). Therefore he collated the two MSS and gave a list of the different readings at the end of the first chapter. As regard to the subsequent chapters, he selected the more appropriate readings out of the two and included them in his text and variants were given at the end. I have made use of these variants in my edition.

2 B This manuscript is included in the Bhau Dajī collection of MSS in the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. It contains the *Nyaya bindu* as well as the *Nyaya bindu tīka*. The collection of the Society records this manuscript as *Laghū dharmottara sūtra*. Prof. Peterson has edited the *Nyaya bindu* on the basis of this MS. He has also made use of this MS in editing the *Nyaya bindu tīka*. I have utilised the variants noted by him in his edition for the work.

3 C This is a MS of the Jaina Jnana Bhandara, Jaisalmer, established by Ācharya Śrī Jinabhadra Sūri. It is a palm leaf

¹ For a detailed description see Peterson's *A Third Report of Operations in Search of Sanskrit MSS in the Bombay Circle* 1887 No. 215.

MS, numbered 364 It was copied by Purohita Hartyaṅka at the instance of Śravaka Dharanaka at the time of Ācharya Śrī Jinabhadra Sūri, the pupil of Śrī Jinaraja Sūri, in V S. 1490 (1433 A D) This MS has been utilised for the first time for the present edition It includes both the *Njāyabindu* as well as the *Njāyabindu tika* Muni Śrī Punyavijayji was kind enough to note down the variants of this MS

4 D This MS also belongs to the same Bhandara at Jaisalmer It is a palm leaf MS, numbered 376 It appears to be older than the aforesaid C MS It has been corrected here and there by some reader The revered Muni Śrī Punyavijayji conjectures that it belongs to the second half of the 13th century Both the *Njāya bindu* and its commentary are included in it This MS has been utilised for the first time in this edition Like those of the MS C, its variants have also been made available by Muni Śrī Punyavijayji

There are also some marginal notes in this MS They were also copied by the said Punyavijayji These notes have been printed in the present edition with the mark 'fē' in the foot notes Some notes of the D MS have been included in the text of the MS B (See text p 94) It shows that this MS is older than the MS B

5 P This is the first edition of the *Njāya-bindu tika*, edited by Prof Peterson and published by the Asiatic Society of Bengal in the Bibliotheca Indica in 1889 A D The *Njāya bindu tika* has been prepared on the basis of both the MSS A and B, whereas the text of the *Njāya bindu* is finalised on that of the MS B only The second edition of this work was published in 1929 without any change whatsoever Both these editions give at the outset the *Njāya-bindu tika* and at the end the text of the *Njāya bindu*

6 E This has been edited by Prof Stcherbatsky and is published in the Bibliotheca Buddhica from Petrograd in 1918 It includes both the *Njāya bindu* and the *Njāya bindu tika* The editor has divided the *Njāya bindu prakaraṇa* into different sentences and has made it just like a *sūtra grantha* The *Njāya-bindu tika* has been printed under the relevant Sūtras of the

Nyāyabindu I have adopted almost the same method with some minor changes here and there. This has resulted in some difference in the numbering of Sūtras. This edition has been prepared on the basis of the edition P and the MS of the *Nyāyabindu tika* belonging to Dr. Denison Ross.

7 H This edition was published in Banaras in the Haridas Sanskrit Series Vol. No. 22, under the title of *Nyāyabindu* in 1924. It followed the method of E. It was edited as well as translated into Hindi by Pt. Chandra Shekhar Shastri. It also contained a good introduction. I have made use of this edition. This work has been republished recently in 1954 but it is a reprint of the previous edition without any alteration.

8 N This edition includes the *Nyāyabindu* and the *Nyāyabindu tika* published as its Volume No. 1 by the Nūdana Sanskrit Granthamala of Akola. It is printed in 1952. It is edited by Śrī P. I. Tarkas, M.A., LL.B. This edition is chiefly based on the abovestated E.

9 Photo MS The photoes procured by Mahāpandita Rahula Sankṛityayana of the palm leaf MSS of some Sanskrit works in Tibet have been preserved in the Bihar Research Society, Patna, in thirteen albums. Of them, the 13th album, contains the *Dharmottara pradīpa* in 28 plates. *This sub-commentary is being published in the present volume for the first time.* Each of the plates bears the caption हे० वि० अ०, suggesting that the work is *Hetu bindu anutika*. The work however is *Nyāyabindu anutika*, which has been called *Dharmottara pradīpa* by the commentator himself. The original copy covers 84 leaves. It is written in Newari script. When the photo copy was made, the 60th leaf was not reversed. Consequently, 60 A has been photographed twice, whereas there is no photo of the reverse, i.e., 60B. The MS is correct, but here and there it is indistinct. The first leaf is in a mutilated condition.

Of the four MSS A, B, C and D, A and B belong to separate groups. There are many places where A gives readings quite different from the rest. Similarly, there are so many places where we find the readings in B differing from the rest. It

can be inferred from these facts that A and B have been copied from different original MSS MS D is closer to B than A, whereas C resembles A more than B There are certain variants in C that are not found in any MS The same is the case with D It is therefore permissible to conjecture that though D has a close similarity with B, it was not merely copied from it Similar is the case of the relationship between C and A

I have prepared the present edition on the basis of the above mentioned material I have incorporated those readings in the text of *Njaya bindu tika*, which are accepted by the *Dharmottara pradīpa*, other variants have been noted down in the foot notes I have adopted this method in view of the fact that the main aim of present work is to edit the *Dharmottara pradīpa* Where I could not find a *pratīka* in the *Dharmottara pradīpa*, I have selected the most appropriate reading from various MSS for the text, and the rest have been noted in the foot notes The readings that are not recorded in the MSS, but are available only in the printed editions, have been noted in the foot notes and have not been included in the text

There is only one MS of the *Dharmottara pradīpa* available to us, hence it has been adopted as it stands To indicate corrections and additions I have used round brackets () and square brackets [] respectively For example, in the case of the first leaf of the *Dharmottara pradīpa* which is mutilated all my additions to the text have been included in square brackets []¹ Similarly, the words that are omitted or too faint to be deciphered have been added by me and enclosed in the same type of brackets [] With regard to corrections I have indicated them in round brackets () For example, *तो अस्मिन्ने* has been replaced by *(तस्मिन्ने)*² The portion that could not be read has been indicated with the mark

Since there is only one MS of the *Dharmottara pradīpa* I have indicated its leaf numbers by 1b, 2a etc

¹ P 1 2

² P 3

2 Notes (*Tippaṇī*)

I have given notes at the end of the *Dharmottara pradīpa*. They give the references to similar discussions in other works of Dharmakīrti, where we find the subject matter of the *Nyaya bindu* and its commentaries treated in brief or exhaustively. I have also given references from two unpublished *Tippaṇas* of the *Nyaya bindu tika* as well as the published *Tippaṇī* to support the *Dharmottara pradīpa*, where Durveka has indicated the refutation of other views in Dharmottara's commentary. The *Nyaya māñjarī* and *Nyaya vartikatatparyā tika* refute the views held by the *Nyaya bindu* at many places. Some of these have been indicated in my notes.

3 Indices

Seven indices have been supplied at the end of this volume: one for the *Nyaya bindu*, three for the *Nyaya bindu tika* and three for the *Dharmottara pradīpa*. Index I includes all the important philosophical and other terms in the *Nyaya bindu*. Only three proper names are found in the *Nyaya bindu*. They are also indexed in Index I, but have been printed in black letters. Indices II, III and IV include all the important philosophical terms, the proper names and the quotations respectively in the *Nyaya bindu tika*. Indices V, VI and VII include all the important philosophical terms, the proper names and the quotations respectively in the *Dharmottara pradīpa*. It is hoped that scholars engaged in research might be benefited by these indices.

4 Acknowledgements

It is my pleasant duty to record first of all my gratefulness to Dr. A. S. Altekar, Hon. Director, K. P. Jayaswal Research Institute, who prepared a scheme to publish the MSS. brought by Pt. Rahulji from Tibet and gave me an opportunity to edit the *Dharmottara pradīpa*. For a long time I was thinking of preparing a critical edition of the *Nyaya bindu* with the commentary of Dharmottara, and I am very much indebted to Dr. Altekar for kindly giving me an opportunity to do this by agreeing to include the *Nyaya bindu* text and its commentary also in the

present work. He also took considerable pains in giving the final touches to my English Introduction and in revising its proofs. My indebtedness is also due to Pt. Sukhlalji for helping me in correcting the MS of the *Dharmottara pradīpa*. I have no words to express my gratefulness to the generosity of the revered Muni Punyavijayji. He readily gave me all the material at his disposal that could assist me in editing the volume. I am grateful to him for this generous help and beg further blessings from him. I have made ample use of the *Buddhist Logic* by Prof. Stcherbatsky, and the *History of Buddhism* by Bu ston (trans. Dr. E. Obermiller) in writing the Introduction to this edition. Hence my thankfulness is also due to these authors. Let me also express my feeling of gratefulness to the Editors and Publishers of the different editions of the *Njaya bindu* utilised by me. I have to thank my pupil and friend Dr. Mohanlal Mehta, M.A., Ph.D., Śāstracharya, for translating my Hindi introduction into English. I am also indebted to Dr. T. R. V. Murti for revising the English translation of my Introduction. I am also thankful to Sri Ramakrishna Das, Manager, Banaras Hindu University Press, for printing this volume very promptly.

II

1. *Foundations of Buddhist Logic*

It is evident from the study of the Pali Tripiṭakas that Lord Buddha was not satisfied either with the contemporary religious practices or with philosophical speculations. The *Suttapitaka* shows how the Buddha visited a number of ascetics to learn the true path of salvation but could get satisfaction from none of them.¹ At last he had to find out the way to *Nirvana* by himself and set the Wheel of Law in motion when he discovered the four *Ārya satyas* (Noble truths), *Anatmatada* (no-soul theory) and *Madhyama pratipada* (Middle path). His teachings on these points constitute the original Buddhist religion and philosophy.

¹ *Majjhima-nikaya, Āryapariyāyana-Sutta* 1. 26. *Bodhirajakumara Sutta*

Although Buddhism does not believe in soul, its viewpoint is essentially spiritual because it believes in the theory of *karma*, bondage, liberation etc. According to the Buddha the ultimate truths are to be realised through deep *samādhi*, they cannot be established by intellectual discussions. Buddhism therefore should not have entangled itself in logical discussions, but the prevailing atmosphere rendered this impossible, if it was to successfully defend itself and propagate its views. The Charvākas, who believed in the material happiness alone as the goal of human endeavour, were as vehement in advocating their views as the Śramanas who held the mortification of the flesh as the only path for spiritual salvation. The Vedic *kāmya karma mārga* was advocated in one quarter, while serene contemplation of Brahman was preached in another. These different schools were vigorously advocating their own views and attacking those of their opponents. Such being the situation, the Buddha and his disciples could not avoid recourse to logical disputes and discussions in order to refute the theories of the opponents and to establish their own views. It was in these discussions that the foundation of Buddhist logic was laid.

In the Pali Tripiṭakas there are many *suttas*, dealing with the Buddha's discussions with many Brahmanas and ascetics. In them we find that the Buddha refutes the theories of the opponents by various arguments and establishes his own views¹. The study of these *suttas* makes it quite definite that while refuting the views of other systems the Buddha does not rely on any scripture or authority but gives his own arguments, which are chiefly based on apt illustrations (*drishtānta*) and not on universal concomitance (*vijapti*). He establishes his view as well as refutes that of the opponent through the same technique. His strong *forte* is a convincing illustration, which can not but disarm his opponent and extort his assent. This was the general technique of discussions at that time followed also in the Upanishads. They also prove the existence of Brahman through various apt illustrations. Therefore, we can

¹ *Dīgha nikāya*—*poṭṭhapada sutta*, 1, 9, *Tevijja sutta*, 1, 13, *Mahāśādana-sutta*, 2, 15, *Anguttara nikāya*—*Verahyaka sutta*, 8, 1, 2, 1

maintain that the discussions held at that time mainly relied on illustrations and analogies. This is the reason why the ancient works on logic discuss the question of 'Sophistic Answers' (Jātyuttara) in detail. Sophistic discussions are mainly based on homogeneous and heterogeneous types of examples. The *Nyāya-sūtra* and ancient Buddhist works on logic do not discuss in detail the problem of inference and invariable concomitance but analyse the process of 'Sophistic Answers'. The *Nyāya Sūtra* and ancient works on Buddhist logic include in them primarily the subjects relating to discussions and not the questions of pure logic. From a comparison of the *Nyāya Sūtra*, *Charaka-Saṃhitā*, and *Upāya brīdya*, it is clear that in the ancient logical methods there existed no fundamental difference on the basis of which the Buddhist logical method could be differentiated from that of non-Buddhist systems. The subjects to be proved were certainly different but the method of proving them was almost the same. Whether it was a matter of the existence of a permanent soul or that of a momentary consciousness, the method of argumentation was more or less the same, and it was generally accepted by all the schools. This is the reason why there was no separate Buddhist logic in ancient times. This however does not mean that the Buddhists did not play any role in ancient Indian logic. Nor do we want to advocate the view that there is absolute unanimity among the processes of argumentation of the *Nyāya sūtra*, *Charaka*, *Upāya brīdya*, *Tarka-lāstra* etc. They do differ in certain 'Sophistic Answers,' nevertheless their dialectical methods are not absolutely independent from one another. A comparative study certainly shows that the ancient dialectical method was substantially the same¹ in all the schools. Both the Vedic as well as the Buddhist systems played an important part in developing the dialectical method, which later served as the foundation for the development of both the Vedic and the Buddhist logic.

2. Significance of Dialectics in Buddhism

It was in the life time of Lord Buddha that Buddhism

¹ For reference see Tucci—*Pre Divyāgā Buddhist texts* (G O S), Introduction, page 16.

developed into a systematic Holy Order (Sangha) To fulfill the needs of the Sangha it became necessary continuously to increase the followers of Buddhism This was possible only through a proper propagation of Buddhism The best method to propagate a faith is to explain and analyse the tenets of the system through a dialectical approach In Buddhism the dialectical approach reached such a climax that some Buddhist scholars regarded Dialectics as an integral portion of the Abhidhamma¹ But really speaking, Dialectics is a secular science, and not a spiritual discipline The primary aim of Dialectics is to win the battle of words by defeating or confounding the opponent In doing so, on some occasions one has to keep aside one's own scriptural tenets and try to win the case by other means Keeping this point in view, the *Vakbyayukti* points out how very often a logician does not care to follow the scripture², in fact he has no direct realisation of truth through the self experience of *samadhi* His frequent ignorance or scanty regard for the scriptural truth often cuts at the very root of a system That is why Ācharya Asanga says that argumentation should follow the scripture³ We should argue on the basis of scriptural tenets, since Authority (*āpta vakya*) is the foundation of truth, and not argument It is in this way, as pointed out by Ācharya Asanga, that the study of the art of Dialectics with other arts became necessary to refute the position held by the opponent⁴ Thus, we arrive at the conclusion that though the Buddha aimed at preaching the way to Nirvāna through self realisation, it became necessary to learn the Dialectical method of discussion which is purely empirical in character

¹ Brauer, *History of Buddhism*—Trans. Dr. E. Obermüller, Heidelberg, 1931, part I, p. 45

² *Ibid*

³ 'अदृष्टसत्याथयो हि तत्र वदित्वादागमनिश्चितो भवति ।

—*Mahayāna sūtralankāra*, 1. 12

⁴ *Mahayāna sūtralankāra*, 11, 60

[Compare the view of Sankara —यस्माद्विरागमा पुहपोत्प्रक्षामात्रनिबधनास्तर्का अप्रतिष्ठा भवन्ति । अत आगमवचोनागमानुसारितकं वचन च चतन ब्रह्म जगत कारणमिति स्थितम् । *Vedānta-sūtra* II 1. 11 Gen Editor]

It is distinctly mentioned in the *Pramana samucchaya* that "it has been composed in order to cause those that adhere to heterodox views to abstain from them, since they are false, by discussing the modes of cognition and their (respective) objects. It does not, however, intend to convert any one to Buddhism by these means only, for the Doctrine is not the object of Dialectics. But, if heretical views are rejected, the Teacher's Doctrine is studied and apprehended without difficulty, since all the numerous impediments are withdrawn. He that leads to the Absolute Truth by the way of Dialectics, will be very far from the teaching of the Buddha and fail. Nevertheless, if the essence of the Lord's Teaching will endure change it is advisable to probe it by Logic"¹ This passage clearly indicates the importance of Dialectics in Buddhism as also its limitations.

3 *Seeds of Buddhist Logic in the Pramana samucchaya*

When importance came to be attached to Dialectics for propagating religious tenets, it was natural to develop some definite method of Dialectics to analyse philosophical doctrines. Till the age of Ācharya Dinnaga, the Buddhists used to apply the common Dialectics to prove their own views. They did not make any serious attempt to establish an independent method of their own Dialectics. They, however, realised the shortcomings of the common logical method. They began to feel the necessity of a more advanced method of Dialectics to prove the doctrines in a subtle manner. They also realised the fact that it is not sufficient to probe the views of other systems in order to establish a new doctrine. It is equally necessary to probe the means that are meant to defeat the opponent. Having this fact in view, Dinnaga composed different books on logic from the viewpoint of Buddhism.

Relying mainly upon the Buddhist traditional accounts Dr. Bhattacharya has advocated the view that the date of Dinnaga was c. 345-425 A.D.² Dinnaga was born in a Brahmana family of Simha vaktra near Kanchi. He was admitted to the Order

¹ Buston—*History of Buddhism* Part I p. 46

² *Tattva tarangini* Intro p. 73

by Nagadatta of the Vatsīputriya sect, and attained erudition in the Tripiṭaka of the Hinayana. Afterwards he became a disciple of Ācharya Vasubandhu¹ with whom he studied all the Piṭakas of the Mahayana. A few years later, he was invited to Nalanda, where he defeated his opponents and won them over to the doctrine of the Buddha. Since he had refuted chiefly the Tirtha controversialists he was called a Fighting Bull or a Bull in discussion (*tarka pūgata*). He lived a considerable part of his life in Andhra. He is said to have died in a solitary wood in Orissa.² Lama Taranatha has mentioned these facts about the life of Dinnaga.

The following are the works of Dinnaga on Logic —

- (1) *Pramana samucchaya* (2) *Hetu chakra samantana*,
 (3) *Pramana samucchaya vritti* (4) *Nyaya diara* or
Nyayamukha (5) *Ālambana pariksha* (7) *Ālambana
 pariksha vritti* and (8) *Trikalā pariksha*

The Buddhist works on logic composed before the *Pramana samucchaya* of Dinnaga discuss the problem of *pramana* (valid knowledge or means of valid knowledge) either very casually or not at all. They primarily deal with the subjects relating to discussions. The *Vada vidhi* or *Vada vidhana Upaya brdaya Tarkasastra* and *Nyaya mukha* primarily concern themselves with the study of *jati* and *nigraba sthana* and the merits and defects of discussion. The *Vigraba vjai vrtini* of Nagarjuna questions the very existence of *pramana* and shows that it is incompetent to prove anything. Even the *Nyaya sutra* is not a work on pure logic, since it is concerned mainly with the topics of discussion. There is no work composed before Dinnaga dealing with the problem of *pramana* exclusively. This being the case the title conferred on Dinnaga as the Father of Medieval Indian Logic is well deserved. Granting that Dinnaga is the Father of Medieval Indian Logic it goes without saying that he is the father of Buddhist logic.

The new method of Dinnaga was followed both by the

¹ The *Naya chakravritti* mentions Dinnaga as a disciple of Vasubandhu.

² S. Vidyabhusana—*History of Indian Logic* p. 272.

followers of the Buddhist as well as the non Buddhist systems Śankara svāmi, a disciple of Dinnāga himself, composed the *Nyāya praveśa*, a summary exposition of the works of Dinnāga¹ Dharmapala, the teacher of Dharmakīrti, commented upon the *Ālambana parīkṣha* of Dinnāga Jinedrabuddhi wrote a commentary on the *Pramāna samucchaya* called *Viśālāmālavatī* Isvarasena must also have composed some work, original or a commentary, since Dharmakīrti has refuted his views It is said that Dharmakīrti had studied the *Pramāna samucchaya* with Isvarasena² Thus, the tradition established by Dinnaga began to grow Dharmakīrti also wrote a commentary on the *Pramāna samucchaya* This commentary is known as *Pramāna tārtika* This commentary just like the *Nyāya tārtika* of Uddyotakara proved more famous and successful than the work commented upon Consequently the *Pramāna-tārtika* and other works by Dharmakīrti became popular and occupied a prominent place in the field of Buddhist learning The opponents also began to refute the views of Buddhism woven in the works of Dharmakīrti instead of those in the works of Dinnaga Dharmakīrti replaced Dinnaga in all spheres Hence, we can maintain that Dharmakīrti gave a new shape to the dialectical tradition of Dinnaga This tradition was further developed by Devendrabbuddhi, Śāntabhadra, Vinitadeva, Dharmākara datta (Archata), Dharmottara, Prajñākara, etc When Buddhist monasteries were destroyed at the time of the Muslim conquest, the development of Buddhist Logic came to an end in India In Tibet and China, however, it continued to prosper

Non-Buddhist systems also realised the necessity of independent works on Logic The Mīmāṃsaka schools that were primarily concerned with the exposition of sacrificial practices also realised the need of logical works Kumārila composed *Ślokatārtika* and Prabhākara wrote *Bṛihati* from the stand point of Mīmāṃsā The Nyāyīkas also wrote independent works on logic like *Nyāya sāra* The *Tattva-chintamani* of Gaṅgeśa gave a new impetus to the logical method of thinking His

¹ A B Dhruva—*Nyāya praveśa*, Intro p xiii

² *History of Indian Log.* p 397

foot steps are being followed even to day in the Navya nyaya school Vedanta also did the same The *Vedanta paribhasha* and the like are its fruits As regards the Jainas they have mostly composed works on logic since their entrance into the philosophical field The *Nyayavatara* of Siddhasena the *Nyaya timschaya* of Akalanka the *Pramana pariksha* of Vidyananda the *Pariksha mukha* of Manikyanandi and the *Tarkabbasha* of Yaśovijaya are some of the Jaina works on logic

As a result of the emphasis on the exposition of *pramanas* in the works on logic the discussions on *jatyuttara* and *nigrabasthana* that were considered as the primary ones in ancient logic became secondary in the Medieval Age Moreover the method of the *jatyuttara* was considered as improper Dharmakīrti through his *Vada nyaya* criticised the method of *jati* and *nigrabasthana* and proved them to be futile In his *Nyaya bindu* he wrote only one sentence to condemn *jatyuttara* and showed that *jatyuttara* is not a defect (*dishana*) but a fallacy of defect In logic when we analyse the nature of *startha an mana* (inference for one's own self) and *parartha an mana* (inference for others) the analysis of *jatyuttaras* becomes easier and their futility becomes apparent It is therefore natural that the importance of the discussion of *jatyuttara* should lose its significance The main line of demarcation between ancient and medieval logic consists in the fact that whereas in ancient logic the discussion of *jati* and *nigrabasthana* occupied primary place it became secondary in the Medieval Age

The great popularity and prominence of the study of *Nyaya* in Medieval Buddhism is clearly demonstrated by the fact that it produced more first class works on Dialectics than upon the nature and realisation of Nirvana If there is any maturity in the works on *Śūnyavada* or *Vijñānavada* it is due to their methods of logical treatment The clever exposition of the *Vijñānavada* and the *Śūnyavada* became possible only with the help of dialectics Even the refutation of the logical process could be supported only by logical method The works composed on logic in medieval period formed a separate class so important

that its study became essential even for a monk primarily concerned with spiritual discipline and progress

4 *Dharmakīrti and his tradition*

When Ācharya Dinnāga criticised the logical tenets of other philosophical systems, a reaction in the Hindu philosophical systems was but natural. Udyotakara, an exponent of Nyaya philosophy, criticised the views of Dinnaga and established the views of his own system. The same was done by Kumārila, an advocate of Mimamsā. The Jaina Āchāryas like Mallavādi also refuted the views held by Dinnaga. Consequently the Buddhist scholars became more cautious with regard to their logical analysis. Dharmakīrti was one of them, he analysed the views of Dinnaga thoroughly and carefully. Moreover, he criticised the views of Udyotakara, Kumārila, etc. and strengthened the foundations of Buddhist Logic. His target of criticism was not only the Vedic systems but also some of the subjects of Buddhist scholars like Dinnāga, Isvarasena, etc., whose points did not appeal him. He thus became a real *Vārtikakāra* of Dinnaga and firmly established the science of Logic, so essential to expound the *Vijñānavāda*.

According to Bu ston, all the seven works of Dharmakīrti are just the *Vārtikas* on the *Pramāna samuccaya*. But Dharmakīrti himself admits this only in the case of *Pramāna vārtika* and not of others. As a matter of fact, all the works by Dharmakīrti are meant to explain the subjects treated in the *Pramāna samuccaya*, and hence, they may be called as the *Vārtikas* upon them. It is an irony of fate that the works of Dharmakīrti, which were intended to explain the theories of the *Pramāna samuccaya*, should have superseded the original work by their superior merit.

The following are the seven treatises by Dharmakīrti —

- (1) *Pramāna vārtika*, (2) *Pramāna vivēchaya*,¹ (3) *Nyaya bīrdī*, (4) *Hetu bīrdī*,² (5) *Vāda nyaya*, (6) *Sambandha*

¹ Available in Tibetan only

² The commentary on it is extant in Sanskrit but the Text has been retranslated in Sanskrit from Tibetan.

parīkṣha,¹ and (7) *Santanantara siddhi*²

In addition to these, he has also composed commentaries on the *Śāsthanumāna parīcchheda* of the *Pramāna tīrtika* and the *Sambandha parīkṣha*

According to Bu ston, the seven treatises consist of three main works, which may be compared to a body, and four supplementary ones, which act as its limbs. The first are the *Nyāya bindu*, *Pramāna vimśchaya*, and *Pramāna tīrtika*, which demonstrate the means of easily apprehending the modes of correct knowledge for scholars of acute, ordinary, and weak intellectual ability. "The *Pramāna vimśchaya*", says the Kashmirian Pandita Jnanaśrī, "is not to be regarded as a commentary on the *Pramāna samuśchaya*" Ācharya Dharmottara, on the contrary, says that it was a commentary on the work in question, and this opinion is to be regarded as correct. The four supplementary works do not deal with the topic of sense perception. The subject of inference is treated in detail by two works—the *Hetu bindu*, which contains an investigation of three kinds of *hetu* and the *sambandha parīkṣha*, which deals with the problem of relation. The syllogism is enlarged upon in the *Vāda nyāya*. It also examines in detail the conception of *jatyaṅgata* and *nigrasthana* as accepted by Nyāya. The *Santanantara siddhi* shows that from the viewpoint of Empirical Reality, the inference of the existence of other minds does not conflict with Idealism.³

According to tradition Dharmakīrti was born in the South, in the village of Trimalaya in a Brahmana family and received a Brahmanical education. He then became interested in Buddhism. Desiring to receive instruction from a direct pupil of Vasubandhu he arrived at Nalanda where Dharmapala, a pupil of Vasubandhu was still living, although very old. His interest in logical problems was aroused, but Dinnaga was no more alive, he therefore directed his steps towards Śvarasena, a direct pupil of the great logician

¹ Almost all its verses are quoted in the *Prameya kamala martanda*, pp 504-511 and the *Syādāda ratnākara* p 812 and by Pt. Rahuluji in his introduction to *Pramānavartikābhāṣya*

² Available in Tibetan only

³ Bu ston—*History of Buddhism*, pp 44-5

He soon surpassed his master in the understanding of Dinnāga's system. The remaining part of his life was spent in teaching, public discussions, active propaganda and composition of works. He died in Kalinga in a monastery founded by him, surrounded by his pupils.¹

According to the Tibetan tradition Kumarila and Dharmakīrti are regarded as contemporaries.² Kumarila has refuted the views held by Dinnāga but not by Dharmakīrti. Dharmakīrti has on the other hand refuted the views of Kumārila.³ This being the case, Kumarila might be supposed to be an elder contemporary of Dharmakīrti.

Ācharya Dharmakīrti is said to have been a pupil of Dharmapala, and Dharmapala is regarded as a pupil of Vasubandhu. There are two Vasubandhus: the first was born in c. 320 A.D. and died in c. 380 A.D., whereas the second one was born in c. 400 A.D. and died in c. 480 A.D. This is the view held by Prof. Frauwallner.⁴ Dharmapala cannot be supposed to be a pupil of Vasubandhu the first, inasmuch as Śilabhadra, a pupil of Dharmapala, was alive in 637 A.D., when Hiuen Tsang went to Nalanda.

Ācharya Dharmakīrti studied logic with Īśvarasena, although his religious teacher was Ācharya Dharmapala. This shows that most probably Dharmapala was counting his last days when Dharmakīrti became his disciple. Hiuen Tsang could see only the remains of the Buddhist monastery in Kauśambi, where Dharmapala had defeated his rivals in discussions. Under these circumstances we have to hold that Dharmapala died many years before the visit of Hiuen Tsang (629-645 A.D.). If we assume that the death of Vasubandhu, the teacher of Dharmapala, took place in 480 A.D., we cannot go beyond 550 A.D. as regards the death of Dharmapala himself. From this statement it follows that the time of Dharmakīrti can be placed somewhere between 550-600 A.D. Granting this fact, it is not possible for Dharmakīrti to be a pupil of Vasubandhu the first.

¹ Siderbatsky—*Buddhist Logic* vol. I pp. 34-35

² Bhattacharya—*Tattva-saṅgraha* Intro p. 80

³ Pt. M. K. Jain—*Akṣanaka grantha traysa* Intro p. 18

⁴ *On the Date of Vasubandhu* 1921, pp. 54-55

kīrti to have studied with Īśvarasena a pupil of Dīnnāga Or, Īsvarasena cannot be supposed to be a direct disciple of Dīnnaga (c 345-415 A D)

Dharmakīrti has refuted the views held by Kumārila According to Dr Kunhan Raja, Kumārila's time is c 550 A.D, Supporting view of Prof Bruno he states that the time of Bhartrihari does not go against this view The Bhartrihari referred to by Itsing might be some one else¹ Therefore, we see no contradiction with regard to the time of Dharmakīrti and that of Kumārila

Some hold that the date of Dharmakīrti should be fixed somewhere after 635 A D, inasmuch as Hiuen Tsang has not referred to the name of Dharmakīrti The weakness of this argument has been shown by Pt Rahulji in his Introduction to the *Vada nyāya*,² and therefore we need not consider it again Pt Mahendra Kumar has made an attempt to refute the arguments advanced by Rahulji³ But his arguments hardly carry conviction in view of the arguments advanced by Prof Bruno to fix the date of Bhartrihari in 450 A D instead of 600-650 A D Thus, when there is a change in the date of Kumārila, there is no sense in not admitting a change in the date of Dharmakīrti

The views of Dharmakīrti have been criticised by Vyomaśiva, Śalikanātha, Jayanta, Vachaspati Mīśra, Akalanka, and others The commentators following Dharmakīrti have no doubt made an attempt to meet these charges Prof Stcherbatsky classifies these commentators into three categories (1) The philological school of commentators, (2) the philosophical school of commentators, (3) the religious school of commentators⁴ The first school was initiated by Devendrabuddhi Bus ton holds that Devendrabuddhi was a pupil of Dharmakīrti Dharmakīrti rejected the commentary composed by Devendrabuddhi on the *Pramāna vartika* twice At the third time he, however, accepted it though not completely satisfactory, realising that his obstruse

¹ C Kunhan Raja—*Śloka vartika tatparya fika* Intro p 17

² *Vada-nyaya*, Intro p 5

³ *Akalanka grantha traya*, Intro p 21

⁴ Stcherbatsky—*Buddhist Logic*, vol I pp 39-47

vārtika is more important, since it deals with the Omniscience as well as the Dharmakaya of the Buddha. They maintain that the significance of the *Pramāna vārtika* does not consist in the fact of its being a treatise on logic, but in its treatment of the fundamental Reality of the Mahāyāna in the form of the Buddha and his specific virtues. The main object of the *Pramāna vārtika* is to treat of the Dharmakaya, Svabhāvakaya, and Jñānakaya of the Buddha.

There have been many writers following Prajñākara. But they also differ from one another. Jina has supported the views held by Prajñākara and composed a commentary on the *Alankāra* of Prajñākara. Ravigupta, who was a direct pupil of Prajñākara, also composed a commentary on the *Alankāra*. Jina has criticised many views of Ravigupta in his commentary¹. Yamari, a pupil of Jñānāsri, also composed a commentary on the *Alankāra* and criticised the views of Jina. Karnagomi has commented upon one chapter which was not commented upon by Prajñākara. Therefore he should also be included in the School of Dharmottara.

The commentary by Manorathanandi, which is extant, is on all the four chapters. The order of the chapters is changed and the commentary only gives verbal meanings.

The commentaries on the treatises of Dharmakīrti were not confined to the Sanskrit language only. Commentaries in Tibet were also composed as Buddhism spread in that territory. These commentaries are being studied even in the present age in Buddhist monasteries.

It will be thus seen how the seed of Buddhist Logic sown by Dinnāga developed into a huge tree with many extensive and mighty branches like Dharmakīrti, Devendrabuddhi, Dharmottara, Prajñakaragupta and others.

5 *The Nyaya bindu*

When there were a good number of works on logic, it was but natural to feel the necessity of a treatise explaining the principles of logic in a brief style. Dharmakīrti's *Nyāya bindu* is in

¹ Rahulji mentions Jayananta, see, *Vadanyāya*, app p 8

implementation of that necessity Durveka declares that the *Nyaya bindu* is meant for those of brief interest in logic and therefore, in spite of the presence of a treatise like the *Pramāna tartika* it serves its own purpose¹

It is a matter of controversy as to which school of Buddhism does the *Nyaya bindu* belong. It is beyond any doubt that Dinnāga and Dharmakīrti belong to the school of Yogachara *vijnāna vada*. But the study of the *Nyaya bindu* does not show that it was composed from the standpoint of the Yogachara school. Yogachara believes that external objects are absolutely non-existent. The *Nyaya bindu* deals with the definition of *śalaksbana* and the like in such a manner that compels us to conclude that it is not a treatise from the viewpoint of Yogachara. But the author Dharmakīrti has defended the views of Yogachāra in his works like *Pramana tartika* very strongly. This being the case, how is it possible that he left the ideology of Yogachara and accepted that of Sautrāntika in the *Nyaya bindu*? Some of the commentators have indicated that some of the Sutrās of the *Nyaya bindu* are intended to combine the views of both these schools. Other commentators like Durveka object to this view and maintain that the treatise is composed purely from the standpoint of the Sautrāntikas.

In this connection we should note that the Yogachara believes in the existence of external objects from the standpoint of *samvrtti satya*, i.e., Empirical Reality, and not from that of *paramaribika satya* i.e., Ultimate Reality. Therefore, the treatment of *pramāna*, *prameya*, etc., is empirical in character. Hence, the discussion on logic etc. is only empirically real. The ultimate Reality is the subject of self-experience, and is thus indescribable. Discussions regarding *pramāna*, *prameya*, etc., can be carried on empirical grounds. The Sautrāntika system, which believes in the existence of external objects and undertakes discussion on that very basis, can provide good grounds for the *pramāna prameya* treatment. We can therefore, maintain that the *Pramāna*

¹ ननु धर्मकীর्तिनेषु मन्वन्तानाम्पि बुद्धशास्त्रज्ञानेन कथमपि न संबन्धमिति चेत्, तस्मिन्निदमन्वन्तानाम्पि धर्मकীর्तिनेषु । —धर्मकীর्तिनेषु —पृ० ३५ ।

īrtika deals with the *pāramārthika* standpoint of the system, whereas the *Nyāya bindu* represents its *vijāyabārika* viewpoint. It is just natural that the Sautrantika viewpoint predominates the *Vijāyabārika* side. To this extent we can maintain that the *Nyāya bindu* represents the Sautrantika system.

Having refuted the treatment of *pramāna prameya* of other systems and shown its real nature according to Sautrāntika, it becomes easy to show how even the Sautrantika treatment is inadequate and unsatisfactory from the ultimate standpoint. Dharmakīrti follows this procedure in his *Pramāna īrtika*. After establishing the standpoint of Sautrantika, he refutes the existence of external objects and proves the Ultimate Reality of Consciousness alone (*vijāyātmata*)¹. Therefore, we can justly maintain that it is only to represent the Empirical standpoint that Dharmakīrti has followed the Sautrantika system in his *Nyāyabindu*. He was essentially a follower of Vijñānavāda so far as his ultimate position was concerned.

The *Tātparyā nibandhana tippāna* on the *Nyāya bindu tika* holds that Dharmakīrti explains the term '*samyag jñāna*' as '*avisamādi jñāna*' meaning thereby knowledge without '*visamāda*' (contradiction). He does not mean by '*samyag jñāna*' '*aviparyasta jñāna*'. To equate '*aviparyasta jñāna*' with '*samyag jñāna*' would be inconsistent with the position of Yogācāra, which maintains that no knowledge except that of Tathagata is *aviparyasta abhīranta*. This being the case no *salambāna* (with basis) knowledge of an ordinary person is *abhīranta* and therefore, valid. From the empirical point, however, this type of knowledge can be *avisamādi* and hence valid. Therefore, if we explain the term *samyag jñāna*, in the form of '*avisamādi jñāna*' it would be in consonance with the postulates of both the Sautrantika and Yogācāra systems². It has been further explained how the definition of *pratyakṣa* (perception) also can be explained in a manner acceptable to both these systems.

Before explaining his own viewpoint the author has quoted an earlier view in these words. In the definition of *pratyakṣa*

¹ *Pramāna-īrtika* 2/320

² *Tātparyā nibandhana* p. 7

the term *abhranta* is meant to exclude illusory knowledge such as that of the *tamirika* person suffering from eye defects, whereas the term *kalpanapodha* is meant to exclude inference. The term *abhranta* should not be meant to exclude that *abhranti* also which is due to *alambana* according to Yogachara. Otherwise the Yogachara view would be disregarded. As the *Njaya bindu* has been composed from the standpoint of both the Yogachara and the Sautrantika, we cannot suggest any explanation inconsistent with the view of either. Both of them believe that wherever there is *avisamvada*, the knowledge is *abhranta* and hence valid. One may ask if by *abhranta* the *avisamvadi* is meant, then inference is also *avisamvadi*. Then what is the point of differentiation between the two? The answer is Inference is no doubt, *avisamvadi*, but it is not *kalpanapodha*. Therefore, the term *kalpanapodha* is meant to exclude inference.¹

In the opinion of the author of the *Tatparyanibandhana Tippana* Dharmottara has refuted the above mentioned view by explaining the word *abhranta* thus: 'Not an illusion' (*abhranta*) means not contradicted (*aviparyasta*) by that (underlying) essence of reality which possesses efficiency'.² The author of the *Tippana* here sets forth a *purvapaksya*. If the explanation given by Dharmottara is correct, there is no possibility of a compromise between the Yogachara and the Sautrantika since the Yogachara does not recognise any knowledge to be *aviparyasta* in regard to external objects. The reply to this objection is as follows: there is as a matter of fact no necessity of the term *abhranta* in the definition of *pratyaksha*. But then the Purvapakshin would say: If the term *abhranta* is not necessary how would knowledge like *dvichandradijnana* (knowledge of the double moon) be excluded? The reply would be as follows: *Dvichandradi* knowledge would be excluded by the term *avisamvadi* included in the definition of *pramana* in general. Thus there is a possibility of a compromise with the Yogachara.

What is the significance of the term *abhranta* in the system of the Sautrantika? Some Ācharyas hold that the author has

¹ *Tatparyanibandhana* p 19

² *Buddhist Logic* vol II p 16

repudiated *dvichandradi* illusions by using the term *kalpanāpodha*, inasmuch as these illusions are mental and not sensory in character. That is the reason why the author did not include the term *abbranta* in his treatise *Pramana tārīka* while defining *pratyakṣha* (perception). The author has used the term *abbranta* in the *Nyaya-bindu* to refute the misapprehension of these people. The commentator Dharmottara has also maintained the same purpose in holding that the term *abbranta* will reject illusions like *dvichandradyñāna* in case of their being sensory in nature.¹

Thus, it is evident that both the afore said commentators have tried to prove the fact that the *Nyaya bindu* has been composed to represent both the Yogachara and Sautrantika schools.

In the printed *Nyaya bindu tikā tippaṇi*,² a *pūrvapakṣha* of some one has been presented to the effect that the inclusion of the term *abbranta* in the definition of *pratyakṣha* is inconsistent with the Yogāchāra position. This shows that the *Nyaya bindu* should have been composed according to him from the viewpoints of both the Yogāchāra and the Sautrantika. The author of the *tippaṇi* has clearly put forth his opinion that this definition is formulated from the Sautrāntika standpoint. From the standpoint of the Yogāchāra the term *abbranta* is superfluous.³

The *Dharmottara pradīpa* also quotes a *pūrvapakṣha* to the effect that the meaning of the term *abbranta* should be understood in the sense of *aiśamvādi*, otherwise the Yogāchāra view would not be included in this definition. It further maintains that Dharmottara intends to repudiate this *pūrvapakṣha*.⁴ After a long discussion it has concluded that the definition befits the Sautrantika system and not the Yogachara one. Durveka admits that some views of the *Nyāya bindu* are in harmony with the Yogāchāra tenets, but he points out that in some cases at least the work propounds theories not reconcilable with those of the Yogachara. For instance, the opinion regarding the object of *pra-*

¹ *Latparyambandhana tippaṇa* p. 20

² The Editor believed that it was composed by Mallavādi. He has, however, rejected this view in his *Buddhist Logic*.

³ *Nyaya bindu tikā tippaṇi*, p. 19

⁴ *Dharmottara pradīpa*, p. 42.

tyakṣha in the form of *śalākṣha* cannot be acceptable to the Yogachara. According to the position of the Yogāchāra *pratyakṣha* is only *kaalpnapodha*¹. This shows that Durveka also supports the view that the *Nyaya bindu* is written from the standpoint of the Sautrantika school only.

It will be thus seen that the commentators are divided into two schools. One school holds that the work represents a synthesis between the viewpoints of the Sautrantika and the Yogachara schools. The other holds that it is composed purely from the standpoint of the Sautrantika.

6 Commentaries on the *Nyaya bindu*

The *Nyaya bindu*, as has already been mentioned, is a brief exposition of Buddhist Logic. To explain it a good number of commentaries were composed. Unfortunately only the commentaries by Dharmottara and his followers are available in Sanskrit. Other commentaries are not available in original Sanskrit but are available in the form of Tibetan renderings. We propose to present a brief account of these commentaries.

1 *The commentary by Vinitadeva*—The original Sanskrit form of the *Nyaya bindu tika* by Vinitadeva has been lost but its Tibetan translation is extant and has been published in the *Bibliotheca Indica*, Calcutta in 1913.

Dharmottara has criticised at many places the views of Vinitadeva². It shows that Vinitadeva flourished before Dharmottara. Rahulji has placed Vinitadeva after Dharmottara in his Appendix to the *Vada nyaya*, which is hardly tenable. The utmost that we can concede is that Vinitadeva was an elder contemporary of Dharmottara, and is therefore criticised by the latter.

Vinitadeva has commented upon all the works of Dharmakīrti excepting *Pramāṇavartika* and *Pramāṇa viniścaya*. All these commentaries are extant in Tibetan.

¹ *Dharmottara-pradīpa* pp 42-4

² *Ibid.*, pp 5 31 34, *Tātparyā* pp 15 16, 25

Dr Vidyabhushana has fixed the date of Vinitadeva near about 700 A D He has also mentioned one independent work called *Samaya bhedoparachana chakra* composed by Vinitadeva¹

2 *The Commentary by Śantabhadra* —Ācharya Śantabhadra also did comment upon the *Nyaya bindu* Rahulji did not mention the name of Śantabhadra in his Appendix to *Vada nyāya* But from the commentary by Durveka and the *Nyaya bindu tika-tippana* (pp 15, 36, 53, 67, 70, 111, 118) it is clear that even before Dharmottara, a commentator named Śantabhadra had flourished, whose views have been criticised by Dharmottara himself² According to the *Nyaya vimśchaya mārāna* (p 526) Ācharya Akalanka has refuted the views of Śantabhadra Therefore, Śantabhadra should be placed before both Dharmottara and Akalanka The date of Akalanka is c 720-780 A D Hence, Śantabhadra should be placed before 700 A D He can be an elder contemporary of Dharmottara

Durveka mentions Vinitadeva and Śantabhadra together³ This would suggest that the philosophical viewpoint of these authors was more or less similar

3 *The commentary by Dharmottara* —Fortunately we have a commentary on *Nyaya bindu* by Dharmottara himself in original Sanskrit This commentary is very brief and its extent is equal to 1477 *ślokas* It states the position of Dharmakīrti quite explicitly The existence of a good number of sub commentaries on this text is a proof of its being considered as a very good commentary It has been translated in Tibetan also Jnanagarbha, an Indian scholar and Dharmaloka, a Tibetan scholar, translated it into Tibetan It is extant in *Stan hgyur mdo* (A 1) Dharmottara is the initiator of the philosophical commentaries on the works of Dharmakīrti The commentaries composed before him were philological

Dharmottara was a pupil of Kalyānarakshita and Dharmā

¹ *History of Indian Logic*, p 321

² *Dharmottara pradīpa*, pp 5, 31, 32-61

³ *Ibid.* p 5, 31

karadatta¹ Hence Dharmakaradatta alias Archata is an elder contemporary of Dharmottara Pt Sukhlalji has placed Archata before 725 A D²

Akalanka³ has criticised Dharmottara's views Pt Mahendra Kumara has fixed the date of Akalanka⁴ in between 720-780 A D Therefore, Dharmottara should be placed before 700 A D Dharmottara is a pupil of Dharmakaradatta, a contemporary of Prajnakara, and a pupil of Śakyamati who was a pupil of Devendramati, a direct pupil of Dharmakīrti Allowing a period of 25 years for each of these scholars Pt Rahulji separates Dharmakīrti and Dharmottara by about 100 years Dharmakīrti in c 625 and Dharmottara in c 725 Since this is a tradition of teachers and pupils, it is not necessary to have an equal spacing among all of them Therefore, if we place Dharmottara before 700 A D and if we say that Dharmakaradatta was his elder contemporary it will not be incorrect These dates should be taken as that of the composition of their treatises First Dharmakaradatta composed his *Hetubindu tika* Then his pupil Dharmottara composed his own commentaries

The following are the other works composed by Dharmottara —

(a) *Pramanya pariksha*—Vidyabhushana has mentioned a work named *Pramana pariksha*⁵ The correct name of the work seems to be *Prāmānya parīkṣha*, as given by Durveka cf अननं व प्रामाण्यवरीणाव निर्वोक्तिमिति⁶ ।

Pt Rahulji has mentioned a treatise called *Laghu pramana pariksha* in the list of Dharmottara's works⁷ Vidyabhushana did not mention such a work It may be that the *Pramanya pariksha* itself is the *Prāmānya parīkṣha* or the *Laghu pramāna parīkṣha*

¹ *History of Indian Logic*, p 329

² *Hi tu bindu-tika* (G O S) Intro p 11

³ *Nyāya tīrtīkṣhya sūtrāṅga* (Bhārtiya Jñāna Pīṭha Banaras), pp 530-1

⁴ *Akalanka grantha traya* (Singhi Series) Intro p 32

⁵ *History of Indian Logic*, p 330

⁶ *Dharmottara-pradīpa*, p 24

⁷ *Īśā-nāyā Appendix*, p 11

(b) *Apoha prakarana*¹ or *Apohanāma-prakarana*²—This treatise deals with *apoha* or *vyāvṛitti* (exclusion or negation) It is not available in Sanskrit but its Tibetan translation is extant It is by Pandita Bhavyarāja of Kashmir and Blo etn sesa rab, a Tibetan Lama (Stan hgyur mdo CXII 14)

(c) *Paraloka siddhi*—Dharmottara has proved the existence of next world in this work It is not available in original Sanskrit but its Tibetan translation by Pandita Bhavyaraja and Lama Blo etn sesa rab, mentioned above is available (Stan hgyur mdo CXII 15)

(d) *Kshana bhanga siddhi*—It is a treatise on the theory of momentariness It is also not available in Sanskrit but its translation in Tibetan by the two scholars mentioned above is available (Stan hgyur mdo, CXII 17)

(e) *Pramāna vimśchaya tika*—It is a commentary on Dharma kīrti's *Pramāna vimśchaya* Durveka has mentioned it as '*Vimśchaya tika*'³ It is not available in original Sanskrit Its translation in Tibetan by Parahitabhadra, a Pandita of Kashmir and Blo etn sesa rab, a Tibetan Lama is available (Stan hgyur mdo, CIX, CXI)

4 *Nyaya bindu pūri pakṣa sankeśha* —It is a treatise by Kamalasila He is regarded as a pupil of the famous Ācharya Śantarākshita and hence his contemporary He was born near about 713 A D as has been indicated by Dr Bhattacharya⁴ He has also composed a commentary on the *Tattva sangraha* Both these commentaries have been translated into Tibetan The *Pūri pakṣa sankeśha* is not available in original Sanskrit Its name indicates that it has been devoted to the study of *pūri-pakṣas*

5 *Nyāya bindu pindartha* — Its author is Jinamitra His date, according to Rahulji, is 825 A D,⁵ whereas it is 1025 A D

¹ *Ibid*, p 12

² *History of Indian Logic*, p 330

³ *Dharmottara pradīpa*, pp 3, 33, 41, 44 70 72 73

⁴ *Tattva sangraha*, Intro p XIX

⁵ *Vada nyaya*, Appendix p IX

according to Vidyābhushana¹ The name of this work indicates that it is devoted to the summary exposition of the *Nyaya bindu* It is not available in original Sanskrit Its Tibetan translation by Surendrabodhi, an Indian Pandita, and Ye sesha sde, a Lama, is available (Stan hgyur mdo, CXI 4)

7 Sub commentaries of *Nyaya bindu*

1 *The Dharmottara tippana by Mallavadi*—Mallavadi has composed a *Tippana* on Dharmottara's commentary on the *Nyaya bindu* Its MSS are available in the Jaisalmer Bhandara and the Patan Bhandara At the end of the first chapter of these MSS there is only a sentence like लघुधर्मोत्तरटिप्पणक प्रथम परिच्छद । But at the end of the second and third chapters there is the name of Mallavadi इति श्रीमन्लवाद्याचार्यविरचित धर्मोत्तरटिप्पणके द्वितीय परिच्छद समाप्त । इति श्रीधर्मोत्तरटिप्पणक श्रीमन्लवाद्याचार्यकृत तृतीय परिच्छद समाप्त । It can, therefore, justifiably be maintained that this *Tippana* is composed by Ācharya Mallavadi

The *mangalacharana* in the beginning of the work includes the words like प्रणिपत्य जिना[न] preserved in the MSS Though the word जिना is used by the Buddhists,² we cannot say definitely that the author Mallavadi was a Buddhist, since the Buddhist tradition does not mention any Ācharya bearing the name Malla vādi Jaina tradition however mentions more than one Malla vadi Hence it is possible that the author may be a Jaina Ācharya on the assumption that the word Jina can also mean a Tirthankara

There is a famous Jaina Ācharya named Mallavadi, the author of the *Naya-ebakra* According to the traditional account, his date is 884 Vira samvat, i.e. 357 A.D. But such an early date is impossible Hence Dr Vidyabhushana argues that the year 884 in which Mallavadi lived does not refer to Vira Samvat, but to Vikrama or Śaka samvat On this supposition Mallavadi lived according to him either in 827 A.D. or in 962 A.D.³

¹ *History of Indian Logic*, p. 340

² जिनाम समुत्तान् जिनामप्रगणना *Bodhisattvavyākaraṇa*

³ *History of Ind. & Logic*, p. 190

Dr A S Altekar has edited a copper plate inscription of Karkasuvārnavarsha, a Rāshtrakuta king of Gujarat in the *Epigraphia Indica* (Vol XXI p 133) It mentions the names of Mallavādī of the Mula sangha sen-amnāya, his pupil Sumatī and Sumatī's pupil Aparajita This inscription belongs to Śaka samvat 743 Dr Altekar conjectures that the author of the *Nyaya bindu tippana* is probably this Mallavādī This view is quite consistent with the date of Dharmottara suggested above

It is mentioned by Kamalasila in his commentary on the *Tattva Samgraha* that Śantarakshita had refuted the views of a Digambara Ācharya named Sumatī¹ If we assume this Sumatī to be the same person mentioned in the above mentioned copper plate, we will have to reconsider the date of Sumatī Śantarakshita lived in 705-762 A D according to Dr Bhattacharya The afore said copper plate clearly indicates that Aparajita, the pupil of Sumatī, lived in 821 A D In view of this fact we have to reconsider the date of Sumatī which is c 720 A D according to Dr Bhattacharya² In this case there is a gap of 100 years between the pupil and the preceptor In order to avoid this long gap we can safely say that Sumatī wrote his work near about 740 A D And this will not be inconsistent with the date of the composition of the *Tattva samgraha* by Śantarakshita who composed it before 749 A D, which is the date of the establishment of a *śhāra* in Tibet by him If we believe that Sumatī and Śantarakshita were contemporary, the date of Sumatī then, might be c 705-762 A D And in that case it is not an impossibility if his pupil Aparajita was alive in 821 A D And accordingly Mallavādī, the preceptor of Sumatī, can safely be placed between 700-750 A D

In the *tippana* of Mallavādī there is a mention of the views of other pre Dharmottara commentators of the *Nyaya bindu*, but there is no mention of the views of other sub commentators of the *Nyaya bindu tika* Durveka mentions the views of other sub commentators, who have commented upon the *Nyaya bindu tika* But such is not the case with Mallavādī This also proves

¹ *Tattvasamgraha tika*, pp 379, 382-383, 489, 496

² *Tattvasamgraha*, Introduction, p 92

that there is not much difference between the time of Dharmottara and Mallavādi

Mallavadi, the author of the *Naya chakra* can in no case be proved to be the same as the author of this *Tippana*. A critical study of the *Naya chakra* definitely establishes the fact that he lived between the times of Dinnaga and Dharmakīrti. The treatise frequently mentions the name of Dinnaga, but there is no mention at all of those of Kumarila and Dharmakīrti. Therefore, his date as accepted by the tradition may be correct. According to Dr. Bhattacharya, the date of Dinnāga is c. 345-425 A.D. It is held that Mallavadi had a discussion with the Buddhists in 884 Vira samvat. Accordingly, the date of this discussion is 357 A.D. From this evidence Dinnaga and Mallavadi are proved to be contemporary. Therefore, it is not possible that he could have composed the *Tippana* on the *Naya bindu tika*.

2. *The Tatparya nibandhana tippana*—Muni Punyavijayi has recently acquired a palm leaf MS of this *Tippana*. There is no *prastuti* at the end to indicate the name of the author. The script of the MS is very old. It does not seem to have been copied later than the 12th century. It is a brief explanation of the commentary of Dharmottara. This *Tippana* clearly shows that Dharmottara refuted the views of Vinitadeva and Śantabhadra. The author himself calls it *Tippana* and names it '*Tatparya nibandhana*' विधीयते निबन्धक मयादि p. 1, धर्मोत्तरटीकाया तात्पर्यनिबन्धन प्रथम परिच्छेद p. 42. At the outset of the *Tippana* the following is the *Mangala sloka*—

ममार्मागरात पार जगत्तु तयागतम् ।
प्रज्ञाकरणपर नत्वा कृपानावि व्यवस्थितम् ॥

If the phrase प्रज्ञाकरणपर be understood as having a *śleṣha* indicating the names of Prajñakara and Karnagomi, the date of the author can be proved to be later than both these Ācharyas. It seems that he lived before Durveka, since Durveka in his commentary on the first sentence mentions the views of many opponents whereas this *Tippana* here does not mention other views. This *Tippana* contains many sentences that are reflected in Durveka's commentary अमनि जिज्ञा निर्देश व्याख्यातुरय

यत्न स्यात्, न शास्त्रकारस्य' (pp 5, 30), 'सत्य व्याख्यातुरय यत्न स्यात्, न शास्त्रकारस्य । अतोऽज्ञौशलमेव शास्त्रकृत स्यात् । (p 24) Durveka has also followed him in making similar remarks (see pp 12, 55 etc) Similar introductory sentences are found in both the texts

This *Tippāna* also refers to the composition of a treatise named *Śāsamīdāna siddhi* एतच्च स्वमवेदनमिदो व्यामतो जयम (p 32) Vidyabhushana does not mention the name of this treatise

3 *The Nyaya bindu tika tippāni*—This work has been edited by Prof Stcherbatsky in the Bibliotheca Buddhica He attributed its authorship to Mallavadi The MS of this *Tippāni* was incomplete and hence it has been printed in the same condition The printed *Tippāni* covers only upto the यद्यमध्यवसायसहितमेव प्रत्यक्ष प्रमाण of the Dharmottara's *Tika* (p 85, line 3) Its *mangala sloka* in the beginning is not available The available *Tippāni* is not complete even on the first chapter Hence, the last sentence of this chapter is not available Prof Stcherbatsky conjectured the name of Mallavadi only on the basis of the lists of MSS which mention one *Tippāna* by Mallavadi The comparison with the *Tippāna* by Mallavadi clearly shows that the *Tippāni* edited by Prof Stcherbatsky is different from the *Tippāna* by Mallavadi This mistake has been corrected by Prof Stcherbatsky himself in his English translation of the *Nyaya bindu*

In the printed *Tippāni* there is a reference to the commentaries by Vinītadeva¹ and Śāntabhadra² It has been clearly mentioned that Dharmottara has refuted the views of these commentaries He has also rejected the view of Jñānagarbha regarding *Mānasapratyakṣha*³

4 *The Dharmottara pradīpa*—This work is a commentary on the *Nyaya bindu tika* by Durveka Miśra, much longer than any of the above mentioned sub commentaries The present edition publishes this sub commentary for the first time It explains each and every term of the Dharmottara's commentary Its

¹ *Nyaya bindu tika tippāni*, pp 3, 13, 16, 17, 18, 21, 23

² *Ibid* p 13, 16

³ *Ibid*, p 3

speciality consists in setting forth a divergent viewpoint before actually explaining the interpretation proposed and accepted. It is true that almost all the *Tippānis* on the Dharmottara's commentary had adopted this style but it is only in the *Tippānis* by Durveka that it is fully developed. The language of Durveka is rich expressive and idiomatic. Durveka does not believe in forced or unnatural interpretation of the text. This is why he repeatedly mentions अथि च रिमनन्वया नोपपन्न एव यन्व मूवा गार्त्वी पपाद्यने p 6 मवा गात्वा यथाच्यञ्चिन सवस्यास्य समयत च वक्तुरकोपल्मेव स्यादिति p 50 मवा गीवा च तद्योजन वक्तुरकोपत्त स्यात् p 255

It seems that he had collected all the available commentaries and sub commentaries on the *Nyāya bindu* before beginning his present work. At many places in his *tippāna* he mentions the views of the preceding commentators¹. Different readings have also been discussed by him². There is a refreshing candour and impartiality in his treatment after mentioning the conflicting views he often leaves it for the readers to decide for themselves. अत्र सारामार स न एव द्विवेचयिष्यति p 9 अत्र च माघ अमाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातयम् p 145

From the study of the *Nyāya bindu* Durveka has drawn the conclusion that the author has composed this treatise from the empirical standpoint i.e. the Sautrantika view. Hence though it may agree with the Yogachara viewpoint on several occasions it need not necessarily agree with it in every case. It would be useless to distort the obvious meaning of words with a view to show complete concurrence of the *Nyāya bindu* with the Yogachara philosophy³.

That modern textual criticism was not unknown to Durveka is evident from the following comment. भावनागन्धेन विग्रह तस्य चायमाचष्ट भूतस्यति । भूतायस्यति द्रष्टव्यम् । लक्ष्यते च भूतादमानिध्यान लेखनेन प्रथमपुरतके भगवद् प्रथित । तस्यति तु वचन सक्षपेण विग्रह दग्यतो धर्मोत्तरस्य पाटोऽयथा यथाभूतविग्रह दग्यितुकामेन अक्षपदोपात्तान निमक्षरगीरव दत्त यत्न कवल भूताब्दोपादान प्रतिपत्तिगीरव लक्षणाकीर्णल चाविष्कृतमिति । p 67

¹ See Indices Nos 6 and 7

² Pp 19 25 29 83 99 100 111 127 160 181 230 233 252

³ *Dharmottara prad'pa* pp 27 42-44 127

Durveka shows his literary skill even in explaining the words like 'तु' 'ननु च' 'च' and the like¹ The explanation of the words like 'उत्पश्याम' etc is an indication of the fact that the commentator had an insight into the inner meaning of the original author²

Durveka has admiration for Dharmottara and describes him as a great grammarian— महावदाङ्गणोय धर्मोत्तर प्राह —p 138 But he does not flinch from pointing out his defects and correcting them एव तु कथमनन न व्याख्यातमिति न प्रतीम —p 255 तथा तु न प्रकान्त धर्मोत्तरेणनि किमत्र कुम —p 118 अनन पुनरेवविध विषय परित्यज्याय विषयमुपपादयना किमित्यात्माऽऽप्यासिन इति न प्रतीम—p 137 एव धर्मोत्तरेण कथ न व्याख्यातमिति न प्रतीम —p 212

He does not fail to indicate the defects of even Dharmakīrti (p 138) Dharmakīrti holds that it is unnecessary to have a *pakṣa prayoga* like *pariāto vahniman* But while illustrating the varieties of *anupalabdhi* (non perception) and elsewhere he proposes the *pakṣa* (2, 30) Durveka has marked this inconsistency and tried to remove it (p 125)

On many significant occasions he has also shown how the views of Dharmakīrti and Dharmottara are untenable and has proceeded to propound the view which he holds as correct (pp 75, 90, 97) All this shows that he was a sound critical scholar of Indian Logic and he had the faculty of independent judgment

Durveka very often adopts the policy of 'tit for tat' Jayanta in his *Nyayamanjari* attacks the Buddhist conception of *tadatmya tadutpatti sambandha* as follows

अन्यपि भोगतोदगीतप्रतिवधदयाग्निना ।

कियन्तो वन गण्यन्ते हेतव साध्यबोधका ॥ —*Nyayamanjari*, p 117

Durveka mentions this idea in the *purīapakṣa* in these words —

कियद्वा शक्यते निदग्गयितुम (p 115) and in the *uttarapakṣa* (refutation) with these words 'कियद्वा शक्यते परिहृतुम' p 116

Durveka's use of Sanskrit idioms and illustrative arguments has made the dry philosophical treatise quite an interesting one We quote here some of the passages in support of this view —

¹ Pp 13 14 15 33, etc

² P 14

अशोकविवाहोद्योग — p 2, वाक्यालीयाथगिदि — p 32, वाक्यालीय
न्याय — p 25, 17, 'तद्गुरुवशोऽभितारानिगमो जान — p 27, जलतरङ्गन्याय —
p 194, 'दण्डाज्जययाय — p 4, न त्रीचको न परीणव — p 6, निगडावर्ण
न्यायेन' p 53, 'मनोमोदरोपममात्र — p 136, मृत्वा गीर्वा p 6, 50, 'अहो
गन्दायव्यवस्थापनकोशलम्' — p 60 न च राजशासन किञ्चिदुत्पश्याम p 60,
कदलीगमनि सारम् — p 63, etc

Durveka has used good irony in condemning the attitude of jealous Panditas in both of his commentaries. He says They may be scholars but are certainly not good men, it is only good men who can appreciate virtue. Scholars seem to suffer from jealousy, since the treatises of even great scholars show the same fact¹

No data are available as regards the personal life of Durveka. Only this much is known that he was a pupil of Jitari. He has confessed his poverty at the end of the *Hetu bindu tika-aloaka*²

Pt Sukhlalji holds that Durveka lived at the end of the 10th and the first quarter of the 11th century, since the teacher of Dipankara was Jitari. Both Dipankara and Jitari were alive at the end of the 10th century A D³

¹ य नून प्रथमन्नि नोऽसमगुणा मोहादवज्ञा जना ।

ते तिष्ठन्तु न तान् प्रति प्रयतिन प्रारभ्यते प्रक्रम ॥

—*Prameyakamalomartanda* p 1

सन्त प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयव ।

न चात्रातीव कतव्य दोषदुष्टिपर मन ॥

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्ताना प्रकाशत । —*Śloka-vartika* p 1

' प्राय प्राकृतसन्नितरप्रतिबलप्रज्ञो जन केवल
नानर्थ्येव सुभाषितं परिगतो विद्वष्टयपीड्यामल ।

तेनाय न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेतस्तात

मूकनाभ्यासविवर्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥ —*Pramanavartika* 1 2

य नम कश्चिदिह न प्रथमन्त्यवज्ञा जानन्ति ते किमपि तान प्रति नैप यत्न ।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा कालो ह्यय निरवधिविपुला च पृथ्वी ॥

—*Malati madhava*

² दास्त्रिचतु स्यादभियोगमात्राद् विशुद्धबुद्धविरहादबोधात् ।

नास्तीह सूक्त मम यत् पुन स्यात् गुरोर्जितारे स खलु प्रसाद ॥

—*Hetu-bindu tika aloka* p 441

³ *Hetu bindu-tika* Intro p 12 *History of Ind an Log c* p 337

Durveka has mentioned the following works composed by himself in the *Dharmottara pradīpa* *Viśeṣakhyāna*, *Archataloka* (*Hetu bindu tīkaloka*) and *Sayubhya tīchāra*. The *Kṣhāna bhāṅga siddhi* and *Catuhśati* have also been mentioned in his *Hetu bindu tīkaloka*. Thus he composed at least six treatises. Rahulji had obtained a MS of the *Hetu bindu tīkaloka* from Tibet. The MS of the present *Dharmottara pradīpa* has also been obtained from the same place. The other treatises are still in the region of the unknown.

प्रस्तावना

१ बौद्ध न्याय की भूमिका

पालि त्रिपिटक के अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि भगवान बुद्ध तत्कालीन धार्मिक आचारों और दार्शनिक विचारों से असंतुष्ट थे। पालि सुत्तपिटक में हम देखते हैं कि भगवान बुद्ध तत्कालीन अनक त्यागी तपस्वी श्रमणों के पास साधना और ज्ञानोपाजन के लिए जाते हैं किंतु कहीं भी उनके मन की सन्तुष्टि नहीं होती^१। अतः वे अपना निर्वाणमार्ग स्वयं ढूँढते हैं और चार आध्यात्मिक अनामवाद तथा मध्यमप्रतिपदा की प्रतीति होने पर धर्मचक्रप्रवर्तन करते हैं। उनके उपदेश की विश्वप्रतापता से ही जिस धर्म और दर्शन का निर्माण हुआ वह आज सत्तार में बौद्ध धर्म और दर्शन के नाम से विख्यात है।

बौद्धधर्म का दार्शनिक सिद्धांत अनामवाद या नराम्यवाद है फिर भी वह आध्यात्मिक (Spiritual) धर्म है क्योंकि अनामवाद की मायता होती हुए भी उसमें कमवाद परलोकवाद बंध तथा मोक्ष की व्यवस्था है। बौद्धधर्म आध्यात्मिक धर्म होने से वस्तुतः उसमें एकांत समाधि से तत्त्वका साक्षात्कार माना गया है तक के बल पर नहीं। अतएव उसे विवाद से कोई प्रयोजन नहीं होना चाहिए। किंतु जिस परिस्थिति में वह उत्पन्न हुआ और जिस रूप से उसका प्रचार हुआ यह दृष्टिगत करें तो यही कहना पड़ेगा कि तत्कालीन परिस्थिति में तार्किक वाद प्रतिवाद के बिना नए धर्म का प्रचार संभव नहीं था।

एक ओर चार्वाक दर्शन की मायता रखने वाले लोग थे जो भौतिक सुख की प्राप्ति को ही परम पुण्याथ मानते थे और किसी प्रकार की आध्यात्मिक साधना में विश्वास नहीं रखते थे तो दूसरी ओर उनका तीव्र विरोध करने वाले श्रमणों का भी वर्ग था जो काय क्लेश को ही आध्यात्मिक साधना का अंग मानते थे। एक ओर वैदिक ब्राह्मणों का वर्ग था जो काम्यकर्मों का प्रतिपादन करता था तो दूसरी ओर ऐसे भी लोग थे जो अद्वैत ब्रह्म तत्त्व के ध्यान का प्रचार कर रहे थे। ऐसी परिस्थिति में इन सबका विरोध करने वाले भगवान बुद्ध और उनकी शिष्य परम्परा के लिए वाद विवाद करना अनिवार्य था। विरोधियों के मतव्यो का तत्कालीन यक्तियों के बल से निरास और अपन मतव्यो की स्थापना करना—यह भी एक धर्मप्रचार का अच्छा साधन था। उस साधन को भगवान बुद्ध और उनकी शिष्यपरंपरा ने अपनाया और इसी में बौद्ध धर्म या प्रमाणशास्त्र की भूमिका है।

पालि त्रिपिटक में ऐसे कई सुत्त हैं जिनमें हम देखते हैं कि भगवान बुद्ध ने अपने विरोधियों के मतव्यो का विविध युक्तियों के बल से निरास करके अपने मतव्यो की स्थापना

^१ मज्झिमनिकाय—अरियपरियसनसुत्त १ २६ बोधिगजज्वरसुत्त २ ४५ आदि।

की है।^१ उन सुक्तों के अध्ययन से एक बात प्रतीति निश्चय हो जाता है कि स्वयं भगवान् बुद्ध धर्मप्रवर्तकों के मन्तव्यों का निरास्र जय करते हैं तथा आगमप्रामाण्य या किसी के वचन के प्रामाण्य की नहीं मानते किन्तु युक्ति का ही मुख्य रूप से अवलम्बन लेते हैं। उनकी युक्तियों का मूलाधार व्याप्ति नहीं किन्तु दृष्टान्त होता है। दृष्टान्त के बलसे वे अपने मन्तव्य को स्थिर करते हैं और दृष्टान्त के ही बल से प्रतिवादी के मन्तव्य का निरास्र करते हैं। उनकी युक्ति की विशेषता दृष्टान्त में ही है। वे ऐसा दृष्टान्त उपस्थित करते हैं जिससे प्रतिवादी उनकी बात को बिना माने रह नहीं सकता। वस्तुतः उस समय के वादकी यही विशेषता है। उपनिषदों में भी हम देखते हैं कि दृष्टान्त के बलसे अद्वैत ब्रह्म की सिद्धि की गई है। अतएव हम कह सकते हैं कि तत्कालीन वादप्रक्रिया में दृष्टान्त का अग्रविभू महत्त्व था। यही कारण है कि प्राचीन काल के ग्रन्थोंमें जात्युत्तर (Sophistic Answers) की विशेष विचारणा है। जात्युत्तर में साधर्म्य और वैधर्म्य दृष्टान्त को लेकर ही परमत का लक्षण करने की प्रक्रिया सनिविष्ट है। इसीसे हम देखते हैं कि न्यायसूत्र और प्राचीन बौद्ध न्यायग्रन्थों में अनुमान प्रमाण या व्याप्ति की विशेष विचारणा न होकर जात्युत्तर की प्रक्रिया की विशेष महत्त्व दिया गया है। प्राचीन बौद्ध तर्क ग्रन्थ और न्यायसूत्र में वाद विवाद से सबद्ध विषयों का ही अधिक समावेश हुआ है, शुद्ध प्रमाणविचारणा का स्थान गौण है। अतएव दृष्टान्त-मूलक जात्युत्तरों का प्राधान्य प्राचीनकालीन न्यायशास्त्र की विशेषता है। न्यायसूत्र, चरक-संहिता, और बौद्धों के तर्कशास्त्र, उपायहृदय, आदि ग्रन्थों की तुलना करने से यह स्पष्ट होता है कि प्राचीनकालीन न्यायप्रणाली में ऐसा कोई मौलिक सैद्धांतिक भेद नहीं था जिसके कारण वैदिक न्यायपद्धति से बौद्ध न्यायपद्धति का भेद किया जा सके। प्रतिपाद्य विषय का भेद अवश्य था किन्तु प्रतिपाद्य विषय की सिद्ध करने का साधन जो न्यायप्रणाली या आन्वीक्षिकी विद्या थी वह एक ही थी। वैदिक दार्शनिक आत्माकी सिद्धि करें या आत्मा की नित्यता की या एकता की सिद्धि करें और बौद्ध दार्शनिक निरात्मवाद और क्षणिकवाद की स्थापना करें, यह प्रतिपाद्य विषय दोनों का भिन्न है किन्तु दोनों अपनी सिद्धि के लिए जिस साधनप्रक्रिया का प्रयोग करते थे वह प्रक्रिया प्रायः सर्वसम्मत होती थी। यही कारण है कि प्राचीनकालीन आन्वीक्षिकी विद्या में या हेतुविद्या में बौद्ध हेतुविद्या जैसी कोई स्वतंत्र विद्या नहीं थी। किन्तु इसका अर्थ यह भी नहीं है कि बौद्धों ने प्राचीन हेतुविद्या में कुछ भी नया नहीं किया। जातिकी प्रक्रिया में न्यायसूत्र, चरक और बौद्धों के उपायहृदय और तर्कशास्त्र में सर्वथा ऐक्यत्व है यह कहने का तात्पर्य नहीं। उन सभी में थोड़ा मतभेद होते हुए भी वह मतभेद ऐसा नहीं कि उसके कारण बौद्धों की हेतुविद्या को या चरक की हेतुविद्या की न्यायसूत्रगत हेतुविद्या से स्वतन्त्र स्थान मिल सके। तुलना^२ से इतना निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि प्राचीनकालीन हेतुविद्या की प्रक्रिया

^१ दीर्घनिकाय—पोट्टपादमुत्त १ ९, तेविग्जमुत्त १ १३, महानिदानमुत्त २ १५। अगुत्तरनिकाय—वेरजकमुत्त ८ १ २ १, मीहमुत्त ८ १ २ २। भज्जिमनिकाय—अस्म-लाननमुत्त २ ५ ३, आदि।

^२ तुलना के कोष्ठकों के लिए देखो—Tucci Pre Dignaga Buddhist Texts (G O S) Introduction p 16

सर्वत्र एक जैसी थी। उसमें वैदिक और बौद्ध हेतुविद्या ऐसा स्पष्ट मौलिक भेद नहीं था। उस हेतुविद्या का विकास वैदिकों ने ही नहीं किया, अपने काल में बौद्धों ने भी उसके विकास में योगदान किया। अर्थात् यह कहा जा सकता है कि भारतीय हेतुविद्या की परम्परा प्राचीन काल में प्रायः एक ही थी और वही वैदिक और बौद्ध हेतुविद्या के आगामी विकास की भूमिका है।

२ बौद्धों में हेतुविद्या का महत्त्व

भगवान् बुद्ध के जीवनकाल में ही बौद्धधर्म न सद्य का रूप ले लिया था। अतएव सद्य की आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए बौद्धधर्म के अनुयायियों में उत्तरोत्तर वृद्धि करना आवश्यक था। यह वृद्धि बौद्धधर्म के प्रचार से ही हो सकती थी और प्रचार का सर्वोत्तम साधन यही समझा गया कि बौद्ध मन्तव्यों को हेतुविद्या का आश्रय लेकर स्पष्ट किया जाय। इसी कारण से बौद्धों में हेतुविद्या का महत्त्व यहाँ तक बढ़ गया कि कुछ बौद्ध पंडितों ने इस हेतुविद्या का समावेश अभिधर्म में कर दिया।^१ किन्तु वस्तुतः हेतुविद्या यह लौकिक विद्या ही है, आध्यात्मिक विद्या नहीं है, क्योंकि हेतुविद्या का प्रयोजन वाद-विवाद में प्रतिवादी को हरायाना या मूढ़ बना देना है। वाद-विवाद में ऐसे भी प्रसंग आते हैं जब अपने शास्त्र को और शास्त्रममत मन्तव्यों को भी कभी कभी एक ओर रख देना पड़ता है और प्रतिवादी को येन केन प्रकारेण परास्त करना ही मुख्य ध्येय हो जाता है। इसी दृष्टि को सामने रखते हुए व्याख्यायुक्ति में यह कहा गया हो कि हेतुवादी या तार्किक शास्त्र का अनुसरण नहीं करता^२ तो कोई आश्चर्य की बात नहीं है। किन्तु हेतुवादी को ऐसा स्वातन्त्र्य देने से तो 'मूले कुठाराघात' होने की सम्भावना होती है। यही देखकर आचार्य असग ने स्पष्ट कहा है कि हेतुवाद का आश्रय आगम होता है।^३ अर्थात् आगमसमत मन्तव्यों की ही आधारशिला मानकर हेतुवाद का प्रयोग करना चाहिए क्योंकि सत्यदर्शन का मूल आप्त है, तर्क नहीं। अतएव आचार्य असग ने अन्य विद्याओं के साथ हेतुविद्या का अध्ययन भी बोधिसत्त्व के लिए आवश्यक इसलिए बताया है कि उससे परवादी का निपट किया जाता है।^४ इस प्रकार हम देखते हैं कि आत्मविकास के लिए निर्वाणमार्ग का प्रतिपादन करना यह भगवान् बुद्ध का मुख्य ध्येय होने पर भी जब उनका धर्म एक सद्य के रूप में हो गया तो उस मार्ग के पथिक के लिए हेतुविद्या जैसे लौकिक विषयों का अध्ययन भी आवश्यक माना जाने लगा, और अपनी एकाकी साधना को छोड़कर बुद्धशासन की रक्षा वादविवाद करके करना यह उत्सवः आवश्यक कार्य हो गया।

१ Bu ston *History of Buddhism*—Translated by Dr E. Obermiller, Heidelberg 1931, Part I, P 45

२ Bu ston *History of Buddhism* Part I, P 45

३ "अदृष्टमत्याश्रयो हि तर्क कश्चिदागमनिधितो भवति"—महायानसूत्रा लकार १ १२

४ महायानसूत्राङ्कवार ११ ६०, सुलना करो—वेदान्त सूत्र २ १ ११

प्रमाणसमुच्चय में स्पष्ट कहा है कि प्रमाणसमुच्चय की रचना का प्रयोजन यह है कि प्रमाण और प्रमेय का सुनिश्चिद निरूपण करना जिससे तर्कशास्त्र के मतों का मिथ्यात्व स्वतः सिद्ध हो जाय। इसका यह दावा नहीं कि तर्कशास्त्र के अध्ययनमात्र से तर्किक लोग अपना मन छोड़कर बौद्धधर्म स्वीकृत कर लेंगे। क्योंकि बौद्धदर्शन में प्रतिपादित परम सिद्धांत ऐसा नहीं, जो तर्क का विषय बन सके। तर्क का अध्ययन केवल मिथ्यात्व को हटाने में सहायक होता है जिससे बौद्धसिद्धान्त के अध्ययन का मार्ग सरल होता है। जो लोग केवल तर्क के सहारे जिज्ञामु को बौद्धदर्शन के परम तत्त्व का अग्रगण्य करा देना चाहते हैं वे उस परम तत्त्व से अति दूर हैं और वे अपने कार्य में विफल रहेंगे।^१ इससे हमें बौद्धाचार्य की दृष्टि में हेतुविद्या का महत्त्व क्या है और उसकी मर्यादा क्या है इसका पता चलता है।

३. प्रमाणसमुच्चय में बौद्ध प्रमाणशास्त्रका वीजयपन

धर्मप्रचारकी दृष्टिसे हेतुविद्या का महत्त्व जब स्थापित हो गया तब अपने दार्शनिक मत-व्योक्तोंके अनुकूल हेतुविद्या का विकास करना आवश्यक हो जाय यह स्वाभाविक है। आचार्य दिग्नाग तक स्थिति यह रही कि सर्वसामान्य हेतुविद्या का आश्रय लेकर बौद्ध अपने मन्तव्योकी स्थापना वाद-विवाद में करते रहे किन्तु स्वतंत्र बौद्ध दृष्टिसे हेतुविद्या का निरूपण करने का प्रयत्न नहीं हुआ। वाद-विवाद के प्रसंगमें बौद्धों को उस सर्वमान्य हेतुशास्त्र या हेतुविद्या की त्रुटियाँ भी ध्यान में आना स्वाभाविक है और यह पता लगना भी स्वाभाविक है कि उनके सूक्ष्म सिद्धान्तों की स्थापना के लिए प्रचलित साधन संपूर्णतः समर्थ नहीं हैं, उसमें परिवर्तन की आवश्यकता है। अतएव यह ज्ञात हो गया कि सिर्फ दूसरों के सिद्धान्तों की ही परीक्षा करना आवश्यक नहीं, किन्तु परीक्षा के साधन की भी परीक्षा उतनी ही आवश्यक है। इसी विचार से दिग्नाग बौद्ध दृष्टिको लेकर प्रमाणशास्त्र के विविध ग्रन्थों की रचना की।

^२आचार्य दिग्नागका समय मुरयन बौद्ध परंपराके आधार पर डॉ० विनयतोप भट्टाचार्यने ३४५-४२५ ई० माना है। काचीके पासके महबूबनरके ब्राह्मण कुलमें दिग्नागने जन्म लिया था। बाल्सीपुत्रीय नागदत्त ने दिग्नागको बौद्ध दीक्षा देकर हीनयान में प्रविष्ट किया था किन्तु बादमें वे महायानो वसुबन्धु के शिष्य बन गए^३। उसके बाद वे नालंदा में आकर रहे और इधर-उधर भ्रमण करके अन्य तीर्थिकों को बाद में परास्त करते रहे। इससे उनकी उपाधि 'तर्कपुंगव' बन गई थी। उन्होंने अपने जीवन का अधिकांश आन्ध्र

^१ Bu ston *History of Buddhism*, Part I, P 46

^२ तत्त्वसंग्रह प्रस्तावना पृ० ७३

^३ नयचक्रवृत्तिमें दिग्नागका वसुबन्धु के शिष्य रूपसे उल्लिखित किया है—“इदानीं वसुबन्धो स्वगुरो 'ततोऽर्थाद् विज्ञानं प्रत्यक्षम् इति ब्रूवतो यदुत्तरमभिहितं' दिग्नेन वसुबन्धु-प्रत्यक्षरक्षणं दूषयता”—नयचक्रवृत्ति पृ० ९६ (मुनि श्री जद्विजयमपादित)

में व्यतीत किया और अन्तमें उड़ीसा के जंगल में एकाग्र में मृत्युको प्राप्त हुए । दिग्नाग के जीवन की इन घटनाओं का उल्लेख लामा तारानाथ ने किया है ।^१

दिग्नाग के न्याय के ग्रन्थ ये हैं—प्रमाणसमुच्चय, प्रमाणसमुच्चयवृत्ति, हेतुचक्रसमर्पन, न्यायद्वार—न्यायमुख, आलम्बनपरीक्षा, आलम्बनपरीक्षावृत्ति और त्रिकालपरीक्षा ।

दिग्नाग के प्रमाणसमुच्चय से पूर्व जितने भी बौद्धन्याय के ग्रन्थ लिखे गए उनमें प्रमाणविचार गौण है या बिलकुल नहीं, किन्तु बाद विवाद से सबद विषयो का ही अधिक निरूपण है । वादविधि या वादविधान, उपायहृदय, तर्कशास्त्र, न्यायमुख ये ग्रन्थ मुख्यतः जाति और निग्रहस्थान का निरूपण करते हैं और वाद के गुणदोषो का तथा खण्डन-मण्डन की प्रक्रिया का वर्णन करते हैं । नागार्जुन की विग्रहव्यावृत्ति तो प्रमाण के सामर्थ्य के विषय में ही प्रश्न उपस्थित करके प्रमाण को कुछ भी सिद्ध करने में असमर्थ बताती है । इतना ही नहीं, ब्राह्मण दर्शनोंमें भी न्यायसूत्र को हम प्रधानतया प्रमाणशास्त्र का ग्रन्थ नहीं कह सकते ; क्योंकि उसमें भी वादसबद विषयों ने ही अधिकांश रोक रखा है । और न्यायसूत्र के बाद भी ऐसा कोई स्वतंत्र ग्रन्थ दिग्नागपूर्व नहीं बना जिसमें शुद्ध प्रमाणाँ की चर्चा हो । ऐसी परिस्थिति में मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्र के पिता का पद दिग्नाग को विद्वानो ने दिया है वह उनके व्यक्तित्व का पूरा परिचायक है । दिग्नाग ही सर्व प्रथम हैं जिन्होंने प्रमाणशास्त्र को पृथक् शास्त्र का रूप प्रदान किया है । अतएव भारतीय प्रमाणशास्त्र के पिता दिग्नाग हैं । इस प्रकार दिग्नाग जब भारतीय प्रमाणशास्त्र के पिता हैं तो बौद्धों के प्रमाणशास्त्र के वह पिता या प्रस्थापक बनें इसमें तो कोई संदेह को स्थान ही नहीं ।

दिग्नागन जब एक नया मार्ग अंकित कर दिया तब उनके मार्गका अनुगमन बौद्ध और बौद्धेतर दर्शनोंमें हुआ । स्वयं दिग्नागके शिष्य शकरस्वामी ने दिग्नागके प्रमाणसमुच्चयवाचि ग्रन्थो के साररूपसे न्यायप्रवेश लिखा ।^२ धर्मकीर्ति के गुरु धर्मपाल ने दिग्नाग के आलम्बनपरीक्षा ग्रन्थ को व्याख्या की । जिनेन्द्रबुद्धि ने प्रमाणसमुच्चय की टीका विशालामलवती लिखी । ईश्वरसेन ने भी प्रमाणशास्त्र का कोई स्वतंत्र या व्याख्या ग्रन्थ व्यवस्थित लिखा होगा, क्योंकि उनके सिद्धांतों का खण्डन धर्मकीर्ति ने किया है । कहा जाता है कि धर्मकीर्ति ने प्रमाणसमुच्चय का अध्ययन ईश्वरसेन से ही किया था^३ । इस प्रकार दिग्नाग की परंपरा को उनकी शिष्य परंपरा में आगे बढ़ाया गया, किन्तु दिग्नाग की इस परंपरा में धर्मकीर्ति ऐसे हुए जिन्होंने प्रमाणसमुच्चय की टीका प्रमाणवार्तिक नाम से लिखी । यह व्याख्या उद्घोषितकर के न्यायवार्तिक की तरह व्याख्येय ग्रन्थ से भी महत्त्वपूर्ण हुई । परिणाम यह हुआ कि उसके बाद सबंध धर्मकीर्ति के प्रमाणवार्तिक और उनके अन्य ग्रन्थों का ही अध्ययन-अध्यापन बढ़ा । अन्य दार्शनिको ने भी बौद्ध सिद्धांतों के

^१ S Vidyabhusana *History of Indian Logic* p 272, तत्त्वसंग्रह प्रस्तावना पृ० ७४

^२ Dhruva's *Nyāyapravēsa Introduction*, P XIII

^३ Vidyabhusana *History of Indian Logic*, P 307

खण्डन करने के प्रसंग में दिग्नाग के वाक्यों को न लेकर धर्मकीर्ति के हीवा क्यों का खण्डन शुरू कर दिया और दिग्नाग के स्थान में सर्वत्र धर्मकीर्ति का ही नाम लिया जाने लगा। अतएव यह कहा जा सकता है धर्मकीर्ति से दिग्नाग को परंपरा नये रूप में अवतीर्ण हुई। इन धर्मकीर्ति की परंपरा को जो उनकी शिष्य-परंपरामें होने वाले देवेन्द्रबुद्धि, शान्तभद्र, विनीतदेव, धर्माकरदत्त (अचंड), धर्मोत्तर, प्रज्ञाकर आदिने पुष्ट किया और उसका विकास उत्तरोत्तर बढ़ता ही गया। भारत में मुसलमानी आक्रमणों से जब बौद्ध विहारों का लोप हुआ तब बौद्ध प्रमाणशास्त्र का विकास भारत में रुक गया, किन्तु यह सिव्यत में और चीन देश में हुआ।

बौद्धों के प्रमाण-शास्त्र के इस विकास के साथ बौद्धोत्तरों में भी स्वतंत्र प्रमाण-शास्त्र का विकास होना अनिवार्य था। मीमांसा जैसे दर्शनों में जहाँ प्रमाण की चर्चा सर्वथा गौण थी वहाँ भी—कुमारिल ने श्लोकवार्तिक लिख कर और प्रभाकर ने बृहती लिख कर प्रमाणविद्या को मीमांसक दृष्टि से प्रतिष्ठित किया। नैयायिकों में भी केवल प्रमाण की चर्चा करने वाले न्यायसारादि ग्रन्थ बन और गर्गेश की तत्त्वचिन्तामणि ने प्रमाणशास्त्र को जो प्रगति दी उसके फलस्वरूप नव्यन्याय का उत्तरोत्तर विकास हुआ जो आज तक हो रहा है। वेदान्त में भी प्रमाणशास्त्र की दृष्टि से वेदान्तपरिभाषा जैसे ग्रन्थ बने। जैनो ने तो जब से दार्शनिकों के अखाड़े में प्रवेश किया है तब से दार्शनिक क्षेत्र में प्रमाणशास्त्र के विषय में ही अधिक लिखा है। सिद्धसेन का न्यायावतार, अकलक के न्यायविनिश्चय आदि ग्रन्थ, विद्यानन्द की प्रमाणपरीक्षा, माणिक्यनदी का परीक्षामुल, यशोविजयकी तर्कभाषा आदि ग्रन्थ इसके साक्षी हैं।

प्रमाणशास्त्रके इस विकासके कारण जात्युत्तर और निग्रहस्यानके विचारका जो प्राधान्य प्राचीन तर्कशास्त्र में दृष्टिगोचर होता था वह मध्यकालीन प्रमाणविचारके प्राधान्यके कारण सबथा गौण हो गया। इतना ही नहीं, जात्युत्तरकी प्रक्रिया ही हीन मानी जाने लगी। धर्मकीर्तिने तो वादन्याय ग्रन्थ लिखकर जाति और निग्रहस्यानोंकी समालोचना की, उनके भेदोपभेदों में असंगति दिखाई और सर्वथा अव्यवहारीयता भी प्रतिपादित की। अपने न्याय-बिन्दु ग्रन्थ में तो जात्युत्तरके लिये एक वाक्य ही लिखा और वह भी यह बताने के लिए कि जात्युत्तर दूषण नहीं, दूषणाभास है। प्रमाणशास्त्रमें जब स्वार्थ और परार्थ अनुमान के स्वरूप का सुस्पष्ट निरूपण हो जाय तब जात्युत्तरकी परीक्षा सहज हो जाती है और उनकी धर्म्यता और असामर्थ्य भी स्वतः प्रकट हो जाते हैं। परिणामस्वरूप प्रमाण-शास्त्र में जात्युत्तर का विचार सर्वथा गौण हो जाय यह स्वामाबिक है। प्राचीन और मध्यकालीन न्यायशास्त्र का मुख्य भेद भी यही है कि प्राचीन काल में जहाँ जाति और निग्रह-स्यान का विचार ही मुख्य था वहाँ मध्यकाल में वह गौण हो गया और उसका स्थान प्रमाणने और उसमें भी अनुमान ने ले लिया।

मध्ययुगीन समग्र बौद्धसाहित्य की विशेषता भी यही है कि उस काल में आध्यात्मिक विद्या—निर्वाणमार्ग के विषय में उतने प्रौढ़ ग्रन्थ लिखे नहीं गए जितने प्रमाणशास्त्रके विषय

में। दार्शनिक मन्तव्य के शून्यवाद या विज्ञानवाद के मध्यकालीन ग्रन्थों में भी यदि प्रौढता है तो उसका कारण भी यही है कि उन मन्तव्यों की विवेचना नूतन प्रस्थापित प्रमाणमार्ग के अवलम्बन से की गई है। खासकर सुविवेचित अनुमानप्रणाली का आश्रय लेकर मन्तव्यों की स्थापना की गई है। शून्यवाद जैसे अतिगहन वाद को भी अनुमानप्रदर्शित युक्तियों के बल से ही स्थापित किया गया है और यदि प्रमाणपद्धति का निरास भी किया गया है तो उसमें भी प्रमाणपद्धति का अवलम्बन है ही। फलस्वरूप प्रमाणशास्त्र के विषय में मध्यकाल में इतना लिखा गया कि स्वयं उस साहित्य का एक पृथक् वर्ग बौद्ध साहित्य में हो गया। इतना ही नहीं, उस विद्या का अनिवार्य अध्ययन भी आध्यात्मिक साधक के लिए भी आवश्यक हो गया।

४. धर्मकीर्ति और उनकी परंपरा

आचार्य दिग्नागने प्रमाणसमुच्चय लिखकर जब बौद्ध प्रमाणशास्त्रका बीजवपन किया तब उसकी प्रतिक्रिया वैदिक दार्शनिकों में होना स्वाभाविक था। न्यायदर्शनके व्याख्याकारों में उद्घोतकरने आचार्य दिग्नाग के मन्तव्यों का खण्डन करके न्यायशास्त्र की प्रतिष्ठा सुरक्षित की। मीमांसक कुमारिल ने भी दिग्नागके प्रमाणविचार का खण्डन करके मीमांसकों के मन्तव्यों को सुदृढ़ बनाया। इसी प्रकार अन्य मल्लवादी जैसे जैन आचार्यों ने भी दिग्नाग के मन्तव्यों की समालोचना की। इस समालोचना के फलस्वरूप बौद्ध विद्वानों को भी अपने प्रमाणशास्त्र के विषय में पुनर्विचार करने का अवसर उपस्थित हुआ। उन विद्वानों में धर्मकीर्ति एक ऐसा विद्वान् हुआ जिसने आचार्य दिग्नाग के दार्शनिक विचारों का सुविशद विवरण किया। इतना ही नहीं, उद्घोतकर कुमारिल आदि वैदिक दार्शनिकों की समालोचना करके बौद्ध प्रमाणशास्त्र की भूमिका को सुदृढ़ बनाया। उन्होंने केवल वैदिक विद्वानों की ही समालोचना नहीं की, स्वयं दिग्नाग की भी समालोचना कुछ गौण विषयों में की और दिग्नाग के शिष्य ईश्वरसेन, जिन्होंने दिग्नाग के मन्तव्यों का अपनी समझ के अनुसार व्याख्यान किया था, उनकी भी समालोचना करके बौद्ध विज्ञानवाद के आधारभूत प्रमाणविचार को सुदृढ़ बनाया। इसीलिए वे वार्तिककारके नाम से विख्यात हुए।

बुदोन (Bustun) के अनुसार धर्मकीर्ति के सातों ग्रन्थ प्रमाणसमुच्चय के वार्तिकरूप हैं^१ किन्तु स्वयं धर्मकीर्तिने तो प्रमाणवार्तिक को ही वार्तिक कहा है। यस्तुत प्रमाणसमुच्चय में प्रतिपादित विषयों का ही विशेष विवरण धर्मकीर्ति के ग्रन्थों में होने से उन्हें प्रमाणसमुच्चय के वार्तिक मानने में असमर्थ नहीं हैं। अतएव इस दृष्टि से बुदोन का कथन भी सगत हो सकता है। किन्तु एक बात निश्चित है कि धर्मकीर्तिके ग्रन्थों के बन जाने के बाद दिग्नाग के ग्रन्थों का अध्ययन प्रायः बन्द हो गया।

आचार्य धर्मकीर्ति के सात ग्रन्थ ये हैं—

१—^१प्रमाणवार्तिक, २—प्रमाणविनिश्चय, ३—^१न्यायविन्दु, ४—^२हेतुविन्दु ५—^१वादन्याय, ६—सम्बन्धपरीक्षा^३ और ७—सतानान्तरसिद्धि। इसके अतिरिक्त प्रमाणवार्तिक के स्वार्थानुमान परिच्छेद^४ की तथा सम्बन्धपरीक्षा की टीका भी स्वयं धर्मकीर्ति ने लिखी है।

बुद्धों के अनुसार धर्मकीर्ति के ग्रन्थों का विभाजन प्रधान और पूरक ग्रन्थों में है। न्यायविन्दु की रचना तीव्रबुद्धि पुरुषों के लिए, प्रमाणविनिश्चय^५ का निर्माण मध्यमबुद्धि के लिए और प्रमाणवार्तिक की रचना मन्दबुद्धि पुरुषों के लिये की गई है। ये ही तीनों ग्रन्थ प्रधान हैं जिनमें सब प्रमाणों का विवेचन किया गया है। शेष चार पूरक ग्रन्थों में किसी में भी प्रत्यक्ष का विशेष विवरण नहीं मिलता किन्तु स्वार्थानुमान से सम्बद्ध हेतु का निरूपण हेतुविन्दु नामक ग्रन्थ में है और सम्बन्धका निरूपण सम्बन्धपरीक्षा में है। वादन्याय में परार्थानुमान से सम्बद्ध विषयो का अर्थात् परार्थानुमान के अवयवों का तथा जय-पराजय की व्यवस्था कैसे हो इसका विशेष निरूपण है। सन्तानान्तरसिद्धि में विज्ञानवाद में सांख्यिक दृष्टि से स्वभिन्न सतान का अनुमान कैसे होता है यह बताया गया है।

^६दिन ग की तरह धर्मकीर्ति भी दक्षिण में त्रिमलय में ब्राह्मणकुल में पैदा हुए। प्रारम्भिक विद्या उन्होंने ब्राह्मणदर्शन की ली। समुत्तम्यु के शिष्य धर्मपाल जो अत्यन्त बूढ़ हो गए थे उनके पास बौद्धदर्शन का विशेषरूप से अध्ययन करने की दृष्टि से धर्मकीर्ति नालन्दा आए। उनको तर्कशास्त्र में विशेष रुचि थी अतएव दिग्नाग के शिष्य ईश्वरसेन के सपर्क में रहकर प्रमाणशास्त्र का अध्ययन किया और अपनी प्रतिभा के बल से दिग्नाग के प्रमाणशास्त्र में ईश्वरसेन भी आगे बढ़ गए। फिर अपना जीवन उन्होंने वादविवाद और प्रमाणवार्तिक आदि ग्रन्थों की रचना में बिताया, और अन्त में कर्नाटक देश में मृत्यु के वश हुए। लामा तारानाथ ने धर्मकीर्ति का जो जीवनवृत्त दिया है उसका यह सारांश है।

^१ मस्कृत में उपलब्ध है और प्रकाशित है।

^२ हेतुविन्दु की टीका मस्कृत में उपलब्ध है किन्तु मूल को तिब्बती से पुनः सस्कृत किया गया है।

^३ प्रायः इसकी सभी कारिका प्रमथक० प० ५०३-५११ और स्याद्वावर० प० ८१२ में उद्धृत हैं। श्री. राजगुरु जी. न. श्री. प्रमाणवार्तिकभाष्य की, भूमिका, में, करिन्द्याये, को, उद्धृत किया है।

^४ बुद्धों ने लिखा है कि काश्मीरी पंडित ज्ञानथी के मतानुसार प्रमाणविनिश्चय ग्रन्थ प्रमाणसमुच्चयका वार्तिक नहीं है किन्तु धर्मोत्तर तो उसे प्रमाणसमुच्चय का वार्तिक मानते हैं और यही मत ठीक भी है—Bu ston History of Buddhism p 45

^५ Buddhist Logic Vol I p 35

कुमारिल और धर्मकीर्ति समसामयिक थे एसी तिब्बती परंपरा है^१ किंतु कुमारिल न धर्मकीर्ति का नहीं पर शिन्नाग का खण्डन किया है, जब कि धर्मकीर्ति न कुमारिल का खण्डन किया है।^२ एसी स्थिति में कुमारिल धर्मकीर्ति के बृद्ध समकालीन ही हो सकते हैं।

आचार्य धर्मकीर्ति को धर्मपालका शिष्य कहा है और धर्मपाल को वसुबन्धु का शिष्य कहा है। वसुबन्धु बौद्ध हुए हैं। प्रथम वसुबन्धु का जन्म ई० ३२० और मृत्यु ३८० ई० में है जबकि दूसरे वसुबन्धु का जन्म ४०० ई० और मृत्यु ४८० ई० में हुई—एसा प्रो० फ्राउवेल्लेनेर न सिद्ध किया है^३। ये धर्मपाल प्रथम वसुबन्धु के शिष्य नहीं हो सकते क्योंकि धर्मपाल के शिष्य शीलभद्र ई० ६३५ न विद्यमान थे जब ह्युएन सग नालंदा में गए थे।

आचार्य धर्मकीर्ति न ईश्वरसेन के पास तत्त्वशास्त्र का अध्ययन किया घटपि उनके दीक्षागृह विद्वान और नालंदा के प्रसिद्ध आचार्य धर्मपाल थे। एसी स्थिति में यही मानना पड़ता है कि जब धर्मकीर्ति दीक्षित हुए तब धर्मपाल मरणासन्न ही थे। ह्युएन सग न कीशांबरी में बौद्धविहार के भग्नावशेष देख जहाँ धर्मपाल न वादविवाद करके तर्षिकों को हराया था। एसी स्थिति में ह्युएन सग के भ्रमण (ई० ६२९-६४५) से कई वर्ष पहले धर्मपाल की मृत्यु ही गई थी एसा मानना पड़ता है। धर्मपाल के गुरु द्वितीय वसुबन्धु की मृत्यु ई० ४८० में हुई तो स्वयं धर्मपाल की मृत्यु ई० ५८० के पश्चात् नहीं हो सकती। इस दृष्टि से धर्मकीर्ति के समय का विचार करें तो उनका कार्यकाल ई० ५५०-६०० तक हो सकता है। एसा मानन पर शिन्नाग के शिष्य ईश्वरसेन से धर्मकीर्ति का अध्ययन सगत नहीं। अतएव ईश्वरसेन की शिन्नाग (ई० ३४५-४१५) का साक्षात् शिष्य नहीं माना जा सकता।

कुमारिल का खण्डन धर्मकीर्ति न किया है। कुमारिल का समय डा० कुह्न राजव ई० ५५० माना है और प्रो० झूनों के मत का समर्थन करके कहा है कि भर्तृहरि का समय इसमें बाधक नहीं। डॉ० सगर्निदिष्ट भर्तृहरि कोई दूसरा ही होगा^४। अतएव कुमारिल के समय के साथ भी धर्मकीर्ति के उक्त समय का कोई विरोध नहीं।

ह्युएन सग न धर्मकीर्ति का उल्लेख नहीं किया इस दलील से धर्मकीर्ति के समय को ६३५ ई० के बाद रखना चाहिए—इस मत की समालोचना श्री राहुल जी न बादयाय की प्रस्तावना में की है अतएव वह भी बाधक नहीं है।^५ प० श्री महेन्द्रकुमार जी न अकलकप्रयत्रय की प्रस्तावना में^६ श्री राहुल जी की दलीलों का उत्तर देने का प्रयत्न किया है किंतु जब भर्तृहरि के समय को ६००-६५० के स्थान में प्रो० झूनों—४५० ई० में रखते

^१ तत्त्वसंग्रह—प्रस्तावना पृ० ८०।

^२ अकलकप्रयत्रय—प्रस्तावना पृ० १८।

^३ *On the Date of Vasubandhu—1951 p 54—55*

^४ सी कुह्न राज श्लोकवातिवृत्तात्पयनीका प्रस्तावना पृ० १७।

^५ श्री राहुल साकृत्यायन वादयाय प्रस्तावना पृ० ५।

^६ प० महेन्द्रकुमार अकलकप्रयत्रय प्रस्तावना—पृ० २१।

हैं और कुमारिल का समय भी तदनुसार बदल जाता है तो कोई कारण नहीं कि कुमारिल के समय के आधार पर निश्चित किया जाने वाला धर्मकीर्तिका भी समय न बदले ।

आचार्य धर्मकीर्ति के मन्त्रियों का निरास वैशेषिक दर्शन में ध्योमशिव ने, मीमांसा-दर्शन में शालिक्रनाथ ने, न्यायदर्शन में जयसत और वाचस्पति मिथ ने, वेदान्त में भी वाचस्पति मिथ ने और जैनदर्शन में अरुलवादि आचार्यों ने किया है । धर्मकीर्ति के टीकाकारों ने यथासंभव उन आक्षेपों का निराकरण करने का प्रयत्न किया है । धर्मकीर्ति के टीकाकारों को प्रो० चिरवास्तुकी (Prof. Stcherbatsky) ने तीन वर्ग में विभक्त किया है ।^१ प्रथम वर्ग ऐसा है जो केवल शब्दप्रधान व्याख्या करता है । इस वर्ग के पुरस्कर्ता देवेन्द्रबुद्धि हैं । बुद्धो ने कहा है कि देवेन्द्रबुद्धि आचार्य धर्मकीर्ति के साक्षात् शिष्य थे ।^२ प्रमाणवातिकों व्याख्या देवेन्द्रबुद्धि ने दो बार लिखी और दोनों ही बार धर्मकीर्ति ने उसे रद्द कर दिया । अतः मैं तीसरी बार उन्होंने जब लिखी तब असंतुष्ट होते हुए भी धर्मकीर्ति ने उस व्याख्या को मजूर किया और सोचा कि मेरा प्रमाणशास्त्र वस्तुतः कोई इयायं रूप में नहीं समझ सकेगा जिससे निरास होकर प्रमाणवातिक के अंत में एक बारिका लिखी जिसका तात्पर्य है कि जैसे नदी समुद्र में मिलकर अपना अस्तित्व लो देती है वही गति मेरे विचारों की होगी ।^३

देवेन्द्रबुद्धि के अनुगामी टीकाकारों में शाक्यबुद्धि, प्रभाबुद्धि आदि हैं जिन्होंने प्रमाण-वातिक की व्याख्या न लिखकर प्रमाणविनिश्चय और न्यायबिन्दु की टीकाएँ कीं ।

दूसरा वर्ग वह है जिसने धर्मकीर्ति के तत्त्वज्ञान की महत्त्व दिया है और शब्दप्रधान व्याख्याका मार्ग छोड़कर तार्किक रहस्य का स्फोट किया है । बुद्ध के धर्मकाय और उनकी सर्वज्ञता की सिद्धिमें उसको कोई रस नहीं । महायानसमन जैसे बुद्धको देश-काल-स्वभाव विप्रकृष्ट होने से प्रमाणशास्त्र या तर्क का विषय ही वे नहीं मानते । अतएव शुद्ध प्रमाणशास्त्र की चर्चा करने वाले प्रथम प्रमाणविनिश्चय और न्यायबिन्दु की टीका इस वर्ग के पुरस्कर्ता धर्मोत्तर ने की है । धर्मोत्तर का कार्यक्षेत्र काश्मीर में रहा, अतः उनकी परंपराको काश्मीर-परंपरा भी कहने हैं । धर्मोत्तर ने अपनी टीका में शाब्दिक व्याख्याकारों का निरास किया है और धर्मकीर्ति के तार्किक रहस्यों का स्फोट किया है । वस्तुतः धर्मकीर्तिके मन्त्रियों का स्पष्टार्थ धर्मोत्तर की टीकाओं से ही हुआ । आचार्य

^१ Stcherbatsky Buddhist Logic Vol I p 39—47

^२ Bu ston History of Buddhism part II p 154

^३ Bu ston History of Buddhism part II p 155 उक्त अर्थ की कोई कारिका मुद्रित प्रमाणवातिक के अंत में मिलनी नहीं है । ध्वयालोक में धर्मकीर्ति के नाम से एक बारिका आती है । उनीका भावार्थ बुद्धो देना है ऐसा प्रतीत होता है—

अनध्यवसितायणाहनमनल्पधीशक्तिनाप्यदृष्टपरमार्थतत्त्वमविकाभिवोगंरणि ।

मत मम जगत्पलब्धसद्दशप्रतिग्राहक प्रयास्यनि पयोनिध पय इव स्वदेहे जराम् ॥

धर्मकीर्ति जो अपने साक्षात् शिष्य देवेन्द्रबुद्धि से अपेक्षा रखते थे उनकी यह अपेक्षा धर्मोत्तर से पूरी हुई ऐसा निःसंकोच कहा जा सकता है। ध्वन्यालोक के कर्ता आनन्दवर्धन ने भी धर्मोत्तरकृत प्रमाणविनिश्चय की टीका पर टीका लिखी है, किन्तु वह उपलब्ध नहीं है।^१ ज्ञानश्री ने भी धर्मोत्तरकृत टीका पर टीका लिखी है। इसी परंपरा में ब्राह्मणपंडित शकरानन्द ने एक विस्तृत व्याख्या प्रमाणवार्तिक पर लिखना प्रारंभ किया, किन्तु वह अधूरी ही रही।

तीसरी श्रेणी में धार्मिक दृष्टि को महत्त्व देने वाले धर्मकीर्तिके टीकाकार हैं। उनमें प्रज्ञाकरगुप्त प्रधान हैं। उन्होंने स्वार्थानुमान परिच्छेद को छोड़कर शेष तीन परिच्छेद की व्याख्या प्रमाणवार्तिकालंकार नाम से लिखी। यह प्रमाणवार्तिकभाष्य भी कहा जाता है। इस श्रेणी के टीकाकारों के मत में प्रमाणवार्तिक के प्रामाण्यपरिच्छेद का अधिक महत्त्व है, क्योंकि उसमें भगवान् बुद्ध के सर्वज्ञत्व तथा उनके धर्मकाय की सिद्धि की गई है। उनका कहना है कि प्रमाणवार्तिक का महत्त्व प्रमाणसमुच्चय की व्याख्या के रूप में नहीं किन्तु समग्र महायान के भूलभूत तत्त्व बुद्ध और उनके विशिष्ट गुणों की स्थापना में है। बुद्ध के धर्मकाय, स्वभावकाय और ज्ञानकाय का निरूपण करना ही प्रमाणवार्तिक का मुख्य उद्देश है और उसी के प्रसंगमें शेष प्रमाणशास्त्र की उपयोगिता है।

प्रज्ञाकरका अनुसरण करने वाले भी कई आचार्य हुए, किन्तु उनमें भी आपस में मतभेद हैं। जिन नामक आचार्य ने प्रज्ञाकरके विचारों को पुष्टि की है और प्रज्ञाकरके अलंकार की व्याख्या लिखी है। रविगुप्त प्रज्ञाकरका साक्षात् शिष्य था और उसने भी अलंकार की टीका लिखी। किन्तु^२ जिननामक आचार्य ने अपनी टीका में रविगुप्त के कई मन्तव्यों का खण्डन किया है। ज्ञानश्री के शिष्य यमारि ने भी अलंकार की टीका की और उन्होंने जिनके मन्तव्यों का निरास किया है। कर्णगोमी ने स्वार्थानुमान परिच्छेद की ही व्याख्या की है। अतएव उन्हें धर्मोत्तर की परंपरा में रखना चाहिए।

मनोरथनदी की जो टीका उपलब्ध है वह संपूर्ण चारों परिच्छेदों पर है, किन्तु परिच्छेदों का क्रम बदला हुआ है और व्याख्या मात्र शब्दार्थपरक है।

धर्मकीर्ति के ग्रन्थों की टीकापरंपरा केवल संस्कृत में ही नहीं रही किन्तु जब बौद्ध धर्म का प्रचार तिब्बत में हुआ तो लामाओं ने तिब्बती भाषा में भी स्वतंत्र टीकाएँ प्रमाणवार्तिक आदि ग्रन्थों पर लिखी हैं और उनका अध्ययन अध्यापन आज भी बौद्ध विहारों में चालू है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि दिग्नाग के द्वारा बौद्ध प्रमाणशास्त्र का जो बीजवपन हुआ वह धर्मकीर्ति और उनके शिष्यों ने बटवृक्ष के रूप में परिणत कर दिया।

^१ ध्वन्यालोकटीका पृ० २३३, उसका नाम है—धर्मोत्तमा। Buddhist Logic Vol I p 41

^२ जिनके स्थान में श्री राहुलजी जयानन्त नाम देने हैं—देखो वादन्याय परिशिष्ट पृ० ८।

५. न्यायविन्दु

प्रमाणशास्त्र के जब अनेक ग्रन्थ बन गए तब परिनिष्ठित सिद्धांतों का ही सक्षेप में प्रतिपादन करने वाले ग्रन्थों की आवश्यकता प्रतीत हो यह स्वाभाविक है। आचार्य धर्मकीर्ति ने न्यायविन्दु लिखकर उसी आवश्यकता की पूर्ति की है। दुबेक ने स्पष्ट रूप से इस बात को कहा है कि न्यायविन्दु सक्षेपवत् प्राप्त ज्ञानामु के लिए प्रथित है अतएव प्रमाणवातिक जैसे ग्रन्थ के विद्यमान होते हुए भी न्यायविन्दु की रचना व्यर्थ नहीं है।^१

न्यायविन्दु ग्रन्थ किस मत की दृष्टि से लिखा गया है यह एक धर्मा का विषय है। दिग्गज और धर्मकीर्ति ये दोनों विज्ञानवाद के पुरस्कर्ता योगाचार मत के माने हुए विद्वान् हैं इसमें तो सदेह नहीं है। किन्तु न्यायविन्दु के पढ़ने से यह स्पष्ट नहीं होता कि आचार्य धर्मकीर्ति ने इसकी रचना योगाचार की दृष्टि के लिए की है। बाह्य अर्थ का अस्तित्व संशया नहीं है ऐसा मत योगाचार का है। किन्तु प्रत्यक्ष प्रमाण के विषय, स्वलक्षण का स्वरूप आदि बातें न्यायविन्दु में ऐसी हैं जो यह सिद्ध करने के लिए कि यह ग्रन्थ योगाचार मत का नहीं है, पर्याप्त है। किन्तु जब स्वयं आचार्य धर्मकीर्ति योगाचार मत का प्रबल समर्थन प्रमाणवातिक आदि ग्रन्थों में करते हैं तब यह कैसे संभव हो कि न्यायविन्दु में वे योगाचार मत का परित्याग करके सौत्रान्तिक मत के समर्थक बन जायें? अतएव न्यायविन्दु के कुछ वाक्यों का तात्पर्य सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों मतों का समर्थन करने में है ऐसा कुछ टीकाकारों ने अपना मत प्रदर्शित किया है। किन्तु अन्य टीकाकारों ने इसमें आपत्ति की है और यह मत प्रदर्शित किया है कि न्यायविन्दु ग्रन्थ दोनों मतों की दृष्टि से नहीं किन्तु सौत्रान्तिक दृष्टि से लिखा गया है।

योगाचार की दृष्टि में बाह्य पदार्थ का अस्तित्व सवृत्तिसत्य की दृष्टि से है, पारमार्थिकदृष्टि से नहीं। अतएव प्रमाण-प्रमेय व्यवहार साध्यव्यवहारिक है और प्रमाण शास्त्रों का निरूपण भी साध्यव्यवहारिक दृष्टि से ही हो सकता है। परमार्थ तो स्वसंवेदन का विषय है, अवाच्य है। उससे व्यवहार का प्रयोजन सिद्ध नहीं हो सकता। अतएव प्रमाण प्रमेय की व्यवस्था व्यावहारिक घरातल से ही की जा सकती है। व्यावहारिक घरातल से निरूपण करना हो तो अन्य मतों की अपेक्षा सौत्रान्तिक मत, जो कि बाह्य पदार्थों का अस्तित्व मानकर प्रमाण प्रमेय व्यवस्था करता है, भूमिका बन सकता है। अर्थात् व्यावहारिक दृष्टि से बाह्य पदार्थ का अस्तित्व स्वीकार करके जो व्यवस्था करना हो वह सौत्रान्तिक मत के अनुसार ही की जा सकती है, अन्य अवीद दशनों का आशय लेकर नहीं। अतएव हम कह सकते हैं कि प्रमाणवातिक आदि ग्रन्थ योगाचार मत के पारमार्थिक पक्ष को उपस्थित करते हैं और न्यायविन्दु उसके व्यावहारिक पक्ष को। अतएव व्यावहारिक पक्ष के निरूपण में सौत्रान्तिक दृष्टि का ही प्राधान्य रह सकता

^१ 'ननु वातिकानि नैव सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पादनात् कथमस्य न वैयर्थ्यमिति चेत्, सक्षिप्त-रचनी प्राज्ञान् अधिकृत्येदं प्रकरणं प्रणीतमित्यदोषः।' धर्मोत्तप्रदीप पृ० ३५, ३७, ५७, १०८।

है। इस दृष्टि से यह निश्चयपूर्वक कहा जा सकता है कि न्यायबिन्दु की रचना सौत्रान्तिक दृष्टि से हुई है।

प्रमाण-प्रमेय की अन्यत्र प्रसिद्ध व्यवस्था को निरस्त करके सौत्रान्तिक दृष्टि से व्यावहारिक व्यवस्था स्थिर करने के बाद यह सरल हो जाता है कि यह व्यवस्था परमार्थ दृष्टि से किस प्रकार असंगत है। प्रमाणवार्तिक में आचार्य धर्मकीर्ति ने यही क्रम अपनाया है और सौत्रान्तिक दृष्टि से प्रमाण प्रमेय की व्यवस्था के अन्तर ही उसी व्यवस्था में कौंसी अव्यवस्था है यह दिखा कर बाह्याप का निरास करके विज्ञप्तिभात्रता की सिद्धि की है^१। अतएव हम कह सकते हैं कि व्यावहारिक पक्षको उपस्थित करने के लिए न्यायबिन्दु में आचार्य ने सौत्रान्तिक दृष्टि का अवलम्बन किया है।

न्यायबिन्दुटीका के तात्पर्यनिबन्धन नामक टिप्पणकारके मतानुसार आचार्य धर्मोत्तर ने सम्प्रज्ञान की व्याख्या करते हुए जो अविज्ञवादि ज्ञान को प्रमाण कहा है उसका तात्पर्य यह है—सम्प्रज्ञान अर्थात् अविज्ञवादि ज्ञान, सम्प्रज्ञान अर्थात् अविषयस्त ज्ञान नहीं। अविषयस्त ज्ञान को ही यदि सम्प्रज्ञान माना जाय तब योगाचार मत का सग्रह इस व्याख्या में नहीं होगा। योगाचार तो तायागत ज्ञान को छोड़ कर किसी भी सालम्बन ज्ञान को अभ्रान्त—अविषयस्त नहीं मानते। ऐसी स्थिति में साधारण जन का कोई सालम्बन ज्ञान अभ्रान्त नहीं। अतएव प्रमाण भी नहीं। साधारण जन का ज्ञान भले ही भ्रान्त हो किन्तु व्यवहार में अविज्ञवादि तो हो सकता है और इस दृष्टि से प्रमाण भी हो सकता है। अतएव सम्प्रज्ञान का अर्थ अविज्ञवादि ज्ञान किया जाय तब सौत्रान्तिक और योगाचार के भी अनुकूल व्याख्या ही जायगी^२।

आगे चल कर प्रत्यक्ष लक्षण की व्याख्या में भी सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों पक्षों की दृष्टि से प्रत्यक्ष लक्षण किस प्रकार संगत होता है इस विषय में किसी अन्य व्याख्या का उल्लेख करके स्वाभिमत व्याख्या की है। अन्य व्याख्याकार और तात्पर्यनिबन्धनकार ये दोनों प्रत्यक्ष की व्याख्या में सौत्रान्तिक और योगाचार मत की संगति देखते हैं। दोनों के मत से न्यायबिन्दु दोनों दृष्टियों के सग्रह को लक्ष्य में रख कर प्रथित हुआ है, किन्तु दोनों व्याख्याकारों ने अपनी उपपत्ति भिन्न रूप से की है।

तात्पर्यनिबन्धन में उल्लिखित अन्य व्याख्या का अभिप्राय इस प्रकार है—प्रत्यक्ष लक्षण में 'अभ्रान्त' पद से तैमिरिक आदि भ्रान्त ज्ञानों की व्यावृत्ति अभीष्ट है और 'कल्पना-पोढ' पद से अनुमान की व्यावृत्ति। अभ्रान्तपद से आलम्बन विषयक भ्रान्ति जो योगाचार समत है उसकी व्यावृत्ति नहीं करना चाहिए। ऐसा करने से योगाचार मत अभाग्य हो जायगा। यह प्रकरण तो सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों के मतों का अनुसरण करके प्रथित है, अतएव योगाचार के मत को अमान्य करके प्रत्यक्ष की व्याख्या नहीं की जा

^१ प्र० वा० २ ३२० से।

^२ देखो तात्पर्य० पृ० ८। पाठके उद्धरणके लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६१।

सकती। सौत्रान्तिक और योगाचार में दोनों अविश्ववाद को ही अभ्रान्त रूप मान कर प्रमाण मानते हैं। यहाँ कोई यदि यह कहे कि यदि अभ्रान्त का अर्थ अविश्ववादि हैं और अविश्ववादि तो अनुमान भी होता है तो प्रत्यक्ष और अनुमान में क्या भेद रहा? तो उसका उत्तर यह है कि अनुमान अविश्ववादि होते हुए भी कल्पनापोड नहीं होता। अतएव कल्पनापोड पद से अनुमान की व्यावृत्ति होती है^१।

तात्पर्यनिबन्धन नामक टिप्पणकार के मत से धर्मोत्तर ने उक्त व्याख्या का निरास किया है। धर्मोत्तर ने 'अभ्रान्त अर्थात् अर्थक्रिया में समर्थ वस्तुरूप में जो अविपर्यस्त हो' ऐसा कह कर के पूर्वोक्त व्याख्या का निरास किया ऐसा तात्पर्य टिप्पणकार ने बताया है।^२ यहाँ टिप्पणकार ने पूर्वपक्ष उपस्थित किया है कि यदि अभ्रान्त पद को यही व्याख्या ठीक है तब योगाचार मत का तो सप्रह होता नहीं, क्योंकि योगाचार तो ब्राह्मण्य के विषय में किसी ज्ञान को अविपर्यस्त मानता ही नहीं। इसका उत्तर यह दिया गया है कि वस्तुतः अभ्रान्तत्व यह लक्षण है ही नहीं। यदि अभ्रान्तत्व लक्षण नहीं है तब द्विचन्द्रादि भ्रान्त ज्ञानों की प्रत्यक्षता कैसे निराकृत होगी? इस प्रश्न का उत्तर यह है कि प्रमाण-सामान्य लक्षण गत अविश्ववादि विशेषण से द्विचन्द्रादि भ्रान्त ज्ञानों का निराकरण हो जायगा, क्योंकि वे विश्ववादि हैं अर्थात् संवादि नहीं हैं। इस प्रकार योगाचार मत में उक्षण-समन्वय हो जाता है। सौत्रान्तिक पक्ष में अभ्रान्त पद का प्रयोजन क्या है? इस प्रश्न के उत्तर में कहा गया है कि कुछ आचार्यदेशियों का कहना है कि आचार्य ने द्विचन्द्रादि भ्रान्त का निराकरण कल्पनापोड पद से ही किया है क्योंकि ये भ्रान्तियाँ मानसी हैं, इन्द्रियजन नहीं। अतएव आचार्य ने प्रमाणवातिक में प्रत्यक्षलक्षण में अभ्रान्त पद का प्रयोग नहीं किया। उन लोगों की इस विप्रतिपत्तिका निराकरण करने के लिए ही आचार्य ने न्याय-बिन्दु में अभ्रान्त पद दिया है और टीकाकार ने भी आचार्य के उसी अभिप्राय के पालन के लिए ही कहा है कि अभ्रान्त पद द्विचन्द्रादि भ्रान्त का ही निवारण करेगा यदि वह इन्द्रियजन होगी।

इस प्रकार हम देखते हैं कि पूर्वोक्त दोनों व्याख्याकारों ने अपनी अपनी दृष्टि से यह बताने की चेष्टा की है कि न्यायबिन्दु ग्रन्थ की रचना सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों मतों के संग्रह की दृष्टि से हुई है।

मूद्रित न्यायबिन्दुटीका-टिप्पणी^३ में किसी का पूर्वपक्ष उपस्थित किया गया है कि प्रत्यक्ष-लक्षण में अभ्रान्तपद देने से योगाचार मत का सप्रह नहीं होगा। इससे प्रतीत होता है कि पूर्वपक्षका अभिप्राय यह है कि न्यायबिन्दु सौत्रान्तिक-योगाचार-उभय मत की दृष्टि से संगत होना चाहिए। किन्तु टिप्पणीकारने अपना स्पष्ट अभिप्राय दे दिया है कि यह लक्षण

^१ तात्पर्य० पृ० १९। पाठ के उद्धरण के लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६३।

^२ तात्पर्य० पृ० २०। पाठ के उद्धरण के लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ पृ० २६४।

^३ सपादक ने इसे मल्लवाधिकृत माना है किन्तु यह अन्यकर्तृक है। आगे में इस विषयमें विशेष विचार उपस्थित किया है।

बाह्यनय के आथय से सौत्रान्तिक दृष्टि से ही है। बाकी, योगाचार मत से लक्षण प्रयित करना ही तो अभ्रान्त पद अनावश्यक है^१।

धर्मोत्तरप्रदीप में भी 'प्रत्यक्षलक्षणगत अभ्रान्त का अर्थ अबिसवादि ज्ञान मानना चाहिए, अन्यथा योगाचार मत का असग्रह होगा' ऐसा पूर्वपक्ष उल्लिखित किया है और धर्मोत्तर को उस पक्ष का निरास करना अभिप्रेत है ऐसा प्रतिपादन किया गया है^२। और लम्बी चर्चा के अन्त में यही निष्कर्ष दिया है कि प्रत्यक्ष का लक्षण सौत्रान्तिक दृष्टि से किया गया है, योगाचार मत में यह लक्षण मान्य नहीं हो सकता। न्यायविन्दु में कुछ बातें ऐसी हो सकती हैं जो योगाचारनय की अपेक्षा भी सगत हों, किन्तु इस का अर्थ यह नहीं है कि इस ग्रन्थ के सभी मतों की सगति योगाचार मत से हो सकेंगी। उदाहरण के तौरपर प्रत्यक्ष का विषय स्वलक्षण है—ऐसा जो सिद्धान्त न्यायविन्दु में प्रतिपादित है वह योगाचार मत से सगत ही नहीं सकता। योगाचार के अनुसार प्रत्यक्ष केवल कल्पनापोढ ज्ञान ही हो सकता है।^३ इससे स्पष्ट है कि दुर्वेक के मत से भी न्यायविन्दु की रचना सौत्रान्तिक दृष्टि से हुई है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि टीकाकारों में दो मत हैं। एक के अनुसार सौत्रान्तिक और योगाचार दोनों दृष्टियों से लक्षण समन्वय हो सकता है। दूसरे मत के अनुसार ऐसा समन्वय अशक्य है।

६. न्यायविन्दु की टीकाएँ

न्यायविन्दु प्राप्त पुरुषों के लिए लिखा गया है यह हम कह आए हैं। अतएव अतिसक्षिप्त होने के कारण टीका की आवश्यकता रहे यह स्वाभाविक है। यही कारण है कि न्यायविन्दु पर अनेक व्याख्याएँ लिखी गई हैं। किन्तु दुर्भाग्यसे केवल धर्मोत्तर और उनके व्याख्याताओं की ही टीकाओं की प्रतियाँ मूल सस्कृत में उपलब्ध हैं। अन्य व्याख्याओं की मूल सस्कृत प्रतियाँ उपलब्ध नहीं हुई हैं। कुछ व्याख्याओं के तिब्बती अनुवाद उपलब्ध हैं। यहाँ उन टीकाओं का परिचय दिया जाता है।

(१) विनीतदेव की टीका—न्यायविन्दु टीका का मूल सस्कृत नष्ट हो गया है किन्तु उसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है और वह विडिलओपेका इण्डिया, कलकत्तासे ई० १९१३ में प्रकाशित हुआ है।

आचार्य धर्मोत्तर ने विनीतदेव की टीका का कई स्थानों में खण्डन किया है^४। इससे निश्चित होता है कि विनीतदेव धर्मोत्तर से पहले हुए। इस दृष्टि से श्री राहुल जी ने

^१ न्याय० टि० पृ० १९।

^२ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ४२।

^३ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ४२-४४।

^४ देवी धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ५, ३१, ३४, तात्पर्य० पृ० १५, १६।



वादन्याय के परिशिष्ट में विनीतदेव को धर्मोत्तर के बाद स्थान दिया है वह ठीक नहीं। अधिक से अधिक इतना कहा जा सकता है कि विनीतदेव बृद्ध थे और धर्मोत्तर युवा। यह तभी संभव हो सकता है कि विनीतदेव का खण्डन धर्मोत्तर करे।

विनीतदेव ने आचार्य धर्मकीर्ति के प्रमाणवार्तिक और प्रमाणविनिश्चय इन दो ग्रन्थों को छोड़कर शेष ग्रन्थों की व्याख्याएँ लिखी हैं और वे तिब्बती अनुवाद में उपलब्ध हैं।

डॉ० विद्याभूषण ने विनीतदेव का समय ई० ७०० के आसपास रखा है। डॉ० विद्याभूषण ने विनीतदेव के एक स्वतंत्र ग्रन्थ समयभेदोपरचनचक्र का उल्लेख किया है।^१

(२) शान्तभद्र की टीका—न्यायविन्दु की टीका आचार्य शान्तभद्र ने लिखी है। श्री राहुल जी के वादन्यायगत कोष्ठक में शान्तभद्र का नाम नहीं है किन्तु दुबैक की टीका को तथा न्यायविन्दुटीकाटिप्पण (पृ० १५, ३६, ५३, ६७, ७०, १११, ११) को देखने से निश्चय होता है कि धर्मोत्तर से भी पहले एक शान्तभद्र व्याख्याकार हुए हैं^२ जिनके मतों का खण्डन स्वयं धर्मोत्तर ने किया है। न्यायविनिश्चयविवरण (पृ० ५२६) के मत से आचार्य अकलक ने शान्तभद्र का खण्डन किया है। अतएव शान्तभद्र आचार्य धर्मोत्तर और अकलक दोनों से पूर्ववर्ती हैं। अकलक का समय ई० ७०—७८० है अतएव शान्तभद्र को ई० ७०० के पहले का विद्वान् माना जा सकता है। वे धर्मोत्तर के बृद्धसमकालीन भी हो सकते हैं।

विनीतदेव और शान्तभद्र का एक साथ उल्लेख दुबैक करते हैं^३। इससे पता चलता है कि दोनों के मत समान थे।

(३) धर्मोत्तर की टीका—न्यायविन्दु की धर्मोत्तरवृत्त टीका सद्गुण्य से मूल संस्कृत में उपलब्ध है और वही प्रस्तुत संस्करण में मुद्रित है। यह व्याख्या भी अति संक्षिप्त १४७७ श्लोकप्रमाण है। फिर भी धर्मकीर्ति के मन्तव्य की अतिस्पष्ट रूप से प्रकट करती है इसमें सदेह नहीं है। यही व्याख्या सर्वोत्तम भी है। इस बात का प्रमाण यही है कि उसी के ऊपर कई अनुटीकाएँ लिखी गईं हैं। इसका तिब्बती अनुवाद भी हुआ है। भारतीय पंडित ज्ञानगर्भ और तिब्बती पंडित धर्माशोक ने मिलकर इसका अनुवाद किया है जो संज्ञर (Mdo cxi) में उपलब्ध है। न्यायविन्दु की तात्त्विक व्याख्याओं का पुरस्कर्ता धर्मोत्तर है। उसके पहले जो टीकाएँ बनीं वे शक्यायप्रधान थीं। धर्मोत्तर शक्याणरक्षिण और धर्माकरदत्त के शिष्य थे^४, अतएव धर्माकरदत्त जिनका दूसरा नाम अर्बंड है, उनके समकालीन है। धर्माकरदत्त का समय ई० ७२५ के पूर्व ५० श्री मुखलालजी ने माना है^५।

^१ S Vidyabhushana History of Indian Logic p 321.

^२ धर्मोत्तरटीका पृ० ५, ३१, ३२, ६१।

^३ धर्मोत्तरटीका—पृ० ५, ३१।

^४ S Vidyabhushan History of Indian Logic, p 329

^५ हेनुविन्दुटीका—प्रस्तावना पृ० ११।

आचार्य अकलक^१ ने धर्मोत्तर के मत का निरास किया है। आचार्य अकलक का समय प० महेन्द्रकुमारजी ने ७२०-७८० ई० के बीच माना है।^२ अतएव धर्मोत्तर का समय श्री राहुल जी ने ई० ७२५ जो माना है उसके स्थान में ७०० ई० से भी कुछ पूर्व माना जाय तो अनुचित न होगा। आचार्य धर्मकीर्ति के साक्षात् शिष्य देवेन्द्रति मके शिष्य शाक्यमति के शिष्य प्रज्ञाकरके समकालीन धर्माकरदत्त का शिष्य धर्मोत्तर है। प्रत्येक पीढ़ी के लिए २५ वर्षे लेकर के श्री राहुल जी ने धर्मकीर्ति और धर्मोत्तर के बीच १०० वर्षों का अंतर रखा है। यह परंपरा गुरुशिष्य परंपरा होने से यह आवश्यक नहीं कि सभी के बीच उतना अंतर हो ही। अतएव धर्मोत्तर को ई० ७०० पूर्व और उनके गुरु धर्माकरदत्त को उनका वृद्ध समकालीन मानें तो अनुचित न होगा। यहाँ व्यक्तिकी अपेक्षा उनके ग्रंथलेखन का समय ही व्यक्ति का समय समझना चाहिए। अतएव कम यह है कि प्रथम धर्माकरदत्त ने हेतुबिन्दुटीका लिखी, तदनन्तर उनके शिष्य धर्मोत्तर ने अपनी टीकायें लिखीं।

आचार्य धर्मोत्तर ने न्यायबिन्दुटीका के अतिरिक्त निम्न ग्रन्थ भी लिखे हैं—

प्रामाण्यपरीक्षा—प्रमाणपरीक्षा इस नाम के ग्रन्थ का उल्लेख श्री विद्याभूषण ने किया है^३। किन्तु दुबैक ने धर्मोत्तरप्रदीप में “अनेनैव प्रामाण्यपरीक्षायाम् मिलोठित-मिति^४” ऐसा कहा है। उससे पता चलता है कि उस ग्रन्थ का सही नाम प्रामाण्य-परीक्षा था।

श्री राहुल जी ने धर्मोत्तर के ग्रन्थों में^५ लघुप्रमाणपरीक्षा नामक ग्रन्थ का उल्लेख किया है किन्तु श्री विद्याभूषण ने उसका उल्लेख नहीं किया। संभव है प्रामाण्यपरीक्षा, प्रमाणपरीक्षा और लघुप्रमाणपरीक्षा ये सब नाम एक ही ग्रन्थ के हो।

अपोहप्रकरण^६ या अपोहनामप्रकरण^७—इस ग्रन्थ में व्यावृत्ति या अपोह का निरूपण है। ससृष्ट उपलब्ध नहीं है किन्तु इसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है जो काश्मीर के पण्डित भद्रराज और तिब्बती लामा स्तो-स्वन्-शेप्-रब् ने किया था। देखो Mdo. cxii 14

^१ न्यायविनिश्चयविवरण पृ० ५३०—५३१

^२ अवलोकनग्रन्थत्रय, प्रस्तावना—पृ० ३२

^३ History of Indian Logic, p 330

^४ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० २४

^५ वादन्याय परिशिष्ट—पृ० ११

^६ वादन्याय परिशिष्ट—पृ० १२

^७ History of Indian Logic, p 330

परलोकसिद्धि—इसमें धर्मोत्तर ने परलोक की सिद्धि की है। मूलसंस्कृत ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है किन्तु उसका तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है जो पूर्वोक्त काश्मीरी पंडित भव्यराज तथा लामा त्-छब्-जि-म प्रग् ने किया था—देखो Mdo cxii. 15

क्षणभंगसिद्धि—इसमें बौद्धमत क्षणिकवाद का समर्थन किया है। मूल संस्कृत नष्ट हो गया है किन्तु तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है। यह अनुवाद भी काश्मीरी पंडित भव्यराज और लामा ग्लो-स्वन् शोप्-रब् ने किया है—Mdo cxii 17

प्रमाणविनिश्चयटीका—धर्मकीर्ति के प्रमाणविनिश्चय की टीका है। दुर्वेकने भी इसका उल्लेख विनिश्चयटीका के नाम से किया है^१। मूलसंस्कृत उपलब्ध नहीं है किन्तु तिब्बती अनुवाद उपलब्ध है। काश्मीर के पंडित परहितभद्र और लामा ग्लो स्वन् शोप् रब् ने अनुवाद किया है—Mdo cix, cxi

(४) **न्यायविन्दुपूर्वपक्षसंक्षेप**—यह आचार्य कमलशील ने लिखा है। ये सुप्रसिद्ध आचार्य शान्तरक्षित के शिष्य थे, अतएव उनके समकालीन है। इनका जन्म समय ई० ७१३ के आसपास है ऐसा डॉ० भट्टाचार्य ने निश्चित किया है^२। इन्होंने इसके अतिरिक्त तत्त्व-संग्रह की भी टीका लिखी है। ये दोनों ग्रन्थ तिब्बती भाषा में भी अनूदित हुए हैं। पूर्व-पक्षसंक्षेप मूल संस्कृत में उपलब्ध नहीं है। इस ग्रन्थ में पूर्वपक्षोका संक्षेप में निरूपण होगा ऐसा नाम से प्रतीत होता है।

(५) **न्यायविन्दुपिएडार्थ**—इसके लेखक है जिनमित्र। इनका समय भी राहुल जो ने ई० ८२५ दिया^३ है, किन्तु विद्याभूषण ने ई० १०२५ दिया^४ है। इसमें न्याय-विन्दु का तात्पर्याय वर्णित हो ऐसा नाम से पता चलता है। मूल संस्कृत ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है, किन्तु भारतीय पंडित सुरेन्द्रबोधि और लामा ये शोब स्वे ने जो तिब्बती अनुवाद किया है वह उपलब्ध है—Mdo Cxi 4

७ न्यायविन्दुटीका के टिप्पण

(१) **मल्लवादीरुत धर्मोत्तरटिप्पण**—न्यायविन्दु की धर्मोत्तरटीका का एक टिप्पण मल्लवादी आचार्य ने लिखा है। उसकी प्रतिष्ठा जेतलमेर भाडार में तथा पाटन के भांडार में विद्यमान है। उन प्रतिष्ठों के प्रथम परिच्छेद के अन्त में तो सिर्फ “लघुधर्मोत्तर टिप्पणके प्रथम परिच्छेद” ऐसा वाक्य है। किन्तु द्वितीय और तृतीय के अन्त में मल्लवादी आचार्य का नाम है—“इति धीमल्लवाद्याचार्यविरचिते धर्मोत्तरटिप्पणके द्वितीय परिच्छेद अन्त्ये ५” “इति धर्मोत्तरटिप्पणके धीमल्लवाद्याचार्यकृते तृतीय परिच्छेदे समाप्त” अतएव यह निश्चय होता है कि यह टिप्पण आचार्य मल्लवादी का है।

^१ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० ३, ३३, ४१, ४४, ७०, ७७, ७३

^२ तत्त्वसंग्रह, प्रस्तावना पृ० १९

^३ काश्मियाय परिशिष्ट पृ० ९

^४ History of Indian Logic, p 310

प्रस्तुत मल्लवादी बौद्ध हो ऐसा निश्चित रूपसे कहा नहीं जा सकता, क्योंकि बौद्ध परंपरा में किसी मल्लवादी नामक आचार्य का पता नहीं चलता। प्रारंभ में त्रुटित जो भगलाचरण है—उसमें 'प्रणिपत्य जिना[न]' ऐसा भाग सुरक्षित है। उससे पता चलता है कि लेखक प्रारंभ में जिनो को नमस्कार करता है। यद्यपि बौद्धों के द्वारा भी 'जिन' शब्द का प्रयोग होता है फिर भी बौद्ध परंपरा में किसी मल्लवादी का उल्लेख नहीं मिलता। जबकि जैन परंपरा में एकाधिक मल्लवादी हुए हैं। अतएव जिनो को अर्थात् तीर्थंकरों को नमस्कार किया है—ऐसी सभावना से ये जैन ही ऐसी सभावना हो सकती हैं। जैनो में एक मल्लवादी नमचक्र के कर्ता प्रसिद्ध हैं। किन्तु उनका समय बीरसवत ८८४ परंपरा समत है। इसे असगत मानकर डॉ० विद्याभूषण ने मुद्राव रक्षणा है कि यह सवत् बीर सवत् न होकर विक्रम या शकसवत् है। ऐसी स्थिति में मल्लवादी का समय ई० ८२७ या ९६२ स्थिर होता है ऐसा उनका मत^१ है।

डॉ० अल्टेकर ने एपिग्राफिया^२ इण्डिका में एक गुजरात के राष्ट्रकूट राजा कर्क सुवर्ण-चर्च का ताम्रपट्ट संपादित किया है। उसमें मूलसघ के सेन आम्नाय के मल्लवादी, उनके शिष्य मुमति और उनके शिष्य अपराजित का उल्लेख है। वह लेख शकसवत् ७४३ का है। डॉ० अल्टेकर का अनुमान है कि न्यायविन्दु के टिप्पणकार इस लेख में उल्लिखित मल्लवादी हो सकते हैं। और उनका यह अनुमान धर्मोत्तर के समय के साथ भी सगत होता है। शक सवत् ७४३ अर्थात् ई० ८२१ में अपराजित हुए। मल्लवादी अपराजित के गुरु मुमति के भी गुरु थे।

तत्त्वसंग्रह में मुमति नामक विगम्बर जनाचार्य का खण्डन है ऐसा उल्लेख आचार्य कमलशील ने तत्त्वसंग्रह की टीका में किया है।^३ यदि उन्हीं मुमति को पूर्वोक्त ताम्रपट्ट में उल्लिखित मुमति माना जाय तो समय की सगति करना आवश्यक है। तत्त्वसंग्रहकार शान्तरक्षित का समय ई० ७०५-७६२ डॉ० भट्टाचार्य ने स्थिर किया है और उक्त ताम्रपट्ट से मुमति के शिष्य अपराजित की ई० ८२१ में सत्ता सिद्ध होती है। डॉ० भट्टाचार्य ने मुमति का समय ई० ७२० आसपास होने का अनुमान किया है।^४ किन्तु ऐसी स्थितिमें गुरु और शिष्य के बीच १०० वर्ष का अन्तर हो जाता है। अतएव मुमतिका समय अर्थात् मुमति की ग्रन्थरचना का समय ई० ७४० के आसपास यदि माना जाय तो पूर्वोक्त असगति होगी नहीं। शान्तरक्षित ने तिब्बत जाने से पूर्व ही तत्त्वसंग्रह की रचना की है। अतएव वह ई० ७४५ के पूर्व रचा गया होगा, क्योंकि शान्तरक्षित ने तिब्बत जाकर ई० ७४९ में नये बिहार की स्थापना की है। अतएव हम मान सकते हैं कि तत्त्वसंग्रह ई० ७४५ के आसपास रचा गया होगा। मुमति को भी यदि शान्तरक्षित के समवयस्क मान लिया जाय तो उनकी भी उत्तराविधि ई० ७६२ के आसपास हो सकती है। ऐसी स्थिति में मुमति के शिष्य

^१ History of Indian Logic, p 195

^२ Epigraphica Indica Vol XXI p 133

^३ तत्त्वसंग्रहटीका पृ० ३७९, ३८२, ३८३, ४८९, ४९६।

^४ वही, प्रस्तावना पृ० ९२।

अपराजित की सत्ता ई० ८२१ में होना असंभव नहीं। और मुमति के गृह मल्लवादी की सत्ता ई० ७००-७५० के बीच संभव हो सकती है।

न्यायविन्दु के मल्लवादीकृत टिप्पण में धर्मोत्तर से पूर्व काल में रचित न्यायविन्दु की टीका के उल्लेख तो मिलते हैं किन्तु धर्मोत्तर कृत न्यायविन्दु टीका की अन्य अनुटीकाओं का उल्लेख नहीं। इससे यह सूचित हो सकता है कि धर्मोत्तर और मल्लवादी के बीच अधिक काल का अन्तर नहीं। अतएव मल्लवादी का समय ई० ७००-७५० के बीच माना जा सकता है और वह उक्त रीति से तत्त्वसंग्रह और उक्त ताश्रपत्र से भी संगत हो जाता है।

इस प्रकार हम कह सकते हैं कि यदि मल्लवादी नामक टिप्पणकार जैन है तो वे उक्त ताश्रपत्र में उल्लिखित मल्लवादी ही हो सकते हैं। किन्तु नयचक्र के कर्ता मल्लवादी तो किसी भी प्रकार से टिप्पणकार संभव ही नहीं हैं, क्योंकि नयचक्र ग्रन्थ की आन्तरिक रीति से यह सिद्ध होता है कि वे आचार्य दिग्नाग और धर्मकीर्ति के बीच हुए हैं। ग्रन्थ में कई बार आचार्य दिग्नाग का उल्लेख है किन्तु कुमारिल या धर्मकीर्ति का एक बार भी उल्लेख नहीं है। अतएव उनका परंपरामाग्य समय बीर सत्त ८८४ संगत ही है। आचार्य दिग्नाग का समय डॉ० भट्टाचार्य ने ई० ३४५-४२५ ई० माना है। और धीरे स० ८८४ में मल्लवादी ने बौद्धों से वाद किया ऐसा उल्लेख है। तदनुसार उक्त वाद का समय ई० ३४७ आता है। इस दृष्टि से दिग्नाग और मल्लवादी समकालीन होते हैं। अतएव वे न्यायविन्दु टीका का टिप्पण लिखे यह संभव नहीं। जब संभव ही नहीं तब उनके समय को धीरेसत्त के स्थान में विक्रम या शक मानने की आवश्यकता नहीं।

(२) तात्पर्यनिबन्धनटिप्पण—हाल में ही इस टिप्पण की एक साइपत्र की प्रति मुनि श्री पुण्यविजय जी की मिली है। प्रति के अंत में प्रशस्त नहीं है और लेखक का नाम भी नहीं है। अतएव इसका लेखक जैन है यह कहना कठिन है। इसकी लिपि अति प्राचीन है। प्रतिलिपि १२ वीं शताब्दी से इधर की नहीं है। इसमें धर्मोत्तर की टीका की संक्षिप्त व्याख्या की गई है। विनीतदेव और शान्तभद्रका निरास करने धर्मोत्तर ने अपनी टीका लिखी थी यह इस टिप्पण से स्पष्ट होता है। इसे लेखक ने टिप्पण कहा है और उसका नाम तात्पर्यनिबन्धन ऐसा रखा है—“विधीयते टिप्पणकं मयापि”—पृ० १, “धर्मोत्तरटीकायां तात्पर्यनिबन्धने प्रथम परिच्छेद”—पृ० ४२

टिप्पण के प्रारंभ में निम्न श्लोक है—

सगारसागरान् पारं जगत्त्रैन् तपोगतम् । प्रज्ञाकर्णपरं नरशः शृपानावि ध्यवस्थितम् ॥

इस श्लोक में ‘प्रज्ञाकर्णपरं’ शब्द में यदि प्रज्ञाहर और कर्णगोमिका श्लेष माना जाय तब इस टिप्पणकार का समय उन दोनों आचार्यों से बार सिद्ध हो जाता है। यह टीकाकार बुद्ध से तो पहले हुआ है ऐसा लगता है, क्योंकि आदिवाच्य की व्याख्या में बुद्ध कई मतान्तों का उल्लेख करता है जब कि इस टिप्पण में इस शब्द में ग्रन्थ मत का उल्लेख नहीं है। इस टिप्पण के कई ऐसे वाक्य हैं जिनका प्रनिबिम्ब बुद्ध में मिलता है—

“असति णिच्चा निर्वेशे व्याख्यातुरय यत्न स्यात्, न शास्त्रकारस्य” पृ० ५, ३०, “सत्य व्याख्यातुरय यत्न स्यात् न शास्त्रकारस्य । अतोऽकौशलमेव शास्त्रकृत स्यात्” पृ० २४—
ऐसे वाक्यो का प्रयोग दुवेंक ने भी किया है—वेलो पृ० १२, ५५ आदि । उत्थानवाक्य दोनो में कई स्थानों पर समान है ।

स्वसवेदनसिद्धि नामक ग्रन्थ के अस्तित्व की सूचना भी इस टिप्पण से प्राप्त होती है—“एतच्च स्वसवेदनसिद्धौ व्यासतो ज्ञेयम्” पृ० ३२ । विद्याभूषण के ग्रन्थ में इस ग्रन्थ का कोई निर्वेश नहीं है ।

(३) न्यायविन्दुटीकाटिप्पणी—इस नामसे विद्विलओयका बुद्धिका न० ११ में प्रो० चिरवासुकी ने इसका संपादन किया है । उसमें उक्त टिप्पणी को उन्होंने मल्लवाधिकृत बताया है । किन्तु उनको उक्त टिप्पण की जो प्रति उपलब्ध है वह अपूर्ण ही है और इसीलिए उन्होंने उसे अपूर्ण ही छापा है । मुद्रित टिप्पण, ‘यद्येवमित्यादिना’ इस वाक्य में निर्दिष्ट प्रतीक के अनुसार पृ० ८५ पक्ति ३ के ‘यद्येवमध्यवसायसहितमेव प्रत्यक्ष प्रमाण’ धर्मोत्तर टीका के इस वाक्य का टिप्पण होने से, वहीं तक उपलब्ध है । उसका प्रारम्भिक मूल उपलब्ध नहीं है । प्रथम परिच्छेद का भी पूरा टिप्पण उपलब्ध नहीं हुआ, अतएव परिच्छेद का अंतिम वाक्य उपलब्ध नहीं । ऐसी स्थिति में सिर्फ हस्तप्रतों की सूचियों में मल्लवाधिकृत टिप्पण का उल्लेख होने से प्रो० चिरवासुकी ने अनुमान कर लिया कि उनको प्राप्त टिप्पण मल्लवादी का है । किन्तु जैसलमेर और पाटण में उपलब्ध पूर्वोक्त मल्लवादी के टिप्पण के साथ प्रस्तुत मुद्रित टिप्पण की तुलना करने से स्पष्ट प्रतीत होता है कि पूर्वोक्त मल्लवाधिकृत टिप्पण और प्रस्तुत अपूर्ण मुद्रित टिप्पण दोनों एक नहीं हैं । अतएव प्रो० चिरवासुकी के मुद्रित टिप्पण को मल्लवाधिकृत बताना भ्रमपूर्ण है । इस भ्रम को उन्होंने स्वयं न्यायविन्दु के अप्रेजी अनुवाद के समय दूर भी कर दिया है ।

मुद्रित टिप्पण में आचार्य विनीतदेव^१ और शान्तभद्र^२ की न्यायविन्दुटीकाओ का उल्लेख है और स्पष्ट बताया गया है कि धर्मोत्तर न उन टीकाओ का निरास किया है तथा मानसप्रत्यक्ष के विषय में ज्ञानगर्भ के मत का भी निरास किया है ।^३

(४) धर्मोत्तरप्रदीप—प्रस्तुत सत्करणमें मुद्रित न्यायविन्दुटीका की अनुटीका धर्मोत्तरप्रदीप दुवेंक मिथ की कृति है । यह प्रस्तुत सत्करण में पहली बार ही मुद्रित होती है । पूर्वोक्त सभी टिप्पणों से इसका विस्तार अधिक है और वस्तुतः न्यायविन्दुटीका के लिए यह टिप्पण प्रदीप ही है । धर्मोत्तर के प्रत्येक वाक्य का समुदायार्थ और वाक्यगत पदों का पदार्थ तो प्रदीप में दिया ही गया है । किन्तु इसकी विशेषता तो उन वाक्यों या शब्दों की व्याख्या करने के पूर्व उत्थानवाक्य में पूर्वपक्ष रखने में है । धर्मोत्तर टीका के प्राय सभी टिप्पणों की यही विशेषता रही है कि उत्थानमें पूर्वपक्ष उपस्थित करके ही व्याख्या की

^१ न्यायविन्दुटीकाटिप्पणी पृ० ३, १३ १६ १७, ६८, २१, २३ ।

^२ “ ” पृ० १३, १६, १ ।

^३ “ ” पृ० ३० ।

जाती है। किन्तु उन सभी टिप्पणों की जो यह विशेष शैली है उसका परिपाक दुबेंक के इस प्रदीप में देखने को मिलता है।

भाषा प्रौढ और सुश्लिष्ट है तथा मुहावरो से सुसंपन्न है। निरर्थक चर्चा करना, खींचलाच करके अर्थ निकालना दुबेंक को पसन्द नहीं है। अतएव वह बार बार कहता है कि "अपि च किमेतदग्न्यथा नोपपद्यत एव येनैवं मृत्वा शीत्वोपपाद्यते"—पृ० ६; "मृत्वा शीत्वा यथाकथञ्चित् सर्वस्यास्य समर्थने च वक्तुरकौशलमेव स्यादिति"—पृ० ५०; "मृत्वा शीत्वा च तद्योजने वक्तुरकौशलं स्यात्"—पृ० २५५।

टीका करते समय प्रतीत होता है कि उन्होंने अपने समक्ष न्यायविन्दु की समग्र उपलब्ध टीकाओ और अनुटीकाओ का सग्रह किया था। अतएव कई स्थानों में वे अनेक पूर्वटीकाकारों के मतों का उल्लेख करते हैं^१ और पाठान्तरो की भी चर्चा करते हैं।^२ कई स्थान ऐसे हैं जहाँ अनेक मतोंके अवतरण देने के बाद वे कह देते हैं कि 'अत्र सारासार सन्त एव विवेचयिष्यन्ति—पृ० ९; "अत्र च साधु असाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति"—पृ० १४५।

न्यायविन्दु की समग्ररूप से अधीत करके दुबेंक ने यही निष्कर्ष निकाला है कि प्रस्तुत ग्रन्थ बाह्य दृष्टि से अर्थान् व्यवहार दृष्टि से सौत्रान्तिक मत का आश्रयण करके ही धर्मकीर्ति ने लिखा है। अतएव न्यायविन्दु के कुछ वाक्यों की सगति सहज भाव से योगाचार के सिद्धान्तों से होती हो तो यह आनुषंगिक है, सर्वत्र सगति आवश्यक नहीं है और जहाँ योगाचार मत के साथ सगति न हो वहाँ खींचातान करके अर्थ घटाने की आवश्यकता नहीं है।^३

दुबेंक आधुनिक काल में प्रचलित सशोधन पद्धति से सर्वथा अनभिज्ञ था यह नहीं कहा जा सकता। उनकी निम्न चर्चा इस बात की साक्षी है—

"भावनाशब्देन विग्रहं तस्य चार्थमाचष्टे भूतस्येति। भूतार्थस्येति द्रष्टव्यम्। लक्ष्यते च भूतशब्दात्प्रिध्यान् लेखकेन प्रथमपुस्तके भूशब्द प्रक्षिप्तः। तस्येति ध्वनं संक्षेपेण विग्रहं दर्शयती धर्मोत्तरस्य पाठोऽग्न्यथा यथाभूत विग्रहं दर्शयितुकामेन अर्थपरोपादाने किमक्षरगौरवं दृष्टं येन केवलभूतशब्दोपादाने प्रतिपत्तिगौरवं लिखनाकौशल चाधिष्कृतमिति।" पृ० ६७।

'तु' 'ननु च' 'च' जैसे शब्दों का अर्थ जब दुबेंक करते हैं तब भी उनकी साहित्यिक प्रतिभा का दर्शन होता है।^४ 'उत्पश्याम.' जैसे शब्दों का विशेषार्थ तो जैसे धर्मोत्तर के मनोगत भावों का साक्षात्कार करके किया गया हो ऐसा प्रतीत होता है।^५

^१ इनके लिए परिशिष्ट न० ६ और ७ देखें।

^२ पृ० १९, २५, २९, ८३, ९९, १००, १११, १२७, १६०, १८१, २३०, २३२, २५२।

^३ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० २७, ४२-४४, १२७।

^४ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० १३, १८, १५, ३३ आदि।

^५ धर्मोत्तरप्रदीप पृ० १४।

दुर्वेक धर्मोत्तर के प्रशंसक हैं। एक स्थान में तो उन्होंने कहा है कि "महावैयाकरणोय धर्मोत्तर प्राह" (पृ० १३८)। किन्तु इसका अर्थ यह नहीं है कि वह उनका अनुसरण ही करता है। कई ऐसे स्थल हैं जहाँ उन्होंने धर्मोत्तर की भ्रान्तियां दिखाई हैं और सशोचन भी किया है। जैसे—

"एव तु कथमनेन न व्याख्यातमिति न प्रतीम ।"—पृ० २५५, "तथा तु न प्रकान्त धर्मोत्तरेणेति किमत्र कुम"—पृ० ११७ "अनन पुनरेवविध विषय परित्यज्यान्व विषय-मुपपादयता किमित्यात्माऽऽयासित इति न प्रतीम"—पृ० १३७, "एव धर्मोत्तरेण कथ न व्याख्यातमिति न प्रतीम" पृ० २१२ ।

केवल धर्मोत्तर की ही नहीं धमकीर्ति की भी क्षति दिखान से दुर्वेक चूकते नहीं—पृ० १३८। धमकीर्ति का सिद्धान्त है कि पक्षप्रयोग अनावश्यक है किन्तु अनुपपत्तिओ का उदाहरण देते हुए और अन्यत्र भी न्यायबिन्दु (२३० आदि) में पक्ष का प्रयोग किया गया है। इस असंगति की ओर दुर्वेक की सूक्ष्म दृष्टि गई है और उसका समाधान दिया है कि न्यायबिन्दु के मूल वाक्यों में अर्थकथन किया गया है प्रयोगप्रदर्शन का प्रकार दिखाना आचार्य की अभीष्ट नहीं—पृ० १२५ ।

सामान्य पद्धति यह है कि टीकाकार 'ननु' जैसे शब्दों का प्रयोग करके अनुपपत्ति दिखा कर उसका समाधान करते हैं। दुर्वेक ने भी ऐसा कई स्थानों में किया है किन्तु जो भाषिक स्थल हैं वहाँ तो उ होने स्पष्ट रूप से धमकीर्ति और धर्मोत्तर के नाम लेकर उनके प्रमाद का प्रकटन किया है और अनुपपत्ति खड़ी की है। तथा अन्त में अपनी दृष्टि से समाधान भी दे दिया है—पृ० ७५, ९०, ९७। इससे यह सिद्ध होता है कि दुर्वेक न्यायशास्त्र का प्रकाण्ड पंडित रहा होगा इतना ही नहीं किन्तु स्वतंत्र दृष्टि से विचार करने वाला भी था।

'जैसे को तैसा' उत्तर देने में भी दुर्वेक कुशल है। जयन्त ने न्यायमञ्जरी में बौद्धों के तादात्म्य-तदुत्पत्तिसंबन्ध का निराकरण करते हुए आक्षेप किया था—

"अन्येपि सौगतोद्गीतप्रतिबन्धद्वयोज्जिता ।

कियन्तो बत गण्यन्ते हेतव साध्यबोधका ॥"—न्यायमञ्जरी पृ० ११७ ।

उसका जल्लेख पूर्वपक्ष में दुर्वेक ने "कियद्वा शक्यते निवशयितुम्" (पृ० ११५) इन शब्दों में किया है और फिर उत्तर पक्ष में कहा है—"कियद्वा शक्यते परिहर्तुम् ? एतावदुच्यते"—पृ० ११६ ।

दुर्वेक ने संहृत मुहावरों और न्यायों का प्रयोग करके इस दार्शनिक ल्लेख प्रायः को भी सरस बना दिया है। उनमें से कुछ यहाँ दिये जाते हैं—

अशोकवनिकाचोद्यसद्दशम—पृ० २, काकतालीपार्यसिद्धि—३२, काकतालीयन्याय-पृ० २५, ९६, मङ्गप्रवेशोपशितारानिर्गमो जात—पृ० २७, जलतरङ्गन्याय—पृ० १९४, दण्डाञ्जयन्याय—पृ० ४, न लौकिको न परोक्षक—पृ० ६, निगडाकार्यन्यायेन—पृ० ५३, धनोमीवकोपममात्र—पृ० १३६, मत्वा शोर्त्वा—पृ० ६, ५० इत्यादि, अहो शब्दार्थव्यव-

स्थापनकौशलम्—पृ० ६०; न च राजशासन किञ्चिद् उत्पद्यमानम्—पृ० ६०; कदलीगर्भ-
नि सार—पृ० ६३ इत्यादि ।

दुर्वेक ने अपनी दोस्रो टीकाके प्रारम्भ में भरतरी पंडितों की अच्छा उलाहना दिया है कि वे पंडित भले हो हो किन्तु सन्त नहीं हैं । सन्त पुरुष हो गुणपरीक्षा कर सकते हैं । पंडितों में प्रायः मात्सर्यभाव अधिक होगा ऐसा लगता है, क्योंकि बड़े बड़े लेखकों के लिखे गए ग्रन्थों में भी इस प्रकार का उपात्म प्रायः देखा जाता है ।^१

दुर्वेक के व्यक्तिगत जीवन के विषय में कुछ भी ज्ञात नहीं । केवल इतना ही ज्ञात होता है कि वह जितारिका शिष्य था । उसने अपनी दरिद्रता का स्वीकार हेतु बिन्दु टीका के आलोक के अन्त में किया है ।^२

दुर्वेक का समय ५० श्री मुलालजी ने डॉ० विद्याभूषण के आधार पर दशवीं शताब्दी का अन्तिम अर्ध और ११ वीं का पूर्वार्ध माना है, क्योंकि दीपकर के गुरु जितारिके और जितारिके और दीपकर दोनों दशवीं शताब्दी के अन्त में विद्यमान थे ।^३

दुर्वेक ने धर्मोत्तरप्रदीप में अपने अन्य ग्रन्थ विशेषाख्यान, अर्चटालोक (हेतुबिन्दुटीकालोक) और स्वयंविचार का उल्लेख किया है । इस प्रकार उन्होंने चार ग्रन्थों की तो रचना की थी यह माना जा सकता है । हेतुबिन्दुटीकालोक की प्रति भी श्री राहुल जो तिव्वत से लाए थे और प्रस्तुत धर्मोत्तरप्रदीप की प्रति भी वहीं से वे लाए थे । अन्य ग्रन्थों का पता अभी तक लगा नहीं है ।

^१ “य नून प्रथयन्ति मोऽममगुणा मोहादवज्ञा जना । ते तिष्ठन्तु न तान्प्रति प्रयतित प्रारभ्यन्ते प्रथम ।” प्रमेयक० पृ० १ । “सन्न प्रणविवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनमूयव ॥ न चात्रातीव कर्तव्य दोषदुष्टिपर मन । दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्ताना प्रकाशन ।’ इत्यादि श्लोकवा० कुमारिल । “प्रायः प्राकृतसक्तिप्रतिबलप्रज्ञो जन केवल, नानर्ध्वेव गुभापिनं परिगणो विद्वेद्यपीध्यामर्कं । तेनाथ न परोपकार इति नश्चिन्तापि चतस्तत, सूक्ताभ्यासविधिषनव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम् ॥” प्र० वा० १ २, “ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञा जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्न । उत्पत्त्यने मम तु कोऽपि समानधर्मा वालो ह्यपि निरवधिः विपुला च पृथ्वी ।’ भवभूति—मालतीमाधव ।

^२ “शरिद्रपदुःखादभियोगमात्राद् विन्दुबुद्धेर्विहादबोधान् नास्तीह सूक्त मम यत्पुन म्यान् गुरोर्विचारे स सन्न प्रसाद ॥’ हेतु० आ० पृ० ४११

^३ History of Indian Logic p 337; हेतुबिन्दुटीका—प्रस्तावना पृ० १२

आचार्यधर्मकीर्तिप्रणीत
न्यायविन्दुः



प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

ॐ नमो धीतरागाय^१ ।

सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति तद् व्युत्पाद्यते ॥ १ ॥

आचार्यधर्मोत्तरविरचिता
न्यायविन्दुटीका ।

जयन्ति जातिव्यसनप्रबन्धप्रसूतिहेतोर्जगतो विजेतु ।
रागाद्यराते सुगतस्य वाचो मनस्तमस्तानवमादधाना ॥

आचार्यदुर्वेकमिश्रविरचितो
धर्मोत्तरप्रदीपः ।

1b[*सूत्राभिधर्म]विनया सुगतस्य वाचो वाधा विनाद्भुततया सतत जयन्ति ।
आभान्ति दर्पण इव प्रतिबिम्बितानि तत्त्वानि यत्र सकलस्य पदार्थराशे ॥
श्रीधर्मकीर्त्तव्यभिमुखानि जगद्धितानि धर्मोत्तरस्य विपुलानि पदान्यमूनि ।
सम्यक् प्रकाश्य सुकृत समुपार्जयामि तेनापि दुःखजलधेर्जगदुद्धरामि ॥

मात्सर्यादिमलोपेतं^२ [शक्य न गुणदर्शनम् ।

यतो हे]मपरीक्षाया सन्तो हि निकपोपला ॥

न्यायविन्दुटीका चिकीर्षुरेव धर्मोत्तरो भगवत्पूजापुण्ययो साध्यसाधनभावमतीन्द्रिय-
मीदृशि विषये गत्यन्तरविरहादभ्युपेयप्रामाण्यादागमादवगम्य, पुण्यस्य चापुण्यविरोधित्वाद-
पुण्यफलविघ्नाद्यभावो व्यापकविषयविधिना सम्भवी, तेनाविघ्नेन ग्रन्थकरण^३[तत्समाप्तो

^१ ॐ नम सर्वज्ञाय—B E H N नास्ति A P.

^२ पत्रमत्र त्रुटितम्—स०

^३ पत्रमत्र त्रुटितम्—स०

^४ पत्रमत्र त्रुटितम्—स०

तदध्ययने] च भगवद्गुणगणश्रवणजनितातिशयविशेषासादितपुण्यस्य तथैवाधिष्णेन जिज्ञासित-
शास्नार्थतत्त्वावगमो भविष्यति, दृष्टशिष्टाचारोप्यनुपालिता भविष्यतीत्यभिसन्धाय वाग्द्विज
यास्यानद्वारा भगवत पूजा स्तुतिमयीमारभते ।

स्यादतत—पूजाया पुण्योपजननमात्रप्रयोज^१[नम्य सपादक^२]वादारिप्सितारम्भात्प्राक्
कायमयीमेवेष्टदेवतापूजामारचम्य किमिति न तदारभ्यते ? अथोच्यते—तत्पूर्विकायामपि
प्रवृत्तौ 'स्तुतिपूजैव प्रवृत्तिपुर सरी किञ्च कृता इति चाद्यमाचयन । तथा चाशोकवनिचाचोद्य
सद्गुणमिदमिति नानुवाद्यमपि विदुषामिति । असदेतत् । एव हि^३ [कायपूजाया आरचन स्तुति]
पदानि प्रयुञ्जानस्याऽनद्वान्स्यानभूतस्यास्य श्लोकस्याप्रकृतस्य करण नापद्येत । कायपूजा तु
सुखासनोपदेशनादातिकर्तव्यतास्थानीयत्वानाप्रकृतकरणचाद्येनोपद्रूयन इति ।

अत्रोच्यत—स्यादवैतद् यदि स्वार्थमुद्दिश्य स्तुतिरीदृशी पूजा विधीयते । किं तर्हि ?
श्रोतृजना^४[र्थमुद्दिश्यापि] भगवतो गुणकीर्तन कृते श्रानृभिरन्तत काव्यगुणजिज्ञासयापि
श्लोकोऽवश्यं ज्ञातव्य । तज्ज्ञानात् तथागतगुणास्नावत्कार^५ तावच्छ्रोतृसन्तानमध्यासत । तत्र
ये तावद् भावति प्रागतिप्रसन्नमनसस्तेपामेवविधगुणातिशयशालिनि 'स्थान एवास्माक मन
प्रसन्नम्' इति निश्चिन्ना स्थे^६[मानमासादयति चिन्तम् ।]ये च मध्यस्थाम्तेपाम् 'एवभूतगुणरत्ना
लकृते महता महीयसि चित्तमावर्जयितुमुचित स्वहितावहितं, तद्वयमियन्त काल प्रमाद्यन्त
एवोदासमहे स्म इति निविद्यमानाना चित्तमनिमत्त प्रतिष्ठन् । य^७प्यनतिप्रसन्नास्तेपामपि—
'एवविधगुणनिश्चिनेने किमस्माभिरकस्माद्विद्विष्यत' इति मननामनागावजन माध्यस्थ्य वा
^८[स्वादिपनिप्रसन्नमध्यम्व]यो पुष्टपवाश्चित्तप्रसादस्थैव मन प्रसादोपजननाभ्या पुण्यातिशयो
जायते । तृतीयस्यापि मनानावजनपि पुण्यप्रसन्नः । माध्यस्थ्य तु भगवद्विद्वपोपचयोपनेय
नरकेष्वनतिपतन विद्वपोपसामाद्भवति । असत्या तु स्तुतिमयपूजायामित्य निविद्यधानृजन
प्रयोजन यत् तत्र कृत स्यात्—इति स्वपरारथो[2a]श्चान स्तुतिमयो पूजा विधायन इति
स्थितम् । -

तत्रानन इडादेन भगवान् स्वार्थसम्पदा परायणसम्पदुपायसपदा परार्थसम्पदा च स्तूयते ।
तासा निगूणामपि सम्पदामवश्यवकल्प्यत्वात् । तथाहि चिरकालाभ्याससात्त्व्याकृतमहाकृपस्य
भगवत परार्थसपत् प्रदान प्रयाजनम्, इतरदप्रधानम्, आनुपङ्गिक तथागतत्वमपीति सा तावद-
वश्याभिधया ।

तदाह भट्टवररहस्वामी—

साशास्त्रानागरज^९स्वभाव प्रासङ्गिक यस्य तथागतत्वम् ॥' इति ।

सा चोपायसम्पदमन्तरणासम्भविनीति तदभिधानमप्यावश्यम् । इयञ्चानधिगत-
स्वार्थसम्पदा न मिध्यतीति तदभिधानमपि निवृत्तमावृत्तम् । तदाह—स एव—

'ता^{१०} स्वयं यानि जगत्समग्र मार्गोपद^{११}र्षिकृता हि नाय इति ।

तत्र स्वायम्पत्प्रसन्न परावनम्पदादनायमन्तु तत्त्वाभ्या च परायणम्पदानसम्पदिनि
प्रथम जानीयादिना मुगनस्येत्पन्न स्वार्थसम्पदतिरक्ता । अनुपायस्य परार्थसम्पत्तिर्न सम्पद्यन्

^१ एवमत्र वृत्तम्—स०

इति तदनु वाच इत्यनेन परार्थोपायसम्पदुक्ता । ईदृश वस्तुनो रूपम्, इदञ्चानुष्ठेयमित्यादिरूपेण धर्मदेशनैव हि भगवतो जगद्धितावगमनलक्षणपरार्थसम्पादनोपायसम्पद् वैद्यवरस्येव व्याधिस्वरूपप्रतीतिशक्तिर्भयज्योपदेनो रोगोपशमसम्पादनोपायसम्पत् । तदनन्तरं तदुपायसम्पत्तिमाध्या परार्थसम्पदन्येन पदेनोक्ता ।

तत्र वाचो जयन्ति—इति सम्बन्ध । अविबक्षितकर्मत्वादकर्मत्वम् । वाच सूत्राभिधर्मविनयलक्षणा । जयन्ति उत्कृष्यन्ते प्रकृष्टा भवन्ति । उत्कर्षश्च राजातीयापेक्षयेति सामर्थ्यादीश्वरादिवचनस्य प्रकृष्टा भवन्तीत्यर्थः । यद्वा जयन्ति अभिभवन्ति । अभिभवश्च प्रतियोगिगोचर इति । अर्थात् तीर्थिकशास्त्राभिभव कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रमाणोपपत्त्यर्थप्रतिपादकत्वादासाम् । तेषां तु तद्विपरीतमादिति बुद्धिसिद्ध कृत्वा केवलमेतदत्रोक्तम् । विनिश्चयटीकायां पुनरनेन “युक्तिप्रभावे”त्यादि हेतुभावेन विशेषणमुपात्तम् ।

कस्य ता इत्यावाङ्क्षायामाह—मुगतस्य इति । मुशब्दोऽयमर्थत्रयवृत्तिर्द्रष्टव्यः । प्रशस्त गत सुगत । प्रशस्त यथा भवति तथा गत—ससारात् प्रकृतम् । कथं तथा गमनं तस्य ? नैरात्म्यदर्शनेन ससारातिक्रमान् । तस्य च प्रज्ञानिश्रयात् । अथवा गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादपि प्रशस्त गत ज्ञातवानित्यर्थः । प्रशस्तञ्च तत् तत्त्व नैरात्म्यलक्षणम् । तत्त्वरूपत्वञ्च तस्य प्रमाणोपपन्नत्वात् । दृष्टश्चायं मुशब्दः प्रशस्तार्थवृत्तिः । मूर्खा रूपाजीवेति यथा । अपुनरावृत्त्या वा गतं मुगतं । गतं प्रयातं ससारात् । पुनरावृत्तिशब्दवाच्ययोर्जन्मदोषयोरात्मदर्शनबीजोपघातेन भगवता समूलघातं निहतत्वात् । एतदर्थेऽपि मुशब्दो दृष्टः । सुनयो ज्वर इति यथा । निशेषश्च गतं मुगतं । निशेष यावद् गन्तव्यं तावद् गतं प्राप्तं । अवलेशनिर्जरकात्रवाग्बुद्धिर्वैगुण्यलक्षणजलक्षणप्रहाणेन मुनस्तत्पदप्राप्तेः । एववृत्तिरपि मुशब्दो दृश्यते । मुपूर्णां षट् इति यथा ।

तस्य सु[2b]गतस्य किंभूतस्यत्याह—विजेतु—अभिभवितु । कस्यासौ विजित्त्याह—जगतो जीवलोकस्य । विजयश्च जगदपेक्षया परमपदप्राप्त्या तस्य प्रकृष्टत्वद्रष्टव्यम् । अत एव जगदभिभूतं भवति । तस्य तद्वैपरीत्यात् । न पुना राजविजय इव राजान्तरापेक्षया कायादितिरस्कारोऽभिभवोऽप्यसेयः ।

जगतः कीदृशस्य ? जायते मसरत्यनयेति जाति तृष्णा । व्यस्यते विविधेन प्रकारेण वस्तुतो अस्यने(तोऽस्यते) क्षिप्यते अनेनेति, अस्वतीति या व्यसनम् । जानिरव व्यसनमित्यन्यत्रानियम समाप्तं कर्त्तव्यं । तृष्यन्नत्र हि प्राणी तत्तदाचरति यत्र मसारे समरति । तत्र स्वर्गमासा इवस्तत्र उत्साहद्वारेण व्यस्यति क्षिप्त्वा भवतीति संबन्ध व्यसनं युक्तम् । अथवा जानी उत्सृती निरायविशिष्टाया व्यसनम् आसति 'विद्यापराङ्मुखा' भूयास 'देवोऽहं भूयासम्' इत्याद्याकारोऽभिनिवेशः । यद्वा जात्याधिनानि व्यसनानि—दुःखानि^१ रोगशोकादीनि । प्राक्कनन्याख्याने तस्य, अन्विमव्याख्याने तेषां प्रबन्ध प्रवाहः । तदव वा प्रकृष्टो बन्धः । प्रवाहश्च प्रबन्धेन । बन्धपक्षे प्रबन्धस्य । प्रसूते कारणस्य । एवञ्च प्रबन्धप्रसूतिश्च्युतिसहितं हेतुपदमुपादद्यात् परमवतिराकरणञ्चाभिप्रैति । तथा ह्येवमभिधानं सत्यं

तात्पर्यार्थं—जगदेवानन्यसत्त्वनेय स्वयमेव तथा तत्तदाचरति येन तथा ससारे ससरति । न तु परंप्रेरित यथाऽन्ये मन्यन्ते—

“अज्ञो जन्तुरनीशोऽप्यमात्मन मुखदुःखयो ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा स्व(श्व)भ्रमेव वा ॥” [महाभा०वच० ३०. २८] इति ।
इतरथा जातिव्यसनाश्रयस्येति तदन्यविशेषणसहितमेव ब्रूयादिति ।

किंमूतस्य सुगतस्य ? रागादीनां क्लेशानाम् अरतेः शत्रो सत्कायदृष्टिविगमेन । तेन तेषां स्वसत्ताने समूलमुन्मूलितत्वात् । यत एव भगवान् रागाद्यराति, जगच्च जातिव्यसनप्रबन्धप्रमूर्तिहेतु, अत एवासौ ततः प्रकृष्टो भवति विजेता तस्य । अथवा रागाद्यरातेरिति जगतो विशेषणम् । रागादयोऽरातयः प्रतिपक्षा नित्यमुपघातका यस्येति कृत्वा । तदा तु तद्विजेता भगवान् सुगतत्वादेव बोद्धव्यः । जगतो ये रागादयस्तेषामरातेरित्यादिव्याख्यानां तु विलिप्तत्वात् नोक्तम् ।

किंविशिष्टा वाच इत्याह—मन इत्यादि । सदसत्पर्यविवेकविबन्धकत्वात् तम इव तमोज्ञानमविद्या । तच्च मनसो विकल्पविज्ञानस्य कथाचिद्व्यपेक्षया धर्म इव भिन्न कथ्यते । वस्तुतस्तु विलिप्तमेव ज्ञानमविद्या । यद्वा विलिप्त मन एव तम इव तमः पूर्ववत् ।

केचित्तु मनस्तम इति शब्दसमुदायमज्ञानार्थवाचकमाचक्षते ।

तस्य तानव तनुत्व मन्दीभवनमित्यर्थान् । तद् आदधाना कुर्वाणा । तानवग्रहणेन चेदमाचक्षते—न भगवतो वाच सर्वथा जयदज्ञानमुपध्नन्ति, तच्छृङ्खणमात्रेण मोहहान्या मुक्तत्वात् मार्गभावनावयर्थप्रसङ्गात् । किन्तु कियन्त कालमालोच्यमाना समुदाचारतो मोहस्य मान्यापादनेन त तनूकुर्वन्तीति ।

अथवा अन्यथा व्याख्यायते— ता वाचस्तमो जयन्ति अभिभवन्ति^१
.....[32] मोहप्रचारम् आदधाना. । शेष समान पूर्वैर्ग ।

यद्वा मनसि तमो यस्य स मनस्तमा मूढ उक्ता । तस्य भावो मनस्तमस्ता । तस्या अनवो लिप्ता । तथाहि—नूतिर्नव । तद्विच्छेदेनतमादधाना मूढत्व^१..... प्रवर्तमान् । शेष समान पूर्वैर्गिति व्याख्यात श्लोकः ।

केचनपिदमालोच्यमाना—तथागतमभिस्तुवता धर्मोत्तरेणास्यैव विजयो मुख्यवृत्त्या किं न कथितं ? किं पुनर्धर्मविशेषणत्वेनानुपहृत प्रतिपादित इति ? अत्र समाधीयते । साक्षात्प्रोपमेकोतिना भगवत्प्रवचनार्थसमर्थन^१
..... प्रहृन्त्वान् विजयो मुख्यतः प्रतिपाद्यते ।

यद्वा यस्य वाच एव तथा जयन्ति तस्य विजयो दण्डाजयव्यायेनानिश्चयन प्रतिपादित । गूढिनश्चासौ विजेतुर्देन ।

सम्यग्ज्ञानपूर्विके^१ स्याद्विनाऽस्य प्रकरणस्याभिधेयप्रयोजनमुच्यते ।

अथवाऽऽगमिकानां मतेन निरूपधिशेषे निर्वाणघातो परिनिर्वृतो भगवान् । परिनिर्वृतस्यास्य प्रवचनमयमेव वपुर्विद्यत इति आगमिको धान्विजयमेव प्रतिपादयते स्मेति ।

सम्यग्ज्ञानेत्यादिना प्रकरणस्य यत् प्रयोजनं सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ति, तस्या यत् प्रयोजनं पुरुषार्थसिद्धिरूपं तदुच्यते । न च सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ते सम्यग्ज्ञानपरिज्ञानं प्रयोजनं न पुरुषार्थसिद्धिरिति शक्यमभिघातुम् । विप्रतिपत्तिनिराकरणेन स्वरूपप्रतिपत्तिरि(रे)व हि सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पत्तिः । सा कथमात्मन एव प्रयोजनं भवेदित्यभिप्रायेण व्याख्यातवन्ती विनीतदेव-शान्तभद्रौ । तद्व्याख्यानमवगम्यमानोऽभिधेयप्रयोजनमुच्यते इति व्याचष्टे । अवज्ञाने चायमाशयः—अस्येदं प्रयोजनमिति खल्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । नान्यथा । इयञ्च स्वरूपा(प)प्रसिद्धिः सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तिमन्तरेणापि गोपालाङ्गनादीनां भवन्ती सति सम्यग्ज्ञानि(ने), सत्यामपि तद्व्युत्पत्ती असति सम्यग्ज्ञाने मनीषिणामभवन्ती न तद्व्युत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकादनुविद्यते । किन्तुहि ? सम्यग्ज्ञानस्येति तस्यैव प्रयोजनं भवितुमर्हतीति ।

सम्यग्ज्ञानेत्यादिना वाक्येन करणेन प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानलक्षणस्य प्रयोजनं दृष्टं पुरुषार्थसिद्धिलक्षणमुच्यते वास्तिककृता कर्त्रेत्यर्थात् ।

ननु च यत्राभिधाव्यापारः समाप्यते स वाक्यार्थः । न चासौ पुरुषार्थसिद्धौ विधा-
म्यति । किं तर्हि ? श्रोतुं सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तौ । तत् कथं सा वाक्यार्थत्वेनोच्यते । उच्यते ।
यद्यपि शब्दाभिधाव्यापारापेक्षया तत् सम्यग्ज्ञानं व्युत्पाद्यते शिष्य इति शिष्यसम्यग्ज्ञानविषया
व्युत्पत्तिक्रिया प्राधान्याद्वाक्यार्थः, तथाप्यस्य तात्पर्यार्थमभवे तन्निरूपणेनैदमुच्यते । तथा हि
तद्व्युत्पत्तिमेवासां किमिति कार्यते ? यत् सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिः^२.....
.....मुच्यते । यत्र पुनरभिधाविषय एवार्थः सभवी न तु तात्पर्यार्थो [3b]^३—स्तत्र
स एव वाक्यार्थः कल्प्यते । द्वितीयसभवे तु यत्परं वाक्यं तथा च तस्यार्थं इत्यर्थेन न्यायेना-
भिधेयस्य प्रयोजनं पुरुषार्थसिद्धिर्वाक्यार्थत्वेनोच्यते इति व्याख्यायत इति ।

केचित् पुनरिदं धर्मोत्तरीयं वाक्यमन्यथा व्याचक्षते । नात्र प्रयोजनशब्देन फलमभि-
प्रेतं किन्तु प्रयुज्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति, प्रयोजयतीति वा प्रयोजनम् । तच्च पुरुषार्थसिद्धिहेतु-
त्वम् । अभिधेयस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य पुण्यार्थसिद्धिहेतुत्वेन प्रयुक्तं पुरुषं प्रवर्तत इति ।
उत्तरत्रापि प्रयोजनमिदमेव विवक्षितम् । अत एव—अत्र चेत्यादिवाक्ये सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वं
प्रयोजनं प्रवर्तकमुक्तमिति स्पष्टीकरणं घटत इति । तच्च नातिश्लिष्टमुत्पश्याम । तथा हि
अत्र धं प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वं प्रयोजनमुक्तमिति वक्ष्यमाणेन
व्यक्तीकृतत्वादिहापि अभिधेयस्य प्रयोजनम् इति स्पष्टीकृतपुरुषोऽवश्यकार्थः । तथा चायमसमर्थं
पदविधिर्भवेत् । तद्वि पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वं नाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रवर्तकमपि तु
पुरुषस्य । तत् कथमभिधेयपदेन समस्येत् प्रयोजनपदम् ? न च केनचिद्रूपेणाभिधेयसम्ब-

^१ पूर्विका सर्वेत्यादिना—A.P.E

^२ लेखोऽत्र घृष्टः ।

^३ एकोऽप्ररोधं वर्तते किन्तु स सम्यग्ज्ञानं पठ्यते ।

न्धित्वेऽस्य समर्थयोरेकार्थिमात्रो भवतीति । न हि यजदत्तपुत्रो भृत्यत्वादिना रूपेण देवदत्त-
सम्बन्धी भवन्देवदत्तपुत्र इति पृष्ठीममासस्य विषयो भवितुमर्हति ।

अथ भावप्रधानत्वात्प्रिद्वेषस्य प्रयोजन प्रयोजकत्वमित्यर्थ । तच्चार्थिनस्य प्रयोजकतया
भवति सम्बन्धीति समर्थविधि कल्पते ।

ननु यदि सम्यग्ज्ञानगत पुरुषार्थमिद्विहेतुत्व प्रयोजन प्रयोजकत्व तर्हि सम्यग्ज्ञान प्रयोज-
नमित्यापन्नम् । यतो न प्रयोजनत्वमेव प्रयोजन भवितुमर्हति । न च सम्यग्ज्ञानेन प्रयुक्त
पुरुष सम्यग्ज्ञाने प्रवर्तते, किन्तु पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वेन । तत् क्व प्रयोजन भवितुमर्हति ?
किञ्च बृद्धव्यवहारो हि शब्दार्थव्यवहारभूमि । न च बृद्धे प्रयोजक सत्यपि प्रयोजमित्युत्वे
प्रयोजनमुच्यते । अन्यथा सम्यग्ज्ञान व्युत्पद्यमानानामात्मानं व्युत्पादकं कर्तुं प्रवर्तमान आचार्य-
प्रयोजक इति सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ते प्रयोजनमुच्येत । योऽपि वट कुर्वन्त कर्तुं प्रयुङ्क्ते सोऽपि
तत्प्रयोजनमुच्येनेत्येववादी न लौकिको न परीञ्जक इत्युपेक्षणोप एव ।

अपि च क्रियेतदन्वया नोपपद्यत एव येनैव मूत्वा नीत्वोपपाद्येत । न चैवम्, अन्यथापि
सूपपादत्वात् । प्रयोजकत्वमिति निर्द्देशे च धर्मोत्तरं किं योरव पश्यति येनैवमवाचकमाचक्षीत ?
कथञ्च प्रकरणस्येति दुरापाद प्रयुञ्जीत ? किञ्च यदीप्सञ्जिहासन् वा पुरुष प्रवर्तते
तदुरादानरतिपागाम्या प्रवर्तितो भवति । यथाह अक्षपाद — “यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्
प्रयोजनम्” [न्यायमू० १ १ २४] इति । अधिहृत्य उद्दिश्येत्यर्थ । न च सम्यग्ज्ञानस्य भिन्न
मदपि पुरुषार्थमिद्विहेतुत्वम् ईप्सन् जिहासन् वा प्रवर्तते । किन्तर्हि ? हिनाहितप्राप्ति-
परिहारावुद्दिश्येति तावेव प्रयोजने युञ्जे । किञ्चिदजिहासोरनुपादित्सोरर्थनिरीह[4a]स्य
मन्यपि पुन्यार्थसिद्धिहेतुत्वे अप्रवर्तनात् । स्मरणादभिलाषेण व्यवहार प्रवर्तते इत्यल
शब्दमात्रसमर्थनदृष्टेरर्थनत्त्वानवगाहिनी वक्ष्येऽन्धादरेण ।

अथाभिधेयप्रयोजन प्रवर्तकमिति समस्यते । ततोऽप्रमदोप इति चेत् । तदवद्यम् ।
न हि पुन्यार्थसिद्धिहेतुत्वेन प्रयुक्त पुरुष सम्यग्ज्ञानउत्पत्ते अभिधेये प्रवर्तते किन्तु प्रकरणे
प्रवर्तते— ग्रन्थव्यवस्था प्रवृत्तिमनुतिष्ठति ।

अथ ग्रन्थस्य शब्दार्थस्वभावत्वाद् । एवमप्यसौ शब्देऽभिधेये च समुदाये प्रवृत्तो भवति ।
तद् ग्रन्थस्य प्रकरणस्येति पृष्ठी कथम् ? अथ पुनरयमथाऽस्य प्रकरणस्याभिधेयंयादभिधाना-
भिधेयसमुदाये प्रयोजन प्रवर्तकमिति । तथा च प्रकरणस्य प्रकरणे प्रवर्तकमित्यमङ्गतमुक्त
भ्यात् । यदि चोक्त्या व्युत्पत्त्या प्रयाजनशब्देन प्रयोजक तथाभूतमस्य बुद्धोधिविधित भवेत्
तदा सम्यग्ज्ञानपूर्वित्वेऽद्यादिना अभिधेयप्रयोजनमुच्यत इत्युक्तं स्यात् । मूत्पादक सम्बन्धी
पुण्य पुन्यस्येति दग्धित स्यात् । न चैवम्, तस्मात् प्रयोजनशब्देन कल्पशब्दाभिधेयमथो-
परिभाषा ।

अथोच्यत । कथार्थो च न प्रतिपत्ता कथ एव हि न प्रवर्तते ? किं श्रम सम्यग्ज्ञान
इति ? ह्योपादेययार्थानादानलक्षणकथार्थिनैव तन्निग्रन्धन ज्ञान मृगयते । अन्यथा त्रिमया-
दात्तामायायमागञ्जमान इति का क्षति ? कथञ्च नु पुन्यप्रवृत्तपुन्याणि चाभ्याभिधेयमिति
नद दग्धित भवति ।

यथा काकदन्तप्रयोजनाभावात् न तत्परीक्षा आरम्भणीया प्रेक्षावता ।

तस्मादस्य प्रकरणत्वारम्भणीयत्व दर्शयता अभिधेयप्रयोजनमनेनोच्यते । यस्मात्
सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिः, तस्मात् तत्प्रतिपत्तये^१ इदमारभ्यत इत्ययमत्र वाक्यार्थः ।

^२अत्र च प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व प्रयोजनमुक्तम् ।

यथेति* सामान्यनोक्तस्यार्थस्य विषयोपदर्शने । यथैतद्वक्षितं तद्वत् सर्वं द्रष्टव्यमिति
वाशब्दार्थः ।

तत्परीक्षेतीक्षत्वमित्यञ्चति कर्मोपदेशः । पदसहतिरिति च बुद्धिस्थम् । परीक्षण
वा परीक्षा विमृष्यावधारण तादर्थ्यात् शास्त्रमपि तथा ।

• ननु निष्प्रयोजनाभिधेय आरम्भि, वचनेन त्वनत किं क्रियत इत्याह—तस्मान् इत्यादि ।
यस्मान्निष्प्रयोजनाभिधेय आरम्भ्यते तस्मादारम्भणीयत्व दर्शयता आरम्भयोग्यमवेद मयारभ्यत
इति प्रकाशयता, आरम्भणीयत्वे च दर्शिते श्रवणीयत्वमपि निमित्तसाम्याद् दर्शितं भवतीति ते
प्रवर्तिता भवन्ति ।

ननु च सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरित्यनेनेकदेशनाभिधेयप्रयोजनमुक्तम्, न
समुदितेन । तत् कथमनन वाक्यनोच्यत इत्युच्यते । उच्यते । वाक्य हि नामैकस्मिन्नर्थे
प्राधान्येन प्रपिपाद्य गुणयुग्मिभावमनुभवतामर्थद्वारेणान्योन्यापेक्षणा सम्बद्धाना पदाना समूह
उच्यते । तत्र यदि सर्वेषां पदार्थानां प्राधान्यं स्यात् तदा परस्परानुपकारात् सम्बन्ध एव
पदाना न स्यादिति वाक्यरूपतैव हीयतेति सूक्तमननति । अभिधेयप्रयोजनाभिधानमेवास्य
सम्यग्ज्ञानेत्यादिपदसमूहात्मकस्य यथा तथा यस्मादित्यादिना कण्ठोक्तं करोति । तस्य
सम्यग्ज्ञानस्य प्रतिपत्तये शिष्यस्यत्वार्थात् । एतच्च तद् व्युत्पाद्यत इत्यस्य सामर्थ्यावस्थि-
तापक्षपन द्रष्टव्यम् । इतिना वाक्यार्थस्य स्वरूपम्, इदमा च बुद्धिसिद्धत्वेन तदेवाद्गुली-
व्यपदेशयोग्यमिव दर्शयति । अनेन च पुरुषार्थसिद्धेरुपेतवात् प्राधान्यम्, प्रतिपाद्यमानस्य च
सम्यग्ज्ञानस्य तदुपायत्वादप्राधान्यम् । अत एव चार्थेन न्यायन पुरुषार्थसिद्धर्वाक्यार्थत्वम् ।
छान्दसा तु वृथा शिष्यसम्यग्ज्ञानविषया व्युत्पत्तिक्रिया वाक्यार्थ इति दर्शितम् ।

• ननु सम्यग्ज्ञानेत्यादिना वाक्येन सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धौ हेतुभाव पर प्रदर्शितो न
पुनरिदं तस्य प्रयोजनमिति दर्शितम् । तस्यैव प्रयोजनमनोच्यत इति चाक्तम् । तत् कथं
युज्यत ? अथ नै(षं)जावताति न ज्ञापत कस्य किं तदभिधेय विञ्च तस्य प्रयोजनमित्या-
द्यदृष्टाह—अत्र चेत्यादि ।

• अथ सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व प्रयोजनमित्यवयवम् । मूलविरोधाद् युक्ति-
विरोधान्च । तथा हि पुरुषार्थसिद्धिमवाचार्थीयं सम्यग्ज्ञानेत्यादिवचन प्रयोजनमनुजानाति न
तु पुरुषार्थसि(52)द्धिहेतुत्वम् । अवयवाध्वान्वाहान तस्मै तामेव प्रयोजनतया व्यक्तीक-
रिष्यति । न च हेतुत्व इतिप्रमिष्यत युज्यत वा । तन् कथमस्यैव सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजनं

१अस्मिद्वचार्थ उच्यमाने सम्बन्धप्रयोजनाभिधेयानि^२ उक्तानि^३ भवन्ति ।

भविष्यति । न चात्र प्रयोजन प्रयोजक वाच्यम्, उक्तन्यायात् । इहापि प्रवृत्तिसम्बन्धिन उपादानप्रसङ्गाच्च । न च राजशासन सामान्य किञ्चिदस्ति येन भावप्रधान प्रयोजनशब्द कल्प्येत । तदिष्टौ पूर्वोक्त दूषण परावर्त्तेति ।

सत्यम् । न पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजनमभिप्रेतम् । किन्तहि ? पुरुषार्थसिद्धिरेव ।

अशाब्दिकाऽपि कथमुच्यतामिति चेत् । उच्यते । चशब्दोऽत्र यस्मादर्थे । ततो यस्मात् प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्य पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वमुक्तम्, तस्मात् प्रयोजनमुक्तमिति द्विरावर्त्तनीयम् । तच्चारात्थान् पुरुषार्थसिद्धिरेवावनिष्ठते । सम्यग्ज्ञानस्य-त्ता प्रति हेतुत्वोक्ती च सा प्रयोजनमुक्तेति किं साक्षाद्वाचकेन पदेन क्रियत इति^१ भाव । एतावतैव तावदिद समाधोयते । बहव पुनरत्रायास्यन्ति ।

सर्वा पुरुषार्थसिद्धिर्यतो हेतुत्वात् तत् सर्वपुरुषार्थमिद्धि, तथाविध हेतुत्व यत्र प्रयोजन तत् तथा । तच्च पुरुषार्थसिद्धिरेवेति । अनया व्युत्पत्त्या अनेन शब्देन संबोक्ता ।

त्रस्य तादृशमित्यपेक्षायामिदमुक्तम्—प्रकरणाभिधेयस्य सम्यग्ज्ञानस्येति केचित् प्रति-पद्यन्ते । अन्ये त्वर्प(र्ण)^२ आदित्वे प्रयोजनमस्यास्तीति मत्वर्थीयमत विधाय प्रधानवनिर्देषा विव-क्षित्वा प्रयोजनवत्त्वमिति प्रतिजानते । एव चार्थ समर्थयन्ति—यत एव पुरुषार्थसिद्धि सम्य-ग्ज्ञानसाध्या तत एव सा प्रयोजनम् । तस्यापि यदेव ता प्रति हेतुत्व तदेव प्रयोजनवत्त्वमिति ।

एके तु यत सम्यग्ज्ञाने सति पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्व व्यवस्थाप्यते, तत प्रमाण-फलवद् व्यवस्थाप्य-व्यवस्थापनभावमाधित्यदमुक्तं ततो न किञ्चिदवशमिति मन्यन्ते ।

अपरे तु चशब्द भिन्नरुम कृत्वा पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वमुक्तम्, प्रयोजन चोक्तमिति योजयन्ति ।

इतरे तु पुरुषार्थसिद्धिहेतुत्वान्नेन कारणे कार्यमुपचर्य पुरुषार्थसिद्धिर्मेवाभिदधति । अनन्यो-पायसाध्यतादर्शनार्थं चोपचारकरण समादधते ।

केचित्तु निबन्धकृत कथञ्चिदपीद समर्थयितुमनीशाना सहितशब्दपातात् प्रमादपाठ एवेति वर्णयन्ति ।

अत्र सारासार सन्त एव विवेचयिष्यन्ति ।

स्वोदत्तम् । यथा प्रवृत्तयुगतया^३ अभिधेयप्रयोजनामुच्येत, तद्वत् सम्बन्धादिकमीष किं नोच्यत इत्याह—अस्मिद्वचेति ।

१ ननु अभिधेयप्रयोजनाभिधानेषु यावच्छास्त्रस्य सम्बन्धादीनि नोक्तानि तावत् प्रेक्षावन्तो न तत्र प्रवर्तन्ते इत्याह—त(अ)नेत्यादि । ननु तथाप्यस्मदुक्तस्य किमुत्तर-मित्याह—अस्मिद्वचार्थे—टि०

२ अभिधेयार्थेऽकथितान्यापि सामर्थ्यादुक्तानि भवन्तीत्यर्थे.—टि०

३ अभिधेयप्रत्यागते—टि०

४ पाणिनि ५. २. १२७.

तथा हि—पुरुषार्थोपयोगि सम्पत्तान व्युत्पादयितव्यमनेन प्रकरणेनेति ब्रुवता सम्पत्तानमस्य शब्दसदर्थस्याभिधेयम्, तद्व्युत्पादन प्रयोजनम्, प्रकरणं चेदमुपायो व्युत्पादनस्येत्युक्तं भवति ।

तस्मादभिधेयभागप्रयोजनाभिधानसामर्थ्यात् सम्बन्धादीनि उक्तानि भवन्ति । न त्विदमेक वाक्य सम्बन्धम्, अभिधेयम्, प्रयोजनं च वक्तुं साक्षात् समर्थम् । एकं तु वदत् त्रयं सामर्थ्यात् दर्शयति । तत्र—

सो यस्मादर्थे ।

कथं पुनरन्यस्योक्तावन्यदुक्तं भवतीत्याह—तथा हि इति । निपातसमुदायरश्चायं यस्मादित्यस्यार्थं सर्वत्र वर्तते ।

पुरुषार्थो हेतोपादेयहानोपादानलक्षण उपयोगो व्यापारः । सोऽस्यास्तीति तथा ।

एव सति किं सिद्धमित्याह—तस्माद् इति । तच्छब्देनानन्तरोक्तो वाक्यार्थं प्रत्यवद्र(न्न)ष्टव्यः ।

अभिधेयभागोऽङ्ग एकदेशः । सम्बन्धादिभागापेक्षया ।

सम्बन्धादीत्यादिग्रहणेनाभिधेयप्रयोजनयोः सग्रहः । (5b) उक्तानीति उक्तानीव उक्तानि प्रकाशितानि । न तु तत्राऽभिधाऽस्य सम्भविनी ।

अथाभिधेयप्रयोजनं यथा वाक्येन साक्षादुच्यते, तथा सम्बन्धादीन्यपि किञ्चोच्यन्त इत्याह—न त्विति । तुरवधारयति विशिनष्टि वा ।

अयमाशयः—यदि सर्वे पदार्थाः प्राधान्यमश्नुवीरन्, वाक्यमेव तदा विशीर्येतान्योन्याऽव्यपेशान्नावेनैकार्थप्रत्यायनात् । ततो वाक्यमकार्थमभिधेयतया उपादात्तु कल्प्यते नानेकम् ।

यदि साक्षात् समर्थम् । कथं नासमर्थम् ? अथासमर्थमेव । न साक्षात् समर्थमिति । तर्हि न वाच्यमिति । आह—एकं तु—इति । तुरत्रापि वद् ग्राह्यं । साक्षादाच्यत्वेन एकं व्यवच्छिन्नमिति । दर्शयति प्रकाशयति, तत्र वाक्यस्याभिधाव्यापारासम्भवात् । अत एवोक्तानीवोक्तानीति तथाऽस्माभिर्व्याख्यातम्, अन्यथा तदनेन विरुध्येत ।

ननु यदि नामाभिधेयादिकं वाक्यस्य प्रकाशयम्, नाभिधेयम्, तथापि पदार्थेन तेनावश्यं भाव्यम् । तथा च वक्ष्ये किं वाचकं पदमित्याद्यं द्रुमाह—तत्र इत्यादि—तपु अभिधेयादिषु ।

१ सर्वपुरुषार्थसिद्धिहेतु सम्पत्तानम् । अस्मिन्नर्थे उच्यमाने कथं सम्बन्धादीन्मुक्तानि-टि०

२ तन्वादिवाक्ये यथाऽभिधेयप्रवाचनमभिधेयते एव सम्बन्धादि विमिति न वक्ति ? इत्याह—टि०

३ यदि साक्षात् वक्ति कथं तर्हि समर्थं तदर्थेन इत्याह—टि०

४ अथ नासिद्धेन साक्षात्कल्पनमभिधेयं प्रयोजनं पाह—टि०

'तद्' इति अभिधेयपदम् । 'व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनपदम्' । प्रयोजनं चात्र वस्तु^१ प्रकरणकरणव्यापारस्य चिन्त्यते, श्रोतुश्च श्रवणव्यापारस्य ।

तथा हि—सर्वे प्रेक्षावन्त प्रवृत्तिप्रयोजनमन्विष्य प्रवर्तन्ते । ततश्चात्रायैणं^२ प्रकरणं किमर्थं कृतम्, श्रोतुभिश्च किमर्थं श्रूयत इति सशये^३ व्युत्पादन प्रयोजनमभिधीयते । सम्याज्ज्ञानं^४ व्युत्पद्यमानानामात्मानं व्युत्पादकं कर्तुं प्रकरणमिदं कृतम् । शिष्यैश्चाचार्यप्रयुक्तामात्मनो व्युत्पत्तिमिच्छन्नि^५ प्रकरणमिदं^६ श्रूयत इति प्रकरणकरण-श्रवणयो^७ प्रयोजनं^८ व्युत्पादनम् ।

तदिति द्वितीयान्तमेतत् । यतो व्युत्पाद्यत इत्यत्र लकार प्रयोज्यकर्मणि विहितो न प्रयोज्य-क्रियाकर्मणोति । वाक्यऽपि लोके पद्यते गम्यतेऽननाऽर्थं इति व्युत्पत्त्या पदप्रयोगो दृश्यते । ततो व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनपदमित्याह । अन्यथा पदवन्दमिदं न पदम् । यद्वा व्युत्पाद्यत इत्यनति द्रष्टव्यम् ।

ननुक्तम्—'प्रयोजनं पुरुषार्थसिद्धिः' । तत् किं पुनश्चिन्त्यते । कथञ्च तदन्यथोच्यत इत्याह—प्रयोजनं चात्र इति । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चयः । तदयमर्थं—नोक्तं प्रयोजनमिति चिन्त्यते किन्तु गुणभूताथप्रयोजकपदस्य व्युत्पाद्यत इत्यस्य प्रयोजनम् । तद्व्युत्पत्तिं क्रियत इति णिच किं प्रयोजनमिति प्रश्नं तस्य प्रयोजनं चिन्त्यत इति यावत् ।

अत्र—इति गुणभूताथनिरूपणं प्रकरणकरणमेव व्यापारः ।

ननु कस्मादियमासङ्का—वक्त्रा किमर्थं क्रियते, श्रोतुभिश्च किमर्थं श्रूयते' इति । तौ खल्वेवमेव प्रवर्तयतामित्यासङ्कायाह—तथा हि इति यस्मात् ।

अथ कथमुभयोर्व्युत्पादनं प्रयोजनमुच्यते ? यद्यतो व्युत्पद्यते तस्य व्युत्पत्तिं प्रयोजनम् । यस्तु व्युत्पादयति तस्य व्युत्पादनमिति । नैतदस्ति । प्रयोजकव्यापारवती हि व्युत्पत्तिं प्रयोजनमिष्टव्युभयोर्व्युत्पादनमेव प्रयोजनम् । केवलमेकोऽन्यथा प्रवर्ततेऽन्यश्चान्यथा । कथं नाम मद्ब्यापारवशेन श्रोतुसन्तानवर्तिनी व्युत्पत्तिभूयादिति आचार्यं प्रवर्तते । अत एव स्वप्रयोजकव्यापाराधिष्ठिता श्रोतुसन्तानवर्तिनी व्युत्पत्तिं कर्तुं प्रयोजनम् । एवमेवासी व्युत्पादको भवति । श्रोता तु कथं नामैतदाचार्यव्यापारवसे(न)न मत्सन्तानवर्तिनी व्युत्पत्तिर्भूयादिति प्रवर्तते ।

अत एवाचार्यव्यापाराधिष्ठिता व्युत्पत्तिं श्रोतुरपि प्रयोजनम् । एवमेवासी तद्व्युत्पाद्यो

^१ व्युत्पाद्यत इति णिचनिर्देशात् प्रयोक्तृप्रयोज्यविषयं प्रयोजनं वाच्यमित्याह—टि० ।

^२ प्रयोजनमिदम्—A P H ^३ शास्त्रकर्तुं—टि०

^४ श्रुतु आचा० A P ^५ सशयव्यु० P. H

^६ व्युत्पाद्यतां B, E H. N विद्वद्ध्यमानानाम्—टि०

^७ प्रकरणश्रूय० C D B

^८ प्रयोजनव्यु० H. N

‘सम्बन्धप्रदर्शनपद तु न विद्यते । सामर्थ्यदेव तु स प्रतिपत्तव्यः ।

प्रेक्षावता हि सम्यग्ज्ञानव्युत्पादनाय प्रकरणमिदमारब्धवता ‘अयमेवोपायो नान्यः’ इति दक्षित एवोपायोपेयभावः प्रकरण-प्रयोजनयोः सम्बन्ध इति ।

भवति । ततो व्युत्पादनं प्रयोजकव्यापारवसवर्तिनी व्युत्पत्तिद्वयोरपि प्रयोजनमिति इतिशब्द हेतुपद कृत्वोपसहस्रत्वाद्—प्रकरणकरण-ध्वगयो प्रयोजन व्युत्पादनमिति ।

ननु च णिचि कृते व्युत्पादन कथमुभयो-प्रयोजनम्, इत्यमिति [6a] प्रश्न-विसर्जने स्याताम् । तेनैव तावता दक्षितेन कि-प्रयोजनम् ? सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ती कथञ्चिन्निमित्त-मात्रात् दधिभोजनादेराचार्यस्यासाधारणकारणताप्रतिपत्ति प्रयोजनम् । अयमर्थ—असति प्रयोजकव्यापारप्रदर्शने सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तावुपयोगित्वमात्रेण स्वास्थ्यादिना साम्यमाचार्यस्य दक्षित स्यात् । अस्ति चास्य तद्व्युत्पत्तावुपदेशलक्षणोऽसाधारणो व्यापारः । स कथं नाम प्रतीयेतेति णिचा निर्देशं कृत इति ।

अथ भोजनादेस्तद्व्युत्पत्ती साक्षाद्व्यापाराऽसम्भवाद् आचार्यव्यापार प्रतिपत्स्यत इति चेत् । नैतत् । एव हि व्याख्यातृणामिदं प्रतिपादनकौशलं स्यान्न कर्तुरिति न्याय्यो णिचा निर्देशः ।

ननुक्तम्—अभिधानस्य प्रयोजनं न निरूप्यत इति । तत् किमिदानीं तदेव व्याजान्तरेण निरूप्यते ? सत्यम् । केवलं वाक्यार्थत्वेन न निरूप्यत इत्यभिधाना ‘तत्र निरूप्यते’ इत्युक्तम् । न तु पदार्थत्वेनापीति किं विरोधः ?

सम्यग्ज्ञान व्युत्पद्यमानानाम् इत्यसाधुरय शब्द—“व्युत्पत्त्यर्थस्य पदेरकर्मत्वाद्” इति भागवृत्तिकारः । तत्रातिश्लिष्टम्, ज्ञानार्थस्य पदे सकर्मकस्य ‘व्युत्पन्न सकेत’ इत्यादौ बहुश प्रयोगदर्शनान् । यथाऽवादि प्रमाणवार्तिके वार्तिककृता ।

“मनोऽव्यु(मनो व्यु)त्पन्नसकेतमस्ति तेन स चेन्मतः ।” [प्रमाणवा० २ १४३] इति ।

यद्यभिधेयादयः पदार्थाः, सम्बन्धस्ताहि कस्य पदस्यार्थं इत्याह—सम्बन्धेत्यादि ।

सामर्थ्याद् इति नाभिधाव्यापारेण । एवकारेण पदस्याप्यभिधामपोहति । तुल्यत्वं केवलमित्यस्यार्थः ।

कथं सामर्थ्यादित्याह—प्रेक्षावता इति । उपाय, कारणम् । उपेया सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्ति साध्या । तयोर्भावः । यद्देशेनोपायोपेयज्ञानाभिधाने भवतः । एवकार उपायशब्दात् परो द्रष्टव्यः । प्रतियोगिनोपायायोगस्यैव शङ्कितत्वात् । तदन्ययोगस्य च शङ्क्यमाणत्वात् । अनर्थासङ्कोपस्थापितान्ययोगनिरामे तु कर्तव्यं सामर्थ्यगम्यमवधारणान्तरं कार्यम् । न त्विदमेव वाच्यम् । नान्य इति च नान्य एवेत्यवस्यम् ।

ननु यथाऽभिधेयं प्रयोजने दक्षिते एव सम्बन्धादि दर्शयतामित्याह—टि०

ननु च प्रकरणश्रवणात् प्राग् उक्तान्यपि^१ अभिधेयादीनि प्रमाणाभावात् प्रेक्षावञ्जितं गृह्यन्ते । तत् किमेतैराम्भप्रदेशे उक्तैः ?

सत्यम् । अध्रुते प्रकरणे कथितान्यपि न निदचीयन्ते ।^२ उक्तेषु त्वप्रमाणकेष्वप्यभिधेयादिषु सशय उत्पद्यते । सशयाच्च प्रवर्तन्ते । अर्थसशयोऽपि हि प्रवृत्त्यङ्ग प्रेक्षावताम् ।

एवरूपस्य सम्बन्धो व्युत्पाद्यत इति प्रयोजनाभिधानोद्देशे दशितम् । तदुक्तम्—

“शास्त्र प्रयोजनं चैव सम्बन्धस्याश्रयाद्गती ।^३

तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद्बुद्धो नोक्त प्रयोजनाद् ॥” [श्लोकवा० १ १८] इति

अभिधेयादिप्रकाशनद्वारेणादिवाक्य प्रवर्तकमिति असहमान आह—ननु च इति । निपातसमुदायश्चायं ‘चोदयामि, अभिमुखो भव’ इत्यस्यार्थस्य द्योतक । श्रवणानन्तरं तेषां प्रतीयमानतया प्रमाणाभावासिद्धे श्रवणात्प्राग् इत्याह । अयं पूर्वपक्षवादिनोऽभिप्रायः—श्रवणात् प्राक् शब्दाश्रयेण प्रवर्तमानमनुमानमन्यथा शब्दस्यार्थनान्तरीयताया प्रवर्तमितुमर्हति । असम्बन्धनिवन्धनायां परोक्षार्थप्रतिपत्तेः प्रामाण्यायोगात् । सा च शब्दस्यासम्भविनी । आचार्यस्य चाप्तभावो दुर्गोधा यनाप्तोपदेशतया शब्दोऽर्थतथात्व प्रत्याययदिति । आरभ्यत इत्यारम्भप्रकरणम् । तस्य प्रदेश एकदेश । सामर्थ्यात् तदादि ।

सच्चोद्ये सत्यम् इत्याह । यदि सत्यमिदं किमर्थं तर्हि [6b] ते कथ्यन्त इति ? उक्तेषु इति । तुरनुक्तपक्षादुक्तपक्षस्य विशर्षं दर्शयति । अनुनेतदाह—साधकबाधकप्रमाणाभावे यन्ते व्याहारात् प्रतिनियताधिकरणो योक्त सशयो भवितुमर्हतीति । अपि न्यायत सम्भावना दर्शयति, अतिशय वा । अन्यथा किं सप्रमाणकेष्वपि सशयो जायते येनाविश्रुति सगच्छेत् ।

ननु प्रवृत्तिफलमादिवाक्य प्रवृत्तिश्चेन्नास्ति किं सूशयेनोत्पादितेनापीत्याह—सशयाच्च इति । चो यस्मादर्थः ।

अथ ये तावन्मन्दा श्रद्धया वाऽऽचार्यमुपसनास्ते तद्बचनादर्थं निश्चित्यैव प्रवर्तमाना न सशयात्प्रवर्तन्ते । येषु तद्विपरीता संस्रते तेषामपि न सशयात्प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ वा प्रेक्षावत्त्वहानित्याशङ्क्याह—अर्थसशयोपीति । न केवलमर्थनिश्चय इत्यपिशब्देनाह । शक्यनिश्चये हि निश्चयमन्तरेण प्रवर्तमाना प्रेक्षावत्ताया हीयेरन् । यत्र त्वथसशयनाधितया प्रवर्तमाना, नीपालम्भमर्हतीति भावः । यदि च युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवेशन सशयानस्य न क्वचित्प्रवृत्तिः, तर्हि न कस्यचिद् वचनात् क्वचित् प्रवर्तितव्यमिति भूयान् व्यवहारा विलुप्येत ।

ननु निवृत्तिरनर्थनिश्चयनिवन्धना । अनर्थनिश्चयश्च प्रमाणात् । तच्चेह नास्ति । निवृत्तीतरस्तु प्रवृत्तिव्यतिरेकीं प्रकारो नास्ति । ततोऽप्यलसिद्धा प्रवृत्तिः । तर्हि तदर्थनादिवाक्यनत्याह—अनर्थत्यादि । न केवलमनर्थनिश्चयोऽपीत्यपि शब्दः ।

अनर्थसशयोऽपि^१ निवृत्त्यङ्गम् । अत एव शास्त्रकारेणैव^२ पूर्वं सम्बन्धादीनि युज्यन्ते, वक्तुम् ।

^३व्याख्यातृणा हि वचन^४ श्रीडाद्यर्थमन्यथापि सुभाव्यते । शास्त्रकृता तु प्रकरणप्रारम्भे न विपरीताभिधेयाद्यभिधाने प्रयोजनमुत्पश्यामो तापि प्रवृत्तिम् । अतस्तेषु सशयो युक्त । अनुक्तेषु तु प्रतिपत्तुभिनिष्प्रयोजनमभिधेय सभाव्येताऽस्य प्रकरणस्य काकदन्तपरीक्षाया इव^५, अशक्यानुष्ठान वा ज्वरहरतक्षकचूडारत्नालकारोपदेशवद्, अनभिमतं वा प्रयोजन मातृविवाह-क्रमोपदेशवद्, अतो वा प्रकरणात् लघुतर उपाय^६ प्रयोजनस्य, अनुपाय एव वा प्रकरण सभाव्येत ।

यद्यवश्य वक्तव्यान्व्यभिधेयादीनि तर्हि व्याख्यातार एव तानि वक्ष्यन्ति । तर्हि शास्त्रकृतो व्याहारेणत्याह—शास्त्रकारेणैव न व्याख्यातुभि ।

अयोच्यते—प्रवृत्त्यङ्गत्वाच्च व्याचक्षते । अभिधयाद्यनभिधाने तु प्रवृत्तरेवासम्भवात्प्रयोजनसम्भवनो व्याख्यातारो येनाशङ्क्य तेषा व्याहारमय निरस्यतीति । अत्रोच्यते । न सर्वथाऽभिधयादिप्रकाशन केनचिन्न कतव्यमेवेति चोद्य प्रवृत्तम्, किन्त्वादिकाव्य तदर्थं न कर्तव्यमित्य-भिसन्धिना । तत्र ये तावत् साक्षादाचार्योपसनास्तथा तद्वचनादेव तत्प्रतीतो प्रवृत्तिज्ञानयो सम्भवात् सम्भवि व्याख्यातृत्वम् । तेभ्योऽपि तदुपसनामिति किमवद्यम् ?

ननु च न शास्त्रकृद्वचनमपि प्रसह्य प्रवर्तयति, किं तर्हि प्रयोजनाद्यभिधानं प्रवृत्ति-विषयोपदेशनात् । तच्च व्याख्यातृवचनमपि सम्भवतीति किमुच्यते शास्त्रकारेणैवेत्यत आह—व्याख्यातृणा हि इति । हिर्यस्मादर्थे । शास्त्रकारेणैवपीद समानमित्याह—शास्त्र-कृतमिति । तुना व्याख्यातृभ्य शास्त्रकृता वक्ष्यमाह । विपरीतं च तदभिधेयाद्यभिधान-ञ्चेति विग्रह । अथवा विपरीतं च तदसत्यत्वादभिधेयञ्चाभिधयतया प्रकाशनात् । तस्या-भिधानमिति विग्रहीतव्यम् । उत्पश्याम उत्पश्यामह । अननैतदाह—तेषामपि तथाभिधाने किमस्माक वाक्य प्रमाणम् ? केवलमेवा नहीयसाऽऽशयन शास्त्र प्रणतुमिच्छता परी-प्रवृत्ताना नैतत्सम्भावयाम इति ।

प्रकरणस्य प्रारम्भ जादो । एतच्च प्रयोजनाद्यभिधाननियतसन्निधयथाभूतार्थचिन्ता-विधानविषयस्य कालस्य निर्देशो न तु प्रकरणस्य [7a] मध्यज्वसाने वा तत् सम्भ्रुति सप्रयोजन चेति ।

^१ सशयो निवृ० A P H E N .

^२ अत्रैवशाब्दो व्याख्यातृणामभिधयादिप्रकाशने, कदाचित् श्रीडाद्यर्थमपि प्रवृत्तिर्भ-वतीति—टि०

^३ व्याख्यातृणा हि E N व्याख्यातृणा टीकाकाराणा हि B .

^४ श्रीडार्थं A P E

^५ इव १—इत्यादिरूपेण अनर्थसभावनाया अनन्तर सख्याद्वा निर्दिष्टा B प्रती D प्रती च—म०

^६ उपायोऽस्ति प्रयो C

एतामु^१ चानर्थसंभावनास्वेकस्यामप्यनर्थसंभावनाया न प्रेक्षावन्त प्रवर्तन्ते । अभि-

अथ यद्येवविधा प्रवृत्ति^२ शास्त्रकृत्रा^३ दृश्यते त्वयाऽप्यस्य किं न सम्भाव्यत इत्याह—
नापि इति । अपिरप्रयोजनापेक्षया सम प्रवृत्तिदशन समुच्चिनोति । तदेवोत्पश्याम इति
सम्बध्यमानमिह पश्याम इत्यस्यार्थे सम्बद्ध(न्व)व्यम् । पश्याम इति वाऽध्याहार्यम् ।
अनेनैतदाह—तथापि सम्भावयामो यदि तेषामीदृशी पश्यामो न त्वेवमिति । अतो हेतोस्तेष्व-
भिधयादिषु यद्वा तेषु शास्त्रकारेषु वक्तुषु सत्सु तदुक्तेष्वभिधयादिष्विति प्रकरणात्सशयो-
र्धोन्मुख इति द्रष्टव्यम् ।

ननु सत्यप्यर्थसशयेऽर्थित्वाभावे प्रवृत्तिर्नास्ति । तत्रिमित्ता तु सा सहायमात्रादपि
भवति । तन्मात्रञ्च साधक वाधकविरहादप्यर्थे सिद्धम् । नत् किं तदुत्पादार्थेन वाक्ये-
नेत्याह—अनुक्तेषु—इति । तुक्तावस्थाया अनुकनावस्था भदवती दशयति ।

निगत प्रयोजन यस्मात्प्रकान्तं वा प्रयोजनात् । काकदन्ता ह्यभिधेया । ते च न
क्वचित् पुरुषार्थं उपयुज्यन्ते । सप्रयोजन वाभिधेयमशक्यानुष्ठानं सभाव्यत । किंवदित्याह—
ज्वरेत्यादि । ज्वर हरतीति ज्वरहर । तक्षकाल्यस्य नागराजस्य चूडा शिला । तस्या
रत्न रति तनोतीति विशिष्ट वस्तु । तेनालकरणम् अलकार । ज्वरहरश्चासावेवभूतश्चति
विग्रह । स उपदिश्यते यन ग्रन्थन तद्वत् ।

सतोर्वा सप्रयोजनशक्यानुष्ठानत्वयोरस्य प्रयोजनमनभिमतमेवास्तिकाना सभाव्येत ।
मातुर्विवाहस्य क्रम परिपाटिह्यदिश्यते येन पारसीकशास्त्रेण तद्वत् । पारसीकशास्त्रेण हि
मृते पितरि माता प्रथममग्रजन पुनश्च परिणतव्या । तदनु तदनुजनस्युपदिश्यते ।

— अतो वा प्रकरणात्सुखरुल्लभग्रन्थ प्रयोजनस्य सम्यग्ज्ञानव्युत्पत्तिलक्षणस्य । अनुपाय
एव अतिमित्तमेव ।

चत्वारोऽपि वाशब्दा पूर्वपूर्वापेक्षया पक्षान्तरभवद्योतयन्ति । सम्भावना च सर्वा
वर्णिताऽनर्थोन्मुखा प्रतिपत्ति युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवेशाच्च सहायपदाभिलाष्या प्रत्येतव्या ।
सर्वत्रैवाकारान्तरस्य प्रतियोगिन समुदाचारतोऽदर्शनात् । तथाविधाऽन्यसंभावनायाश्च
बीजमिदमस्त्यादिवाक्य—यद्यस्य प्रयोजनादिक भवेद् बहुभिरन्यैरिवानेनाप्यादावुक्त भवेत् । न
चानेन किञ्चिदवादीति मति ।

कामममूरनर्थसंभावना भवन्तु का नो हानिरित्याह—एतास्विति । न केवल सर्वा इत्यपि-
शब्देनाह । प्रयोजनाद्यनभिवान इव यद्यभिवानऽपि भवन्ति तास्तदा किमभिधयादिभिरभिहितैर-
पीत्याह—अभिधेयादिषु इति । तुक्तेषु इत्यस्यानन्तर द्रष्टव्य, अनुक्तपक्षाच्च विशयस्य
द्योतक ।

अथ कथमनयोरर्थानर्थसंभावनयोर्विरोधो यत सम्भावना सशय उच्यते । स चोभया-

ज्ञान जनयदर्थं प्रापयति, अपि त्वयं पुष्टय प्रवर्तयत् प्रापयत्ययम् । प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषय-
प्रदर्शकत्वमेव । न हि पुष्टय हठात् प्रवर्तयितुं शक्नोति ^१ विज्ञानम् ।

ननुपदर्शितार्थंप्रापक सवादेकमिति द्रुवता ज्ञानस्यैकस्यापदनकत्व प्रापकत्व प्रतिज्ञात ।
प्रवृत्तिमन्तरेण प्राप्तानुपपत्तरथत प्रवर्तकत्वमपि । न चकस्यंत व्यापारा सम्भवन्ति ।
यतोऽन्यत प्रददाति यन जानीत । अन्यत्प्रवत्तयति यदनन्तरं प्रवृत्तिमाचरति । अन्यच्च
प्रापयति यत प्राप्याभिसम्बद्धघत पुष्टय इत्याद्यद्वयाह—प्रदर्शिते च—इति । चो यस्मादर्थे ।

प्रवर्तकत्वमव प्रापकत्व द्रुवतोऽयमभिप्राय—यद्यप्यर्थं साक्षात्त्वानुरूप निश्चय
जनयत्प्रदशक किञ्चिन्, अपर प्रदशयद् वा बाह्याया प्रवृत्त कारण नवत्प्रवत्तकम्, इनत्प्र-
वर्तनद्वारेण बाह्याया प्राप्तनिमित्त नवत् प्रापक व्यपदिश्यते । तथापि स एव बाह्यप्रवृत्ति-
कारणभाव प्रवर्तयितृत्वादिप्रयाजकव्यागाररूपो ज्ञानस्य पुरपररणेनापजननन च प्रवर्तन-
प्रापणयोरमम्भवन प्रदगनादन्यो नोपयुज्यत इति वस्तुन सर्वस्यैव ज्ञानस्य निश्चयानुगुनस्याधिग-
माप्रापरो प्रवत्तन प्रापणव्यापारो । अत एव तत्राद्यमव ज्ञान प्रमाण व्यवस्थाप्यत । ततो वस्तुन
प्रदर्शकत्वादीनामभद, व्यावृत्तिनिबन्धनस्तु भदाऽस्तयव । अत एवैत प्रदशक प्रवत्त प्रापवद्वान्दा
कृतकत्वानित्यत्वादिवन्न पर्याया इति ।

स्यान्मतम्—किं पुन प्रयोजन यन प्रवत्तनात् नाऽपर प्रापणव्यापारो ज्ञानस्य, अधि-
गमाच्च नायत्प्रवत्तन प्रयत्नन साध्यत ? यद्युत्तरज्ञानस्य प्रामाण्यनिपधायम्, तदा गृहीत-
ग्राहितैव तत्रिपत्स्य [8b]तीति किं तदर्थेन प्रयामनेति । अत्रोच्यत । यदि प्रवत्तयितृत्व प्रापयि
तृत्व च प्रदर्शकत्वात्परमाथतोऽन्यत् स्यात् तदा गृहीतग्राहितैव न शक्यते प्रतिपादयितुमिति कन
प्रामाण्य निपधयेत । तथा हि न तज्ज्ञान गृहीत गृह्णाति, अपि तु गृहीत प्रवत्तयति ।
अपर तु गृहीत प्रापयति । तथाकारिणोश्च भिन्नोपयोगत्वात्प्रामाण्य कथमपात्रिन्यते ? यदा
तु प्रवत्तनाप्रापर प्रापणव्यापारो ज्ञानस्य प्रदगनाच्च नान्यत्प्रवर्तनम्, प्रयमर्नैव च प्रत्यक्षा-
नुमानक्षणनायक्रियासमर्थो वस्तुमन्तान प्रवृत्तिविषयीकत्तु निश्चयात् शक्यते, तदात्तरेपा
तत्सन्तानभाविनामभिन्नयोगक्षमतया प्रामाण्यमपास्यत इति ।

एतेन तदपि प्रत्युक्त यत् कनचिदभ्यघापि धर्मोत्तरे—‘यद्युपदशकत्वमव प्रापकत्व तर्हि
यदुक्त उपदर्शितमर्थं प्रापयत् सवादकमिति तस्यायमथ स्यात्—उपदर्शितमुपदर्शयदिति । न
चैतद् युक्तमथभदाभावात् ।’ तथा हि यदि परमाथतोऽर्थाभद उच्यते तदा न किञ्चिदवद्यम् ।
अथ तदापि नैव वकनव्य । अत्यल्पमिदमुच्यते । इतकत्वमनित्यत्व प्रतिपादयतीत्यपि न
वकनव्यम्, अर्थाभदादित्यपि किं नोच्यते ?

अथ शब्दप्रवृत्त्यपेक्षयाऽर्थाभद उच्यते तदाऽसावसिद्धो व्यावृत्तिभदस्य दर्शितत्वात् ।
तेनायमथ—उपदर्शित साक्षात्कृत्य जनितानुरूपनिश्चयमर्थं प्रवत्तनद्वारेण बाह्याया प्राप्ते साक्षाद
योग्यतया वा निमित्तता गच्छत सवादकमिति । यास्तवस्तु प्रवर्तक प्रापकयो प्रमयाधिगति-
रुक्षणात्प्रदर्शनव्यापारादन्यो व्यापरो नास्तीति न प्रवत्तयितृत्व प्रापयितृत्व च प्रयोजक
व्यापारोऽन्योभिन्न इति ।

अत एव चार्थाधिगतरेव प्रमाणफलम् । अधिगते चार्थे प्रवर्तित पुरुष प्रापित इच्छा । तथा च सत्यर्थाधिगमात् समाप्त प्रमाणव्यापारः । अत एव चानधिगतविषय प्रमाणम् । यत्नं हि ज्ञानेन प्रथममधिगतोऽथ, तेनैव प्रवर्तित पुरुष, प्रापितइच्छा । तत्र च चार्थे किमन्यन ज्ञानेनाधिक कायम् ? अतोऽधिगतविषयमप्रमाणम् ।

स्यान्मतम्—यद्यधिगतिरेवोत्तरेषामपि फल स्यात् तदोपयोगान्तराभावाद् भवेदप्रमाण्य यावता प्रवृत्तकस्य प्रवृत्ति फलम् प्रापकस्य प्राप्तिरिति फलभदनिप्यत्तभिन्नो व्यापार इत्याह— अत एव—इति । यतो नाथजननद्वारेणाधिप्रापण ज्ञानस्य यतश्च न प्रसह्य प्ररणेन प्रवृत्तनम्, अत एवास्मादेव कारणादथस्याधिगति परिच्छित्ति फलम्, न प्रवृत्त्यादि ।

ननु तत् प्रमाणस्य फल व्यवस्थाप्यते यस्मिन् सति तदव्यापार परिसमाप्यते । न चाधिगतावपि प्रवृत्ति प्राप्त्योरभावे स परिगमाप्यत इत्याह—अधिगते च—इति । चो यस्मादर्थे । यस्माद् यनाथ सम्यग्ज्ञानं दर्शितस्तत्र तेनाप्रवृत्ततापि पुरुष प्रवृत्तियोग्योप दानात् तद्गतस्य च व्यापारान्तरस्याभावात्प्रवृत्तित इत्युच्यते । नत्यर्थित्वे प्रवृत्तनमेव । नानन तावत्प्रवृत्तियोग्य कृत इति यावत् ।

अस्तु पुरुषस्तथा प्रवर्तितोऽयस्तु न प्रापित तथा च व्यापारान्तरमयाधीनमस्तात्याह— प्रापित इति । च पूर्ववत् । अर्थोप्यसावप्राप्तोऽपि एक्यप्राप्तिको दर्शित इति प्रापित उच्यते । अत एव प्रापणशक्तिरेव ज्ञानस्य प्राभाष्यम् । सा च प्राप्यादर्थादात्मलाभनिमित्तति यतो [92] यत्न प्रवृत्तते तदपि प्रापणयोग्यमेव । शक्तिनिश्चयस्त्वथक्रियानिर्भासस्य सवस्थानु मानस्य च स्वत एव । प्रवृत्तनाध्यक्षस्य च कस्यचित्स्वत एव यदभ्यासेन परितो निरस्तविभ्र मासङ्गम् यत्रिद्राद्यनुपप्लुत सद आसन्नदेगमनासङ्ग्यव्यञ्जकाधीना यथाभिव्यक्ति च वस्तु गृह्णति । तद्रूपसवेदनादेव सत्याथ निश्चीयते । कस्यचित्तु परतो यत्रियानिर्भासात्मकात् स्वत प्रमाणादन्यतो वा यत् कुतश्चिन्तान्तरीयकायदानामध्यकार्वातिभ्रान्तिगङ्गापनोदेन निश्चीयत इति । प्रापितइच्छामिति क्वचित्पाठ । स तु युक्तरूप प्रवृत्तियोग्यीकरणात्प्रवर्तित प्राप्यार्चोपदानात्प्रापितोऽयमित्येकवाक्यतयोपदानात् । एवमुत्तरत्राप्यप्य एव पाठोऽवदात् इति । तथा च सति तस्मिंश्च प्रकारे सति । समाप्त पयवसान गत । तस्मादधिगमस्य फलत्वं युक्तमिति भाव । यतोऽधिगमादन्यत्फल नोपपद्यते जाते च तस्मिन् समाप्यते व्यापार अतोऽस्मात्कारणाद् अन्धिगतौ जानान्तरेणापरिच्छित्तो विषयोर्थो यस्य तत् प्रमाण भवति ।

ननु अधिगतविषयमुदीचीन ज्ञान तत्रार्थे किञ्चिदधिकमादधान प्रमाण भविष्यति । न हि विषयभेदादेव प्रमाणभेदोऽपि तूपयोगभेदादपीत्याह—यत्नव—इति । हियस्मात् । पूर्वार्धे योग्य तथा प्रवृत्तित प्रापित इति चोक्त तत्रैव पूर्वज्ञानादधिगते किमधिकमतिरिक्त कार्यं कतव्यम् ?

१ यत्न एव प्रवृत्तकत्वमेव प्रापकत्व प्रवृत्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषयप्रदशकत्वम्—टि०

२ अत एवार्था० B

३ यत्न एव समाप्ता प्रमाणव्यापृति —टि०

४ अत एवानधि A P H E N ५ तत्रवार्थे A P E H N

६ ततो A B C D P H E N

‘तत्र योऽर्थो दृष्टत्वेन ज्ञातः स प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविषयीकृतः’ । यस्माद् यस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारित्वव्यापारो विकल्पेनानुगम्यते तस्य प्रदर्शकं प्रत्यक्षम्; तस्माद् दृष्टतया ज्ञातः^१ प्रत्यक्षदर्शितः । अनुमान तु^२ ‘लिङ्गदर्शनाग्निदिचन्वत्’^३ प्रवृत्तिविषयं दर्शयति ।

न किञ्चित् । आद्येनैव कर्तव्यस्य कृतत्वादिति भावः । अतोऽस्माद् हेतोरधिगतविषयं तदधिगन्तुमजातीय विजातीय वा न प्रमाणम् । तेन प्रमाणसम्प्लवो नाम नास्त्येवेति प्रकाशितम् ।

ननु च प्रबन्धेनानेन प्रवृत्तिविषयोपदर्शकं सम्यग्ज्ञानमिति दर्शितम् । वक्ष्यमाणया नीत्या प्रत्यक्षानुमाननामनी द्वे सम्यग्ज्ञाने । तत्र यदि समानमनयो प्रवृत्तिविषयोपदर्शनं तद्विदं प्रत्यक्षं सत्प्रमाणम्, इदमनुमानं सदिति भेदो न स्यात् । अतस्तदनयोरसमानविषयत्वमेव कथितव्यम् । एव च वक्ष्ये कथं तदिति वक्तव्यमित्याह—तत्र—इति । तयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये दृष्टत्वेन ज्ञातो निश्चितः । यदि ज्ञात इत्येव त्रियते तदाऽनुमेयोऽपि निश्चितः सन् प्रत्यक्षेण प्रवृत्तिविषयीकृतं प्रसज्येतेति दृष्टत्वेनेति कृतम् । अथ यो दृष्ट इति किं नोच्यते ? नोच्यते । क्षणिकत्वादेरपि दृष्टत्वेन प्रत्यक्षविषयत्वादनुमानावताराभावप्रसङ्गादिति ।

ननु न प्रत्यक्षस्य निश्चयनाद् ग्रहणमपि तु प्रतिभासात् । तत्किमुच्यते ज्ञातो निश्चित इत्यागच्छ्याह—यस्माद् इति । विकल्पेनानुगम्यतेऽनुस्रियतेऽव्यवसीयते पद्यामीत्याकारेण । तस्माद् दृष्टत्वेन ज्ञात इत्युच्यते । विकल्पेनेति तत्पृष्ठभाविनाऽनुरूपेणेति द्रष्टव्यम् । अनुरूपविकल्पानुगतव्यापारस्य तत्राप्राप्त्यात् क्षणिकत्व इव । एव ब्रुवतश्चायमभिप्रायः—साव्यवहारिकस्य प्रमाणस्येदं लक्ष[9b]णमुच्यते । ततो वस्तुवृत्त्या प्रकाशमानमप्यनुरूपविकल्पेनाविषयीकृतं सदप्रतिभासमानं नातिशोते, व्यवहारायोग्यत्वात् । एव तद्ग्राहकमपि तथाविधविकल्पेनानुगम्यमानव्यापार व्यवहारयितुमपर्याप्तं सत् तृणस्यापि कुञ्जीकरणेऽसमर्थमग्राहकं नातिवर्तते । तेन यदुक्तं प्रदर्शकत्वमेव प्रवर्तकत्वादीति, यच्चोक्तम्—अधिगतिरेव फलमिति तदनुस्रियतेऽनुगम्यमानव्यापारमनुरूपनिश्चयानुगताविति द्रष्टव्यम् । एव यत्र यत्रोच्यते प्रत्यक्षं वस्तुपदर्शकं वस्तुग्राहकमित्यादिना शब्देन तत्र सर्वत्रानुरूपनिश्चयानुगतव्यापारमेव बोद्धव्यम् ।

अथैव सति विकल्पस्यापि प्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेत् । एतत्स्वयमेव धर्मोत्तरेणाशब्दस्य निराकरिष्यत इति नैहाच्यते । यदि प्रत्यक्षमेव प्रवृत्तिविषयमुपदर्शयति अनुमानमप्येव तदा

^१ एव सामान्येनाविभवादेकं सम्यग्ज्ञानं प्रतिपाद्यं विशेषेण प्रत्यक्षानुमाने स्वव्यापारं कुर्वता सम्यग्ज्ञानं भवति इति दर्शयन्नाह—टि०

^२ विषयं कृतं B. C. D.

^३ तत्पृष्ठभाविना विकल्पेनावसीयते । एतदुक्तं भवति—प्रतिभासमानार्थाव्यवसायं कुर्वत् प्रत्यक्षप्रमाणं सत्प्रमाणमित्यर्थः—टि०

^४ अनुस्रियते—टि०

^५ निश्चित—टि०

^६ लिङ्गदर्शनं लिङ्गज्ञातम् । तच्च बह्वप्यभिचारि धूमनिश्चयं ज[नयति] सामान्येन साध्याविनाभावित्वस्मरणजातम्—यथा धूमं प्रत्यक्षेण गृहीत्वा सर्वत्रायं वह्निज इति स्मरणं तस्मात्—टि०

^७ विकल्पयत्—टि०

तथा च प्रत्यक्षं प्रतिभासमानं नियतमर्थं दर्शयति । अनुमानं च लिङ्गसम्बद्धं नियतमर्थं दर्शयति । अत एते 'नियतस्वार्थस्य प्रदर्शके । तेन ते प्रमाणे । नान्यद्विज्ञानम् ।'^२

प्राप्तुं शक्यमर्थमादर्शयत्^३ प्रापकम् । प्रापकत्वाच्च प्रमाणम् ।

कथं भेदव्यवस्थेति ? आह—अनुमान तु—इति । तुः प्रत्यक्षादनुमानस्य वैधर्म्यमाह । प्रत्यक्ष न स्वय निश्चिन्वत् प्रवृत्तिविषय दर्शयति किन्तु निश्चाययत् । अनुमान तु स्वयमेव निश्चिन्वदिति ।

विनाभूत

१-

५.

'सर्वत्र साध्याविनाभूतमिति' स्मरणपुर सर वा क्वचित् स्वरूपग्रहणमिह विवक्षितम् ।

ननु च प्रत्यक्षानुमानज्ञानवदन्यस्यापि ज्ञानस्य यथा प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनं तथा किं न प्रदर्शयते ? अथाप्रामाण्यात्प्रोपदेश्यते । कथं पुनरप्रामाण्यमन्यस्य ? अनियतप्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्वादिति चेत् । तर्हि प्रत्यक्षानुमानयोरपि तथात्वेन प्रामाण्यं न स्यादित्यागुयं ज्ञानान्तराद् भेदमनयोर्दर्शयन्नाह—तथा च—इति । तस्मिंश्च प्रत्यक्षस्य स्वव्यापारानुसारिविकल्पोपजननेन निश्चयनात्, प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनप्रकारे^४.....मन्यदा लिङ्गदर्शनात्स्वयं निश्चयेन प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनप्रकारे । प्रत्यक्षं ज्ञान प्रतिभासमानं स्वरूपेण प्रकाशमानं नियतमर्थक्रियाक्रमे भावरूप-एव व्यवस्थितं दर्शयति । तेन नानर्थं नाप्यनियतं दर्शयतीत्याकूतम् । अनुमानं च नियतमर्थं दर्शयति । अः प्रत्यक्षेण सममनुमानं नियतप्रदर्शकत्वेन समुच्चिनोति । लिङ्गसम्बद्धम् इति हेतुभावेन विशेषणम् । तदयमर्थः—यस्माल्लिङ्गं विजातीयव्यावृत्तेऽर्थेऽर्थक्रियाकारिणि तादात्म्येन तदुत्पत्त्या वा सम्बन्धमायत्त तस्मात् तत्प्रभवमप्यनुमानं नियतं दर्शयति अध्यवस्यतीति । तेनानुमानमपि नानर्थं नाप्यनियतं भावात्मन्यभावात्मनि वा दर्शयतीति प्रकाशितम् । इयास्तु विशेषोऽनुमानं सम्बन्धग्रहणकालदृष्टसाधारणं रूपमाश्रित्योदयमानं स्वलक्षणमध्यवस्यदपि न सन्तानान्तरासाधारणमध्यवस्यतीति प्रवृत्तिविषयापेक्षमपि सामान्यविषयमेव । प्रत्यक्षं तु प्रवृत्तिविषयापेक्षमप्यसाधारणविषयमेव । सन्तानान्तरासाधा[10a]रणेनैव रूपेण विषयस्य निश्चायनादिति ।

इदानीं यस्यायमाशयः—'अस्तु प्रत्यक्षं नियतार्थदर्शकम्, अर्थस्य साक्षात्करणान्तः; अनुमानं तु परोक्षार्थस्यासाक्षात्करणत्कथं नियतं दर्शयति ? तस्मान्न द्वयोर्नियतार्थप्रदर्शकत्वम्, अपि तु एकस्यैव' इति । तं सामस्त्यनिर्पेक्षवादिनं प्रत्युपसहरन्नाह—अत इति । यस्माद् वस्तुप्रकाशात् प्रत्यक्षं नियतं दर्शयति । परोक्षस्यान्तरा साक्षादनवभासेऽपि तत्सम्बद्धतया चानुमानं कार्य-स्वभावजमेकान्तनियतं भावम्, अनुपलम्भजमेकान्तनियतमभावः तथाभूतं दर्शयति । अतोऽस्माद् हेतोरेते द्वे अपि तथारूपे । ततोऽनेन सामस्त्यनिर्पेक्षस्य निर्पेक्ष उपसंहृतः । अन्यथा व्याख्यायमाने तु यतोऽस्तु(यतस्तु) नियतमर्थं प्रदर्शयतोऽत एते नियतार्थोपदर्शके इत्यर्थः स्यात् । एतच्च परिस्फुटस्यैव स्फुटीकरणमनर्थकमापद्येतेति ।

१ नियतार्थस्य B.

२ शब्दोपमानादिकम्—टि०

३ ०र्थमुपदर्श० C. D. B.

४ मूढमत्वात् न पठ्यते ।

आभ्यां प्रमाणाभ्यामन्येन^१ च^२ ज्ञानेन^३ दशितोऽर्थं कश्चिदत्यन्तविपर्यस्तः । यथा मरीचिकामु जलम् ।^४ स चासत्त्वात् प्राप्नुमशावप । कश्चिदनियतो भावाभवयो^५ । यथा सप्तयार्थं । न च भावाभावाभ्या युक्तोऽर्थो जगत्प्राप्तिः । ततः प्राप्नुमशावपस्तावुशा ।^६

सर्वेण^७ चालिङ्गेन^८ विकल्पेन^९ नियामकमदृष्ट्या प्रवृत्तेन^{१०} भावाभावयोरनियत

नवतामत् नियतार्थोपदमक, प्रमाण तु क्वचित्प्राह—तेन—इति । तेन नियतार्थप्रदर्शन-
वत्त्वेन । नियतार्थप्रदर्शकत्वाभावात् किं नाप्रामाण्यमनया कश्चिन्म ? सत्यपि तस्मिन्
क्व तत स्यादिति भावः । अन्यो प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनप्रकारापदमने तदन्यस्य ज्ञानस्य च
तदप्रदर्शने यद् बुद्धिस्थमानीत, तदिदानीं नान्यद्विद्यादिनाप्रभिव्यनक्ति । नान्यद् विज्ञान
प्रमाणमिति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः ।

यद्यत्र ज्ञानत्वाविशेषादमू अपि प्रमाण मा भूतामित्याह—प्राप्तुम् इति । आदशमिति
हेतौ अनुविधानादनुपपदमेतत् । तेनायमर्थं—यत् प्राप्नु शक्यमवमादर्शयति तत् प्रत्यक्षादिक
प्राप्तमिति । भवतु प्राप्तम प्रमाण तु कस्मादित्याह—प्राप्तत्वाच्च—इति । चोऽवधारणः ।

ननु आभ्यामन्यनापि दशितोऽर्थं शक्यप्रापण एव ततस्मदुपदर्शकमपि किं न प्राप्त
प्राप्तत्वाच्च किं न प्रमाणमित्याह—प्रमाणाभ्याम् इति । चो यस्मात् । अत्यन्तग्रहण
सप्तज्ञानविषयाद विषय दर्शयति । तथाविधोऽपि किं न प्राप्यत इत्याह—स च इति ।
चो यस्मादर्थे । नियतोपदर्शकत्वेऽन्यार्थोपदर्शकत्वादप्रामाण्यमस्य दशितम् । यदि कश्चि
दीदृशस्तदन्यज्ञानविषयोऽन्यादुशो भविष्यति । तदुपदर्शकं च प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह—
कश्चिच्च इति । सप्तयार्थं मणयालम्बनं स्थाणुवा पुरुषो वति हि प्रत्यय स्थाणुमुल्लिख्य
प्ररूपो वेत्यालम्बयस्तदभावमुल्लिखति । ततः स्थाणुभावाव्यभिचारिणं पुरुषं पुरुष(वा)-
भावान्यभिचारिणं च स्थाणुनवस्यन्नभावे नाप्यभाव(वे) नियतं स्थाणुं पुरुषं वा दर्शयतीति
भावाभावयोरनियतं दर्शयति । यत् एवायमेकान्नियतं दर्शयितुमनीशानो दोलायते, तत्
एव सप्तय इत्युपपद्यत इति ।

अथ विपर्ययार्थोऽस्त्वान् प्राप्यताम्, अथ तु कस्मात् प्राप्यत इत्याह—न च इति ।
चो यस्मादर्थे ।

ननु भवतु मशयविपर्यययोरप्रामाण्यं [10b] किं नद्विष्टम ? एतदतिरिक्तं प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यामन्यत्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सर्वेण च—इत्यादि । चो यस्मात् । सर्वान्त

^१ शब्दादिना—टि०

^२ अन्ये ज्ञानेन E N

^३ प्रदर्शितो A C P N

^४ अर्थं—टि०

^५ यो तद् (ञ्च) यथा C

^६ अनियतोऽर्थे—टि०

^७ मानसविकल्पे—टि०

^८ चालिङ्गजन C D A B P H E N

^९ लिङ्गम्—टि०

^{१०} सत्त्वामत्वयो—टि०

एवार्थो दशयितव्य । स^१ च प्राप्तुमशक्य । तस्मादशक्यप्रापणम्—अत्यतविपरीतम्, भावाभावानियत चाथ दशयद अप्रमाणम्-यज्ज्ञानम् । अथक्रियाधिभिश्चाथक्रियात्तमथ^२-वस्तुप्राप्तिनिमित्त ज्ञान मृग्यते । यच्च तंमृग्यते तदेव^३ शास्त्र विचायते । ततो^४थक्रिया समयवस्तुप्रवशक सम्यग्ज्ञानम्^५ ।

गतत्वादानुमानस्यापि तथात्व स्यादित्याह—अलिङ्गन—इति । नास्य लिङ्गमत्पादकत्वेन विद्यत इत्यलिङ्गम् । यच्चलिङ्गन मवण नत्करणीय तदा प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो^१पि विकल्पस्य तदाऽप्यातमित्याह—नियामकम् इति । विषयाधीना हि नियताथपरिग्रहा ज्ञानस्यत्यर्थो नियामक । तमदृष्टवा ।

ननु किं प्रत्यक्षपृष्ठभाव्यपि नियामकमथ दृष्टवा प्रवर्तत यन तादरूप्यविरहादन्यथा विकल्पाना तथात्वमाशङ्कयत । उच्यते । प्रवृत्तनत्यनातभूतो णिजर्थो द्रष्टव्य । ततोऽयमथ नियामकमदृष्टवा प्रवर्तितेनति । तथा च सति प्रयक्षपृष्ठभावी विकल्पो नियामक दृष्टवव प्रत्यक्षण प्रत्ययन प्रवत्यत इति तथात्वेन परिहृतो भवति । इतरे त्वत्रिङ्गविकल्पा यन प्रवत्यन्ते जायन्ते न तेन साक्षात्रियामको दृष्ट इति तेषा तथात्वानुपपन्न ।

अन्य तु अनुमाननिवत्यथमलिङ्गति योजयित्वा कथ पुनरवसायात्मकनाप्यलिङ्गन तेनव करणीयमित्याशङ्क्य नियामकमदृष्टवेत्यस्य तु हेतुभावेन विशपणत्वान्नियामकमदृष्टवा प्रवत्तत्वादित्यथ इति व्याख्याय तात्पर्याथमपि ददायन्ति । यद्यपि शब्दाविजमानो विकल्पा नोभयपक्षसम्पान दोगायन्ते तथापि ते नियामकानाश्रयण प्रवत्तमाना न योक्ति(क्त)साधारूप तामतिवत्तन्त इति । पूवव्याख्यानप्ययमेवाशय । सवस्य तस्य ममुदाचरतोविदुद्वयोरकार योरभावे^१पि युक्त्या द्वितीयाकारानुप्रवशात्सशयरूपत्वन भावाभावानियतार्थोपदगाकत्वमिति ।

एके तु नियामक विकल्पयितव्य वस्तुनातरायक वस्त्वदृष्टवा प्रवृत्तनति योजयन्ति । अलिङ्गनति चास्यैवाथस्य हेतुभावेन विशपणमाह । उभय पि तु प्रत्यक्षपृष्ठभाविविकल्पेनाति प्रसङ्गमनधिगतार्थाधिगन्तुविकल्प्य(ल्प)स्य प्रामाण्यचिन्ताधिकारेण निराकुवते । तनायमथ — सर्वेण तेनानधिगतत्वा(गतार्था)धिगन्ततयाऽभिप्रतेनैवमवश्यकरणीयमिति ।

अनियताथप्रशकमपि तत्प्रापक स्यादित्याह—स च इति । चो यस्मादर्थो । अशक्य इत्यस्यानन्तर स अवधारणार्थो द्रष्टव्य । सोऽनियतोऽर्थो न प्राप्तु शक्योऽशक्यत्वादिति भाव ।

ननु च तादृा सव मा भत्प्रापकम् प्रमाण तु कस्मात् भवतीत्याभङ्क्य पूर्वोक्तमेवोप सहरति तस्माद् इति । यस्मात्प्रापकत्वादेव प्रमाण तस्मात् । अथस्याशक्यप्रापणत्वेऽन्यन्त विपरीतत्वानित्य(त्वानियत)त्वे हेतू हेतुभावेनानयोविपणत्वात् । चोऽप्राप्तिनाथसमुच्चय । कश्चिदत्यन्तमिपयस्त कश्चिदनियत इत्यादयथाक्रममुपसहार —अयज्ज्ञानमिति नान्यज्ज्ञान मित्यस्य ।

^१ अनियतोथ — टि०

^२ ० समर्थावप्रा० A H P N, ० समथप्रा० B E

^३ तदेव तेन शास्त्र B H

^४ इति तद् भवति सम्यग्ज्ञानमिति शेष — टि०

ननु 'च देशनियतम्, आकारनियतं च प्रापयितुं शक्यम् । यत्कालं तु परिच्छिन्नं तत्कालं न शक्यं प्रापयितुम् । नोच्यते—यस्मिन्नेव काले परिच्छिद्यते तस्मिन्नेव काले प्रापयितव्यमिति । अयो हि दशनकालः, अन्यश्च प्राप्तिकालः । किंतु यत्कालं परिच्छिन्नं तदेव तेन^१ प्रापणीयम् । अभवाध्यवसायाच्च सतानगतमप्यस्य द्रष्टव्यमिति ।

अधरात्र काल आगमनकाशे यस्य तस्मिन् न प्रमाणम् । अथवा योऽधरात्र मुक्तोऽहो मध्यमुदगते सवितरि पुत्रमागतं दृष्ट्वा प्रभाताया रात्रौ सम्पन्नं मध्यदिनं तस्मिन्नेव च देशं तमेव सुतं(तं) प्रागतं प्रबुद्धोऽपि पश्यति । तस्य तज्ज्ञानं सवादिमात्रभागपि न प्रमाणम्, यतोऽधरात्र मध्याह्नमं तदानीमनागतमपि पुनर्वस्वागतम्, तेनाद्यगतम् । न चाधरात्र देशकालनियतस्य पुत्रस्य तस्य च काशस्यास्ति सद्भावः । तदा त्वधरात्र परमाद्यतं प्रतिभासकालो यस्य मध्याह्नकालयुक्तवस्तुन इति योज्यम् ।

एतेन मुप्तस्य केनचित् पठ्यमानं ग्रंथं शृण्वतो ज्ञानमसत्याथ व्याख्यातमवसेयम् । यस्माद्दशकालभिन्नात्मन श्रोतारं ग्रंथं च श्रोतव्यं पश्यति निद्रोपहतः । न च तद्दशकालसम्बद्धोऽस्ति । यद्दशकालो च स्तस्तथा न गृह्णातीति ।

अनर्थं च दिशा वाजिस्वप्नोऽपि व्याख्यातो द्रष्टव्यः । यतस्तत्रापि घोटवस्वप्न यत्कालदशनवि[12a]पया भावा दृश्यन्ते न तथा सति यत्कालाश्च सन्ति तत्रात्र न दृश्यन्ते । अधरात्रादिषु हि स्वप्नदशनं न मूर्खादयादिसम्बद्धाश्च ते भावा दृश्यन्ते । तस्मात्स्वप्ने केपाञ्चिदनुभूतानामत्यन्तमभावादधकियाया नास्ति सत्त्वम् । केचित्तु अयक्रियाकारितया अभिमता सत्यस्वप्न विषया दृष्टकालभक्ष्यभिचारिणो न सत्यवेति प्रकरणाथः ।

इदमीदृग्विशिष्टं स्वप्नज्ञानमुदाहरतो धर्मोत्तरस्यायमाणाय—एवविधस्य स्वप्नज्ञानस्य सदथत्वाभिमानं केपाञ्चिदत्यस्वप्नवादिनामस्तीति तदभिमानशमनायैव मयोदाहरणीकृतम् । न त्वस्मादयस्य स्वप्नज्ञानस्य कश्चिद् विशयः । सबस्यैव स्वप्नज्ञानस्य निरालम्बनतया मिथ्याज्ञानत्वादिति ।

इदानीं परिच्छिद्यमानस्य यत्कालं परिच्छिद्यतं तत्कालमेव प्राप्यमाणस्य प्रापणमभिप्रतम्—एव द्रुवत इति मत्वाऽस्याथस्यानुपपत्तिं चोदयति—ननु च—इति । दश नियतं माकारे नियतं च शक्यं प्रापयितुमित्यभिदधानोऽनयोरविप्रतिपत्तिमाह । इदं तु न सम्भाव्यत इत्याह—यत्कालं तु—इति । तुनाऽन्तराकताभ्यां विधाभ्यां बध्म्यमाह । यः कालोऽस्य परिच्छिन्नस्य तदं यथा भवति तथा परिच्छिद्यतम् । स काशे यस्य प्रापणस्य तदं यथा भवति तथा न शक्यं प्रापयितुम् । यस्मिन् काशे परिच्छिन्नं तस्मिन् काले न शक्यते प्रापयितुमित्यथ । एव च द्रुवताजनं कालात्तरप्राहीति यदुक्तं तदयुक्तमिति दक्षितम् । सबस्यैव ज्ञानस्य एवशीलत्वादिति ।

नोच्यत इत्यादिना सिद्धान्तवादी चादकस्यानुक्तोपालम्भमाह । अननापि न किञ्चि

सम्यग्ज्ञानं पूर्वं कारणं यस्याः सा तथोक्ता । ^१कार्यात् पूर्वं भवत् कारणं पूर्वमुक्तम् ।
कारणशब्दोपादाने ^२ तु पुरुषार्थसिद्धे ^३साक्षात्कारणं ^४नम्यते । पूर्वंशब्दे तु पूर्वमात्रम् ।

त्कारणमुक्तम् । ततः किं त्वयैव नोच्यत इति पार्श्वस्थं प्रत्यस्यैवाभिप्रायं प्रकाशयति - अन्यो
हि—इति । हीति यस्मात् । यद्यपि नोच्यते तर्हि किं नामोच्यत इत्याह—किन्तु—इति ।
निपातानिपातसमुदायोऽयं केवलमित्यस्यार्थः ।

ननु अमगतमिदं वाक्यम् । न हि यदेव परिच्छिन्नमित्यस्ति यनैवमुच्यत । यत्काल
तु परिच्छिन्नं तत्कालमिति तु युक्तं वक्तुम् न तदवेति । सत्यमेतत् । केवलं बोधं यत्न
करणीयम् । यत्कालमित्यनेन हि तत्कालमिति प्राप्तं तदवेति तच्छब्देन वस्तुविषयो यच्छब्द
आकृष्यते । ततोऽयमर्थः—यत्कालं परिच्छिन्नं यद् वस्तु तत्कालं तदेव वस्तु प्रापणीयमिति ।
अहो गुरुप्रवेशोऽक्षितारानिर्गमो जातः । एव खलु वाक्यं स्यात् समर्थितम्, पूर्वपक्षात्पुनरस्या-
विशेषः प्राप्तः । अस्ति विद्यया महान्, केवलं भवता न समीचीनं निरूपितम् । तथाहि
पूर्वपक्षावस्थायां यत्कालं तत्कालं इति चात्र बहुव्रीहिणा परिच्छेदनलक्षणा प्रापणलक्षणा च
नियमाभिधीयते । इदानीं पुनर्वस्तुतो नायमर्थः । यद् वस्तु यत्न कालेन सम्बद्धं परिच्छिन्नं
तदेव तेन कालेन सम्बद्धं स्वरूपेण प्रापणीयं तदाऽयं वा । परिच्छेदस्य यादृशं कालस्त-
स्मिन् काले यद् विद्यमानं तदेव प्रापणीयमिति यावत् । ततश्च परिच्छेदका[12b]लात्सतो
यद् ग्राहकं तत्र प्रमाणमित्यवतिष्ठते । नोच्यते यस्मिन् काले इत्यादिना च यदतदुक्तं तद्
बाह्यप्रापणाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । परमार्थतस्तु ज्ञानस्य प्रदर्शनादयं प्रापणव्यापारो नास्तीति
यस्मिन्च काले परिच्छिद्यतेऽर्थस्तस्मिन्च काले प्राप्यत इति । एतच्चानंतरमेवाननैव
विस्तरेण प्रतिपादितमिति स्वयंचनव्याघातोऽन्यथाऽस्य स्यादिति ।

नन्वेवमपि परिच्छेदकालवर्तिनं प्रापणं न सम्भवत्येव । सर्वस्यैव विषयस्य क्षण-
कत्वात् । तथा चोपदेशितार्थप्रापकत्वं नाम कस्यचिदपि ज्ञानस्य नास्तीत्यसम्भवेनैव सम्यग्ज्ञान-
त्वलक्षणस्य स्यादित्याशङ्क्याह—अभेदेति । अभेदेनैकरूपत्वेन तदेवेदमित्याकारेणाध्यवसा-
यात् । उपादानोपादयकृतक्षणप्रबन्धं सन्तानस्तद्गतस्तदाश्रितम् ।

अयमस्य भावः—साव्यवहारिकस्येह प्रमाणस्य लक्षणमुच्यते । तेन नैकान्तेन वस्तु
स्थितिरपेक्ष्यते । तत्र यद्यपि वस्तुस्थित्या परिच्छिन्नं प्राप्ययोगान्नात्वं तथापि व्यवहर्तारो
निरन्तरापरापरोत्पत्तरविद्याद्वयान्द हेतुफलरूपं धरणप्रचयं तदेवेदमित्यकत्वेनाधिमुञ्चन्ति तत्
परिच्छेदकालभाविनं प्रापणं सम्भवत्येव । इति सम्यग्ज्ञानपदव्याख्यानपरिसमाप्ती ।

तदनेन प्रबन्धनं सम्यग्ज्ञानपदं व्याख्यायाधुना पूर्वंशब्दं व्याचिख्यासुस्तेन सार्धमस्य
विग्रहमाह—सम्यग्ज्ञानम् इति ।

^१ कथं पूर्वशब्दं कारणं वक्तव्यं इत्याह—टि०

^२ शब्दोपादाने A B

^३ अव्यवहितम्—टि०

^४ नम्यते A H.

यच्च तेन^१ प्रदर्शितं तदेव^२ प्रापणीयम् । ^३अर्थाधिगमात्मकं^४ हि ^५प्रापकमित्युक्तम् ।

स्यादेतत्—शक्यप्राप्तिकार्योपदर्शकमेव सम्यग्ज्ञान [11a] नान्यदिति निनिमित्तमिदम् । तथा चान्यदपि किं न परीक्ष्यत इत्याह—अर्थंक्रियाधिभिः—इति । चो यस्मात् । अर्थस्य दाहादे, क्रिया निष्पत्ति । तामर्थ्यन्तीति तथा । एतैरर्थंक्रियायां शक्तस्य वस्तुनः प्राप्ते-
र्यंनिमित्तं तन्मुष्यतेऽन्विष्यते । अर्थंक्रियाधित्वादेव च तदन्वेषणमेवामवसेयम् । तंश्च प्रेषावद्भिरिति प्रकरणाद् द्रष्टव्यम् । इतरथार्थंक्रियाधिभिरन्वेषेक्षावद्भिरिच्छामिष्याज्ञानमपि निभास्यत इति तत्परीक्षाऽप्यापतेत् ।

यदि नाम तंस्त्वन्मुष्य तथापि तदितरदपि ज्ञान किं न परीक्ष्यत इत्याह यच्च—इति । चोऽवधारणे । विचार्यते परीक्ष्यते । ईदृशं तत्सम्यग्ज्ञानं प्रवर्तकं यदनुसरन्ति भवन्त इति विभज्य प्रतिपाद्यते । अयमस्यादाय —न व्यसनितयाऽऽचार्येण ज्ञानं विचार्यते । किन्तु हि ? अर्थंक्रियायिजनानुरोधेन । ते तथाभूतमेव ज्ञानं मृगयन्ते नान्यदिति तदेव विचार्यते इति । तदेवेति च मुख्यवृत्त्यभिप्रायेणोक्तम् न तु मिथ्याज्ञानं शास्त्रेऽस्मिन् न विचार्यते एव । प्रसङ्गास्तु तस्यापि कल्पनाप्रभूती विचारसम्भवादिति ।

ननु शक्यप्रापणार्थोपदर्शकमेव सम्यग्ज्ञानं कुतो व्यवस्थाप्यते नान्यदिति प्रश्ने किमिदम-
प्रकृतमुच्यत इत्याह—तत इति । यतोऽर्थंक्रियाधिना प्रेषावता नान्यन्मृगयणीयम् । तदन्वेषणीय-
मेव विचारणीयम्, व्यसनितया विचारासम्भवात् । ततोऽर्थंक्रियासमर्थस्य वस्तुनः प्रदर्शकं
सम्यग्ज्ञानं नान्यदिति अर्थात् ।

अस्तु सम्यग्ज्ञानमीदृशमेव । तत्पुनरन्यदुपदर्शकं अन्यत् प्रापयदपि किं न सम्यग्ज्ञानं
सत् प्रमाणं व्यवह्रियते ? तथा च पीतस्रक्त्वा(शङ्ख)दिज्ञानमपि प्रामाण्याप्रापति । आह—यच्च
इति । चोऽवधारणे । अनेन पीतस्र(शङ्ख)त्वादिज्ञानमप्यशेषे सवादात् प्रमाणमिति यत्कंश्चि-
दिति तदपि सम्यग्ज्ञानव्यवच्छेद्यमिति दर्शयति ।

ननु चानुक्तसममिदं पीतस्रक्त्वादिज्ञानेनानुपदर्शितस्यापि शुक्लशङ्खस्य, जलज्ञानेनानुप-
दर्शितस्यापि मरीचिकानिचयस्य प्रापणदर्शनात् । नतदस्ति । यतो न तज्ज्ञानपूर्विका सा
प्राप्तिः, तस्याऽज्ञातवस्तुविषयत्वात् । न च तेन शुक्लशङ्खवस्तु मरीचिवस्तु वा ज्ञातम् । यथा
तु ज्ञानान्तरादेव तथाविधार्थप्राप्तित्तं ततस्तथा अनेनैव प्रामाण्यपरीक्षायां निर्लोठितमिति
नेहोच्यते ।

^१ ज्ञानेन—टि०

^२ तदेव तेन प्रा० C. D.

^३ ननु च यदि उपदर्शितार्थप्रापणात् प्रमाणं सम्यग्ज्ञानं शुक्लशङ्खे पीतज्ञानं कुञ्चिका-
विवरमणिप्रमायां मणिज्ञानम्, अर्थराने मध्याह्नकालग्राहिस्वप्नज्ञानं च प्रमाणमाप्नोति ।
एभिरुपदर्शितार्थस्यार्थमात्रस्य प्राप्तेस्तदश्च सम्यग्ज्ञानमित्याशङ्क्याह—टि०

^४ अर्थाधिगमात्मकत्वं हि प्रापकत्वमि० C.D अर्थंक्रियासमर्थवस्त्वधिगमात्मकत्वम्—B.

^५ प्रापणमि० N.

तत्र प्रदर्शितादन्यद्वस्तु भिन्नाकारम्, भिन्नदेशम्, भिन्नकालं च । विरुद्धधर्मसत्तर्गाद्धि अन्यद् वस्तु । देशकालाकारभेदश्च विरुद्धधर्मसत्तर्गम् ।

तस्माद् अन्याकारवद्वस्तुप्राहि^१ नाकारान्तरवति वस्तुनि प्रमाणम् । यथा पीतशङ्खप्राहि शुक्ले शङ्खे । देशान्तरस्थप्राहि च न देशान्तरस्थे प्रमाणम् । यथा कुञ्चिकाविवरदेशस्थाया मणिप्रभाया मणिप्राहि ज्ञानं नापवरकस्थे^२ मणौ । कालान्तरयुक्तप्राहि च न कालान्तरवति वस्तुनि प्रमाणम् । यथाद्वारान्ते मध्याह्नकालवस्तुप्राहि स्वप्नज्ञान नार्धरात्रकाले^३ वस्तुनि प्रमाणम् ।

तदेव तेन प्रापणीयमिति कुत एतदित्याह—अर्थाधिगमेति । हिर्यंस्मात् । उक्तमिति प्रदर्शनादीना वस्तुतोऽभेद प्रतिपाद्य अत एवार्थाधिगतितरेव प्रमाणफलमिति अनेन प्रकाशितत्वात् । न तु साक्षादभिहितम् । यद्यन्यदधिगम्यान्यत् प्रापयेत् तदा प्रदर्शनप्रापणयो-भेद एव स्यात्, अभेदश्च प्रतिपादित इति भावः ।

कथं पुनरधिगतितरेव फलमित्यनेन तथास्वमस्योक्तम् ? यत् प्रापकत्व प्रामाण्य फलं च तदव्यतिरिक्तमिति । अथवा प्राप्तुं शक्यमर्थमादर्शयत्प्रापकमित्यनेनैवमुक्तम् । तथाहि तादृशमर्थमादर्शयदिति परिच्छिन्ददित्यर्थः । परिच्छेदश्च प्रापकत्वान् भिद्यत इति ।

भवत्प्रापकताप्रापकत्वमव सम्यग्ज्ञानम् । यत् तदेव प्राप्य वस्तु शङ्खादिक पीतरूपतया प्रदर्शयति तत्कथमसम्यग्ज्ञानमित्याह—तत्र-इति । तत्रेति वाक्योपक्षेपे चतत् । प्रदर्शिताद् रूपाद् भिन्नाकारादि सद् वस्त्वन्यदित्यन्यत्व विधयम् । आकारादिभिन्नमपि न ततोऽन्यत्, तदेव-मित्यव्यवसायादित्याह—विरुद्धेति । हिर्यंस्मात् । यदि विरुद्धधर्माध्यासादन्यत्वम्, न तर्हि देशादिभेदादित्याह—देशेति । चो यस्मादर्थः । भवत्वेव तथाप्याकारादिभिन्नप्राहि-ज्ञानमाकारान्तरादियोगिनि वस्तुनि किं न प्रमाणमित्याह—नस्माद् इति । यस्मात्सम्यग्ज्ञानेन यदेव हि दर्शितं तदेव प्रापणीयम्, आकारादिभिन्नं च ततोऽन्यत् तस्मात् । किमिव क्व न प्रमाणमित्याह—यथेति । भिन्नदेशप्राहिण का वार्तेत्याह—देशान्तरेति । किंन प्रमाणमित्याह—यथेति । अपवरकशब्देन देशविशेषो लयनोदरादिशब्दवाच्य उच्यते । अपवरकशब्दस्याप्यतदर्थस्य भावात् । अपवरकदेशस्य इति पाठेऽपि न दोषः ।

भिन्नकालप्राहिण का व्यवस्था इत्याह—कालान्तरेति । उपदर्शनकालादन्येन कालेन व्यावहारिकेण युक्तं सम्बद्धं तद्प्राहि भिन्नकालवस्तुप्राहीनि यावत् । च पूर्ववत् पूर्वेण सहेदम-प्रामाण्येन समुच्चिनोति । तदुदाहरणमाह—यथेति । अयमस्यार्थः—अर्धरात्रे निद्राणस्य मध्याह्न-कालप्रतिभासमनुभवतो वणिज्जागणमुतवस्तुदर्शनद्वेषितरोऽण्य एव इदिति बोधे काकताली-पन्यायेन च सत्यपि पुत्रोपलम्भे तज्ज्ञानं न प्रमाणम् । तत्खलु परमार्थनार्धरात्रकालसम्बद्ध मध्याह्नकालाकलितं च प्रतीतमिति मध्याह्नकालत्वेनावभासनादेव च मध्याह्नकालं तद्वस्तुक्तम् ।

१ ० न्याकारवस्तुप्राहि—B. C D

२ ० वरकदेशस्थे—A B. C D P E H. N.

३ ० अर्धरात्रकालवस्तुन N अर्धरात्र कालो यस्य मध्याह्नकालवस्तुन टि० ।

१ द्विविधं च सम्यग्ज्ञानं—अर्थक्रियानिर्भासम्, अर्थक्रियासमर्थं च प्रवर्तकम् । २ तयोर्मध्ये यत् प्रवर्तकं तदिह परीक्ष्यते । तच्च पूर्वमात्रम् । न तु साक्षात्कारणम् । सम्यग्ज्ञाने हि सति पूर्ववृष्टस्मरणम् । स्मरणावभिलाषः । अभिलाषात् प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेश्च प्राप्तिः । ततो न साक्षाद्भेदः ।

ननु पुरुषार्थसिद्धिं सम्यग्ज्ञानस्य प्रयोजनं कार्यत्वेन । तथा च सम्यग्ज्ञानकारणिकेति वक्तुमुचितं तत्किमेवमुक्तमित्याह—कार्याद् इति । अनेन व्यवस्थावाची संप्रेव पूर्वशब्दः कारणे वर्तते इति दर्शयति ।

भवदिति 'लक्षणहेत्वो' क्रियाया' [पाणिनि ३ २ १२६] इति हेतौ शतुर्विधानात् हेतुपदमेतत् । यद्येव कारणशब्द एव क्रियतामित्याह—कारणेति । अयं भाव—करोतीति कारणमुच्यते, न त्वकुर्वद्गुणम् । अकुर्वति पुनः कारणव्यपदेशं कारणकारणत्वादीपचारिकं । न च मुख्ये सम्भवति अमुख्ये प्रत्ययो युज्यते । ततो यदेव ज्ञानमव्यवधानेन पुरुषार्थसिद्धेर्निबन्धनं तदेव कारणशब्देन प्रतीयतेति । यदि पूर्वग्रहणेऽप्येव प्रत्ययस्तदा को विशेष इत्याह—पूर्वशब्द इति । तु कारणशब्दाद् विशेषमस्याह । पूर्वमात्रमिति साक्षात्कारणमितरञ्च ।

ननुभयो सम्भवे साक्षात्कारणपरिहारेणेतदग्रहणाय पूर्वशब्दो भोक्ते न चैवमस्ति । सर्वस्यैव पुरुषार्थसिद्धिं प्रति साक्षात्कारणत्वादित्याह—द्विविधञ्च—इति । चो यस्मादर्थः । कथं द्वैविध्यमित्याह—अर्थक्रियेति । निर्भासतेऽस्मिन्निति निर्भासः । अर्थक्रियाया निर्भासो यस्मात् तत् तथा । यत् साधनज्ञानादनन्तरं दाहादिप्रतिभासज्ञानमुत्पद्यते तदेवमुच्यते ।

केचित्तु क्षणेन कार्यकारणव्यवहारस्यावर्गादर्शनेन कर्तुमशक्यत्वाद् दाहादिप्रतिभासमेव ज्ञानमव बुवते । अर्थक्रियाया [13a] निर्भासोऽस्मिन्निति कृत्वा । अपरम् अर्थक्रियासमर्थं च प्रवर्तकम् । यत् प्रवृत्तिसमधिगम्यार्थक्रियागोचरं तदेवमुक्तम् । चोऽर्थक्रियानिर्भासापेक्षया समुच्चये । अनयो किं परीक्ष्यत इत्याह तयोः—इति । प्रवर्तकमपि साक्षात्कारणं तत् कोऽप्यत्र विद्वेषो येनेदमेव विचार्यते ? किं वा पूर्वशब्देनेत्याह—तच्च—इति । चो यस्मात् ।

अयमाशयः—यत् प्रवर्तन्ते तत् सर्वमर्थंप्राप्तेष्ववहितं कारणम् । अतश्च सम्भवत्प्रतिबन्धं तत् प्रवृत्त्यङ्गत्वात्पूर्वमात्रम्, न त्वनन्तरं कारणमिति । पूर्वमात्राभिधानेन सान्तरम् । अमुमेव द्रव्यदाह—न तु—इति । तुविशेषार्थः । कुत एतदित्याह—सम्यग्ज्ञान इति । हि-यस्मात् । तस्मिन् सम्यग्ज्ञाने प्रकरणात् साधननिर्भासं सति । स्मृतिबीजोपजननयोग्यज्ञान-ज्ञानस्य दाहादे स्मरणम् । ततोऽभिलाषः—तत्प्राप्तीच्छा । तत् प्रवृत्तिं प्रवर्तकज्ञानोपदेशितमर्थं प्राप्नुकामा व्यापारसहाया बुद्धिः । तस्याश्च प्राप्तिरुपादिसितलाभः । यस्मात् स्मरणादिना व्यवधानं तत् तस्मान् न साक्षात् हेतुं प्राप्तेरुपायः पुरुषार्थसिद्धेरिति प्रकरणात् ।

१ किमनन्तरकारणं ज्ञानं भवति यदपेक्षया व्यवहितस्य ग्रहणार्थं पूर्वग्रहणं कृतमित्याह—टि०

२ तयोर्वन्—A. P. H. E. N.

अर्थक्रियानिर्भास^१ तु यद्यपि साक्षात्^२ प्राप्ति, तथापि तत्र परीक्षणीयम् । यत्रैव हि प्रेक्षावन्तोऽर्थिनः^३ साशङ्का, तत् परीक्ष्यते । अर्थक्रियानिर्भासे च ज्ञाते^४ सति सिद्धः पुष्ट्यर्थः । तेन तत्र न साशङ्का^५ अर्थिनः । अतस्तत्र परीक्षणीयम् । तस्मात् परीक्षाहं-मसाक्षात् कारण सम्यग्ज्ञानमादर्शयितुं कारणशब्द परित्यज्य पूर्वग्रहणं कृतम् ।

यदि परम्परयाऽपि प्राप्तिहेतु परीक्ष्यते तर्हि साक्षात् हेतुरन्तरा परीक्षणीय इत्याह—
अर्थक्रियानिर्भासमिति । तु प्रवर्तकाध्यक्षादर्थक्रियानिर्भास भेदवद् दर्शयति ।

यदा प्राप्तिहेतुरिति पाठस्तदा अर्थक्रियानिर्भासमित्यस्यान्त्यव्याख्यानपक्षे भिन्ना सतोपादिप्राप्तिर्लोकाध्यवसायसिद्धा या तस्या हेतुः । प्राप्तिपाठे तु तद्व्याख्यानानवचता । पूर्वव्याख्याने तूपचारात् प्राप्तिहेतु प्राप्तिशब्देन वक्तव्यम् । कारणसाधनो वा प्राप्तिशब्दो द्रष्टव्यः ।

कस्मात् तत् न परीक्ष्यत इत्याह—यत्रैव हि—इति । हिर्यस्मात् । साशङ्का ससदेहा । साशङ्का ग्रहणस्योपलक्षणत्वात् सविपर्यासा इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

एव नुवत्तश्चायमाशयः—न व्यसनमेतच्छास्त्रकृतो येन ज्ञानमपरीक्षमाणं स्वास्थ्यमलभमानं परीक्षते । किन्तर्हि ? व्युत्पाद्यजनप्रयोजनोद्देशेनायमस्यारम्भः । सशयविपर्यासापसारणं च व्युत्पाद्यजनप्रयोजनम् । ततो यत्रैव ते तथाप्रवृत्तयस्तदेव परीक्ष्यत इति । अर्थक्रियानिर्भासेऽपि ते तथावृत्तय इत्याह—अर्थक्रियेति । चशब्दस्तुशब्दस्यार्थः ।

कुतो न तथावृत्तयः ? यत्र साक्षात्कारणेऽस्मिन् सति सिद्धः पुष्ट्यर्थः तेनानन्तरमेव फलस्यानुभूयमानत्वात् । तदेव सतोपादिगमनाद् वा । व्याख्यानद्वयपि अर्थक्रियानिर्भास-शब्दवाच्ये द्वये स्थिते द्वयमेतत् शङ्काया कारणम्—अनन्तरफलादर्शनम्, अध्यवसायसिद्ध-भिन्नप्राप्त्यभावो वा । तदभावे तु कथं शङ्केरिति भावः ।

मा भूवस्तत्र साशङ्कास्तत् किं सिद्धमित्याह—अत इति ।

यदि व्यवहितं प्रवर्तकं पुष्ट्यर्थसिद्धेर्न कारणं तर्हि कथमुक्तम्—‘कार्यात् पूर्वं भवत् कारणं पूर्वमुक्तम्’ इति ? असाक्षात् कारणे चाकारणे कारण[13b]विशेषणं साक्षादिति निरर्थक-मित्याशङ्क्याह—तस्माद् इति । यस्मात् साक्षात् कारणमागच्छानास्पदं सदपरीक्षणीयं तस्माद् यदसाक्षात्कारणमत एव च परीक्षाहं परीक्षायोग्यं प्रवर्तकं सम्यग्ज्ञानमादर्शयितुंमादर्शयितुं—इति कारणशब्दविहाय पूर्वग्रहणं कृतमाचार्येणेत्यर्थात् ।

एतदुक्तं भवति—योय कारणशब्दो व्यवहिते कारणकारणवर्तते नायं तत्राभिधायकत्वेन वर्तते करोतीती कारणमिति व्युत्पत्तेः । किन्तर्हि ? तादर्थ्यादुपचारात् इति ।

१ निर्भासे तु—A. C P H N निर्भासात् B E D.

२ प्रवृत्तिस्तथापि—A. P H ० प्राप्तिहेतु तथापि C ३ ससन्दहा—टि०

४ ज्ञाने B P. H

५ साशङ्का अर्थे ज्ञाते A. P H.

सर्वा चासौ पुरुषाथसिद्धिश्चेति । सर्वशब्द इह द्रव्यकारस्त्वे^१ वृत्तो न^२ तु प्रकारका-
स्त्वे^३ । ततो नायमर्थं — द्विप्रकारापि सिद्धिः सम्यग्ज्ञाननिबन्धनवेति ।^३ अपि त्वयमथ —
या काचित् सिद्धिः सा सर्वा कृत्स्नैवासी सम्यग्ज्ञाननिबन्धनति ।^४ मिथ्याज्ञानाद्धि काकताली-
याऽपि नास्त्यथसिद्धिः । तथा हि—यदि प्रदर्शितमर्थं प्रापयत्येव^५ ततो^६ भवत्यथसिद्धिः ।

प्रणिहितम् । तथाहि—हीयते त्यज्यते न स्वीक्रियते इति ह्य । हानञ्चास्वीकरणम् ।
न तु गृहीत्वा परित्याग । तेन अहिविषकण्टकादीनामपि हानं तत्रा[14a]ऽप्रवृत्तिरेव ।
सा चोपेक्षणीयऽप्यस्ति । तथा च यदि तस्य स्वीकारो भवेत् तदा हेयत्व सिद्धिमध्यासीत् ।
न च तत् स्वीक्रियत इति व्यक्तमय हेतुरसिद्धन्तस्य । न त्वस्माकमसिद्ध । अनुपादेयत्वस्य
अस्वीकर्तव्यत्वस्य सिद्धन्वात् ।

अथानुभवसिद्धस्य तृतीयरागरूपेक्षणीयस्यास्वीकरणमात्रादयम साधर्म्यप्रतिपादनम
युक्तमिति चेत् । प्रियमुक्त प्रियण । न हि वयमपि प्रसिद्धयोर्हेयोपेक्षणीययोरथयोरेकस्वभा-
वतामातिष्ठामहे । किन्तु क्रियानिमित्तन हेयगर्भनैकाभिधानम तथा स्वीकरणार्थेन हानशब्दे
नोपेक्षया अभिधानमिति किमवयम ? एतच्च हेयोपादेयत्वमथस्यैकपुरुषैककालापेक्षया
प्रत्ययम् ।

अनुना सिद्धिशब्दस्याधपदेन विग्रहं द्रुवत्रयमाह—तस्य—इति ।

ननु लोके सिद्धिर्निष्पत्तिरुच्यते यथोदनस्य सिद्धिरिति । तत्कथमेव वण्यत इत्याह
हेतुनिबन्धनति । हेतु कारण निबद्धघतेऽस्मिन्निति निबन्धन प्रतिबन्धविषय । हेतुनिब-
न्धनमस्या इति विगृह्य हेतुप्रतिबद्धत्यर्थो वक्तव्य ।

यदि जनकनिबन्धना सिद्धिरीदृशी तर्हि ज्ञाननिबन्धना कादृशी भविष्यतीत्याह—ज्ञानति ।
तु पूर्वस्या सिद्धरस्या भद दशयति । एव च व्याचक्षाण अधपदव्याख्यान ' अथ प्रयोजन दाहादि ।'
सिद्धिपदव्याख्यान च तस्य दाहादानिष्पत्ति इति यद् विनीतदेव—शान्तभद्रौ व्याचक्षाता तद
द्वयमप्यपास्यति । यत् स्वहृत्तरेव बह्वरादेदाहादानिष्पत्तिन तु ज्ञानात् तस्य तदकारकत्वादिति ।

ननु यदि सिद्धिरनुष्ठानं तर्हि हानमुपादानं च नथ सिद्धिरित्याह—हेयस्य च—इति ।
चो हेतो अवधारण वा । हानमित्यस्मात्परो द्रष्टव्य । द्वितीयश्चकार समुच्चयाय ।
किमेव सति सिद्धमित्याह—सत् इति । यतो ज्ञाननिबन्धना सिद्धिरीदृशी ततस्तस्मात्कारणात् ।

पुरुषाथसिद्धिशब्दानां विग्रहमथ च व्याख्याय सम्प्रति सर्वशब्द व्याख्यातुं विग्रहमाह—
सर्वा च—इति । एव च विगृह्यत यद् विनीतदेवेन व्याख्यात सर्वश्चासौ लौकिको लोकोत्त-
रदशासनदेशो दूरदेशश्च पुरुषाथश्चति तथा तस्य सिद्धिरिति' तद् द्रुपयति । एव हि

^१ प्रवृत्त —D

^२ निबन्धनति A B D P H E

^३ एवमिति सम्यग्ज्ञानवत्—टि०

^४ न च प्र० B H न प्रकार C P E

^५ निबन्धनंवेति A P H E

^६ ततो मिथ्याज्ञानात्—टि०

प्रवर्शितं च प्रापयत् सम्यग्ज्ञानमेव । प्रवर्शितं चाप्रापयत् मिथ्याज्ञानम् । अप्रापकं च कथमर्थसिद्धिनिबन्धन स्यात् ? तस्माद् यन्मिथ्याज्ञानं न ततोऽर्थसिद्धिः । यतश्चार्यसिद्धिस्तत् सम्यग्ज्ञानमेव । अत एव सम्यग्ज्ञानं पत्नतो व्युत्पादनीयम् । यतस्तदेव पुरुषार्थसिद्धि^१-निबन्धनम् ।

व्याख्यायमाने सर्वशब्देन पुरुषार्थसिद्धेरविशेषणाद् मिथ्याज्ञानात् कावतालीयार्थसिद्धिरनिवारिता स्यात् । न च सा सम्भविनी । यथा च सा न सम्भवति, तथाऽन्तरमेव प्रतिपादयिष्यते ।

योऽपि शान्तभद्रः "सर्वेश्वरौ पुरुषार्थश्च, सर्वेषां वा पुरुषाणामर्थस्तस्य सिद्धिरिति" व्याचष्टे सोऽप्यनर्थं द्वारा निराकृत ।

ननु सर्वशब्दस्य प्रकारकात्स्न्यवृत्तेरपि दर्शनात् ज्ञायते किंवृत्तिराभिप्रेत इत्याह— सर्वशब्द इति । द्रव्यस्य निशेषताया वृत्तं प्रवृत्तौ वाचकभावेन । यथा "सर्वोत्पत्तिमतामीश्वरो निमित्तकारणम्" इत्य[14b]त्र । द्रव्यशब्देन चेदतदिति व्यपदेशयोग्यं ग्रहीतव्यम् । न तु वैशेषिकसिद्धान्तप्रसिद्धं पृथिव्यादि । तदुक्तम्

"वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रसज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥" इति ।

पुरुषार्थसिद्धिरपीदतदिति व्यपदेशयोग्या । तेन साऽपि द्रव्यम् । तथावृत्तेरस्य ग्रहणादन्यवृत्तितया प्रसिद्धस्यापि प्रतिषेधं वण्ठोक्तं करोति । वृत्तं इति वर्तते । यथा पूर्वं व्याचक्षते "सर्वरसभोक्ताऽयं भिक्षाक" इति । यथाऽयं सर्वशब्द प्रकारकात्स्न्यवाची तद्वदत्रापीति । प्रकारकात्स्न्यवृत्तेरग्रहणे को गुण इत्याह—तत इति । तत प्रकारकात्स्न्यवृत्तस्याग्रहणात् । तथापि कथमयमर्थो भवतीति चेत् । भवति हि प्रकारकात्स्न्यवचने सर्वशब्दे सत्ययमर्थं—न मोऽस्ति पुरुषार्थसिद्धे प्रकार फललक्षण उपादानलक्षणो वा यो न सम्यग्ज्ञाननिबन्धन इति । सति चैव द्विप्रकाराऽपि सिद्धि सम्यग्ज्ञानपूर्विकेत्ययमर्थो भवति ।

ननु चास्मिन्नप्यर्थे प्रकारद्वितयस्य सगृहीतत्वात् किमसगृहीतं नाम येनायमर्थो यत्नेन महता हीयत इति ? कथं न हीयता कस्यादिभ्यत् तत्प्रकारान्तं पतितया हानव्यक्ते २..... । न हि पडपि रसप्रकारान् भुञ्जान कश्चिन्मधुराम्लादिरसव्यक्ती सर्वा एव भुञ्जते । न च तथाऽङ्कुर्वन् सर्वरसभोक्ता न भवतीति ।

यद्यप्यर्थं कस्तर्हीत्याह—अपि तु—इति । निपातसमुदायोऽयं किन्त्वित्यस्यार्थं सर्वत्र वर्तते ।

ननु कृस्नेवासी सम्यग्ज्ञाननिबन्धनेत्युच्यमाने मिथ्याज्ञानात् कावतालीयाऽर्थसिद्धिर्नास्तीति दर्शितं स्यात् । न चेतद् युज्यते । यतो यद्यपि मिथ्याज्ञानान्निवृत्तौ नास्त्यर्थसिद्धि, तथापि कादाचित्की विद्यत एव । यथा कश्चित् दहनोपरिवर्ति मशकवति धूममवसायाग्निमनुभाय यदि प्रवृत्त्याग्निमासादयति । अत एव च मिथ्याज्ञानस्य कादाचित्कार्थ-

सिद्धिनिबन्धनत्वात्, सम्यग्ज्ञानस्य तु नियमेनार्थसिद्धिनिबन्धनहेतुत्वात्सम्यग्ज्ञानमेव यत्नतो व्युत्पाद्यते । न त्वेतावता मिथ्याज्ञानात्सास्त्र्येवार्थसिद्धिः । प्रकारकात्स्न्यंबृत्तग्रहणे तु नाय दोषः । एव हि सम्यग्ज्ञानसाध्य पर प्रकारो निराक्रियते । न तु तत्प्रकारान्तपातिन्या कस्याश्चित् सिद्धिव्यक्तेर्मिथ्याज्ञानसाध्यत्वम् । न च हानोपादानव्यक्तयः प्रत्येक प्रकारशब्द-वाच्या प्रकारानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्मात् सर्वशब्द प्रकारकात्स्न्यंबृत्तिरेव ग्रहीतव्य — इति पूर्वोपा मतमाशङ्क्याह — मिथ्येति । काक-तालयो सयोग इवाकस्मिकी काकतालीया । कुतो नास्तीत्याह — तथा हीति । तत इति मिथ्याज्ञानात् । तदपि प्राप्यत्ववेत्याह — प्रदर्शितम् इति । चो यस्मात् ।

प्रदर्शित प्रापयदपि मिथ्याज्ञान भविष्यति । तत सम्यग्ज्ञानमेवेत्यवधारणमयुक्त-मित्याह — प्रदर्शितम् इति । चोऽवधारणे अप्रापयदित्यतः परो द्रष्टव्यः । 'लक्षणहृत्को [पाणिनि ३ २ १२६] इति हेतौ शतुर्विधानात् । प्रदर्शितार्थाप्रापयादेव मिथ्याज्ञान[15a]मित्यर्थः । मिथ्याज्ञानस्य हीदमेव तत्त्व यत् प्रदर्शिताप्रापकत्व नाम । प्रापके तु मिथ्याज्ञानव्यपदेश समा-रोपित स्यादिति भावः । मा भूत् प्रापकम्, तदर्थसिद्धेस्तु निबन्धन किं न स्यादित्याह — अप्रापकमिति । चो यस्मादर्थः ।

तस्मादित्यादिनोक्तार्थोपसहार करोति । यस्मादुपदर्शिताप्रापकमेव मिथ्याज्ञान तस्माद् यत्किञ्चिन्मिथ्याज्ञान तत सर्वत एव नार्थसिद्धिः । य पुनरकस्माद् बहुरूपरि मशकवति धूममवसाय बह्लिमवस्यति, सोऽप्यनुमानकालात्पूर्वं यावन्मशकवत्यादिभ्यो व्यावृत्त बह्लिकायं नियत धूमरूप निरूप्य विवेचित तदानोमनुमानकाले नानुसरति, तदनुसरणे भ्रान्त्ययोगात्, तावदनिवर्तिते सशयहेतौ, तिष्ठतु तावन्मशकवतिदर्शनम्, सत्यधूमदर्शनेऽपि सदिग्धबह्लिकार्यत्वात्कथं निःशङ्का नाम सचेतन । तस्मान्निश्चितनियतरूपादेव धूमाद् बह्लिनिश्चयः । अन्यस्मात्वेकाशावग्रहोऽप्यनिवर्तितशङ्काहेतु सशय एव । सशयश्च भावाभावा-नियतस्यार्थस्यासक्यप्रापणस्य दर्शको नार्थसिद्धिनिबन्धनम् । ज्ञानान्तरादेव तु सा प्राप्तिरित्य-स्याभिप्रायः । एवमन्यत्रापि मिथ्याज्ञाने यथा प्रामाण्यं न युज्यते, यथा च ज्ञानान्तरादेव सा प्राप्तिस्तथा धर्मोत्तरेणैव विनिश्चयटीकाया विपश्चितमिति नेह प्रतन्यते ।

कुतश्चिदर्थसिद्धिरपि स्यादित्याह — यतश्च — इति । चोऽप्यस्माद् भेदवद्रूपमुपदर्शयति । अर्थसिद्धिनिबन्धन मिथ्याज्ञानमाचार्यस्यापि नाभिमतमिति सामर्थ्याद् दर्शयति । यदाऽऽह — अत एवेति । यत एव मिथ्याज्ञानादर्थसिद्धिर्नास्ति, सम्यग्ज्ञानाच्चास्त्र्येव । अतोऽस्मादेव हतो । यत्नग्रहणमनुप-ल्लेण मिथ्याज्ञानव्युत्पादन दर्शयति । मिथ्याज्ञानस्यापि कस्यचिद् व्युत्पादना-दित्युक्तप्रायम् । अत एवेत्यनेन यदेव हेतुत्वेनापेक्षित तदेव यत इत्यादिना मुलप्रतिपत्त्यर्थं कञ्चीकृतं करोति । अप्यमाशयः — यथाचार्यो मिथ्याज्ञानादर्थसिद्धिं भविषीमभिप्रेत्यात्, तदा न सम्यग्ज्ञानमेव प्रस्तारेण व्युत्पादयत् । तदेव च तथा व्युत्पादितवान् । अतोऽवसीयते नैव तस्येदमभिप्रेतमिति ।

ननु सम्यग्ज्ञानपूर्विकैवेत्यवधारणे सति मिथ्याज्ञानादर्थसिद्धिर्नास्तीति लभ्यते । न चोपासकवधारणम् । तत्कथमयमर्थो लभ्यत इत्याह — तत इति । यत सर्वशब्दे द्रव्यकात्स्न्यं-

ततो यावद् ब्रूयात् ^१या काचित् पुरुषार्थसिद्धिः ^२सा सम्यग्ज्ञाननिबन्धनेवेति तावदुक्त सर्वा सा ^३सम्यग्ज्ञानपूर्विकेति । इतिशब्दस्तस्मादित्यस्मिन्नर्थे । यत्तदोश्च नित्यमभिसम्बन्धः । तदयमर्थः—^४यस्मात् सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वंपुरुषार्थसिद्धिः, तस्मात् तत् ^५सम्यग्ज्ञानं व्युत्पाद्यते ।

‘यद्यपि च’ समाप्ते गुणीभूत सम्यग्ज्ञानं तयापीह प्रकरणे व्युत्पादयितव्यत्वात् प्रधानम् । ततस्तस्यैव तच्छब्देन सम्बन्धः ।

८ व्युत्पाद्यते इति विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यते ^६ इति ॥

वृत्तौ सति सर्वा कृत्स्ना पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्ज्ञानपूर्विका, न तु काचित् व्यस्तिरस्ति या न तत्पूर्विकेत्ययमर्था लभ्यत, ततः कारणात् पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्ज्ञाननिबन्धनेवेति सावधारण वाक्यम् । यत्परिमाणमभिधेयं ब्रूयाद् वक्तुं शक्नोति, तावत्परिमाणमुक्तम् सर्वा सम्यग्ज्ञानपूर्विकेत्यनेन । वर्ततामितिशब्दस्तस्मादित्यस्यार्थे । क्व पुनर्यत् शब्दोऽस्ति येन वक्ष्यमाणार्थसङ्गतिरित्याह—यद् इति । चो [15b] व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे । शब्दयोः साक्षादन्योन्यापेक्षाभावान् यत्तदर्थयोरिति द्रष्टव्यम् । अभिसम्बन्धो व्यपेक्षा । एव सति कीदृशोऽर्थो व्यवतिष्ठत इत्याह—तद् इति ।

ननु बहुव्रीहौ गुणीभूत सम्यग्ज्ञानं तत्त्वय तस्याप्रधानस्य प्रधानप्रत्ववमशिना तच्छब्देन परामर्शं स्यादित्याह—यद्यपि चेति । यद्यपि चेति निपातसमुदायो विभोषा भिधानार्थोभ्युपगमे वर्तते । महाभाष्ये चायं प्रायेण दृश्यते । समाप्त इति समाप्तार्थं इत्यर्थः । व्युत्पादयितव्यत्वात्प्रधानमित्यभिदधतोऽप्यथास्य—द्वेषा हि प्राधान्यं शब्दतोऽर्थतश्च । तत्र शब्देन न्यायेनास्त्यपि प्राधान्ये सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पादयितव्यतया बुद्धचन्तरेणोपस्थापितस्य स्वतन्त्रस्याऽऽयं न्यायेन प्राधान्यं कोऽप्यहस्तयेदिनि तच्छब्देन तस्य परामर्शो न विरुद्ध्यत इत्येव व्याचक्षाणो विनीतदेवंप्रास्या तिरस्करोति । एव ह्यसौ व्याचष्ट—“तदिति नपुंसकलिङ्गेन निर्वेद्यात् सम्यग्ज्ञानं परामृश्यत” इति । सम्यग्ज्ञानस्याप्राधान्येन परामर्शानुपपत्तौ तत्तिलङ्गग्रहणस्यैवायोगात् कथमसिद्धेन साध्यतामित्याशयः । तत् प्राधान्यात्तस्यैव सम्यग्ज्ञानस्य

^१ ब्रूयात् पुरु० B C P H E

^२ सिद्धिः सम्प० A C P H E

^३ सर्वा सम्य० D

^४ तस्मात् P

^५ तद्व्युत्पा० A P H E

^६ ननु बहुव्रीहिणा सर्वंपुरुषार्थसिद्धिरुच्यते । तत् प्राधान्यात् तच्छब्देन तत्सम्बन्धो युक्तो न तु शान्तस्येत्याह—टि०

^७ यद्यपि समा० C

^८ एव मन्यते—विप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण सम्यग् ज्ञाप्यतेऽनेन प्रकरणेनेति वक्ष्यमाणलक्षणयुक्तं सम्यग्ज्ञानं नान्यलक्षणयुक्तमिति स्वरूपकथनम् । तामेव विप्रतिपत्तिं क्रमेण दर्शयति—टि०

^९ प्रतिपाद्यते व्युत्पाद्यत इति E P.

चतुर्विधा चात्र विप्रतिपत्तिः सख्या-लक्षण-गोचर-फलविषया । तत्र सख्याविप्रति-
पत्ति निराकर्तुमाह—

द्विविधं सम्यग्ज्ञानम् ॥ २ ॥

द्विविधम्^१ इति—द्वौ^२ विधौ प्रकारावस्येति द्विविधम् । संख्याप्रदर्शनद्वारेण च
व्यक्तिभेदो दर्शितो भवति ।

तच्छब्देन सम्बन्धन सम्बन्धः स्वीकार इति यावत् । ततोऽयमर्थं—तत् सम्यग्ज्ञानं कर्मभूतं
विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यते बोध्यते शिष्यजन इत्यर्थात् । अत एव तदिति द्वितीयान्त-
भेददिति सोपपत्तिकमाह । ^३“समय स्म(स्मा)यंते पर” इति यथा । विप्रतिपत्तिनिराकरणेन
प्रतिपाद्यत इति वृत्ता लक्षणं न विरुध्यते । “प्रसिद्धानि प्रमाणानि”[न्याया० २]इत्यादि
तदपहस्तित वेदितव्यम् ।

ननु वार्तिकदिनेव सम्यग्ज्ञानस्य व्युत्पादनात् कथमस्य न वैयर्थ्यमिति चेत् सक्षिप्तरूचीन्
प्राज्ञानधिकृत्येदं प्रकरणं प्रणीतमित्यदोषः ।

अथ काऽत्र विप्रतिपत्तिं यद्विराकारणेनेदं प्रतिपाद्यत इत्याह—चतुर्विधेति । चो
यस्मात् । चतुर्विधा चतुःप्रकाराः । अत्र सम्यग्ज्ञाने विरुद्धा प्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिः । कि-
विषया सेत्याह—सख्येति । अनेन विषयभेदाच्चातुर्विध्यं विप्रतिपत्तेर्दर्शितम् । तथाहि
सख्याविप्रतिपत्तिस्तावत् प्रत्यक्षमेवेकं प्रमाणमिति लोकायतिकानाम् । प्रत्यक्षानुमानाप्तवचनानि
श्रीण्येयं प्रमाणानीति सांख्यानानाम् । आप्तस्य ज्ञानस्य प्रतिभापरनाम्नः कदाचिदिह लौकिकाना-
मुत्पद्यमानस्य प्रत्यक्षानुमानयोरेकत्राप्यन्वर्थाप्रदर्शनात्प्रत्यक्षानुमानापाप्त्येवेति चिरन्तनबंशेषि-
काणाम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा एवेति नैयायिकानाम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तय
एवेति प्राभाकराणामिति । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यभावा एवेति कौमारिलानाम् ।

लक्षणविप्रतिपत्तिरपि—सविकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति बंधाकरणबाहंस्पत्यादीनाम् ।
सविकल्पकं निविकल्पकं चेति नैयायिक[16a]मीमांसकादीनाम् । पीतशब्दादिज्ञानं भ्रान्तमपि
प्रत्यक्षमित्यशमवादवादिनाम् । एकलक्षणहेतुजमनुमानमित्यह्नीकाणाम् । षड्लक्षणहेतुजमिति
पूर्वयोगानाम् । षड्लक्षणहेतुजं चतुर्लक्षणहेतुजं चे(वे)ति नैयायिकानाम् ।

विषयविप्रतिपत्तिरपि—सामान्यविषये प्रत्यक्षानुमाने इति नैयायिकमीमांसकादीनाम् ।

फलविप्रतिपत्तिरपि—सर्वेषां प्रमाणा(ण)व्यतिरिक्तमेव प्रमाणरू(प्रमारू)प फलमिति ।

तत्र तानु मध्ये सख्यात्वजात्या निर्धार्यते । ततो निर्धारणे युक्तं द्वौ विधौ प्रकारावस्येति
विगुल्लन् विषयशब्दोऽप्यस्ति प्रकारवाचीति दर्शयति । तथा हि प्रकीर्णवृत्तिः कृद्ध्यर्मपालेनापि

^१ 'द्विविधम्—इति' इति नास्ति H.

^२ द्वे विधे B.

^३ “स्मायंते समय पर” प्रमाणवा० ४. २६७

द्वे^१ एव सम्यग्ज्ञानव्यक्ती इति । ^२व्यक्तिभेदे च^३ प्रदर्शिते प्रतिव्यक्तिनियतं सम्यग्ज्ञानलक्षणमाख्यातुं शक्यम् । अप्रदर्शिते तु व्यक्तिभेदे सकलव्यक्त्यनुयायि सम्यग्ज्ञान-लक्षणमेक न शक्यं वक्तुम् । ततो लक्षण^४कथनाङ्गमेव सख्याभेदकथनम् । अप्रदर्शिते^५ तु व्यक्तिभेदात्मके संख्याभेदे लक्षणभेदस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । लक्षणनिर्देशाङ्गत्वादेव च प्रथमं सख्याभेदकथनम् ॥

विधग्भद्व प्रकारवाची प्रदर्शित । न पुनरस्यायमभिप्राय — विधा(ध)शब्दो जातिवाचित्वात्प्रकारवाची न भवतीति । अनेकार्थत्वात्तस्य प्रकारवाचिनोऽपि प्रयोगस्य "चतसृषु चैवविधासु तत्त्व परिसमाप्यते" [न्यायभा० पृ० २] इत्यादावनेन प्रायशो दृष्टत्वात् ।

ननु कथ नाम प्रमाणादेव प्रवर्तय नाप्रमाणादिति प्रवर्तितुमना प्रमाणस्य लक्षणमेव जिज्ञासते न सदृश्याम् । ततो लक्षणमेव व्युत्पाद्य न सख्या । तच्च लक्षण यद्येकस्यैवास्ति तदेकमेव प्रमाणम् । अथ बहूनां तदा प्रमाणबाहुल्यमनिवार्यमेव । अथ तल्लक्षण नैकस्यैवास्ति, नापि बहूनाम् । तर्हि लक्षणव्युत्पत्ती सामर्थ्यात्सख्याविप्रतिपत्तिनिराकृता भवतीति किं पृथक् सख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणेनेत्याह—सरयेति । चो यस्मादर्थे । द्वारमुपाय ।

केनाकारेण दर्शितो भवतीत्याह—द्वे इति । इतिना व्यक्तिभेदस्य स्वरूपमाह । व्यक्तिभेदेनैव दर्शितेन किं प्रयोजनमित्याह—व्यक्तिभेदे चेति । चो यस्मादर्थे । यद्यदर्शितेऽपि व्यक्तिभेदे लक्षणाख्यानं शक्यं तथापि किं दर्शितेनेत्यन्वयमात्रादप्रतिपत्तेर्व्यतिरेकमपि दर्शयितुमाह—अप्रदर्शित इति । तु प्रदर्शनपक्षादप्रदर्शनपक्षस्य भेदमाह । सकलव्यक्त्यनुयायीति ब्रुवतोऽयं भाव — व्यक्तिभेदानुपदर्शने प्रतिव्यक्तिनियतस्य लक्षणस्याख्यातुमशक्यत्वात् । लक्षणमुच्यमानं सकलव्यक्त्यनुयायि तदेकं वक्तव्यम् । न च तद् वक्तुं शक्यमसम्भवादेवेति ।

ननु किमुच्यते सकलव्यक्त्यनुयायि वक्तुमशक्यमिति यावताऽविस्रवादिज्ञानं प्रमाणमित्यस्ति लक्षणमेकं सुवचमपीति । सत्यम् । केवलं ज्ञानानां यत्प्रानिस्विकं रूपं प्रवृत्तिकामानां प्रवृत्त्युपयोगि, तदुपलक्षणं नास्तीत्यभिप्रायाददोषः । यद्वा विप्रतिपत्तिनिराकरणप्रवणं यत्साधारणं लक्षणं तत्रास्ति । यच्चाविस्रवादित्वं लक्षणं न तेन विप्रतिपत्तिनिराकृता भवति । अन्यत्रापि परंरविस्रवादित्वस्येष्टत्वादित्यनेनाभिप्रायेणोक्तम्—न शक्यमेकं वक्तुमिति विशेषप्रतिपेक्षसामर्थ्यात् शेषविधिसिद्धौ च तथाभूतस्य साधारणस्य सम्भवादेव सकलशब्दोऽयमुपयुक्तकाल्पन्यं प्रवर्त[16b]नीय । तेनायमर्थ — प्रदर्शितव्यक्तिभेदात्मकचतुर्विधप्रत्यक्षानुयायि कल्पनाऽपोढाभ्रान्तस्वम्, प्रदर्शितव्यक्तिभेदात्मकद्विविधानुमानानुयायि त्रिरूपलिङ्गत्व शक्यं वक्तुमिति । यदि नामैव तत विमित्याह—तत इति । यतोऽप्रदर्शिते न शक्यमेकं तथाविधं दर्शयितुं ततस्तस्मात् । लक्षणकथनाङ्गमिति प्रतिव्यक्तिनियतलक्षणकथनाङ्गमित्यवसेयम् ।

१ द्वे सम्य० A P E

२ ननु सम्यग्ज्ञानलक्षणं कथिते सति पश्चात् तद्भेदं प्रदर्शयितुं युज्यत इत्याह—टि०

३ व्यक्तिभेदे प्रद० A P H E N भेदे प्रद० B. व्यक्तिभेदे च दर्शिते D

४ लक्षणभेदकथ० A B D P H E N ५ च C. अप्रदर्शिते व्य० A E

किं पुनस्तद् द्विविध्यमित्याह—

प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति ॥३॥

अथ तथाविध लक्षणमेक वक्तु न शक्यता नाम । किमत ? केवलमदर्शितेऽपि सख्याभेदे लक्षणभेदो दर्शयितुं शक्यताम् । तत् कस्मात्तत्कथनाद् सख्याभेदकथनमित्याशङ्क्यान्वयमुखे-
नोक्तमर्थं द्रष्टयितुं व्यतिरेकमुखेणाह—लक्षणेति । लक्षणभेदस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नस्य दृष्टस्य ।
कदा दर्शयितुमशक्यत्व एव भवतीत्याकाङ्क्षायाम्—अप्रदर्शित इति पश्चाद् योजनीयम् ।
तुरवधारयति, प्रदर्शिताद् वा भिनत्ति ।

ननु च न सख्याभेद एव व्यक्तिभेद । तत् कथं व्यक्तिभेदात्मक इत्युच्यत इति चेत् ।
वस्तुतः गल्पेयादान्यस्या सख्याया वास्तव्या अभावेन सख्यासख्येययोरेकत्वविवक्षया चैवमुच्यते ।
पूर्वं तु कल्पनानिमितात्मना(ना) भिन्नामवलम्ब्य सख्याप्रदर्शनद्वारेणेत्युक्तम् । सख्यामख्येययो-
रेकत्वविवक्षयैव च संख्याविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाहेत्युक्तमवसेयम् । परमार्थतस्तु प्रत्यक्षमनुमान
चेत्युक्ते सख्यासख्येयविप्रतिपत्तिरेव निराकृतेति । अथवा वस्तु(व्यक्ति)भेदस्तदात्मा तथा-
विध. कल्पनाशिल्पनिमित्तो यस्य सख्याभेदस्य स तथोक्त । परमार्थतो भिन्ने हि वस्तुनि
सख्याभेद कल्प्यत इति वास्तवह्यानुवादमिदमुक्तमिति किमवद्यम् ? सर्वेण चानेन नै(धाननं)-
तदुक्तम्—प्रवृत्तिकामानामुपयोगित्वात्लक्षणमेव वक्तुं युक्तं तदेतत्त्वन्वया न शक्यमाख्या-
तुमिति सख्याभेदप्रदर्शनमिति ।

नन्वसत्यपि द्विविधमिति सख्याभेदप्रदर्शनं तत् सम्यग्ज्ञानं प्रत्यक्षमनुमानं चेत्युक्तेऽपि
व्यक्तिभेदो दर्शितो भवत्येव । सति चैव लक्षणभेदाख्यानमपि मुकरमिति कृतं द्विविधशब्देनेति
चेत् । सिद्धे सतीदं वचनं द्विविधमेवेति नियमार्थमिति ब्रूम । इतरथह तावदेताव-
द्बभूत्पाद्यतया प्रस्तुतमन्यत्र पुनरन्यदप्यस्ति व्युत्पाद्यं सम्यग्ज्ञानमित्याशङ्काहस्य न निराकृता
स्यादिति । यत्पुनरुक्तम्—तर्हि लक्षणव्युत्पत्त्यैव सख्याविप्रतिपत्तिर्निराकृता भवतीति तद्व्यन्त
मसङ्गतम् । यतो यदि विशेषलक्षणमभिप्रेत्येदमुच्यते, तदा व्यक्तिभेदानुपदर्शनं प्रतिव्यक्ति-
नियतं तदेवाशक्य(य)कथनमित्युक्तम् । न चोक्तमिति तथा कर्तुमीष्टे । यतस्तदीदृश
प्रत्यक्षमनुमानं चेत्येतत्कर्तुं शक्नोति । न त्वाभ्यामन्यत्र सम्यग्ज्ञानमिति । अथ सामान्यलक्षणम् ।
तदपि तथाविध साधारणं वक्तुमशक्यमिति केन तथा क्रियताम् ? न च तेनोक्तेनापि तादृशी
विप्रतिपत्तिर्निराक्रियत इत्युक्तम् । अथापि स्यात्—द्विविधमित्युक्तेऽपि कथं [17a]माभ्यामन्य-
स्यासम्पन्नान्त्वद्वि(त्सार्थि)यम् ? उच्यते । ये तावदाचार्यप्रमाणका व्युत्पत्तिस्वरते तद्वचन-
मात्रेणैव विवक्षितमर्थं बोध्यन्ते । ये ते युक्त्यनुसारिणस्तेभ्योऽपि प्रकरणान्तरेषूपपत्ति-
रुदाहृता । प्राज्ञजनाधिकारेण चास्य प्रकरणस्य प्रारम्भात्स्वयमेव तेषूपपत्तिश्चेतेति न सख्या-
वचनमनुपादयमिति । अस्तु लक्षणनिर्देशाङ्गम्, आदौ तु कस्मादुच्यत इत्याह— लक्षण इति ।
अस्तुत्योपायत्वं समुच्चिनोति ।

यथाकथञ्चिद् द्विविध्यसम्भवे पुच्छति—किं पुनरिति । किमिति सामान्यतः, पुनरिति

* नास्ति 'इति' पदं B P H E. N प्रतिपु किन्तु विद्यते तत्पदं C D प्रतयो ।

साध्यसाधनसम्बन्धेऽनुमान प्रवर्तते इति पश्चात्कालभाव्युच्यते ।

चकार' प्रत्यक्षानुमानयोस्तुल्यबलत्व समुच्चिनोति । यथार्थाविनाभावित्वादर्थं प्रापयत् प्रत्यक्ष प्रमाणम्, तद्वदर्थविनाभावित्वाद् अनुमानमपि परिच्छिन्नमर्थं प्रापयत् प्रमाणमिति ॥

तत्र प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढमभ्रान्तम् ॥४॥

तत्रति सप्तम्यर्थे वतमानो निर्धारणे वतते । ततोय वाक्यार्थं—तत्र तयो प्रत्यक्षानुमानयोरिति समुदायनिर्देशः । प्रत्यक्षम् इत्येकदेशनिर्देशः^१ । तत्र समुदायात् प्रत्यक्षत्वजात्येकदेशस्य पृथक्करण निर्धारणम् । तत्र प्रत्यक्षमनूय^२ कल्पनाऽपोढत्वम्, अभ्रान्तत्व च^३ विधीयते । 'यत् तत् भवताम् अस्माक चायैव साक्षात्कारि ज्ञान प्रसिद्ध तत् कल्पनाऽपोडाभ्रान्तत्वयुक्त द्रष्टव्यम् ।

मशक्य तत्र क्रमप्रवृत्तित्वाद् वाच, क्रमस्य न्यायप्राप्तत्वादित्युच्यते, न तु सत्यपि निमित्तान्तरे यथोद्देशमेव व्याख्यान युक्तमिति ।

प्रत्यक्षपद व्याख्यायाधुनाऽनुमानपद व्याचिख्यामु मानशब्दस्य तावदर्थमाचष्टे मीयत इति । एव व्युत्पादितेनानन शब्देन किं प्रतिपाद्यत इति ? करणेति । करणस्यानुमानलक्षणक्रियासिद्धौ साधकतमस्य साधनेन वाचकेन । सारूप्य(प्य) लक्षण स्वभावो यस्य तत्तथा । हेतुभावेन चैतद् विरोपणम् ।

यद्यव कथं तर्हि क्वचित् 'त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञान तदनुमानम्' इति ? सारूप्योपलक्षित ज्ञानमेव तथाऽभिधास्यत इति को विरोध ? एव तावन्मानम् । अनुमान तु कथमित्याह—पश्चाद् इति । अनेन पश्चादर्थवृत्तेनानुशब्दस्य मानशब्देन सह "गतिप्रादय" इत्यनेन तत्पुरुषममाम दर्शयति । न च मानस्य पश्चादिति [18a] विवक्षितम्, येनानुरथादिवदव्ययीभावो भवेत् । अत्र हि मानमेव पक्षधर्मग्रहणादे पश्चाद्भावि विवक्षितम् । न मानस्य पश्चाद्भावि किञ्चिदिति । अव्ययीभावपक्षे तु न केवल विवक्षितार्थक्षति, किन्त्वनुमानस्येति पठ्ठी च न श्रूयेत । कस्य पश्चादित्याह—लिङ्गेति । 'पठ्ठतसर्थप्रत्ययन' [पाणिनि-२ ३ ३०] इत्यनेन पश्चात् शब्दयोग पठ्ठीयम् । कथमेतत् द्वयस्य पश्चाद् भाव्यनुमानमित्याह—पृहीत इति । तुल्यबलत्व तुल्यसामर्थ्यम् । प्रामाण्यासादनायति प्रकरणवशात् । यथेत्यादिनंतदेव समर्थयत । अनुमानस्य त्वर्थाविनाभावित्व पारम्पर्येण द्रष्टव्यम् । न चैव प्रापण प्रामाण्यावहे कश्चिद् विधाय । परिच्छिन्नमित्यध्यवसितम् । एव युवत प्रत्यक्षमप्यध्यवसितमेव सन्तान प्रापयत् प्रमाणम् । इदमपि तथेति कथमस्य न तथात्वमिति भाव । तुल्यबलप्रदर्शनज्यय भाव । प्रत्यक्षस्यापि यदर्थविनाभावित्व तत् तदुत्पत्तिनिमित्तकमेव । तच्चानुमानस्यापि समानमिति अर्थाव्यभिचारेणापि निमित्ताना समानेन भाव्यमिति ।

^१ इत्येकदेश A C P E H

^२ प्रत्यक्षत्वमनूय B D P E H N

^३ त्व विधी० B

^४ नन प्रत्यक्षस्याद्याप्यसिद्धत्वात् कथमनूयत्व सम्भवतीत्याह—टि०

न^१ चैतन्मन्तव्यम्—कल्पनाऽपोढाऽभ्रान्तत्व चेदप्रसिद्धम्, किमन्यत् प्रत्यक्षस्य ज्ञानस्य रूपमवशिष्यते यत् प्रत्यक्षशब्दवाच्यं सद् अनुद्योतेति । यस्मादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाययैषु साक्षात्कारिज्ञान प्रत्यक्षशब्दवाच्यं सर्वेषां^२ प्रसिद्धम्, तदनुवादेन कल्पनाऽपोढाभ्रान्त-^३त्वविधिः ।

कल्पनाया अपोढम् अपेत कल्पनापोढम् । कल्पनास्वभावरहितमित्यर्थः । अभ्रान्त-

अनेन “प्रत्यक्षमेक प्रमाणम्” इति ब्रूवाणश्चार्वार्कः, “अनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ । कनिष्ठं च तत्प्रमाणम्” इत्याचक्षाणो भीमांसकश्च निरस्तः । सर्वत्रायम् इतिवाक्यार्थपरिसमाप्ती । यत्र त्वर्थविशेषे वर्तते स कथ्यत एव ।

तत्रेत्यादि निर्धारणमित्यन्तं मुगमम् । केवलमिन्द्रियज्ञानादिप्रत्यक्षानुयायित्वात्प्रत्यक्षत्वाख्या जातिर्या व्यवहारसिद्धा तयति द्रष्टव्यम् ।

तत्रेत्ययमेव व्यवस्थिते सतीति वाक्योपन्यासे । एव चानुवादविधिक्रमेण यदन्यदन्येन व्याख्यातम् “प्रत्यक्षमिति मन्ना कल्पनापोढत्वादि सत्येव । तेन मन्नासजिसम्बन्ध प्रतिपाद्यते” इति तद् विप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रन्तुतेऽप्रस्तुतम् । ततोऽपव्याख्यानमिति प्रकाशयति । यदप्यपरेण व्याख्यात “प्रदेशान्तरप्रसिद्धयो कल्पनापाढत्वाभ्रान्तत्वयोरनुवादेन प्रत्यक्षत्व विधीयते” इति तदपि न चतुरस्रमिति प्रतिपादयति । यत् प्रसिद्धे लक्ष्यलक्षणभावे लक्षणानुवादेन लक्ष्य विधेयम्, अप्रसिद्धे तु लक्षणवाक्येन लक्षणमेव विधेयम्, न लक्ष्यमिति न्याय इति । अनयोश्च पक्षयोर्यावान् समर्थनदूषणप्रकारस्तावाननेनैव विनिश्चयटीकायां स्वयं विवेचित इति नेहोच्यते । कथं प्रत्यक्षत्वानुवादेन कल्पनापोढत्वादिविधानमित्याह—प्रसिद्धमिति । अनेन पूर्वं प्रसिद्धस्य पश्चाच्छब्दनाभिधानमनुवाद इति दर्शयति । तदेव द्रष्टव्यमिति विदधानोऽज्ञातस्य शब्देन ज्ञापन विधिरिति दर्शयति ।

न चैतदित्यादीतिशब्दान्तं सुबोधम् ।

इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिग्रहणं मानसाद्यसाधारणतयाऽनुपन्यासाहंमपि प्रत्यक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यार्थसाक्षात्कारित्वस्य यदुपलक्षकं तदुपदर्शनार्थमुपन्यस्तमिति ज्ञातव्यम् । परिपाटया प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थं वा । तथा हि प्रथमं यत् तद् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायितया प्रत्यक्ष प्रसिद्धमिति प्रतिपद्यते । तदनु यदीदमिन्द्रियाश्रितं ज्ञानं भवता प्रत्यक्षं प्रसिद्धं तत्रापि प्रत्यक्षस्य [18b] शब्दप्रवृत्तार्थसाक्षात्कारित्वमेव निमित्तं जानीते इति प्रतिपाद्यते । तदनुवादेनेति मुगमम् ।

यत् कल्पनायाऽपोढं रहितं तत् कल्पनाया अपोढमपगतं भवतीत्यर्थाभेदं मत्वा कल्पनाया अपोढमिति कर्त्तरि निष्ठायाह । न तु कल्पनापोढमिति कर्त्तरि निष्ठा । एव हि तथा रहितमित्याचार्यविवरणविरोधः स्यात् ।

^१ ननु च तयोरप्रसिद्धत्वात् प्रत्यक्षस्याप्यप्रसिद्धिरेव, प्रत्यक्षस्यैतत्स्वभावत्वादित्याह—टि०

^२ ०पा सिद्ध A C P H. E

^३ पोढत्वाभ्रान्त C D

प्रत्यक्षमिति । प्रतिगतमाधितम् अक्षम् । “अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया” [बा० २ २ १८] इति समासः । प्राप्तापत्रालङ्घति^१समासेषु परवल्लिङ्गप्रतिषेधाद् अभिधेयवल्लिङ्गे सति सर्वलिङ्गः प्रत्यक्षशब्दः सिद्धः । ^२अक्षाधितत्व च ध्युत्पत्तिनिमित्तं शब्दस्य । न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । ^३अनेन ^४त्वक्षाधितत्वेनका^५र्थसमवेत^६मर्थसाक्षात्कारित्वे^७लक्ष्यते । तदेव शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । ततश्च यत्किञ्चिदर्थस्य साक्षात्कारि ज्ञानं तत् प्रत्यक्षमुच्यते ।

विशेषतः । अभिमतमाह—प्रत्यक्षम् इति । प्रत्यक्षमित्यत्र क समास^१, केन च सूत्रेणेत्याशङ्क्य मुखप्रतिपर्ययं विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं चाह प्रतिगतम् इत्यादि । अक्षमिन्द्रिय गतमाधित अन्यतया, न त्वाधेयभावेन । एव च विगृह्यन् अक्षमक्ष प्रति वर्तत इति ध्युत्पत्तिप्रकारेणाभ्ययी-भाव निरस्यति । समास एकार्यभावः । स चायं समासस्तत्पुरुषसङ्गो ज्ञानव्य^२ । केन सूत्रेणायमित्याह—अत्यादय इति । आहोपुरुषिकयाज्य प्रकारस्त्वया दशितो न त्वस्य कश्चिद् गुणोऽस्तीत्याह—सर्वलिङ्ग इति । अब्ययीभावपक्षे प्रत्यक्षो वृक्ष प्रत्यक्षा मृगादचेति न स्यात् । प्रत्यक्षस्येति श्रुतिश्च न स्यादित्यभिप्रायः । कथं पुन सर्वलिङ्गताऽभ्येत्याह—अभिधेयवदिति । अभिधेयस्येवाभिधेयवत् । अभिधेयवल्लिङ्ग यस्य तत्तथा तस्मिंश्च सत्यय प्रत्यक्षशब्दं सर्वलिङ्गः ।

ननु च “परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो” [पाणिनि—२ ४ २६] इति समस्तेन प्रत्यक्षशब्देन प्रतिशब्दा(शब्दा)पेक्षया परस्थानस्थितस्याक्षशब्दस्य लिङ्गपरिग्रहात्कथमस्याभिधेयवल्लिङ्गतेत्याह—प्राप्तेति ।

ननु केनास्य परवल्लिङ्गनिषेधः ? न तावत् प्राप्तापत्रालङ्घतिसमासेन तेषा स्वरूपग्रहणात्तत्र । अत्र च तदभावात् । गतिसमासादिति चेत् । तदप्यनत्, “उपसर्गा क्रियायोगे” [पाणिनि—१ ४.५९] इत्यत्र क्रियायोगे वर्तमाने “गतिश्च” [पाणिनि—१ ४ ६०] इत्यनेन क्रियायोग एव गतिसजाविधानात् । न चायं प्रतिशब्द क्रियायोगी । न च गननक्रिया-योपोऽत्रास्तीति वाच्यम् । प्रतिशब्दस्यैव तत्रार्थे वर्तमाना(नत्वा)त् नाय दोषः, गतिग्रहणेन तत्र येषा गतिमज्ञा दृष्टा तेषा ग्रहणान् । प्रत्यादीना सा इष्टेति तेषामपि तथात्वेन सङ्ग्रह इति ।

यद्येव समानस्तर्हि कथमाचार्यदिग्नागेन “अक्षमक्ष प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षम्” [प्रमाणमनु० ?] इत्युक्तम् ? तदर्थमात्रं कथितमित्यदोषः ।

^१ उपसर्ग—टि०

^२ ननु चास्या ध्युत्पत्तौ इन्द्रियज्ञानस्यैव प्रत्यक्षशब्दवाच्यता स्याद् न योगिज्ञानादेरित्याह—टि०

^३ इन्द्रियज्ञानेऽक्षाधितत्वमर्थसाक्षात्कारित्वे च समवेतम्—टि०

^४ अनेन त्वलक्षाधि० A

^५ एकार्यसम्बद्धम्—टि०

^६ एकस्मिन्निन्द्रियज्ञाने—टि०

^७ लभ्यते—B N

यदि त्वक्षाश्रितत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं स्याद् इन्द्रियविज्ञानमेव^१ प्रत्यक्षमुच्येत, न मानसादि । यथा 'गच्छतीति गौ.' इति गमनक्रियाया व्युत्पादितोऽपि गोशब्दे गमनक्रियोपलक्षितमेकार्थसमवेत गोत्व^२ प्रवृत्तिनिमित्तीकरोति । तथा च गच्छत्यगच्छति च गवि गोशब्द सिद्धो भवति ।

मीयतेऽनेनेति मानम् । करणसाधनेन मानशब्देन^३ सारूप्यलक्षण प्रमाणमभिधीयते । लिङ्गग्रहण-सम्बन्धस्मरणस्य पश्चात् मानम् अनुमानम् । गृहीते^४ पक्षधर्मो स्मृते च

अथ प्रतिगतमाश्रितमक्षमित्यस्यामपि व्युत्पत्तौ मानस-स्वसवेदन-योगिप्रत्यक्षाणा न स्यात्प्रत्यक्षशब्दवाच्यतेत्याह—अक्षाश्रितत्वम् इति । चो यस्मात् । प्रवृत्त्यादिविभागेन शब्दस्य निष्पत्तिव्युत्पत्तिः । प्रवृत्तिरर्थाभिधानम् शब्दस्येति प्रकृतस्य प्रत्यक्षशब्दस्य । तुरवधारणे । किं तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तमित्याह—अनेन—इति । तुना व्युत्पत्तिनिमित्तादस्य भद व[17b]र्णयति । यत्तदोन्त्यमभिमवन्धात् यदक्षाश्रितत्वेनार्थसाक्षात्कारित्वमर्थापरोक्षीकरणमुपलक्ष्यते तदेव तु प्रत्यक्षशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । कथं पुनरन्यनामबद्धनान्यस्योपलक्षणम् ? मा भूदि(व)तिप्रसक्तिरित्याह—एकार्थसमवेतम् इति हेतुभावेन विक्षमणात् । यत् एकार्थसमवेतं ततो लक्ष्यत इत्यर्थः । एकस्मिन्नर्थे ज्ञानलक्षणेऽर्थसाक्षात्कारित्वमक्षाश्रितत्वेन समं समवेतम् । यद्यपि परमार्थतः समवायसमवायिनौ न स्तस्तथापि नद्व्यावृत्तिनिबन्धनयोस्तथाभूतवस्त्वाश्रयेण कल्पितयोरक्षाश्रितत्वार्थसाक्षात्कारित्वयोरैकार्थसमवायस्य च कल्पितस्य सम्भवादेवमभिधाने को विरोधः ? परप्रसिद्ध्या वा एवमुक्तमिति का क्षतिः ? एवमपि कथं पूर्वदोषातिवृत्तिरित्याह—सतश्चेति । साक्षात्कारित्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । चशब्द एव तस्मादिदमुच्यत इत्यर्थं द्योतयति ।

अक्षाश्रितत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते को दोष इति पार्श्वस्थस्याश्रुतचोदकवाक्यस्य वचनमाशङ्क्याह—यदि—इति । तुना भेदवदतद्वर्णयति ।

अथाभिधीयते—यदर्थसाक्षात्करणमक्षाश्रितत्वेन समवेतं तदवानेनोपलक्षणीयमिति तदवस्ये(स्थो) मानसादेरसदग्रह इति । न । अक्षजत्वस्योपलक्षणत्वेनाप्राधान्यादर्थसाक्षात्कारित्वमुपलक्ष्यमाणं प्रधानमुपलक्ष्यैव निवृत्तेरदोष एव । यथा काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यत्र । अन्ययाऽनापि काकत्वेनैकार्थसमवेतस्योपघातकत्वस्योपलक्षणात्, स्वादिभ्यो दधिरक्षा न स्यात् ।

अथ यदेवोपघातक(त्वं) काकेषु समवेतं तदवान्यत्रापि । तच्चोपलक्षितमिति तदन्यतोऽपि दधिरक्षोच्यते । अर्थसाक्षात्कारित्वेऽपि समानमिदमिति कथं न मानसादेः प्रत्यक्षशब्दाभिलाष्यत्वमिति । किं दृष्टमिदं यदन्यत्र व्युत्पादितोऽपि शब्दोऽप्यत्र तत्प्रवृत्तिविषयीकरोतीत्याह—यथेति । गुणममत्त्वं, केवलमपिरवधारणे गोत्वम(मित्य)स्मात्परो द्रष्टव्यः ।

प्रत्यक्षमूलत्वादनमानस्यादौ प्रत्यक्षमुपात्तं प्रत्येयम् । यत्र हि निमित्तान्तरं दर्शयितु-

^१ इन्द्रियज्ञानं A. P. H. E.

^२ जाति—टि०

^३ सामान्यलक्षणं—टि० अर्थसारूप्यं—टि०

^४ गृहीतपक्षं B

मर्थक्रियाक्षमे वस्तुरूपेऽविपर्यस्तमुच्यते । अर्थक्रियाक्षम च^१ वस्तुरूप सन्निवेशोपाधिवर्णात्मकम्^२ । तत्र यत्र भ्राम्यति तदभ्रान्तम् ।

ननु किमेकस्मिन् ज्ञान ज्ञानान्तरसम्भवोऽस्ति येनाय प्रतिषेध शोभेत ? कल्पनाज्ञानेऽपि च कल्पनान्तर नास्तीति तदपि कल्पनापोढ प्रमज्येतेति वचनावकाश पश्यन् कल्पनास्वभावे-
नेत्यादिनाऽस्य विवक्षितमर्थं स्फुटयति ।

एवञ्च ब्रुवन् कल्पनाऽपोढमित्यत्राचार्यीये लक्षणवाक्ये भावप्रधानोऽय कल्पनाशब्द । तेन कल्पनात्वेन रहितमित्यर्थं इति दर्शयति । घमिणा वा कल्पनास्येन धर्मन्याभिलाषससर्ग-
योग्यप्रतिभासत्वाख्यस्य निर्देशं दर्शयति । उभययाऽपि कल्पनास्वभावरहितमित्यर्थं इत्यस्य स्फुटी-
करणस्य घटनात् । कल्पना च वक्ष्यमाणलक्षणा ग्राह्या । एव च शब्दार्थं स्फुटयताऽनेन
यद् आचार्येदिग्नापीयप्रत्यक्षलक्षणरूपणावसरे—“कल्पना नामजात्यादियोजना । तेन यन्नाम्ना
नाभिधीयते, जात्यादिना च न व्यपदिश्यते विषयभेदानुविधायि यन् ज्ञान तत्प्रत्यक्षम्”
[न्यायवा० पृ० ६१] इत्यर्थं परिकल्प्य “अथ प्रत्यक्षशब्देन कोऽर्थोऽभिधीयते । यदि प्रत्यक्ष
कथमवाच्यम् ? अथ न प्रत्यक्षमवाचकस्तर्हि प्रत्यक्षशब्द । प्रत्यक्षत्वसामान्याभिधानेऽपि यदि
तद्व्यतिरेकि, न प्रत्यक्षमुक्तम् । अथाव्यतिरेकि । कथं नोक्तम् ? कल्पनापोढशब्देनापि यदि
तदुच्यते कथं न व्याघात ? अथ नोच्यते तस्योच्चारणवैयर्थ्यम् । प्रत्यक्ष कल्पनाऽपोढमिति
च व्यपदिश्यते, न चाभिधेयमिति कोऽप्यो भदन्ताद् वक्तुमर्हति” [न्यायवा० पृ० ४१] इत्यादि
यदवादीदुद्घोतकरस्तत्सर्वं कल्पनापोढशब्दार्थाऽपरिज्ञानविलसित तस्य तपस्विन इति सूचितम् ।

“इहाविमवादकत्वमभ्रान्तत्वमभिप्रेतम् । तेन द्विवन्त्रादिज्ञान व्यवच्छिन्नम्, योगाचा-
रमनमपि सगृहीत भवतीति पूर्वव्याख्यानमवमन्यमानोऽभ्रान्तशब्दस्यार्थमाह—अभ्रान्तम्
इति । अभ्रान्तमर्थक्रियाक्षमेऽविपर्यस्तं यत् तदुच्यते । न त्वविसवादकमिह गृहीतव्यमिति
बुद्धिस्य पश्चाद् व्यकतीकर्तव्यम् । अनर्थोऽपि वस्तुतयाऽव्यवसोपत इत्यर्थक्रियाक्षम इति विगण-
णम् । तर्ह्यर्थक्रियाक्षम इत्येवास्तु । न । अर्थक्रियाक्षमस्यैव वस्तुत्वज्ञापनार्थत्वात् । कि
तदर्थक्रियाक्षमम् ? किमवयवि ? अयान्यदेवेत्याह—अर्थक्रियेति । सन्निवेशश्चतुरन्वत्वादि प्रति-
भासधर्मः । स उपाधिविशेषण यस्य वर्णस्य वस्तुशब्दवाच्यस्य शुक्लादिपरमाणुसघातस्य
तथोत्पन्नस्य स तथा । सन्निवेशविशिष्टस्यैव वर्णस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थक्रियायामुपयोग-
दर्शनादेनदाहः । स एवात्मा स्वभावो यस्येति तत्तथा । एतच्च चाक्षुषज्ञानविषयमिन्द्रियेणोक्त
द्रष्टव्यम् । अन्यथा बहुसमञ्जस स्यादिति । अनेन परमाणुप्रचयमात्रस्यैवार्थक्रि[19a]या-
कारित्वं नावयविनस्तस्मात्त्वादिति सूचितम् । न भ्राम्यति न विपर्यस्यति—अन्वयाग्राहि न
भवति ।

स्यादेतत्—परमाण्वर्थं एव भवन्मते बाह्य वस्तु । सर्वं च विज्ञानं तेषु परममूढेषु

^१ ०क्षम वस्तु० A P E.

^२ ०धिधर्मात्म० P H

^३ धर्मोत्तरे सर्वत्र प्रतिपु 'कल्पनास्वभावरहितम्' इत्येव पाठो लभ्यते न तु 'कल्पनास्व-
भावेन रहितम्' इति ।

स्यूलाभासमाजायते । तत्कथं किञ्चिदभ्रान्तं नामेति ? अत्रोच्यते । एकसामग्रीजन्मना परमाणूनां भिन्नदेशस्वभावानां तद्वैतवभावत्च्छायालोकपरमाणुस्वभावान्तरं रहितत्वात्तिरन्तरत्वेन प्रतिभास एव देशवितानावभासात्त्वात् स्थौल्यं नापरं किञ्चित् । तत्र तथाभूतपरमाणुसमुदायनिष्ठं निर्विकल्पकं विज्ञानं कथं भ्रान्तं स्यात् ? यद्येकैकं परमाणुमनेकदेशवष्टम्भेन गृह्णीयात् पुनरनेकमनेकदेशवष्टम्भेन गृह्णन् । इतोऽपि विपर्ययेद् यदि भिन्नदेशान् परमाणून् एकदेशान् गृह्णीयात् । न चैतदस्ति, अणुमात्रकपिण्डप्रतिभासाभावात् । एकदेशग्रहणे हि पिण्डो भासेत अणुमात्रको न तु विततदेशः । न चानेकग्रहो भ्रमः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य तादात्म्यात् । तदयमर्थः — एकज्ञानग्राह्यान्त्याविधा बहवः परमाणवः स्यूला इति । एकोऽयं स्यूला इति तु तथाभूतप्रतिभासाश्रयेण व्यवस्थाप्यमानत्वात् प्रतिभासधर्म इत्युच्यते । न वस्तुधर्मः, प्रत्येकमपरिसमाप्तेरित्यलमिह विस्तरेण ।

ननु चैवमप्यन्योन्यमससृष्टस्वभावान् परमाणान् ससृष्टान् गृह्णन् विज्ञानं कथमिवाविपर्यस्तं नामेति । अत्राप्युच्यते । किमिदमससृष्टत्वमिष्टं भवता, यद् विपर्ययग्रहणाद् भ्रान्तं ज्ञानमुपवर्ष्यते ? किं नानात्पत्वम्, अथ नानादेशत्वम् जन रूपेणैव विजातीयेन व्यवहितत्वम्, आहोस्विदिन्द्रियान्तरग्राह्येणार्थेन व्यवकीर्णत्वम् ? तत्र यदि नानारूपत्वमससृष्टत्वमिष्टं तदा न कश्चित्ससृष्टग्रहो नाम सम्भवति यतोऽसृष्टा एव परमाणवः सर्वदा गृह्यन्ते । विततदेशस्वभावानामेव तेषामवभासनात् । यदि ह्येकरूपा भासेरन्, अणुमात्रकं पिण्डो भासेत । न तु विततदेशभासनं स्यात् । अथ नानादेशत्वमससृष्टत्वमभिप्रेतं तदपि नतरामससृष्टग्रहो यतो नानादेशा नीला परमाणवो नानादेशा एव च गृह्यन्ते । एकदेशत्वभासने हि पिण्डो भासेताणुमात्रक इत्युक्तम् । अथ रूपेणैव विजातीयेन व्यवहितत्वमससृष्टत्वं विवक्षितम्, तदा तु तदसम्भवादेव न तद्विपरीतग्रहः । यतो रूपान्तरव्यवधानरहिता एव निरन्तरा नीला परमाणवः, भासन्ते च तथाभूता इति कथं विभ्रमः । मध्यवर्तिनो विजातीयस्यालोकादिपरमाणोरनुत्पत्तरप्रतिभासनाच्च ।

अथ च्छायालोकपरमाणुरूपद्यमानं केन प्रतिबद्धो यतो नोत्पद्यते । न च शक्यं वक्तुम्—मध्ये परमाण्वोर्नास्ति परमाण्वन्तरस्थावकाश इति । यतो निरवयव परमाणुं सर्वत्र सावकाश इति । सत्यमेतत् । केवलं नावकाशाभावात् तदनुत्पत्तिरपि तु हेत्वभावात् । कस्माद् हेतुर्न भवति ? स्वहे[१०]त्वभावादित्यपर्यनुयोग एव । अथ भिन्नेन्द्रियग्राह्यस्पर्शादिव्यवकीर्णत्वमससृष्टत्वमभिमतम् । तदा समृष्टान् परमाणून् गृह्णाति विज्ञानमिति इन्द्रियान्तरग्राह्यशून्यान् गृह्णातीत्युक्तं भवति । तथा च न किञ्चिदतिष्ठत् । तथाहि यदि नामेन्द्रियान्तरग्राह्यस्पर्शादिर्न गृह्यन्ते तथापि नीलरूपं तावत् स्वदेशस्वभावस्थितं गृह्यन् एव । न च भिन्नन्द्रियग्राह्यशून्यानां स्वरूपं गृह्यमाणं विपरीतं गृहीतं भवति । देशकालाकारणामेकस्याप्यविपर्यासात् । न चाग्रहो भ्रम इति ।

ननु च परमाणूनामन्तराण्श्राकाशात्मकानि सन्ति । न च ते सान्तरा प्रतिभासन्ते । तत्कथमविपर्यास इति । अथ किमिदमाकाशं नाम । यदि रूपान्तरात्मकं तत्रास्तीत्युक्तम् । अथानि स्पर्शाद्यात्मकं तत्राप्युक्तम् । अथ सप्रतिषेद्धस्याभावः । एवमप्यवस्थाकाशम् । तदवकाशात्मन्तरमित्यन्यवस्तवन्तरं न किञ्चिदन्तरमित्युक्तं स्यात् । तथा निरन्तरा परमाणवः

एतच्च ^१लक्षणद्वयं विप्रतिपत्तिनिरासार्थम्, ^२ न त्वनुमाननिवृत्त्यर्थम् । यतः

इत्युक्तं भवति । ततो निरन्तराद्य परमाणवो निरन्तरा एव भ्रामन्ते । तन् विमुच्यतेऽनर-
माकाशम्, न च तत्प्रतिभासत इति ? यत्प्रत्यक्षतन्मग्नं साक्षाद्विषयप्रत्यक्षं तत्पर्यं भासेत ?

तन्वावाभासतनोऽप्यन्तरस्याभावे रूपमग्नः परमाणूनां प्रगज्येत । नैष दोषः ।
नास्माभिश्च्यते रूपमेव परमाणूनां देशो नैव इति । अपि तु भिन्नरूपदेशा उच्यन्ते
मध्यवर्तिविजातीयरूपरहितास्तथैव भासन्त इति तन् कथं रूपमसर्गप्रसाद् ?

ननु च रसादिदेशे नीलरूपं प्रतिभासते । ततश्चानर्हेण तद्देशतया गृह्यद् विज्ञानं कथम-
भ्रान्तं नामेति ? तत्राप्युच्यते । यदा देश प्रतिभासते तदा तस्मिन् देशे प्रतिभाममाने य. प्रति-
भासतेऽयं स देशविरहित उच्यते । यदि च रसादिदेशविविधाने प्रतिभासेन तदा तद्देशव्यापिनि
नीले गृह्यमाणे स्याद् भ्रान्तं विज्ञानम् । न च तत्र रसादि प्रतिभासते, इन्द्रियान्तरप्राहस्येन्द्रि-
यान्तरज्ञाने प्रतिभासायोगान् । तन् कुतस्तद्देशनीत्प्रहणम् ? नीलमेव हि भ्राममानं देश-
नापरो देश कश्चिदाभासते । इन्द्रियान्तरप्राह्याप्रतिभासे च गदरूपप्रतिभाम । सुदूररूप-
प्रतिभास एव च निरन्तरप्रतिभास । ततो निरन्तरा नीला परमाणवो गृह्यन्ते । तस्मात्
स्वदेशस्यापिनो नीलपरमाणवः स्वरूपेणैव गृह्यन्ते । ततो देशवालाकाराणामेकस्याप्यपरित्यागा-
श्रीलाभास विज्ञानमभ्रान्तमेव । सर्वं चैतद् ग्राह्यत्वं विनिश्चये धर्मोत्तरेणैव विस्तरेण
निरूपितमिति नेह प्रतन्यते ।

नन्वेमभ्रान्तत्वे योगाचारमतमसद्गृहीतं स्यात् । ग्राह्यप्राहृकाकारतया प्रवृत्ते
सर्वस्यैवामवञ्जविज्ञानस्यालम्बने भ्रान्तत्वात् । तत्पर्यं पूर्वव्याख्यानावज्ञा न त्रियत इति चेत् ।
उच्यते । न योगाचारनये लक्षणमिदम्, किन्तु सौत्रान्तिकनय एव । न च सर्वं विज्ञानवादे
योजयि[20a]नु शक्यम् । “तस्य विषय स्वलक्षणम्” इत्यादेरशक्ययोजनत्वात् । तस्मिन्
किं प्रत्यक्षलक्षणमिति चेत् । कल्पनापोढत्वमेव । द्विचन्द्रादिनिरास कथमिति चेत् सम्बन्धान
सदेवमित्यभिप्रायाददोषः । सौत्रान्तिकनयेऽपि किं नैव ? ततश्चाभ्रान्तप्रहणमतिरिच्यत इति
चेत् । सत्यमेतत् । केवल विप्रतिपत्तिनिरासार्थं वर्णयिष्यत इति । “इहाभ्रान्तपद तैमिरि-
कादिज्ञानव्यवच्छेदार्थम् । कल्पनाऽपोढप्रहण तु अनुमाननिरासार्थमिति” यत्पूर्वकैर्व्याख्यात
तद् व्यक्तमेवापहस्तयत्ताह—एतच्च—इति । चोऽवधारणे । विप्रतिपत्तिनिरासार्थमित्यतः परो
दृष्टव्यः । पूर्वोपामभिप्रेत प्रतिषेधति । न त्विति भेदार्थः । ननु किमुच्यते न त्वनु-
माननिवृत्त्यर्थमिति । यावत्तैकैकानुमाननिवर्तनादिति चेत् । उच्यते । लक्षणद्वयमिति द्वयोरुपा-
दान विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थम्, एकैकानुमानव्यवच्छेदमिदंरिति समुदितफलमेतत् । ततो
नानुमाननिवृत्त्यर्थमिति नानुमाननिवृत्त्यर्थमेवेति सावधारण निषिध्यते । यदि तु विप्रतिपत्ति-
निराधिकीर्यया क्रियमाणमनुमानं व्यवच्छिनत्ति न तदर्थमेव द्वयमिति ।

ननु नैव लक्षणद्वयमनुमानव्यवच्छेदार्थं पूर्वकैर्व्याख्यातम् । किन्तु कल्पनाऽपोढप्रहणमेव ।
अभ्रान्तप्रहणं तु द्विचन्द्रादिज्ञानव्यवच्छेदार्थम् ? तन् कथं न त्वनुमाननिवृत्त्यर्थम्, तथा,

कल्पनाऽपोढग्रहणेनैवानुमानं निवर्तितम् । तत्रासत्यभ्रान्तग्रहणे गच्छद्वृक्षदर्शनादि प्रत्यक्षं कल्पनाऽपोढत्वात् स्यात् । ततो हि प्रवृत्तेन^१ वृक्षमात्रमवाप्यते इति सवाद्कत्वात् सम्यग्ज्ञानम्, कल्पनाऽपोढत्वाच्च प्रत्यक्षमिति स्यादाशङ्का । तन्निवृत्त्यर्थम् अभ्रान्तग्रहणम् । तद्धि^२ भ्रान्तत्वात् न प्रत्यक्षम् । त्रिरूपलिङ्गजत्वाभावाच्च नानुमानम् । न च प्रमाणांतरमस्ति । अतो गच्छद्वृक्षदर्शनादि मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति ।

यत् कल्पनापोढग्रहणेनैवानुमानं निवर्तितमित्युच्यते इति चेत् । सत्यम् । केवलं यद्यभ्रान्त-ग्रहणं व्यवच्छेदार्थमेव तदानुमानव्यवच्छेदार्थमेव युज्यते । न तु द्विचन्द्रादिज्ञाननिरासार्थम् । तस्य सम्यग्ज्ञानाधिकारादेव व्यवच्छेदसिद्धेः । तथा हि द्विविधं सम्यग्ज्ञानमिति प्रस्तुत्य लक्षणमिदं विधीयमानं तदधिकारेणैव विहितं भवति ।

नन्वेव सति कल्पनापोढग्रहणेनैव निवृत्तेरभ्रान्तग्रहणमतिरिच्यते । अयमपरस्तेषां दोषोऽस्ति । न तु द्विचन्द्रादिज्ञाननिवृत्त्यर्थमिदं युज्यते इति धर्मोत्तरस्यागमः । यद्येतदर्थमभ्रान्तग्रहणं न भवति तर्हि किमनेनेत्याह—तत्र—इति ।

ननु गच्छद्वृक्षदर्शनादेः कल्पनापोढस्यापि विसवाद्कत्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावादेव व्यवच्छेदे सिद्धे किमेतदर्थेनाभ्रान्तपदेनेत्याह—ततो हि—इति । वृक्षमात्रमिति गमनेनाऽनवच्छिन्नम् । इति हेतोः । अस्तु सम्यग्ज्ञानम् प्रत्यक्षसम्भावना त्वम्यं कथम् ? न हि यदेव सम्यग्ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव प्रमञ्जैनाह—कल्पना—इति । च. सवाद्कत्वापेक्षया समुच्चयार्थं । इतिकरणेनाशङ्काया स्वरूपं दर्शयति । आशङ्का चेयमीदृशी योक्ती द्रष्टव्या । यद् वा चो यस्मादर्थे असत्यभ्रान्तग्रहणे स्यादियमाशङ्का । यदि सत्यपि स्यात्तदा किमनेनेत्याह—तन्निवृत्त्यर्थमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमात्रम् । अनेन एतद् दर्शयति—यद्यपि परमार्थं सम्यग्ज्ञानाधिकारादेवमादिज्ञानं व्यवच्छिद्यते । तथाप्यसमवाद-वादिनामाहृत्य विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं क[20b]र्तव्यमेवाभ्रान्तग्रहणमिति ।

स्यादेतत्—किमभ्रान्तग्रहणेनाधिकं कृतम् । येनैतद् विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं भवतीत्याशङ्काया दूरस्थितमपि गच्छद्वृक्षदर्शनादि मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवतीति योजनीयम् । इतिना उक्तेराकारं कथयति । उक्तं प्रकाशितं भवत्यभ्रान्तग्रहणेनेति प्रकरणान् । कुतो मिथ्याज्ञानं तदुक्तमित्यपेक्षायाः प्रथममुक्तं तदिति योजनीयम् । हिर्यस्मान् । ततोऽयमर्थः—यस्मान् तद् गच्छद्वृक्षदर्शनादि भ्रान्तत्वात् न प्रत्यक्षम्, अतो मिथ्याज्ञानमित्यभ्रान्तग्रहणेनैव भवति । भवतु भ्रान्तत्वादप्रत्यक्षम्, अनुभूतिरूपत्वे स्वनिर्दिष्टे कथमस्य तत्रात्प्रमित्याशङ्काया योज्यम् । चो यस्मान्प्रानुमानम् । कथं नानुमानम् ? त्रिरूपलिङ्गजत्वाभावात् । यद्येवमन्यत्रमाणं भविष्यति, तथापि कथं मिथ्याज्ञानमित्याशङ्काया वाच्यम् । चो यस्मान्नाभ्यां प्रमाणांतरमस्ति । अतः प्रत्यक्षत्वादिस्वभावत्वाभावात् । यद् वाऽतोऽभ्रान्तग्रहणादित्यर्थः ।

नन्वनुमानादिरूपनिराकरणे यद्यभ्रान्तग्रहणस्य व्यापारो भवेत्, भवेदेव मिथ्याज्ञानत्वाभिधाने सामर्थ्यं यावतो(ता) यथा स्वयमुपपत्त्यैवानुमानादिभावो व्युदस्तस्तन् कथमभ्रान्त-

यदि मिथ्याज्ञानम कथं ततो वृक्षावाप्तिरिति चेत्, न ततो वृक्षावाप्ति । नाना देशगामी हि^१ वृक्षस्तेन परिच्छिन्न । एकदेशनियतश्च वक्षो वाप्यते । ततो यद्देशो^२ गच्छदवृक्षो दृष्ट तद्गोपवाप्यते । यद्गोपवाप्यते^३ स न दृष्ट इति न तस्मात् कश्चिदप्योऽवाप्यते । ज्ञानान्तरादेव तु^४ वृक्षादिरयोऽवाप्यते । इत्यवमभ्रातग्रहण विप्रतिपत्ति निरासायम् ।

तथा^५ अभ्रान्तग्रहणेनाप्यनुमान नियतिते कल्पनापोडग्रहण^६ विप्रतिपत्तिनिराकरणा

ग्रहणन तमिथ्याज्ञानमित्युक्त भवतीत्युच्यते । सत्यम् । किंत्वनुमानादिरूपतानिराकरण हेतुना दत्तसाहाय्येन ज्ञानान्तग्रहणन तमिथ्याज्ञानमित्युक्त भवतीत्युक्तमिति बोद्धव्यम् ।

ननु प्रत्यक्षलक्षण^७स्यस्याप्रयक्षतैव दायितव्या तत्किमनुमानादिरूपतानिराकरणम् प्रकृत कृतमिति चेत् । अप्रत्यक्षत्वप्रमाणं प्रसङ्गन वृत्तमिति का क्षति ?

प्रदीत्यादि मुगमम् । केवलं तत् इति गच्छदवृक्षदगन्तव्यामिथ्याज्ञानात्परिच्छिन्नो दृष्ट । वक्ष इति वक्षस्तेन प्रयनादुच्यते न त्वमौ तथाऽवभासमानो वक्ष एव । एकदेशनियत इति प्राप्यमाणपरमायवक्षाभिप्रायणोक्तम् । चो हेतौ । तत्स्वस्मादनन्तरोक्तात् कारणात् । चो प्राप्यमाणाद भदमस्य दायति । इति हेतौ । तस्मामिथ्याज्ञानात् ।

ननु ततोऽपि प्रवृत्तस्यास्ति च्छायाद्यथक्रियाकारिरूपस्य पादपस्य प्राप्तिस्ता कथमपहनयन इति ? आह—ज्ञानान्तराद—इति । तद्गोपसपणजमन स्थितवक्षप्रतिभासात्मनो ज्ञानान्तरात् । तत्र मिथ्याज्ञानमर्थिन प्रवृत्तिमात्रहेतुन तु वक्षप्रापकमिति सक्षपार्यं । यदि मिथ्याज्ञानत्वप्रतिपत्तिनाथमभ्रान्तग्रहण न तर्हि विप्रतिपत्तिनिराकरणाथमियाह—एवम् इति । एवमित्यनना नन्तरोक्तस्वोपपत्तिप्रकारस्यावारो दणित । ततोऽयमथ—एवमनन्तरोक्तेन युक्तिप्रकारेण । एतादृशमपि प्रत्यक्षमिति विरुद्धाया प्रतिपत्तिनिरामाथमभ्रान्तग्रहणमिति । यद्यवमभ्रान्तग्रहणमेव विप्रतिपत्तिनिराकरणाथम् । न तु कल्पनापोडग्रहणम् । उक्ते च द्वयमेतन् तन्निरासाथमियाशाब्दक्याह—तथति । यथाऽभ्रान्तपद तथदमित्यथ ।

विप्रतिपत्तिनिराकरणाथमिति प्रत्यक्षपष्ठभाविनोऽपि त्रिकल्पस्य ध्यावहारिकलोकाध्यवसायनाभ्रान्तस्य यप्रयक्षत्व कश्चिद्विष्टम् तन्न[21a]राकरणाथमिति द्रष्टव्यम् । तत्रामति कल्पनापोडग्रहण घटोपमित्यादिज्ञान प्रयक्षमभ्रातवात् स्यात् । ततो हि प्रवृत्तन घटादिरथ प्राप्यते इति सवादकवात्सम्यग्ज्ञानमभ्रान्तवाच्च प्रयक्ष स्यात् (दित्या) शब्दात् । तन्नित्यथम् । कल्पनाभवत्वान् प्रयक्षम् त्रिकल्पिज्ञानवाभावाच्च नानुमानम् ।

^१ गामी वक्ष — C

^२ यो देशा यस्य—टि०

^३ ० प्यते न स दृष्ट इति—C

^४ दव च व० B D

^५ तथत्वारभ्य विप्रतिपत्तिनिराकरणाथमित्यन्त पाठो नास्ति—A P E H

^६ सविकल्पकज्ञानमपि प्रत्यक्षमित्युक्त मीमांसक यथा अस्ति ह्यालोचना' [मीमांसा श्लो०] पत्र—श्लो० न्यादि । एतस्य विप्रतिपत्ति —टि०

धर्मम्^१ । भ्रान्त हि अनुमान स्वप्रतिभासेऽनर्थे^२ ऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तत्वात् । प्रत्यक्ष तु ग्राह्ये रूपे न विपर्यस्तम् ।

न तु अविसवादाकमभ्रान्तमिह प्रहीतव्यम् । यत् सम्यग्ज्ञानमेव प्रत्यक्षम्, नान्यत् । तत्र सम्यग्ज्ञानत्वादेवाऽविसवादाकत्वे लब्धे पुनरविसवादक^३ग्रहण निष्प्रयोजनमेव । एष हि वाक्यार्था स्यात्—प्रत्यक्षास्य यदविसवादक ज्ञान तत् कल्पनापोढमविसवादक चेति । न चानेन द्विरविसवादकग्रहणेन किञ्चित्^४ । तस्माद् ग्राह्येऽर्थक्रियाक्षमे वस्तुरूपे यदविपर्यस्त तदभ्रान्तमिह वेदितव्यम् ॥

कीदृशी पुन कल्पनेह गृह्यत इत्याह—

अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा^१ प्रतीतिः कल्पना ॥५॥

^१अभिलापेत्यादि । ^२अभिल^३प्यतेऽनेनेति अभिलाप वाचक शब्द । अभिलापेन संसर्ग—^४अभिलापसंसर्ग—एकस्मिन् ज्ञानेऽभिधेयाकारस्याभिधानाकारेण सह ^५ग्राह्याकारतया

न च प्रमाणान्तरमस्ति । अतो घटो यमित्यादिज्ञानमसम्यग्ज्ञान भवतीति पूर्ववद् वचनीय योजनीय च ।

ननु च सवादिनोऽस्य कथमसम्यग्ज्ञानत्वम् ? यदि नाम विमवादाकत्वलक्षणम् असम्यग्ज्ञानत्व नास्ति तथापि गृहीतार्थग्राहिणोऽस्यापूर्वाधिगमाभावात् करणार्थमाधरूपमसम्यग्ज्ञानत्व स्मरणदेरिव किं नानुमन्यत ? जात्यादिविशिष्टवस्तुग्राहिणोऽस्यापूर्वाधिगमोऽस्तीति चेत् । इदमन्यत्र विस्तरेण निरस्तमित्यास्ता तावदिहेति । स्वप्रतिभास इत्यादेर्यन्त्यस्य तु सत्यमर्थं विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणवाक्यविवरण विवेचयिष्यन्तो विवेचयिष्याम । सम्प्रति यद् दोषदर्शनात्पूर्वेषा व्याख्यानमवमन्यान्यथाऽयमभ्रातार्थं व्याचष्ट त कण्ठोक्तं कर्तुं तेषामभिमत मभ्रातार्थं पूर्वं सामर्थ्याद्विपिद्धमपि साक्षानियमज्ञाह—न तु—इति । तुरतिशय । यत् इत्यादि वेदितव्यमियन्त मुबोधम् ।

यदि जात्यादियोजनात्मिका कल्पना । सा जात्याद्यभावादेव न सम्भवति । अथ ग्राह्यग्राहकभावेन प्रवर्तमान ज्ञान कल्पना तदा सर्वमसर्वज्ञज्ञान तथा प्रवृत्तमिति किमवशिष्यते यदविकल्पक स्यादित्यभिप्रत्य कल्पनाया स्वरूपं पृच्छति—कीदृशीति सामान्यतः पृच्छति । पुनरिति विशेषतः । इहेति प्रत्यक्षलक्षणे । अभिलप्यते उच्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाचक शब्द । स च सङ्गत

^१ विप्रतिपत्तिनिरासार्थम्—B C D N

^२ सामान्ये—टि०

^३ वादग्रह० E वादकत्वग्रह C

^४ न किञ्चित् प्रयोजनम्—टि०

^५ भासप्र ० B P E H N

^६ अभिलापेति—E P । नास्ति—A B H N

^७ ननु न(च) यद्यपि तस्मिन् ज्ञाने आकारयोर्मिलन तथापि शब्दार्थयो संसर्गो नास्तीत्याह—टि०

^८ अभिलाप्यते—A P H E

^९ नास्ति—'अभिलापसंसर्ग' इति—A P E

^{१०} वाच्यरूपत्वेन—टि०

मिलनम् । ततो यदंकारस्मिञ्ज्ञानेऽभिधेया^१भिधानयोराकारो^२ सनिविष्टो भवतस्तदा समुष्टे अभिधानाभिधेये भवत । अभिलापससर्गाय योग्योऽभिधेयाकार(रा)भासो^३ यस्यां प्रतीतो सा तथोक्ता ।

तत्र काचित् प्रतीतिरभिलापससुष्टाभासा^४ भवति । यथा व्युत्पन्नसंज्ञेतस्य घटाय-कल्पना घटशब्दससुष्टार्यावभासा^५ भवति । काचित्त्वभिधेयानाससुष्टायां अभिलापससर्ग-योग्याभासा भवति । यथा बालकस्याव्युत्पन्नसंज्ञेतस्य कल्पना । तत्र 'अभिलापससुष्टाभासा^६ कल्पना' इत्युक्ताव्युत्पन्नसंज्ञेतस्य^७ कल्पना न समुह्यते^८ । योग्यग्रहणे^९ तु^{१०} 'तापि समुह्यते । यद्यपि अभिलापससुष्टाभासा^{११} न भवति तदहर्जातस्य^{१२} बालकस्य कल्पना, अभिलापससर्ग-योग्यप्रतिभासा तु भवत्येव । या चाभिलापससुष्टा तापि योग्या । तत उभयोरपि योग्य-ग्रहणेन सग्रह ।

कालेन दृष्टेन रूपेणैक्यमापादितोऽन्तर्जल्पाकारस्तथा प्रतिभाममानो वाच्य । ससर्ग-पदन सार्धमस्य विग्रह प्राह—अभिलापेन—इति । अभिलापेन वाचकेन ससर्गं सम्बन्ध । 'तृतीये [पाणिनि २ १ ३०]नि यागविभागात्समास । अथवाऽर्थक्यनमिदं कृतम्, समासस्तु पृथीतत्पुरय कार्यं ।

कथं पुनर्वाच्यवाचकयोः ससर्गं सम्भवतीत्याह—एकस्मिन् इति । प्राह्याकारतया भोल नमित्येकज्ञानप्राह्याकारतयाऽवस्थानमिति वाच्यम् । अर्थाकारदत्ते^१ वाचकशब्दाकारेण सहैकज्ञानाहदो भवति तदा वाच्यवाचकयोः ससर्गं इति यावन् । भवत्वभिधानाभिधेयाकारयोरेकज्ञानारोहः । किमेतद्विज्ञानाभिधानाभिधेये वाच्यवाचकतया सम्बन्धे भवन्, येन तद्ग्राहिं विज्ञानसर्विकल्पकस्यादित्याशङ्कयोपसंहारव्याजेनाह—तत इति । यदाकारो सनिविष्टो प्रतिभासितो भवतस्तदा समुष्टे तयातया सम्बन्ध भवत । एकस्मिन् ज्ञाने विशेष्यविशेषणत्वेनाकारप्रतिभास एवानयोर्वाच्यवाचकत्वग्रहणमिति भावः । अभिलापससर्गाय योग्य इत्यर्थक्यनमिदं [21b]कृतम् । समानस्त्वभिलापससर्गाय योग्य इति कर्तव्यम् । तादर्थ्यंचतुर्थ्यां प्रकृति-विकार एव समासात् ।

यद्येवमभिलापससुष्टप्रतिभासेऽप्येवास्तु किं योग्यग्रहणेनेत्युपालम्भ पश्यन् यथाऽस्य साकल्य तथा दशमित्युपक्रमते—तत्रेति । वाक्योपन्धामे चेतत् । अभिलापससुष्ट आभासो यस्या मा तथा । कस्येवेत्याह—यथेति । इदमस्य वाच्यमिदमस्य वाचकमित्युभयाग्राव-

१ ०ज्ञानेऽभिधानाभिधेययो —B

२ ०कारो निविष्टो B

३ अभिधेयाभासो A P H E अभिधेयाकाराभासो—N

४ ०लापेन समु० A P H E N

५ नास्ति B D

६ ०सुष्टप्रतिभासा D समुष्टप्र[ति]भासा B

७ नास्ति 'कल्पना इति A B P H E N

८ समुह्यते C

९ ०ग्रहणेन तु C

१० बालकल्पना—टि०

११ ०सुष्टप्रतिभासा C A

१२ नास्ति 'बालकस्य इति A P E

असत्यभिलापसमं कुतो योग्यतावसितिरिति^१ चेत् । अनियतप्रतिभासत्वात् ।
^२अनियतप्रतिभासत्व च प्रतिभासनियमहेतोरभावात् । प्राह्यो ह्यर्थो विज्ञान जनपन्नियत-
 प्रतिभास कुर्यात् । यथा रूप चक्षुर्विज्ञानं जनपन्नियतप्रतिभास जनपति । विकल्पविज्ञानं
 त्वर्थाश्रोतृद्यते । तत प्रतिभासनियमहेतोरभावादनियतप्रतिभासम् ।

लम्बिज्ञान सङ्केत, शब्दार्थप्रयोगप्रतिपत्त्यो कार्यकारणभावरूपो वा । व्युत्पन्नो ज्ञात
 सकेतो येन सा व्युत्पन्नसकेत । तस्य यदि सर्वैव तादृशी तदा काचिदिति न धाच्यम,
 योग्यग्रहणेन च न किञ्चिदित्याह—काचिद् इति । तु व्युत्पन्नमकेनप्रतीतेर्बालप्रतीतिं भेदव
 तीमाह । कस्य सदृशी सभवतीत्याह—यथेति । बालक इत्यल्पार्थं कन् । यद्यभिलापसम्-
 ष्टाभासेति कृतेऽपि तथाभूताया प्रतीते मग्रह कृन तर्हि योग्यग्रहणेनेत्याह—तत्रेति ।
 तपोर्मध्येऽप्युत्पन्नसकेतस्य धा सा न समृह्यते । कदा तु समृह्यतेत्याह—अभिलापेति । अर्थप्र
 दर्शनत्वादस्याभिलापसम्प्लष्टाभासा प्रतीति कल्पनेत्युक्तौ वचने सतीत्यर्थं । इतिनोक्तेराकार
 कथित । असति तावदय दोष । यदि सत्यपि योग्यग्रहणे तदसग्रहस्तथापि कि तेनेत्याह—
 योग्येति । तुरकरणावस्थाया विशेषमाह । न केवल तत्सम्प्लष्टाभासेत्यपिशब्द । तथावि
 धबालस्य च कल्पनाऽनुमानसिद्धा । तेन साऽवश्य ग्राह्येति भावः । कथ पुनर्योग्यग्रहणेन
 तस्या मग्रह इत्याह—यद्यपीति । निपातसमुदायोऽय विशेषाभिधानार्थाभ्युपगमे सर्वत्र ।
 अङ्घ्रि जात जन्मास्येति तथा । अङ्घ्रि वा जात उत्पन्न इति तथा । अहर्जातस्यैतदहर्जा
 तस्येति द्रष्टव्यम् । यद्यव व्युत्पन्नमङ्घ्रतस्य सा कथ सङ्गृह्यत इत्याह—या चेति । च
 पूर्वापेक्षया समुच्चये । यदि सा तत्ससर्गयोग्या न स्यात्कथ तत्ससगमनुभवेदिति भावः । यत
 एव तस्मात् ।

ननु प्रतीतप्रतिभासस्य तत्ससर्गानुभवान्ययानुपपत्त्या योग्यता कल्पनीया । न च
 बालकल्पनाया अभिलापससर्गाऽस्ति, सङ्केताव्युत्पत्त । तत्कथ योग्यता कल्प्यतामित्यभि
 सन्धिना असतीत्यादिना पूर्वपक्षमुत्थापयति । एव चोदमित्वाऽनुमानत सा सिद्धप्रतीति
 मन्वान साधनमाह—अनियतेति । प्रतिनियताकारत्वाभावादित्यर्थं । प्रकरणापन्न साध्य
 हेतौ चाभिहिते सुकर साधनप्रयोग इति प्रयोग न जगौ । एवमुत्तरत्रापि हेतुमात्राभिधानऽ-
 स्यायमभिप्राय प्रत्येतव्य । प्रयोगस्त्वेवमिह कर्तव्य—योऽनियतप्रतिभासो विकल्प, स
 शब्दससर्गयोग्यो यथाच्छात्रविकल्प । अनियतप्रतिभासश्च बालविकल्प इति भवत्येव प्रयोग ।
 केवलमिदमत्र निरूप्यताम् । बालस्य विकल्प एव कुत सिद्धो यनदमुत्तराणि चेतदङ्घ्रिनि
 साधनानि ना[22a]श्रयासिद्धानि स्युरिति ? नैपदोप । अनुमानसिद्ध विकल्प धर्मिण कृत्वाऽ-
 मीपामुपादानस्याभिप्रतत्वात् । तत्पुनरनुमानमनेन सुज्ञातत्वानोपन्यस्तमिति वेदितव्यम् ।
 एव तद् द्रष्टव्यम्—या नियमवती प्रवृत्ति क्वचिन्प्राणिन, सा विकल्पपूर्विका । यथा
 व्युत्पन्नसङ्केतव्यवहारस्याद्यादिविषया प्रवृत्ति । नियमवती च तदितरपरिहारेण स्तनादौ
 प्रवृत्तिर्बालकस्येति कार्यहेतु । सा च तादृशी प्रवृत्ति प्रत्यक्षाधिगतेति स्वसिद्धौ न प्रमाणान्तर

^१ योग्यत्वावसिति C D B

^२ ननु च विकल्पज्ञानस्यानियतप्रतिभासित्वमेव न सिद्धम्—टि०

कुत पुनरेतद्विकल्पोऽर्थाभ्रोत्पद्यत इति ? 'अयंसन्निधिनिरोपेक्षत्वात् । बालोऽपि हि यावद् दृश्यमान स्तनं 'स एवायम्' इति पूर्वदृष्टत्वेन न प्रत्यक्षमुदाति तावन्नोपरतददितो

प्रयोजयति । न पुनरनेन बालोऽपि हीत्यादिना विकल्पसाधनमुपन्यस्तमिति मन्तव्यम्, यथाऽर्थाभ्याख्यातम्, अयंसन्निधिनिरोपेक्षत्वसिद्धिप्रदर्शनो मुखत्वात्तस्य ग्रन्थस्येति ।

ननु च परोक्षत्वात्संस्थानियतप्रतिभासत्वमदिहे सन्दिग्धासिद्धोऽयं हेतुरिति । आह— अनियतप्रतिभासत्व च—इति । चो यस्मादित्यस्मिन्नर्थे । प्रतिभासस्य ज्ञानाकारस्य नियम— अर्थाकार एवाय शब्दाकार एव वा, रूपाकार एवाय रसाकार एव वेत्यात्मको वा तस्य हेतुर्जनक तस्माद् । अभावादनुत्पादात् । भवन भाव उत्पादस्तन्निपघाद् अभावोऽनुत्पाद एव । प्रतिभासनियमहेतोरभावाद्—अविद्यमानत्वादिति व्याख्याने तु यथाश्रुति व्यधिकरणासिद्धो हेतु स्यात् । अन्यथा हेतुवचन तु क्रियमाणे तत्रार्थे हेतुरनभिहित एव स्यात् । साधन- स्वरूपमात्रकथने चात्र धर्मोत्तरस्य शैली लक्ष्यते । कुत पुनरेतद् विकल्पोऽर्थाभ्रोत्पद्यत इति च पूर्वपक्ष सूत्यानो न स्यात् । मूढा शीर्वा यथा कथञ्चिन् सर्वस्यास्य समर्थने च वक्तुर- कौशल स्यादिति ।

ननु प्रतिभासनियमहेतुषु कश्चन । स च तत्र भविष्यति । अय विशिष्ट' । वनव्यस्तशाऽपी यत सकाशादनुत्पादात्तयात्व ज्ञातव्यमित्याह—ग्राह्य इति । यद्यर्थं इत्येव क्रियत तदेन्द्रियमन्वेषो ज्ञान जनयतीति तस्याप्याकारनियामकत्व स्यात् । न चापोद्धार- द्वारेण तस्याकारविषयहेतुत्व व्यवस्थापितम्, अपि तु विषयग्रहणप्रतिनियमहेतुत्वमिति ग्राह्य ग्रहणम् । ग्राह्य आलम्बन । यद्यव ग्राह्य इत्यवास्तु । अपोहस्यापि ग्राह्यताऽस्ति । न चाऽपी प्रतिभासनियमहेतु । अतस्तन्निदृश्यमर्थोऽर्थक्रियासमर्थ इति कृतम् । कुर्वात् कर्तुं शक्नोति । अपोद्धारेण तत्रैव तच्छक्नेरवधृतत्वान् । अत्र निदर्शन यथेति । नियतप्रति- भासमिति शब्दाकारपरिहारेणार्थाकारधार्येव रसाकारपरिहारेण रूपाकारधार्येव चेति । यद्येव बालविकल्पोऽपि अयदिवोत्पत्स्यते, ततो नियतप्रतिभासो भविष्यतीत्यायादस्य पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गेन स्मारयति—विकल्पेति । तुहदाहृताद विज्ञान भिनत्ति । एष तु प्रयोग कार्यं—यदर्था- भ्रोत्पद्यते ज्ञान तन्नियतरनिभाम न भवति । यथा व्युत्पन्नव्यवहारस्यातीतादिस्मरणम्, रूपरसादिसङ्कलनाज्ञान वा । नोत्पद्यते चा[22b]र्थाद् बालकस्य विकल्प इति व्यापकानुप- लब्धि ।

ननु बालविकल्पस्य परोक्षत्वात् तत् उत्पत्तिरनुत्पत्तिर्वा न शक्यते निश्चेतुम् । अतोऽयं सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यभिप्रय चोदयति कुत इति सामान्यहेतो प्रश्न । पुनरिति विशेषस्य । विदग्धोक्त्या चाय क्षणे किम प्रयोग । तेन न कुतरिचदतोरिदमित्यर्थं । हेतुमाह—अर्थेति । एव तु प्रयोग करणीय—यज्ज्ञान स्वोत्पत्तावर्थसन्निधिनिरोपेक्ष तदर्थोत्पद्यते । यथा व्युत्पन्नसङ्कलनस्य चिरनष्टवस्तुविषय विज्ञानम् । अयंसन्निधिनिरोपेक्ष च बालविकल्पविज्ञानमिति विरुद्धव्यभिचोपलब्धि । असिद्धिमस्या परिहर्तुं भूमिका रचयताह—बालोऽपि हि—इत्यादि ।

मुखमर्पयति स्तने । पूर्वदृष्टापरदृष्टं चार्थमेकीकुर्बन्द् विज्ञानमसनिहितविषयम्, पूर्वदृष्टस्यास-
निहितत्वात् । असनिहितविषय चार्थनिरपेक्षम् । अनपेक्ष च प्रतिभासनियमहेतोरभावा-
द्विनियतप्रतिभासम् । तादृश चाभिलापससर्गयोग्यम् ।

न केवल व्युत्पन्न इत्यपिशब्द । हिर्यस्मात् । यावदिति निपातोऽवधौ । पूर्वदृष्टत्व पूर्व-
दर्शनविषयत्वम् । तेन यो मया पूर्व क्षुत्प्रतिघातहेतुत्वेन प्रतिपन्न स एवाऽयमिति प्रत्यवमर्षस्य
रूपमाचष्टे । न प्रत्यवमृशति न प्रत्यभिजानाति । तावदित्यप्यवधौ । उपरत रुदित यस्मात्
स तथा सन्नापयति । सर्वैरेव स्वसततावेवमादिव्यवहारस्य दृष्टदृश्यमानयोरेकीकरणकारण-
त्वेनावगतत्वादेवमुच्यते । तस्यैव चान्यत्र लोप्टादी ङीकितेऽपि तथाऽदर्शनाच्च ।

ननु बालस्य करणानामपाटवात् सकेताग्रहणाच्च नान्तर्जल्पाकारोपि शब्द सभवति ।
सभवे वा योग्यग्रहणानर्थक्यम् । तत्कथमेव यावन्न प्रत्यवमृशति—इत्युच्यते ? उच्यते ।
अनर्थैव हि भङ्गपा अस्ति सा काचिद् दृष्टदृश्यमानयोरेकीकरणावस्था या तत्र निमित्तमिति
प्रतिपाद्यते । सा च शब्देन प्रतिपाद्यमाना अभ्यस्तेनामुना शब्देन प्रतिपाद्यते । न पुनरेव-
मेवासी प्रत्यवमृशतीत्युच्यते ।

ननु द्वितीयादिदर्शनकाले भवतु पूर्वदृष्टापरदृष्टयोरेकीकरणेन मुखापंगम्, भूमिपातानन्तर
तु कथम् ? न खलु स्तनमद्राक्षीद् असौ येन दृष्टेन दृश्यमानमेकीकृत्यापंगयेत् । तदा तु
जन्मान्तरानुभवादिनि ब्रूम । तत्रापि जन्मनि जन्मान्तरानुभवबलात् । न चादिमान् ससार
इति का क्षति ? शब्दाकारोऽपि तत्रास्त्येव । तत् किमनेन योग्यग्रहणसफलीकरण-
प्रयासेनेति चेत् । अस्तु तत्र जन्मान्तराभ्यासात् समुच्छित शब्दाकार, मा च भूत्
सर्वथा पश्चाद्ब्युत्पत्स्यमानेन विशिष्टेन शब्देन समुष्टार्थप्रतिभास, न भवति तस्य विकल्पप्रत्यय
इत्युच्यते । स एवायमिति पूर्वदृष्टत्वेन स्तन प्रत्यवमृशतु । किमत इत्याह—पूर्वदृष्टेति ।
पूर्वदृष्ट चापरदृष्ट चेति द्वन्द्वैकवद्भाव । चोऽवधारणे कुर्बदित्यस्मात्परो द्रष्टव्य । हेतौ
वा शतुप्रत्यय ।

तेनायमर्थ —यस्मात्पूर्वदृष्टापरदृष्टमेकीकरोत्येव तस्मादसन्निहितविषयमिति । तथा
कुर्बदपि कथमसन्निहितविषयमित्याह—पूर्वदृष्टत्वस्य^१—इति । अयमाशय —पूर्वदर्शनविषयत्व
पूर्वदृष्टत्वमुच्यते । निवृत्ते च पूर्वदर्शने पूर्वदर्शनविषयत्व वस्तुनो नास्ति । तदुत्तरकालभाविना
ज्ञानेन पूर्वज्ञानविषय[23a]यत्वमसन्निहितमेव वस्तुनो दृश्यत इति । भवत्वसन्निहितविषयम्,
अर्थसन्निधिनिरपेक्ष तु कथं सिद्धमित्याह—असन्निहितेति । चो यस्मात् । असन्निहितविषयम-
र्थसन्निधिनिरपेक्षम् । अनेनार्थसन्निधिनिरपेक्षत्वेऽर्थसन्निधिनिरपेक्षत्व हेतुमाह । ईदृशस्तु
प्रयोगो ज्ञातव्य —यदसन्निहितविषय ज्ञान तदर्थसन्निधिनिरपेक्षम्, यथाऽतीतानागतविषयो-
ऽस्मदादिविकल्प । पूर्वदृष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानाच्च बालविज्ञानमसन्निहितविषयमिति स्वभाव ।

सम्प्रति शिष्याणां मुखप्रतिपत्त्यं यथोत्तरोत्तरस्य हेतो सिद्धी पूर्वपूर्वस्य हेतो सिद्धि-
र्भवति तथा दर्शयति—अनपेक्ष च—इति ।

१ धर्मात्तरे सर्वप्रतिष्ठा 'पूर्वदृष्टस्य' इति पाठ—स०

इन्द्रियविज्ञानं तु संनिहिताय^१ भात्रप्राहित्वाद्येतापेक्षम् । अयस्य च प्रतिभास-
नियमहेतुत्वाप्रियतप्रतिभासम् । ततो नाभिलापसंसर्गयोग्यम् ।^२

अत एव स्वलक्षणस्यापि वाच्यवाचकभावमभ्युपगम्ये^३ तदविकल्पकत्वमुच्यते । यद्यपि
हि स्वलक्षणमेव वाच्य वाचकं च भवेत् तथापि अभिलापसंसृष्टार्थं^४ विज्ञानं सविकल्पकम् ।
न चेन्द्रियविज्ञानम् अयं नियमितप्रतिभासत्वाद् अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं भवतीति
निविकल्पकम् ।

श्रोत्रज्ञानं^५ तर्हि^६ शब्दस्वलक्षणप्राहि^७ शब्दस्वलक्षणं च^८ किञ्चिद्वाच्यं किञ्चिद्वाचकम्-
इत्यभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभास स्यात् । तथा च सविकल्पक स्यात् ।

नेय दोषः । सत्यपि स्वलक्षणस्य वाच्यवाचकभावे सवेतकालदृष्टत्वेन गृह्यमाणं

ननु किमनियतप्रतिभासत्वे साध्येऽयं निरपेक्षत्व हेतुयनेन तथा सदनियतप्रतिभासमि-
त्युच्यते । प्रतिभासनियमहेतोरिति च मध्यवर्ती च अन्यः कथं नेय ? उच्यते । नायम-
नपेक्षमिन्द्रियादिकेवाक्यतया नेय । किं तर्हि ? वाच्यभेदोऽत्र कर्तव्यः । तत्र चो यस्मात् ।
अनपेक्षमयं सन्निधिनिरपेक्ष सत्प्रतिभासनियमहेतोरनुत्पन्नमिति प्रतिभासनियमहेतोरभावादित्यस्य
सामर्थ्याद् वाक्यभेदं कृत्वा । तत प्रतिभासनियमहेतोरभावादनुत्पादादनियतप्रतिभासमिति
योजनीयम् । तादृशमित्यनियतप्रतिभासम् । चो वक्तव्यमित्येनदित्यस्मिन्नर्थे ।

सर्वमेतदिन्द्रियज्ञानेऽपि परं कदाचिदाशङ्क्येदिति तन्निरासार्थमाह—इन्द्रियेति ।
तुविकल्पज्ञानं विशिनष्टि । ततो नियतप्रतिभासत्वात् ।

इह पूर्वव्याख्यातृभिः “असामर्थ्यवैधर्ष्याभ्यां स्वलक्षणस्य सङ्कृतमितुमशक्यत्वादवाच्यवा-
चकत्वम् । अवाच्यावाचकस्वलक्षणप्राहित्वाच्चेन्द्रियज्ञानमविकल्पकमिति” व्याख्यातम् ।
तच्चावचम्, अन्यथाऽप्यविकल्पत्वस्य मुसाधत्वात्, किमन्यापोहानयनेनाप्रकृतेनेति मन्यमान
आह—अत एव—इति । यस्मादिन्द्रियज्ञानं नियतप्रतिभासम्—अत एव अस्मादेव हेतोः । स्वलक्षणं
षडयमाणलक्षणम् । अपिरवधारणे । वाच्यग्रहणे कथमविकल्पकमित्याह—यद्यपि हि—इति ।
यद्यपि हीति निपातसमुदायो ‘यदि नाम’शब्दस्यार्थं वक्तंते । द्विवाक्यालङ्कारो वा । अभि-
लापनसृष्टार्थं सद् विज्ञानं विकल्पकं भवति । एव द्रुवतोऽयं भावः—कोष्ठशुद्ध्या वाच्यमस्तु
स्वलक्षणं तथापि तदिन्द्रियज्ञानं केवलमेव स्वलक्षणमात्मन्यादर्शयति । न तु वाचकमपीति
कथमभिलापसंसृष्टार्थप्रतिभासत्वं विकल्पकत्वमात्मसात् कुर्यादिति ।

^१ सनिहिनमात्रशा० A. P. H. E. N

^२ इन्द्रियविज्ञानम्—टि०

^३ एतस्य इन्द्रियप्राहिणो ज्ञानस्य—टि०

^४ वाच्यवाचकभावसङ्गावेपि अभिलापसंसृष्टार्थं सद् विज्ञानं सविकल्पकम्, अन्यथा
निविकल्पकमित्यर्थं—टि०

^५ श्रोत्रविज्ञानं B. D. N

^६ तर्हि स्व० B.

^७ शब्दादिकं षटादिकं वा—टि०

^८ नास्ति ‘च’ A. P. H. E.

स्वलक्षण वाच्यं वाचकं च गृहीतं स्यात् । न च सकेतकालभावि दर्शनविषयत्व वस्तुन संप्रत्यस्ति । यथा हि सकेतकालभावि दर्शनम^१ 'चानिरुद्धम्, तद्वत् तद्विषयत्वमपि^२ अर्थस्याद्य नास्ति । ततः पूर्वकालदृष्टत्वमपश्यच्छ्रोत्रज्ञान^३ न वाच्यवाचकभावप्राप्तिः ।

अनेनैव न्यायेन योगिज्ञानमपि सकलशब्दार्थावभासित्वेऽपि सकेतकालदृष्टत्वाग्रहणान्निधिकल्पकम् ॥

भवतु रूपाद्यालम्बनमिन्द्रियज्ञानम्, वाचकस्याप्रतिभासाद् वाच्यस्यैव प्रतिभासादविकल्पकम् । यत्पुनरेतद्द्वयप्रतिभासीन्द्रियज्ञानं तद् द्वयप्रतिभासाद् विकल्पकं प्राप्तमित्यभिप्रेत्य चोदयति—श्रोत्रेति । तद्द्विरक्षमायाम् । सर्वमिन्द्रियज्ञानमविकल्पकमिति न क्षम्यत एतदित्यर्थः । श्रोत्रज्ञानमभिलाषसप्तसर्गयोग्यप्रतिभासं स्यादिति सम्बन्धः । किञ्चित् ? शब्दस्वलक्षणप्राप्तिः । हेतुभावेनास्य विशेषणत्वात् शब्दस्वलक्षणप्राप्तित्वादित्यर्थः । शब्दग्राहिणोऽपि वाच्याग्रहणे कथं तथात्वमित्याह—शब्देति[23b] । चो यस्मान् । किञ्चिद् वाचकं किञ्चिद् वाच्यम् । यथा 'तरप्तमपौ घ' [पाणिनि-१ १ २२] इत्यादि बुद्धिस्थम् । इतिस्तस्मात् । अस्तु तथाप्रतिभासं किमत इत्याह—तथा चेति । तथा च सति तस्मिन्सोक्तप्रकारे सति । एव च तद् द्रष्टव्यम्—यदेवेन तरप्तमपौ सतिनावुच्चार्यते तदेव च कथञ्चिदग्येन 'घ' इति सज्ञोच्चार्यते । तदा तद्वद्विषयमेवेन श्रोत्रज्ञानेन प्रतिपत्तं । पुनः श्रोत्रधीविकल्पिका प्रसज्येतेति ।

कथं तर्हि नैव दोष इत्याह—सत्यपीति । चो यस्मात् तदवेदं यन्मया सकेतकालत्वेन गृह्यमाणं तथा गृहीतं भवति । यद्येवमस्तु सकेतकालदृष्टत्वेन ग्रहणमित्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतो वा । दर्शनविषयत्वमिति ब्रुवन् पूर्वदृष्टत्वशब्दस्यार्थमाह । कथं नास्तीत्याह—यथेति । हिर्यंस्नादर्थं ।

अर्थस्येति सम्प्रति दृश्यमानस्य । तद्भावे निगडाकार्यणन्यायेन प्राक्तनदर्शनस्यापि स्थितिः प्रसज्येतेति भावः । मा गृहीत् सकेतकालदृष्टत्वं तयोर्गृह्यमाणयोः सज्ञासङ्गिभूतयोः शब्दयोस्तथापि कथं न वाच्यवाचकभावप्राप्तिः तज्ज्ञानमित्याह ऋषोपमहरन्नाह—तत इति । यतः सकेतकालत्वेन गृह्यमाणं वाच्यं वाचकं च गृहीतं भवति ततः कारणान् श्रोत्रविज्ञानं न वाच्यवाचकभावप्राप्तिः । भवतु तथागृह्यमाणस्य स्वलक्षणस्य तथात्वम् । किमत ? एतत्पुनरेन तथैव ग्रहीष्यतीत्याह—पूर्वेति । हेतोः शत्रुविधानान् पूर्वकालदृष्टत्वाग्रहणादित्यर्थः ।

स्यादेतत्—सकेतदृष्टत्वेनापि न ग्रहीष्यतेऽर्थं शब्दो वा । अथ च विशिष्टवाचकवाचकत्वेन विशिष्टार्थवाचकत्वेन च ग्रहीष्यत इति । असदेतत् । एवं हि ब्रुवतेदमभिप्रेतम्—येन ज्ञानेन योऽर्थं सकेतकालोपलब्धो यच्छब्दमसङ्गिणा रूपेण नैकीक्रियते, न स तेन तच्छब्दवाच्यो गृह्यते । यथा गोज्ञानेन सङ्केतकालोपलब्धशब्दमसङ्गिणाऽश्वरूपेण सहेतुत्वेनाप्रतीयमानो गोर्नाश्वशब्दवाच्यो गृह्यते । श्रोत्रज्ञानेन सकेतकालोपलब्धमसङ्गिणा च रूपेण नैकीक्रियेते च तदा तरप्तमपौविति व्यापकानुपलब्धिः । तथा येन ज्ञानेन यः शब्दः

१ ग्रहणकाले—टि०

२ स्मर्यमाणसकेतस्य—टि०

३ श्रोत्रविज्ञानं—B D. N

तथा रहितं तिमिराशुभ्रमखनौयानसंचोभाद्यनाहितभिभ्रमं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥६॥

तथा कल्पनया कल्पनास्वभावेन रहितं शून्यं सज्ज्ञानं यदध्नात् तत् प्रत्यक्षम् इति परेण सम्बन्धे । कल्पनापोढत्वाभ्रान्तरत्वे परस्परसापेक्षे प्रत्यक्षलक्षणम्, न प्रत्येकमिति दर्शयितुं तथा रहितं यदध्नान्तं तत् प्रत्यक्षमिति लक्षणयो परस्परसापेक्षयो प्रत्यक्षविषयत्वदर्शितमिति^१ ॥

सङ्कतबालदृष्टयदधमसर्गागणा रूपेण नैकीक्रियते; न तेनासी तदधवाचको गृह्यते । यथा गोशब्दज्ञानेन सङ्कतबालोपलब्धास्वाधमसर्गागणादवशब्देन सहैकत्वेनाप्रतीक्षमानो गोशब्दो नास्वाधवाचको गृह्यते । श्रोत्रज्ञानेन सङ्कतदृष्टतरप्तमध्वर्यमसर्गागणा रूपेण नैकीक्रियते च तदा घण्ट इति संबन्धमिद्विरनुभवेन निराहृता । वास्तवगम्बन्धनिराकरणान्च व्याप्ति सिद्धानि । यदा तु पूर्वदृष्टत्वेन ग्रहोऽस्ति तदा तज्ज्ञानमभिलाषसमूह्यायप्रतिभागं सद् विकल्परूपमवेति सवमवदातम् ।

श्रोत्रज्ञानं यथाऽभिलाषससर्गयोग्यप्रतिभासत्वं चोदितं तथा योगिज्ञानेऽपि चोदयितुं शक्यमिति तत्राप्यमुमेव परिहारमतिदिग्ग्राह—अनेनेति । यज्ज्ञानं सङ्कतबालविषयत्वं गृह्यमाणस्य न गृह्णाति न तद् वाच्यवाचकभावप्राहीत्यनेन न्यायेन युक्त्या योगिज्ञानं वक्ष्यमाणं लक्षणं सकलशब्दार्थावभासित्वे सत्यपि निर्विकल्पकम् ।

ननु चाऽस्य वाच्यवाचकभावप्राहिणो ज्ञानस्यास्तु निर्विकल्पकत्वम्, अस्य तु सवगन्दार्थप्राहिणं कथं तथात्वमित्याह—सचेतेति । तथाऽग्रहणमुक्तेन न्यायनं योगिनं प्रत्यपि पूर्वदर्शनं विषयत्वस्यासत्त्वादिति भावः ॥

तथा रहितमित्याचार्याय विवरणं ध्यात् [24a] ट—स्यति ।

ननु विकल्पेऽपि विकल्पान्तरं नास्ति । ततस्तस्यापि कल्पनापोढत्वं किं न भवति ? अथ कल्पनया रहितमिति यत्र विकल्प्यते इत्युच्यते । तदपि कल्पनापोढमित्यनन्ववाकारेण विकल्प्यत इति कथमेतदुच्यते इति पश्यन् कल्पनया रहितमित्यस्य विवक्षितमथमाह—कल्पनास्वभावेनेति । कल्पनाया स्वभावोऽभिलाषससर्गयोग्यप्रतिभासत्वम् तत्र । यथा विषाणो वकुपान् प्रान्तेबालधिरिति विषाणादिमत्ता(तो) विषाणादीन् यत्र मोत्वलिङ्गानि व्यपदिश्यते । तद्वत् कल्पनाख्येन धर्मिणा धर्मोऽभिलाषससर्गयोग्यप्रतिभासत्वाख्यो निदिष्ट इति दर्शयति । अत एव चाचार्यदिग्नागीयप्रत्यक्षलक्षणं कल्पनापोढत्वाख्यं यदुदद्योतकरचोऽभिर्हम् पूर्वमुपदिशति तत्सल्लु धमकीतिचोऽसदुशमिति स्थितम् । परेणति परदेशस्थितेन तदनाहितविभ्रमं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यनेन । अध्रान्तग्रहणस्यैव तदं विवरणमिति अध्रान्तग्रहणमिह । दूरस्थितेन सम्बन्धकरणं किम्प्रयो जनमियाह—कल्पनापोढेति । मिलितयोरनयोस्तत्लक्षणत्वात् प्रत्यक्षलक्षणमित्यकवचनं निर्देष्ट । इतिना दशनीयस्य रूपमाह । कथं परस्परसापेक्षतेत्याह—तथा रहितं यदध्नान्तं तत्प्रत्यक्षं व्यदहृतव्यमिति शप । इतीत्यादिनैव चोपमहरति । यस्मादेवमितिस्तस्मात् ।

^१ सूत्रण—टि० । परेण सूत्रेण स० B

^२ द्रष्टव्यमिति अध्याहार—टि०

तिमिरम् अक्षणोविप्लवः । इन्द्रियगतमिदं^१ विभ्रमकारणम् । आशुभ्रमणम् अला-
तादेः । मन्दं हि^२ भ्रम्यमाणेऽलातादौ न चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते । तदयं आशुप्रहणेन
विशेष्यते भ्रमणम् । एतच्च विययगत विभ्रमकारणम् । नावा गमन नीयानम् । गच्छ-
न्त्यां नावि स्थितस्य गच्छद्वेषादिभ्रान्तिरुत्पद्यते इति यानप्रहणम् । एतच्च बाह्याश्रयस्थितं
विभ्रमकारणम् । सक्षोभो वातपित्तश्लेष्मणाम् । वातादियु हि क्षोभ गतेषु ज्वलितस्त^३-
म्भादिभ्रान्तिरुत्पद्यते एतच्चाध्यात्मगत^४ विभ्रमकारणम् ।

सर्वैरेव च विभ्रमकारणैरिन्द्रियविषयबाह्याध्यात्मिकाश्रयगतैरिन्द्रियमेव विकर्तव्यम् ।
अधिकृते इन्द्रिये इन्द्रिय^५ भ्रान्त्ययोगात् । एते सक्षोभपर्यन्ता आदयो येषां ते तथोक्ता ।
आदिप्रहणेन काचकामलादय इन्द्रियस्या गृह्यन्ते । आशुनयनानयनादयो विषयस्या ।
आशुनयनानयने हि^६ कार्यमाणेऽलातेऽग्निवर्णदण्डाभासा भ्रान्तिर्भवति । हस्तियानादयो
बाह्याश्रयस्या, गाढमर्मप्रहारादय आध्यात्मिकाश्रयस्या विभ्रमहेतवो गृह्यन्ते ।

‘तैरनाहितो विभ्रमो यस्मिस्तथाविधं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥

प्रत्यक्षविषयत्व दशितमन्ते प्रत्यक्षग्रहणसामर्थ्यात् ।

तिमिरमक्षणोविप्लवहेतुत्वाद् विप्लवः । इन्द्रियगतमिन्द्रियाश्रितम् । विभ्रमस्य
भ्रान्तत्वस्य कारण साक्षात् कारणत्वेन । अलातं विदग्धकाष्ठम् । आशुग्रहणस्य फलमाह—
मन्दम् इति । यद्यपि मन्द भ्रम्यमाणस्यालातस्य विभ्रमकारणत्वाददर्शनादासु भ्रमण लभ्यते,
तथापि शास्त्रकृता स्वकीयवचनाकीशलपरिहारार्थमाशुग्रहण कृतमित्यवसेयम् । पूर्वस्मादेतद-
भेदेन कथमुक्तमित्याह—एतद् इति । चो यस्मादर्थे । आशुग्रहणेन नीयानमपि विशेष-
णीयम् । मन्द हि गच्छन्त्या नावि न गच्छद्वेषादिदर्शनं भवतीत्यनुभवसिद्धमेतत् । इति-
हंती । एतत् कस्मात् पृथगुक्तमित्याह एतच्चेति । चो यस्मात् । सक्षोभ उपचयः ।
प्रक्षेप इति यावत् । स वेपामित्याकाङ्क्षायामाह—वातेति । नासौ विभ्रमकारणमित्याशङ्का-
मपनुदन्नाह—वातादियु—इति । हियंस्मान् । क्षोभ प्रकोप गतेषु सक्षुब्धेष्विति यावत् ।

स्यादेतत्—अस्तु तिमिरस्येन्द्रियोपघातहेतुत्वाद् भ्रान्तज्ञानहेतुत्वम् । नीयानादीना
तु कथं सत्स्वपि तेषु तदवस्थत्वादिन्द्रियस्येत्याह—सर्वैरेवेति । इन्द्रियगतस्य तिमिरादेरिन्द्रिय-
विकारत्वेन सम्मतस्याप्युपादानं दृष्टान्तायम् । तेनायमर्थ—यथेन्द्रियगत तिमिरादीन्द्रिय
विकुर्वद् विभ्रमहेतुः, तथा अन्यैरपि तद्विकुर्वद्भिरेव विभ्रमहेतुभिर्भाव्यमिति ।

कस्मात्तुनस्मीभिरिन्द्रियविकारोऽवश्यकर्तव्य इत्याह—अधिकृत इत्यादि । एतदुक्तं
भवति । तद्विकारविकारित्वादाश्रयाश्चक्षुःगदय इति । प्रयोग[24b]स्त्वेव कर्तव्यं । यदि-

^१ ०मिदं भ्रमं B. ^२ मन्दं भ्रम्यं A मन्दं हि भ्राम्यं C. D B N

^३ ज्वलितरूपस्तं B D ^४ ०ध्यात्मिक भ्रान्तिका B D

^५ ज्ञानस्य—टि०, अधिकृते इन्द्रिये भ्रान्त्ययोगात्—B

^६ नयने कार्यं B D N ^७ ०लातादौ—A P H N

^८ एतैरे B D

तदेव लक्षणमाख्याय 'यैरिन्द्रियमेव द्रष्टुं कल्पितं मानसप्रत्यक्षलक्षणे च दोष उद्भाविता', स्वसवेदन च नाम्युपगतम्, योगिज्ञानं च, तेषां विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं प्रकारभेदं प्रत्यक्षस्य दशयथाह—

तत् चतुर्विधम् ॥७॥

तत चतुर्विधमिति ॥

इन्द्रियज्ञानम् ॥८॥

इन्द्रियस्य ज्ञानम् इन्द्रियज्ञानम् । इन्द्रियाश्रितं यत् तत् प्रत्यक्षम् ।

इन्द्रियभ्रमकारणं तदिन्द्रियं विवरोत्येव यथा तिमिरादि । इन्द्रियभ्रमकारणं च नोयानादीति स्वभावहेतुः । एवविधस्य ज्ञानस्य भ्रमरूपत्वं बाधवगादवमितमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानच्चेद्विद्रव्यत्वम् । तथाभनविभ्रमकारणत्वं च नोयानादे स्वान्वयव्यतिरेकानुविधानात् सिद्धम् । व्याप्तिरपि तिमिरादौ दक्षिता । अयमेव प्रयोगो दर्पणादिष्वपीन्द्रियभ्रमनिमित्तम् द्रष्टव्यं । उपयुक्तकात्स्न्यं वाच्यं सबगन्द प्रवृत्तनीय । एत इत्यादि विभ्रमहेतवो गृह्यन्त इत्यन्त सुबोधम् । केवलं पयन्तोन्तो वाच्यं । काचो भ्रविकारहेतु रोगविषय । कामलो च (लोभ) नयनवदनादिविकारकारणं व्याधिविषय एवेति द्रष्टव्यम् ।

तैरनाहितो विभ्रमो यस्मिन्निति विगृह्यस्त्रिपद बहुव्रीहिं दशयति । अनाहितो विभ्रमो यस्मिन्स्तत्प्रति प्रसाध्य तेषामनाहितविभ्रम इति पठ्यतेत्युक्तं वाच्यं । इदन्त्वर्थकं यन्मिति बोद्धव्यम् । यो हि तैरनाहितविभ्रम स तेषां भवतीति । ज्ञानाधिकारेण लक्षणविधानात्लब्धं ज्ञानम् तेन ज्ञानमित्येकम् ॥

सम्प्रत्याचार्यस्यावातरप्रत्यक्षभेदशुद्धादने निमित्तं दशयथाह—तदेवमिति । निपातं समुदायस्वायमुक्तेन प्रकारेणैतद्व्याख्यं वर्तते । यैरिति प्रत्येकं योजनीयम् । ये स्वयुर्व्यवभाषिके । यदि ज्ञानं द्रष्टुं स्यात्, तस्याप्रतिषेधत्वात् व्यवहितमपि गृहणीयात् । तत् 'चक्षुः' पश्यति रूपाणि इत्यादिवाचिभिरिन्द्रियमेव द्रष्टुं कल्पितम् । यैर्मौमासकैराचार्यदिनागीये मानसप्रत्यक्षलक्षणं गृहीतप्रार्हित्वलक्षणोऽप्राप्त्यनिमित्तं दोष उद्भाविता । लक्षणग्रहणस्योपलक्षणात्त्वात् मानसप्रत्यक्षान्म्युपगमेऽपि यो दोषोऽवधिगच्छभावलक्षणं सोऽपि द्रष्टव्यः । यैश्चमीमासकैः कुमारिलमतानुसारिभिर्यथाधिकवैशेषिकैश्च स्वात्मनि क्रियाविरोधेन स्वसवेदनं नाम्युपगतम् । यैश्च चार्वाकमीमासकयोर्गिन एव न सम्भवन्ति कुतस्तेषां ज्ञानमिति वादिभिर्योगिज्ञानं च नाम्युपगतमिति वर्तते । त्रयोऽपि चकारा वक्तव्यातरं समुच्चिन्वन्ति । तेषाममीया तत्र तत्र मा विमतस्तन्निराकरणार्थं प्रत्यक्षस्योपलक्षणस्य प्रकारो विनापस्तस्य भेदं नानात्वम्, अवान्तरजातिभेदमिति यावत् ।

तदिति प्रत्यक्षं चतुर्विधं चतुष्प्रकारम् ॥

तत्रैकं हावदिन्द्रियज्ञानमुक्तं व्याचक्ष्णाण आह—इन्द्रियस्येति । ज्ञायतेऽनननि ज्ञानम्,

मानस^१प्रत्यक्षे परंयो^२ दोष उद्भाषितस्तं निराकर्तुं मानसप्रत्यक्षलक्षणमाह—

स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणोन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं
तन्मनोविज्ञानम् ॥६॥

इन्द्रिय च तज्ज्ञानं चेति कृत्वा शक्यमिन्द्रियज्ञानमिति वक्तुम्, तत्कथं विप्रतिपत्तिनिराकृतेत्या-
शङ्कामपाकर्तुम् इन्द्रियज्ञानमित्यत्राचार्यस्वेन्द्रियस्य ज्ञानमिति पष्ठीतत्पुरुषो विवक्षित इति
दर्शयतीन्द्रियस्य ज्ञानमिति । यदिन्द्रियेण जन्यते तदिन्द्रियस्य भवतीति भावः ।

ननु चेन्द्रियानुमानमपि कार्यप्रभव भवतीन्द्रियस्य ज्ञानम् । ततस्तस्यापि प्रत्यक्षत्व
प्राप्तमित्याह—इन्द्रियाश्रितमिति । आश्रितं जन्यतया तस्मिन् सत्येव भावात् । न चेन्द्रियानु-
[25a]मानमिन्द्रियेण साक्षाज्जन्यते, येन तस्य प्रत्यक्षत्व स्यादिति भावः । अनेकहेतुत्वेऽपि
ज्ञानस्वेन्द्रियेण व्यपदेशोऽसाधारणत्वात्तस्येति द्रष्टव्यम् । इन्द्रियस्य ज्ञानं प्रत्यक्षमिति कथयता
नेन्द्रियस्य द्रष्टृत्वमिति दर्शितम् । ततो विप्रतिपत्तिनिराकृता ।

ननु इन्द्रियज्ञानस्य द्रष्टृत्वे तस्याप्रतिघत्वाद् व्यवहितस्यापि ग्रहणं प्रसज्येतेति तैरुक्तो
दोषः । स कथं परिहृतो येन विप्रतिपत्तिनिराकृतेति चेत् । अयमाशयः—न ज्ञानं गत्वा गत्वाऽर्थं
गृह्णाति, येन गमनविबन्धाभावात्, व्यवहितमपि गृह्णीयात् । किन्तुहि ? यदाकारमुत्पद्यते तद्
गृह्णातीत्युच्यते । न चायोग्यदेशस्योऽर्थस्तस्वरूपकोऽव्यव्यतिरेकाभ्यां विज्ञातः । तत्कथं तस्य
तेन ग्रह इति मुज्ञानमेतदिति किमत्रोपगत्याभिहितयेति ? इन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षमिन्द्रियादिसामग्री-
जन्यज्ञानं प्रत्यक्षम्, एकस्य जनकत्वविरोधात् । नाज्ञानमित्यर्थात् ।

एव च दर्शयता वातिककारेण “यद्देन्द्रियं प्रमाणं स्यात् तस्य वार्थेन सगतिः” [श्लोकवा०
४-६०] इत्यादि वचनात्तस्यापि या प्रत्यक्षप्रमाणता मीमांसकादिभिरभ्युपगता सा निरस्ता
वेदितव्या । तथाहि—प्रापकं प्रमाणं भवेत् । नान्यत् । प्रापकत्वं च प्रवर्तकत्वेना[व्यवधानेन
नान्यथा] । प्रवर्तकत्वं चाधिगमात्मकत्वेन, नान्यथा । न च तस्य तथात्वमस्ति । अधिग-
मोपगमेन प्रवर्तकत्वे च नैव व्यवधीयते । यतश्चाव्यवधानेन प्रवृत्तिं स एव प्रवर्तकत्वात्
प्रमाणं युक्तम् । तच्च ज्ञानमेव । तदुक्तम्, “धीप्रमाणता, प्रवृत्तस्तत्प्रधानत्वाद्धेतोपादेयव-
स्तुनि” [प्रमाणवा० १५] इति ।

यद्वा प्रमाया करणात् प्रमाणम् । प्रमा च नीलस्येव न पीतस्येति विशिष्टेनैवाधि-
करणेनावच्छिन्ना प्रतीयत इति तत्करणं भवितुमर्हति । यत इयमव्यवधाना साद्रूप्येण व्यवस्था
लभते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिश्च नीलपीतादि^३.....स्य भेदव्यवस्थाङ्गम् । स्वभेदेन
क्रियाभेदनिबन्धनं च करणं ततो ज्ञानात्मकमेव सारूप्यमधिगतिक्रियाभेदव्यवस्थाङ्गं प्रमाणं
युज्यत इति । द्वयी चेयं विधाऽयत्राचार्येण विपश्चितेति नेहोच्यते, प्राज्ञजनाधिकारेणास्य
प्रकरणस्य प्रारम्भात् । दिङ्मानं तूक्तमिति ।

^१ मानसे च प्रत्य० B D.

^२ परंदाय० D

^३ अस्पष्टम्—स०

स्व आत्मीयो विषय इन्द्रिय^१ज्ञानस्य तस्य अनन्तर — न विद्यतेऽन्तरमस्येति^२ । अन्तरं^३ च व्यवधान विशेषश्चोच्यते । ततश्चान्तरे प्रतिविष्टे समानजातीयो द्वितीयक्षणभाव्युपादेयक्षण इन्द्रियविज्ञानविषयस्य गृह्यते । तथा च सति इन्द्रिय^४ज्ञानविषयक्षणादुत्तरक्षण एकसतानागतभूतो गृहीतः । स सहकारी यस्येन्द्रियज्ञानस्य^५ तत् तपोक्तम् । द्विविधश्च सहकारी— परस्परोपकारी एककार्यकारी च । इह च क्षणिके वस्तुन्यतिशयाधानाज्योगादेककार्यकारित्वेन सहकारी गृह्यते ।

ननु चतुर्विधप्रत्यक्षाभिधाने निमित्तमुक्तमेव धर्मोत्तरेण तत्कथ तदेव मानसेत्यादिना पुनराचष्टे । अथाचार्यस्य चतुष्टयाभिधाने निमित्त मदासीत् बुद्धिस्थ तत्प्रागुक्तम्, तदेव तु यथायोग प्रत्यक्षव्यक्तिविशेषाभिधानेऽभिधानीयमिति । तर्हि यैरिन्द्रिय द्रष्टृ कल्पित तन्निराकरणार्थमाह—इन्द्रियज्ञानमिति, तथाऽप्यत्रापि स्वसवेदनादौ तत्तन्निमित्तमनेन किन्नोक्तम् ? तदत्रापि मानस व्याख्यानुमाहेति वक्तु युक्तमिति । सत्यमेतत् । केवल मानसस्य प्रत्यक्षस्याशक्यनिश्चयत्वेनाव्यवहाराङ्गत्वात्परोक्षतदोपनिराकरणमात्रमेवावस्य लक्षणाख्याने निमित्त नान्यदिति प्रतिपादयितुमुक्तमेव निमित्तमनूदितमिति न विच्छिदवद्यम् । अथेन्द्रियज्ञानस्यापि लक्षण[25b]मन्येषामिव किं नोक्तम् ? नोक्तम् । तन्नलक्षणविप्रतिपत्त्यभावात् । इन्द्रियज्ञानमिति निगदेनैव व्याख्यातत्वाच्चेति ।

स्यान्मतम् । अभिमत चतुर्विध प्रत्यक्ष दर्शयितव्यम् । तच्चैवदा वक्तुमशक्यत्वात्, क्रमेण वचनीयम् । अमदचैवविधोऽस्त्यन्यादृशो वा किमनादरेणेति इन्द्रियज्ञानादिरीदृश क्रम वृत्त । अथान्यदप्यस्य निमित्तमस्तीति ? अन्यदप्यस्तीत्युच्यते । तथाहि सर्वस्य सर्वव्यवहाराङ्गमिन्द्रियज्ञानमिति तदादितोऽभिहितम् । तेनैवेन्द्रियज्ञानेन तथाभूतेन मानस जन्यत इति तदनु मानस व्याख्यातम् । तस्य पश्चात्प्रत्यात्मबोधतयाऽस्तित्वेन शक्यनिश्चयतया च स्वसवेदनमुदितम् । तत सर्वज्ञानस्य सामग्रीमात्रप्रदर्शनतयाऽन्तिमपुरुषार्थतया चान्ते योगिज्ञानमुपदर्शितमिति ।

स्व इत्यादिना स्वविषयेत्यादिलक्षण व्याचष्टे । तच्च तत्तथोक्तमित्येतदन्त सुगमम् ।

नन्वनुपकारकस्य सहकारित्वेऽतिप्रसङ्गाद् उपकारिणा सहकारिणा भाव्यम् । समसमययोश्चोपकार्योपकारकभावाभावान् कथमनौ विषयक्षणस्तस्य सहकारीत्याशङ्क्याह—द्विविधश्चेति । चो यस्मान् । द्विविधो द्विप्रकार सहकरणशीलो भाव । कथं द्वैविध्यमित्याह— परस्परेत्यादि । परस्परोपकारितया च सहकारित्वमेकत्वाध्यवसायाधीन सन्तानगतममुच्यम् । मुच्य तु एकार्यक्रियाकारित्वेन । यदि द्वैविध्येऽपि प्राक्वनस्य ग्रहणं तदा तदवस्थो दोष इत्याह—इहेति । इह मानसक्रियायाम् । चोऽवधारणे । एकार्यक्रियाकारित्वेनेत्यस्मात् परो द्रष्टव्य । सहकारी हि गृह्यते विषयक्षण इति प्रकरणादवसेयम् । पूर्वं कस्मान् न गृह्यत

^१ इन्द्रियविज्ञान० B

^२ ०स्येति अनन्तर B D.

^३ 'च' नास्ति—C

^४ इन्द्रियविज्ञान—C

^५ इन्द्रियविज्ञान० A B. D P. H. E N

विषयविज्ञानाभ्या ^१हि मनोविज्ञानमेक क्रियते यतस्तदनयो ^२ परस्पर^३सहकारित्वम् ।

^४ईदृशेनेन्द्रियविज्ञानेनाल^५म्बनभूतेनापि^६ योगिज्ञान जन्मते । तन्निरासार्थं ^७समन्तरप्रत्ययग्रहणं ^८कृतम् । समश्चासौ ज्ञानत्वेन, अनन्तरश्चा^९सौ अव्यवहितत्वेन, स चासौ प्रत्ययश्च हेतुत्वात् समनन्तरप्रत्यय, तेन जनिनम् ।

इत्याह—क्षणिक इति । हेतुभावन विशषणम् । अथ यदि वस्तुन क्षणिकत्वनातिशयाधाना सम्भवात् परस्परोपकारित्वेन न सहकारी गृह्यते द्विविधश्च सहकारीत्यनन्तरमुदितमनन व्याहृत्यत । हेतुबिदुश्च विरुध्यतेति स्वमसमञ्जसम् । न । अभिप्रायपरिज्ञानात् । तथा हि क्षणिके वस्तुनोति धारयाऽप्रवाहिणि सजातीयाप्रसवधमिष्यन्तिमे मानसोत्पादकतयाऽभिमत इि द्रयज्ञानानाम्नि निराधा-मुञ्ज इत्यभिप्रतम् । न त्वक्षणिकव्यावृत्त्या क्षणिकपदाभिलाष्यऽवस्तुमात्रव्यावृत्त्या च वस्तुमात्र इति ।

एतदुक्तं भवति । यदीदं मानसोपजननो मुखमिन्द्रियज्ञानमकजातीयप्रवाहवाहि स्यात्तदा सन्तानोपकारद्वाराकातिशयाघायकत्वं विषयोऽस्य सहकारीति कल्प्यत । केवलमिदमपेतस जातीयप्रसवशक्तिक सतानवतीति कथमस्य विषयस्तथा सहकारी कल्प्यतेति । ननु किं तदेकं यत्कुवतोरेतयोस्तथासहकारित्वमुच्यत इत्याह—विषयति । हिरवधारण । यतो यस्मादाभ्यामेव तदेकं क्रियते तस्मात् तदित्यय तस्मान्त्वित्यस्मिन्नर्थे । अयोऽस्य सहकारित्वमेकायत्रियाकारित्वनति प्रकरणात् ।

ईदृशेनेत्यादिना समनन्तरप्रत्ययग्रहणस्य व्यवच्छेदं दशयति । ईदृशन स्वविषया नन्तरविषयग्रह[26a]णसहकारिणा । आलम्ब्यत इति आलम्बनभूत रूप यस्य तेन ग्राह्यस्वभावेन सता जयत इयथ । तस्य योगिज्ञानस्य निरासार्थं मानसवनिराकरणायम् । एवञ्च व्याचक्ष्णान समन्तरप्रत्ययग्रहणमधवधिराद्यभावप्रसङ्गनिराकरणाद्यमिति यदयन व्याख्यातम्—तदपहस्तितम् । इन्द्रियज्ञानग्रहणैव तत्प्रसङ्गस्य निराकृतत्वादिति ।

समश्चेत्यादिना समन्तरप्रत्ययग्रहणस्य विग्रहमथ चाह । हवथ प्रत्ययाथ । शक्त्वादिपाठञ्च न दीघत्वम् । यदि नामैव व्युत्पत्तिस्तथापि प्राक्तनमेव विज्ञानमुपादानभूतमागमे तथा रूढं नान्यत । तदुक्तमभिधमकोश— चित्तचैता अचरमा उत्पन्ना समनन्तर [२६२] इति । सिद्धात्प्रसिद्धया चामुया मज्ञया व्यवहरताऽऽचार्येण सिद्धान्तप्रसिद्धत्वमस्य दर्शितम् ।

^१ भ्या मनो D B

^२ ०नयोः परस्प० A C P H E N ^३ परस्परस्य सह B D

^४ स्वविषयानन्तरेत्यादिना—टि०

^५ आलम्बनप्रत्ययभूतेनापि A B C D P H E N यदा योगिना परस्यवविद्य ज्ञानमालम्ब्यते तदाऽम्बनभूतेन तेन च योगिज्ञानं जयते इति—टि०

^६ अपिगद्दो भिन्नक्रमे—योगिज्ञानमपि इति—टि०

^७ बौद्धानां मने समनन्तरप्रत्ययति उपादानकारणमुच्यते—टि०

^८ नास्ति D B

^९ दशान्यव० D B

तदनेनैकसन्तानान्तर्भूतयोरेवेन्द्रिय^१ज्ञान-मनोवि^२ज्ञानयोर्जन्मजनकभावे मनोविज्ञानं प्रत्यक्षमि^३त्युक्तं भवति । ततो योगिज्ञानं परसत्तावदिति निरस्तम् ।

ननु किं कृतं समनन्तरप्रत्ययग्रहणेन येन योगिज्ञानस्य तयान्वेन निराम इत्याह—तदिति । यस्मात्समनन्तरप्रत्ययरूपेणेन्द्रियज्ञानेन यज्जनितं तन्मानसं तत्तस्मात्वारणादनेन समनन्तरप्रत्ययग्रहणेनैकसन्तानान्तर्भूतयोरेव सन्तनिपतितयोरेव जन्मजनकभावे सति मनोविज्ञानमिति । साक्षादिन्द्रियाजन्यतया मनोमात्राश्रितत्वान्मानसमेवोक्तम् । आगमेऽपि मन इत्येनैतदेवोच्यते इति प्रदर्शनार्थं चैवमभिधानं मन्तव्यम् । तथापि कथं योगिज्ञानं तथात्वेन निरस्तमित्याह—तत इति । यस्मादुपादानोपादेयभूतयोर्ग्रहणं भिन्नसन्तानवनिनोदोपादानोपादेयभावाभावस्तस्माद् योगिज्ञानं निरस्तं मानसत्वेन प्रतिक्षिप्तम् । यदि पुनरिन्द्रियज्ञानेन जनितमित्येतावदुच्येत तदाऽऽलम्बनभूतेनापि तेनादौ जन्यत इति निरस्तं न स्यादिति भावः ।

स्यादेतत्—यद्येतदर्थं समनन्तरप्रत्ययग्रहणं तर्हि नितरा न कर्तव्यम् । स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणेत्यनेनैव योगिज्ञानस्य निरस्तत्वात् । न हि तदिन्द्रियज्ञानं योगिज्ञाने कर्तव्ये स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारीति । अथोच्यते—यदेन्द्रियज्ञानं योगिज्ञानं जनयति तदा स्वोपादेयमपि ज्ञानं जनयत्येव । तत स्वमन्तनिपतितजन्यक्षणोपेक्षया तद् भवति स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारीत्यस्ति तज्जनितस्य तस्य मानसत्वलक्षणमिति । अहो शब्दार्थव्यवस्थापनकौशलम् ? यदेव हि जन्यतया प्रकृतं तदपेक्षमेव सहकारिणं सहकारित्वचिन्तनीयम् । न तु यत्किञ्चिदपेक्षम् । न च तदेव योगिज्ञानं प्रति तत् सहकारि तदिन्द्रियज्ञानं येन तथात्वमस्योच्यमानं शोभेत । अथ तत् सहकारि तद् वस्तुवृत्त्या तदिन्द्रियज्ञानम् ; तत् किम् तदपेक्षया चिन्तयेति चेत् । यद्येव कृतेऽपि समनन्तरप्रत्ययग्रहणे योगिज्ञानं निरसितुमशक्यं तथापि यथा तदिन्द्रियज्ञानं स्वोपादेयज्ञानोपेक्षं स्वविषयानन्तरविषयसहकारि तथा तदेवोपेक्ष्य समनन्तरप्रत्ययोप्यदो भ[26b]वत्येव । तत्तरतयाभूतेन तेन जन्यमानस्य योगिज्ञानस्य कथं तथात्वेन निरासम् । ननु न तदपेक्षं तस्य समनन्तरप्रत्ययत्वम् । इन्त तत्सहकारित्वमपि किमस्य तदपेक्षमस्ति ? अथ समनन्तरप्रत्ययत्वं प्रकृतजन्यापेक्षं ग्राह्यम् । न तु वास्त्व रूपमुपादेय फलाभावेन तस्यानुवाच्यताऽनुपपत्तेः । अन्यथा समस्तवास्त्वरूपानुवाच्यताप्रस[गा]दिति चेत् । समानमिदं स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिग्रहणेऽपि । न च राजशासनसमानं किञ्चिदुत्पत्त्यामो येन समनन्तरप्रत्ययजन्यत्वमेव प्रकृतजन्यापेक्षमिह ग्राह्यम् । न तु स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारित्वमिति कल्पनीयमिति ।

अत्रोत्पद्यते । यदा—योगी इन्द्रियज्ञानं तत्तद्भूतं चार्थक्षणं च कृत्वाश्चत्कारणादिदृक्षमाणो योगिज्ञानेन तद्द्वयमपि पश्यति तदा तेनन्द्रियज्ञानेन स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणा तद् योगिज्ञानं जन्यत इति असति समनन्तरप्रत्ययग्रहणे मानसप्रत्यक्षं समासजन्यत । ततस्तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव समनन्तरप्रत्ययग्रहणम् । एवमिदमेव च योगिज्ञानमभिप्रेत्येदृशोन्त्येति धर्मोत्तरेणेति सर्वमवदातम् ।

१ यदा चेद्द्रियज्ञानविषयादयो विषयो मनोविज्ञानस्य तदा गृहीतग्रहणादासञ्जितोऽ-
प्रामाण्यदोषो^२ निरस्तः ।

यदा चेद्द्रिय^३विज्ञानविषयोपादेयभूत^४ क्षणो गृहीत तदेद्द्रियज्ञाननागृहीतस्य विषया
न्तरस्य ग्रहणादध्वभिराद्यभावदोषप्रसङ्गो^५ निरस्तः ।

सम्प्रति यथा गृहीतग्राहित्वद्वारको दोष परस्य परिह्रियते तथा दशयन्नाह—यदा
चेति । चो व्यक्तमेतदियस्मिन्नर्थे । यदंब तदा निरस्तः । इन्द्रियज्ञानविषयादन्यो-
स्य विषय इत्यतदव कुतो यनासौ निरस्तो भवति इत्याशङ्क्याह—यदा चेति । चोऽवधारण ।
इन्द्रियविज्ञानविषयोपादेयभूत इयस्मात्परो द्रष्टव्यः । इन्द्रियज्ञानस्य विषयो यस्तस्योपा-
देयभूतो य क्षण स गृहीत इन्द्रियज्ञानस्य मानगोपजनन सहकारिकारणत्वेन स्वीकृतस्तदेतीहव
च्छदं कर्तव्यम् । एव द्रुवतेदमाकृतम्—जनकविनायस्य विषयत्वा मानसप्रत्यक्षस्य विषयण
भवता जनकेनावश्यभाज्यम् । जनकश्चन्द्रियज्ञानसहभू क्षणस्तस्यति । सोऽस्यिन्द्रियज्ञानविष-
यात्प्राक्तनायक्षणदयो विषय इति । अनन च स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिग्रहणस्यो-
पयोगो दर्शितः ।

अथत्थ गृहीतग्राहिवादप्रामाण्यप्रसङ्गो निराक्रियताम् । अ ध्वभिराद्यभावदोषप्रस-
ङ्गस्तु कथंकार निराक्रियते याशङ्क्याह—इन्द्रियज्ञाननति । अमुनाऽगृहीतस्य विषयान्तरस्य
ग्रहणा मानसेनति प्रकरणात् । तस्मात् हेतोरिन्द्रियज्ञाननागृहीत मानसन गृह्यत इति दशयता
चानन यस्यवेन्द्रियमन्ति तस्यव तेनद्रियज्ञानन सहभूविषयक्षणसहकारिणा जनितत्वा मानस
प्रत्यक्षम् । तनागृहीत [त]सहभुव विषयक्षण गल्लति । यस्य पुन पुसो-धविषयमिन्द्रियज्ञान
नमेव नास्ति तस्य कथ मानसमुत्पद्यत गल्लोयात् या त विषयक्षणमिति दर्शितम् । अतोऽध्वधि-
राद्यभावदोषप्रसङ्गो निरस्त इति । अननद्रियज्ञानग्रहणस्य स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारि-
सच्चिवस्योपयोगो दर्शितः । केवलेपि ज्ञाननति ग्रहण [स्व] [27a]विषयान तरविषयक्षणसहका-
रिणतिविशेषणबलाद यदि नामेन्द्रियज्ञाननति लभ्यते तथापि प्रतिपत्तिगौरवपरिहारायमिन्द्रिय
ग्रहण वृत्तमित्यवश्यम् । अ ध्वभिरादीयन्नाग्रहणात्काप्ति(कुच्छि)रोमिणो ग्रहणम् ।
तस्यापि मानमेन स्पज्ञानान ।

इह शातभद्रण सौत्रान्तिकाना मत दशयता 'पूव चक्षुरूपे चक्षुर्विज्ञान ततस्तेनद्रिय
विज्ञानन सहजक्षणसहकारिणा तृतीयस्मिन क्षण मानसप्रत्यक्ष जयते इति व्याख्यातम् ।

१ अत्र परस्यायमाशय —मनोविज्ञानमिन्द्रियसव्यपेक्षम् । अथ चन्द्रियविज्ञान(ना)न्यो
विषयस्तस्य । ततोऽध्वभिराद्यभावो व्यवहितस्य नीलादिग्रहण च प्राप्नोतीत्याह यदेयादि ।
अयमर्थ —यस्मान्द्रियविज्ञानविषयोपादेयभूत क्षण एको गृहीतक्षणो न भवत्यस्य विषय
अध्वभिराद्यश्च नद्रियज्ञानविषयसहकारि विद्यते तेन तेषा न मनोविज्ञान भवतीत्यर्थ —टि०

२ कल्पित —टि०

३ ०न्द्रियज्ञान० A B C P H E N

४ ०भूत क्षण एको गृहीत D

५ प्रसङ्गोपि निर० D

एतच्च मनोविज्ञानमुपरतव्यापारे चक्षुषि प्रत्यक्षमिष्यते । व्यापारवति तु चक्षुषि यद्रूपज्ञानं तत्सर्वं चक्षुराश्रितमेव । इतरथा चक्षुराश्रितत्वानुपपत्तिं कस्यचिदपि^१ विज्ञानस्य ।

तदवमयमान आह—एतच्चेति । चोऽवधारण । उपरतव्यापार इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यं । चक्षुषो व्याप्रियमाणावस्या प्रणिधानमेव । एतं मनोविज्ञानं प्रमाणं प्रमाणत्वेनोपगतमुपरतव्यापार एव चक्षुषि भवतीतीष्यत इति समुदायार्थो द्रष्टव्यः । यदि प्रणिहितं नयनं मनोज्ञानं न जन्यते तर्हि किं नाम जायत इत्याह—व्यापारेति । तुनिर्व्यापारावस्याप्या व्यापारवतीभवस्या भिनन्ति । रूपज्ञानमिति वास्तवानुवादेन न पुनरयज्ञानसम्भवेन तद्रूपवच्छेदायं । यद्वा रूपशब्द स्वभाववचनस्तेन यत्स्वभावज्ञानमित्यथ । सवग्रहणं व्याप्तिमाह । चक्षुराश्रितं चक्षुर्जंम चक्षुर्विज्ञानमिति यावत् । उपपत्तिमाह—इतरथेति ।

ननु व्यापारवत्यपि चक्षुषि मानमोत्पत्ती न चक्षुराश्रितत्वानुपपत्तिरादिमस्यैव ज्ञानस्य चक्षुराश्रितत्वोपपत्तिः । सत्यम् । वचनम[यम]भिप्राय—यदपि तत्राद्यं चक्षुर्विज्ञानं तदपि चक्षुरव्यव्यतिरेकेऽ(का)नुविधानादेव तदाश्रितं व्यवस्थापनीयम् । स यपि तदव्यव्यतिरेकानुविधानं यदि कस्यचिमानसत्त्वं तदा चक्षुरव्यव्यतिरेको चक्षुराश्रितव्यवस्थाया अनङ्गमित्याद्यपि तदव्यवस्था न स्यादिति साधीयानं प्रसङ्गः ।

स्यादेतत्—किमेतं मानं चक्षुर्विज्ञानमेव रूपविषयं जयत किं वा रसनाद्विज्ञानानापि रसादिविषयं इति ? किं चात् ? यदि रूप एव तदा^२ द्विविधज्ञानविज्ञया पञ्च बाह्याविषया इत्यागमो विरुद्धयत । अथ समन्तरूपादिविषयमिष्यत तदा शब्दविषयत्वेन तस्या सम्भवः । नहि रसादिरिव तावादिजमा शब्द प्रवाहवाही, यत्र श्रोत्रद्वयज्ञानं स्वविषया नन्तरविषयक्षणसहकारिणा तत्र मानसं जयतेति । उच्यते—रूपादिपञ्चविषयमतत, न तु रूपमात्रविषयम् । तदाहाचाय—इन्द्रियज्ञानं न तु चक्षुर्विज्ञानं नति । यत्पुनरवादीद भगवान्— द्वाभ्यां शिक्षको रूपं गृह्णते चक्षुर्विज्ञानं तदाकृष्टं च मनसेति तद्रूपस्य ग्रहणप्रसङ्गोक्तम्, न तु रूपमेव द्विधा गृह्यत इति विवक्षितम् ।

ननु तत् न तस्य शब्दविषयत्वं सम्भवस्तत्कथमेवमभ्युपगमः ? सत्यमेतत् । केवलं यदाऽभिहन्यमानं घण्टादि रणति तदा तदुक्तं (त्यं) शब्दं कियन्तं कालं सन्तानं प्रवहतीति श्रोत्रज्ञानं स्वविषयानन्तरविषयक्षणसहकारिणा तदविषयं मानसं जन्यत । एतावताऽपि द्विविधज्ञानवेद्यत्ववचनं चरित्तायम् । तदुक्तमभिधमकोश—रूपादिजात्यभिसम्बन्धिध्वननाद् इति । अस्यार्थः—रूपादिजात्यभिसन्धिना तदुक्तं भगवता न तु [27b]सर्वरूपादिव्यक्त्यभिप्रायणति ।

इह पूर्वं—बाह्यार्थालम्बनमेवविधं मनोविज्ञानमस्तीति कुतो वसेयम् इत्याशङ्क्य तन्भावे तदवलोक्यज्ञानां विकल्पानामभावात् रूपादी विषयं व्यवहाराभावप्रसङ्गं स्याद' इत्युक्तम् । चक्षुरादिविज्ञानानानुभूतत्वात् विकल्पाभाव इति चाग्राहक्याभिहितम्—देवदत्तनापि

एतच्च सिद्धान्तप्रसिद्ध मानसं प्रत्यक्षम् । न स्वस्य प्रसाधकमस्ति प्रमाणम् । एव-
जातीयकं तद् यदि स्यात् न कश्चिद्दोषः स्यादिति वक्तुं लक्षणमाख्यातमस्येति ॥

दृष्टे यज्ञदत्तस्यापि विकल्पप्रसङ्गः । "सन्तानभेदा[न्न] भविष्यति" इति च पुनराशङ्क्य "अत्रापि
सन्तानभेदादेव विकल्पो न प्राप्नोति, यत इहापीन्द्रियाश्रयभेदादेव सन्तानभेदो युगपत्प्रवृत्तेश्च ।
दीर्घशङ्कुलीभक्षणादौ हि युगपज्ज्ञानप्रवृत्तिर्दृश्यते । न च सन्तानस्यैक्ये युगपत्प्रवृत्ति-
न्याय्या । तस्माद् रूपादिविकल्पाभावो मा भूदित्यवश्यमविकल्पक मनोविज्ञानमभ्युपेयम् ।
एतेन निश्च[य]स्मरणाभावप्रसङ्गोऽपि ढौकणीयः । निर्विकल्पक मनोविज्ञानं यदि नास्त्येव तदा
योगिज्ञानाभावप्रसङ्गः । अस्त्येव निर्विकल्पक मनोज्ञानं किन्त्विन्द्रियज्ञानपृष्ठभावि नास्तीति
चेत् । सति सम्भवे तस्याप्यस्तित्वे को विरोधः । न ह्यत्र बाधक प्रमाणं दृश्यते, येन तनास्तीति
स्यात् । अस्तित्वे चोक्त प्रमाणं त[स्मा]दस्तीन्द्रियज्ञानपृष्ठभावि मनोज्ञानं निर्विकल्पकम्"
इत्येवमाद्यभिहितम् । तदेतत्तदीय कदलीगर्भेनि सारमन्यमानः प्राह—एतच्चेति । चोऽवधारणे ।
सिद्धान्तप्रसिद्धमित्यतः परो द्रष्टव्यः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रश्यति न त्वस्येति । सुरवधारयति
भिनत्ति वा । प्रवाहानारम्भकस्यास्य [ज्ञा]नात्मतया स्वसवेदनरूपत्वेऽप्यस्यैवदितकल्पत्वादनुभव-
गम्य[मिद] यथा चक्षुरादिज्ञानमिति दर्शयितुमशक्यत्वात्तस्य प्रसाधक निश्चायक प्रमाणमस्ति ।

ननु तैर्दक्षितमेव विकल्पाभावप्रसङ्गः स्यादित्यादिना प्रसङ्गमुखेन प्रमाणं विकल्पोदया-
दिति तत्किमुच्यते न स्वस्य प्रसाधकमस्ति प्र[मा]णमिति । अयमस्याशयः—सत्यमुक्तमताकिंकीय
तु तत् । तथाहि यत् तावदुक्तमिन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत्प्रवृत्तेश्च सन्तानभेदोऽस्ति । न च
सन्तानभेदेऽन्यानुभूतेऽप्यविकल्पो युक्त इति । तदवाच्यम् । यदीन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत्प्रवृत्तेश्च
सन्तानभेदस्तद्भेदे च न कार्यकारणभावः, तदा स्वापादुत्थितमात्रस्य पुसश्चक्षुर्विज्ञान
१..... नोत्पद्येत । तत् खलूपजायमानं मनोज्ञानाद् वा प्राचीना-
दुत्पद्येत, इन्द्रियज्ञानाद् वा । न तावदिन्द्रियज्ञानात्तस्य पूर्वमभावात्, नापि जागरावस्थाभावी-
न्द्रिज्ञानात् । तस्य चिरनिष्ठत्वात् । न च चिरानीत कारणमिष्यते । अयं च भिन्नसन्ता-
नीरेव विकल्पितविकल्पोदयोऽस्त्येव न तु निर्विकल्पाद् वि[क]ल्पोदय इति चेत् । सन्तानभेदेऽपि
जन्यजनकभावे निर्विकल्पादपि विकल्पोदयस्य को निषेधाः । न चेन्द्रियाश्रयभेदाद् युगपत् प्रवृत्तेश्च
सन्तानभेदो युज्यते । परस्परपरोक्षतादिप्रमगात् । तस्मान्प्रभूतमल्प वा सदृशादेव कारणा-
ज्जायते । न तु प्रभूतस्योदयमात्रेण सन्तानभेदोऽभ्युपेतव्यः । यथाऽग्निर्कणिकाया [28a] प्रभा-
प्रतानवती प्रदीपशिव्या जायमाना न सन्तानभेदमात्मन्यावहति । यत्पुनर्योगिज्ञानस्य तथात्वेऽ-
पीदानीं मनोज्ञानं निर्विकल्पकं नाभ्युपेयते तद् यादृश्या सामग्र्यास्तदुद्भवो यदाकारञ्च तत्,
तस्मान्प्रमावात्तदाकारस्य च मनोविज्ञानस्य निर्विकल्पस्यासवेदनादिति । किमत्रादरेणेति ।

ननु च यद्यस्य प्रसाधक प्रमाणं नास्ति किमर्थं तर्हि प्रत्यक्षप्रकरणं उपन्यास इत्याशङ्क्याह—
एवमिति । एवजातीयकमेवप्रकारवत् । एवम्प्रकारलक्षणकथनस्यैव किम्प्रयोजनमिति
चेत् । सूत्रकारस्य सिद्धान्तप्रसिद्धमानसाम्युपगमे प्रसक्तधोचनिराकरणम्—यद्यस्ति मानस
प्रत्यक्षमेव तस्य लक्षणमिति ॥

स्वसवेदनमाख्यातुमाह—

सर्वचित्तचैत्तानामात्मसवेदनम् ॥१०॥

१ सर्वचित्तत्वादि । चित्तम् अर्थमात्रं प्राहि । चैत्ता विशेषावस्थाप्राहिण मुखादय । सर्वे च ते चित्तचैत्तादत्र सर्वचित्तचैत्ता । मुखादय एव स्फुटानुभवत्वात् स्वसविदिता, नाग्या चित्तावस्थेत्पेत्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहण कृतम् । नास्ति सा काचित् चित्तावस्था यस्यामात्मन १ सवेदन न प्रत्यक्ष स्यात् ।

येन हि रूपेणात्मा वेद्यते तद्रूपमात्मसवेदन प्रत्यक्षम् १ ।

वेभाषिकप्रक्रियया यदाचार्येण चित्तवैत्ती भेदेनोक्ती तयोरर्थमाह—चित्तमर्थमात्रप्राहि वस्तुमात्रग्रहि । “तत्रार्थदृष्टिविज्ञानम्” इति वचनात् । चैत्ता विशेषावस्थाप्राहिणो विशेषावस्थास्वीकर्तारो विशेषावस्थाकारा इति यावन् । तद्विशयं तु चैत्ता इति वचनात् । क एव रूपा इत्याह—मुखादय इति । सर्वे चेति विगृह्यन् पूर्व चित्तानि च चैत्ताश्चेति समस्य पश्चात्सर्वशब्देन समास इति दर्शयति । मुखेयादिना सर्वग्रहणस्य फलमाह—स्फुटी व्यक्तो ऽनुभव प्रकाशो यस्य तस्य भावस्तरमात् । सर्वग्रहण सति कीदृशोऽर्थो भवति, येनाशङ्कानिवर्त्यते इत्याह—नास्तीति । काचिदिति धाता वाऽभ्रान्ता वेत्यथ ।

ननु ज्ञानस्य मवेद्यात्मन किमन्यद् रूपान्तर यत्स्वसवेदन प्रत्यक्ष स्यादित्याशङ्क्याह—येन हीति । हिर्यस्मादर्थे ।

अथ यदनुभूयते तदन्यनैव यथा घटादि । तत्कथमात्मनैवात्मन सवेदनमिति चेत् । न । योग्यतायास्त्वयाव्यवहारात् । अस्ति ज्ञानस्य सा योग्यता जडव्यावृत्तना ज्योतीरूपता यया स्वप्रकाश प्रकाशान्तर नापेक्षते । यथा प्रदीप प्रकाशास्वाभाव्यावात्मान स्वयमेव प्रकाशयति, न तु प्रदीपान्तरमपेक्षत इति ।

ननु किं घटादिदृष्टान्तबलात्प्रकाशान्तरप्रकाश्यता ज्ञानस्यास्ताम्, आहोस्वित् प्रदीपदृष्टान्तसामर्थ्यात् प्रकाशान्तरनिरपेक्षतया स्वप्रकाशता ? अत्रोच्यते । ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वाभावे घटादे स्वरूपप्रकाशानुपपत्ते स्वप्रकाशतैवेष्टव्या । अत्र च प्रयोग—यदव्यक्तव्यक्तिकं न तद् व्यक्तम्, यथा किञ्चित्कदाचित् कथञ्चित्दव्यक्तव्यक्तिकम् । अव्यक्तव्यक्तिकश्चाय घटादि ज्ञानपरोभत्व इति व्यापकानुपलब्धिप्रसङ्ग । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण व्यक्तौ हेतुरयमसिद्ध इति चेत्, नीलज्ञानोदयकालेऽसिद्धत्वाद् हेतोर्नीलस्य परोक्षत्वप्रसञ्जनात् । न च भवतामपि मते सर्वे विज्ञाननेकार्थसमवायिना ज्ञानेन ज्ञायते । बुभुत्साऽभावे तदभावात्, यथोपेक्षणीयविषया भवित् । तत् उपेक्षणीयमेव तावद[व्यक्त]व्यक्तिवत्त्वादव्यक्त प्रसज्येत । न चेयम्

१ नास्ति A C

३ मात्रावप्राहि C

१ ०मात्मसवे D

१ भीमासकान् प्रति विज्ञान स्वसवेदन प्रत्यक्षमुक्तम् । यद्वच सारयोऽपि 'बाह्यरूपा मुखादय इति मन्यते त प्रत्याह । टि०

इह ^१च रूपादौ वस्तुनि दृश्यमाने ^२आन्तर. सुखाद्याकारस्तुल्यकाल ^३सवेद्यते । न च—
गृह्यमाणकारो नीलादि ^४सातरूपो वेद्यते इति ^५शक्य वक्तुम् । यतो नीलादि ^६सात-
रूपेणानुभूयत इति न निश्चीयते ।

यदि हि 'सातरूपोऽयं' नीलादिरनुभूयते' इति निश्चीयेत, स्यात्^८ तदा तस्य
सातादिरूपत्वम् । यस्मिन् रूपे प्रत्यक्षस्य सासात्कारित्वव्यापारो विकल्पेनानुगम्यते तत्
प्रत्यक्षम् ।

नुपलब्धि सन्दिग्धविक्षयव्यावृत्त्याऽनैकान्तिकी कीर्तनीया । [28b] तथा हि यद्यव्यक्तव्य-
क्तिनकमपि व्यक्तव्यवहारविषयस्तदा पुरुषान्तर्वर्तिज्ञानव्यक्तिकमपि वस्तु स्वज्ञानोदयकालवत्
तथैव व्यवहृत्तं व्यवहृतम् । अस्वसवेदनात्मतमा स्वपरसन्तानवर्तिनोर्ज्ञानयोर्विशेषाभावात् ।
तत्सन्ताने ज्ञानस्याभावात् कथं वस्तुनस्तथा व्यवहार इति चेत् । भावेऽपि तदप्रकाशं कथं
तथा व्यवहारः । न हि तेनास्य किञ्चित् क्रियते । ^९ तदा तदपि पुरुषान्तरस्य
किञ्च तथा व्यवहारमोक्षर । तदयं व्यक्तव्यवहारो व्यक्तव्यक्तिरूपेण व्याप्तः । सिद्धे
च व्याप्यव्यापकभावे व्यपकानुपलब्धिनैकान्तिकीति ।

ननु किं तद्रूपान्तरम् येनोच्यते—यनात्मा सम्बेद्यते, तदात्मसवेदन प्रत्यक्षमिति ।
नेचलमर्थशून्यमतदुच्यते इत्याशङ्क्याह—इहेत्यादि । अन्तरे भव आन्तरोऽध्यात्मपरिस्पन्दी ।
कोऽसावीदृश इत्याह—मुखेति ।

ननु गृह्यमाण एव रूपादि सुखाद्याकारोऽनुभूयते । न तु ततोऽन्यत्सुखादिरूपं येन
तस्य वेदनरूपता व्यवस्थाप्यतेत्याह—न चेति । षोडशधारणे, यस्मादर्थे वा । गृह्यमाण
आकारो यस्य शास्त्रस्वभाव इत्यर्थः । सातरूपं सुखस्वभावः । सातग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्
दुस्वरूप इत्यपि द्रष्टव्यम् । इतिना वचनस्याकारं दर्शयति । कुत एव वक्तुं न शक्यत
इत्याह—यत इति । इतिनिश्चयस्य स्वरूपमाह । किं ताद्रूप्येण निश्चयेऽपि ताद्रूप्यानुभव
सिद्धयति, येन तदा(द)भावानेव शक्यते वक्तुमित्युच्यते इत्याह—यदीति । [हि]र्गंस्माद्
इति । इतिकरणेन निश्चयस्वरूपमुक्त्वा । अनेन यदेवानुरूपविकल्पेन यथात्वेन निश्चीयते
तदेव तथात्वव्यवहारगोचरो यथा नीलादिरित्याकूतम् । ननु च तत्प्रतिभासादनुभवः प्रमाणम् ।

^१ इह रूपादौ D

^२ अन्तरेऽन्तर A B C D P H E

^३ काल वेद्यते C.

^४ सातादिरूपं P H E N

^५ इति वक्तुं शक्यम्—A P H E

^६ सातादिरूपेण A C D P H E. N सातानुरूपेण—B

^७ सातादिरूपोऽयं A C P H E N

^८ स्यात् तस्य A. C P. E

^९ परिक्लृप्त्वाह लिखितं सम्यक् न पश्यते—स०

न च नीलस्य 'सातरूपत्वमनुगम्यते । तस्मादसाताग्रीलाद्यदिग्यदेव' सातमनु-
भूयते^३ नीलानुभवकाले । तच्च ज्ञानमेव । ततोऽस्ति^४ ज्ञानानुभव ।

तच्च 'ज्ञानरूपवेदनमात्मन साक्षात्कारि निर्विकल्पकमभ्रान्त च । 'तत प्रत्यक्षम् ॥

निश्चयो भवतु, मा वा भूत । तत्किमेवमुच्यते इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति—यस्मिन्निति ।
रूपे स्वभावे । शेष प्रागेव कृतव्याख्यानम् । गृहीत नीलस्य सातरूपत्व विकल्पेनानुगम्यते
एवेत्याह—न चेति । च पूर्ववत् । अनुगम्यते विकल्पेनेति वक्तंते । तस्मादित्यादिनोक्त-
मुपसहरति । यस्माद् गृह्यमाणकारो नीलादिर्न तथा निश्चीयते, अस्ति च हर्षाद्याकार-
सवेदनम्, तस्माद् ।

भवतु साताकारोनुभूत । केवलमसावज्ञानात्मा भविष्यति । तथा च कथमज्ञानेन
ज्ञानात्मसवेदनम् ? कथं चात्मवेदन प्रत्यक्षमित्याह—तच्चेति । चोऽज्ञात्मन एव भिनत्ति ।
ज्ञानमेवेत्यवधारयत प्रकाशात्मन एव ज्ञानत्वमन्यथा प्रकाशयोगादित्यभिप्राय । यत एव
ततोऽस्ति ज्ञानानुभव । इत्यन्तर्मुखस्य सुखाद्याकारस्य ग्राहकाकाराख्यस्येत्यर्थं । न च
ग्राह्याकारादन्यदनुभूयमान सात ग्राहकाकारादप्यन्यदुपपद्यते । ग्राह्य वा प्रकाशते, ग्राहक
वा । न च तद् ग्राह्यमतो ग्राहकमेव । अथ ज्ञानमस्तु तथानुभूतम् । तत्पुनरात्मसवेदन प्रत्यक्ष
कुत इत्याह—तच्चेति । चो यस्माद् । वेद्यतेऽननति वेदनम् । ज्ञानरूपस्य वेदनमिति
विग्रह [29a] । यद्वा ज्ञानरूपं च तद् वेदनञ्चति तथा । साक्षात्कारि अपरोक्षताकारि,
स्फुटावभासमिति यावत्, हेतुभावनस्य विशेषणत्वात् । अत एव च निर्विकल्पकम् । विकल्पा-
नुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासित्वायोगात् । भवतु निर्विकल्पक द्विचन्द्रादिज्ञानवद् भविष्य
तीत्याह—अभ्रान्त चेति । चस्तुल्योपायत्व समुच्चिनोति । नहि तत् स्वात्मनि अतस्मिन्स्तदिति
प्रवृत्तम् । यत तत्र भ्रान्तिर्भविष्यतीति भाव । भवता निर्विकल्पकत्वाभ्रान्तत्वे तत किं
सिद्धमित्याह—तत इति । यत एतद् रूपद्वययोगि ततस्तस्मात् । एतावन्मात्रलक्षणत्वात्प्र-
त्यक्षस्येति भाव ।

तत्र चेय व्यवस्था । आत्मात्मयोग्यता प्रमाणम्, आत्मसवित् फलमिति द्रष्टव्यम् ।
स्यान्मतम्—इत्य तस्य वेदनस्य प्रत्यक्षत्वे विकल्पात्मवेदनस्यापि तत्त्व स्यात् । न च
विकल्पात्मा प्रत्यक्षं युज्यते । युज्यते स्वात्मनि, अविकल्पनाद्भ्रान्तत्वाच्च । विलस्यो हि बाह्य
विकल्पयति न त्वात्मानम् । भ्राम्यति च बाह्य, मात्मनि । तत किं न प्रत्यक्षम् ? प्रयोग—
यद्भ्रान्तत्वे सत्यविकल्प तत्प्रत्यक्षम् । यद्यन्दिग्यज्ञानस्य बाह्यसवेदनम् सारूप्याख्यम् ।
अभ्रान्तत्वे सत्यविकल्पक चात्मनि विकल्परूपवेदनमिति स्वभाव । यथा च ज्ञानात्मनि
समयासम्भवो यथा वा समित. शब्दसमृष्टो न गृह्यते तथाज्यत्र प्रपञ्चितमिति नहोच्यत इति ॥

^१ सातादिरूप० C

^२ नीलादर्याद० C D

^३ सातरूपत्वमनु० D

^४ ०स्ति विज्ञा० D

^५ ज्ञानरूप वेदन A B P H E N ज्ञानस्वरूपवेदन C D

^६ तस्माद्—A B C P E H N

योगप्रत्यक्ष ध्याख्यातुमाह^१—

भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानं चेति ॥११॥

भूत^२ 'सद्भूतोऽर्थ' । प्रमाणेन दृष्टश्च सद्भूत ।

यथा^३ चत्वार्यार्यसत्यानि ।

भूतस्य भावना पुन पुनश्चेतसि विनिवेशनम् । भावनाया प्रकर्षो भाव्यमानार्थभासस्य^४ ज्ञानस्य स्फुटाभत्वारम्भ । प्रकर्षस्य पर्यन्तो यदा स्फुटाभत्वमीषदसंपूर्णं भवति । यावद्वि स्फुटाभत्वमपरिपूर्णं तावत् तस्य^५ प्रकर्ष^६गमनम् ।

भूतशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—सद्भूत इति । अर्थ इति ब्रुवाणो भूतश्चासावर्थ-
श्चेति कर्मधारय दर्शयति । ननु सुखादिमयत्वमप्यर्थस्य साध्यपरिकल्पित सद्भूतमित्याह—
प्रमाणेनेति । दृष्टो निश्चित । चकार स्फुटमेतदित्यर्थं द्योतयति ।

क पुनरीदृशोऽर्थो विवक्षित इत्याह—यथेति । अनेन भूतार्थशब्देनात्र सत्यचतुष्टय
विवक्षितमिति दर्शितम् । यथा चतुरार्यसत्यभावनाबलज ज्ञान योगिन प्रत्यक्षम्, तथाऽन्यसद्भू-
तार्थविषयमपि द्रष्टव्यमिति यथाशब्दार्थोऽप्यस्ति । यद्विनिश्चय "चतुरार्यसत्यदर्शनवदिति ।"
आरात्पापकेभ्यो धर्मैभ्यो याता इत्यार्या । अत एव तानि सत्यतया मन्यन्त इति तेषा सत्यानि ।
चतुष्ट्वाच्च तेषा चत्वारोत्युक्तम् ।

फलभूता पञ्च सकलेशम्कन्धा दुःखार्य सत्यमेकम् । त एव हेतुभूतास्तृष्णासहाया
समुदयाम्भ्य सत्य द्वितीयम् । चित्तस्य निष्कलेशावस्था निरोधाख्य सत्य तृतीयम् ।
तदवस्थाप्राप्तिहेतुर्नारात्म्याद्याकारविचलविशेषो मार्गार्य सत्य चतुर्थमिति ।

भावनाशब्देन विग्रह तस्य चार्थमाचष्टे भूतस्येति । भूतार्थस्येति द्रष्टव्यम् । लक्ष्यते च
भूतशब्दसाम्प्रिध्यान्लेखकेन प्रथमपुस्तके भूशब्द प्रक्षिप्त । तस्येति तु वचन सक्षेपेण विग्रह
दर्शयतो धर्मोत्तरस्य पाठोऽन्यथा यथाभूत विग्रह दर्शयितुकामेनार्थपदोपादाने किमक्षरगीरव दृष्टम्,
येन केवलभूतशब्दोपादाने प्रतिपत्तिगीरव लिखनाकौशलञ्चाविष्कृतमिति । भावनार्थमाह—
पुनरिति । पुनरित्यप्रथमत । द्विवचनेनाप्रथमप्रचारस्य प्राचुर्यं दर्शयति । तथा निवेश-
नञ्च विजा[29b]सीयाव्यवधानेन द्रष्टव्यम् । सत्यचतुष्टयविषयो विजातीयाव्यवहित
सद्सचित्तप्रवाहो भावनेनि यावत् ।

१ ०ख्यातुकाम आह C D.

२ यथावस्थित —टि०

३ दुःखसमुदयमार्गनिरोध । तत्र दुःख मसारिण स्कन्धा । समुदयो रागादिमग ।
मार्गं क्षणिकत्वभावना । निरोधो मोक्ष ।—टि०

४ ०र्थावभासस्य B N

५ स्फुटाभत्वस्य—टि०

६ प्रकर्षगति A P. H. E N

सपूर्णे तु यदा तदा नास्ति प्रकृपगति । तत सपूर्णावस्थायाम् प्राक्तन्यवस्था स्फुटा^१ भवत्प्रकृपयन्त उच्यते । तस्मात् पयताद यज्जात^२ भाव्यमानस्यास्य^३ सनिहितस्यैव स्फुटराकारप्राहि क्षानं योगिन प्रत्यक्षम् ।

तद्विह स्फुटाभत्वारम्भावस्था भावनाप्रकृप । अभ्रकव्यवहितमिव यदा भाव्यमानं

यादृगो योगिना भावनाक्रमो विनिश्चये ध्युतमय त्यादिनाभिहितो यथा भावना प्रकृपविगदाभवयो वायकारणभावस्तत्रैव कामगोके त्यादिना दक्षितस्तथापि द्रष्टव्य^४ । यादृगश्चाकारस्तेषा सत्यानामनित्यत्वादिके भावनीयो यावत्कालावधिका च भावनाऽनकजम परम्परानुयाता यच्च निबन्धन भावनाया करुणा बोधिसत्त्वानाम तदयथा ससारोद्वेगस्तदपि सव यथा प्रमाणवार्तिके निर्णीत तथहाप्यनुगतव्यम । इह तु योगिज्ञानस्य स्वरूपमानमुप दशयितुमुपक्रान्तमिति ।

प्रकृपशब्देन सह विग्रह तस्य चाय विवक्षितमाह—भावनाया इति । स्फुटाभत्वस्यारम्भ उपक्रम । स च यत्स्फुटत्वतदधिकस्फुटत्वादिना रूपेण तज्ज्ञानस्योत्पद्य एव । पयन्तशब्देन विग्रह तस्य चायमावष्ट प्रकृपस्यति पयन्तोऽवसानम् । वदा च तस्यावमानमित्याह—यदेति । यस्मिन् काले स्फुटाभत्व भावनाय विषयस्य ज्ञानस्यति प्रकरणात् । इदं लेशतोऽसम्पूर्ण भवति । यदतर योगिप्रत्यक्षण भवितव्य तस्मिन् काले प्रकृपस्य पयन्तोऽवसान ज्ञातव्य । तत्कालोपलक्षित तथाभत ज्ञान पयन्त इत्यथ ।

ननु प्रकर्षस्य पयन्त स युज्यते यस्मिन् सति प्रकर्षो निवसते । तच्च सम्पूर्व (ण)मेव स्फुटाभत्वम् तत्कथमच्यते कथञ्च पयन्तज योगिज्ञानम् न तु तदेव पयन्त इत्या गदक्याह—यावदिति । हियस्मात् ।

सम्पूर्णं तु प्रकृपगमन नास्तीति दशयति—सम्पूर्णमिति । सुरिमाभवस्था भदव तीमाह । प्रकृपस्य गतिगमनम् । एव श्रवतोऽयमाशय । प्रकृप प्रकृप्यमाणता सानि शय रूपमुच्यते । पयन्तश्च गयर्थादामर्द्धानोस्त^५ प्रययन (?) परिसधन्तादन्त इति प्रादिसमासेन नि शयगमनमवोच्यते । तत स पयन्त उच्यत यदनन्तर प्रकृप(कृप्य)माणन न भवि तव्यम् । न तु यदथ यथा प्रकृपवतामुदय इति । एतदेवोपसहरति तत इति । प्राक्तनी व्यवधानशून्या यदनन्तर स्फुटरज्ञानोदय । सपूर्णावस्थायाम् स्फुटवसम्पूर्णावस्थायाम् स्फुटराकारग्रहणावस्थायाम् इति यावत् । सनिहितस्यति । यथाऽन्यस्याभावितास्य निकटस्यस्य घटघ(ण)टाव(द)रन्यज्ञान स्फुटराकारप्राहि प्रत्यक्ष तदवद भाव्यमानावस्फुटराकारप्राहि यज्ज्ञान तद्योगिन प्रत्यक्षम् ।

उक्तमेव भावनाप्रकर्षाय तत्पयन्ताथ तज्ज्ञान शोपसहारव्याजन सुखप्रतिपत्त्यथ पुनदग यति तदिति । तत्तरमात् । इहेति योगिप्रत्यक्षलक्षणप्रतीतिकाले । अवस्था भावनाज्ञान

^१ त्व प्रक० E

^२ जात ज्ञान भाव्य० C. D

^३ भाव्यमानस्य स० A B P H E

वस्तु पश्यति सा प्रकर्षपर्यन्तावस्था । करतलामलकवद् भाव्यमानस्थार्थस्य यद् दर्शनं तद् योगिनः प्रत्यक्षम् । तद्वि स्फुटाभम् ।

स्फुटाभत्वादेव च निर्विकल्पकम् । विकल्पविज्ञानं हि सकेतकालदृष्टत्वेन वस्तु गूळ-
च्छब्दससर्गयोग्य गूळीयात् । सकेतकालदृष्टत्व च सकेतकालोत्पन्नज्ञानविषयत्वम् । यथा च
पूर्वोत्पन्न विनष्ट ज्ञान सप्रत्यसत्, तद्वत् पूर्वविनष्टज्ञानविषयत्वमपि सप्रति नास्ति वस्तुन ।
तदसद्रूप वस्तुनो गूळद् असनिहि^१तार्थप्राहित्वाद् अस्फुटाभम्^२ विकल्पकम् । तत स्फुटाभ-
त्वाभिर्विकल्पकम् ।

स्पेति प्रकरणात् । अभ्रकेणातिस्वच्छतया पाश(स्वं)तो द्विधाकर्तुमशक्येनेति प्रस्नावाद्
व्यवहितमावृत तदिव । करस्वरूप करतल सन्निहितस्येवत्यनन यत्पूर्वमुक्त [30a] तस्या-
यमुपसहार ।

अस्तु तथाविध योगिज्ञानम्, तत्पुन कथं प्रत्यक्षमित्याशङ्कामपाकर्तुं प्रत्यक्षलक्षणन
योगमस्य दर्शयन्नाह तद्घोति । हिर्यस्मात् ।

स्फुटाभ भवतु निर्विकल्पक तु कथं यन प्रत्यक्ष स्यादित्याह—स्फुटाभत्वादेवेति ।
चो निर्विकल्पकमित्यत परः स्फुटाभत्वापेक्षकविषयत्व निर्विकल्पकत्वस्य समुच्चिनोति ।
अयमस्याशय —शब्दाकारससर्गो हि स्फुटाभत्वविरोधीति यद्यसावभविष्यत तदा स्फुटाभमेव
नाभविष्यदिति । अभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासमेव स्फुटाभ भविष्यति कोऽनयोविरोध
इत्याशङ्क्य विकल्पेत्पादिना विरोधमेव दर्शयितुमुपक्रमते । हिर्यस्मात् । वस्त्विति
दृश्यमान यथा चैतत्तथा पूर्वमेव विवेचित गूळीयाद् प्रहीनुमर्हति । सङ्केतकालदृष्टत्वेन
च वस्तुप्राहित्वेऽसन्निहितविषय स्यादिति दर्शयितुमाह—सङ्केतेत्यादि । चो हेतो । भवतु
सङ्केतकालदृष्टत्वस्य तथात्वम्, किन्त इत्याह—यथा चेति । चो वक्तव्यमेतदित्यस्यार्थे ।

भवत्वेव तथापि वाचकाकारससर्गिणोऽपि कथं न स्फुटाभत्वमित्याह—तदिति । यत
एव तत्तस्मात् । विकल्पयतीति विकल्पक विज्ञानम् । अस्फुटाभ तु कुनस्तदित्याह—
असन्निहितार्थप्राहित्वाविति । सन्निहिततया हि भासमानो विशदो भवेत् । पूर्ववृत्तदर्शन-
विषयतया च भूतपूर्वो भावो गूळमाणो न सन्निहितरूपो भासते । तेनाविशदाभो विकल्प ।
तेन शब्दाकारससर्गो विकल्पस्य विशदाभत्वविरोधीत्यस्याभिप्राय । असन्निहितविषयत्वमेव
तस्य कुतोऽवसीयत इत्याह—असद्रूपमिति । यत्पूर्वदृष्टत्व सम्प्रत्यसद, असद्रूप वस्तुनो
गूळमाणस्य गूळीविति हेतो सतुविधानादभद्ररूपग्रहणादित्यर्थे ।

स्फुटाभत्वादेवेति यद्वोचत्, तदेवोपसहरति तत् इति । यतो विकल्पस्य स्फुटाभत्व
न युज्यते, अनन्तरोक्तेन क्रमेण ततस्त्वस्मात्स्फुटाभत्वाद् विशदाभत्वाभिर्विकल्पक योगिज्ञानमिति
प्रकरणात् । प्रयोग —यत्सङ्केतकालदृष्टतया वस्तुसस्यां ज्ञानं न तत्स्फुटाभम् । यथा चिर

^१ ०हितप्राहि० B C ^२ ०प्राहित्वादस्फुटाभ सविकल्पकम् C अस्फुटाभम् । अस्फु-
टाभत्वात् सविकल्पक—A P अस्फुटाभम् । अस्फुटाभत्वादेव च सवि० D B H E N

प्रमाणशुद्धार्थग्राहित्वाच्च सवादकम् । अतः प्रत्यक्षम् । इतरप्रत्यक्षवत् ।

योग^१समाधि । स यस्यास्ति^२ स योगी । तस्य ज्ञान प्रत्यक्षम् । इतिशब्दः परिसमाप्ति^३वचन । इयदेव प्रत्यक्षमिति ॥

तदेव प्रत्यक्षस्य कल्पनापोढत्वाभ्रान्तत्वयुक्तस्य प्रकारभेद प्रतिपाद्य विषयविप्रतिपत्ति निराकर्तृमाह—

तस्य विषयः स्वलक्षणम् ॥ १२ ॥

तस्येत्यादि । तस्य चतु^४विधस्य प्रत्यक्षस्य विषयो बोद्धव्य^५ स्वलक्षणम् । स्वम् असाधारण लक्षण तत्त्व^६ स्वलक्षणम् । वस्तुनो ह्यसाधारणं च तत्त्वमस्ति सामान्यं च ।^७ तत्र यदसाधारणं तत् प्रत्यक्षस्य^८ ग्राह्यम् ।

दृष्टनष्टवस्तुविकल्प । सङ्कतकालदृष्टतया च दृश्यमानवस्तुमस्पर्शा विकल्प । स्फुटाभासत्व नाम सनिहितरूपभासनम् । असनिहितरूपभासनेन च वस्तुन पूर्वदृष्टत्वग्रहण व्याप्तम् । न हि पूर्वज्ञानविषयत्व पूर्वस्मिन् ज्ञान निवृत्त वस्तुनोऽस्ति । तदुत्तरकालभाविना ज्ञानन पूर्वज्ञान-विषयत्वमसनिहितमव वस्तुन स्पृश्यते । पूर्वज्ञानविषयत्वग्रहणमव च सङ्कतकालदृष्टशब्द-विशिष्टत्वग्रहणम् । तदिदं विरुद्ध (द्ध) व्याप्तोपलब्धभवंतु निविकल्पकम् ।

असयभ्रान्तत्वे तु कथं प्रत्यक्षमित्याह—प्रमाणेति । प्रमाणाधिगतोऽर्थं प्रमाणशुद्ध उच्यते । मत्स्यचतुष्टयं चैवमात्मकम् । तदेव शुद्धत्वेन विवक्षितम् । च [30b] सवादकमित्यतः परो निविकल्पत्वेन सह सवादकत्वेन सवादकत्व समुच्चिनोति तत्रस्थ ए[व] वा पूर्वहेत्वपेक्षया हत्वन्तरममुच्चयार्थं । अतोऽस्मान्निविकल्पत्वादभ्रान्तत्वाच्च ।

योगिशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—योग इति । समाधिश्चित्तैकाग्रता । इह धर्मोत्तरेण लोक-प्रसिद्धिराश्रिता । विनिश्चयटीकायां तु शास्त्रस्थितिस्तेनाविरोधः । यद्वा समाधिग्रहणस्योपलक्षणत्वात् प्रज्ञा च विवेककरणगतिर्द्रष्टव्या । स यस्यास्ति स नित्यसमाहितो विवेककरण-तत्परश्च योगी । परिसमाप्तेरावारं दग्ंयति—इयदिति । इयदेव चतुःसस्यावच्छिन्नमेव ॥

तदेवमित्याह—येनदन्त मुवाधम् । विषयो बोद्धव्य^५ । क इत्यावाङ्शायामाह—स्वलक्षणमिति । स्वशब्दस्य लक्षणशब्दस्य चार्थमाचक्ष्णो विग्रहमुपलभयति—स्वमित्यादिना । स्वमात्मीयमुच्यते । यस्य यन् स्व तन् तत्स्वैव नान्यस्यति लक्षणया स्वशब्दनासाधारणमुक्तम् । लक्षणशब्दं च तत्त्व स्वरूपं विवक्षितम् । स्वशब्दलक्षणशब्दधारणमभिधाय तथा समस्तं परमाह—स्वलक्षणमिति । अनन्त स्वमगाधारणं च तल्लक्षण स्वरूपं चिति कमधारयो दशितः ।

^१ दग्ंयति तैकाग्रयम्—टि०

^५ यस्यास्तीति स C

^३ परिममाप्यर्थं A P H L N

^४ तस्य प्रथमस्य C. तस्य चतुर्विधप्रथमं A P H E N

^६ पर्यायवाच्य इयर्थं—टि०

^८ अयक्त्वान्तरित्वम्—टि०

^७ 'तत्र नास्ति—A B D P H E

^८ प्रथमशास्त्रम् A B P H E.

द्विविधो हि विषय^१ प्रमाणस्य—प्राह्यश्च यदाकारमुत्पद्यते, प्रापणीयश्च यमध्यवस्यति
अन्यो हि प्राह्योऽन्यश्चाध्यवसेयः । प्रत्यक्षस्य हि क्षण एको प्राह्यः । अध्यवसेयस्तु प्रत्यक्ष
बलीत्पन्नेन निश्चयेन संतान एव । सन्तान एव च प्रत्यक्षस्य प्रापणीयः । क्षणस्य प्रापयि
तुमशक्नवत्वात् ।

तथाऽनुमानमपि^२ स्वप्रतिभासेऽन्येऽर्थाध्यवसायेन^३ प्रवृत्तेरनर्थप्राहि^४ ।

ननु सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणमर्थवत् । अत्र च सर्वस्यैव स्वरूपस्यासाधारणत्वात् सम्भव एव, न व्यभिचार इति किं स्वशब्देन ? एव तु वक्तव्यम्—वस्तुरूप तस्य विषय इत्याशङ्क्याह—धस्तुन इति । हिर्यस्मात् । चो वक्ष्यमाणपेक्ष्य (क्ष) समुच्चये । सामान्यं साधारण रूप सवृत्तिज्ञानघटितम् । च पूर्वापेक्ष समुच्चये । सति चैव द्वैरूप्ये किं पूर्वं रूपम्, अथ पर प्रत्यक्षस्य विषय इति सन्देह— यदसाधारण तत्प्रत्यक्षस्य प्राह्यमध्यत इति शेष । प्राह्यमिति ब्रुवन् विषयशब्देनाचार्यस्य प्राह्यो विषयोऽभिप्रेत इति दर्शयति ।

स्यादेतत्—प्रवृत्तिविषय एव प्रमाणस्य विषयस्ततः प्रवृत्तिविषयस्तस्य विषय इति वक्तव्यम् । तर्हि प्राह्यमित्युच्यत इत्याह—द्विविध इति । अनेन भेद प्रतिज्ञात । हिर्यस्मात् द्विप्रकारो विषय. प्रमाणस्येति जातिविवक्षयैकवचनम् । एको प्राह्योऽन्य प्रापणीय । भेदमुपपादयति—यदाकार यत्प्रतिभास ज्ञानमुत्पद्यते । सोऽपि द्विविध—परमार्थ आरोपितश्च । द्वयोरपि स्वज्ञाने प्रकाशनमस्त्येवेति द्रष्टव्यम् । प्रापणीयो यमध्यवस्यति । ततो ज्ञानाद् यत्र प्रवर्तत इति यावत् । चकारो पूर्वापरापेक्षया समुच्चयार्थो ।

ननु प्राह्याध्यवसेयशब्दयोरेव भेदो न त्वर्थस्य । यतो यदेव प्रकाशने तदेवाध्यवसीयते, तत् किमेवमुच्यत इत्याह—अन्यो हीति । हिर्यस्मादर्थे । चोऽवधारणे । कस्य कीदृशो प्राह्य इतरो वेत्याह—प्रत्यक्षस्येति । हिरवधारणे एक इत्यस्मात्परो द्रष्टव्य । कर्तृत्वसेय अध्यवसेय इति [31a] । तुर्गाह्यादध्यवसेय भिनत्ति । अथ किं प्रत्यक्षमवसायात्मक येन तस्यासाववसेय इत्याह—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो निश्चयस्य प्रत्यक्षगृहीत एव प्रवृत्त-तथाऽनतिशयाधानेन यत् तेनाध्यवसित तत्प्रत्यक्षेणैवान्वमितमिति भाव ।

ननु प्राह्यादन्यः प्रापणीयो विषय प्रत्यक्षस्योक्त । इदानीं पुनरवसेय । तदयं तृतीयो विषयः प्राप्त इत्याह—सन्तान एवेति । चो यस्मादर्थे । उपादानोपादेयभावेन व्यवस्थित क्षणप्रबन्ध एकत्वेनाधिमुक्त सन्तान । प्राह्य एव कस्मान्न तेन प्राप्यत इत्याह—लक्षणस्येति (इत्याह—क्षणस्येति) । यदाकार प्रत्यक्षमुत्पद्यते तस्य क्षणस्येति प्रस्तावात् । एवञ्च विवृण्वतोऽस्य प्रमाणस्येत्यत्र प्रत्यक्षाभिप्रायेण प्रमाणशब्द इन्द्रियजप्रत्यक्षविवक्षया द्रष्टव्य । स्वसवेदनादीनां विषयद्वैविध्यासम्भवादिति ।

अथ भवत्वेक प्रत्यक्ष विषयद्वैविध्यवद्, अनुमान तु कथं तथाविधम् ? प्रमाणस्येति च

^१ हि प्रमाणस्य विषय. A. P. H N

^२ सामान्ये—टि०

^३ अन्येऽनर्थाध्य० A. P. H.

^४ सामान्यप्राहि—टि०

स पुनरारोपितोऽर्थो गृह्यमाणः स्वलक्षणत्वेनावसीयते^१ यतः,^२ ततः स्वलक्षणमवसितं^३ प्रवृत्तिविषयोऽनुमानस्य^४ । अनर्थस्तु ग्राह्यः । तदत्र प्रमाणस्य ग्राह्यं विषयं दर्शयता प्रत्यक्षस्य स्वलक्षण विषय उक्तः ।

ब्रुवता तदपि विषयद्वैविध्यवदभ्युपगतमेव इत्याशङ्क्याह—तथेति । येन प्रतिभासाध्यवसाय-लक्षणेन प्रकारेण प्रत्यक्षमन्यग्राह्यन्याध्यवसायि तथा तेन प्रकारेणेति तथाशब्दार्थः । न केवल प्रत्यक्षमन्यद् गृह्णाति, अन्यदध्यवस्यति, किन्त्वनुमानमप्यन्यग्राह्यन्याध्यवसायीत्यपिशब्देनाह । इहैवच्छेदः कर्तव्योऽन्यथा व्याख्यानमसमञ्जस स्यात् । किं गृह्णातीत्याह—अनर्थप्राहीति । अनुमानमिति प्रकृतत्वात् । कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्योपपत्तिमाह—स्वप्रतिभास इति । स्वस्य प्रतिभास इव प्रतिभास । शक्तिद्वययोगात्तत्पारोप्यमाण रूपम् । तस्मिन्ननर्थेऽग्राह्यरूप्ये (रूपे) ऽर्थाध्यवसायेन बाह्याध्यवसायेन तद्भेदानवभासनात्तत्कामेदाध्यवमानलक्षणेन प्रवृत्तेः प्रवर्तनात् ।

अथानर्थे स्वप्रतिभासेऽर्थाध्यवसायेनानुमानविकल्पोऽन्यो वा प्रवर्तक इति किमुक्त भवति ? स्वप्रतिभासस्यारोप्यमाणस्य चार्थस्यावसीयमानस्य विवेक न प्रतिपद्यत इत्युक्तं भवति । न हि तेनैव विवेकप्रतिपत्ति, तेन स्वप्रतिभासस्य तथात्वेनाविकल्पनात् । अत्र चानुभव प्रमाणम् । बाह्यबह्वचदावप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गश्च । नापि विकल्पान्तरेण । तस्यापि तथा प्रवृत्ततया पूर्वविकल्पप्रतिभासासस्पर्शादित्यलमिह विस्तरेण । यद्येव कोऽस्याध्यवसीयमान प्रापणीयो विषय इत्याह—स इति । पुनरिति सर्वतो विशिनष्टि । आरोपित इति स्वरूपानुवादः । अर्थ इति अर्थ इवार्थो गृह्यमाण प्रतीयमानस्तस्मिन् ज्ञाने प्रकाशमान इति यावन् । अनेन स्वलक्षणमध्यवस्यतीदमिति प्रकाशितम् । तदनेनानुमानस्य ग्राह्याध्यवसेयो भेदेन सामर्थ्यादभिधाय सुखप्रतिपत्त्यर्थं तावेव नष्टोक्तौ करोति—तत इति । यतः स्वलक्षणत्वेन तस्यावसायस्तत [31b] स्वलक्षणमवसितं प्रवृत्तिविषयाऽनुमानस्य । स्वलक्षणमवसितमित्येतदप्यभिमानादाभिधीयते । न पुन स्वलक्षणमवसायस्य गोचर । तद्विषयत्वे तस्य निरसत्वात् क्षणित्वादेरप्यवसितानुमानानवतारप्रसङ्गात् । एतच्च किञ्चिद्विद्वैदोपरिष्ठात्स्वष्टयिष्याम । परार्थानुमाने तु यथाऽवसर विस्तरेण निर्णय्याम ।

प्रवृत्तिविषयस्यैव प्रापणीयत्वात् प्रापणीय एव प्रवृत्तिविषयशब्देनोक्तं । तु प्रापणीयाद् विषयाद् ग्राह्य भेदवन्त दर्शयति । तस्मिन् ज्ञाने प्रकाशमाने प्रकाशनादनर्थो ग्राह्य उक्तः ।

स्यादेतन्—यद्यवसितं स्वलक्षणं प्रवृत्तिविषयोऽनुमानस्य तदा कथमेव धर्मोत्तरो विनिश्चयटीकायामवादीन् “अवसितश्चाकारो विकल्पानां ग्राह्यः” इति । एव हि स्वलक्षणमेव ग्राह्यं समर्पितं स्यान्नानर्थं इति । ततो व्यक्तो व्याघातः । परमावृद्ध्या तत्र तथात्रिषान्नात्र दोषः । तथाहि परमार्थतो विकल्पानामारोपितमेव रूपमवमेव ग्राह्यम्, तथापि व्यवहृत्तार आरोपितमेव रूपमवृद्ध्यावृत्तमवस्यन्तो बाह्यस्यापि तथात्वाद् बाह्यं वृद्धमवस्याम इत्यभिमत्यन्ते, तयोर्विवे-

^१ नाप्यवसी० C. D. N

^२ मीयते ततश्च स्व० D

^३ मध्यवसितम् A B D. P. H. E. N.

^४ ०पयोऽन्यानुमा० C. D.

काप्रतिपत्ते । तदनुरोधात्स्वलक्षणमवसितमित्युच्यते । तस्यैव त्वारोपितस्य परमाथंतोऽनुमे-
यस्य प्रतिभासमान केवलमाकारमाश्रित्य ग्राह्यत्वमुच्यते । ततस्तत्र वास्तवावसितरूपाभिप्रायेण
तथाभिधानात् को विरोध ?

तदत्रेत्यादिनोपसहरति । यस्मात्प्रमाणस्य द्विविधो विषयो ग्राह्याध्यवसायभेदेन
तत् तस्मात् । अत्र विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणकाले ग्राह्यं विषयं दर्शयतेति ध्रुवन् विषयशब्देना-
चार्यस्य ग्राह्यो विषयोऽभिप्रेत इति स्फुटयति ।

स्यादेतत्—न वै ग्राह्यविषयापेक्ष प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । यत एक क्षणस्तस्य
ग्राह्य । न च तत्प्रापण सम्भवति । नाप्यनुमानस्य ग्राह्यापेक्ष प्रामाण्यम् । अनर्थो हि
तस्य ग्राह्य । न च तत्प्राप्ति सम्भवति । न च येन यस्याप्रापण तस्य तत्र प्रामाण्यमभ्युपेयते,
अतिप्रसङ्गापत्ते । अर्थकनीलक्षणाकारतयोत्पत्तिरेव प्रत्यक्षस्य तत्प्रापणम्, अनुमानस्यापि
वह्न्याद्यध्यवसायितया तयोत्पत्तिरेव तत्प्रापणमुच्यते । तर्हि न किञ्चिदवशोपित स्यात् । कस्य
नाम ज्ञानस्य सविकल्पस्य निविकल्पकस्य वा तत्तदाकारतयोत्पत्तिर्नास्ति येन तस्य प्रामाण्यं न
स्यात् । तस्मान्न द्विविधो विषयः प्रमाणस्याभिधानीयोऽपि त्वेक एव प्रवृत्तिविषयाख्यो विषयः
स्यापनीय इति ।

अत्र च समाधीयते । ज्ञानाना तावद् ग्राह्याध्यवसा(से)यभेदेन द्विविधो विषयोऽव-
श्यं पितव्योऽनुभवसिद्धत्वात् । तत्र प्रामाण्यं प्रवृत्तिविषयापेक्ष व्यवस्थाप्यते । ज्ञानत्व
तूभयापेक्षमेव । अज्ञानस्य च प्रामाण्यासम्भवेन ज्ञानान्तर्भूत प्रमाण विषयद्वैविध्यवदेव भवति ।
केवल न ग्राह्यापे[32a]क्ष प्रामाण्यमपि तु प्रवृत्तिविषयापेक्षमिति प्रतिपाद्यते । ग्राह्यापेक्षया
तु प्रमाणस्येति वचन स्वरूपानुवादकम् । यद्वा प्रमाणशब्देन ज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । यथाऽयं
विनिश्चयटीकाया स्वार्थानुमानव्याख्यानावसरे अक्षतमाह—“द्विविधो ज्ञानाना विषयो
ग्राह्याध्यवसायशब्देत्यादि ।” ततो न किञ्चिदवद्यम् ।

अथापि स्यात् । यदि ग्राह्यो विषयो न कदाचिदपि प्रत्यक्षस्य प्रापणीयस्तर्हि तेन दर्शितेन
किम्प्रयोजन येनोच्यते तदत्र ग्राह्यं विषय दर्शयता प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणं विषय उक्त इति ।
नैव दोष । एवमेवास्य प्रवृत्तिविषयप्रदर्शनात् । यदि हि प्रत्यक्ष क्षणमेक गृह्णाति तत्रानीलव्या-
वृत्तिनिश्चयोपजने सन्तान निश्चाययत् प्रवृत्तिविषय प्रदर्शयेत् तत्सन्तानभाविनाञ्च ज्ञानानाम-
प्रामाण्यमापादयेत्, न तु किञ्चिदगृह्णात् । तथा हि सन्तानोत्पत्तेन निश्चयामावेऽप्यनीलव्या-
वृत्तिस्तावदानगतसर्वक्षणसाधारणी प्रत्यक्षेण गृहीतनिश्चिता । तन्निश्चय एव सर्वानीलव्यावृत्तो-
पादानोपादेयभावस्थितनीलक्षणनिश्चय, तदभिलषयोगक्षेमत्वाद्दुत्तरप्रवन्धस्य । तथानिश्चय एव च
सन्ताने निश्चय उच्यते । अत एव च तदाद्यं ज्ञानं तथाऽनुष्ठानं तत्सन्तानभावीनि पराञ्चि
ज्ञानान्वनीलव्यावृत्त रूपं गृहीतमेव गृह्णात्यनीलव्यावृत्तिनिश्चयं च श्रुतमेव कुर्वन्त्यनतिशयाघापीनि
प्रधुराण्यपि प्रामाण्यात्प्रव्यावयत् प्रामाण्यमात्मसात्करोतीति न्याय्यं ग्राह्यप्रदर्शनमिति सर्वम-
वदातम् ॥

इहाचार्यस्य—स्वमसाधारणं सन्तानान्तरसाधारणं यन्न भवति, यदर्थक्रियाक्षममेव सर्वतो
व्यावृत्त तत्त्व तदेव स्वलक्षणम्, न चैतद्विषयीतमनुमानविषयोऽपीत्यभिप्रेतम् । स्वमसाधारणं

कः पुनरसौ विषयो ज्ञानस्य यः स्वलक्षणं प्रतिपत्तव्य इत्याह—

यस्यार्थस्य संनिधानासंनिधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदस्तत् स्वलक्षणम् ॥१३॥

यस्यार्थस्येत्यादि । अर्थशब्दो विषयपर्यायः । यस्य ज्ञानविषयस्य । संनिधानं निकटदेशावस्थानम् । असंनिधानं दूरदेशावस्थानम् । तस्मात् संनिधानादसंनिधानाच्च ज्ञानप्रतिभासस्य ग्राह्याकारस्य भेदः स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्याम् । यो हि ज्ञान^१विषयः संनिहितः सन्^२ स्फुटाभासं ज्ञानस्य करोति, असंनिहितस्तु योग्यदेशस्थ^३ एवास्फुटं करोति, तत् स्वलक्षणम् । सर्वाण्येव हि वस्तूनि दूरादस्फुटानि दृश्यन्ते, समीपे स्फुटानि । तान्येव^४ स्वलक्षणानि ॥

लक्षणं तत्त्वं स्वलक्षणमिति विवृण्वता च धर्मोत्तरेण तदेव दर्शितम् । केवलं न व्यक्तीकृतमतस्तस्य विषयः स्वलक्षणमिति शब्दमात्रावधिणोऽविदिताचार्याभिप्रायस्याविभावितधर्मोत्तरविवरणार्थस्य यद्यसाधारण पररूपेणामिथ रूप स्वलक्षणं तदाऽग्नित्वमपि गोत्वादिसामान्येनामिथ स्वलक्षणं प्रसज्येतेति व्याप्तिं मन्यमानस्याय कः पुनरित्यादिप्रश्नः । क इत्यनेन सामान्याकारेण विषयं पृच्छति । पुनरित्यनेन विशेषाकारेण । स्वलक्षणशब्दस्यासति बहुव्रीहावजहल्लिङ्गत्वात्स्वलक्षणमिति ।

चोदनेन विषयं सम्पृष्ट आचार्यं, कस्मादर्थमुत्तरीकरोतीत्याशङ्क्याह—अर्थेति । ज्ञानस्य प्रत्यासन्नत्वाज्ज्ञानविषयो लब्ध इत्यभिप्रेत्य यस्य ज्ञानविषयस्येति विवृणोति । सन्निधानासंनिधानशब्दौ निकटदूरावस्थानार्थौ व्याचक्षाणो यदन्वयाख्यात—“असंनिधानं योग्यदेशे सर्वथा वस्तुनोऽभावः” इति तदपाकरोति । अयच्छास्याभिप्रायो यत्र वस्तु नास्ति तत्र ज्ञानमेव न जायते । न तु तत्प्रतिभासस्य भेदो नानात्वमस्तीति । तस्मादित्यादिना स[32b]संनिधानासंनिधानाभ्यामिति पञ्चमीद्विवचनान्तमेतदिति दर्शयति । स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यामिति अर्थक्रियासामर्थ्यानुगताभ्यामिति द्रष्टव्यम् । “इत्यभूतलक्षणा चैव तृतीया ।

पदार्थं व्याख्याय समुदायार्थं व्याचष्टे । द्वयोश्चैव शैली व्याख्यातृणाम् । नवचित्समुदायार्थं व्याख्याय पश्चात्पदार्थं विवृण्वते । नवचित्यपदार्थं विवृत्य पश्चात्समुदायार्थं व्याचक्षत इति । हिरवधारणे । योग्यदेशस्थ एवेत्यनेन दूरदेशस्य निरस्यति । दूरस्थो हि ज्ञानमेव न जनयति किमङ्ग पुनर्भिन्नादित्यभिप्रायः ।

स्वन्तलक्षणस्याव्यापित्वासम्भवित्वाद्द्वयमपानुवंप्राह—सर्वाणीति । सर्वशब्दो व्याप्तिप्रदर्शनाय । अनेनाव्यापित्वं निराकृतम् । हिर्यम्मादर्थं । दृश्यन्ते प्रतीयन्ते । अनेनामभाविन्व निरस्तम् । अनिव्यापित्वमपहस्तयप्राह—तान्येवेति । यान्यमूनि प्रत्यक्षविषयस्तान्येव । नानुमानविषयोऽतीति प्रकरणात् । दूरादस्फुटानि दृश्यन्ते इति वदतश्चायमाशयः—दूरे हि वस्तु गृह्यमाणं प्रचुररजोनीहारादिममुष्टं गृह्यते । ततोऽप्यष्टं गृह्यते । न तु

^१ ज्ञानस्य विषय A. P. H. E. N.

^२ स स्फुटा० B. C. D.

^३ देशावस्थान A B C. P. H. E. N.

^४ तान्येव हि स्व० C.

^५ पाणिनि २.३.२१

कस्मात् पुन. प्रत्यक्षविषय एव स्वलक्षणम् ? तथा हि विकल्पविषयोपि वह्निर्यथात्मक^१ एवावसीयत इत्याह—

तदेव परमार्थसत् ॥ १४ ॥

तदेव परमार्थसदिति । ^१परमार्थोऽङ्कुत्रिममनारोपित रूपम् । तेनास्तीति परमार्थसत् । य एवार्थं सनिधानासनिधानाभ्या स्फुटमस्फुट च प्रतिभास करोति परमार्थसत् स एव । स^२ च प्रत्यक्षस्य^३ विषयो यत्, तस्मात् तदेव स्वलक्षणम् ॥

न गृह्यत एव । तथागृहीतस्यापि वृक्षस्य छायाद्यर्थक्रियाकारित्वात् । न चाधिकग्रहण भ्रम इति ।

इद पुनरत्र निरूप्यते । यदि य एवार्थं सन्निधानादसन्निधानाच्च ज्ञानप्रतिभास स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्या भिनत्ति स एव स्वलक्षणं तर्हि स्पर्शरसौ स्वलक्षणे न स्याताम् । तौ खलु असन्निहितौ ज्ञानमेव न जनयत । किं पुनर्ज्ञानप्रतिभास स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्या भेत्स्यत ? किञ्चैतस्मिन् स्वलक्षणलक्षणे विज्ञानमस्वलक्षणं स्यात् । तस्याऽऽस्ता तावदसन्निहितस्यास्फुटज्ञानजनकत्व सन्निहितस्यापि स्फुटज्ञानजनकत्व नास्ति । न च तस्य दूरान्तिकवर्तित्वमस्त्यदेशत्वात् । तदीदृशी महतीमव्यापितामनालोच्चेदृश स्वलक्षणं प्रणयन्नाद्यर्थं, धर्मोत्तरोऽप्येव प्रसभ व्याचक्षणं कथं न प्रमाद्यतीति ? न । अभिप्रायापरिज्ञानात् । यदि हीद लक्षणं यथाश्रुतिं व्यवतिष्ठेत, स्यादेवंतत् । केवल सन्निधानासन्निधानाभ्या ज्ञानप्रतिभासभेदकत्वेन यदेकार्थसमवेतमसाधारण्यं व्यक्त्यन्तराननुयायित्वं तदुपलक्षितम् । यतो हेतुविन्दु 'तत्र तदाद्यमसाधारणविषयमिति' [पृ० ५३] । अत एव—“असाधारणविषय स्वलक्षणविषयमिति' [हेतु० टी० पृ० २५] भट्टाचैटो व्याचष्टे । अतएवानुमानस्यैतद्विषययोगेण साधारण रूपं विषयो दर्शयिष्यते । तेन भाव्याप्तिर्न चान्यो लक्षणदोषः । तस्य विषय स्वलक्षणमित्यभिहितेऽपि स्वलक्षणशब्दस्यान्यथापि निर्वचनसम्भवात्, नायमभिमतोऽर्थो ज्ञायेत प्रतिपत्तुमिति तदभिमतार्थं इत्यमुपलक्षित इति च द्रष्टव्यम् ॥

तस्य विषय स्वलक्षणमित्यत्र यदि तस्यैव विषय स्वलक्षणमित्यवधार्यते तदा यत् एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षे नियमात् प्रत्यक्षमन्यविषयमपि स्यात् । अथ स्वलक्षणमेवेत्यवधार्यते । तदाऽपि प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणे नियतत्वाद् [33a] अनियत स्वलक्षणमनुमानस्यापि विषय स्यादित्युभयावधारणं कार्यम् । तस्यैव विषय स्वलक्षणमेवेति । एतदसहमानं पूर्वपक्षवाद्याह—कस्मादिति । कस्मादिति सामान्येन कारणं पुच्छति । पुनरिति विशेषतः । यद्वा यस्मार्थस्येत्यत्र तत्स्वलक्षणमिति । तदेव प्रत्यक्षविषय स्वलक्षणं नानुमानविषय इत्यभिप्रेतम् तदसहमानं एवमाह । कस्मात्प्रत्यक्षविषय एवेति ब्रुवतोऽनुमानस्यापि विषय किं न स्वलक्षणमित्यभिप्रायः । स एव किं न तथेत्यासादय्य पूर्वपक्षवाद्येवोपपत्ति-

^१ ०क इवाव D

^२ परमार्थोऽङ्कु० A B C P H E N

^३ स एव च B H. E. N

^४ प्रत्यक्षविषयो A B C. D. P H E N

कस्मात् पुनस्तदेव परमार्थसदित्याह—

अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणत्वाद्द्वस्तुनः ॥१५॥

अर्थत इत्यर्थः । हेय उपादेशश्च । हेयो हि हातुमिष्यते उपादेशश्चोपादातुम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य त्रिया निष्पत्तिः । तस्यां सामर्थ्यं शक्तिः । तदेव लक्षणं रूपं यस्य वस्तुनः

माह—तथा हीति । विकल्पशब्दः प्रमाणविषयचिन्तनादनुमानविकल्पो द्रष्टव्यः । दृश्यात्मक एव स्वलक्षणात्मक एव ।

ननु 'यस्यार्थस्य सन्निधानासन्निधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासभेदस्तत्स्वलक्षणम्' इत्युक्ते कुतोऽस्य प्रश्नस्यावकाशः ? न हि विकल्पविषयस्य सन्निधानासन्निधानाच्च ज्ञानप्रतिभासभेदोऽस्ति यतोऽस्योत्थानं स्यात् । सत्यम् । केवलमयमस्याशयः—यदेतद् भवद्भ्रूलक्षणं स्वलक्षणस्य प्रतीतं तदस्य लक्षणमेव न भवति किन्तु यदेव दृश्यतयाऽध्यवसीयते तदेव स्व[लक्षण]मितीदं तस्य लक्षणम् । सति चैवमनुमानविकल्पविषयस्यापि तथात्वमनिवारितमेवेति सूत्थानं प्रश्नः । एतत्प्रश्नविसर्जनमाचार्योपि दर्शयन्नाह—तदेवेति ।

अथ स्यात् यदि^१... ..त्युच्यमानं शोभेत यावतेदमेव न सिद्धं तत्कुतोऽस्य प्रश्न-विसर्जनप्रकार इति ? उच्यते । स्वलक्षणमिति स्वमसाधारणं पारमार्थिकं स्वभाव उच्यते । स एव च पारमार्थिक स्वभाव उच्यते, य एवार्थक्रियाक्षमः । स एव च परमार्थसन्निति युक्तमिदमुत्तरं तदेवेति । परमोऽर्थ इति दर्शयन् कर्मधारय दर्शयति । अकृत्रिममित्यादि परमशब्दस्य व्याख्यानम् । तेनास्तीति सदित्यस्यार्थकथनम् । तेन रूपेण सद् विद्यमानमिति विग्रहः । शत्रन्त-श्चायमसि । "कर्तृकरणे कृता बहुलम्"[पाणिनि २ १ ३२]इति च समासः । परमार्थसदित्यस्यार्थमाख्याय तदेवेत्येतद् विवृणोति य एवेति । प्रतिभासं ज्ञानस्येति प्रकरणात् । अर्थक्रियासमर्थोऽर्थः । स्वलक्षणं चैवमात्मकमित्यभिप्रायेण य एवार्थः स एवेत्याह । अस्तु तादृशं परमार्थसत्त्वं । स तु न तस्य विषयोऽन्यस्यापि वा विषयो भवित्यति । तथा च विवक्षितार्थासिद्धिरित्याह स चेति । चोऽवधारणे प्रत्यक्षस्येत्यतः परो द्रष्टव्यः । तदेवेति प्रत्यक्षविषयत्वेन स्थितं वस्तुमेव न त्वनुमानविषयोऽपीति । अनेन कस्मात्पुनः प्रत्यक्षविषय एव स्वलक्षणमित्येतत्प्रश्नविसर्जनस्योपमहारः कृतो वेदितव्यः ॥

इदानीं स्वलक्षणस्यैव परमार्थसत्त्वमसहमानं आह—कस्मादिति । अयमस्याशयः—स एव सल्लु परमार्थसंप्रयो य एवार्थत्वेनाध्यवसीयते । अनुमानविषयोऽपि च बह्विस्तयाऽध्यवसीयत इति मोक्षीय कस्मान्न परमा[33b]र्थसन्निति ।

अत्र—अर्थेत्यादि यदुत्तरं तद् अर्थत इत्यादिना व्याचष्टे । अस्तुत्यबलत्वं समुच्चिनोति । हेयं कथमर्थत इत्याह—हेय इति । हियंस्मात् । यदि हातुमुच्यमानोऽर्थो न तदुत्पादेयोऽर्थ इत्याह—उपादेश इति । चो ह्यापेक्षयोपादेशस्यार्थमानत्वं समुच्चिनोति । अर्थस्य प्रयोजनस्य साहाये । एव च व्याचष्टाण साध्यो दाहादिवेव मुख्यवृत्त्योपादेयो हेयो वा ।

तद् अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणम् । तस्य भाव, तस्मात् । वस्तुशब्दः परमार्थपर्याय । तदपमर्थं—यस्मादर्थक्रियासमर्थं परमार्थसंबुध्यते, सनिधानासनिधानाभ्यां च ज्ञानप्रतिभासस्य भेदकोऽर्थोऽर्थक्रियासमर्थं, तस्मात् स एव परमार्थसन् । तत एव हि प्रत्यक्षविषयादर्थक्रिया प्राप्यते न विकल्पविषयात्^१ । अत एव यद्यपि विकल्पविषयो दृश्य इवावसीयते तथापि न^२ स दृश्य एव, ^३ततोऽर्थक्रियाया^४ अभावात्, दृश्याच्च भावात् । अतस्तदेव स्वलक्षण न विकल्पविषय^५ ॥

अन्यत् सामान्यलक्षणम् ॥१६॥

^६अन्यदित्यादि । एतस्मात् स्वलक्षणार्थं यद् अन्यत्—स्वलक्षणं यो न भवति ज्ञान विषय—तत्^७ सामान्यलक्षणम्, विकल्पज्ञानेनावसीयमानो ह्यर्थं सनिधानासनिधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभास न भिनत्ति । तथाहि आरोप्यमाणो वह्निरारोपादस्ति । आरोपाच्च दूरस्थो निकटस्थश्च । तस्य समारोपितस्य सनिधानादसनिधानाच्च ज्ञानप्रतिभासस्य न भेदः स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन वा । तत स्वलक्षणान्य उच्यते । सामान्येन लक्षण सामान्य लक्षणम् । साधारणं रूपमित्यर्थं ।

समारोप्यमाणं हि रूपं सकलवह्निसाधारणम् । तत^८ तत् सामान्यलक्षणम् ॥

तमेवोपादातु हातु वा तत्साधनस्योपादानं हानं वाऽन्यथा न शक्यत इति तत्साधनभूतो बह्नादिरूपादेयादिरूपपद्यत इति दर्शयति । तस्यामित्यादि तस्मादित्यन्तं सुबोधम् । परमार्थसतस्त्वत्वे प्रतिपाद्ये किमिति वस्तुनस्ताद्रूप्यमाचार्येण दक्षितमित्याशां श्लामपाकुर्वन्नाह—वस्तुशब्द इति । तदपमर्थं इत्यादिर्न विकल्पविषय इत्यन्तो ग्रन्थस्तूक्तार्थोपसंहारः । स च मुज्ञानं ॥

इह प्रस्तुतस्वलक्षणापेक्षमन्यत्वमाचार्यस्याभिप्रेतम् । स्वलक्षणशब्दस्य चान्यशब्दयो गात्यञ्चम्या भवितव्यमित्यभिप्रेत्य एतस्मादित्याह । अन्यत्वमभिव्यनक्ति—स्वलक्षणं यो न भवतीति । दशविषाणादिव्यवच्छेदार्थमाह—ज्ञानविषय इति । प्रमाणविषयचिन्ताया प्रस्तुतत्वाद् विज्ञानविषय इति लब्धम् । असिद्धमस्य ततोऽन्यत्वम्, अस्यापि स्वलक्षणकार्यका रित्वादित्याह—विकल्पेत्यादि । ह्येस्मादर्थे ।

प्रतिभासाभेदकत्वं तस्य कुतोऽवसीयते सर्वदा तस्य सन्निहितरूपत्वादसन्निहितरूपत्वादेव वेत्याह—तथा हीति । आरोप्यमाणस्तथा प्रतीयमानः । आरोपात् तयोत्पादलक्षणादध्यवसायाद् अस्ति वह्निरूपेण । आस्तामारोपात् तथाभूतस्तथापि तस्य सन्निधानासनिधान(ने) कृत इत्याह—आरोपादिति । चो व्यवतमेतदित्यस्यार्थे । द्वितीयश्चकारो दूरस्थत्वापेक्षया निकटस्थत्वस्यैकविषयत्वं समुच्चिनोति ।

तस्येत्याद्युच्यते इत्यन्तं स्पष्टार्थम् ।

^१ सामान्यात्—टि०

^३ विकल्पविषयात्—टि०

^४ विषयम् A B P H E N

^५ तस्मात् सामा० B

^२ न दृश्य A B P H E N

^४ ०क्रियाभावात्—A B P H E N

^६ नास्ति A P H E N

^८ ततस्तस्मात् सामा० B

तच्चानुमानस्य ग्राह्य दर्शयितुमाह—

सोऽनुमानस्य विषयः ॥१७॥

सोऽनुमानस्य विषयो ग्राह्यरूप^१ । सर्वनाम्नोऽभिधेयवत्त्रिङ्गपरिग्रह^२ ।

सामान्यलक्षणमनुमानस्य विषय व्याख्यातुकामेनाय स्वलक्षणस्वरूपाख्यानप्रत्य
आवर्तनीयः स्यात् । ततो लाघवाय प्रत्यक्षपरिच्छेद एवानुमानविषय उक्त ॥

सामान्यशब्देन लक्षणशब्दस्य विग्रहमाह—सामान्येनेति । सामान्येन, [न] विशेषेण
सतानान्तरसाधारण स्वरूपम् । साधन कृतेति समास । तस्य पदस्यार्थं स्पष्टयति—
साधारणमिति ।

विकल्पविषयस्याप्यसाधारणत्वादसिद्ध व्यक्त्यन्तरसाधारणत्वमित्याह—समारोप्यमाण-
मिति । हिर्यस्मात् । समारोप्यमाण विकल्पेन तथा प्रतीयमानम् । सकलद्वारा ताण्पाणा-
दिभेदभिन्नो बह्निश्चेति तथा । तत्साधारण तथाविधलिङ्गबलेनानग्निव्यावृत्तवस्तुमात्रप्रति-
भासनादिति भाव ।

ननु च तथाविध सामान्य विकल्पगोचरोऽवस्तु । तद्विषयत्वेऽनुमानस्य कथं बाह्ये
प्रवर्तकत्व तत्प्रापकत्वञ्च, यत प्रामाण्यमस्य स्यादिति चेद् । उच्यते । विकल्पा शब्देतेऽ-
नाद्यविद्यावशात्प्रतिभासमग्निव्यावृत्तमवस्यन्तो बाह्योऽग्न्यग्निव्यावृत्त इति तदध्यवसानमेव
बाह्यो बह्निरध्यवमित इति मन्यन्ते । अनग्निव्यावृत्ततया बाह्यसदृशवह्निपच्यवसाय एव
बाह्यवह्निपच्यवसाय । तयोर्विवेकाप्रतिपत्तेः । अत एव ते विकल्पा दृश्यविकल्प्यावयववि-
कीकृत्य बाह्ये लोक प्रवर्तयन्ति । दृश्यविकल्प्यकीकरणमपि तेषां तथा प्रवृत्तिहेतुतयोत्पत्ते-
रेव द्रष्टव्यम् । [34a] बाह्यसम्बद्धसम्बद्धत्वाच्चानुमानविकल्प सवादक, अध्यवसेयापेक्षया
च प्रमाणम् । तदाह न्यायवादी—“आतिरपि सम्बन्धत प्रमा” इति । एष चार्थं स्वप्रति-
भासेऽर्थोऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तेरित्यत्राप्यपेक्षणीय । समासतस्तु तत्रास्माभि किञ्चिदवादीति ।
यत एव तत्तस्मादित्युपमहार । तदिति तदारोप्यमाणम् ॥

तच्चेयादिना सोऽनुमानेत्यस्यावतार दर्शयति । घोऽवधारणे । ग्राह्य रूप स्वभावो-
ऽप्येति विग्रह । एव व्याचक्षाणो विषयशब्देन ग्राह्यो विषयोऽभिप्रेतोऽत्र प्रमाणव्यापार-
विषयोऽध्यवसय स्वरूपस्यैव तदध्यवसयत्वेन तथा व्यवस्थापनादिति दर्शयति । तस्य तु
तत्र स्वरूपेणाप्रतिभासनादग्राह्यत्वम् । प्रकाशमान च रूपमाश्रित्य ग्राह्यत्वमुच्यत इत्युक्त-
प्रापम् ।

अनुमानस्यापि ग्राह्यविषयदर्शनेऽयमभिप्रायो यदीदमनुमानमनर्थमग्निव्यावृत्तिमात्र
सामान्यरूप गृह्णति । तत्र तन्नामामरूप किञ्चिदवभासेत, तदा तत्स्वरूपलक्षणत्वेनावस्यत्स्व-
लक्षण प्रवृत्तिविषयोऽनुमानम् । तथा कुर्वच्च वस्तुविषय प्रामाण्यमनुदीत नान्यथेति । स

विषयविप्रतिपत्ति निराकृत्य फलविप्रतिपत्ति निराकर्तुमाह—

तदेव^१ च प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रमाणफलम् ॥१८॥

तदेवेति । यदेवानन्तरमुक्त प्रत्यक्ष^२ ज्ञान तदेव प्रमाणस्य फलम् ॥

कथं प्रमाणफलमित्याह—

अर्थप्रतीतिरूपत्वात् ॥१९॥

अर्थस्य प्रतीतिरवगम, संव रूप यस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य^३ तदर्थप्रतीतिरूपम् । तस्य भावः, तस्मात् ।

एतदुक्तं भवति—प्रापकं ज्ञानं प्रमाणम् । प्रापणशक्तिश्च न केवलादर्थाविनाभावित्वाद्भवति । बीजाद्यादिनाभाविनोऽप्यङ्कुरादेरप्रापकत्वात् । तस्मात्^४ प्राप्यादर्थादुत्पत्तायप्यस्य ज्ञानस्याऽस्ति कश्चिदवश्यकर्तव्यं प्रापकव्यापारो येन कृतेनार्थं प्रापितो भवति ।

स एव च प्रमाणफलम्, यदनुष्ठानात् प्रापकं भवति ज्ञानम् । उक्तं च पुरस्तात् “प्रवृत्ति-विषयप्रदर्शनमेव प्रापकस्य प्रापकव्यापारो नाम” ।

तदेव च प्रत्यक्षम् अर्थप्रतीतिरूपम्^५ अर्थप्रदर्शनरूपम् । अतस्तदेव प्रमाणफलम् ॥

इति पुल्लिङ्गनिर्देशसमर्थनार्थमाह—सर्वेति । इवार्थं वति । तद्वल्लिङ्गस्य परिग्रह [इति पठयन्ते] विग्रह । अत्रापि सामान्यलक्षणमेवानुमानस्य विषय इत्यवधारणीयं न त्वनुमान-स्येवेति प्रत्यक्षपृष्ठभाविनोऽपि विकल्पविरागस्य तद्विषयत्वादायथा लिङ्गनिश्चयायोगादिति ।

सम्प्रति प्रत्यक्षस्य विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रकृते किमप्रकृतमनुमानस्य विषय-विप्रतिपत्तिनिराकरणमाचरितमित्याशङ्कामपाकर्तुं सामान्येत्पादिनोपक्रमते । एतच्चोक्त इत्येतदन्त मुज्ञानम् ॥

विषयेत्यादि फलमित्येतदन्त सुबोधम् । फलप्रदर्शने चायं चार्तिककारस्याशयः— प्रमावरणं खलु लोके प्रमाणमुच्यते । तत्र करणसाध्या फलरूपा प्रमितिरेवश्यदर्शयितव्येति ॥

ननु यस्मिन् विषये क्रियासाधनं व्याप्रियते^६ कथमिति किमन्यत्प्रमाणमिति पुनरिहोपेक्षितमनने ? अर्थेत्यादि प्रतिवचनं व्याचष्टे अर्थस्येति । एतच्च तस्मादित्यन्तं सुगमम् ।

ननु सवादाकं ज्ञानं प्रमाणम् । सवादश्च तदुत्पत्तिमात्रात् । तत् किमर्थं प्रतीति-स्तत्फलं मुग्यत इत्याशङ्कयाह—एतदुक्तं भवतीति ।

^१ तदेव प्रत्यक्षं C

^२ प्रत्यक्षं तदेव A B P H E

^३ प्रत्यक्षस्य ज्ञानं D

^४ तस्मादर्थादुत्पत्त्या A. P. H. E. तस्माद् ग्राह्यादर्थादुत्पत्त्या N

^५ अर्थप्रदर्शनं A P H E N

^६ अत्र पङ्क्तिर्वाह्यः किञ्चिल्लिखितमस्ति । सूक्ष्मत्वात् न पठ्यते—स०

अथ प्रापकत्व प्रापणशक्तियोगात् । सा च शक्तिस्तत उत्पत्तेरेव । तथा च कथं पूर्वपक्षातिक्रम इत्याह—प्रापणशक्तिश्चेति । चो यस्मात् । न केवलादेकाकिनोऽयं प्रदर्शन-विनाकृतात् । विवक्षितेन विना भवतीति विनाभावी ग्रहादित्वाणिनि । व्यभिचारीत्यर्थः । अर्थेन विना भावीति "तृतीया"[पा० २ १ ३०]इति योगविभागात्समाप्तः । तस्य भावस्तस्मात् । कथं पुनर्न केवलादित्याह—बीजादिति । यत एव तस्मात् । यद्यपि सन्तान एव प्राप्यो न च तस्मात्तस्योत्पत्तिस्तथापि विषयैऽस्यैकत्वमध्यवसाय प्राप्यावर्थादुत्पत्ताव-पोत्युक्तम् । प्रापकस्य ज्ञानस्यावश्यकत्वं प्रतीतिश्रियारूपः । प्रापितो भवतीति पूर्ववद् योग्यतः[34b]योच्यते । भवतु तस्य कर्त्तव्यमन्यत्, तथापि न तत्फलमित्याह—स एवेति । सः स्फुटमेतदित्यस्मिन्नर्थे ।

भवतु अवश्यकर्त्तव्यं प्रापकव्यापारः । स पुनरज्ञानात्मको भविष्यति । तथा च कथं प्रतीति फलमित्याह उक्तमिति । चो यस्मादर्थः । पुरस्तात्पूर्वस्मिन् । केनोक्तमेतदिति चेत् प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषयोपदर्शकत्वमेवेत्यादिना । आस्तामर्थप्रतीतिरवश्यकर्त्तव्या प्रमाणस्य तथापि कथं तदेव प्रत्यक्षज्ञान फलं तस्यातद्रूपत्वादित्याशङ्क्य मदर्थप्रतीतिरूपत्व प्रतिज्ञात तदुपपादयन्नाह—तदेवेति । चो यस्मादर्थः ।

नन्वर्थप्रदर्शनं कर्त्तव्यतया प्रदर्शितम् । तत् कथमर्थप्रतीत्यामेकं तत् प्रदर्श्यत इत्याह—अर्थप्रदर्शनरूपमिति । अनयोरर्याभेद इत्यभिप्रायः । यत एवमतोऽस्मात्तदेव प्रत्यक्ष ज्ञानमेव नार्थान्तरमित्यर्थात् । प्रमाणादन्यज्ज्ञानमेव फलं यदि स्यात्, किं स्यात् ? येन यत्नेन गरीयसा प्रमाणादभेदोऽस्य साध्यत इति चेत् । उच्यते । "धीप्रमाणता, प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात्" [प्रमाणवा० १५] इत्यन्नाज्ञानात्मनस्तावत्प्रामाण्यमपहस्तितम् । ज्ञानात्मनश्च प्रमाणस्या(स्य) भिन्नेऽपि प्रमितिरूपे फलोऽवश्यमर्थपरिच्छेदात्मताऽभ्युपेतव्या । अत्यथा ज्ञानत्वमेव तस्य न स्यात् । प्रमा-जनकत्वेन च ज्ञानत्वे च धुरादेरपि ज्ञानत्वं स्यात् । बोधरूपत्व चास्वसवेदनतया न नियामकम् । स्वसवेदनरूपत्वे वा ग्राह्याकारसवेदनमेवायंवेदनमिति कथं भिन्नं फलम् ? प्रतिकर्मव्यवस्था-ऽनुपपत्तेरच न निराकारत्वं विज्ञानस्याभ्युपेयम् । ज्ञानमेवायंस्य प्रकाश इति च सर्वतन्व-सिद्धोऽयमर्थः । ततो न ज्ञानस्याधिगमरूपताया विप्रतिपत्तव्यं केनचित् । सत्या च तदात्मताया तदेव फलं युज्यते, तावतीव प्रमाणव्यापारपरिसमाप्तेः ।

अपि च यदि ज्ञानस्य स्वयमर्थरूपपरिच्छेदेरूपत्वेनार्थपरिच्छेदेकत्वं न स्यात्, किन्तु भिन्नपरिच्छिन्नजनकत्वेन; तदाऽयंस्य परिच्छिन्नैरपरोक्षत्वं व्यवस्थापयितुं न शक्येत । तथाहि तदाद्य ज्ञानमर्थं परिच्छिन्नत्वमपरोक्षयतीति कोऽर्थोऽयंविषयां परिच्छिन्नं जनयतीति । साऽपि यद्यर्थमपरोक्षयति तदाऽपरां प्रतीतिं जनयतीति स्यात् । एवमुत्तरत्राप्येवमेवेति परिच्छिन्तीनामानन्त्यम्, न त्वर्थस्यापरोक्षतेत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगतः ।

अथ तासामेवा स्वयमर्थपरिच्छेदेरूपा अर्थापरोक्षतारूपोपेयते, तदा न भिन्नपरिच्छिन्त-जनकत्वं परिच्छेदकत्वम् । किन्तुहि ? स्वयमर्थपरिच्छेदात्मत्वमिति आशस्यापि तथात्व-मनिवारितम् । तथा च कथं प्रमाणाद् व्यतिरिक्तं फलमिति ? ।

इह न त्रियैव करण लोके तयोर्भेदेनावस्थिते । या चेयं ज्ञानलक्षणा क्रिया सा चेत्फल

यदि तर्हि ज्ञान प्रमितिरूपत्वात् प्रमाणफलम्, किं तर्हि प्रमाणमित्याह—

अर्थसारूप्यमस्य प्रमाणम् ॥ २० ॥

अर्थेन सह यत् सारूप्य^१ सादृश्यम् अस्य ज्ञानस्य तत् प्रमाणम् । इह यस्माद्वि-
षयाद^२ विज्ञानमुदेति तद्विषयसदृशं तद् भवति । यथा नीलादुत्पद्यमान नीलसदृशम् । तच्च^३
सारूप्य सादृश्यम् आकार इत्याभास इत्यपि व्यपदिश्यते ॥

ननु च ज्ञानादध्यतिरिक्त सादृश्यम् । तथा च सति तदेव ज्ञानं प्रमाण तदेव च^४
प्रमाणफलम् । न चैक वस्तु साध्य साधन चोपपद्यते । तत् कथं सारूप्य प्रमाणमित्याह—

तद्दशादर्थप्रतीतिसिद्धेरिति ॥ २१ ॥

॥ "प्रत्यक्षपरिच्छेद ॥

किमयं प्रमाण भविष्यति इत्यागूय पूर्वपक्षवादी यदीत्याद्याह । यदीति सम्भावयति । तर्हि
शब्दोऽभमायाम् । तदेव प्रथमं ज्ञानमेवमिति न क्षम्यत एतदित्यथ । प्रमाणस्य फल
साध्यम् । तर्हि तस्मिन् काले किंप्रमाणमिति योग्यम् ।

अत्रायसारूप्यमित्युत्तर व्याचष्टे—अ[35a]र्थेनिति । अर्थेन विषयण । विषयसारूप्य
च ज्ञानस्य प्रत्यक्षाख्यस्य विषयसमानाकारतयोत्पाद । इहेत्यादिना सारूप्यमेवोपपादयति ।
एतच्च नीलसदृशमित्यत सुबोधम् । केवलमव घदतोऽयमाशय —अनकप्राग्भावेनोदयमानमपि
विज्ञानमथस्यवाकार द्विभति नायस्यत्यनुभवसिद्धमपयनुयोग्यम्, सादृशत्वनिश्चयस्य
ताद्रूप्येण सततमुदयात् । यदि हि तदन्याकारो विषय स्यात् तदा तदितरस्याकारघारि
विज्ञान कदाचिज्जनयत । यथा गुक्ति कथञ्चिद्रजताकारज्ञानप्रबोधोदयस्य तद्दशोपसृष्टस्य
स्वाकारानुकारि ज्ञान जनयति । न चाभ्रान्तस्य नीलज्ञानस्य कदाचिदप्ययाकारत्वमस्ति ।
तस्मादर्थोऽप्यवमाकार इति निश्चीयते । बाह्यार्थोऽयसारूप्यावगम गतिरियमेवेति ।

ननु चायत्र विषयाभास प्रमाणमुक्तस्तथाविषयाकार इह वयसारूप्य तत्कथं न
व्याघात इत्यागद्वक्त्याह—तच्चति । चो यस्मादवधारण वा । इत्यप्यननापि शब्देन ।
अथसारूप्यमेव तेन तेन शब्देनाभिहितम् । ततो न व्याघात इत्यभिप्राय ॥

किं तर्हि प्रमाणमिति पुच्छता यच्चेतसि निहितमासीत् तदिदानीं ननु चेत्यादिना कण्ठोक्त
करोति । एतच्च प्रमाणमित्येतदन्त सुबोधम् ।

१ ०रूप्य यत् सादृ० B D

२ ०याद ज्ञान० A C P H E N

३ तच्च सादृ० A P E

४ च नास्ति A B C P H E N

१ प्रथमं परिच्छेद B C

तद्वशादिति । तदिति सारूप्यम्, तस्य वशात् सारूप्यसामर्थ्यात् । अर्थस्य प्रतीतिः अवबोधः । तस्या सिद्धिः । 'तत्सिद्धे कारणात् । अर्थस्य प्रतीतिरूपं प्रत्यक्ष विज्ञान सारूप्यवशात् सिद्धयति प्रतीत भवतीत्यर्थः । नीलनिर्भास हि विज्ञान यत्, तस्मात् नीलस्य प्रतीतिरवसीयते । येभ्यो हि चक्षुरादिभ्यो^२ विज्ञानमुत्पद्यते न तद्वशात् तज्ज्ञान नीलस्य संवेदन शक्यतेऽवस्थापयितुम्^३ । नीलसदृश तु अनुभूयमान नीलस्य संवेदन-मदस्याप्यते ।

न चात्र जन्यजनकभावनिबन्धन साध्यसाधनभाव, येनैकस्मिन् वस्तुनि विरोध-स्यात् । अपि तु व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभावेन^४ । तत् एकस्य वस्तुन किञ्चिद्रूप प्रमाण किञ्चित् प्रमाणफल न विदध्यते ।

एतस्मिन् पूर्वपक्षे तद्वशादित्याद्युत्तरमाचार्याय विवृणोति तदिति । तच्छब्दार्थं वशाद्ब्यर्थं स्फुरयति सारूप्येति । अर्थस्येति नीलपीताद्यात्मना विशिष्टस्येति द्रष्टव्यम् । यत् प्रमितिरियं विशिष्टनैव कर्मणाऽवच्छिन्ना प्रतीयते । अमुमवार्थम्—अथस्येत्यादिना स्पष्टयति । सिद्धिराद्यस्यार्थमभिव्यनक्ति प्रतीतमिति प्रतीत तनीलस्येदं ज्ञान न पीतस्यत्याद्यावारेण निश्चित भवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं नीलेत्यादिनोपसहरति । हिरवधारण । यत् एव तत्तस्मात् नीलस्य प्रतीतिर्नीलस्यैवेदं ज्ञानमित्यवसीयते ।

ननु जनकेभ्य एवेयं ज्ञानस्य व्यवस्था भविष्यति । ते हि ज्ञान जनयितुं शक्ता किमङ्ग निश्चाययितुं न शक्नुयुः ? अतश्च न सारूप्याधीनाऽप्यप्रतीतिनियम इत्याशङ्क्याह—येभ्य इति । ह्यस्मात् । एव बुवतोऽप्यभाव—नेन्द्रियालीको नियामकौ । तयोः सब्रह्मज्ञान साधारणत्वात् । अर्थगतोऽपि विरापो न नियामकः । ज्ञानादेव हि स प्रत्यतव्यः । तदविशेषः स वयं विशेषव्यवस्थाया अङ्ग भवेदिति । नीलसारूप्यपि यद्यप्यन्यावस्तदा वयं तस्यापि नियाम-कत्वमिरयाह—नीलेति । तुरिन्द्रियादिभ्यो जनकेभ्य सारूप्य भदवद् दर्शयति । नील-सबुधमनुभूयमान संवेदन ज्ञान नीलस्य नीलस्यैवेति व्यवस्थाप्यते ।

अयमत्र प्रकरणार्थः—यदि ज्ञानमर्थरूपं न स्यात् किंतु निराकार बोधैकरूपं तदाऽ-नुभवंकरूपतया तदविशिष्टं, सवत्र परिच्छद्यतया कर्मस्थानप्राप्ते नीलपीतादाविति नील-स्यैवेदं संवेदनम्, इदं पीतरस्यैवेत्यनुभवसिद्धे प्रतिबन्धविभागे हीयते । [35b]अर्थगतवशात्कारो ज्ञानाधीनप्रतिपत्तिनया ज्ञानस्य विशिष्टरूपतासन्नेहेन सिद्धाय । न च तत्रैव सिद्धिरूपेण तदेव सिद्धिग्य रूपं निश्चेतुं शक्यम् । ज्ञानगतस्य विरोधोऽप्यकृत सारूप्यादन्वो नावपद्यते । सप्रति न तावद्विद्वान्नाऽपि निर्देष्टुं शक्यः । न चानिहपितेन तदात्मकं कर्मनियमनिश्चयः । यदूरस्य यदव कर्मनियमनिश्चयो ज्ञानस्य तस्मिन्निहपिते कीदृशी तद्रूपताव्यवस्था ? यथा

^१ तत् सिद्धे B

^२ भ्यो ज्ञान DB

^३ साधारणत्वाच्चगुणदीनाम्—टि०

^४ स्थापकभा० A B C D P E H N.

व्यवस्थापनहेतुर्हि साहचर्य तस्य ज्ञानस्य । व्यवस्थाप्यं च नीलसवेदनरूपम् ।

व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावोऽपि कथमेकस्य ज्ञानस्येति^१ चेत् । उच्यते । नीलसदृश-
मनुभूय^२ तद्विज्ञान यतो नीलस्य ग्राहकमवस्थाप्यते निश्चयप्रत्ययेन, तस्मात् साहचर्यमनुभूत
व्यवस्थापनहेतु । निश्चयप्रत्ययेन च तज्ज्ञान नीलसवेदनमवस्थाप्यमान व्यवस्थाप्यम् ।

तस्मादसाहचर्यव्यावृत्त्या साहचर्य ज्ञानस्य व्यवस्थापनहेतु । अनीलबोधव्यावृत्त्या च
नीलबोधरूपत्व व्यवस्थाप्यम् ।

नीलादिरनिरूपिते क्षणिकत्वे तुद्रूपो न निरूप्यत इति । तस्माद् यत इयमधिगतिरव्यवधानात्
तत्त्व प्रतिलभते तदेवान्येनाव्यवधीयमानव्यापार स्वभेदेन भेदक प्रमाकरण प्रमाणम् । न
पुनरनेनैव व्यवधीयमानव्यापारमिति । तच्चेदुश साहचर्यमेवेति । एष च वादोऽस्माभि-
विस्तरेण विशेषाहयानेऽभिहित इति ततोऽप्यपेक्षितव्य इति ।

ननु चैवमप्येकस्यैव ज्ञानस्य साध्यत्व साधनत्वञ्च कथमुपपद्यते ? नहि परशुरेव छिद्रा
भवति । तत प्रमाण-फलयोरभेदो नाम्युपेतव्य इत्याशङ्क्याह—न चेत्यादि । चो
यस्मादर्थे । अत्रेति प्रमाणफलचिन्ताया विरोधोऽनुपपत्ति स्यात् । यद्येव न भवति कथ
नामेत्याह—अपि तु विन्दु । व्यवस्थाप्य विशयरूपेण नियाम्यम् । व्यवस्थाप्यते विशिष्टे
नात्मना नियम्यतेऽनेनेति व्यवस्थानिमित्तम् व्यवस्थापनमभिप्रेतम् । व्यवस्थापनभावेनेत्यय
पाठो वक्ष्यमाणविरोधी । यदा तु व्यवस्थापकभावेनेति पाठो दृश्यते तदा करण कर्तु-
भावविवक्षया तथा द्रष्टव्यम् । साध्वसिदिच्छिनत्तीति यथा । तयोर्व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयो-
र्भावविवक्षया तथा द्रष्टव्यम् । साध्वसिदिच्छिनत्तीति यथा । तयोर्व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयो-
र्भावविवक्षया तथा द्रष्टव्यम् । साध्वसिदिच्छिनत्तीति यथा । तयोर्व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयो-
र्भावविवक्षया तथा द्रष्टव्यम् । साध्वसिदिच्छिनत्तीति यथा । तयोर्व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयो-
र्भावविवक्षया तथा द्रष्टव्यम् । साध्वसिदिच्छिनत्तीति यथा । तयोर्व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयो-
र्भावविवक्षया तथा द्रष्टव्यम् । साध्वसिदिच्छिनत्तीति यथा । तयोर्व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयो-
र्भावविवक्षया तथा द्रष्टव्यम् । साध्वसिदिच्छिनत्तीति यथा । तयोर्व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयो-

ननु किमत्र व्यवस्थापननिमित्तम्, किञ्च व्यवस्थाप्य येनेतत् स्यादित्याह—व्यवस्था-
पनेति । व्यवस्थापन व्यवस्थाकारणम् । व्यवस्थाया प्रयोजकव्यापार इति यावत् । तस्य
हेतुनिमित्तम् । हिर्यस्मात् । तस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य । किन्तर्हि व्यवस्थाप्यमिति ? चो
व्यवस्थापनहेतोर्व्यवस्थाप्य भिनत्ति । नीलस्येद नान्यस्येत्यनेनाकारेण यन्नीलसवेदन तद्रूपम् ।

एतदसहमानो व्यवस्थाप्येत्याद्याह । न केवलमेकस्य जन्यजनकभावोऽनुपपन्न इत्यपिना
दर्शयति । उच्यते इत्यादिना परिहरति । यतो यस्मान्नीलसदृशमनुभूयेति वास्तव रूपमनु-
दितम् । न तु नीलसदृशमनुभवामीति निश्चयोऽस्ति । अपि तु नी-भवेयानुभवामीति नीलस्य
ग्राहकमवस्थाप्यते ।

^१ ज्ञानस्य चेत A C P

^२ ०ते । सदृशमनुभूयमान तद्वि० A B P H E N ०ते । सदृशमनुभूय तद्वि० C D

व्यवस्थापकश्च विकल्पप्रत्यय प्रत्यक्षबलोत्पन्नो द्रष्टव्यः । न तु^१ निविकल्पकत्वात् प्रत्यक्षमेव नीलबोधरूपत्वेना^२त्मानमवस्थापयितुं शक्नोति । निश्चयप्रत्ययेनाव्यवस्थापितं सदापि नीलबोधरूपं विज्ञानमसत्कल्पमेव । तस्मान्निश्चयेन नीलबोधरूपं व्यवस्थापितं विज्ञानं नीलबोधात्मना सदा भवति ।

तस्मादध्यवसायं कुर्वदेव प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति । अकृते त्वध्यवसाये नीलबोधरूपत्वे नाध्यवस्थापितं भवति विज्ञानम् । तथा च प्रमाणफलमर्थाधिगम^३रूपमनिष्पन्नम् । अतः साधकतमत्वाभावात् प्रमाणमेव न स्याज्ज्ञानम् ।

ननु न तावता ज्ञानमात्मनैवात्मानं^४ तथा [36a] व्यवस्थापयति, अनिश्चयात्मकत्वात् । न च निश्चयोऽप्यात्मानं तथाऽवस्थापयितुं पयदाप्नोति स्वात्मयविकल्पकरत्वात् । तत्केन तथा व्यवस्थाप्यत इत्याह—निश्चयप्रत्ययेनेति । निश्चयात्मकज्ञाननोत्तरकालभाविना । तेनाप्यनुरूपेणति द्रष्टव्यम् । तस्मात्सारूप्यमनुभूतं स्वसवेदनं प्रतीतं व्यवस्थापनहेतुर्नीलस्यदसवेदनम् न पीतस्यति नियमकरणस्य हेतुर्निमित्तम् । इदं च व्यवस्थापनहेतुर्हि सारूप्यं तस्य ज्ञानस्यत्यस्य समथनम् । यदि ज्ञानस्य तस्य सारूप्यमेव व्यवस्थापनहेतुस्तर्हि किं कीदृशं च सद् व्यवस्थाप्यमित्याह—निश्चयेति । चो^५वधारणः । तदित्यस्मात्परो द्रष्टव्यः । यस्यैव नीलज्ञानस्य सारूप्यं तथोक्तं तदेव ज्ञानं व्यवस्थाप्यं नीलस्यैवेत्याकारेण नियाम्यमित्यथ ।

कीदृशं सत्तथा व्यवस्थाप्यमित्याह—नीलेति । पीतादिसवेदनव्यावृत्त्या नीलस्यदसवेदनं ज्ञानमित्यवस्थाप्यमानं निश्चयीयमानम् । केनावस्थाप्यमानमित्याकाङ्क्षायां निश्चयप्रत्ययेनेति योजनीयम् । ननु किं ज्ञानात् सारूप्यं व्यतिरिच्यते यत् सारूप्यं तथोक्तम् ज्ञानं त्वेवमुच्यते इत्यासाद्वक्त्योपसंहारव्याजनाह—तस्मादिति । यस्मात् सारूप्यादन्यव्यवस्थापनहेतुर्न घटते, सारूप्यं च ज्ञानादयं नोपपद्यते तस्मात्कारणान् । अथ च—तत् एकस्य वस्तुन^६ किञ्चिद्रूपमित्यादेशरूपत्या प्रसाधितस्योपसंहारः ।

अथ प्रकरणार्थं । एकस्यैव ज्ञानस्य व्यावृत्तिवृत्तं भदमाश्रित्याह व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभावः । वास्तव चाभ्युपादाय प्रमाणफलयोरभेद उच्यते । न च काचित्कतिरिति ।

सम्प्रति निश्चयप्रत्ययेनेति द्रुवता यादृ^७गो निश्चयो विवक्षितस्तं व्यवस्थापकं इत्यादि नोपसंहारव्याजनं स्पष्टयति । व्यवस्थापयतीति व्यवस्थापकः । स च तदवबोत्पन्नोऽप्यनुरूपो द्रष्टव्यः । अननुरूपविकल्पेन व्यवस्थापितयोरपि व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनयोरनुपपत्तेः । यथा मरीचीदृष्ट्वा तद्बलोत्पन्नं विकल्प्येनावस्थाप्यमानयोर्बलसारूप्यज्ञानयोर्न तथाभावः ।

^१ न च निविक० C

^२ रूपत्वं नात्मा० C

^३ रूपत्वम् A C D P H E

^४ “इतिररणाभ्युपगमस्य स्वरूपं चेत्यननाभ्युपगम इत्यति” । इति पाठोऽयं पक्षिगम्बदत्वेन पक्षिवाह्यभागे लिखितः प्रती दृश्यते किन्तु तस्य कुत्र निवेन इति न ज्ञापते—मं०

जनितेन त्वध्यवसायेन सारूप्यवशान्नीलबोधरूपे ज्ञाने ^१व्यवस्थाप्यमाने सारूप्य व्यवस्थापनहेतुत्वात् प्रमाणं सिद्धं भवति ।

यद्येवमध्यवसायसहितमेव प्रत्यक्ष प्रमाण स्यात् न केवलमिति चेत् । नतदेवम् । यस्मात् प्रत्यक्षबलोत्पन्नेनाध्यवसायेन ^२दृश्यत्वेनार्योऽवसीयते नोत्प्रेक्षितत्वेन । दर्शनञ्चार्य-साक्षात्करणार्यं प्रत्यक्षव्यापारः । उत्प्रेक्षण तु ^३ विकल्पव्यापारः । तथाहि परोक्षमर्थं

येनाभिप्रायेण निश्चयप्रत्ययस्य व्यवस्थापकत्वमुक्तं तमभिव्यनक्ति — न त्विति । तुनिश्चयात्प्रत्यक्ष भेदवद् दर्शयति । अवस्थापनाऽऽशङ्कनी हेतुमाह—निर्विकल्पकत्वादिति ।

ननु परमार्थतो यदि तज्ज्ञान नीलमेव रूपतया सारूप्यं तदा तथानिश्चयो भवतु वा मा वा । स्वयमेवाविकल्पकत्वेऽपि तेन रूपेण सद्ब्यवहारगोचरो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—निश्चयप्रत्ययेनेत्यादि । निश्चयप्रत्ययेनानुरूपेण । अननुरूपेणाक्षणिकविकल्पेनावस्थापितस्यापि क्षणिकबोधस्य सद्ब्यवहारस्य योग्यत्वात् । तेनाव्यवस्थापितमसत्कल्पमसत्तुल्यम् स्वविषये व्यवहारयितुमशक्तत्वा[36b]त् । गच्छत्तृणज्ञानादिवत् ।

तस्मादित्यादिनाऽमुमर्थमुपमाहरति । यस्मानिश्चयेन तथाऽव्यवस्थापितमसत्ता सद्दृश भवति तस्मात् । नीलबोधात्मना नीलस्याय बोध इत्याकारेण सद् भवति सद्ब्यवहारयोग्य भवति । यस्मात्स्वसामर्थ्योत्पन्नेनानुरूपेण निश्चयप्रत्ययेन व्यवस्थापितं तथा भवति नाग्यथा तस्मात्कारणादध्यवसायमनुत्पन्न निश्चय कुर्वत । एवकारेणाऽकरणावस्थाया प्रमाणव्यवहार निरस्यति । अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयन्नाह—अकृते त्विति । तु करणावस्था भेदवतीमाह ।

भवतु तथाऽव्यवस्थापितं किमत इत्याह—तथा चेति । तस्मिन्च तेनात्मनाऽव्यवस्थापनप्रकारे सति । तदनिष्पत्तावपि किं न प्रमाणमित्याह—अत इति । अतोऽधिगतिक्रियाया फलभूताया अनिष्पत्तेः साधकतमत्वाभाव इति वाक्यभेदः । तस्मात्साधकतमत्वाभावात् । अर्थाधिगमलक्षणप्रमाणसिद्धौ हि साधकतम प्रमाणमुच्यते । सा चेन्न निष्पन्ना तर्हि किमपेक्ष्य साधकतमत्वमात्मसात्कुर्यात्, येन तज्ज्ञानं प्रामाण्यमश्नुवीतेति समुदायार्थः ।

ननु अवसायाभावे तावदिय गतिस्तद्भावेऽपि यद्येवैव गतिस्तदा न प्रत्यक्ष नाम प्रमाणमित्याशङ्कयान्वयमुखेनेदानीमाह—जनितेनेति । तुरजननावस्थाया जननावस्था भेदवती दर्शयति । तेन तथा व्यवस्थाप्यमाने व्यवस्थापकत्वे च निमित्तमाह—सारूप्यवशादिति । सिद्धं प्रतीतं भवति ।

यदि प्रत्यक्ष केवलमसहाय प्रवर्तयितुमनीशान नियमेन निश्चयमपेक्षते तर्हि तत्सहितमेव प्रमाणं प्रसज्येतेत्यभिप्रायवान् प्राह—यद्येवमिति । एवमनन्तरोक्तं यद्यभ्युपगम्यते तदैव स्यात् । चेदिति पराभ्युपगमं दर्शयति । नेति प्रतिषेधति । एव सत्येतन्न भवति । हेतुमाह—

^१ ज्ञानेऽवस्था० A. P. H. E. N ^२ दृष्टत्वेना० A. B. C. D. P. H. E. N

^३ ०क्षण विक० A. C. D

विकल्पयन्त उत्प्रेक्षामहे न तु पश्याम इति उत्प्रेक्षात्मकं विकल्पव्यापारमनुभवादध्यवस्यन्ति^१ । तस्मात् स्वव्यापार तिरस्कृत्य प्रत्यक्षव्यापारमादर्शयति यत्रार्थे प्रत्यक्षपूर्वकोऽध्यवसायस्तत्र प्रत्यक्षं केवलमेव प्रमाणमिति ॥

॥^१ आचार्यधर्मोत्तरविरचिताया न्यायविन्दुटीकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः प्रथमः ॥

यस्मादिति । दृश्यत्वेन दर्शनविशिष्टत्वेन । प्रकारान्तरं निरस्यति नेति । उत्प्रेक्षितत्वं साक्षात्करणभिमानशून्यज्ञानतृत्वम् ।

ननु विकल्पव्यापारो दर्शनम् । ततः स्वव्यापारविशिष्टार्थाध्यवसाने तस्य का क्षतिरित्याशङ्क्याह—दर्शनञ्चेति । चो यस्मादर्थे । यद्येव कस्तर्हि विकल्पव्यापार इत्याह— उत्प्रेक्षणमिति ।

एतदेव तथाहीत्यादिनाऽवस्थन्तीत्यनेन (त्यन्तेन) ग्रन्थेन समर्थयति ।

भवत्वेव तथापि कथं प्रत्यक्षस्य केवलस्य प्रामाण्यं न तु विकल्पस्यापीत्याशङ्कयोप-
सहारापदेशेनाह—तस्मादिति । एतच्च नुबोधम् ।

एवमभिधाने चायमस्यास्यो बोद्धव्यः । स्यात्सल्लु विकल्पस्यापि प्रामाण्यं यद्यसौ स्वव्यापारयुक्त एव प्रत्यक्षस्य साहाय्यं भजते । न चायं तथा व्याप्रियते । स्वीकृतप्रत्यक्ष-
व्यापारस्यैव प्रवृत्तिदर्शनात् । स च दर्शनलक्षणो व्यापारः प्रत्यक्षेणैव सम्पादित इति कथमयमपि पिष्टपेषणकारी प्रामाण्यं प्रतिलभेत ।

अथ प्रत्यक्षं तावत्स्वप्रामाण्यव्यव[37a]हाराय तमपेक्षते । ततः सोऽपि प्रमाणमेवेति मतिस्तर्हि पिता पितृव्यवहारायावश्यं पुत्रमपेक्षत इति पुत्रोऽपि पिता प्रसज्यत इति कृतमताकिञ्चनविचारणयेति सर्वमवदातम् ॥

॥ पण्डितबुद्धेकविरचितधर्मोत्तरनिबन्धस्य धर्मोत्तरप्रदीपसंज्ञितस्य प्रथमः परिच्छेदः ॥

^१ भवादवस्यन्ति A C P H E N

^२ प्रमाणमिति न्यायविन्दुटीकायां प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ मंगलमस्तु ॥A

प्रमाणमिति आचार्यधर्मोत्तरविरचिताया न्यायविन्दुटीकायां प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।C

द्वितीयः स्वार्थानुमानपरिच्छेदः ।

एवं प्रत्यक्ष व्याख्यायानुमान व्याख्यातुकाम^१ आह—

अनुमानं द्विधा ॥१॥

अनुमान द्विधा द्विप्रकारम् । अथानुमानलक्षणे वक्तव्ये किमकस्मात् प्रकारभेद कथ्यते ? उच्यते । परार्थानुमान शब्दात्मकम्, स्वार्थानुमान तु ज्ञानात्मकम् । तयोस्त्यक्तभेदात् नैक लक्षणमस्ति । ततस्तयोः प्रतिनियत लक्षणमाख्यातु प्रकारभेद कथ्यते । प्रकारभेदो हि व्यक्तिभेदः । व्यक्तिभेदे च कथिते प्रतिव्यक्तिनियत लक्षण शक्यते वक्तुम् । नाग्यथा । ततो लक्षणनिर्देशाङ्ग^२मेव प्रकारभेदकथनम् । अशक्यता च प्रकारभेदकथनमन्तरेण लक्षणनिर्देशस्य ज्ञात्वा प्राक्^३ प्रकारभेद कथ्यत इति ॥

प्रत्यक्षानुमानभेदेन द्वैध प्रमाणमुद्दिष्टम् । तत्र व्याख्यात प्रत्यक्षम् । यथाद्देशमधुनाऽनुमान व्याख्यातुमवसरप्राप्तमित्यभिसंधायाह—एवमिति । एवमनन्तराक्तेन चतुर्विधविप्रतिपत्तिनिराकरणप्रकारेण । प्रकारे धाप्रत्ययोऽयमिति दशयन्नाह—द्विप्रकारमिति ।

ननु धानुमानस्य लक्षण वक्तुकामेनास्य लक्षणमेव वक्तव्यम् । तत्किमिदमप्रस्तुताभिधानमास्थीयत इति पूर्वापक्षम्—अथेत्यादिनोत्थापयति । अथशब्दोऽत्र प्रश्ने । अकस्मादिति निपातो निनिमित्तवचन । उच्यत इत्यादिना परिहरति । तयोर्ज्ञानाभिधानात्मनो । एकमिति साधारणम् । यथा चतुर्णामपि प्रत्यक्षाणा ज्ञानरूपत्वादेक कल्पनापोद्धत्वादिसाधारण लक्षण सम्भवति, तथा यदि स्यात् प्रत्यक्षवल्लक्षणमेव प्रथममुक्त स्यादिति भावः । प्रतिनियत प्रतिस्विकम् । प्रकारस्य भेदो नानात्वम् ।

ननु प्रतिव्यक्तिनियत लक्षण व्यक्तिविशेषोपदर्शनं विना न शक्यते दर्शयितुमिति व्यक्तिभेद एव कथयितव्यः । तत्किं प्रकारभेद कथ्यत इत्याह—प्रकारेति । हिर्यस्मात् । यदि तस्मिन् दर्शितेऽपि प्रतिनियतलक्षणास्थानं न शक्यं तर्हि किं तेन कथितेनेत्याह—व्यक्तीति । शो यस्मादर्थे । प्रतिशब्दोऽत्र नियतार्थवृत्तिः, तेन प्रति विशिष्टा व्यक्तिस्तत्र नियतमिति,

१ व्याख्यातुमाह—A

२ निर्देशार्थमेव A.C.

३ ज्ञात्वा प्रथमं प्रका० C. D.

किं पुनस्तद् द्वैविध्यमित्याह—

स्वार्थं परार्थं च ॥२॥

स्वस्मादिदं स्वार्थम् । येन स्वयं प्रतिपद्यते तत् स्वार्थम् । परस्मादिवं परार्थम् ।
येन परं प्रतिपादयति तत् परार्थम् ॥

सप्तमी[पाणिनि २-१-४०] इति योगविभागात्समास । यद्वा नियत विशिष्ट लक्षण न
शक्यं वक्तुम् । क्व च नियतमित्याशङ्क्योक्त—प्रतिव्यक्तीति । व्यक्तो व्यक्तादित्यव्य-
यीभाव । यस्मादन्यथा प्रतिनियतलक्षणाख्यानस्याशक्यत्वं ततस्तस्मात् । लक्षणनिर्देशा-
ङ्गमेवेति लक्षणनिर्देशनिमित्तमेव ।

एतेन यच्चोच्यते लक्षणमात्रे कथिते विशिष्टलक्षणमनुमानमेकमनेकं वाऽस्तु । किं तस्य
प्रकारभेदकथनेनेति तत्परिहृतम् । यदि हि साधारण लक्षणमभिप्रेत्येदमुच्यते तदा तत्रास्तीति
किं कथ्येत । अयं विशिष्ट लक्षणं तदपि व्यक्तिभेदकथनमन्तरेण वक्तुं यदि शक्येत किं न
कथ्येत । केवलमिदमेव नास्तीति । अत एवादावेव तदभिधानं न्याय्यम्, न तु पश्चादिति दर्श-
यितुमाह—अशक्यताम्—इति । तदन्तरेण लक्षणनिर्देशस्याशक्यता ज्ञात्वा । चोऽवधारणे ।
प्राग्लक्षणकथनात्पूर्वम् ।

स्यादेतत्—स्वार्थानुमानमेवलक्षणं परार्थानुमानमवलक्षणमिति किं विशिष्ट लक्षणं न
शक्यं वक्तुम् ? एवमपि किमनुमानद्वैतं नावेदितं भवति येन सप्तम्येया सत्या—अनुमानं द्विधा
स्वार्थं परार्थं चेत्युच्यते इति ? सत्यमेतत् । केवलं नियमार्थमेतद् विभागवचनमिति ब्रूम ।
अनुमानं द्विधा—द्विधैर्बवमात्मकमिति कथं नाम [37b] प्रतीयतेति । इतरथेह तावदेतावदेव
व्युत्पाद्यनया प्रस्तुतम्, अन्यत्र पुनरन्यदप्यनुमानं व्युत्पाद्यमस्तीत्याशङ्क्या नाहृत्य निराकृता
स्यादिति ॥

पूर्ववच्छेदपदद्विरूपेण अन्यथाऽपि द्वैविध्यसम्भवात् सप्तम्यां पृच्छति—किं पुनरिति ।
किमिति सामान्यात् पृच्छति । पुनरिति विशेषतः ।

स्वार्थशब्दस्य विग्रहं दर्शयति—स्वस्मादिति । अर्थशब्देन नित्यसमासादस्य पदविग्र-
हमाह । इदमित्यनुमानम् । स्वार्थमिति समस्तपदनिर्देश एव । अस्य चात्मप्रतिपत्तिं प्रयोजन-
मित्यर्थः । अमुमेवार्थं स्फुटयन्नाह—येनेति । येनानुमानेन कारणभूतेनानुमाता स्वयं प्रतिपद्यते
परोक्षमर्थमिति शेषः, प्रकरणलभ्यं वा । तन्स्वार्थज्ञानमात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनमिति यावत् ।

अयमाशयः—त्रिरूपलिङ्गस्य ज्ञानं यस्य सन्नानं उत्पद्यते तत्सदर्थमेव । तेनाऽन्यस्याप्र-
तिपत्तेः । तत्र स्वार्थमुच्यते । न तु चिञ्चिज्ज्ञानं क्वचिन्मि नियममस्ति । यदपेक्षया
स्वार्थमुच्येन । येन स्वयं प्रतिपद्यते इति बुद्धनस्वायमभिप्रायः । यद्यपि प्रतिपत्तिरनुमानज्ञा-
नामिदं तथाप्येकस्यापि स्ववस्थाप्यव्यवस्थापनभावनं क्रियाकरणभेदो दत्त इति साहचर्यमाग-
करणमनुमानम्, अधिगमरूपा पञ्चवस्था प्रतिपत्तिरिति ।

तत्र^१ स्वार्थं त्रिरूपास्त्रिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम् ॥३॥

तत्र तपो स्वायपरार्थानुमानयोर्मध्य स्वाय ज्ञानं किञ्चिद्विष्टमिहाह—त्रिरूपादिति । त्रीणि रूपाणि यस्य वक्ष्यमाण^१ लक्षणानि तत्र त्रिरूपम् । लिङ्गघते गम्यतेऽननाऽथ इति

पराथमित्यस्य विग्रहमाह—परस्मादिति । पूर्ववत्स्य पदविग्रहः । पराथमिति समस्त पदमुक्तम् । अस्य च परप्रतिपत्तिः प्रयाजनमिदम् । अनुमयं यन् यादिना स्पष्टयति । यन् वाक्यन करणं परं प्रति वाच्यं प्रतिपादयति परोक्षमयं बोधयति तत्र त्रिरूपलिङ्गाख्यानं वास्य पराप्यनुमानम् ।

अत्राप्ययमस्याभिप्रायः—यद्यपि अभिधानरूपमप्यनुमानं न नियतं पुंसि तथाऽपि तत्पराथमेव । तथाहि यद् यदुद्दिश्यं प्रवृत्तते तत् तदयमुच्यते । परमुद्दिश्यं प्रवृत्तते च शब्दो नात्मानम् । अतो नानवस्थितपाराथ्यं शब्दः । प्रयोक्त्रसमीहाविषयस्याथस्य परं एव प्रयोक्त्रको यस्मादिति । परो तथाप्रतिपत्तिफलत्वेन पारम्प्यणाविशिष्टविषयवेऽपि स्वार्थादस्य पृथग्वचनम् साक्षादनयोर्पारभदानिति च द्रष्टव्यम् ।

ननु च परार्थानुमानोपात्तत्वात्स्ववदस्ति किञ्चित् वाक्यं यत्परप्रयक्षोपयोगि । यथा एष कलभा धावति इति वाक्यम् । अतः परार्थानुमानवपराथं प्रयक्षं किं न व्युत्पाद्यत इति ? अत्रोच्यते—परोक्षाथप्रतिपत्तय्यां सामग्री—लिङ्गस्य पक्षधमता साध्यव्याप्तिश्च—तदास्यानाद् वाक्यमुपचारतः पराधानुमानमुच्यते । न तु तत्र कथञ्चिदङ्गभावमात्रेण स्वास्थ्यादेरपि तथा प्रसङ्गात् । इदं पुनः अयं कलभ इत्यादिवाक्यं न प्रयक्षोपत्तय्यां सामग्रीद्वियालोकादि तदभिधानात्तन्निमित्तं भवत्तथा व्यपदेशमश्नुते यन् व्युत्पाद्यतामप्यश्नवीत । किं तर्हि ? कस्यचिद्विदुक्षामात्रजननम् । यथा कथञ्चित्परप्रयक्षोत्पत्तावङ्गभावमात्रेण तादृष्यं नत्रोत्तवे वस्तुनि सन्निहितेऽपि कथञ्चित्पराद्भ्रमस्य परेण यदभिमुखीकरणं [38a] गिरसस्तदपि वचनामकं पराथप्रत्यक्षं व्युत्पादितुं व्युत्पाद्यमापद्यत । एतच्च कं स्वस्थामा मनसि निवेशयत् । किञ्च भवतु तथाविधं वचनं पराथं प्रयत्नम् । किञ्चिन्नम् ? तस्यापि व्युत्पादनाहंस्वाव्युत्पादनात्प्रमाद एव महता क्षतिरिति चेत् । न तथारूपस्य व्युत्पादनम् अविप्रतिपत्तं । विप्रतिपत्तिनिराकरणं हि स्वरूपप्रतिपादनं व्युत्पादनम् । न तु केचित् तथाविधे वचनं पराथप्रत्यक्षोपयोगिनि विप्रतिपद्यते । यन् तपि व्युत्पाद्यत परार्थानुमानं^४ वस्तुं प्रतिपद्यमाना अपि तद्व्यव्याप्तिव्यतिरेकाभ्यां निगदन्तो दृष्टा अविनाभावावचनात् अनयमाध्यतदावतिवचनानां च प्रयोगादिति तद् व्युत्पाद्यते । यदि तु तथापि न विप्रतिपद्येरन् परं तपि न च व्युत्पादितं स्याद् इत्यलमतिविस्तरेण ॥

इह यथैव स्वयं प्रतिपन्नं परोक्षायस्तथैव परस्मिन् प्रतिपाद्यत इति स्वार्थानुमानपूर्वकत्वात् परार्थानुमानस्य प्रथमं स्वार्थानुमानवचनम् । यद्योद्गमव च लक्षणं प्रणयमिति स्वार्थानुमान

१ तत्र त्रिरू० E

३ वक्ष्यमाणानि D

२ ० भेयज्ञानं C

४ अस्पष्टम्—सं०

लिङ्गम् । तस्मात् त्रिरूपालिङ्गात् यत् जातं ज्ञानम् इति । एतन्^१ हेतुद्वारेण विशेषणम् । तत्^२ त्रिरूपाच्च लिङ्गात् त्रिरूपलिङ्गालम्बनमप्युत्पद्यत इति विशिनष्टि—अनुमेय इति । एतच्च विषयद्वारेण विशेषणम् ।

त्रिरूपालिङ्गाद्युत्पन्नमनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत्^३ स्वार्थमनुमानमिति ॥

लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकृत्य फलविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—

प्रमाणफलव्यवस्थाऽत्रापि प्रत्यक्षत् ॥४॥

प्रमाणस्य^४ यत् फलं तस्य या व्यवस्था^५ साऽज्ञानमानेऽपि^६ प्रत्यक्ष इव प्रत्यक्षवत् वेदितव्या ।

स्यैव लक्षणं तत्रेयादिनाऽऽदित उपदिष्टमाचार्येण तद् व्याचष्टे तत्रेति । स्वार्थपरार्थानुमान-समुदायात् स्वार्थानुमानं स्वार्थत्वजात्या निर्धार्यते । तस्मात्त्रिरूपालिङ्गात् यज्जातमिति व्याचक्षाणो मूले त्रिरूपालिङ्गादिति या पञ्चमी मा गम्यमानजनिक्रियापेक्षया “जनिकर्तुं प्रकृति” [पाणिनि १.४.३०] इत्यनन लब्धापादानसन्नवादापादान एवेति दर्शयति । हेतुद्वारेण जनकमुखेन । त्रिरूपालिङ्गादिति चाचक्षाणनाचार्येणैकद्विपदव्युदात्तेन पट्पञ्जी प्रतिक्षिप्य सप्तमपक्षपरिग्रहेण लिङ्गस्य लक्षणमभिप्रेतं प्रकाशितमिति । यथा चैतत् तथा भट्टाचंड-निबन्धनमचंडालोकसन्नितं विधास्यन्तो विस्तरेण स्पष्टयिष्याम ।

अनुमेयग्रहणस्य व्यावर्त्यं दर्शयति—त्रिरूपाच्चेति । चो यस्मादर्थे । इतिहंती । त्रिरूपलिङ्गालम्बनमिति धूमं दृष्ट्वा सर्वत्राय बहिनान्तरीयक इति ज्ञानं वाच्यम् । तद्विपरम्परया त्रिरूपालिङ्गाज्जातमिति । इतिना विशेषणस्य स्वरूपमुक्तम् । विशेषितमेव ज्ञानम् । किम्पुनर्विशिष्यत इत्याह—एतच्चेति । चो यस्मात् । विषयद्वारेणावसीयमानविषयद्वारेण विशेषणं व्यवच्छेदकम् ।

अवयवार्थं व्याख्याय समुदायार्थं त्रिरूपेन्यादिना व्याचष्टे । अनुमेयो धर्मधर्मिसमुदायभालम्ब्यत इत्यालम्बनं मस्येति विग्रहः । इतिर्वाक्यार्थपरिसमाप्ती एवमर्थं सन्नापरेण सम्बद्धयते—एवमुक्तेन प्रकारेण लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकृत्येति ॥

ननु च प्रमाणस्य फलमिति यथाचार्यस्य विवक्षितं धर्मोत्तरेण चैव व्याख्यायते तदा प्रमाणभागव्यवस्थाया किमुक्तमाचार्येण, धर्मोत्तरेणापि ‘नीलसारूप्य व्यवस्थापनहेतु प्रमाणम्’ इत्युपरिष्ठात् [पृ० ९१] किमिति दर्शयिष्यते इति चेत् । नैप दोषः । नहि प्रमाणस्येत्यादिना

^१ त्रिरूपलिङ्गजं ज्ञानमित्यर्थं । हेतु कारणम् ।

^२ ०पणम् । त्रिरूपा० C D

^३ स्वार्थानु० D

^४ प्रमाणफलमिति । प्रमाणस्य यत्—B C D

^५ ०स्याऽत्रा० A B P H E

^६ ०पि प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्ष इव P H E

यथा हि ^१नीलस्वरूप प्रत्यक्षमनुभूयमान नीलबोधरूपमवस्थाप्यते^२, तेन नीलसाहचर्यं ^३व्यवस्थापनहेतु प्रमाणम्, नीलबोधरूप तु ^४व्यवस्थाप्यमानं प्रमाणफलम्; तद्वद् अनुमानं नीलकारमुत्पद्यमानं नीलबोधरूपमवस्थाप्यते, तेन नीलसाहचर्यमस्य^५ प्रमाणम्, नील विकल्प-
नरूपं त्वस्य^६ प्रमाणफलम् । साहचर्यवशाद्धि तन्नीलप्रतीतिरूप सिध्यति । नान्यथेति ॥

एवमिह सख्या-लक्षण-फलविप्रतिपत्तयः । प्रत्यक्षपरिच्छेदे तु गोचरविप्रतिपत्ति-
राकृता । लक्षणनिर्देशप्रसङ्गेन तु त्रिरूप लिङ्ग प्रस्तुतम् । तदेव व्याख्यातुमाह—

त्रैरूप्यं पुनर्लिङ्गस्यानुमेये सत्त्वमेव, सपत्न एव सत्त्वम्, असपत्ने
चासत्त्वमेव निश्चितम् ॥५॥

त्रैरूप्यमित्यादि । लिङ्गस्य यत् त्रैरूप्यं यानि त्रीणि रूपाणि तदिदमुच्यते इति शेषः ।
किं पुनस्तत्^७ त्रैरूप्यमित्याह—अनुमेयं वक्ष्यमाणलक्षणम् । तस्मिन् लिङ्गस्य सत्त्वमेव
निश्चितम्—एक रूपम् । यद्यपि चात्र निश्चिन्नग्रहणं न कृतं तथापि अन्ते कृतं प्रकान्तयोर्द-
योरपि रूपयोरपेक्षणीयम् । यतो न योग्यतया लिङ्गं परोक्षज्ञानस्य निमित्तम् । यथा

मौलस्य प्रमाणशब्दस्य फलशब्देन विग्रहो दर्शितः । किन्त्व[38b]यंप्रदर्शनं कृतम् ।
एतच्चोपलक्षणं तेन फलस्य साधनं च यत्तस्यापि या व्यवस्था साऽपि गृह्यते । मूले तु द्वन्द्व-
समास एवाभिप्रेतो धातिककारस्य । पूर्वनिपातविधेरचानित्यत्वात् न फलशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
अत एव विनिश्चयः—“न प्रमाणफलयोर्विषयभेदः” इति ।^८ “ लक्षणगोचरफलविषय इति ।
नीलसाहचर्यम् अस्पष्टनीलसाहचर्यम्, अनुमानस्यापरोक्षीकरणाभावात्, विजातीयमात्रव्यावृ-
त्तस्यानुमानेन प्रतीतेः । नीलप्रतीतिरूपं नीलविकल्पनरूपं सिद्ध्यति निश्चोयते ॥

ननु सख्यालक्षणफलविप्रतिपत्तय एवानुमानस्य निराकृता, न तु विषयविप्रतिपत्ति-
रित्याह—एवमिति । एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण इहानुमानपरिच्छेदे निराकृता इति शेषः,
वक्ष्यमाणं वा निराकृतेति पदं वचनविपरिणामेन सम्बन्धनीयम् ।

त्रैरूप्यमित्यादिग्रन्थस्य यत् उल्लेखानम्, तत् लक्षणेत्यादिना दर्शयति । प्रसङ्गेन प्रस्तावेन
यानि त्रीणि रूपाणि तान्येव तथेत्यावेदयति । तदिव त्रैरूप्यमिति प्रकृतत्वात् शेषोऽप्याहारः ।
अवाधितवपयत्वाद्यनेकरूपसम्भवे पृच्छति किं पुनरिति । किमिति सामान्यतः पृच्छति ।
पुनरिति विशेषतः । कस्मात् पुनस्तदपेक्षणीयमित्याह—यत् इति । परोक्षो योऽर्थस्तस्य यज्ज्ञान
तस्य । धीर्न वैषम्यं दृष्ट्वात् । कस्मान्न तथेत्याह—दृष्ट्वादिति । अप्रतिपत्तेः परोक्षार्थस्यति
प्रकरणात् । यद्यज्ञातं लिङ्गं न परोक्षज्ञाननिमित्तं तर्हि पक्षधर्मतया ज्ञातमेवास्तु परोक्षप्रकाशनं

^१ नीलस्वरूप C D

^२ रूपमेवावस्था C

^३ रूप्य नीलव्यव C

^४ रूप्य त्ववस्था D

^५ रूपत्वमवस्था C

^६ रूप्य प्रमा C

^७ रूपं तु प्रमा B D

^८ पुनर्त्रैरूप्यम्—A

^९ परोक्ष ज्ञानस्य—C

^{१०} पद्विगतवाह्यं लिखितं न पठ्यते—म०

धीत्रमद्भुतरय । अदृष्टाद् धूमाद् अग्नेरप्रतिपत्तेः । १ नापि स्वविषयज्ञानावेकं २ परोक्षार्थ-
प्रकाशानं । यथा प्रदीपो घटादेः । ३ दृष्टादप्यनिश्चितगम्बन्धवारप्रतिपत्तेः ४ । तस्मान्
५ परोक्षार्थानान्तरीयवृत्तया निश्चयतमेव लिङ्गस्य परोक्षार्थप्रतिपादनध्यापारः । नापि
वदिषत् । अतोऽयमप्यतिरेकपक्षप्रसंगत्वनिश्चयो लिङ्गध्यापारारम्भत्वावयवव्यवहृतं इति
सर्वेषु रूपेषु गिदित्यनपठनमपेक्षणीयम् ।

तत्र सत्त्वध्वनेनागिदं चाशुभ्रवादि निरस्तम् १ । एवकारेण पक्षवदेतासिद्धौ
निरस्तः २ । यथा धेनूनात्तरय स्वापादिति पक्षादृतेषु तदप्यु पत्रगशोचनक्षणः स्वाप
एवदेतो न सिद्धः । न हि सर्वेषु वृक्षा रात्रौ पत्रगशोचभातः किन्तु केचिदेव । सत्त्वध्वनस्य

तन् विमलव्यवनिरेकनिश्चयेन तस्य ? इत्यासाद्ययाह—नापीति । लिङ्गमिति गम्बन्धते ।
प्रदीपोऽपि दृष्टा[द]निश्चितादिति । न केवलमदृष्टादिप्यपि दृष्टः । यत्र एवं तस्माद् हेतो ।
अन्तरं व्यवधानम्, न तथा गान्तरम् । "न भ्राद्"[शागिनि ६ ३ ७१] इत्यादिमूले नेति
योगविभागाप्रत्योषाभाव । गान्तरे भव इति गृह्यदित्वाच्छः । तत्र स्वापिक् वन् । परोक्षस्य
वह्न्यादेर्नान्तरीयवीद्विनाभावी तस्य भावमता तथा निश्चयनम्—मर्वत्रायमेतद्विनाभावीति
विवल्पनम् । लिङ्गस्य गमस्य ध्यातुन रूप ध्यापारः । तथा निश्चययान्तरव रूपस्य लिङ्ग-
त्वान् । एवकारेण व्यवच्छिन्नप्रमेवान्यस्य तद् ध्यापाररूपत्व ग्राह्याये नापर इत्यनेनानुदितम् ।
यत्तुनरवाप्ययमेवप्रान्तरीयव इति ज्ञान तदनुमानज्ञानमिति ज्ञेयम् । पूर्वक तु लिङ्गज्ञान-
मिति । अतः सर्वेनानिश्चयान्लिङ्गादनिश्चितगम्बन्धवारप्रतिपत्ते वारणादन्वयादिनिश्चयो-
ज्यव्यवहृतं इत्यः । तथापि कथं वनं व्य इत्यादिद्वय व्यतिरेकमुत्तेनास्तमेव हेतुमन्वयमुत्तेनापि
दर्शयग्राह—लिङ्गंति । लिङ्गध्यापारस्य परोक्षप्रतिपादने गमवध्यापारस्यात्मा स एव तर्पेति
स्वापिक् वन् वनं व्य । तस्य भावस्तस्मादिति हेतुपद वृत्वाऽयमुपग्रहारः । सर्वेष्वनुमेय-
सत्त्वादिषु रूपेषु लक्षणेषु । [39a]

सम्प्रत्येकैवस्य रूपस्य यद् व्यावर्त्यं तत्रमेव दशयितुमाह—तत्रेति । आविषहणाद्
व्यधिकरणसिद्धविशेषपासिद्धविशेष्यासिद्धाना सद्ग्रहः । जमीपामपि स्वरपासिद्ध एवान्त-
र्भावान् । यथा तु प्रभेदो यथा वान्तर्भावस्तयोपरिष्टाद् वदयाम । केचिदेव तिमिदिका-
प्रभृन्वय ।

अथापि स्यान् स्वापवन् धूमोऽयमेकदेशसिद्ध एव । तथाहि पर्वतादिरिह पक्षस्तत्र
च केचिदेव देतो सिद्धो न सर्वत्र । न च पर्वतादिरैकोऽयव्यव्युपगतः ।

१ ननु च यदा धूमस्वरूपमेव प्रत्यक्षेण ज्ञायते तदा परोक्षस्य निश्चयापक भवति ।
याह १—टि०

२ परोक्षप्रका० C

३ धूमान्—टि०

४ अग्नेः—टि०

५ क्षार्थाना० E

६ दि निपिद्धम् B D

७ सिद्धो यथा A N P • सिद्धो निरस्तो हेतु यथा B D E H

पश्चात्कृतेनैव^१कारेणासाधारणो धर्मो निरस्त । यदि हि 'अनुमेय एव सत्त्वम्' इति कुर्यात्^२ श्रावणत्वमेव हेतुः स्यात् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धासिद्ध^३ सर्वो निरस्त ।

सपक्षो बध्यमाणलक्षण । तस्मिन्नेव सत्त्व निश्चितमिति द्वितीय रूपम् । इहापि

अर्थवविधोऽपि पक्षव्यापक उच्यते तर्हि स्वापेन किमपराद्ध येनासावेवैको न युक्त इति । अत्र केचिदेव प्रतिविदधति । जिज्ञासितधर्मविज्ञापवत्त्वेन हि रूपेण धर्मो पक्ष उच्यते । यश्चासौ पर्वतादिस्तत्र न बह्विजिज्ञासिवः । किन्तुहि ? यत्र तत्रोद्देशः । तत्रैकदेशस्य धूम-दर्शनेऽप्येकदेशवह्विजिज्ञासितो ज्ञायत इति किं सर्वपर्वतव्यापिना धूमेन चायम् ? यदि पुन सर्वत्रैव बह्विमत्त्व जिज्ञासित स्यात्, स्यादेवाय पक्षैकदेशासिद्ध । न चैतदेवम् । तत कथमस्य तथात्वम् ? अत्र पुन सर्वेषामेव तरुणा चैतन्य जिज्ञासितमिति सकलपादव्यापिनैव स्वापेन प्रयोजनम् । यथा वेदस्य सर्वस्यैव पौरुषयत्वे साध्ये सकलाम्नायव्यापकेनैव वाक्यत्वेन प्रयोजनम् । न चाय सर्वान व्याप्नोति । तत पक्षैकदेशासिद्ध उच्यते ।

एके तु—लोकाध्यवसायसिद्ध महीधरादरेकत्वमवलम्ब्याय व्यवहार, न च सवपा तरुणा तथैकत्व लोकोऽध्यवस्यति, येन स्वापस्यापि तथा सिद्धिर्भवति तत किमवद्य नामेति प्रतिपन्ना ।

अयाभिधीयते—यदि कश्चित्तिन्टिकाप्रभृतीनेव पादपान पक्षयित्वा स्वाप हेतुवरोति, तदाऽप्य न पक्षैकदेशासिद्ध इति किं न साधयेच्चैतन्यमिति ?

असदेतत्—विकल्पानुपपत्तेः । यदि सर्वजनप्रसिद्ध इन्द्रियव्यापारविरोध्यवस्याविशेष स्वापो निद्रापरनामा हेतुरभिप्रेतस्तदाऽप्य तेष्वपि तरुष्वसिद्ध इति कथं चैतन्यमनुभाषयेत् ? अथ येन केनचिदुपाधिना स्वापशब्दमात्रवाच्योऽर्थो हेतुस्तथाविधस्य स्वापस्य चैतन्येन व्याप्य-सिद्धे सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकतयाऽनैकान्तिक ।

“यच्छतसर्थप्रत्ययेन” [पाणिनि २ ३ ३०] इत्यनेन पश्चाच्छब्दयोगे सत्त्ववचनात्पठ्यो । असाधारण सपक्षसपक्षसाधारणो यो न भवति । पक्षस्यैव यो धर्म इति यावत् । निरस्तो हेतुत्वेन प्रतिक्षिप्त । पूर्वविधारणे तु नाय निराकृत स्यादिति दर्शयति यदौति । हिर्यस्मात् । अयमस्याशयः—यद्यनुमेय एव सत्त्व यस्पेति लक्षण स्यात्तदा सपक्ष एव सत्त्वमिति वचनमति-रिच्यमान लक्षणान्तर भविष्यति । व्याघात एव वा भविष्यतीति । निश्चितग्रहणस्येहा-पेक्षितस्य व्यवच्छेद्य दर्शयति—निश्चितेति । सन्दिग्धश्चासावस्य हेतुत्वेन विशेषणत्वेन चासिद्धोऽनिश्चितश्चेति विग्रह । सन्दिग्धविशेषणामिद्ध, सन्दिग्धविशेष्यासिद्धश्च सन्दिग्धासिद्ध एवान्त[39b] भवतीति, सोऽप्यनेनैव निरस्त । यथाऽनयोर्भेदो यथा चान्तर्भावस्तथा-परस्तात्प्रदर्शयिष्याम । इहाधितत्वादायैव न्यायेन हेतुसत्त्वस्य विशेषणरूपत्वाद् अनेन सहोदिति (त) एवकारो धर्मायोगस्य व्यवच्छेदको द्रष्टव्य ।

^१ अग्रे कृतेन—टि०

^२ इति कुर्यात्—B D

^३ असर्वज्ञ कश्चित् वक्तृत्वात्—टि०

सत्त्वग्रहणेन विरुद्धो निरस्तः । स हि नास्ति सपक्षे । एवकारेण साधारणानैकान्तिकः^१ । स हि न सपक्ष एव वर्तते किन्तुभयत्रापि । सत्त्वग्रहणात् पूर्वविधारणवचनेन^२ सपक्षव्यापि-
सत्तावस्थायि प्रयत्नान्तरीयकस्य हेतुत्वं कथितम् । पदवाच्यधारणे^३ त्वयमर्थः स्यात्—सपक्षे
सत्त्वमेव यस्य स हेतुरिति प्रयत्नान्तरीयकत्वं न हेतुः स्यात् ।^४ निश्चितवचनेन सदिग्धा-
न्वयोऽनैकान्तिको निरस्तः । यथा सर्वज्ञ कश्चिद् वस्तुत्वात् । वस्तुत्वं हि सपक्षे सर्वज्ञे
सदिग्धम् ।

असपक्षो वक्ष्यमाणलक्षणः । तस्मिन्नसत्त्वमेव निश्चितम्—तृतीयं रूपम् । तत्रा-
सत्त्वग्रहणेन विरुद्धस्य निरासः^५ । विरुद्धो हि विपक्षेऽस्ति । एवकारेण साधारणस्य विपक्षक-
देशवृत्तेनिरासः ।^६ प्रयत्नान्तरीयकत्वे साध्ये ह्यनित्यत्व विपक्षकदेशे विद्युदादौ अस्ति,
आकाशादौ नास्ति । ततो^७ नियमेनास्य निरासः ।^८ असत्त्वशब्दाद्भिः पूर्वस्मिन्नवधारणेऽयमर्थः
स्यात्—विपक्ष एव यो नास्ति स हेतुः । तथा च प्रयत्नान्तरीयकत्वं सपक्षेऽपि^९ सर्वत्र

साधारणत्वात् सपक्षसपक्षवृत्तित्वादनैकान्तिकत्वं तस्मिन्नेव साध्ये विपर्यये वाऽप्य
वसितश्चेति तथा निरस्त इति वर्तते । सपक्षव्यापिनी सकल्पसपक्षवृत्तिनी सत्ता यस्येति
विग्रहः । प्रयत्नान्तरीयकत्वमप्यनित्यत्वसिद्धौ समर्थो हेतुरिति दर्शयितुं सकल्पसपक्षव्यापि
प्रयत्नान्तरीयकत्वमुदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । वस्तुनस्तु सर्वं एव कार्यहेतुर्धूमादि सपक्षक-
देशवृत्तिर्बोद्धव्यः । इतिरेवमर्थः । एव सति प्रयत्नान्तरीयकत्वमुपलक्षणत्वादस्य धूमादि-
कमपि न हेतुः स्यात् । सन्दिग्धोऽन्वयो यस्य स तथा । इहाध्यत्वादायै न न्यायेन सपक्ष-
लक्षणस्य घमिणो विरोप्यत्वादनन सहोदितो निपातः पक्षे वृक्षे वृत्तौ लब्धाया समुच्चयिमा
नावधारणत्वादसपक्षलक्षणघम्यन्तरयोगस्य व्यवच्छेदको द्रष्टव्यः ।

तृतीयं रूपं व्याख्यातुमाह—असपक्ष इति । वक्ष्यमाणं लक्षणमस्येति विग्रहः ।
कथमस्य निरासः इत्याह—विरुद्धो हीति । हियंस्मात् । साधारणस्य सपक्षसपक्षसाधा-
रणस्य । तस्मिन् साध्ये किन्तुदीदृशमित्याह—प्रयत्नति । प्रयत्नः पुष्पव्यापारः । नियमेना-

^१ अत्र D प्रती पडिक्कवाह्यभागे 'अनित्य' शब्द प्रमेयत्वात् इति टिप्पणं वर्तते ।
तच्च B प्रती मूले निवेशितम् इति प्रतिभाति । HN प्रतावपि एवमेव—स०

^२ सपक्षव्या० B H

^३ जे हि अय० A C

^४ निश्चयवच० A

^५ पूर्ववदत्रापि D प्रती 'नित्य' शब्द वृत्तकत्वात् खवन् इति पडिक्कवाह्य टिप्पणत्वेन
लिखितः पाठः B प्रती मूलत्वेन मनिविष्ट इति भाति—N प्रती अपि तथैव कृतम् ।
H प्रती तु 'विपक्षकदेशवृत्तेनिपातः' इत्यनन्तरं मुद्रितं—स०

^६ प्रयत्नान्तरीयक शब्द, अनित्यत्वात् घटवत्—टि०

^७ नियमतोऽस्य C

^८ असत्त्ववचनात् पूर्व० APHEN ० शब्दात् पूर्व० B C D

^९ ०पि नास्ति—B E

नास्ति । ततो न हेतुः स्यात् । ततः पूर्वं न कृतम् । निश्चितग्रहणेन संदिग्धविपक्ष-
व्यावृत्तिकोऽनैकान्तिको^१ निरस्तः ।

ननु च सपक्ष एव सत्त्वमित्युक्ते विपक्षेऽसत्त्वमेवेति गम्यत एव । तत् किमर्थं^२ पुनरुभयो-
रुपादानं कृतम् ?^३ उच्यते । अन्वयो व्यतिरेको वा नियमवानेव प्रयोक्तव्यो नान्यथेति
दर्शयितुं^४ द्वयोरुपादानं कृतम् । अनियते^५ हि द्वयोरपि प्रयोगेऽयमर्थः स्यात्—सपक्षे
योऽस्ति विपक्षे च यो^६ नास्ति स हेतुरिति । तथा च सति स इयामः^७ तत्पुत्रत्वात् दृश्यमान-

वधारणेन एवकारेणेति यावत् । असपक्ष एवेति किं नावधार्यत इत्याह—असत्त्वेति ।
हिर्यस्मात् । भवत्वेव का क्षतिरित्याह—तथा चेति । प्रयत्नानन्तरीयकग्रहणं पूर्ववदुप-
लक्षणम् । निश्चितग्रहणस्य व्यावृत्तमाह—निश्चितेति । विपक्षाद् व्यावृत्तिविपक्षव्यावृत्तिः ।
सन्दिग्धा विपक्षव्यावृत्तिर्यस्य स तथा ।

ननु न सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिवत्त्व नामाय हेतुदोषः । नत्वंच निरस्यते ? तथाहि—
य एव विपक्षे वीक्षिता हेतुः स एव प्रमेयत्वादिवदभिमत न साधयेत् । यः पुनर्महताऽपि
प्रयत्नेन मृग्यमाणोऽसपक्षे नोपलक्षितः स कथमङ्ग साध्यं न साधयेदिति ? तदेतदवद्यम् ।
यतो योऽपि विपक्षे वीक्षितो हेतुः सोऽपि इष्टो दुष्टः । कथं ? साध्यं विनाऽप्युपलब्धेरिति
चेत् । ननु यदि नामासौ साध्यमन्तरेणान्यत्र दुष्टस्तथापि विवादाध्यासिते धर्मिणि साध्यं
किं न साधयति ? नहि अयमत्रापि साध्यं विनैव वर्तत इति प्रसाधकं प्रमाणमस्ति । न चैकत्र
येन विना यो दुष्टः सर्वत्रासौ तेन विनैव वर्तत इति सिद्धम् । अन्यथाऽपि बहुलं दर्शनात् ।
अथ साध्यमन्तरेण यो वृत्तः साध्ये सत्येवासी वर्तत इति नियमाभावाद् विवादाध्यासिते सन्देह-
हेतुर्न सम्मग्नं हेतुर्भवितुमर्हति । हन्त तर्हि विपक्षे वीक्षणं तस्य साध्यधर्मिणि साध्यविनाकृता
वृत्तिः सम्भावयद् हेतुमनिश्चयहेतूकरोतीति आयातम् । सति चैव साध्यविपर्यये हेतुसत्ता-
बाधकप्रमाणादर्शनमपि—यद्यपि च धर्मो भविष्यति, न च ततः साध्यमित्येवविधा वृत्तिमस्य—
संभावयति तथा किमयं निश्चयहेतुर्भवितुमर्हति ? ततो वि[40a]पक्षे दर्शनं वा तथा शब्दा-
बीजमस्तु विपर्यये वा बाधकप्रमाणादर्शनं वेति को विशेषः ? तथा चाह धात्तिककारः—“न
तु सपक्षविपक्षयोः सत्त्वमसत्त्व वा निश्चयापेक्षम् । निश्चयेपि सन्देहमुखेनैव दोषात् । सोऽनि-
श्चयेऽपि तुल्य इति तथाविधोद्भावनमप्यत्र दूषणमेव । तथा विपक्षप्रचाराशङ्काव्यवच्छेदेन
लभ्यं गमकत्वं कथमात्पसात्कुर्याद्” इति ।

ननु चेत्यादिना लक्षणे चोद्यमाशङ्कते । विपक्षेऽसत्त्वमेवेति गम्यत इति भ्रुवतोऽयं
भावः । पक्षे वृत्तौ लब्धाया सपक्ष एव सत्त्व निश्चितमिति खलु समुच्चीयमानावधारणोऽयं
निर्णयः । अयं चासपक्षेऽसत्त्वनिश्चिते सन्दिग्धे वा न घटत इति अवश्यमसपक्षेऽसत्त्वमेव

^१ असर्वज्ञः कश्चित् वक्तृत्वात्—टि०

^२ ०यंमुम C D

^४ द्वयोरुपादानं—B C D

^६ स नास्ति स A B D P H E N

^३ तदुच्यते—A P H E

^५ अनियते हि A P H E N.

^७ इयामः त्वत्पुत्र० C

पुत्रवदिति तत्पुत्र च हेतु स्यात् । तस्मात्प्रियमवतोरेवान्वयव्यतिरेकयोः प्रयोगः कर्तव्यो येन प्रतिबन्धो गम्येत साधनस्य साध्येन । नियमवतोश्च प्रयोगेऽवश्यकर्तव्ये द्वयोरैक एव प्रयोक्तव्यो^१ न द्वाविति नियमवानेवान्वयो व्यतिरेको वा प्रयोक्तव्य इति शिक्षणार्थं द्वयोरुपादानमिति ॥

रूपककथनप्रसंगेनानुमेय सपक्षो विपक्षश्चोक्त । तेषां लक्षणं यत्तद्व्यम् । तत्र कोऽनुमेय इत्याह—

अनुमेयोऽत्र जिज्ञासितविशेषो धर्मो ॥६॥

निश्चितमाक्षिपतीति । एवमुपलक्षणत्वादस्यासपक्षे चासरवमेव निश्चितमित्यनेन सपक्षे वृत्तिमात्रं लभ्यमेव । तेनैव च प्रयोजनमिति वि सपक्ष एव सरवमित्यनेनेति द्रष्टव्यम् ।

उच्यत इति परिहारः । साध्येनान्वीयमानत्व सत्येव साध्ये भवितृत्वम् साधनस्य स्वगतो धर्मोऽन्वयः । साध्याभावे व्यतिरेच्यमानत्वम् अभवितृत्वम् हेतोः स्वगतो धर्मो व्यतिरेकः । स चासरव प्रयुज्यमानः शब्देन प्रतिपाद्यमानो नियमवानन्वभिचारवान् प्रयोक्तव्योऽन्यथा परोक्षप्रतीत्यङ्गं नोक्तं स्यात् । कथं च तथा प्रयुक्तो भवति ? यदाऽन्वयवाक्ये साध्ये नियत साधन व्यतिरेकवाक्ये च साधनाभावे नियत साध्याभावः । साधनानुवादपूर्वसाध्यविधानेन साध्याभावानुवादपूर्वसाधनाभावविधानेन धीप्सापदयुक्तेन सर्वशब्दसहितेन एवकारापेतेन । अन्यथा न प्रतिपाद्यते ।

अनियमेनापि प्रयोग यद्यन्वयव्यतिरेकयोस्तादृशो प्रतीतिरस्ति तदा किं नियमवत्प्रयोगणत्याह—अनियते हीति । हिर्पस्मादनियते विवक्षितनियमाग्यापत्तेः । आस्ता तावदेवस्य प्रयोगे द्वयोरप्ययमर्थं स्यादित्यपि शब्दः । इतिरर्थस्याकार दर्शयति । अस्त्वयमर्थः । का धतिरित्याह—तथा चेति । काकतालायन्यायेन चाश्यामेपु निकटवतिषु अतत्पुनपु एतद् द्रष्टव्यम् । अन्यथा ह्यनियतोऽपि व्यतिरेकोऽत्र नोक्त इति वचनावकाशः स्यात् । यत एव तस्माद् येन नियमवत्प्रयोगण प्रतिबन्धं प्रतिबद्धत्वमायत्तत्वम् । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—साधनस्येति । कुत्रेत्यपेक्षायामाह—साध्य इति ।

यद्येवमेकस्मिन्नेव साधनवाक्ये नियमवानेवावया व्यतिरेकश्च प्रयुज्यतामित्याह—नियमवतोऽचेति । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । अयमाशयः—अन्वयवाक्येनापि तथाप्रयुक्तेन सामर्थ्याद् व्यतिरेकस्य व्यतिरेकवाक्येनापि सामर्थ्यादन्वयस्य प्रकाशानां किं प्रतीतप्रत्यायकेन द्वितीयवाक्येन कार्यमिति ? यत एवमित्तिस्तस्माद् । द्वितीय इति शिक्षणस्य स्वरूपं दर्शयति । शिक्षणमज्ञमुद्दिश्यज्ञापनम् । तदर्थं तत्रिमितम् । अनेन प्रयो[40b]गसमास एव दर्शितो न रूपसमास इति दर्शितम् । प्रयोगदर्शनाभ्यासात्कश्चिन्प्रयोगमङ्गलैव स्वयमपि परोक्षमर्थं प्रतिपद्यत इति स्वार्थेऽन्यनुमाने निर्णानमिदं लक्षणकथनप्रसङ्गेन । ततो न दोष इति द्रष्टव्यम् । एतच्चोपरिष्टात्त्रिवेदविष्यत् ॥

अनुमेयोऽत्रेत्यादि । अत्र हेतुलक्षणे निश्चेतव्ये^१ धर्मो अनुमेय । अन्यत्र तु^२ साध्य-
प्रतिपत्तिकाले समुदायोऽनुमेय^३ । व्याप्तिनिश्चयकाले तु धर्मोऽनुमेय इति दर्शयितुम् 'अत्र'-
ग्रहणम् । जिज्ञासितो ज्ञातुमिष्टो विशयो धर्मो यस्य धर्मिण स तथोक्त ॥

कः सपक्षः ?

साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्षः ॥७॥

समानोऽर्थं सपक्षः । समानं सदृशो^३ योर्थं पक्षेण स^४ पक्ष उक्त उपचारात् ।
समानशब्देन विशेष्यते । समानं पक्ष सपक्षः, समानस्य च सशब्दादेशः^५ ।

ननु यदि धर्मधर्मिसमुदायो मुख्योऽनुमेयोऽत्र गृह्यते तदा न कस्यचित्साधनस्य तद्धर्मत्व
ग्रहीतुं शक्यते । ग्रहणे वा व्यक्तमेव वैयर्थ्यमित्यभिप्रायवान् पृच्छति—तत्र क इति
तेषु मध्ये ।

अत्रेत्यस्य तात्पर्यार्थमत्रेत्यादिना निरूपयति । धर्मधर्मयोश्चानुमेयत्वम् । तस्मिन्-
स्तस्मिन् कालेऽनुमयैकदेशत्वादुपचारतो द्रष्टव्यम् । तदुक्तम्—

“समुदायस्य साध्यत्वात् धर्ममात्रे च धर्मिणि ।

अमुग्येऽप्येकदेशत्वात्साध्यत्वमुपचर्यते ॥ इति ॥

अथ यदि सह पक्षेण वृत्तते इति सपक्षोऽभिप्रतस्तदाऽर्थासङ्गतिः । अथापि समानं पक्षेणेति
मतं तदा पक्षसमान इति प्राप्नोतीत्यभिप्रत्य पृच्छति क इति । समानोऽर्थं इति सिद्धान्ती ।
समानशब्दस्यार्थमाह—समानं सदृशोऽथ इति । अथशब्दोऽत्र प्रतीयमानार्थोऽर्थ्यते गम्यत इति
कृत्वा । न त्वर्थोऽर्थक्रियासमर्थो वाच्यः । क्रमात्रमायोगेनाक्षणिकस्य सामर्थ्याभावः(वे)
साध्येऽम्बरारविन्दादेरपि सपक्षत्वेनेष्टत्वात् ।

ननु समानश्चासौ पक्षश्चेति किं नाभिप्रतम् ? तत्र पक्ष एवासौ दृष्टान्तधर्मो कथं
येन समानशब्देन विशिष्यत इत्याह—पक्ष इति । कथमयाथन तेन शब्देन स तयोच्यता-
मित्याह—उपचारादिति । क्वचित्सपक्ष उक्त इति पाठः । तत्र सोऽर्थं पक्ष उक्त
इति योग्यम् । उपचारे च साध्यधर्मयोगो निमित्तम् । स उपचाराद् य पक्ष उक्त
विशि(शो)ष्यते व्यवच्छद्यते तदसमानात् । यदि समानशब्दो विशेषणमस्य तर्हि सशब्दश्रुति
कथमित्याह—समानस्येति । समानस्य समानशब्दस्य स्थानं सशब्दादेशस्य 'समानस्य'
[वाणिनि ३ ८४] इति योगविभागात् । समानं पक्षो यस्य स तथेति बहुव्रीहिः किमिति धर्मो-
त्तरेण नाश्रितो येनैवमात्मा प्रयासित इति चेत् । सत्यम् । केवलं विनिश्चयानुरोधादेवमा-

^१ ज्ञातव्ये पक्षधर्मत्वे पक्षो धर्म्यभिधीयते ।

व्याप्तिकाले भवद् धर्मं साध्यसिद्धौ पुनर्द्वयम् ॥—टि०

^२ साध्यं प्रति०—C

^३ सदृशोऽर्थो य पक्षेण C

^४ पक्षेण स सपक्ष B C D P. H E N

^५ सशब्द आदेश E

स्यादेतत्—किं तत् पक्षसपक्षयो १सामान्यं येन समान सपक्ष पक्षेणेत्याह—साध्य-
धर्मसामान्येनेति । साध्यश्चासौ असिद्धत्वात्, धर्मश्च पराधितत्वात् साध्यधर्म । न च
विशेष साध्य, अपि तु सामान्यम् । अत इह सामान्यं २साध्यमुक्तम् । साध्यधर्मश्चासौ
सामान्य चेति साध्यधर्मसामान्येन समान पक्षेण सपक्ष इत्यर्थं ॥

कोऽसपक्ष इत्याह—

न सपक्षोऽसपक्षः ॥८॥

न सपक्षोऽसपक्ष । सपक्षो यो न भवति सोऽसपक्ष ॥

कश्च सपक्षो न भवति ?

चरितम् । विनिश्चये हि नवपक्षधर्मप्रवेदननिर्देशप्रकरणे 'साध्यधर्मसामान्येन समान पक्ष सपक्ष-
स्तदभावोऽसपक्ष' इत्युक्तम् । अतो वातिककारस्यैव दृष्टान्तधर्मी पक्षोऽभिप्रेत उपचारादित्य-
त्रार्थेवमय व्याचष्ट इत्यदोष । येन सामान्येन पक्षेण समान सपक्ष इत्याहेति योज्यम् ।
साध्यशब्देनोपचाराद् बह्वन्यादिकमभिप्रेतम् । साध्यत्वे हेतुमाह—असिद्धत्वान् तत्रानिश्चितत्वान् ।

ननु साध्यधर्मश्चासौ सामान्य चेति कर्मधारयधर्मं कर्मधारय इहाभिप्रेत विशेषश्च
साध्यत इति कथं सामान्यशब्देन साध्यधर्मशब्दस्य समास इत्याशङ्क्याह—न चेत्यादि । चो
यस्मादर्थे अवधारणे वा । सामान्यमतद्रूपव्यावृत्तवस्तुमानम् । तथाविधेनैव हेतो [41a]
व्याप्यत्वादित्यभिप्राय । यत एवमतोऽस्माद्धेतोरिह सपक्षलक्षणकाले । सामान्यस्य
साध्यतामुक्त्वा साध्यधर्मशब्देन सह सामान्यशब्दस्य विग्रह दर्शयति—साध्येति । साध्यधर्म्यं
(र्म)त्वादिनोपसहरति । समान एवेत्यवधारणीयम् । न तु सामान्येनैवेति, अन्येनापि
वस्तुत्वादिना सादृश्यात् दृष्टान्तधर्मिण सपक्षत्वाभावप्रसङ्गादिति ॥

यदि सपक्षादन्योऽसपक्षाऽन्यधर्मयोगाच्चान्यस्तदा सपक्ष एवान्यधर्मयोगादन्य इति तत्रा-
सपक्षे वर्तमानो हेतु सर्व एवानेकान्तिकत्वादहेतु प्रसज्येत । अथ विरुद्धे नञा
विधानात् सपक्षविरुद्धोऽसपक्ष । सहानवस्थानलक्षणेन विरोधेन विरुद्धस्तदाऽग्निलक्षणो
हेतुरीष्य न गमयेत् । अथाभावे नश्चिप्यते, तदाऽभावे कस्यचित्सत्त्वासम्भवात् साधारणा-
नैकान्तिको न कश्चित्स्यादिति मनसि निवेश्य पृच्छति—कोऽसपक्ष इति । अनोदृशाशयस्या-
शस्यैव वा प्रश्नः ।

न सपक्ष इत्याद्युत्तरम् । सपक्षो यो न भवतीति साध्यधर्मवान् यो न भवतीत्यर्थः ।
एवञ्चाचक्षाण प्रसज्यप्रतिषेधवृत्तिं नञ् दर्शयति । यद्येवं समास कथमिति चेत् । गम-
कत्वादसूर्यम्पश्यानीत्यादिवत् । अपुनर्ज्ञानि सामानि, अलवणमोजी, असूर्यम्पश्यानि
मुखानि 'सुडनपुसकस्य' [पाणिनि १-४३] इति । प्रयोगसव्यानियमस्तु भाष्यकारीयो
यथाऽनुपपप्रस्तथा चाचार्येणैव विनिश्चये "दुखं बतय तपस्वी" इत्याद्युपहासपूर्वक—“यथा
निकेतेन प्रतिपत्त' इत्यादिना प्रतिपादित इति नहोच्यते ॥

ततोऽभावः साक्षात् सपक्षाभावरूपं प्रतीयते । अन्यविहृदौ तु सामर्थ्यावभावरूपौ प्रतीयते । ततस्त्रयाणामप्यसपक्षत्वम् ॥

त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि ॥१०॥

उक्तेन त्रैरूप्येण त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि इति । चकारो वक्तव्यान्तर-
समुच्चयार्थं । त्रैरूप्यमादौ पृष्टं त्रिरूपाणि च लिङ्गानि परेण । तत्र त्रैरूप्यमुक्तम् ।
त्रिरूपाणि चोच्यन्ते—त्रीण्येव त्रिरूपाणि लिङ्गानि । त्रयस्त्रिरूपलिङ्गप्रकारा इत्यर्थं ॥

कानि पुनस्तानीत्याह—

अनुपलब्धिः स्वभावः^१ कार्यं चेति ॥११॥

प्रतिषेधस्य साध्यस्यानुपलब्धिस्त्रिरूपा । विधेयस्य साध्यस्य स्वभावश्च^२ त्रिरूप,
कार्यं च ॥

बादन्यविहृदयोर्वैधर्म्यमाह । यतोऽन्यो विहृदश्चोक्तया नीत्या सपक्षाभावरूपौ ततस्तस्मात् ।
बास्तामेकस्य द्वयोर्वा त्रयाणामपीत्यपिशब्द ॥

त्रैरूप्येण त्रिरूपेणेत्यर्थं । त्रीणि रूपाणि लक्षणानि येषामिति विग्रहः । त्रीण्येव
त्रिसख्यान्वेव । त्रिरूपाणीत्यनेनावाधितविषयत्वादिरूपान्तरयोगेन चतुर्लक्षणत्वं पटुलक्षणत्व वा
पराभिमत हेतोः प्रतिपद्यति त्रीण्येवेत्यनेन मयोग्यादिभेदेन भूयिष्ठसख्यत्वम् ।

पृष्ट इति पाठे त्वाचार्यं इति शेषः । यन् त्रैरूप्यं पृष्टो यद् वा यत्रैरूप्यं पृष्टं
तत्रैरूप्यमुक्तमुक्तेन ग्रन्थेन । अथवा यद् यस्मात्त्रैरूप्यं पृष्टं आचार्यं, पृष्टं वा तत् तस्मान्
त्रैरूप्यमुक्तमिति । चत्रैरूप्येण सम त्रिरूपाणामुक्तकर्मता समुच्चिनोति ।

ननु न तावत्परस्यैतद् द्वितयप्रदानवाक्यं श्रुतम् । तत्रैव परस्य द्वेषा प्रदानं सक्तीत्यंतं,
इति चेत् । उच्यते । त्रिरूपान्लिङ्गादिति श्रुतवता पूर्वपक्षवादिनाऽवश्यं वि तन् त्रैरूप्यं
त्रियच्च त्रिरूपं लिङ्गमित्याकाङ्क्षितव्यं तत्र पृष्टमित्युच्यते । एतदव न्यमवनीयत इति चेत् ।
त्रैरूप्यं लिङ्गस्यैवमात्मरमित्यभिधानादाचार्यस्य पूर्वपक्षवादिन एवरूपं प्रश्नोऽवगीयते ।
त्रिरूपाणि च त्रीण्येवैत्यभिधानाच्च सस्याप्रदानं । ततः साधुक्तं त्रैरूप्यमादावित्यादि ।
लिङ्गप्रकारा लिङ्गस्वरूपाणि ॥

मयोग्यादिभेदेन त्रित्वासम्भवात् पृच्छति—बानीति । सामान्यविशेषाकाराभ्यां
प्रदानं । कार्यं च विधेयस्येति प्रकृतम् । क्वच विधेयस्येति पूर्वं सामर्थ्यादिनर्णान्तरस्य
विधेयस्य, अपुना त्वपातरस्य विधेयस्यत्यवगमम् । विधेयस्यार्थान्तरस्य कार्यं त्रिरूपमिति
यादनीत्यम् । चकारो पूर्वनिर्णया समुच्चयार्थो ॥

^१ भावकार्यं E • नावकार्यं D B P H N

^२ भावस्त्रिरूपं A B D P H N

अनुपलब्धिमुदाहर्तुमाह—

तत्रानुपलब्धिर्यथा—न प्रदेशविशेषे क्वचिद् घटः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानु-
पलब्धेरिति ॥१२॥

यद्यथादि । यद्येत्युपप्रदर्शनाधम । यद्येयमनुपलब्धिस्तथान्यापि । न त्वियमेवेत्यर्थं । प्रदेश एकदेश । विशिष्यत इति विगप्य प्रतिपत्तुप्रत्यक्षं । तादृशश्च न सर्वं प्रदेशः । तदाह—क्वचिद् इति । प्रतिपत्तुप्रत्यक्षे क्वचिदेव प्रदेश इति धर्मो । न घट इति साध्यम् ।^१ उपलब्धिज्ञानम् । तस्या^२ लक्षण जनिका सामग्री । तथा हि^३ उपलब्धिलक्ष्यते । तत्प्राप्तोऽर्थो^४ जनकत्वेन सामग्र्यन्तर्भावात् । उपलब्धिलक्षणप्राप्ता दृश्य इत्यथ । तस्यानुपलब्ध— इत्यय हेतुः ।

अथ यो यत्र नास्ति स कथं तत्र दृश्य ? दृश्यत्वसमारोपादसन्नपि दृश्य उच्यते ।
“यश्चैव सभाष्यते—यद्यसावत्र भवेद् दृश्य एव भवेदिति । स तत्र अविद्यमानोऽपि दृश्य-
समारोप्य । कश्चैव सभाष्य ? यस्य सत्प्राणि स्यालम्बनवशानकारणानि भवन्ति ।
कदा च तानि समग्राणि गम्यन्ते ? यदकज्ञानसर्गावस्त्वन्तरोपलम्भः । एकेन्द्रियज्ञान-
ग्राह्य लोचनादिप्रणिधानाभिमुख^५ वस्तुद्वयमन्यान्यापेक्षमेकज्ञानसर्गा^६ कथ्यते । तयोहि

न घट इति घटाभावव्यवहारयोग्यतेति द्रष्टव्यम् । घटाभावस्य प्रत्यक्षमिदृत्वात् ।
एतच्च परस्तादभिधास्यते । तथा लक्ष्यते इति द्रुवता लक्ष्यतेऽनन्ति लक्षणमिति व्यक्तीकृतम् ।
तदित्युपलब्धिलक्षणम् । कथं तत्प्राप्त इत्याह—जनकत्वेन । किं तेनैवेन सा जन्यते य[42a]-
नैवमुच्यते इत्याह—सामग्र्यन्तर्भावादिति ।

समुदायार्थं स्फुटयति । दृश्यो दर्शनयोग्यः । इतिरेवमर्थे । एवमभिधयो यस्यो
पलब्धिलक्षणप्राप्तशब्दस्य ।

यद्यविद्यमानं समारोपाद् दृश्य उच्यते तदा भिन्नद्विग्रहाद्यमपि तत्रानेकमस्ति ।
‘तस्यापि’ तर्हि तथात्वमायातमित्याशङ्क्याह—यश्चैवमिति । चोऽवधारण । स तादृशो
दृश्येतया समारोप्यो न सर्वं इत्यर्थोत् । कश्चैव सम्भाष्य इति पृच्छति । पुन-
शब्दार्थशङ्कारः ।

यत्पेति सिद्धान्ती । यस्येति प्रतिषेध्यस्य । स्वमात्मानमालम्बत इत्यालम्बन । यस्य
दर्शनस्य । तस्य कारणानि । तच्चेनास्ति कथं तद्दर्शनकारणसामग्र्यावगतिरित्यागमः पृच्छति
कदेति । च पूर्ववत् । एकस्मिन् ज्ञाने ससर्गं प्रतिभास स यस्यास्ति । तच्च तद् वस्त्वन्तर
चेति तथा तस्योपलम्भो यदेत्युक्तम् ।

१ उपलब्धिज्ञानम् । तस्य लक्षण जनिका—A

२ कारणम्—टि०

३ आलम्बनत्वेन—टि०

४ पट भूतल—टि०

५ हानुपल० H

६ यश्चार्थं—टि०

७ गम्यते B



सतोर्नेकनियता भवति प्रतिपत्ति । योग्यताया द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् । तस्मादेक-
ज्ञानसर्गाणि दृश्यमाने^१ सत्येकस्मिन्नितरत्^२ समदर्शनसामग्रीक यदि भवेद् दृश्यमेव
भवेदिति सभावित^३ दृश्यत्वमारोप्यते । तस्यानुपलम्भो दृश्यानुपलम्भ । तस्मात् स एव
घटविचिक्तप्रदेशस्तदालम्बन च ज्ञान दृश्यानुपलम्भनिश्चयहेतुत्वात् दृश्यानुपलम्भ उच्यते ।

यावद्धि एक ज्ञानसर्गाणि वस्तु^४ न निश्चितम्, तज्ज्ञान च, न तावद् दृश्यानुपलम्भ-
निश्चय । ततो वस्तु अनुपलम्भ उच्यते, तज्ज्ञान च । दर्शननिवृत्तिमात्र तु स्वयमनिश्चि-
तत्वावगमकम् । ततो दृश्यघटरहित प्रदेश, तज्ज्ञान च वचनज्ञानमध्यदिव दृश्यानुपलम्भ-
रूपमुक्त द्रष्टव्यम् ॥

तत्र यदि निरावार विज्ञानमिति स्थितिस्तर्देकशब्दो द्वयादिसख्यानिरासार्थं । यदा
तु साकारमिति स्थितिस्तदा पक्षद्वयम्—एकमेव वाऽनवाकारमशक्यविवेचन चित्र ज्ञानम्,
प्रतिवस्वनकमेव वा तत्तदाकारानुकारि । पूर्वस्मिन् पक्ष पूर्ववदेकशब्द । शयपक्षे त्वेकव-
क्षुरायतनप्रभवत्वादेकरूपालम्बनत्वाच्चैकशब्दो गौणः ।

ननु यदि तत् प्रतिपिष्यमानमनन भूतलादिनां महंकरिभन् ज्ञान प्रतिभाघट तदपेक्ष-
मिदमेकज्ञानसर्गाणि कथ्यते । यावतेदमेव नास्तीत्याशङ्क्य तयात्वमेव तयोरेकेन्द्रियेत्यादिना
दशयति । लोचनादीना प्रणिधान स्वज्ञानापजनन योग्योभवन तत्राभिमुखमनुगुणम् ।
अन्वोन्वापेक्षमिति घटाद्यपेक्ष भूतलादि, तदपेक्ष च घटादीत्यथ ।

यदि नाम द्वय तत्रावस्थित तवाप्यकमेव तत्रावभासिष्यत इत्याह—तयोरिति ।
हियंस्मात् । उपपत्तिमाह— योग्यताया इति । यत एव तयोर्घटादिभूतलाचोरेवज्ञानसर्गा
सम्भवी तस्मात् । एकस्मिन् भूतलादिके दृश्यमान सतीतरद् घटादिक परिपूर्णदर्शनसामग्रीक
ज्ञातव्यम् । तयासदविद्यमानमपि समारोपाद् दृश्यमुच्यते इति दर्शयति ।

भवेदितिना सम्भावनाया आकार. वधित । तस्यैव सम्भावनाहंस्यानुपलम्भस्तद-
विविक्तान्योपलम्भरूप । मस्मात्तस्यैवज्ञानसर्गाणि भूतलाददर्शनात् तदनुपलम्भो निश्चयिते
तस्मात् ।

ननु भूतलादिज्ञाननिश्चय एव तदनुपलम्भनिश्चयहेतुत्वादनुपलम्भोऽस्तु भूतलादिक तु
वधित्याह—यावदिति । हियंस्मात् । अनन ज्ञानविशिष्ट भूतलादि, भूतलाद्यवच्छिन्नप्रञ्च
ज्ञान द्रुमस्यानुपलम्भमुपलम्भाभाव व्यवहृतव्येकस्वभाव निश्चाययतीति वधितम् । वस्तिवति
भूतलादि । ज्ञानमिति तद्शाहि । अस्तुन्योपायत्व समुच्चिन्नाति ।

^१ भूतल०—टि०

^२ घट०—टि०

^३ दृश्यमा० A P H E N

^४ घटादिविचिक्त० B

^५ वस्तु तज्ज्ञानं वा (वा) न निश्चयनम् न तावद् B वस्तु तज्ज्ञानं वा न निश्चितम्
न तावद् D

^६ गमकमेव C

^७ ०४म् । तादृगाघटरहित B

का पुनरुपलब्धिलक्षणप्राप्तिरित्याह—

उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरुपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यं स्वभावविशेषश्च ॥१३॥

उपलब्धिलक्षणप्राप्ति—उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं घटस्य उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यमिति । ज्ञानस्य घटोऽपि जनकः, अन्ये च चक्षुरादयः । घटाद् दृश्यादन्ये हेतवः प्रत्ययान्तराणि । तेषां साकल्य सन्निधिः । स्वभाव एव विशिष्यते तदन्वयस्मादिति विशेषो विशिष्ट इत्यर्थः । तदयं विशिष्टः स्वभावः प्रत्ययान्तरसाकल्यं चैतद् द्वयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं घटादेर्द्रष्टव्यम् ॥

यद्यकेस्मिन् ज्ञाने ययोः ससर्गाऽस्ति तयोरेकतरोपलम्भस्तदितरानुपलम्भनिश्चहेतुत्वाद् अनुपलम्भस्तस्माच्च तस्याभावव्यवहारस्तदा नीलज्ञानानुभवे पीतज्ञानाभावव्यवहारो न स्यात् तयोरेवज्ञा [42b]नससर्गाभावात् । न हि भवन्मते ज्ञान ज्ञानान्तरेण वेद्यते, स्वसवेदनत्वाभावप्रसङ्गादिति चेत् । सत्यमेतत् । केवलमेकज्ञानससर्गाशब्देनान्योन्याव्यभिचरितोपलम्भत्वमिह विवक्षितम् । तच्च ज्ञानोऽप्यस्ति । यदि हि तज्ज्ञानं विद्यमानं स्यात् तदा नीलज्ञानवत्सविदितमेव भवेत् । न च सवेद्यते । तस्मान्नास्तीति व्यवहियत इति किमवद्यम् ।

स्यादेतत् । किं पुनर्ज्ञातृज्ञेयधर्मोपलब्धिब्युदासेन पर्युदासवृत्तिना नञ्चा ज्ञातृज्ञेयधर्मलक्षणा द्विविधोपलब्धिं प्रतिपाद्यते ? न तुपलम्भाभावमात्रं प्रसज्यप्रतिपधाथयणोच्यते यथेश्वरसेनो मन्यत इत्याशङ्क्याह—दशनेत्यादि । दशनमुपलब्धिस्तस्य निवृत्तिरभावस्तुच्छरूपसंब तन्मात्रं वस्त्वन्तरससर्गाविरहः । तु पूर्वंस्मादनुपलम्भाद् वैद्यभ्यंमस्य ज्योतयति । स्वयमनिश्चितत्वादिति ब्रुवताऽनुपलम्भात् तत्प्रतिपत्तावनवस्थादापप्रसङ्गेन तस्य साधकाभावसूचितः । अनिश्चितत्वादेवागमकः । एवञ्च व्याचक्षणेन इदं सूचितम्—तथाविधानुपलब्धिप्रमाणनिवृत्तावप्यर्थाभावाभावाद्भावव्यवहारे साध्येऽनैकान्तिकीति । बचनसामर्थ्यादित्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येतिवचनसामर्थ्यादन्यथैतदतिरिच्येतेति भावः ॥

ननुपलब्धिलक्षणप्राप्तं स उच्यते यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्ति । यथा यस्याप्तिर्यथायं दर्शनादिरूपाऽस्ति स आप्त इत्युच्यते । सा चोपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्यथात्मनः सन्निकर्षं, इन्द्रियमनसयोगं, इन्द्रियायंसन्निकर्षं, विषयप्रकाशसयोगं, अनेकद्रव्यवस्त्वस्वरूपं चोद्भूतसमाख्यातं तदा त्वन्मतेऽमीपामभावाद्दुपलब्धिलक्षणप्राप्तिरसम्भवितीति मन्यमानं पृच्छति का पुनरिति । सामान्यविशपाकाराभ्यामयं प्रश्नः । आचार्यस्यापि नामून्युपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्देन विवक्षितानि ।

किं तर्हीयमित्यभिप्रायेण यदुपलब्धिलक्षणेत्यादिप्रतिवचनं तदुपलब्धीत्यादिना व्याख्यातुमुपक्रमते । व्याख्येयमेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्दसमानार्थोऽन्योपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वशब्देनानुवदति । अयं चास्याशयः—यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्तस्यावश्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमस्तीति । अत एवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिरुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमित्युक्तम् । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—घटस्येति ।

ननु साकल्यं नामानेकधर्मः । न च ज्ञानस्य हेतवो बहवः । किञ्च यदि प्रतिपेधोऽपि ज्ञानस्य हेतुः स्यात्तदा तस्मात्प्रत्ययान्ये प्रत्ययाः प्रत्ययान्तराण्युच्यन्ते इत्याशङ्क्याह—ज्ञानस्येति ।

कीदृश स्वभावविशेष इत्याह—

**१यः स्वभावः सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु सन् प्रत्यक्ष एव भवति १स स्वभाव-
विशेषः ॥१४॥**

सत्स्वित्यादि । उपलम्भस्य यानि घटाद दृश्यात् प्रत्ययान्तराणि तेषु सत्सु विद्यमानेषु य स्वभाव सन् प्रत्यक्ष एव भवति स स्वभावविशेष । तदयमत्रार्थ—एकप्रतिपत्त्रपेक्षमिव प्रत्यक्षलक्षणम् । तथा च सति द्रष्टुं प्रवृत्तस्यैकस्य द्रष्टुर्दृश्यमान उभयवान् भाव । अदृश्य-मानास्तु देशकालस्वभावविक्रुष्टा स्वभावविशेषरहिता प्रत्ययान्तरसाकल्यवन्तस्तु । यैर्हि प्रत्ययैः स द्रष्टा पश्यति ते सनिहिता । अतश्च सनिहिता १ घद् द्रष्टुं ४ प्रवृत्त स ।

न केवल प्रत्ययान्तरसाकल्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्ति किन्त्वन्यदपीत्याह—स्वभावेति । चस्तुल्य-बलत्व समुच्चिनोति । तदन्यस्मात् पिशाचाद्विशिष्यते । ज्ञानजननयोग्यतया विशपणत्वै-प्यस्य राजदन्तादिपाठाद् विशेषशब्दस्य पूर्वनिपाता[43a]भाव । कर्मसाधनस्यैव विशेष-शब्दस्यार्थमाह—विशिष्ट इति ।

द्वयमेतन्मिलितमेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्दवाच्यमुपसहारव्याजेन तदित्यादिना दर्शयति । यत प्रत्ययान्तरसाकल्य स्वभावविशेषरक्षोपलब्धिलक्षणप्राप्तिविवक्षिता ततस्मादुपलब्धिल-क्षणप्राप्तिशब्दवाच्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं घटादे, प्रतिपद्यस्य ॥

अथ किं स्पृशीयान् स्वभाव स्वभावविशेष उतस्वित्पररूपादिश्वलक्षणप्राप्तक इत्यभिप्रेत्य पृच्छति कीदृश इति । सत्स्वित्याद्युत्तरमुपलम्भस्येत्यादिना व्याचष्ट ।

१ ननु किमस्य सम्भवोऽस्ति यदुत प्रत्ययान्तरसाकल्ये सत्यपि स्वभाव प्रत्यक्ष एव भवतीति । तथा हि सत्यपि घटस्य तादृश स्वभावे विदूरवर्तन पुरुषस्य लोचनादिप्रणि धानरूपि नासी प्रत्यक्षो भवतीत्याशङ्कयाह—तदयमिति । यस्माद् द्वयमेतदुपलब्धिलक्षण-प्राप्तिसम्बोधवाच्यैस्ततस्मादत्र प्रस्तावेऽप्यमर्थो वाच्योऽभिमत ।

कोऽज्ञावित्याह—एकेति । एकश्चामी विवक्षित प्रतिपत्ता चेति तथा तदपेक्ष-मिद प्रत्यक्षलक्षणम् । य स्वभाव सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययान्तरेषु सन् प्रत्यक्ष एव भवतीत्यव-रूप । एकश्च प्रतिपत्ता स एव वाच्यो योऽव्यवधानादिदेशा द्रष्टुं प्रवृत्तश्च । तथाविधे च द्रष्टरि तथाविधोऽवश्य प्रत्यक्ष एव भवतीति ।

तथापि कथं पूर्त्रंपक्षातिशय इत्याह—तथा चेति तस्मिन्च प्रकारे सति । दुश्यमान इति हेतुभावेन विशेषणम् । उभयवान् स्वभावविशेषवान् प्रत्ययान्तरसाकल्यवाश्च । यद्य-

१ य स्वभाव सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु यत्प्रत्यक्ष एव भवति स स्वभाव B P H सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु य प्रत्यक्ष एव भवति स स्वभाव E

२ 'स स्वभावविशेष' इति नास्ति CD प्रत्ययो

३ ०हितान् द्रष्टुं A P E ०हितान् द्रष्टुं H ०हितान् द्रष्टुं N ४ प्रवृत्ताः B

द्रष्टुमप्रवृत्तस्य तु योग्यदेशस्था अपि द्रष्टु ते न शक्या प्रत्ययान्तरविकल्पवन्त, स्वभावविशेष-
युक्तास्तु । दूरदेशकालास्तु उभयविकला । तदेव पश्यत कस्यचिन्न प्रत्ययान्तरविकलो
नाम, स्वभावविशेषविकलस्तु भवेत् । अपश्यतस्तु^१ द्रष्टु शक्यो योग्यदेशस्य प्रत्ययान्तर
विकल, अये तुभयविकला इति ॥

श्यामाना अपि स्वभावविशेषवन्तस्तदा किं स्वभावविशेषग्रहणनत्याह—अदृश्यमाना इति ।
तुदृश्यमानभ्योऽदृश्यमानान् भिनत्ति । देशादिविप्रकृष्टत्वमदृश्यमानत्वे निबन्धनम् हेतु
भावेन विशपणात् । ते प्रत्ययान्तरसाकल्यवन्त । तु स्वभावविशेषविरहात्प्रत्ययान्तरसाक
ल्यवत्त्वेन तान् विशिनष्टि । द्रष्टुं प्रवृत्तस्वेत्यस्यानुवृत्ताविद द्रष्टव्यम् ।

अयमत्र प्रकरणार्थं—एकप्रतिपत्त्रपेक्षया यस्तथाविध स्वभाव सो ऽपि यद्युपलब्धि
लक्षणप्राप्तिलक्षणत्वेन नोपादीयते तदा तेषामपि देशादिविप्रकर्षिणा प्रत्ययान्तरसाकल्यम्
पलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्तीत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानामनुपलम्भादभावव्यवहार प्रवृत्तनीय स्यात् ।
न चतद युज्यते । तस्माद् विशिष्टप्रतिपत्त्रपेक्षमिदं स्वभावविशेषस्य लक्षणमित्युपलब्धि
लक्षणप्राप्तिलक्षण सूक्तमिति ।

प्रत्ययान्तरसाकल्यवत्त्वमेव तेषां साध्यन्नाह—यंरिति । हिर्यस्मादर्थे । एतदेव कुत
सिदध्यतीत्याह—अत इति । अत इत्ययं निपातो वक्ष्यमाणहृत्वय । चो वक्तव्यमेतदित्य
स्मिन्नर्थे । सन्निहितास्ते प्रत्यया यव यस्माद् द्रष्टु प्रवृत्तस्तद् विविक्त द्रष्टु प्रवृत्तो यत्
इत्ययम् । यद् वा तत्र निरीक्षितुं प्रवृत्तो यत् इति । तदा तु[43b] प्रक्षापूवकारोति द्रष्टव्यम् ।
दशनप्रवृत्तपुरुषापेक्षया तावदयस्यवप्रकारवत्त्वम् द्रष्टुमप्रवृत्तस्य तु स कीदृश इत्याह—
द्रष्टुमप्रवृत्तस्यति । तुना द्रष्टु प्रवृत्ताद्प्रवृत्तस्य भेदमाह । यावत्पव देश सति तस्मिन् प्रत्य-
यान्तरे दृश्यन्तेऽर्था स एव योग्यो देश, तत्रस्था ।

तस्माद् दृश्यादयं य चक्षुरादयो हेतवस्तानि प्रत्ययान्तराणि । तेषां विकल्पमभाव
स्तदवन्त, हेतुभावेन विशपणात् । अत एव द्रष्टु ते न शक्या । स्वभावविशेषस्तु तेषामस्तीति
वशयन्नाह—स्वभावेति । तुना प्रत्ययान्तरविकल्पवत्त्वात्स्वभावविशेषयुक्तत्वेन तान् विशिनष्टि ।
तथाविधपुरुषापेक्षया देगकालविप्रकृष्टानां तु का वार्त्तयाह—दूरेति । दूरे देशकालौ यथा
ते तथोक्ता । य हि देशेन विप्रकृष्टास्ते दूरदेशा ये च कालेन ते दूरकाला भवन्तीति
भाव । तु पूर्वैभ्य इमान् भिनत्ति । अत्रापि द्रष्टुमप्रवृत्तस्यत्यनुवृत्तते । तत्रेवमित्यादि
नोक्तमेवोपसहरति ।

अथवा एकप्रतिपत्त्रपेक्षमिदमित्यन्यथा व्याख्यायते—इहोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यत्यन
देशकालस्वभावविप्रकृष्टतयाऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्ता किल व्यावर्तयितव्या । न च तेऽप्यनु
पलब्धिलक्षणप्राप्ता शक्या वक्तुं यतो व्यवच्छिद्यन् तथापि पिशाचोऽपि सजातीयरूपलभ्यते ।
एवं देशविप्रकृष्टोऽपि तद्दृशीयं । तथा कालविप्रकृष्टोऽपि तत्कालिकरिति व्यावर्त्याभावादुप

अनपलब्धिमूदाहृत्य स्वभावमूदाहर्तुमाह—

स्वभावाः 'स्वसत्तामात्रभाविनि साध्यधर्मे हेतुः ॥१५॥

२ स्वभाव इत्यादि । स्वभावो हेतुरिति सम्बन्ध । कीदृशो हेतु साध्यस्य^३ स्वभाव इत्याह—स्वस्य आत्मन सत्ता । सैव केवला स्वसत्तामात्रम् । तस्मिन् सति भवितुं शील्यस्येति । यो हेतोरात्मन सत्तामपेक्ष्य विद्यमानो भवति । न तु हेतुसत्ताया व्यतिरिक्त कचिद्धनुमपेक्षते स^४ स्वसत्तामात्रभावी साध्य । तस्मिन् साध्ये यो हेतु स स्वभाव तस्य साध्यस्य^५ नान्य ॥

उदाहरणम्—

यथा वृक्षोऽयं शिशपात्वादिति ॥१६॥

७ यपति । अयम् इति धर्मी । वृक्ष इति साध्यम् । शिशपात्वादिति हेतु । तदयमथ—वृक्षव्यवहारयोग्योऽयम्, शिशपाव्यवहारयोग्यत्वादिति । तत्र प्रचुराशिशपे^८ देशेऽविदितशिशपाव्यवहारो जडो^९ यदा केनचिदुच्चा^{१०} शिशपामुपादशयो^{११}च्यते 'अय वृक्ष' इति तदासी जाडया^{१२}च्छिशपाया उच्चत्वमपि^{१३} वृक्षव्यवहारस्य निमित्तमवस्यति तदा यामेवानुच्चां^{१४} पश्यति शिशपा^{१५} तामेवावृक्षमवस्यति । स मूढ शिशपात्त्वमात्रनिमित्ते

लब्धिलक्षणप्राप्तस्यति विशेषणमनयकमित्याशङ्क्याह—तदयमत्राय इति । तदा तु प्रत्यक्ष शब्देनोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्व वाच्यम्, तस्य लक्षणमिदं पूर्वोक्तमिति योज्यम् । एकप्रतिपत्त्र पक्षमिदं प्रत्यक्षलक्षणमुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वलक्षणमित्यथ ।

तथापि कथं बोधातिक्रम इत्याह—तथा चेति । शय पूर्वमेव कृतव्याख्यानम् ॥

सम्प्रति स्वभावहेतु विवरितुमनुपलब्धिमित्यादिनोपक्रमते । सामान्यवृत्तिरप्यय स्वभावशब्द साध्यधर्मस्य श्रुतत्वात्तस्यैव स्वभावे वसते इत्यभिप्रायण साध्यस्य स्वभाव इत्यभ्यवादीत् । हेतो स्वरूपस्य चितनात्स्वशब्देन तस्यैवात्मा विवक्षित । एतदेव यो हेतोरित्यादिना स्फुटयति । तस्मिन् साध्ये यो हतुगमक ॥

१ स्वभाव सत्ता० C स्वभाव स्वसत्ताभावि E

२ 'स्वभाव इत्यादि' इति नास्ति A P H E N

३ साध्यस्यैव स्व० A P H E N साध्यस्य भाव B

४ स' इति नास्ति A

५ नान्य इति नास्ति C

६ त्वाद् । C

७ यपति इति नास्ति H E N

८ शिशपदञ—C

९ यथा B

१० ०मुपदश्यं B

११ वृक्षत्वव्यवहारनिमित्ते० C ०व्यवहारनिमित्ते० A P H E N

१२ ०च्चा शिशपा पश्यति तामे० A P H E N

१३ ०मेवावृक्षत्वम० A

वृक्षव्यवहारे प्रवर्त्यते । नोच्चत्वादि निमित्तान्तरमिह वृक्षव्यवहारस्य । अपि तु शिषपा-
त्वमात्र निमित्त—शिषपागतशाखादिमत्स्व निमित्तमित्यर्थं ॥

कार्यमुदाहर्तुमाह—

कार्यं यथा^१ वह्निरत्र धूमादिति ॥१७॥

^२वह्निरिति साध्यम् । अत्रति धर्मो । धूमादिति हेतु । कार्यकारणभावो लोके
प्रत्यक्षानुपलम्भनिबन्धन^३ प्रतीत इति न स्वभावस्यैव कार्यस्य लक्षणमुक्तम् ॥

उदाहरणमस्यार्थस्यनि प्रकरणात् । उदाह्रियते प्रदर्श्यते स्वभावहेतुरनेतेत्युदाहरण
स्वभावहेतुप्रतिपादक वाक्यम् । इदं च स्वभावहेतोरर्थकथनं न तु तत्प्रयोगोपदर्शनम् ।
प्रयोगस्तु—यं शिषपास्वव्यवहारस्याग्नौ स वृक्षत्वव्यवहारयोग्यः । यथा प्रवर्तितवृक्षत्वव्यवहारा
पूर्वाधिगता शिषपा । शिषपाव्यवहाग्योग्यश्चायमिति ।

ननु च यं शिषपा पश्यति न वृक्षं जानात्येव । तत्कथमत्र साध्यसाधनभाव इत्याह—
तदयमिति । यस्मात् शिषपा साधनत्वेनोपन्यस्ता, वृक्ष साध्यत्वेन । न चैतद् यथाश्रुति
सङ्गच्छते तत् तस्मात्, वृक्षोऽयं—वृक्षव्यवहारयो[44a]ग्योऽयं शिषपात्वात् शिषपाव्यवहार-
योग्यत्वादित्यपमर्थो वाच्यः—वृक्षोऽयं शिषपात्वादित्यस्य वाक्यस्येति प्रकरणात् । इतिवक्तव्या-
र्थस्यैव स्वरूपं दर्शयति ।

ननु यो विदितवृक्षव्यवहारं स स्वयं प्रत्यक्षेणैव तं व्यवहारं प्रवर्तयिष्यति तत्कथ-
मस्यानुमानस्यावतार इत्याह—तत्रेति वाक्योपक्षये । निमित्तमित्यन्तं सुबोधम् ।

अननं च प्रबन्धेन मूढं प्रत्यतद् व्यवहारसाधनमनुमानमिति दर्शितम् । केवलं
मिदमत्र निरूपणीयम् । [यदा च] वृक्षत्वव्यवहारव्युत्पत्तिं कार्यमाण एवारोपितोच्चत्वादि-
निमित्तं, तदा केन दृष्टान्तेन बोधयितव्यं ? आदित एव तेन शाखादिमत्स्वमात्रं निमित्तं
न गृहीतमिति । सत्यमेतत् । केवलं बोधे यत्नं करणीयं । तदासौ जाड्यावुच्चत्वमपि
निमित्तमवस्यतीतीदमस्मिन् मूढे प्रतिपत्तरि योजनीयम् । यं प्रथमं तावत् शिषपागत
शाखादिमत्स्वमात्रमेव निमित्तमवसायं वृक्षव्यवहारं प्रावर्तयत् पश्चाज्जाडभवशात् मात्रं
निमित्तं विस्मृत्यान्यदेव वृक्षव्यवहारकाले उच्चत्वमपि निमित्तमासीदिति व्यामुह्य तदोच्चत्वमपि
वृक्षव्यवहारनिमित्तमवकल्पयतीति । स चैवभूतो जाड शिषपाव्यवहारयोग्यत्वेन हेतुना प्रथमं
प्रवर्तिततन्मात्रनिमित्तवृक्षव्यवहारया तदानीं तथास्मारितया शिषपाया दृष्टान्तेन वृक्षव्यवहार-
योग्यता बोधयितुं शक्यत एव । यं पुनरादित एवारोपितोच्चत्वादिनिमित्तस्तं प्रति हेतूपन्यास
एव न युज्यते । किन्तहि ? वृक्षव्यवहारसमयमेवासौ ग्राहयितव्य इति सर्वमवदातम् ॥

^१ यथान्निरत्र B D P H E N

^२ अग्निरिति B D P H E N

^३ उपलम्भः निबन्धनं प्र० B

ननु त्रिरूपत्वादेकमेव लिङ्गं युक्तम् । अथ प्रकारभेदाद्भेदः । एव सति स्वभावहेतो-
रेकस्यानन्तप्रकारत्वात् त्रित्वमयुक्तमित्याह—

अत्र द्वौ वस्तुसाधनौ । एकः प्रतिषेधहेतुः ॥१८॥

अत्र द्वौ इति । अत्रेत्येषु त्रिषु हेतुषु मध्ये द्वौ हेतु वस्तुसाधनौ—विधेः साधनौ गमकी ।
एक प्रतिषेधस्य हेतुगमकः । प्रतिषेध इति चाभावोऽभावव्यवहारश्चोक्तो द्रष्टव्यः ।

इदानीं कार्यहेतु विवरीतुमाह—कार्यमिति । हेतो प्रकृतत्वात्कार्यमिति कार्यहेतुमित्य-
वसेय सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।

साध्यादिस्वरूपमाह बह्विरिति । एतदपि हेतोरर्थकथनम् । न तु प्रयोगप्रदर्शनम् ।
व्याप्तेर्दंशयितव्याया अप्रदर्शनात् । अनिर्देश्यायाश्च प्रतिज्ञाया निर्देशात् । व्याप्तिवेदिन्यपि
पुंसि हेतुरनुवाच्येनैव रूपेण निर्दिश्यमान प्रथमान्त एव निर्देश्य—अत्र धूम इति । न तु धूमा-
दिति । न च तथाविध प्रत्यपि प्रतिज्ञा प्रयोज्या अन्यथा क एनामसाधनाङ्ग ब्रूयात् ।
साधनाङ्गत्वे च शतमुखी बाधा बादन्यायस्यापद्येत ।

ईदृशस्तु प्रयोगः करणीय—यत्र धूमस्तत्र सर्वत्र बह्विर्यथा महानसे, धूमश्चात्रेति ।
स्वभावानुपलब्धयोरिव कार्यहेतोरपि कस्मात्लक्षणमाचार्येण न प्रणीतमित्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—
कार्येति । लोके व्यवहृत्तरि जने । प्रतीतः प्रसिद्धः इतिहेतौ । नोक्तमाचार्येणेति शेषः ।

अयमभिप्राय—अनुपलब्धौ खलु बहवो विप्रतिपत्ता । उपलब्धभावमात्रमनुपलब्धि-
मीश्वरसेनो मन्यते । कुमारिलस्तु वस्तुन्तरस्यैकज्ञानससगितामनपेक्ष्यैवान्यमात्रस्य ज्ञानमनुप-
लब्धिमभावप्रमाणतया वर्णयति । तथा, विवक्षितज्ञानानाधारात्तालक्षणमात्मनोऽनरिणाम स्वापा-
दिसाधारणम्[44b]पि तथात्वेन वर्णयति । यदाह—“सात्मनोऽनरिणामो वा विज्ञान
वाऽप्यवस्तुनि” [श्लोकवा० अभाव० ११] इति ।

तथा स्वभावेपि हेतौ बहवो विप्रतिपेदिरे । केचिदर्शान्तरापेक्षिष्यपि धर्मे स्वभाव
हेतुमध्यवसिता । केचित्तु वस्तुनो धर्मविशेषमाश्रित स्वभावमिति ।

तद्विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं तयोर्लक्षणमाख्यातम् । अत्र तु कार्यस्वरूपे न केचिद्
विप्रतिपद्यन्त इति नास्य लक्षणमुक्तमिति । कार्यकारणभावेन गम्यगमकभावे सर्वथा
गम्यगमकभावप्रसङ्ग इत्यादिवायां विप्रतिपत्तावपि न कार्यस्य लक्षणे विप्रतिपत्तिः ।
किन्तहि ? तस्य गमकत्वे । सा चान्यत्र निराकृताऽत्रापि प्राज्ञ स्वयमभ्युत्था प्राज्ञजनाधि-
कारेणास्य प्रारम्भादिति ॥

सम्प्रति त्रिरूपाणि च त्रिष्वेवेत्यसहमान प्राह—नन्विति । ननु प्रश्नः । अथराब्दो
यदिसन्दर्भार्थः । प्रकारस्य स्वरूपस्य भेदाद् विशेषात् भेदो नानात्वम् । एवमभ्युपगमे सति ।
एकस्यैत्यभिप्रायः । अभिप्रत्वञ्चास्वभावहेतुत्वव्यावृत्ते सर्वत्र भावात् ।

तदयमथ — हेतुः साध्यसिद्धयत्वात् साध्याङ्गम्, साध्य प्रधानम् । अतश्च साध्योप-
करणस्य हेतोः प्रधानसाध्यभेदाद्भेदः, न 'स्वरूपभेदात् । साध्यश्च कश्चिद्विधिः, कश्चित्
प्रतिपधः । विधिप्रतिपधयोश्च 'परस्परपरिहारेणावस्थानात् तयोर्हेतुः भिन्नो । विधिरपि
कश्चिद्वेतोभिन्नः कश्चिद्विधिभिन्नः । भेदाभेदयोरप्य'योऽन्यत्वात्तन्मत्स्थितेभिन्नो हेतुः । ततः
साध्यस्य परस्परविरोधात् हेतवो^१ भिन्नाः न तु स्वतः एवेति ॥

कस्मात् पुनस्त्रयाणां हेतुत्वम्, कस्माच्च 'यपामहेतुत्वमित्याशङ्क्य यथा त्रयाणामेव
हेतुत्वमन्येषां चाहेतुत्व तदुभय दशयितुमाह—

स्वभावप्रतिपन्धे हि सत्यर्थोऽर्थं गमयेत् ॥१६॥

अनन्तप्रकारत्वादिति द्रुवतोऽयं भावः—सविशेषणनिर्विशेषणव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्त
विशेषणत्वादिभेदेनानन्तस्वभावत्वादिति । गमकाविति विवृण्वन् साधयत इति साधनाविति
कतरि ल्युट् दशयति । अत्र च वस्तुन साधनावेवेत्यवधारणीयं न तु वस्तुन एवेति । इतर
व्यवच्छेदस्यापि ताभ्यां साधनात् । प्रतिपत्त्रध्यवसायानुरोधात्तु विधिसाधनत्वमनयोरुच्यते ।
प्रतिपधस्य हेतुरेवेत्यवधारणीयम् । न त्वयमेवेति । पूर्वाभ्यामपि सामर्थ्यात्प्रतिपधस्य साधनात् ।

ननु न दृश्यानुपलम्भनाभावः साध्यते तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्तु व्यवहारः ।
तत्कथं प्रतिपधोऽनुपलम्भसाध्यः ? अथाभावव्यवहारः प्रतिपध उच्यते । तर्हि व्यापकानु-
पलम्भादिना व्याप्याद्यभावे साध्ये केनाभावः साधितः ? ततः किमत्र प्रतिपधशब्देन
प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्यमाह—प्रतिपध इति । इति प्रतिपधशब्दः प्रत्यवमृशति ।

तत्र प्रतिपध इत्यनेन शब्देनाभावोऽभावव्यवहारश्चोक्तो द्रष्टव्य इत्यथ । एकस्य प्रतिप-
धन इति मुख्यया वत्या सद्ग्रहोऽयस्य प्रतिपधाश्रयतया गौण्या वृत्त्यति भावः । नास्तीति ज्ञानं
नास्तीत्यभिधानं नि शङ्काऽत्र गमनागमनलक्षणा प्रवृत्तिव्यवहारः । स च हठात्प्रवृत्तयितुं न
शक्यत इति तद्योग्यतैव साध्यति द्रष्टव्यम् । एव तु स्वभावहेतावन्तभविज्यनुपलम्भस्य
ततः पृथक्करणं प्रतिपत्त्रध्यवसायवशादित्यवसेयम् ।

ननु विधिप्रतिपधसाधनत्वेऽप्यमीषा त्रिरूपत्वमविशिष्टम् । तत्त्वादेव चाभेदश्चोदितः ।
तत्कथमिदमुत्तरं पूवपक्षमतिवृत्ततामित्याशङ्क्यमाह—तदयमिति । यस्मादिदमुत्तरीकृतमाचार्येण
यथाश्रुतिं च पूवपक्षं नातिक्रमति तत्तस्मादयमर्थो वाक्यस्यायं तात्पर्याथ इत्यथ । एतमेवाथ
हेतुरित्यादिना न तु स्वतः एवेत्येतेन ग्रन्थेन प्रतिपादयति ॥

अथ कथमन्योऽर्थोऽयमथ न व्यभिचरति यनैते त्रयो हेतवः ? य[45a]था चामीषा
स्वसाध्यसाधनात् गमकत्वं तथाऽन्यपामप्यकायस्वभावानुपलम्भात्मना किं न भवतीति मन्वानं
प्रश्ननोपक्रमते—कस्मादिति । कस्मादिति सामान्यतो हेतुः पृच्छति पुनरिति विशयतः ।
त्रयाणामनुपलम्भ्यादीनाम् । च पूवनिमित्तापेक्षया निमित्तान्तरसमुच्चयात् । अयवाम-
नीदृशात्मनां सयोग्यादीनाम् ।

स्वभावप्रतिबन्ध इति । स्वभावेन प्रतिबन्ध 'स्वभावप्रतिबन्ध' । "साधन कृता" [व्या० महा० २१३३] इति समासः । स्वभावप्रतिबद्धत्व प्रतिबद्धस्वभावत्वमित्यर्थः । कारणे 'स्वभावे च साध्ये स्वभावेन प्रतिबन्ध कार्यस्वभावयोरविशिष्ट इत्येकेन समासेन द्वयोरपि सग्रहः । हिर्यस्मादर्थः । यस्मात् स्वभावप्रतिबन्धे सति साधनार्थं साध्यार्थं गमयेत्, तस्मात् प्रयाणा गमकत्वम्, अयेदामगमकत्वम् ॥

इस्मात् पुन स्वभावप्रतिबन्ध एव सति गम्यगमकभावो नान्यथेत्याह—

तदप्रतिबद्धस्य तदव्यभिचारनियमाभावात् ॥२०॥

तदप्रतिबद्धस्यति । तद् इति स्वभाव उक्तः । तेन स्वभावेन अप्रतिबद्ध —तदप्रतिबद्ध । यो यत्र स्वभावेन न प्रतिबद्ध तस्य 'तदप्रतिबद्धस्य तदव्यभिचारनियमाभावात्' । 'तस्याप्रतिबन्धविषयस्याव्यभिचारः तदव्यभिचारः, तस्य नियमः तदव्यभिचारनियमः, तस्याभावात् ।

'तवयमर्थं—नहि यो यत्र स्वभावेन न प्रतिबद्धः, स 'तमप्रतिबन्धविषयमवयमेव न व्यभिचरतीति नास्ति तयोरव्यभिचारनियमः—अविनाभावनियमः' । अव्यभिचार-

स्वभावेन स्वरूपेण । साधन कृता' [व्या० महा० २१३३] इति पाणिनीयभाष्यकारस्यैव सूत्रम् । तेन "कस्तृकरण कृता बहुलम्" [पाणिनि २१३२] इति सूत्रमपनीय गलेचोपक इत्यादिसिद्ध्यर्थं "साधन कृता इति सूत्र कृतम् । वार्तिकसूत्रिकाणां तु "तृतीया" [पाणिनि २१.३०] इति यागविभागात्समासोऽवसेयः । अनन च तृतीयासमासेनैव कार्यस्वभावयो मग्रहादावृत्त्या पष्ठीसप्तमीसमासाभ्यां कार्यस्वभावयो सग्रह इति यत्पूर्वव्याख्यात तदपठ्याख्यानमिति ख्यापितम् ।

समस्तस्य पदस्यार्थमाह—स्वभावेति । अनन प्रतिबन्धसाधनेन प्रतिबद्धत्वभायत्तत्वमुच्यत इति दर्शयति । अस्यैवार्थं स्पष्टयति । प्रतिबद्धेति । य स्वरूपेण क्वचिदायतस्तस्य स्वभावस्तत्र प्रतिबद्ध आयत्त इत्यर्थाभेदेन प्रतिबद्धस्वभावत्वमित्यर्थः इति स्पष्टीकृतम् ।

ननु पूर्वोपामभिमत्समासव्युदासेन तृतीयाममास दर्शयता किंस्विदतिशयो लक्ष्य ? केवलमाहोपुष्टयिवा प्रकाशितत्यासङ्गपुर्वं वद्विस्थमव स्फुटयितुमाह—कारण इति । कस्यासौ

* 'स्वभावप्रतिबन्ध इति नास्ति C

* स्वभावे स्वोत्पत्तौ मत्या प्रतिबन्ध स्वभावस्य स्वसत्ताया प्रतिबन्धः ।—टि०

* लिङ्गस्थ—टि०

* स्वभावेन अप्रतिबद्धस्य—टि०

* नियमाभावात्—A P H E

* तस्याप्रतिबद्धविषयस्य A P H तस्य प्रति० N

* अयमर्थः A B C D P H E N

* स्वभावेन प्रति B

* तमप्रतिबद्धविषयः A P H

सचेति । स च स्वभावप्रतिबन्धो लिङ्गस्य साध्येऽर्थे । लिङ्ग परायत्तत्वात् प्रतिबद्धम् । साध्यस्त्वर्थोऽपरायत्तत्वात् प्रतिबन्धविषयो न 'तु प्रतिबद्ध इत्यर्थ । तत्रायमर्थं—तादात्म्यविशेषेपि यत् प्रतिबद्ध^१ तद् गमकम् । यत् प्रतिबन्धविषय^२ तद् गम्यम् । यस्य च धर्मस्य^३ नियत स्वभाव स तत्प्रतिबद्ध । यथा प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्योऽनित्यत्वे । यस्य तु स चान्यश्च स्वभाव स प्रतिबन्धविषय, न तु प्रतिबद्ध । यथाऽनित्यत्वाख्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वाख्ये । निश्चयापेक्षो हि गम्यगमकभाव । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमेव चानित्यत्वस्वभाव निश्चितम् । अतस्तदेव अनित्यत्वे प्रतिबद्धम् । तस्मान्नि्यतविषय एव गम्यगमकभाव नान्यथेति ॥

ननु भिन्नयार्गम्यगमकभावे लिङ्ग तदुत्पत्त्या परायत्तत्वात्प्रतिबद्धम् । साध्यस्त्वपरायत्तत्वात्प्रतिबन्धविषय । तदाश्रयश्च साध्यसाधनभावनियम स्यात् । स्वभावयोस्तु तद्भावे हेतोस्तादात्म्यप्रतिबद्धत्वम् । तादात्म्य चोभयोरविशिष्टम् । तत् प्रतिबद्धत्व प्रतिबन्धविषयत्व वा द्वयोरविशिष्टमायानि । तदाश्रयश्च नियत साध्यसाधनभाव प्रसक्त इत्याह—तत्रायमर्थं इति । न केवलमर्थान्तरत्वं इत्यपिशब्द । यत्प्रतिबद्धमिति यत्साध्यप्रतिबद्धतया तदायत्तनया निश्चितमिति द्रष्टव्यम् । प्रतिबन्धविषयोऽपि तत्त्वेन निश्चितो द्रष्टव्य ।

ननु तादात्म्याविशेषादेकस्तत्र प्रतिबन्धविषयतया न तु प्रतिबद्धतयत्ययमेव विभाग कुत इत्याह—यस्येति । यद्वा तादात्म्यानुभाविनि द्वये किन्तत्र प्रतिबद्ध यद् गमक किञ्च प्रतिबन्धविषयो यद् गम्यमित्यजानन्त प्रत्याह—यस्येति । चो हेतो द्वितीयपक्षेवधारण । यस्य धर्मस्य व्यावृत्तिकल्पितस्य यो नियत प्रतिनियत स एव स्वभावो न तदन्योऽपि । स इति यस्येति पष्ठ्यन्तेनोक्त परामुष्ट । तदिति य इति प्रथमान्तेनोक्त प्रत्ययमृष्टस्तस्मिन् प्रतिबद्ध इति विग्रह । निश्चीयत इति शय । प्रकरणलभ्य वा । क पुनरीदृश इत्याह—यस्येति । प्रयत्न पुरुषव्यापारस्तस्यानन्तरमव्यवधानम् । तत्र भव इति दिगादित्वाद् यत् । तत्र स्वार्थे क्त् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तदारथा नाम यस्य स तथा । प्रयत्नानन्तर्यत्वस्य ह्यनित्यत्वमेव स्वभावो न तु नित्यत्वमपि । ततोऽनित्यत्वे प्रतिबद्ध निश्चीयते ।

ईदृशस्य तावदिय गतिरन्यस्य तु का वार्तेत्याह—यस्येति । धर्मस्येत्यनुवृत्तस्यति धर्मस्य । तुर्विशिष्ट धर्म दर्शयति । स च सोऽपि प्रयत्नानन्तर्यास्योऽप्यश्चासत्त्व(चा)-प्रयत्नानन्तरीयको वनकुमुमादिरपि । स प्रतिबन्धस्य साधनगतप्रतिबद्धत्वस्य विषयो गोचर । एतदेव व्यतिरेकमुक्तं दृढयति—न स्थिति । पुनरर्थे तुशब्द । कोऽसावीदृश इत्याह—यस्येति । अनित्यत्वाख्य प्रयत्नानन्तर्यत्वाख्यन प्रतिबद्ध इति योग्यम् । एवञ्चार्थात्प्रतिबन्धविषये चेत्यव[463]निष्पत्ते । एतच्चानित्यत्वस्य तदत स्वभावत्वेनानियतस्वभावत्वमनिय वसामान्याभिप्रायेणोक्तम् । अन्यथा घटादिगनानित्यत्वस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वमन्तरेण कुतोऽवस्थानम् । यतान्यम्बभावनायाप्रयानियतन्व स्थादिनि ।

^१ न प्रतिबद्धं A B D P H E N

^२ लिङ्गम्—टि०

^३ यत्प्रियत A B C D P H E N.

नियमाच्च गम्यगमकभाव । न हि योग्यतया पदीपवत् परोक्षार्थप्रतिपत्तिनिमित्तमिष्ट
लिङ्गम्, अपि त्वग्यभिचारित्वेन निश्चितम् । तत स्वभावप्रतिबन्धे सत्यविनाभावित्व-
निश्चय, ततो गम्यगमकभाव । तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धे सत्यर्थोऽर्थं गमयेन्नागम्येति स्थितम् ॥

ननु च परायत्तस्य प्रतिबन्धोऽपरायत्ते । तदिह साध्यसाधनयो कस्यैव
प्रतिबन्ध इत्याह—

स च प्रतिबन्धः साध्येऽर्थे लिङ्गस्य ॥२१॥

प्रतिबन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह—कार्यस्वभावयोस्तयोरेव प्रकृतत्वात् । अविशिष्ट साधारण ।
द्वयोरपि कार्यस्वभावयोरतिशये सङ्ग्रह स्वीकार । अयमेवातिशय इति भाव । साधन
लक्षणोऽर्थं साध्यलक्षणमथ गमयेत् बोधयितुं शक्नोति । यत एव तस्माद् अन्येषां तदव्यति-
रिक्तानम् । तेषां स्वभावप्रतिबन्धाभावात् । तदभावश्च तेषां तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावात् ।
तदन्यस्य च सम्बन्धस्याभावात् । तादात्म्यतदुत्पत्तिभावे च कार्यस्वभावयोरेवान्तरभाव इति
भावः ॥

तदित्यादिना समास प्रदस्य तदप्रतिबद्धस्येति योजयता धर्मोत्तरेण मले तदप्रतिबद्ध
स्येति पाठो दशित । दृश्यते च बहुगस्तदप्रतिबद्धस्वभावस्येति पाठः । तथापि पाठे तदप्रतिबद्ध
साध्याप्रतिबद्ध स्वभाव स्वरूप यस्य लिङ्गस्येति विग्रह काय । प्रतिबन्ध प्रतिबद्धत्वमा-
यत्तत्त्व यत्साधनस्य, तस्य विषयोऽव्यभिचारस्तेन विनाऽभवितृत्वम् । तस्य नियमोऽव्यस्य (न्य)-ता ।

ननु तदप्रतिबद्धत्वेऽपि अद्यतन आदित्योदयोऽस्तमयमप्रतिबन्धविषय न व्यभिचरतीत्या-
शङ्क्याह—तदयमर्थ इति । यत एवमुक्तम्, तत्तस्मादय तात्पर्यार्थं । आदित्योदयोऽपि हि
भविष्यति । न च तदहरस्तमय, महर्षिणाऽन्यन वा महर्षिणा केनचित्तस्यास्तमयविबन्ध-
सम्भवात् । तस्मादादित्यस्य तस्मादस्तमययोग्यतैव साध्या—अयमा दित्योदयोऽस्तमययोग्य
उदयत्वात् । श्वस्तनोदयवदिति । सति चैव स्वभावहेतुत्वमस्यायातमिति भावः ।

ननु चाव्यभिचारमात्रेण प्रयोजनम तर्क नियमेनत्याह—अव्यभिचारेति । चोऽव-
धारणे हेतौ वा । एतदेव कुत इत्याह—न हीति । [45b] हियंस्मात् । प्रदीपो वैधर्म्य-
दृष्टान्तः । अपि तु किन्त्वव्यभिचारित्वेन साध्यस्य प्रकृतत्वात् साध्याविनाभावित्वेन
निश्चितम् । नियमाभावे च कुतोऽव्यभिचारनिश्चय इत्यस्य तात्पर्यार्थं । निश्चीयता
तदव्यभिचारोऽन्येषामपि प्रतिबन्धस्तु कस्मान्मृग्यत इत्याह—तत इति । यतोऽवश्यमव्य-
भिचारो निश्चेतव्यस्ततस्तस्मात् । अन्येषांऽव्यभिचार एव न शक्यते निश्चेतुमित्यर्थादनन
दशितम् । एतावताऽपि कथं गमकत्वमित्याह—तत इति । ततो निश्चितादव्यभिचारा-
ल्लिङ्गस्य गमकत्वे सिद्धे साध्यस्यापि गमक(गम्य)त्व सिद्धधनीति द्वयोरुपन्यासः । उक्त
मर्थमुपसहरन्नाह—तस्मादिति । अर्थो लिङ्गलक्षण, अर्थं लिङ्गलक्षणम् ॥

तत्तस्मादिहानुमानानुभेदचिन्ताया स्वभावप्रतिबन्धचिन्ताया वा ।

यदि समवायादिरन्य सम्बन्ध. प्रमाणवाधितो न भवेत् । न चासौ न बाध्यते । तत्कुतोऽ-
सावसन्नस्य निमित्त भवेदिति ।

समुदायार्थं व्याचष्टे—यो यत्स्वभाव इति । अप्रतिबद्धस्वभावत्वादिति मूलस्य भाव-
प्रत्यय त्यक्त्वा विग्रहमाह—अप्रतिबद्ध इति । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिति तु योज्यम् ।
अमुमेवार्थं यदीत्यादिना स्फुटयति । कस्मात्पुनरन्यतो निमित्तात् भवतीत्याह—प्रतिबद्धेति ।
हिर्यस्मात् । प्रतिबद्धस्वभावत्वमेवान्यस्यान्यत्र भविष्यतीत्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतौ
वा । अन्यस्य सम्बन्धस्याभावात्तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावे चेति प्रकरणलभ्य कृत्वा न चान्य
कश्चिदायत्तस्वभाव इत्युक्तम् ।

ननु चासत्यपि तादात्म्ये तदुत्पत्तौ चान्यत्रास्वभावेऽनुत्पादके चान्यत्प्रतिबद्ध यथा—
आतपो वृक्षच्छायायाम् । तुलाया अर्वाभागनमनावनमने परभागोऽनमनावनमनयो । अर्वाभाग
परभागे । रसो रूपे । पाणि-पादयोः । अपतज्जलमाधारे । बलाका सलिले । नदीपूर
उपरिवृत्ताया वृष्टौ । चन्द्रोदय समुद्रवृद्धौ कुमुदविकासे च । कृत्तिकोदयो रोहिण्युदये ।
पिपीलिकोत्सरण मत्स्यविकारश्च वृष्टौ । शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदये । विशिष्टो मेघो-
[द]यो वर्षकर्मणि । अद्यादित्योदयोऽस्तमये स्वस्तनोदये च । कुष्माण्डगुडकोऽन्त स्थितबीजे ।
परिव्राजको दण्डे । सन्नस्तो नकुल सर्पे । कियद् वा शक्यते निदर्शयितुम् ? एतावत्तुच्यते—
यद् येनाविनाभूत दृश्यते तत्तत्र प्रतिबद्धम् । तस्य च लिङ्गम् । अत एव श्रीण्येव लिङ्गानीति
सख्यानियमोऽप्युक्त । केवल लिङ्गस्य रूपाण्येव वक्तव्यानि । यद्दर्शनात् हेतुत्वमवसीयत इति ।

नैप दोष । अमीया मध्ये येषा प्रतिबन्धोऽस्ति तेषा तादात्म्यतदुत्पत्त्योरन्यतर-
सम्भवाद्, येषु च तदभाववस्तेषामप्रतिबन्धादगमकत्वात् । तथाहि वृक्षस्य छायायामेकसामग्र्य-
धीनतयैव प्रतिबन्धः । ततस्तत्प्रतिपत्ति कार्यलिङ्गजैव । छाया हि प्रतिभासमानरूपसस्था-
नवती शैत्याद्यर्थक्रियाकारिणी वरत्वेव, न त्वेवालोकाभावः । सा च पूर्वस्मादालोकोपादानात्
पूर्ववृक्षक्षणाद् वृक्षक्षणेन सार्धमुत्पद्यते । तथाऽर्वाभागनमनावनमने अपि तुलाया परभागो-
भ्रमनावनमनाभ्यमेव सम पुरुषप्रयत्नादेव तथाविधात्तदुपादानसह[47a]कारिण उत्पद्यते ।
तथाऽर्वाभागपरभागयोरसहृषयोरप्येकसामप्रचधीनतैव । पाणिस्त्वप्रतिबद्ध एव, व्यङ्गस्यापि
सम्भवात् । अव्यभिचारे चैकससर्गाधीनतैव निबन्धनम् । तादृश च जलमाधारस्य कार्यमेव,
तादृशी च बलाका सलिलस्य । नदीपूरोऽपि तथाविध उपरिवृष्टे । दृश्यादृश्यसमुदायश्च
यथायोग सर्वत्र धर्मा कर्तव्य । नदीपूरे चान्योऽपि प्रकारो वक्तुं शक्य । नदी
धर्मिणी । उपरिवृष्टिमद्देशसदन्धित्वमस्या साध्यम् । तथाविधपूरत्वमात्र हेतु । एव चन्द्रो-
दयसमुद्रवृद्धिकुमुदविकाशा (सा) नामप्येकसामप्रचधीनतैव । एकस्मादेव महाभूतविशेषात्
कालव्यवहारविषयादेतदुत्पादापेक्षिणरतेषामुत्पादात् । तथा य एव कृत्तिकोदयहेतु-
र्महाभूतविशेष कालमज्ञित स एव कतिपयकालव्यवधानेन रोहिण्युदयहेतुरिति तद्दर्शनाद्
हेतोस्तज्जननयोग्यताधर्मोऽनुमीयते एव । तथा पिपीलिकोत्सरणस्य मत्स्यविकारस्य च
यो हेतुः स एव कतिपयकालव्यवधानेन वर्षकरणयोग्यस्तत पूर्ववद् हेतुधर्मानुमानम्, रूपरसयो-
रिवैकसामग्र्यधीनतयैव वा तत्समकालिकवर्षणानुमानम् । तदा त्वश्रवणीयवहि स्थितशब्दगर्भ-
गुहादिव्यवस्थितोऽनुमाता प्रत्येतव्य । तथा शरदादिजलप्रसादोऽगस्त्योदयस्य कार्यमेव । अथ
जलप्रसाद दृष्ट्वोदेप्यतीत्यनुमीयते । तदा तस्मादेव महाभूतात्कालसज्जिताज्जलप्रसादः । स

भवतु नाम तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव स्वभावप्रतिबन्ध । कार्यस्वभावयोरेव तु-
गमकत्व कथमित्याह—

ते च तादात्म्य-तदुत्पत्ती स्वभाव-कार्ययोरेवेति ताभ्यामेव वस्तुसिद्धिः ॥२४॥

ते चेति । इति तस्मादर्थे । यस्मात् स्वभावे कार्ये एव च तादात्म्यतदुत्पत्ती स्थिते,
तन्निबन्धनश्च गम्यगमकभावस्तस्मात् ताभ्यामेव कार्यस्वभावाभ्या वस्तुनो विधे^१ सिद्धि ॥

अथ प्रतिषेधसिद्धिरदृश्यानुपलम्भादपि कस्मान्नेष्टेत्याह—

प्रतिषेधसिद्धिरपि^२ यथोक्ताया एवानुपलब्धेः ॥२५॥

प्रतिषेधव्यवहारस्य सिद्धिर्यथोक्ता या दृश्यानुपलब्धिस्तत एव भवति यतस्तस्मा-
दन्यतो^३ नोक्ता ॥

ततस्तावत् कस्माद्भवतीत्याह—

सति वस्तुनि तस्या^४ असंभवात् ॥२६॥

सति तस्मिन् प्रतिषेधे वस्तुनि, यस्माद् दृश्यानुपलब्धिर्न सभवति तस्मात्—असंभवात्
तत प्रतिषेधसिद्धि ॥

च कतिपयकालव्यवधानेन तदुदयनिमित्तमिति पूर्ववद् हेतुधर्मानुमानम् । मेघस्यापि तथाविध-
स्यात्यन्तायोग्यताव्यावृत्त्या वृष्टिकरणयोग्यताऽनुमेया । न तु भाविवर्षं व्यभिचारसम्भवात् ।
सा च स्वभावभूर्तवानुमीयत इति तादात्म्यमेव निबन्धनम् । आदित्योदयस्य तु प्रभावातिशय-
वता षोष्मादिना विबन्धसम्भवात् नास्त्येवाविनाभाव । अन्यथाद्य गर्दभदर्शनस्याप्यस्तमयस्व-
स्तनोदययोस्तथात्व स्यात् । एव तु युक्तम्—अयमुदेता अस्तमयस्वस्तनोदययोग्य इति । तथा
चोदयतथाविधयोग्यतयोस्तादात्म्यमेव निबन्धनम् । कुष्माण्डस्यापि धीर्जेनेकसामग्र्यधीनर्तव ।
परिब्राजकनकुली दण्डसंपंथोरप्रतिबद्धावेव । अन्यथापि सम्भवात् । त्रियद् वा शक्यते परि-
हर्तुम् ? एतावदुच्यते—असति तादात्म्ये तदुत्पत्ती वा कस्यचित्त्वचित्प्रतिबन्धे तादृश्येण च
गमकत्वे सर्वं सर्वत्र प्रतिबद्ध तद्गमक प्रसज्येतेति ॥

कार्यस्वभावयोरेव तु गमकत्व कथमिति युक्तं पूर्वपक्षवादिनोऽप्यपराप —तादात्म्य-
तदुत्पत्ती एवान्यस्य भविष्यत, ततश्च गमकत्वमिति । कार्यस्वभावयोरिति द्वयो[६]च्चरणे
कार्यं तस्य भाव—भवद्भिरेवानुपलम्भोऽन्योरन्तर्भावित इति ॥

१ मुपलब्धिरित्युक्ते कुतोस्य पूर्वपक्षस्योत्पत्तयानम् ?
सत्यमेतन्, केवल तदेवा^१ मित्यस्या अप्यनुपल[४7b]स्य

^१ साध्यस्य—टि०

^२ ०सिद्धिर्यथोक्ता० E

^३ अदृश्यानुपलब्धे—टि०

^४ तस्मान्भवान् C

^५ अस्पष्टम्—म०

अथ तत एव कस्मादित्याह—

अन्यथा चानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु देशकालस्वभाववि^१प्रकृष्टेष्वर्थेष्व्वात्मप्रत्यक्ष
निवृत्तेरभारनिश्चयाभावात् ॥२७॥

अन्यथा चेति । सति वस्तुनि तस्या अदृश्यानुपलब्धे सभवादित्यन्यथाशब्दाथं
एतस्मात् कारणात् नाग्यस्या^२ अनुपलब्धे प्रतिषेधसिद्धि ।

कुत एतत्—सत्यपि वस्तुनि तस्या सभव इत्याह—अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वित्यादि
इह प्रत्ययान्तरसाकल्यात् स्वभावविशेषाच्चोपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थ^३ उक्त । ^४द्वयोरेकं
स्याप्यभावेऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽर्थ^५ उच्यते ।

तद्विहानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्विति प्रत्ययान्तरबंकल्यवन्त उक्ता । देशकालस्वभाव
विप्रकृष्टेष्विति ^६स्वभावविशेषरहिता उक्ता । देशश्च कालश्च स्वभावश्च तैविप्रकृष्टा
इति विग्रह । तेष्वभावनिश्चयस्याभावात् । सत्यपि वस्तुनि ^७तस्या भाव इष्ट ।

कस्मान्नश्चयाभाव इत्याह—तेषु प्रतिपत्तुरात्मनो यत प्रत्यक्ष तस्य निवृत्ते कारणात्
निश्चयाभाव । यस्मादनुपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्व्वात्मप्रत्यक्षनिवृत्तेरभावनिश्चयाभाव, तस्मात्
सत्यपि वस्तुनि आत्मप्रत्यक्षनिवृत्तिलक्षणाया अदृश्यानुपलब्धे सभव । ततो यथोक्ताया
एव प्रतिषेधसिद्धि ॥

प्रतिषेधसम्भवादित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षप्रवृत्तरदोष एव । प्रतिषेधशब्देन व्यवहारोऽभिमत इति
प्रतिषेधव्यवहार इति विवृतम् । मूले त्वपिशब्द साध्यान्तरसमुच्चये । काऽसौ यथोक्ते
त्याह—येति ।

मूलसामर्थ्यस्थितमभिव्यनक्ति—तस्मादन्यतोऽदृश्यानुपलब्धर्नोक्ता प्रतिषेधसिद्धिरिति
प्रकृतेन सम्बन्ध ॥

यद्यदृश्यानुपलब्धेर्न भवति तदाऽनुपलब्धित्वाविशेषे विवक्षिताया अपि भा भूदित्यभि-
प्रेत्याह—ततस्तावदिति । तस्मादसम्भवात् कारणात्तत इति तत एव दृश्यानुपलब्धेरिति
विवक्षितमितरथाऽयस्या अपि प्रतिषेधसिद्धिकथनप्रसङ्गात् ॥

ननु ततोऽप्यस्त्ययतोऽपि । कथ पुनस्तत एवेति नियमो लभ्यते इत्यभिप्रायवानाह—
अथेति । अथशब्द प्रश्ने । अथथा चेत्युत्तर व्याचक्षाण इहैवच्छद दशयति चशब्दश्च
यस्मादर्थे । दृश्यानुपलब्धेरुक्तात्प्रकाराददृश्यानुपलब्धेरन्यप्रकारत्वमन्यथास्व विवक्षितमात्र

^१ ० प्रकृष्टेष्व्वात्मप्र०—B P H E N

^२ अदृश्यानुपलब्धे—टि०

^३ प्राप्ताथं उक्त A B P H प्राप्तेऽर्थे C

^४ द्वयोरेकस्याप्य० B द्वयोरेकस्याभावे—C ^५ प्राप्तेऽर्थे उच्यते—C

^६ स्वभावविशेषविप्रकृष्टा A P H E N स्वभावविप्रकृष्टा—C

^७ अदृश्यानुपलब्धे—टि० । तस्याभाव P H E N

अथेय दृश्यानुपलब्धि कस्मिन् काले प्रमाणम्, किंस्वभावा, विध्यापारा चेत्याह—
 अमूढस्मृतिसंस्कारस्यातीतस्य वर्तमानस्य च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षस्य निवृत्तिर-
 भागव्यवहारप्रवर्तनी^१ ॥२८॥

^१ अमूढेत्यादि । प्रतिपत्तृ प्रत्यक्षो घटादिरूपं, तस्य निवृत्तिरनुपलब्धि तदभावस्व-
 भावेति यावत् । अत एवाभावो न साध्य स्वभावानुपलब्धे, सिद्धत्वात् । ^२ अविद्यमानोऽपि
^३ च घटादिरेकज्ञानसप्तगिणि ^४ भूतले भासमाने समप्रसामग्रीको ज्ञायमानो ^५ दृश्यतया सभावित-
 तत्वात् प्रत्यक्ष उक्त । अत एकज्ञानसप्तगौ^६ दृश्यमानोऽप्येवंज्ञान च प्रत्यक्षनिवृत्तिरुच्यते ।
 ततो हि दृश्यमानादर्थात् तद्दृष्टेश्च समप्रदर्शनसामग्रीकत्वेन प्रत्यक्षतया सभावितस्य निवृत्ति-
 रवसीयते । तस्मादर्थं ज्ञाने एव प्रत्यक्षस्य घटस्याभाव उच्यते । न तु निवृत्तिमात्रमि-
 हाभाव, निवृत्तिमात्राद् दृश्यनिवृत्त्यनिश्चयात् ।

यस्येति दर्शयन्नाह—सतीति । एतस्मात्प्रति वस्तुनि तत्सम्भवात् । मूले त्वग्यथाचानुपलब्धि-
 लक्षणप्राप्तेष्वित्येकवाक्यतयैवायं. सगच्छते । नाप्यशब्दाध्यव्याख्या, नाप्युत्तरपदव्याख्याने पूर्व-
 पक्षवचना(न)प्रयास कश्चित् । तथा तु न प्रकान्त घर्मोत्तरेणेति विमत्र कुर्मं ? कुत एतदिति
 सामान्येनोक्त्वा विरोपनिष्ठ करोति सत्यपीति । एतच्च विग्रह इत्यन्त सुगमम् । तेष्वनुप-
 लब्धिलक्षणप्राप्तेष्वभावनिश्चयाभावात् । सत्यपि वस्तुनि तस्या अनुपलब्धेर्भाव इष्टः ।
 अननैतदाह—नास्माकमत्र प्रमाणमस्ति यत्सत्येव वस्तुनि सा भवतीति । किन्तु तस्या सत्यामपि
 यस्मात्प्रत्ययो दोलायते तस्मादेवमुच्यत इति ।

सम्प्रति निश्चयाभावस्यार्वाधि पर्येमाण आह—कस्मात्सकाशादिति । परप्रत्यक्ष-
 निवृत्तेरशक्यनिश्चयत्वे तन्निवृत्त्यर्थमात्मप्रत्यक्षग्रहणम् । ननु यद्ययमपादानप्रश्नो न तु हेतु-
 प्रश्नस्तथा कथमिदमाह—तस्य निवृत्ते कारणाग्निश्चयाभाव इति चेत् । न । अन्यार्थत्वात्
 कारणशब्दस्य । निश्चयाभावस्य शब्देन न्यायेन जायमानस्यैषा प्रकृति कारणम् । “जनिकर्तुं
 प्रकृति” [पाणिनि १ ४ ३०] इत्यनेन लब्धापादानसंज्ञाकस्मादित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा
 त्वसमञ्जस स्यात् । यस्मादित्यादिनोक्तमर्थमुपसहरति । एतच्च प्रतिषेधसिद्धिरित्येदन्त
 सुगमम् ॥

सम्प्रत्यनुपलब्धेरनुमानज्ञानहेतुत्वात् प्रामाण्य स्वभावविरोधो व्यापारस्त्वोक्तोऽपि
 कालपुरुषविरोपरिग्रहेण वक्तुम्—अथेत्यादिना प्रश्नपूर्वमुपक्रमते । अथशब्द आरम्भे पूर्ववत् ।

^१ निवृत्तिरनुपलब्धिरभावः C D ^२ ० हारसाधनी B C D P H E N

^३ अमूढेति A P E नास्ति H N

^४ यथा च प्रतिपत्तृप्रत्यक्षनिवृत्तिरनुपलब्धि प्रवेशस्तज्ज्ञान चोच्यते तथा अविद्यमा-
 नोऽपीत्यादिना दर्शयति—टि०

^५ ० मानोपि घटाः C

^६ ० गिणि भासः A E P.

^७ दृश्यमानतया B D H N

^८ सप्तगौ B

ननु च दृश्यनिवृत्तिरवसीयते दृश्यानुपलम्भात् । सत्यमेवंतत् । केवलमेकज्ञान-
ससर्गिणि दृश्यमाने घटो यदि भवेद् दृश्य एव भवेदिति दृश्य^१ सभावित । ^२ततो दृश्यानु-
पलब्धिनिश्चिता । ^३दृश्यानुपलब्धिनिश्चयसामर्थ्यविवे च^३ दृश्याभावो निश्चित । ^४यदि
हि दृश्यस्तत्र भवेद् दृश्यानुपलम्भो न भवेत् । अतो दृश्यानुपलम्भनिश्चयाद् दृश्याभा-
सामर्थ्यादवसित, न^५ व्यवहृत इति दृश्यानुपलम्भेन व्यवहृतं च ।

तस्मादर्थान्तरम्—एकज्ञानससर्गि दृश्यमानम्, तज्ज्ञान च प्रत्यक्षनिवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्
प्रत्यक्षनिवृत्तिरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

प्रत्यक्षपरिच्छेद्यत्वात् प्रत्यक्षो घटादि । निवृत्तिशब्देनाचार्यस्यानुपलब्धिविवक्षितेति
दर्शयति तस्य निवृत्तिरनुपलब्धिरिति । अनुपलब्धिशब्देनापि विवक्षितकर्तृकर्मधर्मोपलब्धि-
पर्युदासेनान्यदेकज्ञानससर्गि वस्तु तज्ज्ञान च विवक्षितम् । [48a] एतदेव स्पष्टयति तदभाव-
स्वभावेति यावदिति । तस्य प्रतिषेधस्य घटादेरभावो विशिष्टो भावस्तरस्वभावा । तदभा-
वस्वभावशब्देन यावानर्थं उक्तस्तदनुपलब्धिशब्देनापीति इति यावदित्यस्यार्थं । यतोऽन्यो-
पलब्धिरेव तदनुपलब्धि । संब च तदभावो नाग्योऽत एवास्मादेव कारणादभावो घटादेर्न
साध्यः । कुतो न साध्य इत्याह—स्वभावानुपलब्धेरलङ्घात् । कुतो न साध्य इत्याह—
सिद्धत्वात् निश्चितत्वात् घटाभावस्येति प्रकरणात् ।

एव मन्यते—तदेकज्ञानससर्गि वस्तु तज्ज्ञान च घटाद्यनुपलब्धिस्तदभावश्च । तच्चेन्द्रियजेन
प्रत्यक्षेण स्वसंवेदनेन च सिद्धमिति न लिङ्गादभाव साध्यत इति । नन्वविद्यमानो घटादि कथं
प्रत्यक्ष ? अथ प्रत्यक्ष कथं तदनुपलब्धिश्च्यत इत्याह—अविद्यमानोऽपि चेति । न केवल
विद्यमान प्रत्यक्ष उच्यते इत्यपि शब्द । [समग्रा समस्ता सामग्री] कारणकलापो यस्येति विग्रह ।
“शेषाद्बिभाषा” [पाणिनि ५ ४ १५४] इति कप् । “न कपि [पाणिनि ७ ४ १४] इति ह्रस्वत्व-
प्रतिषेध । ज्ञायमानो निश्चीयमानो [घटादिरेकज्ञान] ससर्गिणि प्र^६ तदुपलब्धेरेवेत्यव-
धारणीयम् । प्रत्यक्षनिवृत्तिर्घटाद्यनुपलब्धि । कस्मात्तु द्वय तयोच्यत इत्याह—ततो हीति । हीति
यस्मात् । यस्मादमू एव दृश्यघटादितुच्छरूपनिवृत्त्यवसेयहेतु तस्मात् कारणात् । अर्थं
एकज्ञानससर्गिवस्त्वन्तरम्, ज्ञान च तस्यैव । एतदेव व्यतिरेकमुखेण द्रष्टयति—न त्विति ।
निवृत्तिमात्रमुपलब्ध्यभावमात्रम् । तस्य तथारत्वे को दोष इत्याह—निवृत्तिमात्रादिति ।
दृश्यनिवृत्त्यनिश्चयाद् दृश्याभावानिश्चयात् । इह निवृत्तिमात्रस्य प्रसज्यप्रतिपघातमनो
निश्चेतुमशक्यत्वात् हेतुत्व युज्यत इति धर्मोत्तरस्माद्यो निवृत्तिमात्राद् दृश्यनिवृत्त्यनिश्च
यश्चित्ति ब्रुवत । पूर्वपक्षवादिना त्वेव ज्ञातम्—निवृत्तिमात्राद्विशपणादयमेव प्रतिषे-
धति । तदहं सविशेषण निवृत्तिमात्रमेव दर्शयामीति प्रमोदमान आह—ननु चेति ।
दृश्यनिवृत्तिर्दृश्याभाव । दृश्यानुपलम्भादित्यत्रानुपलम्भशब्देनोपलम्भाभावमात्र विवक्षित-
मितरथा पूर्वपक्षवादिन प्रकृत हीयत । अनेन सविशेषणमेवोपलम्भाभावमात्र प्रसज्यप्रति-

^१ विविक्तप्रदेशज्ञानात्०—टि०

^२ ०देव दृश्या० E.

^३ न तु व्यवं० A P H E N

^२ दृश्यानुपलम्भनिश्च C D

^४ अमुमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन भावयति—टि०

^५ अस्पष्टम्—स०

यथा^१ चैकज्ञानसंसर्गिणि प्रत्यक्षे घटस्य प्रत्यक्षत्वमारोपितम् असतोऽपि, तथा तस्मिन्नेक-
ज्ञानसंसर्गिण्यतीते^२ चामूढस्मृतिसंस्कारे, वर्तमाने च घटस्य तत्त^३द्रूपमारोपितमसत् इति
द्रष्टव्यम् । अनेन च^४ दृश्यानुपलब्धिं प्रत्यक्षघटनिवृत्तिस्वभावोक्तता । सा च सिद्धा ।
तेन न^५ घटाभाव साध्य, अपि तु अभावव्यवहार इत्युक्तम् ।

पेक्षरूप लिङ्गमस्तु, न तु नञ् पर्युदासवृत्त्या तदेकज्ञानसंसर्गि वस्तु, तज्ज्ञान चेति पूर्वपक्षवादी
दर्शयति । सत्यमित्यादिना प्रतिविषत्ते । किन्त्वेकज्ञानसंसर्गिणि भूतलादौ दृश्यमाने सति
दृश्य सम्भावित आरोपित स प्रतिषेध्य इति प्रकरणात् । सतो दृश्यत्वसमारोपात् दृश्यानु-
पलब्धिदृश्यज्ञानाभावस्तुच्छरूपो व्यवहृत्तव्यमात्र निश्चिता भवति । निश्चीयतामुपलब्ध्य-
भावो ज्ञेयाभावस्तावत्र निश्चित इति तन्निश्चयार्थं निवृत्तिमात्र व्यापरिष्यत इत्याह—दृश्येति ।
दृश्यज्ञानाभावनिश्चयसामर्थ्यादिन्ययाऽऽ[48b]पपत्ते । चो हेतौ । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभावो
व्यवहृत्तव्यैकरूपः । सामर्थ्यमेव यद्वीत्यादिना दर्शयति । हिर्यस्मादर्थे । दृश्यानुपलम्भ इति
दृश्योपलम्भाभाव इत्यर्थं । अतोऽस्माद् दृश्यानुपलम्भनिश्चयात् । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभाव उक्ता-
त्सामर्थ्यादिवसित । दृश्योपलम्भाभावनिश्चयस्त्वेकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भेनेति द्रष्टव्यम् ।

ननु यदि ज्ञेयाभावोऽप्यवसितस्तर्हि कथं लिङ्गेन साध्यत इत्याह—न व्यवहृत इति ।
अदृष्टानामपि सत्त्वराडकया न प्रत्यक्ष व्यवहारयितुं शक्नोतीति भावः । केन तर्हि व्यवह्रियत
इत्याह—दृश्यानुपलम्भेन लिङ्गभूतेन ।

• • • • •^६भावव्यवहार एव^७ • • • • • ज्ञान चेति । चकारस्तुल्यकक्षता दर्शयति ।
द्वयोश्च निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वम्, ज्ञानमन्तरेण—‘यस्मादयं केवल प्रदेशस्तस्मात् घटादिनास्ति’-
इत्यध्ववसातुमशक्यत्वात्, तथा विषयमन्तरेण—‘यस्मात्केवलप्रदेशापरोक्षीकरण तस्मात् तज्ज्ञान
नास्ति’ इति निश्चेतुमशक्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्य घटादेनिवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्ष
निवृत्ति^८ • • • • • ।

ननु च प्रतिषेध्यस्य घटादेरसतोऽपि तथाऽस्तु प्रत्यक्षत्वम् । यत्पुनस्तत्र नासीदेव तस्य
कथमतीतत्वम्, यच्च तत्र नास्त्येव तस्य कथं वर्तमानत्वम्, कथं च तत्रानुपलब्धेर्व्यापार
इत्याशङ्कामपाकुर्वताह—यथेति । यत्र प्रकारेण घटो यदि भवेद् दृश्य एव भवेदित्येव
रूपेण । चो हेतौ । तस्मिन्नेकज्ञानसंसर्गिण्यतीतेऽमूढस्मृतिसंस्कारे । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चये ।
वर्तमाने च । समुच्चय चकार । तथा तेन प्रकारेण—यदि तत्र पूर्वं घट स्थितो यदि स्यात्,
उपलब्धः स्यात्, न चोपलभ्यत इत्यवमात्मना घटस्यारोपात् प्रत्यक्षस्य तदानीमसत्सत्त
द्रूपमतीतत्वं वर्तमानत्वञ्च आरोपितमारोपसिद्धम् इतिरेव द्रष्टव्याकार दर्शयति । द्रष्टव्यम्
ज्ञातव्यमिति योजनीयमिदम् ।

^१ प्रतिपत्प्रत्यक्षस्यैतद् व्याख्याय अतीतस्य वर्तमानस्यैतद् विशेषणद्वयं व्याचष्टे—टि०

^२ ०तीते वर्तमाने चामूढस्मृतिसंस्कारे च घट० A B C D P H N

^३ तद्रूप A B P H E N

^४ अतीतादि—टि०

^५ अनेन दृश्या A B P H E N

^६ तेन घटा० B

^७ अस्पष्टम्—स०

‘अमूढोऽभ्रष्टो दर्शनाहित. स्मृतिजननरूपं सस्कारो यस्मिन् घटादौ स तयोक्तः । तस्य अतीतस्य प्रतिपत्तुप्रत्यक्षस्येति सम्बन्धः । वर्तमानस्य च प्रतिपत्तुप्रत्यक्षस्येति सम्बन्धः । अमूढस्मृतिसंस्कारग्रहणं तु न वर्तमानविशेषणम् । यस्मादतीते घटविविक्तप्रदेशदर्शने स्मृतिसंस्कारो मूढो दृश्यघटानुपलम्भे दृश्ये च घटे मूढो भवति । वर्तमाने तु घटरहितप्रदेशदर्शने न स्मृतिसंस्कारमोहः । अत एव न घटाभावे, नापि घटानुपलम्भे मोहः । तस्मान्न वर्तमाननिषेध्यविशेषणममूढस्मृतिसंस्कारग्रहणम्, स्मृतिसंस्कारव्यभिचाराभावाद् वर्तमानस्वार्थस्य । अत एव वर्तमानस्य चेति चशब्दः कृतः, विशेषणरहितस्य वर्तमानस्य विशेषणवतातीतेन समुच्चयो यथा विज्ञाप्येतेति^१ ।

तदयमर्थः—अतीतोऽनुपलम्भ स्फुट^२ स्मर्यमाण प्रमाणम्, वर्तमानश्च । ततो ‘नासीद्विह घटः, अनुपलब्धत्वात्,—‘नास्ति अनुपलम्भ्यमानत्वात्’ इति शक्यं ज्ञातुम् । न तु ‘न भविष्यत्यत्र घटः, अनुपलम्भ्यमानत्वात्’ इति ‘शक्यं ज्ञातुम् । अनागताया अनुपलब्धेः सत्त्वसंबेदाविति कालविशेषोऽनुपलब्धेर्व्याख्यातः ।

ननु दश्यानुपलब्धिं कस्मिन् काले प्रमाणं किं स्वभावात् किं व्यापारा चेति त्रितयं पृष्ट्वा आचार्यस्तत्रानेन किं व्याख्यातमाचार्येणेत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—अनेनेति । अनेन प्रतिपत्तुप्रत्यक्षस्य निवृत्तिरिति वचनेन । चोऽङ्घारणे । स्वभावस्ये (भावे) त्यस्यान्तरं द्रष्टव्यं । प्रत्यक्षस्य घटस्य । प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणनिवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्षघटनिवृत्तिं प्रत्यक्षघटानुपलब्धिर्नञ् पर्युदासवृत्त्या तदेकज्ञानमसंगि वस्तु तज्ज्ञानं च द्वयं स्वभावो रूपं यस्या दृश्यानुपलब्धे सा तयोक्ता व्याख्यातेति शेषः ।

ननु दृश्यानुपलब्धिर्लज्जमस्तु पर्युदासरूपम्, साध्यस्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूपं किं न भवतीत्याह—सैति । चो यस्मात् । सा तथाविधाऽनुपलब्धिः उक्तमाचार्येण साऽभावव्यवहारप्रवर्तनीत्यनेन शब्देनेति भावः । धर्मोत्तरेण चात एव अभावो न साध्य इत्यनेन ।

घटविविक्तप्र[49a]देशदर्शनेनाहित आरोपित संस्कारो विशिष्टशक्तियुक्तविज्ञानात्मिका वासना, न तु पराभिमतो भावनाख्यः । अनुरूपस्मरणं जनयितुमनीशानो मूढ इति व्यपदिश्यते । दृश्यघटानुपलम्भे दृश्यस्य घटस्योपलब्ध्यभावे तुच्छरूपे । अत एव च दृश्ये घटे । अमूढस्मृतिसंस्कारग्रहणं कस्मान्न वर्तमानविशेषणमित्याह—वर्तमाने स्त्विति । सुरतीताद्वर्तमानस्य वैधर्म्यमाह । अतो मोहाभावात् घटाभावे व्यवहर्तव्यं कल्पे । नापि घटानुपलम्भे घटोपलब्ध्यभावे तुच्छरूपे । प्रत्यक्षवदारोपाद् वर्तमानस्वार्थस्य घटादे । अत एव वर्तमानग्रहणस्य निर्विशेषणत्वादेव ।

^१ पदानां प्रयोजनं प्रतिपाद्येदानीं सम्बन्धमर्थं च दर्शयति—टि०

^२ वर्तमाने च घट० A B. P. H. E. N.

^३ अत एव न घटानुपलम्भे नापि घटे मोहः A C D P. H. E. N. अत एव घटा-

नुपलम्भे नापि घटे मोहः—B

^४ ० हणम् व्यभि० C

^५ विज्ञाप्येति । तदयं० B

^६ स्फुटं B. P. H. E. N

^७ अनुपलम्भ्यमानत्वात्—A

^८ इति ज्ञातुं शक्यम्—C

यया^१ चैकज्ञानससर्गिणि प्रत्यक्षे घटस्य प्रत्यक्षत्वमारोपितम् असतोऽपि, तथा तस्मिन्नेकज्ञानससर्गिण्यतीते^२ चामूढस्मृतिसत्कारे, वर्तमाने च घटस्य तत्तद्द्रूपमारोपितमसत इति द्रष्टव्यम् । अनेन च^३ दृश्यानुपलब्धि प्रत्यक्षघटनिवृत्तिस्वभावोच्यते । सा च सिद्धा । तेन न^४ घटाभाव साध्य, अपि तु अभावव्यवहार इत्युक्तम् ।

पेधरूप लिङ्गमस्तु, न तु नन्व पर्युदासवृत्त्या तदेकज्ञानससर्गि वस्तु, तज्ज्ञान चेति पूर्वपक्षवादी दशयति । सत्यमित्यादिना प्रतिविद्यते । किन्त्वेकज्ञानससर्गिणि भूतलादी दृश्यमाने सति दृश्य सम्भावित आरोपित स प्रतिपेध्य इति प्रकरणात् । ततो दृश्यत्वसमारोपात् दृश्यानुपलब्धिदृश्यज्ञानाभावस्तुच्छरूपो व्यवहृत्तव्यमात्र निश्चिता भवति । निश्चीयतामुपलब्ध्याभावो ज्ञेयाभावस्तावन्न निश्चित इति तत्रिश्चयार्थं निवृत्तिमात्र व्यापरिष्यत इत्याह—दृश्येति । दृश्यज्ञानाभावनिश्चयसामर्थ्यादन्यथाऽनु[48b]पपत्ते । चो हेतो । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभावो व्यवहृत्तव्यंरूप । सामर्थ्यमेव यदीत्यादिना दशयति । हिर्यस्मादर्थे । दृश्यानुपलम्भ इति दृश्योपलम्भाभाव इत्यर्थं । अतोऽस्माद् दृश्यानुपलम्भनिश्चयात् । दृश्यस्य ज्ञेयस्याभाव उक्तास्तामर्थ्यादवसित । दृश्योपलम्भाभावनिश्चयस्त्वेकज्ञानससर्गिवस्त्वन्तरोपलम्भेनेति द्रष्टव्यम् ।

ननु यदि ज्ञेयाभावोऽप्यवसितस्तर्हि कथं लिङ्गेन साध्यत इत्याह—न व्यवहृत इति । अदृष्टानामपि सत्त्वशक्त्या न प्रत्यक्ष व्यवहारयितुं शक्नोतीति भाव । केन तर्हि व्यवहियत इत्याह—दृश्यानुपलम्भेन लिङ्गभूतेन ।

० ...ऽभावव्यवहार एव^० ज्ञान चेति । चकारस्तुल्यकक्षता दशयति । द्वयोश्च निवृत्तिनिश्चयहेतुत्वम्, ज्ञानमन्तरेण—‘यस्मादय केवल प्रदेशस्तस्मात् घटादिनास्ति’ इत्यध्यवसातुमशक्यत्वात्, तथा विषयमन्तरेण—‘यस्मात्केवलप्रदेशापरोक्षीकरण तस्मात् तज्ज्ञान नास्ति’ इति निश्चेतुमशक्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्य घटादिनिवृत्तिनिश्चयहेतुत्वात्प्रत्यक्षनिवृत्ति^० ।

ननु च प्रतिपेध्यस्य घटादेरसतोऽपि तथाऽस्तु प्रत्यक्षत्वम् । यत्पुनस्तत्र नासीदेव तस्य कथमतीतत्वम्, यच्च तत्र नास्त्येव तस्य कथं वर्तमानत्वम्, कथं च तत्रानुपलब्ध्याव्यापार इत्याशङ्कामपाकुर्वन्नाह—यथेति । यत्र प्रकारेण घटो यदि भवेद् दृश्य एव भवेदित्येव रूपेण । चो हेतो । तस्मिन्नेकज्ञानससर्गिण्यतीतेऽमूढस्मृतिसत्कारे । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । वर्तमाने च । समुच्चये चकार । तथा तेन प्रकारेण—यदि तत्र पूर्वं घट स्थितो यदि स्यात्, उपलब्ध स्यात्, न चोपलभ्यत इत्यवमात्मना घटस्यारोपात् प्रत्यक्षस्य तदानीमसतस्तद्द्रूपमतीतत्वं वर्तमानत्वञ्चारोपितमारोपसिद्धम् इतिरेव द्रष्टव्याकार दशयति । द्रष्टव्यम् शातव्यमिति योजनीयमिदम् ।

^१ प्रतिपत्प्रत्यक्षस्यैतद् व्याख्याय अतीतस्य वर्तमानस्यैतद् विशेषणद्वय व्याचष्टे—टि

^२ ०तीते वर्तमाने चामूढस्मृतिसत्कारे च घट० A B C D P H N

^३ तद्द्रूप A B P H E N

^४ अतीतादि—टि०

^५ अनेन दृश्या A B P H E N

^६ तेन घटा० B

^७ अस्पष्टम्—त०

किञ्च । दृश्यानुपलम्भनिश्चयकरणसामर्थ्यादेव पूर्वोक्तया नीत्या प्रत्यक्षेणैवाभावो निश्चितः । केवलमदृष्टानामपि सत्त्वसंभवात्, सत्त्वशङ्कया न शक्नोत्यसत्त्वं^१ व्यवहर्तुम् । अतोऽनुपलम्भोऽभाव^२ व्यवहारयति—‘दृश्यो घतोऽनुपलब्ध, तस्मात्प्रति’ इति । अतो दृश्यानुपलम्भोऽभावज्ञानं कृतं प्रवर्तयति, न तु अकृतं करोती^३त्यभावनिश्चयोऽनुपलम्भात् प्रवृत्तोपि प्रत्यक्षेण कृतोऽनुपलम्भेन प्रवर्तित उक्त इत्यभावव्यवहारप्र^४वर्तन्यनुपलब्धिः ॥

कस्मात् पुनरतीते वर्तमाने चानुपलब्धिगंमिकेत्याह—

तस्या एवाभावनिश्चयात् ॥२६॥

तस्या एव यथोक्तकालाया अनुपलब्धेरभावनिश्चयात् । अनागता ह्यनुपलब्धि स्वयमेव संदिग्धस्वभावा । तस्या असिद्धाया नाऽभावनिश्चयोऽपि त्वतीतवर्तमानाया इति ॥

ननु यदि नास्तीत्येवमाकार ज्ञानमनुपलब्धेर्लज्जाद् भवति, कथं तर्हि प्रत्यक्षावसितोऽभाव उक्त इत्याह—यद्यपि चेति निपातसमुदायो यद्यपिशब्दवद् विशेषाभिधाननिमित्ताभ्युपगमे वर्तते । अभावनिश्चयशब्दसामानाधिकरण्यादयमेवेति निर्देशः । चसब्दो वक्तव्यमेतदित्यस्या-र्थेऽन वर्तते । अभावनिश्चयस्य तदा स्वैर्यलाभादननुपलम्भादेवेत्युक्तं द्रष्टव्यम् । तथापीति लौकिकोक्तिरियं निगदाभिधानारम्भे । तस्माच्छब्देन यस्माच्छब्द आक्षिप्तः । तेनायमर्थः । यस्मात्केवलप्रदेशग्रहणलक्षणव्यापारानुसारी घटो नास्तीत्यभावनिश्चयः तस्मात्प्रत्यक्षकृत उच्यते इति शेषः । कस्य व्यापारानुसारीत्याकाङ्क्षायामुक्तम्—प्रत्यक्षस्य प्रमाणविशेषस्येति ।

अथ स्याद्—यद्ययं प्रत्यक्षकृतस्तदा प्रत्यक्षप्रवर्तितोपि । तर्हि दृश्यानुपलम्भेन क्रियत इत्याशङ्क्याह—किञ्चेति वक्तव्यान्तरसमुच्चये । तद्विविक्तप्रदेशादिप्राहिणा प्रत्यक्षेणैवाभावो नियेष्याभावः प्रसज्यप्रतिषेधात्मा निश्चितः । कथं ? दृश्यस्यानुपलम्भ उपलम्भाभावस्तु-च्छरूपस्तन्निश्चयकरणसामर्थ्यादन्यथाऽनुपपत्ते । पूर्वोक्तया नीत्या युक्त्या यदि हि दृश्यस्तत्र भवेत्, दृश्यानुपलम्भो न भवेदित्येवमात्मिकया । यदि प्रत्यक्षमित्य प्रतिषेध्याभाव निश्चाययति, व्यवहारयितुमपि शक्नोत्येवेत्याह—केवलं किन्तु न शक्नोति व्यवहर्तुमित्यन्तर्भूतनिगिजर्थत्वाभि-र्देशस्य व्यवहारयितुमित्यर्थः । कुतो न शक्नोतीत्याह—सत्त्वशङ्क्येति प्रतिषेध्यसत्त्वस्य स्वरूपस्य सत्त्वशङ्क्या सन्देहेन हेतुना ।

नन्वदर्शनेऽपि कथं सन्देह इत्याह—अदृष्टेति । तेन प्रत्यक्षेणादृष्टानामपि पिशाचा-दीना सत्त्वस्य सद्भावस्य सम्भवात् सम्भाव्यमानत्वात् । नित्यं शक्यमानानुपलम्भव्यभि-चातो ह्यभाव इति भावः । अतः प्रत्यक्षस्य तत्राशक्तत्वात् साऽपि कथं व्यवहारयतीत्याह—दृश्य इति । अतोऽस्मात्कारणात्कृत प्रत्यक्षेणेति प्रकरणात् । एतदेव व्यतिरेकमुखेण दृढयति—न त्विति । यस्मात् प्रत्यक्षव्यापारानुसार्यभावनिश्चय इतिस्तस्मात् । अभाव-

^१ शक्नोत्यभाव व्य० C

^२ लम्भो व्यव० A

^३ करोत्यभावात्० C

^४ हारे प्रयत्न्यनुपलब्धि C प्रवर्तन्युपल A प्रवर्तित्युपल P H प्रवर्तित्यनु० B.

व्यापारं दर्शयति । अभाषस्य व्यवहार 'नास्ति' इत्येवमाकारं ज्ञानम्, शब्दसंवे-
माकार, निःशङ्कं^१ गमनागमनलक्षणा च प्रवृत्ति कापिचोऽभावव्यवहारः । घटाभावे हि
ज्ञाते निःशङ्कं गतुमागन्तुं च प्रवर्तते ।

^२ तदेतस्य त्रिविधस्याप्यभावव्यवहारस्य^३ दृश्यानुपलम्बि^४ प्रवर्तनी साधनी प्रवर्तिका ।

यद्यपि च 'नास्ति घट' इति ज्ञानमनुपलम्बेरेव भवति, अयमेव चाभावनिश्चय, तथापि
यस्मात् प्रत्यक्षेण केवल प्रवेश उपलम्बस्तस्मात् 'इह घटो नास्ति' इत्येवं^५ च प्रत्यक्षव्यापारमनु-
सरत्यभावनिश्चय, तस्मात् प्रत्यक्षस्य केवलप्रवेशग्रहणव्यापारानुसार्यभावनिश्चय प्रत्यक्षतः ।

ननु यथा विकल्पेन विषयीत्रियमाणोऽतीतोऽनुपलम्भ प्रमाणमुच्यते तथा विवक्ष्यस्या-
व्याहृतप्रसरत्वादानागतोऽन्यनुपलम्भो विवक्ष्यमान किं न तथाप्रमाणमित्याह—तदयमिति ।
यस्मात्केवलप्रदेशदर्शनाहित सस्कारोऽतीते घटादाकमूढो गृह्यते, वर्तमाने तु तस्मिन् स्मृति-
संस्कारे मोहो न सम्भवत्येव तत्तस्मादयं तात्पर्यम् । अनुपलम्भनिश्चयहेतुत्वावनुपलम्भ-
केवलप्रदेशादि स्फुटो यथाऽशी केवलोऽनुभूतस्तथा स्मृत्वा विषयीत्रियमाण प्रमाणम्, वर्त-
मानश्च तादृगनुपलम्भ स्फुटोऽभ्रात्नेन ज्ञानेन गृह्यमाण इति द्रष्टव्यम् । यत् ईदृशोऽनुपलम्भ
प्रमाण ततस्तस्मात् । कुतो न शक्यते ज्ञातुमित्याह—अनागताया इति । तथात्वेन निश्चितो हि
हेतुर्गमकोऽन्यथा सन्दिग्धासिद्धता हेतुदोष स्यादित्यभिप्रायः । प्रत्यक्षनिवृत्तिशब्देन तावद्
दृश्यानुपलम्बे स्वभावो दर्शितोऽमूढेत्यादिना तु किं दर्शितमित्याह—कालेति । [इतिरेवमर्थे ते]-
नेव कालविशेषोऽनुपलम्बेर्व्याख्यात इति । कालविशेषोऽतीतो वर्तमानश्च व्याख्यात कथितोऽने-
नेति शेषः । एतच्चातीते वर्तमाने च कालेऽनुपलम्बे प्रामाण्याव्यायानमस्योपलक्षणं द्रष्टव्यम्,
कार्यस्वभावहेत्वोरपि तयोः कालयोः प्रामाण्यात् । तथाऽह्लासीदत्र बह्निर्धूमस्योपलम्बत्वात् ।
अस्ति बह्निरिह धूमस्योपलम्बमानत्वात् । तथाऽशीदिह पादप शिशापाया उपलम्बत्वात् ।
अस्तीह वृक्ष शिशापाया उपलम्बमानत्वाद् इत्यपि भवत्येव ।

ननु दृश्यानुपलम्बे भवतु ज्ञानाभिधानलक्षणो व्यवहारः । कायिकस्तु कथमित्याह—घटेति ।
हिर्यस्मात् । प्रवर्तत इति योग्यतयोच्यते । प्रवृत्तियोग्यस्तावद् भवतीति । अत एव चाभाव-
योग्यता साध्योच्यते ।

तदेतस्येति लोकोक्तिरेषा । तच्चैतच्चेति विग्रहः कार्यः । यद्वा यतोऽभाव-
निश्चयोऽनुपलम्बनिमित्तकस्तत्तस्मात् । अपिरतिशये । आस्तामेकस्य द्वयोर्वा प्रवर्तनी,
त्रिविधस्य यावत्प्रवर्तनीत्यर्थः । प्रवर्तनीत्यस्य द्वयमेतद् विवरणं स्पष्टार्थं साधनी प्रवर्तके
[49b]ति प्रवृत्तयतीति प्रवर्तनीति योग्यतयोक्तम् । चाभावत्रितयमभावव्यवहार प्रवर्तयितुं
योग्या तावन्मात्रनिमित्तकत्वात्तस्य । सत्यर्थित्वे पुरुषस्तान् व्यवहारानाचरतु मा वा ।
अत एवाभावव्यवहारयोग्यता प्रदेशादे साध्यते दृश्यानुपलम्भेनेति परमार्थः ।

^१ निःशङ्कगमागमलक्ष० D B निःशङ्का गमनागमनयो(?) लक्ष० C.

^२ तदेवमस्य C D तदेवमेतस्य A P H E N तदेव तस्य—B

^३ प्यभावस्य व्यव० C

^४ 'प्रवर्तनी' इति नास्ति A B C D P. H E N. ^५ त्येव प्रत्य० C.

सप्रत्यनुपलब्धे प्रकारभेदं दर्शयितुमाह—

सा च प्रयोगभेदादेकादशप्रकारा ॥३०॥

सा च एयानुपलब्धि^१ एकादशप्रकारा—एकादश प्रकारा अस्या इत्येकादशप्रकारा ।

कुत प्रकारभेद ? प्रयोगभेदात् । प्रयोग प्रयुक्ति शब्दस्याभिधाय्यापार^२ उच्यते । शब्दो हि साक्षात् ऋचिदर्यातराभिधायी^३, ऋचित^४ प्रतिषेधान्तराभिधायी । सवत्रैव तु दृश्यानुपलब्धिरशब्दोपात्तापि गम्यत इति वाचकव्यापारभेदादनुपलम्भप्रकारभेदो न तु स्वरूपभेदादिति यावत् ॥

प्रकारभेदान आह—

स्वभावानुपलब्धिर्धर्म्या—नात्र धूम उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति ॥३१॥

निश्चयोऽनुपलम्भात् प्रयुक्तोऽपि दृढोभूतोऽपि प्रत्यक्षेण केवलप्रदेशादिवेदिना सामर्थ्यात् कृत उत्पादितोऽनुपलम्भेन दृश्यानुपलम्भेन प्रवर्तित साधित उक्त आचार्येणाभावव्यवहारप्रवृत्तौ त्यजन शब्दं नति बुद्धिस्थम । इतोत्यादिनोपसहार । इतिरेवमुक्तेन क्रमेणानुपलब्धिदृश्यानुपलब्धिस्तस्या एव प्रकृतत्वात् ॥

कस्मादित्यादि वस्तुमानाया इत्यन्त सुगमम् ।

अनागताया अप्यनुपलब्धिरभावनिश्चय कस्मान्न भवतीत्याह—अनागतेति । हियस्मादर्धे । तस्या इति पञ्चम्यन्तमिदम् । अयमेव च सामर्थ्यावसितो मीलो[र्थोऽनागता हि] इत्यादिना धर्मोत्तरेण^५ काङ्क्षोपशमाय पुरस्तादुक्त ।

स्यादेत—प्रतिषेधसिद्धिरित्यादिना निश्चयाभावादित्यन्तेन [“0a] ग्रन्थनास्यायस्य गतवास्तव्या एवाभावनिश्चयादित्ययमाचायीयो ग्रन्थ पुनरुक्त इति । न पुनरुक्त । यतो यथाज्जीतेऽपि काले घटादेस्तत्कालवर्तिदृश्यानुपलब्धिरतीताया स्मृत्यारूढाया स्व(अ)भावनिश्चय स्तथाऽनागतेऽपि काले घटादेरभावनिश्चय किं न भवतीति केनापाकृत यनाय पुनरुक्त स्यादिति ॥

सप्रति [अनुपलब्ध] प्रकारस्य स्वरूपस्य भव नानात्व^६ प्रकारभेद^७

द्रष्टव्यम् । जो वक्तव्यान्तरसमुच्चय । सेति मूलानुवाद । एषति तस्य व्याख्यानम् । एकादशग्रहण चाचार्यस्योपलक्षणार्थं यथा प्रमाणवार्तिके^८ ग्रहण^९ षोडशप्रकारेति तु द्रष्टव्यम् । एतच्च कारणविरुद्धकार्योपलब्धिव्याख्यानानन्तर दग्मिष्याम^{१०} । विवक्षिता न्योपलम्भकरूपत्वाद् दृश्यानुपलब्ध, कथमय भद उपपद्यतेत्यभिप्रत्य पृच्छति कुत इति ।

^१ विधरेकादश प्रकारा अस्या A P E

^२ मिथानव्या० A B C D P H E N

^३ गीताविद्विद्वद्वह्नवभिधायी—टि०

^४ वृक्षाप्रद्य(?) भावप्रतिषेधाभिधायी—टि०

^५ अस्पष्टम्—स०

स्वभावेत्यादि । प्रतिषेध्यस्य य स्वभावस्तस्यानुपलब्धिपथति । अत्रति धर्मो । न धूम इति साध्यम् उपलब्धिप्रकरणप्राप्तस्यानुपलब्धिरिति हेतु अयं च हेतु पूर्ववदव्याख्येय ॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कार्यं तस्यानुपलब्धिर्दाहियते—

कार्यानुपलब्धिर्यथा—नेहाप्रतिषेद्धसामर्थ्यानि धूमकारणानि सन्ति,
धूमाभावादिति^१ ॥३२॥

ययति । इहेति धर्मो । अप्रतिबद्धम् अनुपहृत धूमजनन प्रति सामर्थ्यं येषां ताद्यप्र
तिबद्धसामर्थ्यानि न सतीति साध्यम् । धूमाभावादिति हेतु ।

प्रयोगभेदादित्याचार्यीयमुत्तरमनूद्य प्रयोगशब्द व्याचष्ट प्रयोग इति । प्रयुक्त्यथमाह—शब्देति ।
शब्दशब्देन प्रकरणात् वाचक शब्दो गृह्यते । अभिधा अयप्रकाशनम् । तत्र व्यापारो व्यापृति
प्रवृत्ति यदवाऽभिधा अयप्रकाशनं तल्लक्षणो व्यापारस्तस्य प्रयोगस्य भेदाद् भिद्यमानत्वादिति
तु सुबोधत्वात् धर्मोत्तरेण न व्याख्यातम् ।

ननु शब्दस्यैवानुपलम्भवाचकस्यानुपलम्भ एव वाच्यस्तत्कथं प्रयोगभेदो यनानुपलम्भस्य
प्रकारभेद उच्यते इत्याह—शब्दो हीति । हिपस्मात् । साक्षादव्यवधानम् । क्वचिद् विषद्वोपल
म्भादौ । प्रतिषेध्याच्छीतस्पर्शदिर्धन्तरमग्न्याद्यभिधत् । क्वचिद् व्यापकानुपलब्ध्यादौ
विवक्षितात् दिशपादिप्रतिषेधात्प्रतिषेधान्तरं वृक्षादिप्रतिषेधमभिधत् । यद्यन्तरविधिर्यथा
न्तरप्रतिषेधश्च त्रियते तर्हि^२ यत् इत्याह—सर्वत्रति । तुविशपाथ ।
अशब्दोपात्ता स्ववाचकपदानुपात्ता । यथा चाशब्दोपात्ताऽपि सा प्रतीयते तथा पुरस्तादभिधास्यते ।
अपिरवधारणे अतिगम्य वा । इतिस्तस्मादर्धे एवमथ^३ अत एवार्थी
गतिमाश्रित्योक्तं न तु शाब्दीमिति द्रष्टव्यम् ॥

अनुपलम्भस्य प्रकृतत्वात् प्रकारभेदान—इति मन्तव्यम् । तस्यानुपलब्धि पूर्वोक्तया
नीत्या तदविविक्त प्रदेशस्तज्ञानं चावसेयम् । एव कार्यानुपलब्ध्यादिषु द्विरूपवाऽनुप
लब्धि^{२०} ति निदर्शनम् ।

ननु कीदृश्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्ति ? कथञ्चाविद्यमान^२ अयञ्चेति ।
पूर्वस्मिन्ननुपलब्धिलक्षणाख्यानं इव । चो [50b] यस्मादर्धे अवधारणार्थे वा पूर्ववदित्यस्यान्तर
द्रष्टव्यं । एतच्च स्वभावानुपलम्भस्याथकथनं कृतमाचार्येण न प्रयोगो दर्शितः, असाधनाङ्गस्य
प्रतिज्ञाया उपादानात् साधनाङ्गस्य च व्याप्तेरप्रदर्शनात् हेतोरचानुवाचरूपस्य प्रथमान्तस्या
निर्देगात् । एवमितरामु सर्वास्वेवानुपलब्धिषु बोद्धव्यम् ।

प्रयोग पुनरीदृश—यद् यत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलम्भ्यते तत्सर्वं तत्रासद्व्यवहार
योग्यम्—यथा—नुरङ्गमोतगाङ्गं शृङ्गम् । नोपलम्भ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो धूम इति ।
अनन सामान्यादिनिराकरणं दृश्यानुपलम्भं प्रयोक्तव्यं इति दर्शितमाचार्येण तुल्यन्यायत्वादित्य
वसेयम् ।

कारणानि च नावश्यं कार्यवन्ति भवन्तीति कार्यादेशनादप्रतिबद्धसामर्थ्यानामेवाभाव-
साध्य^१, न ह्यन्येषाम् । अप्रतिबद्धशक्तीनि चान्यक्षणभावीभ्येव, अन्येषां प्रतिबन्धसंभवात् ।

कार्यानुपलब्धिश्च यत्र कारणमवश्यं तत्र प्रयुज्यते । दृश्ये तु कारणे दृश्यानुपलब्धिरेव
गमिका ।

तत्र ^२धवलगृहोपरिस्थितो गृहाङ्गणमपश्यप्रपि चर्तुषु वाश्वेवङ्गणभित्तिपर्यन्तं पश्यति ।
भित्तिपर्यन्तसमं ^३चालोकस्तकमाकाशदेश धूमविविक्तं पश्यति । तत्र धूमाभावनिरक्षयाद् ।
यद्देशस्येन वह्निना जन्यमानो धूमस्तद्देशः स्यात् । तस्य च ^४यद्देशेऽप्रतिबद्धसामर्थ्याभावः
प्रतिपत्तव्यः । तद्गृहाङ्गणदेशेन ^५च वह्निना जन्यमानो धूमस्तद्देशः स्यात् । तस्मात् तद्देशस्य
^६यद्देशेऽभावः प्रतिपत्तव्यः ।

तद्गृहाङ्गणदेशं भित्तिपरिक्षिप्तं भित्तिपर्यन्तपरिक्षिप्तेन चालोकात्मना धूमविविक्तेना-
काशदेशेन सह धर्मिण करोति ।

इह—अनुपलम्भ. केवलप्रदेशादि, अभावव्यवहारयोग्यता च साध्या, दृश्यानुपलम्भस्य
तादात्म्यलक्षण एव प्रतिबन्धो गम्यगमकभावनिबन्धनम्—इति केपाञ्चिन्मतम् । केचित्तु—
अनुपलम्भाभावव्यवहारयोग्यतयोर्गम्यगमकभावे विपर्ययतादात्म्यलक्षण. प्रतिबन्धो निमित्तमिति
प्रतिपेदिरे । अत एवानुपलम्भ कार्य-स्वप्नावाभ्या भेदेन निर्दिष्ट, स्वसाध्ये प्रतिबन्धान-
पेक्षणाद्, इतरयोश्च तद्वैपरीत्यादिति च । एवं चैतत् समादधतीति । तथा हि—उपल-
ब्ध्यव्यभिचारात् तादृशी अनुपलब्धेरेव सत्ता । तत्र उपलब्धिलक्षणप्राप्तसत्त्वे तदुपलम्भयो-
स्तादात्म्यादेवानुपलम्भासद्व्यवहारयोग्यगमकभाव । यदि तु तद्विविक्तप्रदेशादुपलम्भ-
रूपस्यानुपलम्भस्य तदसद्व्यवहारयोग्यतायाश्च यत्तादात्म्यं तन्निमित्तमुच्येत, तदा तस्य
भूतलादेरनुपलब्धिलक्षणप्राप्तासद्व्यवहारयोग्यताऽप्यात्मभूतैवेति पिशाचाद्यभयव्यवहारमध्य-
नुपलम्भ साधयेत्, तत्प्रतिबन्धादिति ॥

ननु कार्याभावात् कारणाभाव साध्यताम् । किमप्रतिबद्धसामर्थ्यस्येति साध्यधर्मविशे-
षणेनेत्याह—कारणानीति । चो यस्माद् । इतिस्तस्मात् । साध्यं साधयितुं युज्यत इत्यर्थः ।
एतदेव व्यतिरेकमुल्लेखं द्रष्टव्यं न त्विति । तुर्वैधर्म्यार्थं एवकारार्थो वा । नान्येषां
कारणकारणतमोपचरितकुर्वद्रूपाणाम् ।

अथ परिपूर्णया अपि सामर्थ्या विचारकसम्भवात् प्रतिबन्ध सम्भाव्यते । तदसम्भवीद

^१ साध्यते न त्वं C.

^२ गृहस्योपरि० B. C. D.

^३ आलोक्तगमसी [आकाश] इति धोढमतम्—टि०

^४ एवार्थं—टि० । तस्य वह्णो B.

^५ तद्गृहाङ्गणदेशस्येन वह्निना—C D तद्गृहाङ्गणदेशेन भ(च)A. तद्गृहाङ्ग-
णस्येन च वह्निना—B तद्गृहाङ्गणदेशेन वह्नि P H E

^६ अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्येत्यर्थं—टि०

तस्माद् 'दृश्यमानावृश्यमानाकाशदेशावयव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमुदायो बह्वपभावप्रतीति-
सामर्प्यायातो धर्मा, न दृश्यमान' एव । 'इह'—इति तु प्रत्यक्षनिर्देशो दृश्यमानभागापेक्ष ।

न केवलमिहैव दृश्यावृश्यसमुदायो धर्मा, अपि त्वन्वयापि । शब्दस्य क्षणिकत्वे
साध्ये कश्चिदेव शब्दः प्रत्यक्षोऽन्यस्तु परोक्षस्तद्विहापि । यथा चात्र धर्मा साध्यप्रतिपत्त्य-
पिकरणभूतो दृश्यावृश्यावयवो दशितस्तद्वदुत्तरेष्वपि प्रयोगेषु स्वयं प्रतिपत्तव्य ॥

विशेषणमित्याह—अप्रतिबद्धेति । अशब्दस्तुराशब्दस्यार्थे हेतौ वा । कुत एतदित्याह—
अन्येषामिति । अन्त्यक्षणप्राप्तानि च कारणानि योगिनाऽपि प्रतिबद्धु(न्धु)मशक्यानि,
इतरया ताद्रूप्यमेव हीयेत । अतस्तथाविधानि कारणानि कार्याव्यभिचारीणि कार्येण व्याप्यन्ते ।
ततः कार्यं निवर्तमानं कारणानि तादृशानि निवर्तयतीति द्रष्टव्यम् ।

इह यद्यप्यनेनान्त्यक्षणनेदं कार्यं कृतमिति नावगतं तथापि वस्तुन काचिदवस्था कार्यं
कुर्वती प्रतीतैव यदनन्तरं कार्यमुपलब्धम् । सैव चावस्थाऽत्रापि निषिध्यते । अत एवायं
क्षणिकाक्षणिकसाधारणावस्थातिशयनिषेधः ।

ननु कार्यस्य ता[51a]वद् दृश्यस्यात्रानुपलम्भो हेतुत्वादातव्यः । तदिकमस्य
सम्भवोऽस्ति यत्कार्यमेव दृश्यं न तु कारणं येन कार्यनुपलब्धिं प्रयुज्यत इत्याशङ्क्यं
विषयमस्या दर्शयितुमाह—कायति ।

कोऽसावेवविधो विषय इत्याह—तत्रेति वाक्योपक्षेपे ।

यदि पुनर्गृहाङ्गणं पश्येत् दृश्यानुपबन्धिरेव प्रयुक्ता स्यादित्यभिप्रायेणाह—गृहाङ्गणम-
पश्यन्नपीति । अपिरवधारणे । अङ्गणभित्तेः पर्यन्तमवसानं । भित्तिपर्यन्तेन सप्त तुल्यम् ।

सौत्रान्तिकानामालोकनमस्वभाव एवाकाश इति । तन्मयत्वा(तन्मय्या) आलोक-
सप्तकमित्युक्तम् ।

अत्राकाशे किं प्रत्येतव्यमित्याह—यद्देशेति । यदा यद्देशे चेति पाठस्तदा यो
देशोऽस्येति विग्रहः । यदा तु यद्देशस्थेनेति तदा यश्चासौ देशश्च तत्र तिष्ठतीति तद्देशस्थ
इति । स देशोऽस्येति विग्रहः ।

एतावताऽपि न ज्ञायते कन्तेन प्रतिपत्त्वा धर्मा कृत इत्याह—तद्गृहेति । स चासौ
गृहाङ्गणदेशश्चेति समासः । अङ्गणस्य प्रकृतत्वाद् भित्तिं तस्मैव, तथा परिक्षिप्तं परिक्षिप्तं
धर्मिणं करोतीति सम्बन्धः । किमेतावदेवेत्याह भितीति । भित्तिरङ्गणस्यैव । भित्तिरेव
प्रान्तो वाच्यस्तस्या पर्यन्तोऽवसानं निष्ठा तेन परिक्षिप्तं परिक्षिप्तं तेन । अस्तुत्यवलत्व-
समुच्चयार्थः ।

तस्मादित्यादिनोपसंहारव्याजेन लोकाध्यवसायसिद्धं धर्मिणं दर्शयति । दृश्यावृश्य-
समुदायो लोकेनैवत्वेनाकलितः । तावान् देशो दृश्यमानः किमात्मको देशावयवो भागो यस्य

प्रतिषेधस्य व्याप्यस्य यो व्यापको घर्मस्तत्तदनुपलब्धिर्बाह्यवते—

स तथा । कथमेवविधो घर्मात्याह—बह्वृचभावेति । बह्विरिति विशिष्टो धूमजननेऽव्य-
वधेयवानिति । तस्याप्युपलक्षणत्वादन्यस्य धूमजननेऽप्रतिबद्धस्याभावप्रतीतिर्ग्रहीतव्या ।

अयमर्थं—लोकस्तावत्तथाविधदेशे धूममनुपलभमानस्तावति देशे तथाभूतबह्वृचभावं
प्रत्येति । न चेतदेवविध धर्मिणमन्तरेण घटत इति सामर्थ्यमन्ययाऽनुपपत्तिस्तस्माद् आयात
उपस्थित । अत एवाचार्येणापि “इष्ट विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम् ।” इति श्रुतं
घर्माष्ट एवेति भाव ।

मन्वप्रत्यक्षस्यापि धर्मित्वे कथमिहेतीदमो हप्रत्ययान्तस्य निर्देश इत्याशङ्क्याह—
इहेति । तुशब्दो यस्मादर्थे । इतिरिहशब्दस्य निर्दिष्टस्याकारं प्रत्यबमुच्यते । प्रत्यक्ष-
वस्तुप्रतिपादको निर्देशस्तथोक्त ।

ननु यदि दृश्यादृश्यसमुदायो घर्मो घटते तदा कार्यस्वभावहेत्वोरपि विमय न सम्भव-
सीत्याह—न केवलमिति । इहैव कार्यानुपलम्भ एव । अपि तु किन्त्वन्यत्रापि कार्यविशेषे
स्वभावविशेषे च तत्र तत्र कार्यहेतोर्युक्तं वाक्यादग्नि-वीरुपेयत्वादिसिद्धौ तथाविधो घर्मो
मुच्यते इति न तत्र दर्शितस्तुल्यत्वा(न्या)यतया वा द्रष्टव्य ।

कथं हेतावप्येवविधस्य धर्मिण सम्भव इत्याह—शब्दस्येति । कश्चिदेव श्रूयमाण
प्रत्यक्षोऽन्यस्त्वश्रूयमाण परोक्ष । अनेनावश्यं दृश्यादृश्यशब्दसमुदायोऽत्र घर्माति दर्शितम् ।
दृश्यादृश्यात्मना च शब्देन धर्मिणा भाव्यमिति प्रतिपाद्यजनसशयारोपाभ्यामायातम् । नहि
प्र[51b]तिपाद्य शब्दस्यानित्यत्वे सशयानो विपर्यस्यति, अर्थात् घटशब्द एव श्रूयमाण एव च
सन्दर्भ विपर्यस्यति वा किन्त्वहे[ह] घटपटादिशब्दे श्रूयमाणे श्रुते श्रोष्यमाणे च । ततस्त-
दनुरोधात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षशब्दसमुदायोऽनित्यत्वे साध्य घर्मा प्रसह्य पतित । तद्विहापि
कार्यानुपलम्भे ।

अमुमेव न्यायम यत्राप्यतिदिशन्नाह—यथा चेति । चोऽवधारणे साध्यप्रतिपत्त्यधि-
करणभूत इति विशेषणव्याजन धर्मिणो लक्षणमुक्तम् ।

कार्यानुपलब्धिप्रयोगस्त्वेव कर्तव्य । यत्र यस्य कार्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्त नोपलभ्यते
तत्तु तज्जननाप्रतिबद्धसामर्थ्यं नास्ति । यथा क्वचिद् दृश्यमानेऽङ्कुरे तथाविध बीजम् ।
नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तौ धूम इति ।

अनन च कार्यानुपलम्भप्रदर्शनेन यज्जल्पित जल्पमहोदधिना ‘नि शब्दे देशे शब्दमात्रा-
भावे साध्ये कस्तदेकज्ञानसंसर्गवस्त्वन्तरोपलम्भो यन शब्दाभावव्यवहारो बीदाना भवेद्’
इति तत्प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि—नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि श्रोत्रज्ञानकारणानि सन्ति ।
श्रोत्रज्ञानाभावादिति कार्यानुपलब्धि स्फुटैव । श्रोत्रज्ञानानुपलम्भश्च तदन्वयज्ञानोपलम्भरूप
सविदितोऽस्त्येव । एकज्ञानसंसर्गत्व चान्योन्याव्यभिचरितोपलम्भत्वमित्युक्तं पुरस्तान् ।
प्रयोगस्त्वनन्तरवद्विज्ञातव्य इति ॥

व्यापकानुपलब्धिर्यथा^१—नात्र शिशपा, वृक्षाभावादिति^२ ॥३३॥

यथेति । अत्रेति^३ धर्मो । न शिशपेति शिशपाऽभाव साध्य । वृक्षस्य व्यापकस्या-
भावादिति हेतुः ।

इयमप्यनुपलब्धिव्याप्यस्य शिशपात्वस्या^४दृश्यस्याभावे^५ प्रयुज्यते । उपलब्धिलक्षण-
प्राप्ते तु व्याप्ये दृश्यानुपलब्धिर्गमिका । तत्र यदा पूर्वापरानुपलब्धित्यो समुन्नती देशो भवत,
तयोरेकस्तरुगहनोपेतो^६ऽपरश्चकशिलाघटितो निर्वृक्षकक्षक^७ । द्रष्टापि तत्स्यान् वृक्षान्
पश्यन्नपि शिशपादिभेद^८ यो न विवेचयति, तस्य वृक्षत्व प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष^९तु शिशपात्वम् । स
हि निर्वृक्ष एकशिलाघटिते वृक्षाभाव दृश्यत्वाद् दृश्यानुपलम्भादवस्यति । शिशपात्वाभावं तु
व्यापकस्य वृक्षत्वस्याभावादिति । तादृशो^{१०} विषयेऽस्या^{११} अभावसाधनाय प्रयोगः ॥

स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र शीतस्पर्शो^{१२} बह्लेरिति ॥३४॥

प्रतिषेधस्य स्वभावन विरुद्धस्योपलब्धिरुदाह्रियते^{१३}यथेति । अत्रेति धर्मो^{१४} । न
शीतस्पर्शो^{१५}इति शीतस्पर्शप्रतिषेध साध्य । बह्लेरिति हेतुः । इय चानुपलब्धिस्तत्र^{१६}
प्रयोक्तव्या यत्र शीतस्पर्शोऽदृश्य, दृश्ये^{१७} दृश्यानुपलब्धिप्रयोगात् ।

व्यापकानुपलब्धि व्याख्यातुमाह—प्रतिषेधस्येति । तादात्म्याविशयंऽपि यथा कश्चिदेव
धर्मो व्याप्य इतरो व्यापकश्च तथा प्रागेव धर्मोत्तरेण निर्णीतम् । धर्म इति च धर्म्यपेक्षया
वृक्षत्वादि । न शिशपेति न शिशपात्वमित्यर्थः । वृक्षस्येति च घमिणा धर्मस्य वृक्षत्वस्य निर्देशः ।

ननुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तावद् वृक्षत्वस्यानुपलब्धि प्रयोक्तव्या । तथा च शिश-
पात्वमपि दृश्यमेव निषेधमिति दृश्यानुपलब्धिरेव प्रयोगाहृत्याह—इयमपीति । न केवल
पूर्विका विशिष्टे विषये किन्त्वियमपीत्यपिशब्दः । शिशपात्वस्यादृश्यस्येति—यदि स्याद्
दृश्यमेव स्यादिति सम्भावनामतिवृत्तस्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्राप्यदृश्यत्वमीदृशमेव द्रष्टव्यम् ।
तस्याभावे साध्य इत्यध्याहारः ।

^१ नुपलब्धेयं C ^२ 'इति' नास्ति E ^३ अत्र धर्मो—A. B. P. H. E.

^४ शिशपात्वदृश्यस्याभाव B शिशपात्वस्य दृश्याभावे A. P. H. E. N शिशपात्वस्य
दृश्यस्याभावे—C D

^५ साध्ये—टि० ।

^६ उपेताऽपर C

^७ तृणोत्तर —टि० । ०कक्ष । द्र० A B C. D P H. E. N.

^८ ०भेद न यो विवे—A. P. H. E

^९ ०त्यक्षं शिश० A B C H E N

^{१०} तादृशविष० A

^{११} स्या प्रयोगोऽभावसाधनाय—C

^{१२} अन्नरिति—B P. H. E. N.

^{१३} ०ह्रियते । अत्रेति—B C D

^{१४} 'इति' नास्ति A

^{१५} दृश्ये तु दृश्या० B C. D

तस्माद् यत्र यणविशेषाद् घट्टिर्दुग्ध, शीतस्पर्शो दूरस्यत्वात्^१ सन्नप्यदुग्ध, तत्रास्या प्रयोग ॥

विरुद्धकार्योपलब्धिर्धया—नात्र शीतस्पर्शो धूमादिति ॥३५॥

प्रतिषेधेन यद् विरुद्ध तत्कार्यस्योपलब्धिर्गमिका—यथेति । अत्रेति धर्मा । न शीतस्पर्श इति शीतस्पर्शाभाव साध्य । धूमादिति हेतु । यत्र शीतस्पर्शं सन् दुग्ध

कोऽसावेवविधो विषय इत्याह—तत्रेति वाक्योपग्यासे । उपलब्धौ प्रत्यासन्नौ समुप्रादावुच्यौ । तरुणा गहन गह्वर तेनोपेतो युक्त । द्वितीय एष्या शिला घटितो निर्मित एवशिलारूपस्तूप इति यावत् । तत्त्वेनैव च निर्वृक्षकशक । वृक्षस्तृणम् । निर्गन्तो वृक्षवक्षो यत् इति विग्रह । भवत्वेव तथापि वयमस्या प्रयोग इत्याह—द्रष्टापीति । अपिरवधारणे । न विवेचयतीत्यस्यान्तरं द्रष्टव्यम् । तस्य तादृशस्य द्रष्टु ।

भवतु द्रष्टु[१]तावद् दूरदेशस्थायिनया शिशापाया अविवेकस्तथापि येनैव वृक्षाभाव प्रतिपद्यते तेनैव शिशापाऽभावमपि किं न प्रतिपद्यत इत्याह—स हीति । हियंस्मात् । कथं दुग्धानुपलम्भादवस्यतीत्याह—दुग्धत्वाद् वृक्षत्वम्येति प्रकरणात् । कुतस्तर्हि शिशापा[52a]-त्वाभावमवन्तीत्याह—शिशापेति । तुशब्दो वैधर्म्ये । इतिस्तस्मादर्थे । अभावशब्देनाभावोऽभाव-व्यवहारदघोवतो द्रष्टव्य । एवमुत्तरत्रापि प्रत्येयम् ।

प्रयोग पुनरीदृश कार्यं—यत्र यस्य व्यापक नास्ति न तत् तत्रास्ति । यथा—असति प्रमेयत्वे प्रामाण्यम् । नास्ति च वृक्षत्व शिशापात्वस्य व्यापकमिति । अनेन व्यापकानुप-लम्भस्य व्याप्याभावे गमकत्वप्रतिपादनेन नित्यानामर्थक्रियाकारित्वाभाव क्रमयोगपक्षयोर्व्याप-कयोरभावादित्यादि दक्षितं द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिषेधेत्यादिना स्वभावविरुद्धापलब्धि व्याचष्ट—मूले तूदाह्वियत इत्यध्याहार इति दशदन्नाह—उदाह्वियत इति ।

सुखप्रतिपत्त्यर्थं मील धर्म्यादिप्रविभाग दशदन्नाह—अत्रेति ।

एतेनेश्वरेऽप्यकोपादानादिविकल्पे सम्प्रदानादिविकल्पाभावो विरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गेन दक्षित । विकल्पस्य विकल्पान्तरेण सहास्त्वितिलक्षणस्य विरोधस्य स्वसत्ताने सिद्धत्वात् । ततश्च तस्यानिरूप्यकर्तृत्वमायातम् । अन्यथा युगपद्द्रष्टोत्पादानामनुत्पत्ति प्रसज्यत । अनिरूप्यकर्तृत्वे-चाऽऽधिपत्यमात्रेण कर्तृत्वं स्यात् । तथा च कर्मणा सिद्धसाधनत्वमीश्वरसाधनानां कार्यत्वादी-नामित्यादि दक्षितम् ॥

विरुद्धकार्योपलब्धि व्याचक्षाण आह—प्रतिषेधेनेति । मूलगमिका विवक्षिताभाव-प्रतिपादकेति विवक्षितमिति दशयितुमाह—गमिकेति । पूर्ववद् धर्म्यादिकथनम् ।

स्यात् तत्र दृश्यानुपलब्धिर्गमिका । यत्र विरुद्धो बह्वि प्रत्यक्ष, तत्र विरुद्धोपलब्धिर्गमिका^१ । द्वयोरपि तु परोक्षत्वे^२ विरुद्धकार्योपलब्धि प्रयुज्यते ।

^३तत्र समस्तापवरकस्थ शीत निवर्तयितुं समर्थस्याग्नेरनुभाषक यदा विशिष्ट धूमकलाप निर्यान्तमपवरकात् पश्यति, तदा विशिष्टाद्बह्वेरेनुमितात् शीतस्पर्शनिवृत्तिमनुमिमीते^४ । इह दृश्यमानद्वारप्रदेशसहित^५ सर्वाऽपवरकाभ्यन्तरदेशो धर्मी साध्यप्रतिपत्त्यनुसरणात् पूर्ववद्-द्रष्टव्य इति^६ ॥

विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्गमिका—न ध्रुवभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशः, हेत्वन्तरापेक्षणादिति^७ ॥३६॥

प्रतिषेध्यस्य यद् विरुद्ध तेन व्याप्तस्य धर्मान्तरस्य उपलब्धिरुदाहर्तव्या । ययति । ध्रुवम् अवश्य भवतीति^८ ध्रुवभावी नति ध्रुवभावित्वनिषेध^९ साध्य । विनाशो धर्मी ।

कस्मिन्मि प्रयोजनव्येत्याह—यत्रेति । द्वयोर्विरुद्धशीतस्पर्शयोः । अपिरवधारणे । तु पूर्वस्माद् वैधर्म्ये ।

क पुनरीदृशो विषय इत्याह—तत्रेति ।

ननु च प्रदीपशिखाप्रभावे (भवे) धूमेऽपि न शीतस्पर्शाभाव, तत्कथमियं गुमिकेत्याह—^{१०}समस्तेति । ^{१०}अपवरकग्रहण शीतस्थानोपलक्षणार्थम् । अपवरकात् निर्यान्ति निर्गच्छन्तम् । अन्यत्र च गम्यमानो धूम कथमन्यत्र शीताभाव साध्यतीत्याह—इहेति । इह विरुद्धकार्योपलब्धी । दृश्यमानरक्षासौ द्वारदेशश्च तेन सहित ।

उपपत्तिमाह—साध्येति । साध्यस्य शीतस्पर्शाभावस्य प्रतिपत्तिरवबोधस्तस्य प्रतिपत्तेरनुसरण निरूपण तस्मात् । पूर्ववदिति यथापूर्वं कार्यानुपलम्भे बह्वध्यायभावप्रतीतिसामर्थ्यायानस्तादृशो धर्मी तद्वत् ।

अयमस्य भाव—शीतस्पर्शाभावप्रतीतिरेवेयं विमृश्यमाणाऽवश्यमेवविषयमिणमाकर्षतीति ।

प्रयोग पुनरस्या एव कर्तव्य—यत्र धूमविशेषस्तत्र शीतस्पर्शाभाव । यथा महानसादी । तथाविधरक्षात्र धूम इति । एतच्चात्यन्तानभ्यासाञ्जडिति धूमदर्शनाच्छीतस्पर्शाभावप्रतीत्युदये विरुद्धकार्योपलम्भअमेकमनुमानमाचार्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । अनभ्यासदशय ।

^१ विधि । द्वयोः A B P H E N ^२ विरोधकाः A

^३ यत्र A

^४ निवृत्तिरेनुमीयते A C

^५ सर्वापवरकाः A P H E N

^६ 'इति' नास्ति A B. C P H. E N

'इति' नास्ति E

^७ भवति ध्रुवः B C D

^८ हेत्वप्रतिषेध—C

^{१०} सर्वत्र प्रती अववरकेत्यादि दृश्यते टीकाया तु अपवरकेति ।

भूतस्यापि भावस्येति धर्मियशेषणम् । भूतस्य जातस्यापि विनश्वर स्वभावो नावश्यभावी, किमुताजातस्येति अपिदाशब्दायं । 'जनकाद्धेतोरग्न्यो हेतु हेत्वन्तर मुद्गरादि' । तदपेक्षते विनश्वर । तस्यापेक्षणादिति हेतु । हेत्वन्तरापेक्षण 'नामाध्रुवभावित्वेन व्याप्त मया वासति रागस्य 'रञ्जनाविहेत्यन्तरापेक्षणमध्रुवभावित्वेन व्याप्तम्' । ध्रुवभावित्वविरुद्ध चाध्रुवभावित्वम् । विनाशश्च विनश्वरस्वभावात्मा हेत्वन्तरापेक्ष इष्ट । ततो विरुद्धस्याप्यन्तर्हत्वन्तरापेक्षणदर्शनाद् ध्रुवभावित्वनिषेध ।

इह ध्रुवभावित्व नित्यत्वम्, अध्रुवभावित्व 'चानित्यत्वम् । नित्यत्वानित्यत्वयोश्च परस्परपरिहारेणावस्थामादेकत्र विरोधः । तथा^c च सति परस्परपरिहारवतोऽंशयोर्वदकं दृश्यते तत्र द्वितीयस्य तादात्म्यनिषेध क्षयं । तादात्म्यनिषेधश्च 'दृश्यतयाऽभ्युपगतस्य सम्भवति । 'यत् एव तादात्म्यनिषेध त्रियते—'यद्यपि दृश्यमानो नित्यो भवेन्नित्यत्पो दृश्यते । न च नित्यरूपो दृश्यते । तस्मान्न नित्य ।' एव च प्रतिषेधस्य नित्यत्वस्य दृश्यमाना¹¹-त्वमकत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेध कृतो भवति । 'वस्तुनोऽप्यदृश्यस्य पिशाचादेपदि¹³ दृश्यघटात्म¹⁴ ।

पुनरज्ञातेऽनुमान कार्यलिङ्गजविरुद्धोपलम्भजे भवत । तथाहि—यत्र धूमस्तत्र सर्वत्र वह्नियथाऽयस्कारकुटघाम, धूमश्चात्रति वायलिङ्गजमेवमत्र नियतप्राग्भावि, तदनु यत्र वह्निर्न तत्र शीतस्पर्शा यथा रसवतीप्रदेश, वह्निश्चात्रति विरुद्धोपलम्भजे द्वितीयमिति ॥

प्रतिषेधस्येत्यादिना विरुद्धव्याप्तोपलब्धि [52b] व्याचष्टे । पूर्ववत्साध्यादिप्रदर्शनम् ।

किमुतेति निपातसमुदाय किम्पुनरित्यस्यार्थे यत्तते ।

ननु किमत्र तस्यापि वस्तुनो नाशमवश्यं भाविन केचिदिच्छन्ति घेतापिशब्द- समुच्चय व्याख्यायत इति ? नैव दोषः । अजातस्य तावदनिष्टत्वादेव नावश्यम्भावी विनाश जातस्यापि नावश्यभावीतीत्य मूलेऽपिशब्द । केवल किमुताजातस्येति व्याचक्षणेन धर्मात्तरेणायमर्थो न व्यक्तीकृत । तत्रापि किम्पुनरजातस्य यस्य विनाश एव नेष्ट इत्यभिप्रायेण

¹ जननाद A P H E

¹ मुद्गरादि C

² विनश्वरस्यापेक्ष० A

³ पेक्षण नाध्रुव० B

⁴ राजवादि० B C. D

⁵ व्याप्त तद्द्व । ध्रुव०—C

⁶ 'च नास्ति B D

^c स्वभावानुपलब्धिरूपता स्यात् । स्वभावानुपलब्धिरूपा चाभ्युपेता पूर्वाचार्ये रित्याह—टि०

⁷ यश्च तयाभ्यु० A

⁸ य एव—A

⁹ दृश्यमानात्मत्वमभ्यु A P. H E N

¹⁰ अथ न वस्तुवेकत्वविरोधोऽनयो पर यो निषधो ध्रुवभावित्वस्य विधीयते स । यद्यथा (?) दृश्यत्वे सति पूर्वानुपलब्धिष्विव भवेत् तदा नास्यानुपलब्धि । अथ भवतु नित्यत्वस्यावस्तुन एव निषध पिशाचादीना तु सता कथ निषध इत्याह—टि०

¹¹ यदैव B

¹² त्वत्त्व० A P H E N

कत्वनिषेध श्रियते दृश्यात्मक^१स्वमभ्युपगम्य कर्तव्यम् । ^२यद्यद्य घटो दृश्यमान पिशाचात्मा भवेत् पिशाचो दृष्टो भवेत् । न च दृष्ट । तस्मात् न पिशाच इति । दृश्यात्मत्वाभ्युपगमपूर्वको दृश्यमाने घटादौ^३ वस्तुनि वस्तुनोऽवस्तुनो वा दृश्यस्यादृश्यस्य च तादात्म्य^४प्रतिषेध । तथा च सति यथा घटस्य दृश्यत्वमभ्युपगम्य ^५प्रतिषेधो दृश्यानुपलम्भादेव तद्वत् सर्वस्य परस्परपरिहारवतोऽन्यत्र दृश्यमाने निषेधो दृश्यानुपलम्भादेव । तथा ^६चास्यैवजातीयकस्य प्रयोगस्य स्वभावानुपलब्ध्यावन्तर्भावः ॥

योजनीय । यद्वा प्रागभावस्यानादेरजातस्यापि नाशमवश्यम्भाविन केचिदिच्छतीति तदपेक्षयाऽपिशब्द समुच्चये । तन्मुद्गराद्यपेक्षते विनश्वरो विनष्टमिति शय । तस्य हेत्वन्तररस्य ।

प्रयोग पुनरीदृश कर्तव्य — यद्यदवस्थाप्राप्तौ हेत्वन्तरमपेक्षते न तदवश्यं तद्रूप भवति । यथा वसन रत्नरूपतापत्तौ रागद्रव्यसयोगापेक्ष नावश्यं रत्न भवति । अपेक्षते च भावो विनष्टो हेत्वन्तरमिति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिप्रसङ्ग एव । अत एव मूलोऽपिशब्द प्रसङ्गसाधनत्वप्रसङ्गार्थो लक्ष्यते । स्वतन्त्रसाधन तु विरुद्धव्याप्तोपलम्भात्प्रत्ययमेव द्रष्टव्यम्—यो विरुद्धधर्मससर्गवान्नासावको यथा द्रवकठिने । विरुद्धधर्मससर्गवाश्च सामान्यादिरिति ।

ननु च कोऽर्थयोर्विरोध, किञ्चास्य विरोधस्य साधक प्रमाणमित्याशङ्कामपाकर्तुं माह—इहैति । नित्यत्वशब्देनावश्यभावित्वम्, अनित्यत्वशब्देनाऽनवश्यभावित्वमुक्तं द्रष्टव्यम् । अन्यथा केन नित्यो विनाशोऽभ्युपेतो येनास्याऽनित्यताऽपोद्येत । यच्च पूर्वं ध्रुवभावित्वशब्द विवृण्वताऽनेन ध्रुवमवश्यं भवतीति विवृतं तच्च व्याहृतम् ।

सम्प्रति विरोधमुपपादयति—नित्यानित्ययोरिति । चो हेतौ ।

इदानीं परस्परपरिहारस्थितलक्षणविरोधव्यवस्थापक दृश्यानुपलम्भं दर्शयितुमाह— तथा चेति । कथं दृश्यतयाऽभ्युप[ग]तस्य निषेध इत्याह—यत इति । एव वक्ष्यमाणन प्रकारेण । तमेवाह—यद्यप्यमिति । न च नैव नित्यरूपोऽवश्यभावित्वरूपो दृश्यते प्रतीयते । यद्यप्येव तथापि दृश्यात्मकाभ्युपगम इत्याह—एवमिति । चो यस्मात् । एवमनतरोक्तेन क्रमेण दृश्यमानस्यादृश्येनावस्तुनाऽयोपरिहारस्थितलक्षणविरोधव्यवस्थाया तावदेव दृश्यानुपलम्भ उपाय । वस्तुनाऽयदृश्येन तथात्वव्यवस्थायामयमेवोपाय इति दर्शयितुं वस्तुनोऽपीत्यादिनोपक्रमते । न केवल कल्पितस्यावस्तुन इत्यपिशब्द । इतिहेतावेवमर्थे वा । दृश्यस्येति वस्त्वपेक्षया ।

..

^१ ०त्मत्व० A P H E N

^२ यद्यद्य दृश्य० A P H E N

^३ ०माने वस्तुनि घटादौ C

^४ निषेध A B P H E N

^५ निषेध B

^६ तादात्म्यनिषेधसूचकस्य व्यापकानुपलब्धिप्रयोगस्य । स च एव—नित्यस्य सत्ता स्थिरोपलम्भत्वेन व्याप्ता । तस्य स्थिरोपलम्भविषयत्वस्य तत्र घटादौ अनुपलब्ध्या नित्यसत्ताया व्याप्ता[या] निषेध—टि०

कार्यविरुद्धोपलब्धिर्पथा-नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति, 'बह्वेरिति ॥३७॥

प्रतिषेधस्य यत् कार्यं तस्य यदिरुद्ध तस्योपलब्धेर्दवाहरणम्—यथेति । इहेति धर्मो । अप्रतिबद्ध सामर्थ्यं येषां शीतकारणानां शीतजनन प्रति^१, तानि न सन्ति इति साध्यम् । बह्वेरिति हेतु ।

यत्र शीतकारणानि अदृश्यानि, शीतस्पर्शोऽप्यदृश्य, तत्राय हेतु प्रयोक्तव्य । दृश्यत्वे तु शीतस्पर्शस्य तत्कारणानां वा कार्यानुपलब्धिर्दृश्यानुपलब्धिर्वा गमिका । तस्मादेयाप्य-भायसाधनी । ततो यस्मिन्^२ 'उद्देशे सदपि शीतकारणमदृश्य शीतस्पर्शेदच'^३ दूरस्थत्वात् प्रतिपत्तुर्बह्विर्भास्वरवर्णत्वाद् दूरादपि दृश्यस्तत्राय प्रयोग इति^४ ॥

वाशब्दार्थश्चकार इति केचित् ।

अन्ये तु 'अवस्तुनोऽदृश्यत्वस्य सिद्धत्वात् किं तदनुवादेन कार्यम् ? ततो द्वयमप्येतद वस्त्वपेक्षया योज्यम् । वस्तुनोऽदृश्यस्य घटादे, अदृश्यस्य पिशाचादे । अन्यथा पिशाचादिवस्तुन स्तयात्व नोक्त स्यात् । प्रकृतं च तदेव' इति प्रतिपत्ता ।

भवत्वेव तत किं सिद्धमित्याह—तथा च सतीति । तद्बद् घटवत् । अन्य[53a]त्र अन्यस्मिन् दृश्यमाने वस्तुनि ।

ननु भवतु दृश्यानुपलम्भाद् दृश्यमानेद्गुल्यादौ सर्वस्य मुमेर्बिदेस्तादात्म्यनिषेधस्तथाप्यु-क्तास्वनुपलब्धिषु कुत्रायमन्तर्भवतीत्याशङ्कामपाकर्तुमुपसहारव्याजनातिदेशमप्याह—एवमिति । एषभातीयकस्यैत्रप्रकारवत् । एवप्रकारस्यत्युक्ते वचनभ(वचनलभ्य^५) स्यात् । तत्रान्तर्भावो दशित एवेति भाव ।

अथ यदि दृश्यानुपलम्भादन्यत्रान्यस्य दृश्यस्यादृश्यस्य वा तादात्म्यनिषेध कथं विरुद्धे(द्ध)-व्याप्तोपलब्धेरवनार इति चेत् । न दोष । विरोधप्रतिपत्तिकाले दृश्यानुपलम्भस्य व्यापारात् । तदवगतविरोधेन तु व्याप्तं यत्र दृश्यते विरुद्धव्याप्तोपलम्भादेव विवक्षिताभावप्रतीतिरिति किमवद्यम ॥

- प्रतिषेधस्येत्यादिना कार्यविरुद्धोपलब्धिं विवृणोति । पूर्ववद धर्म्यादिप्रदर्शनम् बह्वेरिति शीतनिवर्तनक्षमाद् विशिष्टादीति द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रति(दी)पाद्यात्मन शीताऽ-निवर्तकत्वेनानेकान्तिकतापत्ते ।

^१ अग्नेरिति—B C P H E N

^२ प्रति न तानि सन्ति इति—A P H E, N

^३ देशे A B C, D P H E N

^४ अदृश्य—टि०

^५ इति नास्ति A B P H E, N .

व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र तुपारस्पर्शो^१ वह्नैरिति ॥३८॥

प्रतिषेध्यस्य यद् व्यापक तेन यद् विरुद्ध तस्योपलब्धिर्ददाहर्तव्या यथेति । अत्रेति धर्मा । तुपारस्पर्शो नेति साध्यम् ।^२ वह्नैरिति हेतु ।

यत्र^३ व्याप्यस्तुपारस्पर्शो व्यापकश्च^४ शीतस्पर्शो न दृश्यस्तत्राय हेतु । तयोर्दृश्यत्वे^५ स्वभावस्य व्यापकस्य चानुपलब्धिर्यत प्रयोक्तव्या^६ । तथा च^७ सत्यभावसाधनीयम् । दूरवतिनश्च प्रतिपत्तुस्तुपारस्पर्शं शीतस्पर्शविशेष, शीतमात्रं च परोक्षम् । वह्नस्तु रूपविशेषाद् दूरस्थोपि प्रत्यक्ष । ततो वह्नौ शीतमात्राभाव । तत शीतविशेषतुपारस्पर्शाभावनिश्चय । शीतविशेषस्य शीतसामान्येन व्याप्तत्वादिति^८ विशिष्टविषयेऽस्या प्रयोग ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा—नात्र धूमो^१ वह्न्यभावादिति ॥३९॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कारण तस्यानुपलब्धेरुदाहरण यथेति । अत्रेति धर्मा । न धूम

कीदृशि विषयेऽस्या प्रयोग इत्याह—अत्रेति । न केवल पूर्वं इत्यपिशब्द । अभावोऽभावव्यवहारश्चाभावशब्दोक्त ।

स्यान्मतम् । कथ पुन शीतस्पर्शशीतकारणेऽदृश्य वह्नस्तु दृश्य सम्भवति येनास्या प्रयोगो घटत इत्याह—यस्मिन्निति । उद्देशे प्रदेशे प्रतिपत्तुर्वूरस्यत्वादिति शीतस्पर्शशीतकारणयोरदृश्यत्वे कारणम् । भास्वरवर्णत्वादिति वह्नैर्दृश्यत्वे निबन्धनम् । भास्वरो भासनशीलो वर्णो यस्य तद्भावस्तस्मात् । न केवल निकट इत्यपिशब्द । तत्र तस्मिन् देश ।

प्रयोग पुनरेव कार्यं—यत्र विशिष्टो वह्निरनं तत्र शीतोपजननाप्रतिबद्धशक्तीनि शीतकारणानि । यथा क्वचिदनुभूते प्रदेशे । तथाभूतश्चात्र वह्निरिति ।

एतच्चाभ्यासाज्ज्ञटिति वह्निरदर्शनं तथाभूतशीतकारणाभावप्रतीतिजमन्येक कार्यविरुद्धोपलम्भजमनुमानमुक्तमाचार्येणेति द्रष्टव्यम् । अन्यथा तु विरुद्धोपलम्भ-कार्यानुपलम्भजे द्वे एते अनुमाने । तथा हि यत्र वह्निरनं तत्र शीतस्पर्श इति स्वभावविरुद्धोपलम्भजमेकमनुमानम् । यत्र च यत्कार्यं नास्ति, न तत्र तत्कारणं तज्जननाप्रतिबद्धसामर्थ्यमस्तीति कार्यानुपलम्भज द्वितीयमिति ॥

^१ अग्निरिति B C P H N E ^२ अग्नेरिति D B ^३ यत्र प्रतिषेध्यतुपार० C

^४ व्यापक च शी० D ^५ यथासख्यम्—टि०

^६ प्रयोगश्चैवम्—नात्र तुपारस्पर्शं, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धे । नात्र तुपारस्पर्शं, शीतस्पर्शाभावात् ।

^७ 'च' नास्ति B P E ^८ 'च' नास्ति B ^९ विशिष्टे विप० B

^{१०} अग्न्यभावादिति । B D P H N अग्न्यभावात् E

इति साध्यम् । बह्वपभावादिति हेतु । यत्र कार्यं सद्यपि^१ अदृश्य भवति तत्रापि प्रयोग । दृश्ये तु कार्यं दृश्यानुपलब्धिर्गमिका । ततोऽयमप्यभावसाधन^२ । निष्कम्पायतसलिलपूरिते हृदे हेमन्तोऽक्षितबाष्पोद्गमे विरले सन्ध्यातमसि सति सद्यपि तत्र धूमो न दृश्यते^३ इति कारणानुपलब्ध्या^४ प्रतिषेध्यते । बह्विस्तु यदि तस्याम्भस उपरि प्लवमानो भवेत्^५ प्रज्वलितो, रूपविशेषादेवोपलब्धो भवेत् । अज्वलितस्तु^६ इन्धनमध्यनिविष्टो भवेत् । तत्रापि दहनाधि-करणमिन्धन प्रत्यक्षमिति स्वरूपेण, आधाररूपेण वा दृश्य^७ एव बह्विरिति तत्रास्य^८ प्रयोग^९ इति ॥

व्यापकविरुद्धोपलब्धि व्याख्यानुमाह—प्रतिषेधेत्यादि । पूर्ववद् धर्मादिप्रदर्शनम् । अत्रापि विशिष्टाद् बह्विरिति द्रष्टव्यम् ।

अस्यापि प्रयोगविषयमाह—यत्रेति । कथं तयोरदृश्यत्वम्, बह्वेश्व दृश्यत्वम्, कथं च न शीतस्पर्श एव तुषारस्पर्श इत्याशङ्कान्वितयमपाकुर्वताह—दूरेति । चो हेतो नियमे वा । तयोर्भेदमुपपादयति तुषारेति । शीतमात्रमशीतव्यावृत्तिमात्रम् । तत शीतमात्राऽभावात् । शीतविशेषश्चासौ तुषारस्पर्शश्चेति विग्रह ।

कथं तदभावनिरुचय इत्याह—शीतविशेषस्येति । एष च वास्तवो निवृत्तिक्रम परामशदशाया दक्षितो न तु तत्प्रयोग[53b]कालिक । तथात्वे हि नैकमनुमानमिदं स्यात् । इतीत्यादिनोपसहरति । इतिरेवमर्थे । तस्मादर्थे वा । एतेन यद् यत्र नियतसहोपलम्भ तत्ततो न भिद्यते । यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमा । नियतसहोपलम्भस्तु नीलादिर्ज्ञानेनेत्यादि दक्षितं द्रष्टव्यम् ॥

कारणानुपलब्धि विवरिपुराह—प्रतिषेध्येति ।

ननु द्वयोरपि तुल्यस्वज्ञानजननयोग्यतारूपत्वात् तुल्यदृश्यत्वमिति कथमस्या प्रयोग इत्याशङ्कय विषयमस्या दर्शयितुं यत्रेत्यादिनोपक्रमते ।

ननु मनोमोदकोपयोगमात्रमेतत् न पुनरीदृशो विषयोऽस्ति यत्राग्निरेव दृश्यो न धूम इति कथं पूर्वोक्तातिशय इत्याह—निष्कम्पेति । हृदो जलाधारविशेषः । निर्गतं कम्पश्चलन यस्मात् तया । स चासावायतो महानिति तथा । स चासौ सलिलपूरितश्चेत्येव विग्रहं कार्यं । आपतग्रहणेन हृदस्य महत्त्वाद् बाष्पे भूयस्त्वमत एव धूमस्य ततो भेदेनानुपलक्षणमिति दर्शयति ।

पुन किं विशिष्टे ? हेमन्ते ह्यन्तसज्जके बाले । उच्चिनोऽधिदृष्टश्चामां बाष्पश्चेति

^१ सद्यपि न दृश्य भवति C सद्यपि दृश्य न भवति A. P. H. E. N. ^२ साधक C

^३ दृश्य इति A P H E. N ^४ प्रतिषिध्यते B

^५ भवेज्ज्वलितो रूप० A P H N. भवेज्ज्वलितरूप० E

^६ तु वनमध्य० B

^७ दृश्यमानरूप एव C

^८ तत्रास्या प्रयोग A B C. D. P. H. E. N

^९ 'इति' नाम्नि A. B P H E N

कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नास्य रोमहर्षादिविशेषाः, सन्निहितदहनविशेषत्वादिति ॥४०॥

प्रतिषेधस्य यत् कारणं तस्य यद्विरुद्धं तस्योपलब्धेरुदाहरणम् यथेति । अस्येति घर्मा । रोम्णा हर्षं उद्भेद । स आदिर्येषा दन्तबीणादीना शीतकृतानाम्, ते विशिष्यन्ते तदन्येभ्यो भयभ्रदाविकृतेभ्य इति रोमहर्षादिविशेषा । ते न सन्तीति साध्यम् । दहन एव विशिष्यते^१ तदन्यस्माद्दहनाच्छीतनिवर्तनसामर्थ्येनेति दहनविशेष । कश्चिद् दहन. सन्नपि न शीतनिवर्तनक्षमो यथा प्रदीपः । तादृशनिवृत्तये विशपग्रहणम् । सन्निहितो दहनविशेषो यस्य स तयोक्तः । तस्य भावस्तस्मादिति हेतुः । यत्र शीतस्पर्शः सन्नप्यदृश्यो रोमहर्षादि-^२ विशेषाश्चादृश्याः, तत्रायं प्रयोगः । रोमहर्षादिविशेषस्य दृश्यत्वे दृश्यानुपलब्धि प्रयोक्तव्या । शीतस्पर्शस्य दृश्यत्वे कारणानुपलब्धिः । तस्मादभावसाधनोऽयम् । रूपविशेषाद्धि ब्रूवाद्

तथा तस्योद्गम ऊर्ध्वं गमनं यस्मिन् यस्माद् वा स तथा । कालविशेषेऽप्यस्या प्रयोग इति दर्शयति विरले । सन्ध्याकालाचितं तम सन्ध्यातम तस्मिन् विरले मन्दप्रचारे । कुत्र ? हृदे तथाविधे च तमसि सति । इतिस्तस्माद् । बह्वेरपि तत्रेय गतिर्भविष्यतीत्याह—
बह्विस्त्विति । तु पूर्ववत् । अम्भस इति पष्ठी पुन "पष्ठीतसर्थे" [पाणिनि २-३-३०]—
त्यादिना उपरिशब्दस्यातमर्थप्रत्ययान्तत्वात् । तथाहि ऊर्ध्वं [र्ध्वं]शब्दाद् 'उपर्युपरिष्ठाद्'
[पाणिनि ५-३-३१] इतिरित्प्रत्ययो निपातित । तेनैव सूत्रेणोर्ध्वशब्दस्योपादेशोऽपि ।

प्लवमानोऽवतिष्ठमान । अनेकार्थत्वाद् धातोर्गच्छन्निति वा । स्वरूपेण ज्वालारूपेणाधाररूपेणैवनिविष्टेन । इतिहेतोः । तत्र तस्मिन् स्थानविशेषे । अस्य कारणानुपलम्भस्य ।

तमिस्रायामेव तु रात्रौ निराधारके प्रदेशे कारणानुपलम्भे प्रयोग सुकरस्तत्र बह्वेर्दृश्यत्वाद् धूमस्य सतोऽप्यदृश्यत्वात् । अनेन पुनरेवविधं विषय परित्यज्यान्य विषयमुपपादयता किमित्यात्माऽऽयासित इति न प्रतीम ।

एव तु प्रयोग कार्यं—यत्र यस्य कारण नास्ति न तत्तत्रास्ति । यथा बीजाभावेऽङ्कुर । नास्ति चात्र धूमस्य कारण बह्विरिति ।

एतेन यत्र यत्र विज्ञानस्य कारण विज्ञान नास्ति न तत्र विज्ञानमुपपद्यते । मयोपलशकले । नास्ति च प्राग्भवीय विज्ञान कललावस्थायामिति कारणानुपलब्धिप्रसङ्ग सूचितस्तुल्यन्यायार्थं ॥

कारणविरुद्धोपलब्धि व्याख्यातुमाह प्रतिषेधस्येति । पूर्ववद् धर्म्यादिप्रदर्शनम् । उद्भेदः पुलक इत्यर्थः । दन्तबीणाऽधरोपरिस्थितदन्तपङ्क्तिभ्या सत्वरमभिहन्यमानाभ्या
कटकटकरणम् । आदिसन्धेन शरीरकम्पस्य ग्रहणम् । ^३मुखावीत्यादिग्रहेण हर्षवीररसयोर्ग्रहणम् ।

^१ विशेष्यन्ते B

^२ विशेष्यन्तेऽन्यस्मा० B विशिष्यन्तेऽन्यस्मा० C D

^३ टीकाया नास्ति मुखादीति पाठ—स०

दहनं पश्यति । शीतस्पर्शस्त्वद्दुग्धयो रोमहर्षादिविशेषाश्च । तेषां कारणविरुद्धोपलब्ध्याऽभावं^१
प्रतिपद्यत इति तत्रास्य प्रयोग^२ इति ॥

कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—

न रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषवानयं प्रदेशः, धूमादिति ॥४१॥

प्रतिषेध्यस्य यत् कारण तस्य यद् विरुद्ध तस्य यत् कार्यं तस्योपलब्धिरुदाहर्तव्या—
यथेति । अयं^३ प्रदेश इति धर्मो । योगो युक्तम् । रोमहर्षादिविशेषैर्युक्तं^४ रोमहर्षादि-
विशेषयुक्तम् । तस्य संबंधी^५ पुरुषो^६ रोमहर्षादिविशेषयुक्तपुरुषः । तद्वान् न भवतीति
साध्यम् । धूमादिति हेतुः ।

किं [54a] शीतनिवर्तनाऽभिमोऽप्यस्ति दहनो येन ततो विशिष्यत इत्याह—कश्चिदिति ।
सन्निहितो दहनविशेषो यस्येति विगृह्यन् “सन्निहितश्चासौ दहनविशेषश्चेति” यदन्वयेन व्याख्यात
तदपहस्तयति । तदा हि व्यधिकरणासिद्धो हेतुः स्यादिति ।

नव पुनरस्या प्रयोग इत्याह—यत्रेति ।

ननु शीतस्पर्शरोमहर्षादिविशेषाणामदृश्यत्वे कथं बह्लेदृश्यत्वमित्याह—रूपेति । ह्रियंस्मात् ।
इतिरेवमनन्तरोक्तेन न्यायेन । सत्र विशेषेऽस्य कारणविरुद्धोपलम्भस्य । एष तु प्रयोगोऽभिधा-
नीय —यत्र यत्कारणविरुद्धमस्ति न तत्तत्रास्ति । यथा श्लेष्मविरुद्धे पित्ते न श्लेष्मिको व्याधिः ।
अस्ति च रोमहर्षादिकारणविरुद्धो बह्लिरनेति ।

एतदप्येतन्ताभ्यासाज्जटिति सन्निहितदहनविशेषत्वावगममात्रे रोमहर्षादिविशेषाभाव-
प्रतीत्युदये सत्येकमाचार्येणोक्तम् । धर्मोत्तरेणापि तथा व्याख्यायत इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा
तु विरुद्धोपलम्भ-कारणानुपलम्भसम्भवे द्वे इमे अनुमाने । तथा हि—यत्र बह्लिनं तत्र शीतस्पर्शं
इति विरुद्धोपलम्भजमेकमनुमानम् । यत्र शीतस्पर्शाभावो न तत्र तत्कारणरोमहर्षादीति
कारणानुपलम्भज द्वितीयमिति ॥

प्रतिषेध्यस्येत्यादिना कारणविरुद्धकार्योपलब्धि व्याचष्टे । पूर्ववद् धर्म्यादिप्रदसंनम् ।

रोमहर्षादिविशेषैर्युक्तश्चासौ पुरुषश्चेति कर्मधारय कृत्वा स विद्यते यत्र स तद्वानिति
शान्तभ्रंशे व्याख्यानम् । तच्चावधम् । यतः “कर्मधारयमत्वर्थीयाद् बहुव्रीहिरेव लाभवेन”
इति वचनाद् रोमहर्षादिविशेषयुक्त पुरुषो यत्रैत्येव विनिष्टे प्रदेशेऽवगन्ते किं मत्वर्थीयेनेति
मन्यमानो महावैपाकराणोऽयं धर्मोत्तरः प्राह—योगो युक्तमिति भावे निष्ठा । यद्येव कृष्ण सत्तो

^१ भाव प्रति P H E N भाव प्रति A

^२ तत्रास्या प्रयोग—A B C D P. H E N

^३ अयं देन इति A P H E N

^४ हर्षादिविशेषो C 'रोमहर्षादिविशेषयुक्तम्' नास्ति—B

^५ 'पुरुषो' नास्ति—C

^६ विशेषयुक्त B

१ रोमहर्षादिविशेषस्य प्रत्यक्षत्वे दृश्यानुपलब्धि । कारणस्य शीतस्पर्शस्य प्रत्यक्षत्वे कारणानुपलब्धि । बह्वेस्तु २ प्रत्यक्षत्वे कारणविरुद्धोपलब्धि प्रयोक्तव्या । त्रयाणामप्यदृश्यत्वेऽप्यप्रयोग । तस्मादभावसाधनोऽयम् । ३ तत्र दूरस्थस्य प्रतिपत्तुर्वहनशीतस्पर्शरोमहर्षादिविशेषा अप्रत्यक्षा सन्तोषि, धूमस्तु प्रत्यक्षो यत्र, तत्रैतत् प्रमाणम् । धूमस्तु ४ यादृशस्तद्देशे स्थित शीत निवर्तयितु समर्थस्य बह्वैरनुभाषक स इह प्राह्य । धूममात्रेण ५ तु बह्विमात्रेऽनुमितेपि न शीतस्पर्शनिवृत्ति, नापि ६ रोमहर्षादिविशेषनिवृत्तिरवसातु ७ शक्येति न धूममात्र हेतुरिति द्रष्टव्यमिति ॥

यस्मिन् बल्मीके, लोहित शालिर्यस्मिन् ग्रामे, गौर खरो यस्मिन् रण्य इति बहुव्रीहिणा भवितव्यम् । ततश्च कृष्णसर्पवान् बल्मीको, लोहितशालिमान् ग्राम, गौरखरवदरण्यमिति न स्यात् । साधवश्चामी प्रयोगास्तत्कथमनेनैव व्याख्यातमिति चेत् । नैव दोष । यस्मात् “कर्मधारयमत्वर्थीयाद् बहुव्रीहिर्लघवेन इतीदं वचनं सज्ञाशब्दवर्जयित्वा वेदितव्यम् । सज्ञाशब्दादर्धे कृष्णसर्पलोहितशालि गौरखरशब्दा इति साधून्त योगो युक्तमिति । रोमहर्षादिविशेषयुक्तमिति रोमहर्षादिविशेषप्रयोग इत्यर्थः । तस्य तदयुक्तस्य तदयोगस्य सम्बन्धो । सम्बन्धीत्यनेन सम्बन्धपठ्ठीय समस्यत इति दर्शयति । यतोऽप्य रोमहर्षादिविशेषप्रयोग स्वात्मना पुरुष व्यवच्छिनत्ति । ततो व्यवच्छेदक सन्पुरुष स्वसम्बन्धिनमुपपादयति ।

वदाऽप्य प्रयोगो द्रष्टव्य इत्याह—त्रयाणिमिति बह्विशीतस्पर्शरोमहर्षादिविशेषाणाम् । अपिरवधारणे । कस्मादेवमित्याह—रोमहर्षादिविशेषस्येत्यादि । हिशब्दार्थंश्चात्रार्थाद् द्रष्टव्य । यत एवं तस्मात् । [54b] अयमित्ययमपीति द्रष्टव्यम् ।

वच पुनस्त्रयाणामप्रत्यक्षत्वं धूमस्य तु प्रत्यक्षत्वमित्याह—तत्रेति वाक्योपक्षेपे । विद्यमाना अप्यप्रत्यक्षा यद्यभविष्यन्, नियतमुपाल्प्यन्तेति सम्भावनामतिवृत्ता । दूरस्थस्येति हेतुभावेन विशेषणम् । ततोऽयमर्थः—दूरस्थत्वात् प्रतिपत्तुस्त ततोऽप्यप्रत्यक्षा इति ।

तत्र स्थाने । एतत् कारणविरुद्धकार्यरूप साधन प्रमाणमित्यनुमानाख्यप्रमाणजनकत्वात् । अदूरस्थत्वे तु प्रतिपत्तु प्राकारादिव्यवहितोद्देश्य प्रयोगो द्रष्टव्य । धूमशब्देन विशिष्टो धूमो विवक्षित इति दर्शयति—धूमस्त्विति । तुशब्दो विशयार्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेण द्रव्यप्राह—धूममात्रेणेति । तु पूर्वस्माद् वैधर्म्यमाह । इति ह्येति । द्वितीय इतिरेकमर्थः ।

१ रोमहर्षविशेष DB

२ बह्वे प्रत्य० CD

३ यत्र A

४ यादृशस्तस्मिन्देशे A C P H E N

५ 'तु' नास्ति—A

६ हर्षादिनिवृत्ति DB

७ शक्यत इति C शक्येति धूम० A शक्येते न धूम० H

यद्येक प्रतिषेधहेतुवक्त कथमेकादशाऽभावहेतव इत्याह—

इमे सर्वे कार्यानुपलब्ध्यादयो दशानुपलब्धिप्रयोगाः स्वभावानुपलब्धौ
संग्रहमुपयान्ति ॥४२॥

‘इमे सर्वे इत्यादि । इमेऽनुपलब्धिप्रयोगाः । इदमानन्तरप्रकान्ता’ निर्दिष्टा ।
तत्र कियतामपि ग्रहणे प्रसक्त आह—कार्यानुपलब्ध्यादय इति । कार्यानुपलब्ध्यादीनामपि
त्रयाणां चतुर्णां वा ग्रहणे प्रसक्त आह—दशेति । ‘तत्र दशानामप्युदाहृतमात्राणां ग्रहण-
प्रसङ्गे’ सत्याह—सर्वे इति ।

एतदुक्तं भवति—अप्रयुक्ता^६ अपि प्रयुक्तोदाहरणसदृशाश्च सर्वे एवेति । दशग्रहण-
मन्तरेण सर्वग्रहणे क्रियमाणे प्रयुक्तोदाहरणकात्स्न्यं^७ गम्येत । दशग्रहणात्^८ ‘तुदाहरण-
कात्स्न्येऽवगते सर्वग्रहणमतिरिच्यमानमुदाहृतसदृशकात्स्न्यावगतये’^९ जायते ।

प्रयोग पुनरीदृशो वाच्य—यत्र यत्कारणविरुद्धकार्यमस्ति तत्र तन्नास्ति । यथा
रुदितविशप सति न स्मितविगप । रोमहर्षादिविशपयुक्तपुरुषवत्त्वकारणशीतस्पर्शविरुद्ध-
बह्निकार्यञ्चात्र धूम इति ।

एतदप्यत्यन्ताभ्यासाज्जटिति धूमदर्शनेन रोमहर्षादियुक्तपुरुषवत्त्वाभावप्रतीत्युदये सति
कारणविरुद्धकार्योपलब्धिजमेकमनुमानमुक्तमाचार्येणति द्रष्टव्यम् । अथवा तु कार्यहेतु विरुद्धो-
पलम्भ-कारणानुपलम्भसम्भवानि शीघ्रमून्यनुमानानि । तथा हि— तदेव परिपाटि—यत्र
धूमस्तत्राग्निरिति कायहेतुजमेकमनुमानम् । यत्र बह्निर्न तत्र शीतस्पर्श इति विरुद्धोपलम्भज
द्वितीयम् । यत्र शीतस्पर्शाभावो न तत्र तत्कार्यरोमहर्षादिविशपयुक्तपुरुषभाव इति कारणानु-
पलम्भज तृतीयमिति ।

एते च प्रकारा अनुपलब्धेरपलक्षणं वदितव्याः । अयासामपि विधानसम्भवात् ।
तथाहि व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धिरप्यस्ति—यथा नात्र तुषारस्पर्शो धूमादिति । कार्यविरुद्ध-
कार्योपलब्धिरप्यस्ति । यथा—नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति धूमादिति ।
व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धिरप्यस्ति—यथा नाय नित्यं कदाचित्त्वायंकारित्वादिति । प्रतिषेध्यस्य
नित्यत्वस्य व्यापक निरतिशयत्वम् । तस्य विरुद्ध सातिशयत्वम् । तेन व्याप्त कदाचित्त्वायं
कारित्वमिति । आसाञ्च यथास्व यथायोग प्रयोगा स्वदमूह्याः ।

१ ‘इमे सर्वे इत्यादि’ नास्ति—H. N. इम इत्यादि A B D E P.

२ ० न्तरप्रयोगान्ता H E ०न्तरप्रयोजनान्ति ० A.

३ प्रसक्ते सत्या P H E N प्रसक्ते-वाह A

४ ‘तत्र नास्ति—A B P H E. N.

५ ०ङ्ग आह—B

६ भवति । प्रयुक्ता C ७ गम्यते ABCDPHEN

८ दशग्रहणोदाहरण ० B

९ ० दाहना ० C

१० ० दाहनागतये C

१ जानम् E

ते स्वभावानुपलब्धौ सग्रह^१ तादात्म्येन गच्छन्ति । स्वभावानुपलब्धिस्वभावा^२ इत्यर्थं ॥

ननु च स्वभावानुपलब्धिप्रयोगाद् भिद्यन्ते कार्यानुपलब्ध्यादय । तत्^३ कथमन्तर्भवन्ति ? इत्याह—

पारम्पर्येणार्थान्तरविधिप्रतिषेधाभ्यां प्रयोगभेदेपि ॥४३॥

प्रयोगभेदेपि—प्रयोगस्य शब्दव्यापारस्य भेदेपि अन्तर्भवन्ति । कथं प्रयोगभेद इत्याह—अर्थान्तरविधीति^४ । “प्रतिषेध्यादर्थादर्थान्तरस्य विधिरुपलब्धि स्वभावविरुद्धाद्युपलब्धिप्रयोगेषु । प्रतिषेध कार्यानुपलब्ध्यादियु प्रयोगेषु । अर्थान्तरविधिना, अर्थान्तर-

केचित्तु नेहाप्रतिबद्धसामर्थ्यानि बह्विकारणानि सन्ति, तुपारस्पर्शादिति कार्यविरुद्धव्याप्तौपलब्धिमिच्छन्ति । नात्र धूमस्तुपारस्पर्शादिति कारणविरुद्धव्याप्तौपलब्धिगपीति ॥

सा च प्रयोगभेदादेकादश प्रकारेति यदुक्तं तदसहमानस्योदयति यदीति । अत्र द्वौ वस्तुसाधनावेक प्रतिषेधहेतुरित्यनेनैक^५ प्रतिषेधहेतुरुक्त इति चोदयितुराशयः । कार्येत्यादिना दशग्रहणस्य तात्पर्यार्थं व्याचष्ट । अपिशब्द शङ्कायाम् । सर्वग्रहणस्यापि तात्पर्यार्थमाह—तत्रेति वाक्योपयासे । अपि पूर्ववत् । उदाहृत एवोदाहृतमात्राणि तेषाम् । अनेन द्रव्यकात्स्न्यवृत्त सर्वशब्दो गृहीत इति दशितम् ।

तर्हि [55a] सर्वग्रहणमेवास्तु किं दशग्रहणेनेत्याह—दशेति । प्रयुक्तोदाहरणकारस्यैव मन्तेति लोके ‘सर्वे पदानु(त)योऽत्र योद्धार इत्यादौ सर्वशब्दस्योपदशितकात्स्न्यवृत्तस्य दर्शनादुक्तम् । यद्येव दशग्रहणस्यैव किं न स्यादित्याह—दशग्रहणादिति । तुदंशग्रहणरहितपक्षाद् वैधर्म्यमाह । अतिरिच्यमानमधिकीभवद् गतार्थं सदिति यावत् उपदेशिनतुल्यावन्नोधाय सम्पद्यते ।

स्यादेतत्—इमे सर्वे दशानुपलब्धिप्रयोगा इत्येतावतैव कियता ग्रहणप्रसङ्गो निराकृत एवेति कथं कार्यानुपलब्ध्यादिग्रहणमाचार्यस्य नानिरिच्यते, कथं च धर्मोत्तरस्यैवा तात्पर्यार्थव्याख्या—तत्किंयतामपि प्रसक्त आहेत्यपर्यालोचितव्याख्यानं भवतीति चेत् । नैप दोषः । तथाहि—प्राक्तनैकादशग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वेनाग्येषामपि व्यापकविरुद्धव्याप्तौपलब्ध्यादिप्रयोगाणामभिमतत्वादाद्यान् कार्यानुपलब्ध्यादिप्रयोगान्विहाय दशसख्यापूरणं कृतं भवत्येवेति तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं कार्यानुपलब्ध्यादिग्रहणं कृतमाचार्येण । धर्मोत्तरेणाऽपि तथा व्याख्यातमिति । न तर्हि दशग्रहणं कर्तव्यमिति चेत् । न । अस्योपलक्षणार्थत्वाददोष एव ।

^१ तत्स्वाभाव्येन—टि०

^२ स्वभावा आत्मोत्पादका । भावध्वनिरुत्पादकपर्याय—टि०

^३ ०मन्तर्भाव इत्याह—C

^४ विधीत्यादि P H E N

^५ प्रतिषेध्यादर्थान्तरस्य B

प्रतिषेधेन च प्रयोगा भिद्यन्ते । यदि प्रयोगान्तरेष्वर्थान्तरविधिप्रतिषेधो कथं तर्हि
अन्तर्भवन्ति ? इत्याह—पारम्पर्येणेति प्रणालिकथेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—न साक्षादेते प्रयोगा दृश्यानुपलब्धिभेदघति, दृश्यानुपलब्ध्यव्य-
भिचारिणं त्वर्थान्तरस्य विधि निषेधं वाऽभिदधति । ततः प्रणालिकथामीयां स्वभावानुपलब्धौ
सप्रहो न साक्षादिति ॥

यदि प्रयोगभेदादेय^२ भेदः; परार्थानुमाने वक्तव्य एवः । शब्दभेदो हि प्रयोगभेदः ।
शब्दश्च^३ परार्थानुमानमित्याशङ्क्याह—

प्रयोगदर्शनाभ्यासात् स्वयमप्येवं व्यवच्छेदप्रतीतिर्भवतीति^१ स्वार्थेऽप्यनुमा-
नेऽस्याः प्रयोगनिर्देशः ॥४४॥

प्रयोगदर्शनेत्यादि । प्रयोगाणां शास्त्रपरिपठितानां दर्शनमुपलम्भः । तस्याभ्यास-
पुनः पुनरावर्तनम् । तस्मान्निमित्तात् । स्वयमपीति प्रतिपत्तुरात्मनोऽपि । एवम् इत्य-
नन्तरोक्तेन क्रमेण । व्यवच्छेदस्य प्रतिषेधस्य प्रतीतिर्भवतीति^४ इतिशब्दस्तस्मादर्थे ।

कथं संग्रहमन्तर्भाव गच्छन्तीत्याह—तादात्म्येनेति । तस्या स्वभावानुपलब्धेरान्तरात्मा
तदात्मा तस्य भावस्तेन स्वभावानुपलब्धित्वेन । अनुपलब्धिस्वभावा इत्यर्थं—इतीदं स्पष्टी-
करणमपि स्वभावानुपलब्धिस्मात्कत्वेन तत्स्वभावा इति द्रष्टव्यम् ॥

“.....रेव किं न शब्दास्या यत् इति चेत् न—पारम्पर्यग्रहणव्याघातप्रसङ्गात्, न साक्षादेत
इत्यादिवक्ष्यमाणधर्मोत्तरीयव्याख्यानव्याघातप्रसङ्गाच्चेति । शब्दस्य व्यापारोऽभिधालक्षण-
तस्य भेदे मिथ्यमानत्वेऽपि । स्वभावविद्वदादीत्यादिग्रहणेन कारणविद्वदादीनां ग्रहणम् ।
कार्यानुपलब्ध्यादीत्यादिग्रहणेन व्यापकानुपलब्ध्यादीनां ग्रहणम् । अर्थान्तरविधिप्रतिषेधा-
भ्यामिति मूले करणतृतीयादिवचनान्तमेतदिति दर्शयन्नाह—अर्थान्तरेति । अस्तुत्यवस्तव
समुच्चिनोति । भिद्यन्ते नानारूपा भवन्ति । प्रयोगान्तरोष्वत्यन्तराब्दोऽप्यवचन
स्वभावानुपलब्ध्यपेक्षया । परम्परा परिपाटि । संव पारम्पर्यमिति स्वार्थिक प्रत्यय ।
एतदेव स्पष्टयति—प्रणालिकथेति ।

ननु यद्यमीया दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भावस्तदा साक्षात्तदभिधानम् तथात्वे च कथं पारम्प-
र्येणेत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवति । यदि नाभिदधाति तदा—न साक्षादिति न वक्तव्यम् ।

^१ वयमन्तर्भं० C ^२ भेदेन भेद APHEN प्रयोगभेदादेव भेद. BC

^३ शब्दस्तु परा० B C ^४ प्रतीतिरिति स्वार्थानुमानेऽप्यस्या प्रभेदनिर्देश—C

^५ शास्त्रपरिपठितानाम् A P. H. E. N शास्त्रपरिपठितानाम् B. शास्त्रग्रहितानां—
पाठान्तरम्—टि०

^६ प्रयोगदर्शनाभ्यासक्रमेण—टि०

^७ भवति इति० C. B.

^८ अस्पष्टम्—न०

ननु च कार्यानुपलब्ध्यादियु कारणादीनामदृश्यानामेव ^१निषेध, दृश्यनिषेधे स्वभावा-
^२नुपलब्धिप्रयोगप्रसंगात् । तथा च सति^३ न तेषां^४ दृश्यानुपलब्धेर्निषेध । तत् कथ-
 मेधा प्रयोगाणा दृश्यानुपलब्धावन्तर्भाव इत्याह—

सर्वत्र ^५चास्यामभावव्यवहारसाधन्यामनुपलब्धौ येषां स्वभावविरुद्धादीनामुप-
 लब्ध्या कारणादीनामनुपलब्ध्या च प्रतिषेध उक्तस्तेषामुपलब्धिलक्षणप्राप्ता-
 नामेवोपलब्धिरनुपलब्धिश्च वेदितव्या ॥४५॥

^६सर्वत्र चेत्यादि । अभावश्च 'तद्व्यवहारश्च अभावव्यवहारो । स्वभावानुप-
 लब्धावभावव्यवहार साध्य । शिष्टेष्वभाव । तयो साधन्यामनुपलब्धी । सर्वत्र चेति
 चशब्दो हिशब्दस्यार्थे । यस्मात् सर्वत्रानुपलब्धी^७ श्रेया प्रतिषेध उक्तस्तेषामुपलब्धिलक्षण-
 प्राप्तानां ^{१०}दृश्यानामेव ^{११}प्रतिषेधस्तस्माद् दृश्यानुपलब्धावन्तर्भाव ।

फुत एतद् दृश्यानामेवेत्याह—स्वभावेत्यादि । अत्रापि चकारो हेत्वर्थ । यस्मात्
 स्वभावविरुद्ध आदिर्येषा तेषामुपलब्ध्या, कारणमादिर्येषा तेषामनुपलब्ध्या प्रतिषेध उक्तस्तस्माद्
 दृश्यानामेव प्रतिषेध इत्यर्थ ।

यदि नाम स्वभावविरुद्धानुपलब्ध्या कारणाद्यनुपलब्ध्या^{१२} च प्रतिषेध उक्तस्तथापि
 कथ दृश्यानामेव प्रतिषेध इत्याह—उपलब्धिरित्यादि । अत्रापि चकारो हेत्वर्थ । यस्माद्
 ये विरोधिन, व्याप्यव्यापकभूता, कार्यकारणभूताश्च ज्ञातास्तेषामवश्यमेवोपलब्धि, उपलब्धि-
 पूर्वा चानुपलब्धिर्वेदितव्या ^{१३}ज्ञातव्या । उपलब्ध्यनुपलब्धी च द्वे येषा स्तस्ते दृश्या एव ।
 तस्मात् स्वभावविरुद्धानुपलब्ध्या कारणाद्यनुपलब्ध्या चोपलब्ध्यनुपलब्धिमतता विरुद्धादीना
 प्रतिषेध क्रियमाणो दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यः ।

केचित्पुनरेव व्याचक्षते—स्वयमित्यादिना ग्रन्थन वार्तिककृतेदमुक्तम्—स्वभावादीनामनुप-
 लब्ध्या विरुद्धादीनाञ्चोपलब्ध्या यथायोगमभाव तद्व्यवहार च प्रयोगनिरपेक्ष एव प्रतिपत्ता
 प्रत्यति । न केवल प्रयोगान्यासात् प्रतिपत्तिसमय एव प्रयोगमुच्चारयति । न तु ततोऽ
 पूर्वमवगच्छतीतरथा प्रतिनियतशब्दोच्चारण न भवेदिति । अनेनोपायनेति चोपाय इहोपाय-
 स्तथाशब्दोच्चारणक्रमस्तेनति वर्णयन्ति । एतेन चानुपलब्धिप्रयोगसमर्भनन्यायेन ।

^१ ०मेव प्रतिषेध A P H E N ^२ ०नुपलम्भप्र० A B P H E N

^३ अदृश्याना निषेधे सति—टि०

^४ कारणादीनाम्—टि०

^५ चास्यामभावभावव्यव० E

^६ विरुद्धानामुप० C

^७ 'सर्वत्र चेत्यादि' नास्ति H N

^८ अभावश्च तस्य च व्यवहारोऽभावव्य० A P H E

^९ लब्धौ सत्या—B H L

^{१०} दृश्यमानानामेव B

^{११} मेव च प्रति० A P H E N

^{१२} कारणांनुपलब्ध्या—C.

^{१३} 'ज्ञातव्या' नास्ति A B P H E N

बहुषु चोद्येषु प्रकान्तेषु परिहारसमुच्चयार्थश्चकारो हेत्वर्थो भवति । यस्मादिव चेद
च समाधानमस्ति तस्मात् तत्तच्चोद्यमपुस्तमिति चकारार्थं ॥

कस्मात् पुन प्रतिषेध्यानां विरुद्धादीनामुपलब्धनुपलब्धी वेदितव्ये इत्याह—

अन्येषां विरोधकार्यकारणभावाभावासिद्धेः ॥४६॥

अन्येषामिति । उपलब्धनुपलब्धिभ्रमद्वयोऽन्येऽनुपलब्ध्या एव ये तेषां विरोधश्च
कायकारणभावश्च केनचित्सहाभावश्च व्याप्यस्य^१ व्यापकस्याभावे^२ न सिध्यति यस्मात् ततो
विरोध^३ कार्यकारणभावाभावासिद्ध कारणाद् उपलब्धनुपलब्धिमन्त एव विरुद्धादयो
नियेष्या । उभयवन्तश्च वृश्या एव । तस्माद् दृश्यानामेव प्रतिषेध ।

तदयमथ । विरोधश्च^४ कार्यकारणभावश्च व्यापकाभावे व्याप्याभावश्च वृश्यानु-
पलब्धेरेवेति । ^५ एकसनिधानपराभावप्रतीती ज्ञातो विरोध । कारणाभिमतभावे च
कार्याभिमतभावप्रत्ययेऽवसित^६ कार्यकारणभाव । व्यापकाभिमतभावे च ^७ व्याप्याभि-

अन्य पुन रन्यथा व्यवस्थिता — स्वयमपीत्यादिक नाविभूतप्रयोगमधिकृत्योक्तम्, किन्त्वन्त-
र्जलाकारप्रवृत्त स्वप्रतिपत्तिकालभा[56a]विनमिति ।

अन च साध्वसाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति ।

स्यादेतत्—यथा प्रयोगभद स्वार्थानुमान कथ्यते तथा च न किञ्चिद् वाच्य परार्थानु-
माने स्यादित्याशङ्कनाह—यत्पुनरिति । परप्रतिपत्तावेव, न तु स्वप्रतिपत्तावपीत्यवधारणार्थं ॥

सम्प्रति दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भाव सर्वानुपलब्धीनामसहमान आह—ननु चेति । तथा
च सति कारणादीनामदृश्याना निषघप्रकारे सति ।

शिष्टेषु परिशिष्टेषु अभाव इत्यभावोपीति द्रष्टव्यम् । न त्वभाव एव, व्यवहारस्यापि
साधनात् ।

कारणा[द्य]नुपलब्ध्या च करणभूतया । कार्यकारणभावादिग्रहणकाले योपलब्धिरनु-
पलब्धिश्च पूर्वमासीत् तद्वता प्रतिषेध क्रियमाणो दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यो ज्ञातव्य । यथा
अथविरोधादिग्रहणकालेऽव्यवभाविनी दृश्यानुपलब्धिस्तथाऽन्तरमेव धर्मोत्तरेण प्रसाधयिष्यते ।

ननु च कारणादीना चेत्यनेन प्र(च)कारेणावश्य समुच्चयार्थेन भाव्यम्, तत्कथ हेत्वर्थे
व्याख्यायत इत्याशङ्क्य पुन बुद्धिस्य स्पष्टयन्नाह—बहुष्विति ।

एवमन्यते—समुच्चयार्थे वर्तमान एवाय हेत्वर्थे वर्तते । न त्वेव समुच्चयार्थं
निराक्रियते, हेतूना परस्परसमुच्चयस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा स न हेत्वर्थो भवति । इतिरेव
चकारस्यार्थं प्रयोजनम् ॥

^१ कारणभावासिद्ध E ^२ कारणभावासिद्धि B P H

^३ व्याप्यस्यति व्याप्यरूपाणामिति व्याख्ययम् । बहुस्थानेषु पाठोऽपि न—टि०

^४ व्यापकाभावे C ^५ विरोधकार्यं A B P E H N

^६ विरोध कार्यं A. P H E ^७ सनिधाने परा० C

^८ अवसितवार्थं P H. A B ^९ व्याप्याभावे A B D P H E N

बहुषु चोद्येषु प्रकान्तेषु परिहारसमुच्चयार्थंश्चकारो हेत्वर्थो भवति । यस्माद्विद चेदं च समापानमस्ति तस्मात् तत्तच्चोद्यमयुक्तमिति चकारार्थं ॥

कस्मात् पुन प्रतिषेध्यानां विरुद्धादीनामुपलब्ध्यनुपलब्धी वेदित्त्ये इत्याह—

अन्येषां विरोधकार्यकारणभावाभावासिद्धेः ॥४६॥

अन्येषामिति । उपलब्ध्यनुपलब्धिमद्भूचोऽन्येऽनुपलब्ध्या एव ये तेषां विरोधश्च कायकारणभावश्च केनचित्सहाभावश्च व्याप्यस्य^१ व्यापकस्याभावे^२ न सिध्यति यस्मात् ततो विरोध^३कार्यकारणभावाभावासिद्धे कारणाद् उपलब्ध्यनुपलब्धिमन्त एव विरुद्धादयो निषेध्या । उभयवन्तश्च दृश्या एव । तस्माद् दृश्यानामेव प्रतिषेध ।

तदयमर्थः । विरोधश्च^४ कार्यकारणभावश्च व्यापकाभावे व्याप्याभावश्च दृश्यानुपलब्धेरेवेति । 'एकसनिधावपराभावप्रतीती' ज्ञातो विरोधः । कारणाभिमतभावे च कार्याभिमतभावप्रत्ययेऽवसित^५ कार्यकारणभावः । व्यापकाभिमतभावे च 'व्याप्याभि-

अन्ये पुनरन्यथा व्यवस्थिता—स्वयमपीत्यादिक नाविभूतप्रयोगमधिहृत्योक्तम्, कित्त्वन्तर्जल्पाकारप्रवृत्त स्वप्रतिपत्तिकालभा[56a]विनमिति ।

अत्र च साध्वसाधु वा व्याख्यान साधुभिरेव ज्ञातव्यमिति ।

स्यादेतत्—यथा प्रयोगभद स्वार्थानुमाने कथ्यते तथा च न किञ्चिद् वाच्य परार्थानुमाने स्यादित्याशङ्क्याह—यत्पुनरिति । परप्रतिपत्तावेव, न तु स्वप्रतिपत्तावपीत्यवधारणार्थं ॥

सम्प्रति दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भाव सर्वानुपलब्धीनामसहमान आह—मनु चेति । तथा च सति कारणादीनामदृश्याना निषधप्रकारे सति ।

शिष्टेषु परिशिष्टेषु अभाव इत्यभावोपीति द्रष्टव्यम् । न त्वभाव एव, व्यवहारस्यापि साधनात् ।

कारणा[द्य]नुपलब्ध्या च करणभूतया । कार्यकारणभावादिग्रहणकाले योपलब्धिरनुपलब्धिश्च पूर्वमासीत् तद्वता प्रतिषेध क्रियमाणो दृश्यानामेव कृतो द्रष्टव्यो ज्ञातव्यः । यथा अर्थविरोधादिग्रहणकालेऽवश्यमाविनी दृश्यानुपलब्धिस्तथाऽनन्तरमेव धर्मोत्तरेण प्रसाधयिष्यते ।

ननु च कारणादीनां चेत्यनेन प्र(च)कारेणावश्य समुच्चयार्थेन भाव्यम्, तत्कथं हेत्वर्थं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य पूर्व बुद्धिस्थं स्पष्टयन्नाह—बहुष्विति ।

एवमन्यते—समुच्चयार्थं वर्तमान एवाय हेत्वर्थे वर्तते । न त्वेव समुच्चयार्थो निराक्रियते, हेतूनां परस्परसमुच्चयस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा स न हेत्वर्थो भवति । इतिरेव चकारस्यार्थं प्रयोजनम् ॥

१ ०कारणभावासिद्धे E ०कारणभावासिद्धि B P H

२ व्याप्यस्येति व्याप्यरूपाणामिति व्याख्येयम् । बहुस्थानेषु पाठोऽपि न—टि०

३ व्यापकाभावे C. * विरोधिकार्यं० A B P E H N

४ विरोध कार्यं० A, P H E ५ ०सनिधाने परा० C

५ ०वसितवार्थं० P H A B ६ व्याप्याभावे A B D P, H E N

प्रतीतिः निश्चिते निश्चितो व्याप्यव्यापकभावः । तत्र^१ व्याप्यव्यापकभावप्रतीतिनिमित्तमभावः प्रतिपत्स्यः । इह गृहीते बुधाभावे हि निशाचारवाभावप्रतीतो^२ प्रतीतो व्याप्यव्यापकभावः । अभावप्रतिपत्तिश्च सर्वत्र बुद्धानुपलम्भेरेव । तस्माद्बिरोधम्, कार्यकारणभावम्, व्याप्यव्यापकभावं च स्मरता विरोध-कार्यकारणभाव-व्याप्यव्यापकभावविषयाभावप्रतिपत्ति^३ निश्चयनं बुद्धानुपलम्भ्यः स्मर्तव्यम् । बुद्धानुपलम्भस्मरणे विरोधादीनामस्मरणम् । तथा च तस्मिन् विद्वद्भाविप्रतिपत्तिप्रयोगाभ्यामितराभावप्रतीतिर इत्यात् । विरोधादिप्रवृत्तकालभाविन्यां च बुद्धानुपलम्भ्यावच्छेदस्मर्तव्यत्वात् तत् एवाभावप्रतीतिः ।

तत्र यद्यपि संप्रतिपत्ति^४ मारित बुद्धानुपलम्भ्यविरोधादिप्रवृत्तकाले त्वासीत् । या बुद्धानुपलम्भ्यः संप्रति स्मर्तव्यत्वात् संबाभावप्रतिपत्तिनिश्चयनम् । ततः संप्रति मारित^५ बुद्धानुपलम्भ्यविरत्यभावसाधनत्वेन बुद्धानुपलम्भ्यप्रयोगाद् भिद्यन्ते कार्यानुपलम्भ्यादिप्रयोगाः ।

विद्वत्संश्लेषेण प्रतियोग्यस्य विषय इत्याहम् । आदितांशेन विद्वत्कार्यादीनां प्रवृत्तम् । येनानेकदोषलक्षितेभ्योऽन्येऽनुपलम्भ्या एव । अदाविन्वयविद्वज्ज्ञाना एव । व्यापकस्याभावेऽभावश्च व्याप्यस्य न सिद्धयति यस्मात् ।

अयमाशयः—यदि पूर्वं व्यापकविभिनस्यभावे व्याप्याविभिनताभावो निश्चितो भवेत् तदा व्याप्यव्यापकभावः सिद्धयेत्, तदा च व्यापकानुपलम्भ्यगमिषा स्यात्, नान्यदेति ।

अयमत्र प्रकरणार्थः—प्रवृत्तेन भवतो यद्भावे यस्याभावस्तस्य विरोधगनिर्घत्स्वभावश्च येनोपलम्भते तेन सह कार्यकारणभावोऽपि पञ्चप्रत्यक्षानुपलम्भममधिगम्य, व्याप्यव्यापकभावोऽपि प्रत्यक्षानुपलम्भभावमेव इति कथमदुस्यस्य सिद्ध्यन्तीति ।

ननु भवन्तु तेऽन्यत्र दुस्या, तत्र तावददुस्या एव वक्तव्या । दुस्यत्वे बुद्धानुपलम्भ-प्रयोगात् । तत्कथं दुद्धानुपलम्भ्यावितरासामनुपलम्भीनामन्तर्भाव इत्यादादुप यथा तत्रान्तर्भावस्तथा दर्शयितुमाह—तदिति । यस्मादुस्यत्र दुस्यत्वेऽपि विद्वदादीनां दुद्धानुपलम्भेऽन्तर्भावो न घटते, स चाचार्येणोक्तस्तत्स्मरणमर्थः—सर्वत्र चेत्यादेर्वावयस्य तात्पर्यार्थं । कथं बुद्धानुपलम्भेऽपि तदुस्यमर्थं तावत्प्रसाधयति—एकेति ।

कार्यकारणभावे का वास्तव्याह—कारणेति ।

यद्येव व्याप्यव्यापकभावस्य वा गनिरित्याह—व्यापकेति ।

ननु च व्याप्यव्यापकभावनिरश्चये तयोरेकत्वात् विमभावनिरश्चयेनेत्याह—तत्र व्याप्यव्यापकभावनिरश्चये कर्तुं[56b]व्ये । कथमभावप्रतीतिव्याप्यव्यापकभावप्रतीतेनिमित्त-सिद्ध्याह—इहेति ।

^१ तत्—C.

^२ भावप्रतीतो व्या० B

^३ देशकालस्वभावविक्रष्ट्याः पिशाचादवस्तोया पिशाचादीनां विरोधश्च केनचिदग्निना सह न सिध्यतीति सम्बन्धः । तथा कार्यकारणभावश्च पिशाचादीनां केनचिद्भूमेन साधं न सिध्यति । टि० ।

^४ संप्रति नास्ति—A. P. H. E. N.

^५ दुस्योपलम्भ्य० A. B. P. H. E. N.

विरुद्धविधिना, कारणादिनिषेधेन च यतो दृश्यानुपलब्धिराक्षिप्ता ततो दृश्यानुपलब्धेरेव^१ कालान्तरवृत्तायाः स्मृतिविषयभूताया अभावप्रतिपत्तिः । अमीषां च प्रयोगाणां दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भावः । तदनेन सर्वेण दृश्यानुपलब्ध्यावन्तर्भावो दशानामनुपलब्धिप्रयोगाणां पारम्पर्येण दर्शित इति वेदितव्यम् ॥

आस्ता सर्वत्र विरोधादावभावप्रतीतिः, दृश्यानुपलब्धिस्तु क्वोपयुज्यत इत्याह—
अभावेति । चो हेतौ ।

ननु यदि नाम विरोधादिग्रहणकाले दृश्यानुपलब्धिरासीत्, तथापि न सा विरुद्धोपलब्धि-व्यापकानुपलब्ध्यादिप्रयोगविषये सम्प्रत्यनुवर्तते । तत्र च विरुद्धोपलब्ध्यादीनां तत्रान्तर्भाव इत्याह—तस्मादिति । यतोऽभावप्रतीतिमन्तरेण न विरोधादिसिद्धिः, अभावसिद्धिश्च दृश्यानुपलब्धेस्तस्माद् हेतोर्विरोधादिक स्मरतेति विरुद्धोपलब्ध्यापकानुपलब्धादिप्रयोगकाल इति द्रष्टव्यम् । तदस्मरणे हि यतो विरुद्धादिरिहास्ति, यतोऽप्यव्यापनादिर्नास्ति, तस्मात्तत्रास्तीत्यस्या प्रतीतेरयोगात्—इत्यपि द्रष्टव्यम् । स्मरतेति च तदानीं विरोधादेर्ग्रहणाद् गृहीतस्यैव विकल्पनादुक्तम् । कुत पुनरवश्यस्मर्तव्या सत्याह—दृश्येति ।

अथ स्यात्—प्रावर्तनी दृश्यानुपलब्धि सदा स्मर्यताम्, तथापि कथमसौ विवक्षिताभाव-सिद्धावुपयोग भजते, येनात्मनीतरा अनुपलब्धी(ब्धी)रन्तर्भावयतीत्याह—विरोधेति । चो यस्मात्तस्या नियतस्मरणाया सत्याम् ।

ननु विरुद्धोपलब्धिकारणाद्यनुपलब्धिप्रयोगविषये सा नास्ति तत्कथमविद्यमाना संवाभावप्रतीतेर्निबन्धनमित्याह—तत्रेति वाच्यीक्यासे । सम्प्रतीदानीं स्मर्यमाणो संवाभावप्रतीतेर्निबन्धन विरुद्धाद्यभावज्ञानस्य कारणम् ।

कथं तर्हि दृश्यानुपलब्धेर्विरुद्धोपलब्ध्यादीनां भेद इत्याह—तत इति । ततो विरोधादि-ग्रहणकालप्रवृत्ताया दृश्यानुपलब्धे स्मर्यमाणत्वात्, सम्प्रति सा नास्ति । इतिस्तस्माद-त्राभाव साध्यते तेनाभावसाधनत्वेन ततो भिद्यन्ते विरुद्धोपलब्ध्यादिप्रयोगाः ।

विरुद्धविधिनेत्यादिनोक्तमर्थमुपसहरति । विरुद्धविधिनेत्युपलक्षणम् । विरुद्धकार्यादिविधिनाऽपि दृश्यानुपलब्धाक्षेपात् । अन्यथा तासां तत्रान्तर्भावो न स्यात् ।

ननु स्वातन्त्र्येण त्वया तस्या एव प्राक्प्रवृत्ताया अभावनिश्चयो दर्शितस्तत्र चानुपलब्धीनामन्तर्भावः, न त्वाचार्यस्यायमभिप्रेत इत्यादि शङ्काचार्यस्यैवायमभिप्रेतोऽर्थः इति दर्शयन्नाह—तदनेनेति । अनेन इमे सर्वे इत्यादिना व्यापकभावासिद्धेरित्यन्तेन ।

यदि साक्षात्तस्यामन्तर्भावस्तदा दृश्यानुपलब्धिः स्यात्, न विरुद्धोपलब्ध्यादिभेद इत्याह—पारम्पर्येणेति । विरुद्धादिप्रयोगकाले न साऽस्ति केवल प्राक्प्रवृत्ता सा स्मर्यते इति ।

अयमत्र प्रकारार्थः—दृश्यानुपलब्ध्यावकत्वव्यत्वेन दशानामनुपलब्धीनां तत्रान्तर्भावः, विरुद्धाद्यभावनप्रतीतावनुपयोगश्चेति ।

केचित्पुनरत्रैव ब्रुवते—इहैकज्ञानसर्वागिवस्त्वन्तरोपलम्भोऽनुपलम्भः । न च शीतस्य

उक्ता दृश्यानुपलब्धिरभावे, अभावव्यवहारे च साध्ये प्रमाणम् । अदृश्यानुपलब्धिस्तु^१
किंस्वभावा, किंव्यापारा^२ चेत्याह—

विप्रकृष्टविषया^३ पुनरनुपलब्धिः प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणा संशयहेतुः ॥४७॥

विप्रकृष्टेत्यादि । विप्रकृष्टस्त्रिभेदाकालस्वभावविप्रकर्षेत्या विषयः सा विप्रकृष्ट-
विषयेति संशयहेतु । किंस्वभावा सेत्याह—प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणं स्वभावो यस्याः
सा प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणा । न ज्ञानतोपस्वभावेति यावत् ॥

निषेधे साध्ये दूरत्वाद् बह्वेर्भास्वरूपोपलब्धि शीतस्पर्शानुपलब्धिर्युज्यते । येनानुपलब्धिः
सिद्धचेत्, रूपस्पर्शयोरेकज्ञानसंसर्गित्वाभावात् । [57a] न च विरोधग्रहणकालप्रवृत्त-
दृश्यानुपलम्भस्मारकत्वेन दृश्यानुपलम्भत्व वाच्यम्, प्राक्प्रवृत्तप्रत्यक्षस्मारकत्वेनापि प्रत्यक्षत्व-
प्रसङ्गात् । अत एव विरोधादिग्रहणकालप्रवृत्तदृश्यानुपलम्भस्मारकत्वेनानुपलब्धीना तत्रान्तर्भावो
न युज्यते । नापि स्मृतायास्तस्या एवाभावनिश्चयः, व्याप्तिप्राहृकप्रमाणस्मारकत्वेन परार्थानु-
मानस्य तत्प्रमाणान्तर्भावप्रसङ्गात्, तत एव स्मर्यमाणात् प्रमाणाद् विवक्षितप्रतीतिप्रसङ्गाच्च ।
तस्मात्सर्वत्रैव सम्प्रतितनो दृश्यानुपलम्भो दर्शनीयस्तद्वलेनैवाभावनिश्चयो वाच्य, न तु
प्राक्प्रवृत्ताद् दृश्यानुपलम्भात् स्मृत्या विषयीवृत्तादभावनिश्चयः । नापि तत्स्मारकत्वेनानुप-
लब्धीना तथात्वमिति ।

यद्येव कथञ्कार स प्रदर्शयतामिति चेत् । उच्यते । दूराद् बह्वे रूपविशेष दृष्ट्वा
यत्रैवविधरूपविशेषस्तत्र तावद्देशव्यापकस्तुपारस्पर्यविशेषोऽस्ति । यथा महानसादौ तथा-
विधमेवरूपमित्यानुमानिकी विशिष्टोष्णस्पर्शप्रतीतिः । संव च शीतस्पर्शानुपलब्धिर्गुणशीत-
स्पर्शयोरेकज्ञानसंसर्गित्वात् । विवक्षितोपलम्भादन्य उपलम्भोऽनुपलम्भ । स क्वचित्प्रत्यक्षात्मा
क्वचिदनुमानात्मेति न शास्त्रविरोधो न युक्तिविरोध । तत एव तद्दृश्यानुपलम्भाच्छीतस्पर्-
शाभावप्रतीति ।

आहत्यन्त (आहत्य) दृश्यानुपलब्धेरनुदयाद् दृश्यानुपलब्धेर्भेदेन निर्देशः । अत एव चानु-
मिताऽनुमानमेतत् । केवलमत्यन्ताभ्यासाञ्छादिति तथाप्रतीत्युदये सत्येकमनुमानमुक्ताम् ।
वस्तुतस्त्वनेकमनुमानमेतत् । एव व्यापकविरुद्धकार्योपलब्ध्यादावपि सर्वं द्रष्टव्यम् । तथा
च व्यापकविरुद्धोपलब्ध्यादिव्यपारमनुमानमेक प्लवमानमवसेयम् । यद्योश्च परस्परपरिहा-
रस्थितलक्षणो विरोधस्तत्र दृश्यानुपलब्धि स्फुटैव । तेन विरुद्धव्याप्तोपलब्ध्यादिषु सम्प्रत्येव
दृश्यानुपलब्धिरस्ति । भेदस्तु पारम्पर्येण तदुदयात् । एव व्यापककारणानुपलब्ध्यादिव्य-
कारणव्यपारस्पर्शपरिस्पर्शानुपलम्भादभावो सिद्धे तत एव सामर्थ्यात्कार्योदरभाववसाय इतीदा-
नीन्तनस्यैव दृश्यानुपलम्भस्योपयोगो न प्राक्तनस्य स्मृत्यादिविषयीकृतस्य । दृश्यानुप-
लम्भस्य च साक्षात्कारणे व्यापारात् पारम्पर्येण च विरुद्धाद्यभावे भावे व्यापारात् दृश्यानुप-
लब्धेर्भेदेन कारणानुपलब्ध्यादीना प्रयोग इति ॥

^१ लब्धि किं A P H E.

^२ पारेत्याह—B D.

^३ विषयानुप०—B. C. H E N.

ननु च प्रमाणात् प्रमेयसत्ताव्यवस्था । तत् प्रमाणाभावात् प्रमेयाभावप्रतिपत्तिर्यु-
क्तेत्याह—

प्रमाणनिवृत्तावप्यर्थभावासिद्धेरिति ॥४८॥

॥ १ स्वार्थानुमानपरिच्छेदो द्वितीयः समाप्तः ॥

प्रमाणनिवृत्तावपीत्याह । कारण व्यापक च निवर्तमानं कार्यं व्याप्य च निवर्तयेत् ।
न च प्रमाण प्रमेयस्य कारण नापि व्यापकम् । अतः प्रमाणयोर्निवृत्तावपि अर्थस्य प्रमेयस्य
निवृत्तिर्न सिध्यति । ततोऽसिद्धे सशयहेतुरदृश्यानुपलब्धि, न निश्चयहेतु । यत् पुन
प्रमाणसत्तया प्रमेयसत्ता सिध्यति तद युक्तम् । प्रमेयकार्यं हि प्रमाणम् । न च कारण-
मन्तरेण कार्यमस्ति । न १ तु कारणान्यवश्य कार्यवन्ति भवन्ति । तस्मात् प्रमाणात्
प्रमेयसत्ता व्यवस्थाप्या, न प्रमाणाभावात् प्रमेयाभावव्यवस्थेति ॥

॥ १ आचार्यधर्मोत्तरकृताया न्यायविन्दुटीकाया स्वार्थानुमानो द्वितीय परिच्छेद ॥

सम्प्रत्यदृश्यानुपलब्धिमधिकृत्योक्त व्याचक्षाण आह—उक्तेति ।

ननु यदि प्रत्यक्षाऽनुमाननिवृत्तिमात्ररूपाऽदृश्यानुपलब्धिर्भावे साध्ये सशयहेतुरनैकान्तिकी
तर्हि सा ततश्च हेत्वाभावावसर एव वक्तव्या । तत् किमिहोच्यत इति चेत् । नैनम(ध)स्ति । यतो
न सा वचनव्यक्त्याऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिरसद्व्यवहारे साध्य न प्रमाणम् ऐकान्तिक-
सद्व्यवहारनिषेधे तु प्रमाणमिति प्रदर्शनात् ।

न ज्ञानज्ञेयस्वभावेति यावदित्यार्थं न्यायमाश्रित्योक्त न शाब्दमिति द्रष्टव्यम् ॥

यदि प्रमाणनिवृत्त्या [57b] प्रमेयानिवृत्तिस्तर्हि तत्सत्तयाऽपि न प्रमेयसत्ता सिद्धचे-
दित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिं दर्शयन्नाह—यत्पुनरिति । ननु कारणमप्यवश्य कार्यवद् भवति
ततश्च सति ज्ञेये ज्ञानेनाप्यवश्यभाव्यम् । तच्चेन्नास्ति ज्ञेयमपि नास्त्येव । तत् सिद्धयत्यवाऽ-
दृश्यस्याप्यभाव इत्याशङ्क्याह—न त्विति । तुना कार्यधर्मात् कारणधर्मस्य वैधर्म्यमाह । एतच्च
कारणमात्राभिप्रायेणोक्तम्, यथा चैतन्या प्रागेव निर्णीतम् । तस्मादित्यादिनाऽस्यैव प्रकृत-
स्योपसंहार इति ॥

॥ पण्डितजितारिशिष्यदुर्वैकनिधिविचितधर्मोत्तरनिबन्धस्य द्वितीय परिच्छेद ॥

१ ॥द्वितीयपरिच्छेद ॥—D B ॥न्यायविन्दुप्रवरणे द्वितीय परिच्छेद समाप्त ॥—E.

२ न च—B D

३ ॥ न्यायविन्दुटीकाया द्वितीय परिच्छेद समाप्त ॥ A. B. P. H E ॥ न्याय-
विन्दुटीकाया द्वितीय परिच्छेद ॥ D

तृतीयः परार्थानुमानपरिच्छेदः ।

स्वार्थ-परार्थानुमानयो स्वार्थं ध्यात्वाय परार्थं ध्याह्यातुञ्जाम आह—

त्रिरूपलिङ्गाख्यानं 'परार्थमनुमानम् ॥१॥

त्रिरूपलिङ्गाख्यानमिति । त्रीणि रूपाणि—अन्वय व्यतिरेक-वक्षधर्मत्वसत्तकानि यस्य तत् त्रिरूपम् । त्रिरूप च 'तल्लिङ्गं च तस्याख्यानम् । आख्यायते प्रकाशयतेऽनेनेति— त्रिरूप 'लिङ्गमिति आख्यायते । किं पुनस्तत् ? वचनम् । वचनेन हि त्रिरूप^४ लिङ्गमाख्यायते । परस्मादिदं 'परार्थम् ॥

ननु 'च सम्यग्ज्ञानात्मकमनुमानमुक्तम् । तत् किमर्थं सप्रति वचनात्मकमनुमानमुच्यत इत्याह—

कारणे कार्योपचारात् ॥२॥

कारणे कार्योपचारादिति । 'त्रिरूपलिङ्गाभिधानात् त्रिरूपलिङ्गस्मृतिरूपद्यते^८ । स्मृतेश्चानुमानम् । 'तस्माद् अनुमानस्य परम्परया त्रिरूपलिङ्गाभिधान कारणम् । तस्मिन् कारणे वचने कार्यस्य अनुमानस्योपचार समारोप कियते । तत् समारोपात् कारण वचन-

त्रिरूप लिङ्ग ज्ञातमपि वक्त्रुमविदुषो बालस्य व्युत्पादनाथं त्रिरूपलिङ्गाख्यानलक्षण यत्परार्थमनुमानमुक्त तद् ध्याह्यातु स्वार्थेत्यादिना प्रस्तीति । द्वयो रूपयोरभिधानादेकस्य गम्यमानत्वादाख्यायते प्रकाशयतेऽनेनेति त्रिरूप लिङ्गमिति विवृत न त्वभिधीयतेऽनेनेति । अभिधेयस्य गम्यमानस्य च प्रकाशयत्व तुल्यमिति प्रकाशयते इत्यनेन द्वयो सदग्रह । येनार्थक्रमेणात्मन परोक्षावज्ञानमुत्पन्न तेनैव क्रमेण परसन्ताने लिङ्गिज्ञानोत्पिपादयिषया त्रिरूपस्य लिङ्गस्य व्यापकं यद् वचन तत्परार्थमनुमानमिति द्रष्टव्यम् ॥

कारणे वचने कार्यस्य ज्ञानस्योपचारात् समारोपात् ।

कथं पुनर्वचनस्यानुमानहेतुत्वमित्याह—त्रिरूपेति ।

^१ परार्थानुमा० B P H E N ^२ च लिङ्गं च A ^३ त्रिरूपलि० E

^४ त्रिरूपलि० C ^५ परस्मादिदं परा० E ^६ ननु सम्य० A

^७ त्रिरूपलिङ्गालम्बना स्मृति C D B

^८ श्रोतु—टि०

^९ तस्यानुमानस्य—A B P H E N.

मनुमानशब्देनोच्यते । औपचारिक^१ वचनमनुमानम्, न मुख्यमित्यर्थं । न^२ यावत् किञ्चिदुपचारादनुमानशब्देन वक्तुं शक्यं तावत् सर्वं व्याख्येयम् । किञ्चननुमान व्याख्यातुकामेनानुमानस्वरूपस्य^३ व्याख्येयत्वान्निमित्तं व्याख्येयम् । निमित्तं च त्रिरूप लिङ्गम् । तच्च स्वयं वा प्रतीतमनुमानस्य निमित्तं भवति, परेण वा प्रतिपादितं भवति^४ । तस्माल्लिङ्गस्य स्वरूपं^५ च व्याख्येयम्, तत्प्रतिपादकशब्दं शब्दः । तत्र स्वरूपं स्वार्थानुमाने व्याख्यातम् । प्रतिपादकशब्दं^६ शब्द इह व्याख्येयः । तत् प्रतिपादकं शब्दमवश्यं वक्तव्यं दर्शयन् अनुमानशब्देनोक्तवानाचार्य इति परमार्थं ॥

परार्थानुमानस्य प्रकारभेदं दर्शयितुमाह—

तद् द्विविधम् ॥३॥

ननु च त्रिरूपलिङ्गाभिधानादवगते सति धर्मिणि लिङ्गं ज्ञायते । तस्य तु व्याप्तिस्मर्यते । तत्कथं 'त्रिरूपलिङ्गवचनात् तस्मृतिरूपद्यते' इत्युच्यते इति चेत् । उच्यते । गृह्यमाणमपि घूमादिवस्तु न तावल्लिङ्गं यावद् बह्व्यादिसाध्याविनाभूततया न ज्ञायते । तथात्वं च तस्य न तदा ग्राह्यमपि तु पूर्वगृहीतमेव स्मर्त्तव्यमिति सूक्तं त्रिरूपलिङ्गस्मृतिरूपद्यते इति । स्मृतेरिति पक्षधर्मग्रहणसहिताया इति द्रष्टव्यम् ।

अयमर्थं—वचनमपि त्रिरूप लिङ्गं स्मरयत् पराशार्यज्ञानस्य परम्परया कारणं भवदुपचारादनुमानमुच्यते इति ।

अथाबाधितत्वाद्यपि लिङ्गस्य लक्षणमित्याचक्षते केचिदिति विप्रतिपत्तिदर्शनात् तद्व्युत्पादनं युक्तम्, न तु तद्वचनम्, तस्य विप्रतिपत्त्यभावादिति चेत् । न अत्राप्यव्याप्तिव्यतिरेकाभ्यां निगदन्तो विप्रतिपत्ता इत्यस्यापि व्युत्पादनं न्याय्यम् ।

अथाऽपि स्यात्, यदि परम्परयाऽनुमानहेतुत्वेन वचनमुपचारादनुमानमिति व्युत्पाद्यते तर्हि जिज्ञासास्वास्थादिकमपि परम्परयाऽनुमानहेतुत्वादननुमानशब्देन वक्तुं शक्यमिति तदपि किं नोच्यते इत्याह—न यावदिति ।

ननु स्वास्थादिकमपि निमित्तमिति तदवस्थो दोषः । न । निमित्तं व्याख्येयमित्यव्यहितमसाधारणं निमित्तं व्याख्येयमित्यर्थं ।

ननु स्वयं प्रतीतं लिङ्गमनुमानस्य निमित्तम् । तर्हि तद्वचनेन व्याख्यातेनेत्याह—तच्चेति । चो यस्मादर्थः । वाशब्दो विकल्पार्थः । यत् परेण प्रतिपादितमपि तल्लिङ्गमनुमानस्य निमित्तं ततस्तस्मादवश्यं वक्तव्यं प्र[58a]तिपादकं लिङ्गप्रतिपादकं वचनं दर्शयन्नुमानशब्देनोक्तवानाचार्यः ।

^१ औपचारिकम्—A ^२ न च यावत् A B D P H E N

^३ स्वरूपस्यैव व्या० C

^४ 'भवति' नास्ति A. C P E N ^५ 'च' नास्ति A. P. H E N.

^६ 'दक' शब्द A. B P H E N

तद् द्विविधमिति । तदिति परार्थानुमानम् । द्वौ विधौ प्रकारौ यस्य तद् द्विविधम् ॥
कृतौ द्विविधमित्याह—

प्रयोगभेदात् ॥४॥

प्रयोगस्य शब्दव्यापारस्य भेदात् । प्रयुक्ति प्रयोगोर्थाभिधानम् । शब्दस्यार्थाभि-
धानव्यापारभेदाद् द्विविधमनुमानम् ॥

तदेवाभिधानव्यापारनिबन्धन^१ द्वैविध्य दर्शयितुमाह—

साधर्म्यवद्वैधर्म्यवचेति^२ ॥५॥

साधर्म्यवद्वैधर्म्यवचेति । समानो धर्मोऽस्य^३ सोऽय सधर्मा । तस्य भाव साधर्म्यम् ।
विसदृशो धर्मोऽस्य विधर्मा । विधर्मणो भावो वैधर्म्यम् । दृष्टान्तधर्माणा सह साध्यधर्माणा
सादृश्य हेतुकृत साधर्म्यमुच्यते । असादृश्य च हेतुकृत वैधर्म्यमुच्यते । ^४तत्र यस्य साधन-
वाक्यस्य साधर्म्यमभिधेयं तत् साधर्म्यवत् । यथा—यत् कृतक तदनित्यं यथा घटः, तथा च
कृतक शब्द इत्यत्र कृतकत्वकृत दृष्टान्तसाध्यधर्माणो सादृश्यमभिधेयम् । यस्य तु वैधर्म्यम-
भिधेयं तद् वैधर्म्यवत् । यथा—यन्नित्य तदकृतक दृष्ट यथाकाशम् । शब्दस्तु कृतक इति
^५कृतकत्वाऽकृतकत्वकृत शब्दाकाशयो साध्यदृष्टान्तधर्माणोरसादृश्यमिहाभिधेयम् ॥

यद्यनयो प्रयोगयोरभिधेयं भिन्नं कथं तर्हि त्रिरूप लिङ्गमभिन्नं प्रकाशयमित्याह—

नानयोरर्थतः कश्चिद्भेदः ॥६॥

नानयोरर्थत इति । अर्थं प्रयोजनम्^६ । यत् प्रयोजनं प्रकाशयितव्यं यस्तु उद्दिश्य-
नुमाने प्रयुज्येते, तत् ^७प्रयोजनादानयोर्न भेदं कश्चित् । त्रिरूपं हि लिङ्गं प्रकाशयितव्यम् ।
तदुद्दिश्य द्वे अर्थेते प्रयुज्येते । द्वाभ्यामपि त्रिरूपं लिङ्गं प्रकाशयत एव । तत् प्रकाश-
यितव्यं प्रयोजनमनयोरभिन्नम् । तथा च न ततो भेदं कश्चित् ॥

अनेनंतयाह—न स्वास्थ्यादि प्रतिपत्तमपि परोक्षार्थप्रतिपादकं येन तदुच्येत । तद्वचन-
मवश्यं दर्शयितव्यमनुमानशब्देनाभिलष्येत । स्वयमशक्तमपि तु हेतुवचनं परोक्षप्रकाशनवस्तुसू-
चकत्वादननुमानशब्देनोक्तमिति । इति परमार्थ एवमस्योपचारस्य परमं प्रकृतोऽर्थं प्रयोजनम् ॥

विधशब्देन च विगृह्यतीति प्रायः प्रागेव प्रदर्शित ॥

अभिधानमर्थप्रकाशनम् ॥^८

^१ अभिधानस्य व्यापारो निबन्धनं यस्य—टि०

^२ वच्च ॥ C.

^३ धर्मो यस्य C. A P H E N.

^४ तयो साधर्म्यवैधर्म्ययो—टि०

^५ इति अकृतकत्वकृतम्—C.

^६ ०जनम् प्रकाशयितव्यं यस्तु मनुद्दिश्यात् ० A. P H E N

^७ प्रयोजनाज्ञानयोर्भेद—B D

अभिधेयभेदोऽपि तर्हि न स्यादित्याह—

अन्यत्र प्रयोगभेदात् ॥७॥

अन्यत्र प्रयोगभेदादिति । प्रयोगोऽभिधान वाचकत्वम् । वाचकत्वभेदादप्यो भेद प्रयोजनकृतो नास्तीत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । अन्यदभिधेयमन्यत् प्रकाश्य प्रयोजनम् । तत्राभिधेयापेक्षया वाचकत्वं भिद्यते । प्रकाश्यं त्वभिन्नम् । अन्वये हि कथिते वक्ष्यमाणेन ग्यायेन व्यतिरेक-
गतिर्भवति । व्यतिरेके चान्वयगति । ततस्त्रिरूप लिङ्ग प्रकाश्यमभिन्नम् । न च यत्राभि-
धेयभेदस्तत्र सामर्थ्यगम्योऽप्यर्थो^१ भिद्यते । यस्मात् 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' 'पीनो
देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते' इत्यनयोर्वाक्ययोरभिधेयभेदेऽपि गम्यमानमेकमेव^२ तद्विहाभिधेयभेदेऽपि
गम्यमानं वस्तुमेकमेव ॥

केन कस्य किं कृतं च साधर्म्यं वैधर्म्यं चेत्याह—दृष्टान्तेति । सादृश्य हेतुकृतमिति
हेतुसद्भावद्वारकम् । असादृश्यं च हेतुकृतमिति हेतुसद्भावसादृश्याद्वारकं द्रष्टव्यम् । वतुवर्धं
प्रयोजयितुमाह—तत्रेति वाक्योपन्यासे । यस्य वाक्यस्य साधर्म्यं सादृश्यमभिधेयमस्ति ।
एतदेवोदाहरणेन दर्शयन्नाह—यथेति । यत्कृतकमिति । यद् यद् कृतकमिति वीष्वाथो
विवक्षितं, तदित्यत्रापि । तथा च कृतक शब्द इति पक्षधर्मताकथनमिदम् । न त्वेव
पक्षधर्मो दर्शनीयः । 'कृतकश्च शब्द' इत्येतावतीव गतार्थत्वेन तथाशब्दस्य वैयर्थ्यात् । तत
'कृतकश्च शब्द' इत्येव दर्शनीयः । इतरथा परेषामिवोपनयप्रयोगः स्यात् । स चायुक्त
इति । यन्नित्यमिति साध्याभावानुवादस्तदकृतकमिति साधनाभावविधिः ॥

अभिधेय भिन्नमिति ब्रुवतोऽप्रमाशयः—साधर्म्यवत्प्रयोगस्यान्वय पक्षधर्मता चाभिधेया ।
अभिन्न साधारण प्रकाश्य द्वयोः प्रयोगयोः ।

अर्थं प्रयोजनवाच्याचार्येणोक्तो नाभिधयवाचीति दर्शयति यदुद्दिश्येति स्पष्टयन्
प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजन साधनवाक्यस्य प्रवर्त्तकं लिङ्गवस्तूक्तं न फल प्रयोजनमिति दर्शयति ।
प्रकाशयितव्यं रूपत्रययोगिलिङ्गं तच्चाभिन्न साधारण द्वयोरपि प्रयोगयोः, द्वाभ्यामपि तस्यैव
प्रतिपादनात् । अनुमानहेतुत्वादानुमाने साधर्म्यवैधर्म्यवती वाक्ये कथिते । तत इति प्रयोजन-
समानाधिकरणं न हेतुपदमेतत् ॥

नन्वभिधेयमेव प्रकाश्यं तत्कथं प्रकाश्याभेद इत्यशब्दक्याह—एतदुक्तं भवतीति ।
अन्यत्प्रकाशयमिति सामर्थ्यगम्यं प्रकाश्यम् । न तु तत्राभिधाव्यापार इत्याकूतम् । तत्रेति
वाक्योपक्षेपे ।

यदि साधर्म्यवद्वाक्येऽवयोऽभिधेयस्तर्हि कथं व्यतिरेक प्रकाशयता गतः । वैधर्म्यवाक्ये

^१ प्रयोजनम्—टि०

^२ गम्यं दिवा भोजनान्भावविशेषं पीनत्वं रात्रिर्भोजनकार्यमेकमेव—टि०

सदेवं त्रिविध स्वभावहेतुप्रयोगो^१ ददित' शुद्धोऽप्यतिरिक्तविशेषणो व्यतिरिक्त-
विशेषणश्च ।

^१ एवमर्थं चेतवाख्यातम्—याचकभेदान्मा भूत् कश्चिदस्वभावहेतावपि प्रयुक्ते
व्यामोह इति ॥

^२ सन्नृत्पत्तिमान् कृतको वा शब्द इति पक्षधर्मोपदर्शनम् ॥१४॥

अथ किमेते स्वभावहेतव सिद्धसम्बन्धे स्वभावे साध्ये प्रयोक्तव्या आहोतिषदसिद्ध-
सबन्ध इत्याशङ्क्य सिद्धसबन्धे प्रयोक्तव्या इति दर्शयितुमाह—

सर्व एते साधनधर्मा यथास्वं प्रमाणैः सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्ध एव
साध्यधर्मेऽवगन्तव्याः ॥१५॥

सर्व एत इति । गमकत्वात् साधनानि, पराधितरवाच्च धर्मा, साधनधर्मा एव

अयमस्माशय —न कृतकशब्देन प्रतिपादितस्वार्थस्य अन्यथानुपपत्त्या हेतुव्यापारोऽत्र
प्रतीयते यनात्रापि विशेषण[60a]पदस्य प्रयोगो वक्तुरिच्छात् स्याद् वा न वा किं तु स्वोत्ता-
वपेक्षितपरव्यापारस्यैवार्थस्येद नामेति कुतोऽनयो साम्यमिति ।

एव तावत्कश्चिद् विशेषणभूतोऽर्थोऽर्थात्प्रतीयमान स्वशब्देनोच्यते न वा वक्तुरिच्छा-
वशादिति प्रतिपाद्य कश्चित्पुनर्विशेषणभूतोऽर्थं प्रतीयमानोऽप्यवश्य स्वशब्देनोपादेय इति
दर्शयितुमाह—प्रयुज्यमानेति । प्रयुज्यमान उपादीयमान । स्वशब्द स्ववाचको यस्य
विशेषणरूपस्वार्थस्य स तथोक्त । कोऽस्तावीदृश इत्याह—यथेति । प्रत्ययभेद प्रत्ययभेद-
लक्षणोऽर्थो विशेषणात्माऽवश्य स्ववाचकेन प्रत्ययभेदशब्देनाभिधीयत इति प्रकरणात् ।

भेतु भिदा गन्तु । कस्मिन् साध्ये साधनमिदमित्याह—शब्दस्येति । एतच्च
भौमांसकादीनां प्रति द्रष्टव्यम् ।

सदेवमित्यादिनोपसंहार । स्वभावहेतो साधर्म्यवत्प्रयोगमात्रे दर्शयितव्ये किमनेकस्य
स्वभावहेतो प्रयोगो दर्शित इत्याशङ्क्य फलमस्योपदर्शयन्माह—एवमर्थं चेतदिति । एव
वक्ष्यमाणकोऽर्थं प्रयोजन यस्येति विग्रह कार्य । औऽवधारणे हेतो वा । एतदिति त्रैविध्यम् ।
एवमर्थं चेतत् हेतुजातमिति क्वचित्पाठस्तत्र च जात वृन्द द्रष्टव्यम् । तमेवार्थं वाचकेत्यादिना
दर्शयति । वाचके व्यामोहो भ्रमस्तस्मात् । कस्यचित्प्रतिपत्तु स्वभावहेतावपि प्रयुक्ते
व्यामोहो 'नाय स्वभाव' इति विपर्ययज्ञानम् ।

एतदुक्त भवति—यदि त्रयाणामन्यतम उपादीयेत तथा कदाचिदन्येनान्यथा प्रयुक्ते
स्वभावहेतो शास्त्रोक्तस्वभावहेतुवाचक[भिन्न]त्वात् 'नाय स्वभाववाचक' इति वाचके

^१ हेतुयोगी B

^२ एतदर्थम्—B D

^३ सन्नोत्प० E

^४ अस्मिन् सूत्रे न किञ्चित्केनचिद्व्याख्यातम्—स०

साधनधर्ममात्रम् । मात्रशब्देनाधिकस्थापेक्षणीयस्य निरासः । तस्यानुबन्धोऽनुगमनमन्वयः । सिद्धः साधनधर्ममात्रानुबन्धो यस्य स तथोक्तः । केन सिद्ध इत्याह—यथास्य प्रमाणैरिति^१ । यस्य साध्यधर्मस्य यदात्मीय प्रमाणेनैव प्रमाणेन सिद्ध इत्यर्थः । स्वभावहेतूनां च बहुभेदत्वात् सम्बन्धसाधनायपि प्रमाणानि बहूनीति प्रमाणैरिति बहुवचननिर्देशः । गमयितव्यत्वात् साध्यः, पराश्रितत्वाच्च धर्मः साध्यधर्मः ।

तदयं परमार्थं—न हेतुः प्रदीपवद् योग्यतया गमकोऽपि तु नान्तरीयकतया विशिष्टः^२ । साध्याविनाभावित्वनिश्चयनमेव^३ हि हेतोः साध्यप्रतिपादनव्यापारो नाप्यकश्चित् ।

व्यामूह्य 'नाय स्वभाव' इति साधनोऽपि व्यामूह्यतः । स व्यामोहो मा भूदित्येतदर्थं त्रिविधस्वभावहेतुश्चेत् ।

अथेति सम्बोधने । सिद्धो निश्चल सम्बन्धस्तादात्म्यलक्षणो यस्य तस्मिन् । यस्य साध्यधर्मस्य यदात्मीयमिति येन प्रमाणेन यस्य साध्यस्य साधनव्याप[क]त्व निश्चीयते । तदेव तस्येत्यभिप्रायेणोक्तम् । व्यक्तिभेदविवक्षया बहूनीत्युक्तम् ।

साध्यसाधनयोः सम्बन्धो वास्तवोऽस्तु । किं तन्निरवयनेत्याह—तदयमिति । यत् एव तत्तस्मादयमभिधास्यमानस्तात्पर्यायं सर्वं इत्यादेर्वाक्यस्य । प्रदीपो बंधर्म्बुदृष्टान्तः । योग्यतया तथाशक्यतया ।

ननु परोक्षार्थप्रतिपादनव्यापारसमावेशाद् हेतुर्गमकस्तुक्तिः साध्यनान्तरीयकत्वनिश्चयेनेत्याह—साध्येति । हिर्यस्मादर्थे । साध्याविनाभावित्वनिश्चयनमत्रापीदमेतत्स्वभावमिति निश्चयः । तदेव हेतोः प्रतिपादनव्यापारः परोक्षार्थप्रतिपादनलक्षणो व्यापारः परोक्षार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । यद्यवमनिश्चितसम्बन्धेऽपि साध्यधर्मं साधनधर्मस्तान्तरीयकतया निश्चेतुं शक्य इति किं सिद्धसम्बन्धेन साध्यनानुमतेनेत्याह—प्रथममिति । प्रथम हेतुप्रयोगात्प्राक्, बाधकेन साध्यविपर्ययो हेतोः[60b]^४

.....
.....
.....

• • • [61a]साध्यसाधनभाव इति चेत् । यद्दर्शनद्वारायतावेती कृतवत्वानित्यत्वविकल्पो व्यावृत्तिनिष्ठो परमार्थतत्त्वस्य तादात्म्यादित्युक्तप्रार्थमित्यदोषः । तादात्म्यावसायं कृत इति चेद् विपर्यये बाधकप्रमाणवशात् । तत् एव तर्हि साध्य सिद्धमिति किं साध्यत इति चेत् । न । ततो धर्मनवच्छेदेन प्लवमानाकाराया प्रतीतेरप्रवृत्त्यङ्गस्पोदयात् । यत्पुनरियं धर्मकालविशे-

१ प्रमाणैर्यस्य साधनधर्मस्य यदात्मीय C D प्रमाणैर्यस्य यदात्मीय—B

२ अयं नान्तरीयत्वानिश्चयऽपि लिङ्गस्य परोक्षार्थप्रतिपादकत्व स्यादित्याह—टि०

३ ०मेव हेतोः B

४ नैतत्पत्र प्रतिविधि — —

प्रथमं बाधनेन प्रमाणेन साध्यप्रतिषन्धो निश्चेतव्यो हेतोः । पुनरनुमानकाले^१ साधन साध्य^२भान्तरीयकं सामान्येन स्मृतं^३ । कृतकत्वं नामानिरस्य^४ स्वभावमिति सामान्येन स्मृतमर्थं^५ पुनर्बाधने योजयति—इवमपि कृतकत्वं शब्दे वर्तमानमनिरस्य^६ स्वभावमेवेति ।

तत्र सामान्यस्मरणं लिङ्गज्ञानम्^७ । विनिष्टस्य तु शब्दगतकृतकत्वस्या^८ अनिरस्य-स्वभावस्य स्मरणमनुमानज्ञानम्^९ । तथा च सत्यधिनाभाविद्विज्ञानमेव परोक्षार्थ-प्रतिपादकत्व नाम । तेन निश्चिततन्मात्रानुबन्धे साध्यधर्मं स्वभावहेतव प्रयोक्तव्या मान्यप्रेत्युक्तम् ॥

यद्येव सम्बन्धो निश्चेतव्य साध्यस्य साधनेन सह । साधनधर्ममात्रानुबन्धस्तु साध्यस्य कस्मात्प्रतिषिक्तो मृग्यत इत्याह—

१° तस्यैव तत्स्वभावत्वात् ॥१६॥

तस्यैवेति सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्धस्य । तत्स्वभावत्वादिनि साधनधर्मस्वभावत्वात् । यो हि साध्यधर्म साधनधर्ममात्रानुबन्धवान् स एव तस्य साधनधर्मस्य स्वभावो नान्यः ॥

भवतु ईदृश एव स्वभावः । स्वभाव एव तु साध्ये कस्माद्धेतुप्रयोगः ?

स्वभावस्य च^{११} हेतुत्वात् ॥१७॥

स्वभावस्य च^{११} हेतुत्वान् । स्वभाव एव^{१२} इह हेतु प्रकान्त । तस्मात् स एव साध्य कर्तव्य य साधनस्य स्वभाव स्यात् । साधनधर्ममात्रानुबन्धवाश्च^{१३} स्वभावो नान्यः ॥

यदि साध्यधर्म साधनस्य स्वभाव^{१४} स्यात् प्रतिज्ञार्थकदेशस्तर्हि हेतु स्यादित्याह—

वस्तुतस्तयोस्तादात्म्यम्^{१५} ॥१८॥

वस्तुन इति । वस्तुत परमार्थत साध्यसाधनयोस्तादात्म्यम् । समारोपितस्तु साध्यसाधनभेद^{१६} । साध्यसाधनभावो हि निश्चयाच्छेद रूपे । निश्चयात्तद् च रूप समारोपितेन

पानवच्छेदेन तदात्मताप्रतीति प्रवृत्त्यङ्गमियमस्मादेव लिङ्गादिति किमवद्यम् । एव सत्त्वहेता वपि द्रष्टव्यम् । एतच्चोक्तमपि स्वार्थानुमानेऽधिकामिधानार्थं पुनरुक्तमिहेति द्रष्टव्यम् ॥

१ प्रागनुमानात्—टि०

३ साध्यभान्तरीयक A.B.P.H.E

५ स्मृतमर्थार्थ—B

७ लिङ्गनिश्चयायक ज्ञानम्—टि०

१० तस्यैव—इति नास्ति—P.H

१२ स्वभाव एव हेतु—B स्वभाव इह A.P.H.N

१३ न्यश्च स्व० A.P.E.H.N

१५ तस्यात् B.D.P.H.E.N

२ कालेन साधन—A.B.P.H.E

४ त्वत्त्वस्व० A.B.P.H.E.N

६ त्वत्त्वस्व० C

८ कृतकस्या० H ९ मान ज्ञान—C

११ तस्य हेतु० C

१२ स्वभाव इह A.P.H.N

१४ स्वभाव प्रति० A.B.D.P.E.H.N

१६ साधनयोर्भेद A.P.H.E.N

भेदेनेतेरेतरव्यावृत्तिकृतेन भिन्नमिति अन्यत् साधनम्, अन्यत् साध्यम् । दूराद्धि शाखादिमानर्थो वृक्ष इति निश्चोपेत न शिशापेति । अथ च स एव वृक्ष संबं शिशापा । तस्मादभिन्नमपि वस्तु निश्चयो भिन्नमादर्शयति व्यावृत्तिभेदेन । तस्मान्निश्चयारूढरूपापेक्षया अन्यत् साधनम्, अन्यत् साध्यम् । अतो न प्रतिज्ञार्थकदेशो हेतुः । वास्तव च तादात्म्यमिति ॥

कस्मात् पुन साधनधर्ममात्रानुबन्धयेव^१ साध्य स्वभावो नान्य इत्याह—

तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य तत्स्वभानत्वाभावात्^२ ॥१६॥

तन्निष्पत्ताविति । यो हि यन्नाटुबध्नाति स^३ तन्निष्पत्तावनिष्पन्न । तस्य तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य साधनस्वभावत्वमयुक्तम् । यतो निष्पत्त्यनिष्पत्तो भावाभावरूपे । भावाभावो च परस्परपरिहारेण स्थितौ । यदि च पूर्वनिष्पन्नस्य, अनिष्पन्नस्य चैक्य भवेदेकस्मैवायस्य भावाभावो स्याता युगपत् । न च विरुद्धयोर्भावाभावयोरैक्य युज्यते, विरुद्धधर्मससर्गात्मकत्वादेकत्वाभावस्य ।^४

किञ्च पश्चादुत्पद्यमान पूर्वनिष्पन्नाद्भिन्नहेतुकम् । हेतुभेदपूर्वकश्च कार्यभेदः । ततो निष्पन्नानिष्पन्नयोर्विरुद्धधर्मससर्गात्मको भेदो भेदहेतुश्च कारणभेद इति कुत एकत्वम् ? तस्मात् साधनधर्ममात्रानुबन्धयेव साध्य स्वभावो नान्य ॥

मा भूत् पश्चात्निष्पन्न पूर्वज्ञस्य स्वभावः । साध्यस्तु कस्मान्न भवतीत्याह—

व्यभिचारसंभवाच्च ॥२०॥

^१ व्यभिचारेत्यादि । पूर्वज्ञेन पश्चात्निष्पन्नस्य व्यभिचार परित्यागो यस्तस्य संभवाच्च

ननु किमस्य सम्भवोऽस्ति यदुर्तकात्मन एवैका व्यावृत्तिनिश्चीयते नेतेरेत्याह—दूरादिति । हिर्यस्मात् । अथ चेति निपातसमुदाय प्रतिपिपादयिपितपरमार्थद्योतकः । वृक्ष शिशापेति चोपलक्षणमेतत् ।

तस्मादित्यादिनोपसंहारः । वास्तवं वस्तुस्वरूपादागतमसमारोपितमित्यर्थः । तुशब्दार्थ-
स्वकारः ॥

य साध्यधर्मो य साधनधर्मं नानुबध्नाति, नानुगच्छति, तस्मिन् सति नियमेन नोपतिष्ठत इति यावत् । कस्मात् तत्स्वभावत्वमयुक्तमित्याह—यत् इति । भवता भावाभावरूपे तथाऽपि किं तपोस्तत्स्वभावत्वमित्याह—भावेति । चो यस्मादर्थः । यदिच्छ(यदि चे)ति चशब्दो वक्तव्यान्तरसमुच्चयः ।

^१ ० बन्ध च साध्य —B

^२ तत्स्वभावात् C

^३ स तन्निष्पत्तावनिष्पन्नस्य साधन A

^४ अपमेव भेदो भावानां विरुद्धधर्माध्यासः, कारणभेदश्च—दि०

^५ 'व्यभिचारेत्यादि'—नास्ति—A. B D P H E N

न पूर्वनिष्पन्नस्य पश्चात्निष्पन्न साध्य । तस्मात् साधनधर्ममात्रानुबन्धेन^१ स्वभाव । स एव च साध्य । तथा च सिद्धसाधनधर्ममात्रानुबन्ध एव स्वभावे स्वभावहेतवः प्रयोक्तव्या इति स्थितम् ॥

कार्यहेतोः^२ प्रयोगः—यत्र धूमस्तत्राग्निः । यथा महानसादी । अस्ति चेह धूम इति ॥२१॥

कार्यहेतो प्रयोग । साधर्म्यवानिति प्रकरणादपेक्षणीयम् । यत्र धूम इति धूममनूय तत्राग्निरित्यने^३विधि । तथा च^४नियमार्थं पूर्ववदवगन्तव्य । तदनेन कार्यकारणभावनिमित्ता व्याप्तिर्दशिता ।

व्याप्तिसाधनप्रमाणविषय दर्शयितुमाह—यथा महानसादाविति । महानसादी हि प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यकारणभावात्माविनाभावो निश्चितः ।

अस्ति चेहेति साध्यधर्मिणि पक्षधर्मोपसंहारः ॥

इहापि सिद्ध एव कार्यकारणभावे कारणे साध्ये^५ कार्यहेतुर्नक्तव्यः ॥२२॥

इहापीति । न केवल स्वभावहेताविर्हापि कार्यहेतो^६ । सिद्ध एवेति निश्चिते कार्य कारणत्वे । कार्यकारणभाव^७निश्चयो ह्यवश्य कर्तव्य । यतो न योग्यतया हेतुगमकोऽपि तु नान्तरीयकत्वादित्युक्तम् ॥

एव विरुद्धधर्मससर्गात्मकभेद प्रतिपाद्य तस्य हेतु कारणभेद प्रतिपादयितुमाह—किञ्चेति निपातसमुदायो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । पूर्वनिष्पन्नस्तुहेतुकत्वे तदैवोत्पत्तिप्रसङ्गन पश्चादुत्पादायोगादिति भावो भिन्नहेतुकमिति ब्रुवत । भिन्नहेतुकत्वेऽपि कथं भद इत्याह—हेतुभेदेति । अत्र हेतोः । तत्र इत्यादिनोऽपसंहारः । तस्मादित्यादिनाऽऽद्यस्योरसंहारः ॥

पूर्वेस्मिन् काले जात पूर्वज । व्यभिचारस्तदन्तरेणाऽपि केवलस्य स्थिति । अत्रोऽस्वभावतापेक्षयाऽमाध्यना समुच्चिनोति । तस्मादित्यादिना साधनधर्ममात्रानुबन्धिनस्तत्स्वभावत्व साधनस्वभावत्वञ्चोपसंहरति । चत्तब्द साध्य इत्यस्यानन्तर तत्स्वभावत्वापेक्षया साध्यत्व समुच्चिनोति । तथा च तन्निष्पत्तात्रव निष्पन्नस्य तादात्म्य तमात्रानुबन्धिन एव च साध्यत्वे सति ॥

^१ ०बन्धव य स्वभाव B C D E.

^२ कार्यहेतुप्रयोग C कार्यहेतोरपि प्रयोग B D P H E N

^३ त्वग्निविध —B

^४ व्याप्तिव्यापकस्य तत्र भाव एवेत्यादिक—टि०

^५ कार्य हेतु० C D

^६ कार्यहेतो B

^७ कार्यकारणत्वनिश्चयो A P H N कार्यकारणनिश्चयो C

साधर्म्यवान्स्वभावकार्यानुपलम्भानां प्रयोगः दर्शितः । बंधम्यंवत् दर्शयितुमाह—

बंधम्यंवतः^१ प्रयोगः—यत् सदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं तदुपलभ्यत एव । यथा नीलादिविशेषः । न चैवमिहोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सत् उपलब्धिर्घटस्येत्यनुपलब्धिप्रयोगः ॥२३॥

बंधम्यंवत्^२ इति यत् सदुपलब्धिलक्षणप्राप्तमिति यत् सत् दृश्यमित्यस्तित्वानुवादे । तदुपलभ्यत इत्युपलम्भविधिः ।^३ तदनेन दृश्यस्य सत्त्वं दर्शनविषयत्वेन व्याप्तं कथितम्, असत्त्वं निवृत्तिश्च । सत्त्वम्, अनुपलम्भनिवृत्तिश्च उपलम्भः । तेन साध्यनिवृत्त्यनुवादेन साधननिवृत्तिर्विहिता । तथा च^४ साध्यनिवृत्ति साधननिवृत्तौ नियतत्वात् साधननिवृत्त्या व्याप्ता कथिता । यदि च घर्माणि साध्यघर्मो न भवेद् हेतुरपि न भवेत् ।^५ हेत्वभावेन^६ साध्याभावस्य व्याप्तत्वान् । अस्ति च हेतुः^७ । अतो व्यापकस्य साधनाभा^८वस्याभावाद् व्याप्यस्य^९ साध्याभावस्याभाव इति साध्यगतिः^{१०} भवति । ततो बंधम्यप्रयोगे साधनाभावे साध्याभावो^{११} नियतो दर्शनीय सर्वत्रेति न्यायः ॥

प्रकरणात्साधर्म्यंवत्प्रयोगदर्शनप्रस्तावान् । तथाचेति धूमानुवादेनाग्निविधानं सतीत्यर्थं । नियमोऽन्यभिचारः, तल्लक्षणोऽथ प्रतिपाद्यतयाऽभिधाय प्रयोजनं वाऽस्य—यत्र धूम इत्यादे प्रयोगस्येति प्रस्तावात्, सोऽनुगन्तव्यः प्रत्यतव्यः । पूर्ववदनुपलब्ध्यादिवत् ।

एतदेव व्यनक्ति तदिति । यत् एव तत्तस्मात् । व्याप्तिरविनाभावः, साध्यनियतत्वं साधनस्येति यावत् । दर्शिता प्रदर्शिता । किंनिमित्ता सेत्याह—कार्येति ।

अयमाशयः—व्याप्तिः खलु प्रतिबन्ध साध्यायत्तत्त्वम् । तच्चार्थान्तरस्यार्थान्तरे प्रति बद्धत्वं कार्यकारणभाववशादिति स एव निमित्तं तस्य, अनर्थान्तरस्य तु तादा[61b]त्म्यम् ।

महानसः सूपकारशाला । आदिशब्देनायत्कारकुट्टयादेः प्रहणम् । किं तत्र व्याप्तिसाधकं प्रमाणं यदपेक्षया तस्य विषयत्वमित्याह—प्रत्यक्षेति । हिर्यस्मादर्थे । प्रत्यक्षानुपलम्भानां प्रत्येकं जात्येकत्वविवक्षया प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामियुक्तम् । परमार्थतस्तु त्रिभिरनुपलम्भैर्द्विभ्यां प्रत्यक्षाभ्यामित्यवसेयम् । कार्यकारणभावादात्मा निश्चयारूढः स्वभावो यस्येति विग्रहः कार्योऽन्यथा युक्तिविरोधः, स्ववचनविरोधश्चाऽस्य स्यात् । अविनाभावोऽन्यभिचारः साध्यायत्तता साधनस्येति यावत् ।

पक्षधर्मस्योपसंहारो ढोकन तत्र सत्त्वप्रदर्शनमित्यर्थः ॥

^१ बंधम्यंवत् E

^२ तस्मात्—टि०

^३ हेतुरपि । हेत्व० B P H हेतुरपि न स्यात्—D ^५ उपलम्भ—टि०

^४ सत्त्वस्य—टि०

^५ उपलम्भ—टि०

^६ अनुपलभ्यमान—टि०

^७ सत्त्वस्य—टि०

^८ साध्यनिश्चयो भवति A. B. C D P H E N ^९ नियम B

स्वभावहेतोर्वैधर्म्यप्रयोगमाह—

असत्यनित्यत्वे नास्त्येव^१ सत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वं कृतकत्वं वा ।^२

संश्र शब्द उत्पत्तिमान् कृतको वेति स्वभावहेतोः प्रयोगः ॥२४॥

असत्यनित्यत्व इति । इहानित्यत्वस्य साध्यस्थाभावो हेतोरभावे नियत^३ उच्यते । तेन हेत्वभावेन^४ साध्याभावो व्याप्त^५ उक्तस्त्रिष्वपि स्वभावहेतुषु । सत्त्वमुत्पत्तिमान् कृतको वा शब्द इति प्रमाणामपि पक्षधमत्वप्रदर्शनम् । इह^६ च साधनाभावस्य व्यापकस्याभाव उक्त । ततो व्याप्योपि साध्याभावो निवर्तत^७ इति साध्यगति ॥

कार्यहेतोर्वैधर्म्यप्रयोगमाह—

असत्यघ्नो न भवत्येन धूमः ।

अत्र चास्ति धूम^८ इति कार्यहेतोः प्रयोगः ॥२५॥

असत्यगनाविति । इहापि^९ बह्वधभावो धूमाभावेन व्याप्त उक्त ।^{१०} अस्ति चात्र धूम इति व्यापकस्य धूमाभावस्याभाव उक्त । ततो व्याप्यस्य बह्वधभावस्याभावे साध्यगति ॥

ननु च साधम्यवति^{११} व्यतिरेको नोक्त । वैधर्म्यवति चाग्वय । तत् कथमेतत् त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्याह—

दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्हेतुसद्भावसद्भावद्वारक वैधर्म्यं विद्यते प्रतिपाद्यतया यस्य त दर्शयितुमाह वार्तिककार ।

तथा चेति साध्यनिवृत्त्यनुवादेन साधननिवृत्तिप्रकारे सतीत्यर्थं । साध्यनिवृत्तिरभाव साधनस्य निवृत्त्याऽभावेन ध्याप्ता आत्मनियतीकृता कथिता प्रकाशिता । कुत इत्याह— साधनस्य निवृत्तावभावे नियतत्वाद्ब्यभिचारित्वात्साध्यनिवृत्तिरिति प्रक्रमात् । यतो यत्र साध्याभावस्तनियतत्वमस्य । इमामेव व्याप्ति व्यनक्ति यदीति । चो हेतौ । घमिणीत्यनेन घमिमात्रमुपदर्शयन सर्वोपसहारवती व्याप्तिमाह । कुत पुन साध्याभावे साधनाभाव इत्याह— हेत्वभावेनेति । अस्ति हेतुदृश्यानुपलम्भ । अनन व्यापकस्य साधनाभावलक्षणस्याभावो दर्शित । अतो व्यापकाभावात्साध्याभाव सद्ब्यवहारयोग्यत्वलक्षणो व्याप्यो निवर्तते । यत एवम्

^१ नास्ति सत्त्वम्—B D P H E N

^३ नियमः B

^४ नित्यत्वम्—टि०

^५ निवृत्त इति A P H E N

^६ अत्र चास्तीति कार्य—C D

^{११} अत्र चास्ति धूम इति C D

^२ असत्त्व B. P. H N

^४ सत्त्वेन—टि०

^६ शब्दे घमिणि—टि०

^७ वैधर्म्यप्रयो० A P H E N

^{१०} इहापि च C D

^{११} साधम्यव्यतिरेको B

साधर्म्येणापि हि प्रयोगेऽर्थाद्वैधर्म्यगतिरिति^१ ॥२६॥

साधर्म्येणेति । साधर्म्येणापि अभिधेयेन युक्ते प्रयोगे क्रियमाणे अर्थात्^२ सामर्थ्यात् वैधर्म्यस्य व्यतिरेकस्य गतिर्भवतीति^३ । हीति यस्मात् । तस्मात् त्रिरूपलिङ्गाख्यानमेतत्^४ ।

यदि नाम व्यतिरेकोऽन्वयवता^५ नोक्तस्तथापि अन्वयवचनसामर्थ्यदिवावसीयते ॥

कथम् ?

असति तस्मिन् साध्येन हेतोरन्वयाभावात् ॥२७॥

असति तस्मिन् व्यतिरेके^६ *बुद्ध्याध्यवसिते साध्येन हेतोरन्वयस्य^७ बुद्ध्याध्यवसित-^८ स्याभावात् । १° साध्ये निपत साधनमन्वयवाक्यादवस्थता साध्याभावे साधन नाशङ्कनीयम् ।

इतिस्तस्मात् । साध्यस्यासद्व्यवहारयोग्यत्वस्य गतिरवसायो भवति । सर्वत्र हेतुत्रयवैधर्म्य-प्रयोगे ॥

स्वभावहेतुमधिकृत्याह—स्वभावेति । वैधर्म्यप्रतिपादक प्रयोगस्तथोक्त । कथं पुनरत्र साध्यनिश्चयो जायत इत्याह—इहेति स्वभावहेतुप्रयोगत्रये । धो यस्मात् साधनाभावस्य सत्त्वादिनिवृत्तेरभाव-सत्त्वादिविधिरुक्त । ततस्तस्मात् । व्याप्योऽपि क्षणिकत्वाभावोऽपि । अपि साधनाभावनिवृत्त्यपेक्षया साध्याभावनिवृत्ति समुच्चिनोति । यत एवमित्तिस्तस्मात् । साध्यस्य क्षणिकत्वस्य गतिनिश्चय इति ॥

कार्यहेतुमुद्दिश्याह—कार्येति । न केवल पूर्वयोरित्यपिशब्द । धूमाभावस्याभावो धूमसत्त्व प्रतिपेधप्रतिपेधस्य विधिरूपत्वादेव पूर्वत्रापि विज्ञेयम् । ततो व्यापकस्य धूमाभावस्याभावात् व्याप्यस्य बह्वचभावस्याभाव(वे) न्यायसिद्ध सति ॥

न केवल व्यतिरेकेणाभिधेयेन युक्त इत्यपिशब्द । अभिधेयेन साक्षादभिधाविश्राम-विषयेण । सामर्थ्याद्व्यवधानुपपत्ते ।

एतदिह ज्ञातव्यम्—अन्वयव्यतिरेकयोर्भेदस्य व्यावृत्तिनिश्चयनत्वाद् वस्तुतस्तादात्म्यात् स्वभावहेतुजानुमानबलादितरप्रतीतिरन्वयव्यवधानुपपत्तिलक्षणार्थापत्तिरनोच्यत इति ।

^१ गति ।—C

^२ अर्थादिति—C

^३ भवति । ही B C D

^४ मेव तत् C

^५ वति नोक्तोऽन्वय० A P E C

^६ व्यतिरेकबु० A

^७ बुद्ध्याध्यवसिते A B P H E N.

^८ बुद्ध्यावसितस्य A P H E N बुद्ध्यावसितस्य B D

• ^९ ०सितत्वाभावात् C

• ^{१०} साध्ये निपतमित्यादिनाऽन्वयवा(वो)धसामर्थ्यात् व्यतिरेक दर्शयति—टि०

इतरथा 'साध्यनियतमेव न प्रतीत स्यात् । साध्याभावे च साधनाभावात्तिर्य्यतिरेकगति । अत साध्यनियतस्य साधनस्याभिधानसामर्थ्यादन्वयवाक्येऽवसितो व्यतिरेकः ॥

तथा वैधर्म्येणाप्यन्वयगतिः ॥२८॥

तथेति । यथाऽन्वयवाक्ये तथाऽप्यदिव वैधर्म्येण प्रयोगेऽन्वयस्यानभिधीयमानस्यापि गति ॥

कथम् ?

असति तस्मिन् साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेः ॥२९॥

अगति तस्मिन् अन्यथे बुद्धिगृहीते 'साध्याभावे हेत्वभावस्यासिद्धेरनवसायात् । हेत्वभावे साध्याभाव निपात व्यतिरेकवाक्यादवस्यता हेतुसभवे साध्याभावो नाशङ्कनीय । इतरथा हेत्वभावे 'नियतो' न स्यात् प्रतीत । हेतुसत्त्वे च साध्यसत्त्वं 'गतिरन्वयगति । अत साधनाभाव'नियतस्य साध्याभावस्याभिधानसामर्थ्याद् व्यतिरेकवाक्येऽन्वयगति ॥

एतदेव दर्शयितुमाह—यदि नामेति । विशेषाभिधाननिमित्ताभ्युपगमे चाय निपात-समुदाय । अन्वयवताऽन्वयेनाभिधेयेन युक्ते प्रयोगेणेति प्रस्तावात् । अन्वयवचनसामर्थ्यादन्व-
[62a]याभिधानयलात् ॥

अभिप्रायमजानान पर आह—कथमिति ।

असतीत्यादि सिद्धान्तवादी । अभिधेयतया स्थित इत्याशङ्कामपाकर्तुमाह—बुद्धयेति । तादात्म्यतद्बुद्धत्तिनिबन्धनेन प्रतिबन्धेन प्रतिबद्धत्वात्साधनमिद साध्याभावे न भवत्येवेति बुद्ध्याऽ-ध्यवसिते विषयीकृतेऽसति । साध्येन हेतोरन्वयस्य—अनीयमानत्वस्य—यत्र साधन तत्र सर्वत्रावस्य साध्यमित्येव रूपस्य बुद्ध्याऽध्यवसितस्येतदन्वयवाक्योपस्थापितया बुद्ध्या गृहीत-स्याभावादभावप्रसङ्गादित्यर्थ ।

एतद्बुक्त भवति । यदि साध्याभावेऽपि साधन स्यात् तदा यत्रैव साध्याभावेऽपि वृत्तमित्येते तत्रैव तत्साधनमप्यस्ति न च साध्यमिति कथं यत्र यत्र साधनधर्मस्तत्र तत्र साध्यधर्म इति सर्वोपसहारेणान्वय उक्त स्यादिति । तस्माद् हेतोरन्वयवाभावाद् हेतो साध्ये नियत साध्याधिनाभाविसाधनमन्वयवाक्यादिषा(क्यादव)स्यता प्रतियता साध्याभावे साधन नाशङ्कनीय न सन्देहनीयम् । आशङ्कानिषेधेन च विपर्ययोऽप्यन्त निषिद्ध ।

कथ पुनस्तेनैव नाशङ्कनीयमित्याह—इतरथेति—अतोऽन्येन प्रकारेण । अस्तु साध्याभावे साधनाभावावसायो व्यतिरेकस्तु कथ प्रतीयत इत्याह—साध्येति । चो यस्मादर्थे । यत

१ साध्य नियत० C

१ गृहीते ते साध्या—A P H

३ साध्याभावी(वो)ऽजग्नि—टि०

४ नियत साध्याभावो न स्यात्—A B D P H E N

५ साध्यसत्त्व गति—A

६ साधनाभावे नियतस्य—C.

यदि नामाकाशादौ साध्याभावे साधनाभावस्तथापि किमिति हेतुसंभवे साध्यसंभव इत्याह—

न हि स्वभावप्रतिबन्धेऽसत्येकस्य निवृत्तावपरस्य नियमेन निवृत्तिः ॥३०॥

नहीति । 'स्वभावेन प्रतिबन्धो यस्तस्मिन्नसत्येकस्य साध्यस्य निवृत्त्या नापरस्य साधनस्य नियमेन युक्ता नियमवती निवृत्ति ॥

स च द्विप्रकारः सर्वस्य । तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणश्चेत्युक्तम् ॥३१॥

एवमतो हेतोरित्यादिनोपसंहार । असति व्यतिरेके प्रतिबन्धानाक्षेपादन्वयस्यैवासत्त्वादसत्त्वत्त्वेन तत्प्रतिपादनायोगात्प्रक्षावतामन्वयवचनमेव न प्रयुक्तं स्यादिति समुदायार्थं ॥

वैधर्म्येणाभिधेयेन युक्तं इत्यध्याहार । प्रयोगे साधनवान्कशब्दममूहे ॥

कथमिति पर ।

असतीत्यादि सिद्धान्तवादी । बुद्धिगृहीत इति वृद्धचन्तरगृहीत इति ग्राह्यम् । एतदेव प्रतिपादयन्नाह—हेत्वभाव इति । इतरथा हेतुमद्भावे साध्याभावसम्भवप्रकारे सति नियतो न स्यात्प्रतीत साध्याभाव इति शेष ।

मा भून्वियतोऽनुगन किं नश्छिन्नमित्याह—हेतुमत्त्वे इति । च समुच्चये ।

अयमाशय—सति साधनेऽनश्य साध्यमित्येवलक्षणोऽन्वयोऽस्त्येव । केवल व्यतिरेक-वाक्यान्त प्रतीयत इत्युच्यते पूर्वपक्षवादिना । यदा च हेत्वभावे न नियत साध्याभाव सम्भाव्यत इति वृत्तो यत्र यत्र साधन तत्र तत्र साध्यमित्यवर्णोऽन्वय सिद्धयेत् । तत्रैव सम्भावना विषये हेतुभावेऽपि साध्याभावादिति ।

यत एवमतोऽस्माद् हेतोरित्यादिनोपसंहार । अत्राप्ययमाशय—यदि यत्र साधन तत्रावश्य साध्यमिति न स्यात्तदा तत्रैव तावदसत्यपि साध्ये साधन वृत्तमिति कुत साध्याभावे साधन न वर्तत इत्येवर्णो व्यतिरेक सिद्धयेदिति ॥

अत्रामिप्रथममुपरिज्ञायमान (रिजानान) प्राह—यदि नामेति ।

नहीत्यादि प्रतिविद्यानमाचार्योप नहीत्यादिना व्याचष्टे । अयं च मौलो हिशब्द पदवाद् व्याख्यास्यते । नियमेनावश्यतया । या चावश्य भाविनी निवृत्ति सा नियमेन युक्ता भवतीत्यर्थवचनमेतत् ॥

* १ भाव—उत्पाद, सत्ता वा—टि०

अनुप्रासोक्तौ व्यतिरेकेणोऽस्मिन्व्यवहति । यत् सद् एतन्नित्यप्रयोजनप्रतिनिधि
 साध्यस्य—अनुप्रासोक्तौ व्यतिरेकेणोऽस्मिन्व्यवहति । यत् सद् एतन्नित्यप्रयोजनप्रतिनिधि
 निवृत्तिमुपलक्ष्यमवधारयामाह । तदनेन साध्यनिवृत्ति साध्यनिवृत्त्या व्याप्ता इतिना । यदि च
 साध्यमभवेति साध्यनिवृत्तिर्भवेत् न साध्याभावेन^१ व्याप्ता भवेत् । अतो व्यतिरे^२ प्रति-
 पद्यमानेन साध्यमभवे साध्यसमयेन व्याप्त^३ प्रतिपत्तव्य । अत एव—अनुप्रास्यमान
 सादृशमिति दृश्यमगदिति प्रतीते^४ संप्रत्ययाद् अन्वयसिद्धिरिति ॥

द्वयोरप्यनयोः प्रयोगयोर्नाशयं पक्षनिर्देशः ॥३४॥

एतत्त्र साधनं साध्यमंप्रतिबद्ध तादात्म्य-तदुत्पत्तिभ्यां प्रतिपत्तव्य द्वयोरपि प्रयोगो,
 तत्पण्य एतदेवमेव न निर्देशः । यत् साधन साध्यनियत प्रतीत तत्र एव साध्यधर्मिण
 दृष्टव्यं साध्यतोति । अतो न द्विविद् साध्यनिर्देशोनेति ॥

द्विविद्वत्त्वं वेदुःखद्वयं दृष्टव्यम् । तेनान्वयवचनेपि सर्वं यथायोग्य द्रष्टव्यम् ।

द्विविद्वत्त्वं वेदुःखद्वयं दृष्टव्यम् । तेनान्वयवचनेपि सर्वं यथायोग्य द्रष्टव्यम् ।
 साध्यनिवृत्तिरिति दृष्टव्यम् । तेनान्वयवचनेपि सर्वं यथायोग्य द्रष्टव्यम् ।

साध्याशङ्कानिवारणमेव न निर्देश इत्यनेन नाशयं पक्षनिर्देश इत्यस्यायं वक्षित ।

॥३४॥ साध्याशङ्कानिवारणमेव न निर्देश इत्यनेन नाशयं पक्षनिर्देश इत्यस्यायं वक्षित ।
 साध्याशङ्कानिवारणमेव न निर्देश इत्यनेन नाशयं पक्षनिर्देश इत्यस्यायं वक्षित ।

साध्याशङ्कानिवारणमेव न निर्देश इत्यनेन नाशयं पक्षनिर्देश इत्यस्यायं वक्षित ।
 साध्याशङ्कानिवारणमेव न निर्देश इत्यनेन नाशयं पक्षनिर्देश इत्यस्यायं वक्षित ।

साध्याशङ्कानिवारणमेव न निर्देश इत्यनेन नाशयं पक्षनिर्देश इत्यस्यायं वक्षित ।
 साध्याशङ्कानिवारणमेव न निर्देश इत्यनेन नाशयं पक्षनिर्देश इत्यस्यायं वक्षित ।

१ मया मुनीन B

२ साध्या—टि०

३ व्याप्तिप्रति A

४ प्रयोगेज्वस्य B P H प्रयोगे नावश्य—E N

५ दृष्टवा A P H

६ भसिम् पत्रे अधिकं दृष्टं वर्तते । अत एव सम्भक्तः

१ सत्त्वस्वरूपामाह—C

२ उपलम्भेन—टि०

३ 'प्रतीते' इति नास्ति A

यथा कुतश्चिद् भ्रातिनिमित्तादीदृग् व्याप्तवचन सभाव्यते । अथ तथाविधा भिप्रायो वक्ता कृतकत्व प्रयुञ्जान तस्य नियमेन व्याप्ति द्रूयात् । तन्पुन्यम् । यनस्त योर्व्याप्ति द्रुवाणो कथयन् चत साधन

साधनविकल साध्यविकलो वा मा भूद् दृष्टात् इति यत् कृतक तदनियमिति प्रयोगोपि विरुद्ध वाच्यं द्रष्टव्यम् । तदतद्भूती[नारयान] किमत्र द्रूम । तथा हि क खलु प्रधावान्

साधनविकल विहायस साध्यविकल च कुम्भमालाचयितुमोक्षानोऽभिप्रतन्त्येव विरुद्धनानियत्वेन साध्य(ध्य)विक्रम्यतया कुम्भमन्त्रिभ एव घट व्याप्ति ददायत् । भ्रात्या चेत । साधनवकल्यमाकाशस्य वाऽभिप्रतेन नित्यत्वेन कृतकत्वस्य व्याप्ति न

प्रदशयत् । तत्र साधनवकल्यम् कुम्भ च साध्यवक्यम् कुम्भतुल्यपि घट व्यामुह्यति भ्रातेनियतनिमित्तव्याप्ति चेत । एव तर्हि पक्षवचनपि वथ सभाव्यत्वात् ।

समानोपि विसवात्नाभिप्रायो न । न चाप्युत्पत्ती न चा यदास्वायादश वचनमिदानी तु द्रनादिभदभिन्नमियादिना प्रकारेण वचनविशेषण ज्ञानेन कायमतेनाविपरीतोऽभिप्रायोऽवघायते । तेन तन्नियमिनियमिधानरि विषय । वचनसाकर्यान्व

तत्र निश्चय इति चेत । एतत् पक्षवचनपि समानम् एव निश्चेतु शक्यति तस्य तत्र तथास्वावगमो भविष्यतीति चत सच समानमयत्राऽविपात् । किञ्च स एव वादी तपस्वी

[63b] स्वयमव तावद् दुष्यति । न हि कश्चिन्माधनवादी प्रतिज्ञाहेतूदाहरणाय वाभिधायोपरमते । किं तर्हि ? निगमनमप्युपात्त—तस्मादनित्य शब्द इति । एवमुक्ते च कुतो नित्यवशङ्का यत् कृतकत्वस्य विरुद्धता भवेत् ? ततश्च निगमननव विरुद्धशङ्का व्यवच्छेदस्य कृतवात्पक्षवचनमपाथकम् । यदाहाक्षपाद — साध्य विपरीतशङ्काव्यवच्छेदाथ निगमनमिति । तथा हेतुवचनस्याप्यनुयानमायातम् । निगमनज्ञाश्वास इति चद । हन्त प्रतिज्ञावचनस्यानाश्वासस्तुल्य । यत्तत्र समाधान तन्नगमनेऽपि भविष्यति । तस्मात् तमतेऽपि निगमनादवाभिप्रतसाध्यप्रतीतेन विरुद्धाशङ्कानिरासाथ पक्षवचन करणीयम् । तदय यथा नाम कश्चित् स्वाङ्गुलिज्वालाया पर दिवक्षु स पर दहेद्वा न वा स्वाङ्गुलिदाहमव तावदनुभवतीति वृत्तान्तो जात ।

यद्यव निगमनमप्युपायकमापद्यत इति चत । अयमपरोऽस्तु दोष । कथं नाम ताथागता जयति ? केवल सति निगमन विरुद्धशङ्काव्यवच्छेदाथ पक्षवचन न कायम् । निगमननैव तदाशङ्काव्यवच्छेदस्य कृत वादित्युच्यत इति

त्रिलोचन पुनर्यायभाष्यटीकायामिदमवादीत— साध्यवचनमसाधनाङ्गवचन न भवति यतो विवादेपु परप्रतिपत्तिमधिकृत्य न प्रयोगनियम गत्य । पटुमदादिभावेन परप्रतिपत्तीना मनवस्थानान् । तथा हि हेतुवचनादेव कश्चिन्प्रयति । कश्चिन्पुनरन्तरेणापि हेतुवचन वक्तस्वरूपपरिशीलना प्रागव शब्दनिष्पत्तरोप्यादिस्थानव्यापारोपलब्धेवकनुरभिप्रतमवेति । तस्मादनपेक्षितपरप्रतिपत्तिरेवाय ज्ञाता ज्ञानस्यगथ प्रतिपात्त्यन्त तस्य स्वप्रतिपत्त्याऽऽरुद्धस्याथस्य

१ अत्र अक्षपात्त्वचनरतेन यदुदधूत तनास्ति यामनूत्रे किंतु वार्तिके— साध्यविपरीत प्रसङ्गप्रतिषेधाय यत् पुनरभिधान तत् निगमनम् इति वतते—११३९

१ एनमेवाधमनुपलब्धिप्रयोगे दर्शयति—

यस्मात् साधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते सोऽसद्व्यवहारविषयः^२ । नोपलभ्यते चात्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तो घट इत्युक्ते सामर्थ्यादेव नेह घट इति भवति ॥३५॥

साधर्म्यवति प्रयोगेऽपि सामर्थ्यादेव नेह प्रदेशे^३ घट इति भवति ।

किं पुनस्तत् सामर्थ्यमिदं—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते—इत्यनुपलम्भानुवादः । सोऽसद्व्यवहारविषयः—इत्यसद्व्यवहारयोग्यत्वविधिः । तथा च सति दृश्यानु-

वाचक शब्द प्रयोक्तुमर्हति । स्वप्रतिपत्तिश्च लिङ्गजा ज्ञापनीयधर्मविशिष्ट धर्णमभिविधिशते । तस्मात्परस्य विवादयित्रा ज्ञानस्यमर्थं परो बोद्धव्य इति स एव पर प्रत्युपाय इति ।”

तदेतत्कार्पटिककण्टारटितमश्रद्धेय धीमताम् । तथा हि—सत्यम्, स्वप्रतिपत्त्याऽऽस्त्य एवार्थं परस्मै प्रतिपाद्यते । केवलमिदमालोच्यताम्—किं पक्षधर्मवचनाद् व्याप्तिवचनसहितात्सोऽर्थं प्रतिपादितो भवति नवेति । प्रतिपादने किं प्रतीतप्रत्यायकेन तद्वचनेन कार्यम् ? तावतो वचनात्प्रतिपत्तिमपह्नुवानव (नेन) तु नापह्नुत नाम किञ्चिद् । अवश्य चैतदन्यथा स्वार्थानुमानकाले प्रतिज्ञावचनमन्तरेण कथं प्रतिपत्तिं स्यात् ? स्वप्रतिपत्तिकाले च यावतोऽर्थात्साध्यप्रतीतिरासीत् परार्थानुमानकालेऽपि तावत् एव वचनमुपादेयम् । तत्र च न प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टधर्मदर्शनपूर्वकादिसाधनादिदर्शनात् साध्यप्रतीतिरासीत् । किन्तुहि ? पक्षधर्मदर्शनात् तदविनाभावस्मरणसहितादिति तावत् एव वचनं न्याय्यम् ।

अथोक्तं पटुमन्दादिभावेन परप्रतीतिनामनवस्थानात् शक्यते प्रयोगनियमं कर्तुमिति । सत्यमुक्तम् [64a] केवलं स्ववधाय कृत्योत्थापनप्रायं तत् । यत् पटुमन्दादिभेदेन प्रतिपत्तुणामनकप्रकारत्वात्स्यादपि कश्चिद् यं पञ्चावयवेषु वाक्ये प्रयुक्ते पूव सशयजिज्ञासादिवचनमन्तरेण न बुद्ध्यते बोधयितव्यमिति तद्वचनस्याप्यवश्यप्रयोग्यत्वादवयवत्वादवगत (द्वयगत) पञ्चावयवत्व साधनवाक्यस्य । अभ्युपगमे च गौडकाश्मीरपुरुषविधायो (विषयो)-पाहयानं कुनूहलास्यदमन्तरं न । प्रतिशाहेतुदाहरणानयनिगमनान्येवावयवा इति शास्त्रस्थितेरपसिद्धान्तोऽपि दीप्ताज्ञं पायिव इव निगृह्णाति ।

अथ किमस्य सम्भवोऽस्ति यो निर्दिष्टे हि साध्य साधने वाऽभिहिते निर्दिशते चोदाहरणे कृतेऽभ्युपगमे निर्गमिते च सर्वोपपदव्यापारे साध्यं न बुध्यत इति ? ननु अस्यापि प्रतिपत्तु किमस्ति सम्भवो यत्र धर्मिणि साधनं चोषितं, तस्य साध्याविनाभाविता स्मरितोऽपि यस्तत्र साध्यं नावबुध्यत इति ? सम्भवति बुद्धिमान्यादिति चेत् । सर्वं समानमिदमन्यत्राभिविज्ञानादित्यलं विस्तरेण ।

^१ एवमे० A B P H E एतमे० N.

^२ विषय सिद्ध C

^३ नेह घटे० A B P H N

^४ प्राप्त मिति । अनु० A P. H.

पलम्भोऽसाध्यवहारयोग्यत्वेन व्याप्तो दर्शितः । नोपलभ्यते च^१ इत्यादिना साध्यधर्मिणि सत्त्व लिङ्गस्य दर्शितम् । यदि च साध्यधर्मस्तत्र साध्यधर्मिणि न भवेत् साधनधर्मोऽपि न भवेत् । साध्यनियतत्वात् तस्य साधनधर्मस्येति सामर्थ्यम् ॥

तथा वैधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि—यः सद्ब्रह्मवहारविषय^२ उपलब्धिलक्षणप्राप्तः, स उपलभ्यत एव । न^३ तथाऽत्र तादृशो घट उपलभ्यत इत्युक्ते सामर्थ्यादेव नेह सद्ब्रह्मवहारविषय इति भवति ॥३६॥

यथा साध्यवत्प्रयोगे तथा वैधर्म्यवत्प्रयोगेऽपि सामर्थ्यादेव नेह सद्ब्रह्मवहार^३विषयोऽस्ति घट इति भवति ।

सामर्थ्यं दर्शयितुमाह—यः सद्ब्रह्मवहारविषय इति विद्यमानः । उपलब्धिलक्षणप्राप्त इति वृत्त्य इत्येषा साध्यनिवृत्तिः । ^४स उपलभ्यत एवेति साधननिवृत्तिरिति । अनेन च^५ साध्यनिवृत्ति साधननिवृत्त्या व्याप्ता दर्शिता । न तथेति—यथाऽन्यो वृत्त्य उपलभ्यते न तथात्र प्रदेशे तादृश इति वृत्त्यो घट उपलभ्यत इति । अनेन साध्यनिवृत्तेर्व्यापिका निवृत्तिरसती साध्यधर्मिणि दर्शिता । यदि च^६ साध्यधर्मं साध्यधर्मिणि^७ न स्यात् साधनधर्मोऽपि न भवेत् ।

तदपि(यदपि) न्यायभाष्यटीका-वार्तिकयोर्विश्वरूपोद्योतकरावाहनु “पुरा विषयनिरूपण-पूर्वकमेव हि करणव्यापरण दृष्टम् । करणं च साधन(न)व्यापारयितव्यम् अतो विषयनिरूपणं साध्यवचनेन क्रियते, अन्यथा करणप्रवर्त्तनस्यादीक्ष्यत्वादिति ।”^८ तदपि न चतुरस्रम् । यतो यदि हेतु प्रयुञ्जानन विषयं सिसाध्यपितोऽर्थो^९ निरूपयितव्यो बुद्धौ निवशनीय इत्यभिमतम्, तदाऽन्युपगम एवोत्तरम् । नहि कश्चित् साध्यमनिश्चित्यैव परप्रतिपत्तये साधनवाक्यमभिधत्ते । अथ वचनेन करणस्य हेतोः स विषयो दर्शयितव्य इति मतिः, तदा तेनैव तावद् दर्शितेन कोऽर्थः ? यदि परस्य प्रतीतिरन्यथा न स्यात्तर्त्तं शोभेत्त्युत्तरमिति किं क्षुण्णसो दीकरणेन ?

अध्ययनं पुना हृत्तिटीकायामिदमवोचत् “धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देशं क्रियते श्योतु राश्वसनाधर्मम् । न त्वादी धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देशो युक्तः । अपुक्तता(ता) तस्य प्रतिपत्तावदुत्पत्त्वात् । तत्र प्रदेशमात्रमुपलभ्यते, तस्य च धर्मम् । ततोऽविनाभाव स्मरति । तदनन्तरं तदेवेदमिति परामृशति । ततो विशिष्टता प्रदेशस्य प्रतिपत्तये, न त्वादेव(त्वादावेव) । परामर्शस्य च स्वार्थपूर्वकत्वम् । न च स्वार्थे धर्मविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनमस्ति । तेन परप्रतिपत्तावपि न कार्यम् । आदौ तु क्रियते, प्रतिपाद्यस्यास्त्योत्पादनार्थमिति ।

^१ भ्यते इत्या० A B P H N

^२ न च C

^३ ब्रह्मवहारस्य विषय० C D

^४ 'स' नास्ति A. B C D P H

^५ 'च' नास्ति C E. अनेन न H

^६ च न साध्य० A B P H N.

^७ र्मिणि भवेत् साधन० A B P H. E N

^८ नोपलभ्यते न्यायवार्तिके—म०

अस्ति च साधनधर्म इति सामर्थ्यम् ।^१ अत सामर्थ्यात् नास्त्यत्र घट इति प्रतीतेर्न पक्षनिर्देशः ।
एव कार्यस्वभावहेत्बोरपि सामर्थ्यात् सप्रत्यय इति न^२ पक्षनिर्देशः ॥

कीदृशः पुनः^३ पक्ष इति निर्देश्यः ? ॥३७॥

कीदृशः पुनरर्थं पक्ष इति—अननशब्देन निर्देश्यो वक्तव्य ? इत्याह—

स्वरूपेणैव स्वयमिष्टो^४ अनिराकृतः पक्ष इति^५ ॥३८॥

स्वरूपेणैवेति साध्यत्वेनैव । स्वयमिति वादिना । इष्ट इति—नोक्त एवापि त्विष्टो
पीत्यर्थं । एवभूतं सन् प्रत्यक्षादिभि अनिराकृतो^६ योऽर्थः स पक्ष इत्युच्यते ।

अथ यदि^७ पक्षो न निर्देश्य, कथमनिर्देश्यस्य लक्षणमुक्तम् ? न साधनवाक्यावयव-
वत्वादस्य लक्षणमुक्तमपि त्वसाध्यं^८ केचित् साध्यम्, साध्यं चासाध्यं^९ केचित् प्रतिपन्ना ।
तत् साध्यासाध्यविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं पक्षलक्षणमयम् ॥

स्वरूपेणैष्ट इत्यस्य विवरणम्—

स्वरूपेणेति साध्यत्वेनेष्टः ॥३९॥

साध्यत्वेनेष्ट इति । पक्षस्य साध्यत्वाप्रापरमस्ति रूपम् । अत स्वरूप साध्यत्वमिति ॥

एवशब्द विवरितुमाह—

स्वरूपेणैवेति साध्यत्वेनैवेष्टो^{१०} न साधनत्वेनापि ॥४०॥

स्वरूपेणैवेति । ननु चैवशब्दः केवल एव प्रत्ययमर्ष्टव्यस्तत्^{११} शिष्यं स्वरूपशब्देन

तेन तु तपस्विना बहुक्त्वं समञ्जसम् । केचन प्रतिपन्नुरागमनैबोत्पादितेन किं प्रयोजनम् ?
कथं ज्ञानो मदिग्यार्थाभिधानिनः प्रतिज्ञावचनादारणामुत्पादयतीति ममीर्चानं निरूपितम् ।
आग्या शब्द इदमेव मन्यन्ते यभिगमप्रत्ययः । सा कथं वचनमात्राग्रायेन ? जानी या
साधनाद्यभिधानं न कथं वैयर्थ्यमननुबोलेत्यन् बहुता ॥

अत्र सामर्थ्यात्स्वार्थं शब्दस्य वादिनेति विवृतिं कृत्वा न तु स्वयंगदस्य वादिनेत्यर्थं ।
एनञ्चानन्तरमव दर्शयिष्ये ॥

^१ सामर्थ्यान् तत्र A B P H N

^२ पक्षा निर्देश्य E.

^३ क्विप्ता निरा० B P.

^४ क्विप्ताऽथो व म B C D

^५ इति निर्देश्य—B

^६ इति निर्देश्य—B

^७ पक्ष निर्देश्य C.

^८ इति निर्देश्य—C

^९ अथ यदि न पक्षा A B P. H E. N

^{१०} इति निर्देश्य—C A P H. E. N

^{११} तत्र पक्षम्—B

सह प्रत्ययमूढ ? उच्यते । एवशब्दो निपातो द्योतक । पदान्तराभिहितस्वार्थस्य विशेष द्योतयति इति पदान्तरेण विशेष्यवाचिना सह निर्दिष्ट । न साधनत्वेनापीति । यत् साधनत्वेन निर्दिष्ट तत् साधनत्वेनेष्टम् । असिद्धत्वाच्च^१ साध्यत्वेनापीष्टम् । तस्य निवृत्त्यर्थ^२ एवशब्द ॥

तदुदाहरति—

यथा शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये चाक्षुपत्वं हेतुः, शब्देऽसिद्धत्वात् साध्यम् । न पुनस्तदिह साध्यत्वेनैवेष्टम्^३, साधनत्वेनाभिधानात्^४ ॥४१॥

^१यथेति । शब्दस्यानित्यत्वे साध्य चाक्षुपत्व हेतु शब्देऽसिद्धत्वात् साध्यम्—इत्यनेन साध्यत्वेनेष्टिमाह ।

तद् इति चाक्षुपत्वम् । इहेति शब्दे । साध्यत्वेनैवेष्टम्—इति साध्यत्वेनेष्टिनियमा भावमाह । साधनत्वेनाभिधानाद् इति—यत् साधनत्वेनाभिहितम्, अत साधनत्वेनापीष्टम् । न साध्यत्वेनैवेति ॥

स्वयमित्यनेन स्वयशब्द व्याख्येयमुपक्षिप्य तस्वार्थमाह—

स्वयमिति वादिना ॥४२॥

वादिनेति । स्वयशब्दो निपात आत्मन इति ^५षष्ठ्यन्तस्वार्थमनेति च तृतीयान्त-
स्वार्थे^६ वर्तते । तदिह तृतीयान्तस्यात्मशब्दस्वार्थि वृत्त स्वयशब्द । आत्मशब्दश्च सम्बन्धि-
शब्द । वादी च प्रत्यासन्न^७ । ततो यस्य वादिन आत्मा तृतीयार्थयुक्त^८ स एव^९
तृतीयार्थयुक्तो निर्दिष्टो वादिनेति । न^{१०} तु स्वयशब्दस्य वादिनेत्येव पर्याय ॥

पक्षस्यानुमेयस्य ॥

स्वरूपशब्देनेति सहाय्ये तृतीया ।

[64b] उच्यत इति सिद्धान्तवादी ।

यत्साधनत्वेनेष्ट तत्कथं साध्यत्वेनापीष्ट भवतीत्याह—असिद्ध[त्वा]दिति । चो यस्मात् । साध्यत्वेनेष्टोऽपि यदा साधनत्वेनोक्तस्तदाऽपक्ष इत्येवमर्थ एवशब्द इति समुदायार्थ ॥

^१ ०त्वात् साध्य० B

^२ ०त्यर्थम्—D

^३ साध्यत्वेनेष्टम् C D E

^४ ०त्वेनाप्यभिधानात् B P H E N

^५ 'यथेति' नास्ति A

^६ नाश स्वयमिच्छतीत्यादौ आत्मनो नाशमिच्छतीत्यर्थ —टि०

^७ ०स्वार्थेन युक्त —B

^८ प्रत्यासन्नभूत यस्य A B P, H

^९ तृतीयार्थेन युक्त C D

^{१०} 'एव' नास्ति—B

^{११} ननु A B P H

क पुनरसौ वादीत्याह—

यस्तदा साधनमाह ॥४३॥

यस्तदा—इति वादकाले साधनमाह । अनेकवादिसभवेऽपि^१ स्वयशब्दवाच्यस्य वादिनो विशेषणमेतत् ।

यद्येव^२ वादिन इष्ट साध्य—इत्युक्तम् । एतेन च किमुषतेन ? अनेन^३ तदा वादकाले तेन वादिना स्वय यो धर्म साधयितुमिष्ट स एव साध्यो^४ नेतरो^५ धर्म इत्युक्तं भवति । वादिनोऽनिष्टधर्मसाध्यत्वनिवर्तनमस्य वचनस्य फलमिति यावत् ॥

अथ कस्मिन् सत्यन्धर्मसाध्यत्वस्य^६ सभवो यन्निवृत्त्यर्थं^७ तद् वक्तव्यमित्याह—

एतेन यद्यपि क्वचिच्छास्त्रे स्थितः साधनमाह, तच्छास्त्रकारेण तस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्माभ्युपगमेऽपि यस्तदा तेन वादिना^८ धर्मः स्वयं साधयितु-

तत्तस्मादर्थद्वयवृत्तित्वात् । इह पक्षलक्षणे स्वयशब्दो गृहीत इति शेष । तृतीया-
प्रतिपाद्योऽर्थोऽन्येपणकर्तृत्वम् । आत्मना इष्ट इत्यत्र तृतीयाया कर्त्तरि विधानात् ॥

अनेकवादिसम्भवेऽपि शब्दगताकाशगुणत्वादिवादिभूयस्त्वेऽपि । वादित्व च योग्यतया । न तु तदा स्वपरपक्षसिद्धयसिद्धयर्थवचनलक्षणवादप्रणेतार । विशेषण व्यवच्छेदकमेतद् यस्तदा-
साधनमाहेति वचनम् ।

यद्येवमिति पर । अथ च निपातसमुदायोऽनिष्टापादनप्रारम्भे वर्तते । इत्युक्तमनेन वाक्येननि शेष ।

उच्यतामेव को दोष इत्याह—एतेनेति । अशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे । शास्त्रकारेऽपि वादी भवति । तत्कोऽतिशयोऽनेन प्रतिपादित इति चोदयितुराशय । अनेनेति सिद्धान्तवादी । अनेन यस्तदा साधनमाहेति विशेषणावच्छिन्न स्वयशब्देन ।

एतदुक्तं भवति । यच्छास्त्राभ्युपगमेनापि वादी क्वचित्साधनमभिधत्ते, तच्छास्त्रकारेण तत्र यावदिष्ट तावच्चेत्तस्य साध्यत्वेनेष्ट तदेष्टमित्येव कृतं स्यात्, न तु स्वयमिति । नेतर इति तच्छास्त्रकारेऽप्यम्बरगुणत्वादिरिति बुद्धिस्थम् । वादिन इति आद्यस्यैव व्यक्तीकरणम् ॥

अथेत्यामन्त्रणे ।

^१ सभव इत्यं B C D

^२ यद्येव—A B P H

^३ अनेन च C

^४ साध्यो धर्मो नेतर इत्युं C

^५ 'धर्म' नास्ति B.

^६ साध्यत्वममं A C P H E

^७ स्वयं वेदं A D P H E N

^८ स्वयं चेतन्—B

^८ तेन स्वयं वादिना धर्मं साधं C

मिष्टः, स एव साध्यो नेतर इत्युक्तं भवति ॥४४॥

तच्छास्त्रकारेणेति । यच्छास्त्र तेन वादिनाऽभ्युपगत तस्मिन् साध्य-
धर्मिणि अनेकस्य ^१धर्मस्याभ्युपगमे सति अन्यधर्मसाध्यत्वसंभव । तथाहि—शास्त्र येनाभ्यु-
पगत ^२तस्मिद्धो धर्म सर्व एव तेन साध्य इत्यस्ति विप्रतिपत्ति । अनेनापास्यते । अनेक-
धर्माभ्युपगमेऽपि सति स एव साध्यो यो वादिन इष्टो नान्य इति ।

ननु च च शास्त्रानपेक्ष ^३वस्तुबलप्रवृत्त लिङ्गम् । अतोऽनपेक्षणीयत्वात्त शास्त्रे
स्थित्वा वाद कर्तव्य । सत्यम् । आहोपुरुषिकया तु यद्यपि क्वचिच्छास्त्रे स्थित इति
किञ्चिच्छास्त्रमभ्युपगत साधनमाह, तथापि य एव तस्येष्ट, स एव ^४साध्य ^५इति ज्ञापना-
येदमुक्तम् ॥

इष्ट इतीष्टशब्दमुपक्षिप्य व्याचष्टे—

इष्ट इति यत्रार्थे विवादेन साधनमुपन्यस्तं तस्य सिद्धिमिच्छता
सोऽनुक्तोऽपि वचनेन साध्यः ॥४५॥

यत्रार्थ आत्मनि विरुद्धो वाद प्रकान्त —‘नास्ति आत्मा’—इत्यात्मप्रतिषेधवाद आत्म-
सत्तावादविरुद्ध, विधिप्रतिषेधयोर्विरोधात् । तेन विवादेन हेतुना साधनमुपन्यस्त तस्या-
त्मार्यस्य सिद्धि निश्चयम् इच्छता वादिना सोऽर्थ साध्य इत्युक्तं भवति इष्टशब्देन । यत्
तद् ‘इत्युक्तं भवति’ इति ग्रहणमन्ते तद्विहापेक्ष्य वाक्य ^६समापयितव्यम् ।

यद्यपि परार्थानुमान उक्त एव साध्यो युक्त अनुक्तोपि ‘तु वचनेन साध्य’, सामर्थ्यो-
क्तत्वात् तस्य ॥

इत्यस्ति विप्रतिपत्तिन्यायविरुद्धा प्रतिपत्ति केपाञ्चित् । अनेनात्मविशेषणनापास्यते ।
अनेकेत्यादिनोपसहरति । अनेकधर्माभ्युपगमेऽपि शास्त्रकारस्य तत्र धर्मिण्यनेकधर्मोपगमे
सत्यपि । वादिन इत्यात्मन इति पष्ठघन्तस्यार्थं वृत्त स्वयशब्दमु[पा]दाय ।

आहोपुरुषिकयाऽभ्युपगत इति कर्त्तरीय निष्ठा ॥

विरुद्ध परस्य चाभिप्रेतविपरीतार्थोपस्थापको वाद स्वपरपक्षयो सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं
वचनम् । प्रकान्त प्रवृत्त । इत्युक्तं भवतीति नात्र श्रूयते तत्त्वसंभव व्याख्यायत इत्याह—
यत्तदिति । लोकोक्तिश्चैषा । इहेष्टपदविवरणे । समापयितव्य सङ्गतार्थं कर्त्तव्यम् ।

^१ अनेकधर्मं० C

^२ तस्मिन् सिद्धो E

^३ तादात्म्यतद्रुत्पत्त —टि०

^४ स एव तस्य A E

^५ साध्यत इति—C

^६ सोऽर्थोऽनु० C

^७ वाक्य परिसमा० A. B C D P. H E. N.

^८ तुशब्दस्तथापीत्यर्थे—टि०

कृत एतदित्याह—

तदधिकरणत्वाद्दिवादस्य ॥४६॥

१तदिति सोऽर्थोऽधिकरणम् आश्रयो यस्य स तदधिकरणो विवाद । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिति ।

एतदुक्तं भवति—यस्माद्दिवाद निराकर्तुमिच्छता वादिना साधनमुपन्यस्त तस्माद् यद् अधिकरण विवादस्य तदेव साध्यम् । यतो विरुद्ध वादमपनेतु साधनमुपन्यस्तं तच्चेत् न साध्य किमिदानीं ३जातिनियतं किञ्चित् साध्यं स्यादिति ॥

अनुक्तमपि परार्थानुमाने साध्यमिष्टम् । ३तदुदाहरति—

यथा परार्थाश्चक्षुरादयः संघातत्वाच्छयनासनाद्यङ्गवदिति । ४अत्रात्मार्था इत्यनुक्तावप्यात्मार्थता साध्या । ५ तेन नोक्तमात्रमेव साध्यम्—इत्युक्तं भवति ॥४७॥

परार्था इति । चक्षुरादियेषां श्रोत्रादीनां ते ६ चक्षुरादय इति धर्माः । परस्मादिमे परार्था इति साध्यं पारार्थ्यम् । संघातत्वादिति हेतुः । व्याप्तिविषयप्रदर्शनं ७ च शयनासनाद्यङ्गवदिति । शयनमासनं च ते आदी ८ यस्य तच्छयनासनादि पुरुषोपभोगाङ्गं संघातरूपम् । तद्वदत्र ९ प्रमाणे यदप्यात्मार्थाश्चक्षुरादय इत्या मायता नोक्ता, १० अनुक्तावप्यात्मार्थता साध्या ।

अनुक्तोऽपि तु वचनेन । वचनेन साक्षादभिधाव्यापारविषयत्वमनापादितोऽपि । तुविगपदीपने । साध्यं साध्यं एव । कुत इत्याह—सामर्थ्योक्तत्वात्तस्य बुद्धिस्थस्यात्मादे ।

एतदुक्तं भवति—परार्थानुमान उक्तोऽयं साध्यः । उक्तश्च प्रकाशित उच्यते । प्रकाशमानता च सामादभिधाव्यापारविषयतया च सामर्थ्यगम्यतया च । उक्तम् (उच्यते) तु प्रकाशितनाख्या द्वयोरप्यविगिण्ति ॥

कुत एतदिति सामर्थ्योक्तत्वमिति हेतुराह वार्तिककारः ।

१ तदित्यादि तदिति A B C D P H E N

२ जगति नियतम्—A B C D P H E N

३ ०मिष्टमुदाहरति—B साध्यं दृष्टमुदाह० C D

४ ०दिति । आत्माया इत्यनुक्ता (क्ता) प्यात्मार्थता साध्यते तेन—C.

५ साध्या । अनन B P H E 'ते' नास्ति B

६ च नास्ति—A B D P H E N 'आदिर्यस्य D

७ तद्वदत्र द्वाप्रमाण—A B P H

१० नोक्ताप्या० B अनुक्ताप्या—A C D P H E N

तथा हि—साख्येनोक्तम्—अस्ति आरमा । तद्विहृद् बोद्धेनोक्तं—नास्त्यात्मेति । तत् साख्येन स्ववादविषद्द बौद्धवाद हेतुकृत्य विहृद्वादनिराकरणाय स्ववादप्रतिष्ठापनाय च साधनमुपन्यस्तम् । अतोऽनुक्तावप्यात्मार्यता^१ साध्या, ^२तदधिकरणत्वाद् विवादस्य । ^३शयना-सनादिषु हि पुरुषोपभोगाङ्गेष्व्वात्मार्यत्वेनान्वयो^४ न प्रसिद्धः । सघातत्वस्य ^५पारार्थ्यमात्रेण तु सिद्धः । तत् परार्था इत्युक्तम् ।

चक्षुरादय इत्यत्रादिग्रहणाद्विज्ञानमपि^६ परार्थं साधयितुमिष्टम् । विज्ञानाच्च पर आत्मैव स्यात् ।

^७परस्यार्थकारि विज्ञान सेत्स्यतीति सामर्थावात्माद्यंत्व सिध्यति चक्षुरादीनामिति मत्वा परार्थग्रहणं कृतम् । तेनेष्ट^८साध्यवचनेन मोक्षतामत्रम्, अपि तु प्रतिवादिनो विवादा-स्पदत्वाद् वादिन^९ साधयितुमिष्टम्—उक्तम्, अनुक्त वा प्रकरणगम्य साध्यमित्युक्तं भवति ॥

यद्यपि तन्मूलो विवादस्तथापि अभिधाव्यापारविश्रामभूमिरेवार्थं साध्यः । न चात्मा-दिविवादाधिकरणम् । तथाभूतस्तत्कथं साध्य इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति । यथात्मादि अधिकरणमास्पद विवादस्य—अस्तीदं नास्तीदमित्यात्मकस्य परस्परविहृद्दस्य वादस्य । अत्रोपप[65a]त्तिमाह—यत् इति । विहृद् स्वपक्षप्रत्यनीक नास्तीदमिति वादम् । तद् विहृद्वादापनतुहेतूपन्यासविषय चेद् यदि न साध्यं न जिज्ञापयिपितमिदानीमेतस्मिन्नभ्युपगमे किं जातिनियत साध्यत्वजातिनियत जातिवश किञ्चिद् वस्तु साध्यं स्याद् भवितुमर्हति । क्षेपे किम प्रयोगात् किञ्चिदित्यर्थोऽवतिष्ठते ॥

अनुक्तमपि साक्षादभिधाव्यापाराविषयोऽपि । सहा(धा)तत्त्वादानेकरूपत्वात् । कालवि-क्षेपानपेक्षं चैतद् द्रष्टव्यम् । तेन क्रमेण युगपद वा सहत तदिनि सहतरूप विज्ञानमपि क्रमेणा-नेकरूपमतस्तत्रापि सहातत्वं सिद्धमिति तदप्यादिशब्देन सङ्गृहीत धर्मि कर्तव्यम् । अत एवानन्तरम् 'अत्रादिशब्दाद् विज्ञानमपि' इति वक्ष्यते । अथवा तु चक्षुरादीनां विज्ञानलक्षण-परार्थतासिद्धावा (व)पि नाभिमत सांख्यस्य सिद्ध्येत् । अनुक्तावप्यनभिधानेऽपि तस्यैत्यर्थात् । क्वचित्पुनरनुक्तावप्यात्मार्यतेति पाठः । तत्रार्जवेनं [व] सम्बन्धः । साधनोपयासाश्रयत्वेन प्रकृतत्वात्तस्या इति भावः ।

तथा हीत्यादिनैतदेव प्रतिपादयति । हेतुकृत्य निमित्तिकृत्य । च फलसमुच्चये । अनुक्तावप्येति पूर्ववद्वाच्यम् । यद्यपि तस्याभिप्रायस्तदाऽऽहकार्यं इत्येव किं न प्रचीतीत्या शङ्क्य येनाभिप्रायेणवमवादीत्त दशयितुमाह—शयनेति । हिर्यंस्मादर्थे ।

१ अनुक्ताप्या० A B C D P H E N

२ य आत्मप्रतिषेधवादोऽधिकरण यस्य—टि०

३ शयनादिषु A

४ र्यत्वेन प्रसिद्ध A

५ परार्थमा० A B P H परार्थत्वमा० N

६ बौद्धानां मते परमाणुरूपं ज्ञानमतं सघातरूपत्वम्—टि०

७ 'परस्य' नास्ति—B. ८ साध्यवच० A B. P. H E N ९ वादिना E

अनिराकृत इति—एतल्लक्षणयोगेपि यः साधयितुमिष्टोऽप्यर्थः
प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिस्ववचनैर्निराक्रियते, न स पक्ष^१ इति प्रदर्शनार्थम् ॥४८॥

अनिराकृत इति ध्याह्येयम् । एतदिति—अनन्तरप्रक्रान्त यत् पक्षलक्षणमुक्तं
साध्यत्वेनेष्टेत्यादि^२—एतल्लक्षणेन योगेऽप्यर्थो न पक्ष इति प्रदर्शनार्थम्^३ प्रतिपादनाय अनि-
राकृतग्रहणं कृतम् ।

कीदृशोऽर्थो न पक्ष साधयितुमिष्टोऽपीत्याह—य साधयितुमिष्टोऽर्थं—प्रत्यक्ष चानुमान
च प्रतीतिश्च स्ववचनं च—^४एतैर्निराक्रियते—विपरीत साध्यते, ^५न स पक्ष इति ॥

तत्र प्रत्यक्षनिराकृतो यथा—अश्रावणः शब्द इति ॥४९॥

तत्रेति । तेषु चतुर्षु प्रत्यक्षादिनिराकृतेषु^६ प्रत्यक्षनिराकृत कीदृश ? यथेति ।
यथाऽप्य प्रत्यक्षनिराकृतस्तथाऽप्येऽपि द्रष्टव्या इति यथाशब्दार्थं ।

श्रवणेन ग्राह्यं श्रावणं । न श्रावणोऽश्रावणं । श्रोत्रेण न ग्राह्यं इति प्रतिज्ञार्थं ।
श्रोत्राग्राह्यत्वं शब्दस्य प्रत्यक्षसिद्धेन श्रोत्रे^७ ग्राह्यत्वेन बाध्यते ॥

ननु चक्षुरादीनां विज्ञानलक्षणपरार्थता सेत्स्यति । तत्त्वमात्मार्यतासिद्धिरित्याह चक्षुरादय
इत्यत्रेति । तथापि कुतस्तत्सिद्धिरित्याह विज्ञानाच्चेति । चो यस्मात् । अथ विज्ञानस्यापि
घर्मित्वे कथमात्मार्यतासिद्धिरित्याद्यत्र स्पष्टयितुमाह—परस्येति । सामर्थ्यादात्मार्यत्व
सिद्ध्यति चक्षुरादीनामित्येव मत्वा परावग्रहणं कृतं साध्येनेति प्रस्तावात्, अध्याहारे वा,
तेषां विज्ञानार्थताया अपि सम्भाव्यत्वात् । तत् सिद्धं सामर्थ्यमित्याद्यत्र परस्येति योग्यम् ।

अर्थकारि प्रयोजनकारि विज्ञानमपीति द्रष्टव्यम् । सेत्स्यतीति ब्रुवतोऽप्य भावः ।
आदिशब्दाद् विज्ञानस्यापि तथात्वे साध्ये विज्ञान परार्थकारि सेत्स्यतीति । इतिहोती । अनेन
सामर्थ्यं चक्षुरादीनामात्मार्यतासिद्धौ दशितम् ।

तेने यस्य मूलस्य व्याख्यानमिष्टसाधनं (साध्यत्व) स्ववचनेनेति । वादिन साधयितुमिच्छ
या विपरीतम् ।

तच्च द्विविधमिति दर्शयन्नाह—उक्तमित्यादि । उक्तं सामादभिधाविपरीतम् ।
तद् विपरीतमनुक्तम् । अर्थं तर्हि तन्साध्यमित्याह—प्रकरणेति । प्रकरणेन साध्योरन्यासा-
धयनया प्रवृत्तत्वेन गर्भ्यं प्रकाश्यं साध्यं साध्यमवेत्युक्तं भवति ॥

^१ पक्ष दर्शं० C.

^२ प्रदर्शनाय A C P. H

^३ साध्यते म न पक्ष B D

^४ श्रोत्रज्ञानग्राह्यं—दि०

^५ साध्यत्वेनेष्टत्वादि C. D

^६ तैर्नि० E N

^७ श्रोत्रेण निरत० B

अनुमाननिराकृतो यथा—नित्यः शब्द इति ॥५०॥

१ अनुमाननिराकृतो यथा २ नित्यः शब्द इति । शब्दस्य प्रतिज्ञातं नित्यत्वम् अनित्य-
त्वेनानुमानसिद्धेन निराक्रियते ॥

प्रतीतिनिराकृतो यथा—अचन्द्रः शशीति ॥५१॥

प्रतीत्या निराकृत. अचन्द्र इति चन्द्रशब्दवाच्यो न भवति शशीति प्रतिज्ञातार्थं ।^१
अयं च प्रतीत्या निराकृतः । प्रतीतोऽयं उच्यते विकल्पविज्ञानविषय । प्रतीति प्रतीतत्वं

एतल्लक्षणयोगेऽपीत्यस्यार्थवधनमिदमेतल्लक्षणेन योगेऽप्यर्थ इति ।

ननु च प्रत्यक्षादिभिर्निराक्रियतेऽपसार्यत इति किल मतम् । न चाक्षा(र्था)पसारण
प्रत्यक्षादिधर्मोऽपि तु वस्तुव्यवस्थापनमित्याह—विपरीत इति ॥

श्रूयतेऽनेनेति श्रवण श्रोत्रेन्द्रिय तेन ग्राह्य. उपलब्ध । तज्ज्ञानग्राह्यत्वाच्च तद्ग्राह्यत्व-
मुक्तम् । नञा समासमाह—नेति । समस्तस्यार्थमाह—श्रोत्रेणेति । अयमस्याशय —
अश्रावण शब्द—श्रोत्रजे[65b]न ज्ञानेन नानुभूयत इति य प्रतिजानीते तस्य सा प्रतिज्ञा
श्रवणेन्द्रियजेन प्रत्यक्षेण शब्दालम्बनेन वाध्यते शब्दगताऽप्रतिभासनविपरीतस्य तत्प्रतिभासनस्य
तेनोपस्थापनादिति ।

एतेन तन्निराकृतम्, यदुद्घोतकरेणोक्तम्^४—‘अश्रावण शब्द इति प्रत्यक्षविरुद्धोदाहरण
वर्णयति । न प्रत्यक्षस्य विषयो ज्ञातो नानुमानस्य । किं कारणम् ? इन्द्रियवृत्तीनाम-
तीन्द्रियत्वात् । श्रावणत्वञ्चेन्द्रियवृत्तिः । सा कथं प्रत्यक्षा भविष्यति ? तस्मादनुमान-
विरुद्धस्योदाहरणमिदम् । अनुष्णो वह्नि कृतकत्वादिति प्रत्यक्षविरुद्धस्येति ।’

न ह्यश्रावणशब्देन शब्दाख्ये विषये ज्ञानोत्पत्तौ श्रोत्रेन्द्रियस्य वृत्तेरभावोऽभिमतो यस्य
वादिनस्त प्रति शब्दविषयश्रवणेन्द्रियवृत्ते प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षनिराकृतमिदमाचार्येणोक्तम्,
येनोच्यतेऽतीन्द्रियेन्द्रियवृत्तिः कथं प्रत्यक्षा येनेदमुदाहरणं सगच्छेतेति । किन्तहि ? य
कश्चिद् व्यामोहमाहात्म्याद् यदेतच्छ्रोत्रग्राह्यं रूपमद्वयं तन्नास्तीति प्रतीजानीते त वादिविशेषं
प्रतीति कथं न प्रत्यक्षविरुद्धोदाहरणमिदमिति ।

एतदुक्तं भवति । शब्दो नास्तीत्येवमपि श्रुवाणस्यास्ति प्रत्यक्षवाधा । केवल विषयो
निषेधोऽनेकमार्गः । शब्दो नास्ति व्यापितया नित्यतयैत्यादि । तथासति श्रावणशब्दे सर्वस्यैव
निषेधे प्रत्यक्षवाधा शक्येत । श्रावणशब्देन तु श्रुतिमानग्राह्यमेव यद्रूपं तन्निषेधे प्रत्यक्ष-
वाधा न तु सामान्यधर्मनिषेध इति ख्याप्यत इति ॥

१ श्रवणेन्द्रियप्रभवज्ञानेनेत्यर्थं—टि० २ ‘यथा’ नास्ति C. D. H. E. N.

३ प्रतिज्ञार्थं—C D.

४ न्यायवातिकं द्रष्टव्यम्—१. १. ३३. पृ० ११३.

विकल्पविज्ञानविषयत्वमुच्यते । तेन विकल्पज्ञानेन^१ प्रतीतिरूपेण शशिनश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वं सिद्धमेव । तथा हि—यद्विकल्प^२विज्ञानप्राह्य तच्छब्दाकारससर्गयोग्यम् । यच्छब्दाकारससर्गयोग्यं तत् सादृकेतिकेन शब्देन वक्तुं शक्यम् । अतः प्रतीतिरूपेण विकल्पविज्ञानविषयत्वेन सिद्धं चन्द्रशब्दवाच्यत्वमचन्द्रत्वस्य बाधकम् । स्वभावहेतुदत्तं प्रतीतिः । यस्माद्विकल्पविषयत्वमात्रानुबन्धिनी सादृकेतिकशब्दवाच्यता, ततः स्वभावहेतुसिद्धं चन्द्रशब्दवाच्यत्वमवाच्यत्वस्य बाधकं द्रष्टव्यम् ॥

प्रतीत्या विकल्पविज्ञानरूपेण विषयिणा विषयस्य निर्देशात् । एतदेव दर्शयति प्रतीति इति । प्रतीति उच्यते व्यवहियते, साक्षात्कृतस्याप्यजाताध्यवसायस्य तथाव्यवहाराभावादिति भावः । विषयिणा विषयगतो धर्म उक्त इति स्फुटयति प्रतीतिः प्रतीतत्वरूपेण प्रतीतत्वमिति । तेन विकल्पज्ञानेनेति विकल्पविज्ञानविषयत्वेनेति ज्ञेयं प्रतीतिरूपेण । तथा हीत्यनेनैतदेवोपपादयति । -

भवतु शब्दाकारससर्गयोग्यत्वम् । तच्छब्दवाच्यता तु कथमित्याह—यदिति । अत इत्यादिना प्रतीतेर्बाधकत्वं दर्शयति । अचन्द्रत्वस्याचन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य । किंसाधनसिद्धमिदं चन्द्रशब्दवाच्यत्वमित्याह—स्वभावेति । स्वभावहेतुलक्षणं योजयन्नाह—यस्मादिति । तत इत्यादिनोपसंहारः ।

एव तु प्रयोगो द्रष्टव्यः—योऽर्थो विकल्पविज्ञानविषयः स साङ्केतिकेन शब्देन वक्तुं शक्यः । यथा शालादिमानर्थो वृक्षशब्देन । विकल्पविज्ञानविषयश्च शशीतिः ।

इह केनचिच्छब्देन कस्यचिदभिघातुमशक्यत्वं वास्तवे प्रतिनियतार्थशब्दसम्बन्धे सति स्यात् । स चान्यत्र प्रतिषिद्धः । पारिषोष्याज्ज्ञानात्मन्याच्छब्दस्यार्थस्य चन्द्रसम्बन्धं कर्तुं कस्य शक्यो यस्तेन शब्दाकारेण सह नैकस्मिन् ज्ञानेन ससृज्यते । अनियतार्थश्च विज्ञानमिति तदाशब्दोऽर्थस्यदभिधानाकारससर्गयोग्य एव । तस्मात्तेन शब्देनाभिघातुमशक्यत्वमतदाकारससर्गयोग्यत्वेन व्याप्तम् । व्या[6^a]पकविहृदं च तदभिधानाकारससर्गयोग्यत्वम् । तेन च विकल्पविज्ञानविषयत्वं व्याप्तम् । तदेव विकल्पविज्ञानविषयत्वं तद्व्यापकविहृद्व्याप्तत्वात्तेनापि विहृद्व्यते । ततश्च तद्विहृदेन शक्यत्वेन व्याप्त इति स्वभावहेतुः । तस्माद् विकल्पविज्ञानविषयत्वमेव प्रतीतिः प्रसिद्धिर्व्यवहारस्योच्यते । अनया प्रतीत्या यत्साधितं शशिनश्चन्द्रशब्दवाच्यत्वं तत्सर्वविहृदस्य तदनभिधेयत्वस्य बाधकं भवति । तेन प्रतीतिविकल्पविज्ञानलक्षणाया जातो धर्म इष्टशब्दाभिधेयत्वलक्षणस्तनानभिधेयत्वस्य बाधनात्प्रतीति-
साधोच्यते इति पर्यार्थः ।

यद्वा प्रतीतेस्तथास्याया जात एवेष्टशब्दाभिधेयत्वलक्षणो धर्मः प्रतीतिशब्देनोक्तः,

^१ विकल्पविज्ञानविषयत्वेन प्र० B P H. E विकल्पविज्ञानविषयत्वेन C D. विकल्पविज्ञानेन A

^२ यद्विकल्पज्ञानं B P H N यज्ज्ञानशास्त्रं A

स्ववचननिराकृतो यथा—नानुमानं प्रमाणम् ॥५२॥

स्ववचन प्रतिज्ञार्थस्यात्मीयो वाचक शब्द । तेन निराकृत प्रतिज्ञार्थो न साध्य । यथा नानुमान प्रमाणम्—इत्यत्र^१ अनुमानस्य प्रामाण्यनिषेध प्रतिज्ञात् । स^२ नानुमान प्रमाणम्—इत्यनेन स्ववाचकेन वाच्येन बाध्यते । वाच्य हि एतत् प्रयुज्यमान वस्तु^३ शब्दप्रत्ययस्य सदर्थत्वमिष्ट सूचयति । तथाहि—मद्वाक्याद् योऽयसप्रत्ययस्तवोत्पद्यते सोऽस्तत्याथ इति दर्शयन् वाक्यमेव नोच्चारयद्भक्ता, वचनार्थश्चेदस्य परेण ज्ञातव्यो वचनमपाधकम् । योऽपि हि सर्वं मिथ्या ब्रवीतीति^४ धरित सोऽयस्य वाच्यस्य सत्यार्थत्वमादशयन्नव वाक्यमुच्चारयति । यद्येतद्वाक्य सत्यार्थमावशितम्, एव वाक्यात्तराण्यात्मीयान्यसत्यार्थानि^५ दर्शितानि भवन्ति ।^६ एतदेव तु यद्यसत्यार्थम्, अन्यान्यसत्यार्थानि न दर्शितानि भवन्ति । ततश्च न किञ्चिदुच्चारणस्य फलमिति नोच्चारयेत् । तस्माद्वाक्यप्रभव वाक्यार्थालम्बन विज्ञान सत्यार्थं दर्शयन्नेव धरता^७ वाक्यमुच्चारयति । तथा^८ च सति बाह्यवस्तुनात्तरीयक शब्द दर्शयता शब्दज विज्ञान सत्यार्थं दर्शयितव्यम् । ततो बाह्याथकार्याच्छब्दादुत्पन्न विज्ञान सत्यार्थमावशयता^९ कार्यलिङ्गजनमनुमान प्रमाण शब्द दर्शित भवत ।

प्रतीतिमान्नादेव सिद्धो योऽर्थं स इह बाधक इति दर्शयितुम् ।- एतच्च स्वभावहेतुत्व कल्पित मिष्टम्, न वास्तवम्, शशिनो विकल्पविज्ञानविषयत्वस्याऽऽव्यवसानिकत्वात् । अन्यायाऽनुमाननिराकृतात्रास्य पुनर्द्विर्देश स्यादिति ॥

स्वशब्देनात्मवचनेन प्रकृतत्वात्साध्यस्यात्मा गृह्यते इति अमिप्रायेणाह—प्रतिज्ञार्थ-स्यात्मीय इति । तेन निराकृत इति तदुपस्थापितेनानुमानप्रामाण्येन निराकृत इति द्रष्टव्यम् । कथं निराकृत इत्याह—वाक्यमिति । यस्माद् एतद् वाक्य प्रयुज्यमान सद् वस्तु शब्द-प्रत्ययस्य शब्दप्रभवस्य ज्ञानस्य सदर्थत्व सत्यार्थत्वमिष्ट सूचयति प्रकाशयति ।

प्रयुक्तमपि कथं तथाकरोतीत्याह—तथा हीति । नोच्चारयेदुच्चारयितुं नार्हन्ति, अपार्य-वत्त्वादिति बुद्धिस्थम् । वचनेत्यादिना त्वेतदेव व्यनक्ति—न सर्वं वचन प्रयुज्यमान तथाकारि यथा सर्वं मिथ्या ब्रवीतीति वचनमित्याह—योऽपीति । श्रुयंस्मात् । कथं तथादर्शयन्नुच्चारय-तीत्याह—यद्येतदित्यादि । भवतु वाक्यप्रभवं वाच्यार्थालम्बन ज्ञान सत्यार्थम्, तथापि कथम-नुमानप्रामाण्य वचनेनोपस्थाप्यते येनानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधस्तद्वचनोपस्थापितानुमानप्रामाण्यन

^१ प्रमाणम् । अत्र A. B D P H E N

^२ स चानुमा० C.

^३ शब्दस्य प्रत्य० A B. C D P H. E. N

^४ ब्रवीति वक्ति B

^५ अन्यसत्यानि A

^६ 'एतदेव' इत्यादि 'भवन्ति' इत्यन्तं सूत्रत्वेन H प्रती मुद्रितम् । किन्तु नास्त्येतत् सूत्रम्—स०

^७ अनुमानप्रामाण्यनिषेधलक्षणम्—टि०

^८ यथा A.

^९ आदर्शयिता—A.

तस्मात् 'नानुमान प्रमाणम्'—इति श्रुता शाब्दस्य प्रत्ययस्यासन्नर्थो^१ ग्राह्य उक्त । असदर्थत्वमेव ह्यप्रामाण्यमुच्यते, नान्यत् । शब्दोच्चारणसामर्थ्याच्चार्याविनाभावी स्वशब्दो दशित । तथा च सन्नर्थो दशित । तत एव कल्पितादर्थकार्याच्छब्दाच्छाब्द^२ प्रत्ययार्थस्या नुमित सत्त्व प्रतिज्ञायमानमसत्त्व प्रतिबध्नाति ।

सदेव स्ववचनानुमितेन सत्त्वेनासत्त्व बाध्यमान^३ स्ववचनेन बाधितमुक्तमित्ययमन्वयः ।

अन्ये स्वाह—अभिप्रायकार्याच्छब्दाज्जात ज्ञानमभिप्रायालम्बनम् । सर्वमिच्छत शब्दप्रयोग । तेनाप्रामाण्य प्रतिज्ञात बाध्यत इति ।

निराश्रयमाण स्ववचननिराहृतो भवतीत्याशङ्क्याह—तथा च सतीति—शाब्दज्ञानस्य सत्यार्थत्वप्रतिपादनाभिप्रायण बावयोच्चारणप्रकारे सति । ग्राह्यवस्तुनात्तरीयक तदविनाभाविन दर्शयता सत्यार्थं दशयितव्यं दशयितुं युज्यते शक्यत इत्यर्थः । यत एव ततस्तस्मात् । ग्राह्याद्यकार्यादिति सति भेदे तदुत्पत्त्यैव नात्तरीयकत्वसम्भवादिति भावः । शाब्दमिति प्रकृतत्वाज्ज्ञान कार्यालम्बन शब्दरूपकार्यालम्बनमिति हेतुभावेन विशयणमनुमान प्रमाण दशित प्रकाशित भवति ।

तस्मादित्यादिनोपसहृति ।

नन्वनुमानस्याऽसन् ग्राह्य इति युज्यते वक्तुम् । तर्हि शाब्दस्य प्रत्ययस्येत्युक्तमिति चेत् । नैव दोषः । शाब्दस्यापि प्रत्ययस्योक्तेन न्यायनानुमानत्वात् । सर्वानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधे चास्यापि प्रतिषिद्धत्वात् । अस्यैव चानुमानस्यानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधलक्षणप्रतिज्ञार्थबाधकत्वादुपन्यासो युक्तरूपः ।

यद्येवमप्रामाण्यमुक्तम् तच्च बाध्य[66b]त इति वक्तुं युज्यते । तर्हिमेवमुक्तमित्याह—असदर्थत्वमिति । हीति यस्मात् । आस्तामसन् ग्राह्योऽभिहितं किमत इत्याह—शब्देति । सो हेताववधारणे वा । शब्दोऽप्यतस्तथा दशितस्तथापि किमायातमित्याह—तथा चेति शब्दस्य ग्राह्यार्थाविनाभाविप्रदर्शनप्रकारे सति सन्नर्थोऽप्यवसेयो दशितः । सदर्थत्व प्रामाण्यलक्षण दशितमिति यावत् । तस्य सदर्थत्व प्रदर्शयता बाधा तु कथमित्याह तत इति । शाब्दप्रत्ययस्य योऽर्थो ज्ञानानुमानप्रामाण्यलक्षणस्तस्यानेनैव शब्दलिङ्गेनानुमानेनानुमित सत्त्वं कर्तुं प्रतिज्ञायमानमसदर्थमप्रामाण्यलक्षणं कर्मभूत प्रतिबध्नाति । निराकरोतीति वक्तव्ये प्रतिबध्नातीति श्रुवाण परमार्थतोऽस्यावास्तवत्वात् बाधा किन्त्वेतदुपस्थापितेतरयो परस्परप्रतिबध इति सूचयति ।

१ •स्यासन् ग्राह्य उक्तो A P H N

२ सन्नर्थो—E.

३ 'नानुमान प्रमाण' इत्यस्माच्छब्दाद्योऽर्थो बुध्यते तेन अनितो 'नानुमान' इत्यादि शब्द न प्रत्यप्यति नास्तिको व्यभिचारान्—टि०

४ अप्यारोपितः—टि०

१ •च्छब्दप्र० A

२ बाध्यमान A B P H E N

सदयुक्तम् । यत इह प्रतीते स्वभावहेतुत्वम्, स्ववचनस्य च कार्यहेतुत्व कल्पितमिष्टम् । न वास्तवम्^१ । अभिप्रायकार्यत्व च वास्तवमेव शब्दस्य । ततस्तद्विह न गृह्यते ।

किञ्च । यथा—अनुमानमनिच्छन्^२ बह्वचस्यभिचारित्व धूमस्य न प्रत्येति, तथा शब्दस्याप्यभिप्रायाव्यभिचारित्व न प्रत्येप्यति । बाह्यवस्तुप्रत्यायनाय च शब्द प्रयुज्यते । तत्र शब्दस्याभिप्रायाधिनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वकं शब्दप्रयोग ।^३ अपि च, न स्वाभिप्राय-निवेदनाय शब्द उच्चार्यते, अपि तु बाह्य^४सत्त्वप्रतिपादनाय, तस्माद् बाह्यवस्त्वधिनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वकं शब्दप्रयोग । तत पूर्वकमेव^५ व्याख्यातमनवद्यम्^६ ॥

इति चत्वारः पक्षाभासा निराकृता भवन्ति ॥५३॥

एव^७ च सति—अनिराकृतग्रहणेनानन्तरोक्ताश्चत्वार पक्षवदाभासन्त इति पक्षाभासा निरस्ता भवन्ति ॥

सप्रति पक्षलक्षणपदानि येषां व्यवच्छेदकानि तेपा व्यवच्छेदेन यादृशः^८ पक्षार्थो लभ्यते त वशंपितृ^९ व्यवच्छेद्यान् सक्षिप्य दर्शयति—

नग्वनुमानप्रामाण्यमसत्त्वं बाधते न तु स्ववचन तत्त्वस्य स्ववचननिराकृतोदाहरणमिद-मुक्तमित्याशङ्क्य स्ववचननिराकृत इत्यत्र यादृशोऽर्थो विवक्षितस्त दर्शयति तदेवमिति । अत्रेति स्ववचननिराकृते । यथानुमान न प्रमाणमित्यत्र ।

स्वाभिप्रायेणैव व्याख्याय अन्ये त्वित्यादिना पूर्वव्याख्यान दूषयितुमाह । तुना स्वव्याख्यानाद् वैसदृश्यमाह ।

न वास्तवमिति श्रुवतो यदीद वास्तवमनुमान स्यात्तदानुमाननिराकृतोदाहरणान्न पृथगुच्येतेति । किञ्चेति वक्तव्यातराभ्युच्चये । बाह्यवस्तुप्रत्यायनाय चेति चकारोऽपि वक्तव्यातरसमुच्चये । यत एव तत्तस्मात् । स्वस्योच्चारयितुमभिप्रायो वक्तुकामता, तदव्यभिचारित्वाभ्युपगम पूर्वो यस्य तथा न भवति । पूर्वं बाह्यवस्तुप्रत्यायनायेत्यनेन सामर्थ्यान्न स्वाभिप्रायप्रत्यायनायेत्युक्तमपि स्फुट दर्शयितु तत्र शब्दस्याभिप्रायाधिनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वकं शब्दप्रयोग इत्यनेन सामर्थ्याद् बाह्यवस्त्वधिनाभावित्वाभ्युपगमपूर्वकं इति दर्शितमपि साक्षाद् दर्शयितुमपि चेत्यादिनोपक्रमते । अपि चेति पूर्वोक्तस्य वक्तव्यान्तरद्यो-तकस्य स्पष्टीकरणम् । यत्राप्यसत्त्वप्रतिपादनाय शब्द प्रयुज्यते तत्रापि विवक्षितसत्त्ववि-विकत्स्यान्यसत्त्वस्य प्रतिपादनाद् बाह्यसत्त्वप्रतिपादनायेत्युक्तम् । यद्वा सत्त्वग्रहणस्योप-

^१ वास्तवमिति C. D

^२ अग्यव्य० D

^३ 'अपि च इति यस्मादर्थोऽव्ययम—टि० । 'अपि च इत्यारभ्य 'शब्दप्रयोग' इत्यन्त पाठो नास्ति—B

^४ बाह्यवस्तुसत्त्व A B C D P. H E N

^५ पूर्वमेव E.

^६ व्याख्यानम० A B C D P H E N

^७ एव सति—A P. N

...^८ प्रथो—C

१ एवं सिद्धस्य, असिद्धस्यापि साधनत्वेनाभिमतस्य, स्वयं वादिना तदा साधयितुमनिष्टस्य, उक्तमात्रस्य, निराकृतस्य च विपर्ययेण साध्यः । तेनेव स्वरूपेणाभिमतो वादिन इष्टोऽनिराकृतः पक्ष इति पक्षलक्षणमनवद्यं^२ दर्शितं भवति ॥५४॥

एवम—इत्थन^३ तरोक्तक्रमेण^३ । सिद्धस्य विपर्ययेण विपरीतत्वेन हेतुना साध्यो द्रष्टव्यः । यस्मादर्थतः सिद्धोऽर्थो विपरीतः, स साध्य इत्यर्थः । सिद्धश्च विपरीतोऽसिद्धस्य । तस्माद् असिद्ध साध्यः । असिद्धोऽपि न सर्वोऽपि तु साधनत्वेनोक्तस्यासिद्धस्यापि विपर्ययेण । स्वयं वादिना साधयितुमनिष्टस्य असिद्धस्य विपर्ययेण । तथा उक्तमात्रस्य असिद्धस्यापि विपर्ययेण । तथा निराकृतस्यासिद्धस्यापि विपर्ययेण साध्यः ।

यश्चायं पक्षः^४ भिर्भ्रवच्छेद्यं रहितोऽर्थोऽसिद्ध^५ साधन वादिन स्वयं साधयितुमिष्ट उक्तोऽनक्तो वा प्रमाणरनिराकृत साध्यः, स एवासौ स्वरूपेणैव स्वयमिष्टोऽनिराकृत एतं पक्षेकत इत्यर्थः । यश्चायं साध्यः स पक्ष इति उच्यते । इतिशब्द एवमर्थः । एव पक्ष-लक्षणमनवद्यमिति । अविद्यमानमवद्य दोषो यस्य तदनवद्यमः । दर्शितं कथितम् ॥

त्रिरूपलिङ्गाख्यान परिसमाप्य^६ प्रसगागत च पक्षलक्षणमभिधाय हेत्वाभासान् वक्तुकामस्तेषां प्रस्ताव रचयति त्रिरूपेत्यादिना—

त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थानुमानमित्युक्तम् । तत्र त्रयाणां रूपाणामेक-स्यापि रूपस्यानुक्तौ साधनाभासः ॥५५॥

एतदुक्तं भवति—त्रिरूपलिङ्गं^७ वक्तुकामेन स्फुटं तद्वक्तव्यम् । एव च तत् स्फुटमुक्तं

रक्षणत्वाद् बाह्यसत्त्वप्रतिपादनाये^८ यपि द्रष्टव्यम् । सर्वेषां न स्वाभिप्रायस्य सत्त्वमसत्त्व वा प्रतिपादयितुं धा^९दप्रयोग इत्यन[न] हेतुम् । यत् एव तत्तत्तस्मात्पूर्वमेव यमया व्याख्यात-मनवद्यमपगतदोषम् ॥

इति घरवार पक्षाभासा निराकृता भवतीति मूल व्याचक्षाण आह—एवमिति । निरस्ता भवति पक्षत्वेनति प्रस्तावात् ॥

पक्ष इत्युच्यते व्यक्तीक्रियन् इति व्युत्पत्त्यनि भावः ॥

ननु त्रिरूपलिङ्गाख्यानं प्रवृत्तमुक्तमेव । तन् किं हेत्वाभासाख्यानमप्रवृत्तं त्रियत्

^१ एव नास्ति B P H

^२ लक्षणमवद्य B P

^३ ० रोक्तन क्रमेण B C D

^४ असिद्धो इत्यादिप्रदानन्तर A प्रती D प्रती च सख्याद्वा इत्ता वतन्त—म०

^५ इति नास्ति A B D P. H E N

^६ समाप्य E.

^७ लिङ्गाख्यानं वक्तुं० A. B P. H E. N

भवति यदि तच्च, तत्प्रतिरूपक^१ चोच्यते । हेयज्ञाने^२ हि तद्विधितमुपादेयं सुज्ञात भवतीति ।
'त्रिरूपलिङ्गारयान^३ परार्थमनुमानम्'[३ १] इति प्राग् उच्यते ।

तत्रेति तस्मिन् सति । त्रिरूपलिङ्गारयाने परार्थानुमाने^४ सतीत्यर्थं । त्रयाणां रूपाणां
मध्ये एकस्याप्यनुवृत्ती । अपिशब्दाद् द्वयोरपि । साधनस्य आभास सदृश साधनस्य, न
साधनमित्यर्थं । त्रयाणां रूपाणां न्यूनता नाम साधनदोषः ॥

उक्तानप्यसिद्धौ संदेहे वा प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः ॥५६॥

न केवलमनुक्तावृत्तावप्यसिद्धौ संदेहे वा । कस्येत्याह—प्रतिपाद्यस्य प्रतिवादिन,
प्रतिपादकस्य च वादिनो हेत्वाभासः ॥

अथ^५ कस्यैकस्य रूपस्यासिद्धौ संदेहे^६ वा कितज्ञको हेत्वाभास इत्याह—

एकस्य रूपस्य धर्मिसंज्ञस्यसिद्धौ संदेहे^७ वाऽसिद्धो हेत्वाभासः ॥५७॥

इत्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति । त्रिरूपलिङ्गारयानस्य स्फुटाभिधानार्थत्वं चोपलक्षणं
तेन विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं चेति द्रष्टव्यम्, सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिवत्त्वादोष(दिपु)
विप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

सद्[67a]श साधनस्येत्यर्थकथनमेतद । व्युत्पत्तिस्त्वाभासनमाभास प्रतिभास, साधन-
स्येवाभास प्रतिभासोऽप्येति तथा । न्यूनता ऊनत्वमपरिपूर्णता । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—
त्रयाणामिति । यस्मादेकस्य द्वयोर्वाऽनुवृत्तौ त्रीणि परिपूर्णं प्रतिपादितानि न भवन्ति तस्मात्त्र-
याणां न्यूनतेत्यर्थं ।

ननु हीनाङ्गत्वं न साधनदोषः । विद्यमानेऽपि हि रूपत्रये द्वयोरेकस्य वा चक्त्राऽन-
भिधाने सति न्यूनताया सम्भवात् । तत्कथं चतुर्दोष साधनदोष इत्युच्यते इति चेत् ।
सत्यम्, केवलं नात्र साधनशब्देन लिङ्गमभिप्रतम् । किं तर्हि ? तत्प्रतिपादक वाक्य तस्य
चापरिपूर्णता दोषो भवत्येव । चतुर्दोषस्तु निमित्त[म]परिपूर्णताया इति किमवयवम् ?

एवमुपलक्षणार्थत्वादस्य यथाऽऽयतमेनापि रूपेण हीनत्वान्न्यूनता साधनदोषस्तथा हेतु-
दाहरणादप्याधिक्य साधनदोषो चातिककारस्याभिप्रेतो द्रष्टव्यः, उभयत्रापि त्वसाधनाङ्ग-
वचनाद् वादिना निग्रहो विवक्षित इत्यपीति ॥

प्रतिपाद्यस्येत्यादिना प्रतिपाद्यप्रतिपादकशब्दयोरेवार्थं व्याचष्टे । आचार्यस्य तु
प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादकस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोश्चेति व्यस्तसमस्तनिर्देशोऽभिप्रेतः ।

^१ प्रतिरूपं बोध्यते A B P. H लिङ्गाभासम्—टि०

^२ हेयज्ञाने E ^३ परार्थानु—A B P H E N ^४ परार्थानुमाने—C

^५ कस्य रूपं A, P. H E N हेत्वाभासोऽप्येकस्य रूपं C.

^६ संदेहे वाक्यं स० A. ^७ संदेहे चासि० B C D. P. H. E.

एकस्य रूपस्येति । धर्मिणा सह सबन्ध धर्मिसबन्ध । धर्मिणि सत्त्व हेतो । तस्य असिद्धो सदेहे वा असिद्धसत्तको हेत्वाभास । असिद्धत्वादेव च धर्मिण्यप्रतिपत्तिहेतुः । न साध्यस्य, न विरुद्धस्य, न शशयस्य हेतुरपि त्वप्रतिपत्तिहेतुः । न कस्यचिदत प्रतिपत्तिरिति कृत्वा । अयं चार्थोऽसिद्धसत्ताकरणादेव प्रतिपत्तव्यः ॥

उदाहरणमाह—

यथा—अनित्यः शब्द इति साध्ये चाक्षुषत्वमुभयासिद्धम् ॥५८॥

यथत्यादि । ^१अनित्य शब्द इत्यनित्यत्वविशिष्टे शब्दे साध्ये चाक्षुषत्व चक्षुर्ग्राह्यत्वं शब्दे ^२द्वयोरपि धादिप्रतिवादिनोरसिद्धम् ॥

चेतनास्तरव इति साध्ये सर्वत्वगपहरणो मरणं ^३प्रतिवाद्यसिद्धम्, विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणस्य ^४मरणस्यानेनाभ्युपगमात्, तस्य च तरुष्वसंभवात् ॥५९॥

चेतनास्तरव इति तरुणां चैतन्ये साध्यः । सर्वात्त्वक् सर्वत्वक् । तस्या अपहरणे सति मरण दिगम्बररुपन्यस्त प्रतिवादिनो बौद्धस्यासिद्धम् ।

कस्मादसिद्धमित्याह—विज्ञान चेन्द्रिय चायुश्चेति द्वन्द्वः ^१ । तत्र विज्ञानं ^२चक्षुरादिजनितम् ^३ । रूपादिविज्ञानोत्पत्त्या प्रदनुमितं ^४कायात्तभूतं चक्षुर्गोलकादित्यतः रूप

अयं हेत्वाभास कीदृशी प्रतिपत्ति प्रसूत इत्याह—असिद्धत्वादेवेति । तुशब्दार्थश्चकार । नथमेतत्प्राप्यत इत्याह—अयञ्चेति । चो यस्मादर्थे । वस्यादिचदपि प्रतिपत्तिहेतुतया न सिद्ध इति असिद्ध उक्त इत्यभिप्रायः ॥

द्वयोरपि धादिप्रतिवादिनोरसिद्धमनिश्चितम् । अनन व्यधिकरणासिद्धोऽप्युक्तो द्रष्टव्यः । यथा राज्ञोऽप्य प्रासाद, काकस्य काष्ण्यादिति । तस्यापि काष्ण्यस्य प्रासादे धर्मिणि उभयोरसिद्धत्वात्, केवलं तत्रासिद्धोऽप्यर्थधर्मिगतत्वेनोपादानात् तथा व्यपदिश्यते ।

ननु व्यधिकरणमपि लिङ्ग गमकं दृष्टम् । यथा प्रत्यग्रशरावदशनं भ्रान्तिम[त्]-प्रत्यग्रशरावत्वस्य भ्रान्तिमच्चत्रवत्त्वे । अस्य च हेतुत्वाद् । देश एव हि धर्मो अविदूरकुलालसम्बन्धि घत्व साध्यम् तस्य च धर्मिण प्रत्यग्रशरावत्सम्बन्धित्वं भ्रान्तिमच्चत्रसम्बन्धित्वञ्च धर्मो भवत्ययम् । न तत्र कुलालस्य धर्मिण सद्भाव साध्यते, येनैव तदुच्यतेति ।

तथा, विद्यापणासिद्धविद्याप्यासिद्धावप्यनर्नबोवनी द्रष्टव्यौ । यथाजनित्यं शब्दोऽनुभि-

^१ नित्य B

^२ द्वयोर्द्वयोरपि B

^३ मरणादिनि प्रति० C.

^४ ०स्यानन मरणस्याभ्यु० C

^१ चायुश्च रूपा० A P H चायुश्च तत्र B N

^२ विज्ञानचक्षु—B

^३ जयित—B चक्षुरादिविज्ञान रूपा० E चक्षुरादिज्ञान रूपा० C

^४ कार्यान्त० B P

^५ स्थितरूपम्—A B P. H N

सबिन्द्रियम् । आयुरिति लोके प्राणा^१ उच्यन्ते । न चागमसिद्धमिह युज्यते वक्तुम् । अतः^२ प्राणस्वभावमायुरिह । तेषां निरोधो निवृत्तिः । स लक्षणं तत्रैव प्रथमं तत् तथोक्तम् । तथाभूतस्य मरणस्य अनेन बौद्धेन प्रतिज्ञातत्वात् ।

यदि नामैव तथापि कथमसिद्धमित्याह—तस्य च विज्ञानादिनिरोधात्मकस्य^३ तद्व्यसम्भवात् । सत्तापूर्वको निरोधः । ततश्च यो विज्ञाननिरोधः तद्व्यच्छेत् स कथं विज्ञानं नेच्छेत् । तस्माद् विज्ञानानिष्टेनिरोधोऽपि नेष्टस्तरूपः ।

ननु च शोषोऽपि मरणमुच्यते । स च तदप्यसिद्धः । सत्यम् । केवलं विज्ञानसत्तया^४ ध्याप्तं यत् मरणं तदिह हेतुः । विज्ञाननिरोधश्च तत्सत्तया ध्याप्तः, न शोषमात्रम् । ततो^५ यन्मरणं हेतुस्तत् तदप्यसिद्धम् । यत्तु^६ सिद्धं शोषात्मकं तदहेतुः ।

दिग्म्बरस्तु साध्येन^७ 'ध्याप्तमध्याप्त'^८ वा मरणमविविच्य मरणमात्रं हेतुमाह । तदस्य वादिनो हेतुभूतः^९ मरणं न ज्ञातम् । अज्ञानात् सिद्धं शोषरूपम्, शोषरूपस्य मरणस्य तरुण्यं वशनात् । प्रतिवादिनस्तु ज्ञातमतोऽसिद्धम् । यदा तु वादिनोऽपि ज्ञातं तदा वादिनोप्यसिद्धं स्यादिति न्यायः ॥

धेयत्वे सति प्रमेयत्वात् । अनित्यं शब्दं प्रमेयत्वे सति अनभिधेयत्वादिति विशेषणविशिष्टस्य रूपस्य तत्र घमिणि द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोरसिद्धत्वात् । केवलं तत्रासिद्धो विशेषणविशिष्टतयोपात्तस्य रूपस्य तथाऽसिद्धस्तथा तथा व्यपदिश्यत इति ॥

चेतना इति । चेतयन्त इति चेतना । दिश एवाम्बरं येषामिति व्युत्पत्त्या दिग्म्बराक्षपणका उच्यते । तं विभ्रमाणसमधिगतमिन्द्रियमित्याह—ह्यवाचीति । सत्त्वन्व्येषु कारणेष्वेव्यापृते चक्षुरादौ रूपादिज्ञानमनुत्पद्यमानं स्वोत्पत्ती कारण[67b] तरमपेक्षणीयं सूचयति । प्रणिहिते तु चक्षुरादौ जायमानं तत्रस्य तत् किमपि कारणमस्तीति ह्यापयति । अत एवाह—कायान्तर्भूतं कायाश्रितम् । सामान्येनोक्तं कायाश्रितत्वम् । विशिष्टज्ञानाभिप्रायेणोक्तं विशिष्टाश्रयाश्रितत्वं दशयति चक्षुरिति । आदिशब्देन रसनादिपरिग्रहः । प्रसज्यादिरेपि सद्भावान्न गोलकादिरेवेन्द्रियमिति भावः । किमायुरित्याह—आयुरिति आयुशब्देनेत्यर्थः । लोके व्यवहृत्तरि जने प्राणोऽतः शरीरे रसमल्धातूनां प्रेरणादिहेतुरेकं सन् क्रियाभेदोद(भेदाद)पानादिसञ्ज्ञा लभत इति तत्तदवस्थाविवक्षया प्राणा इति बहुवचनम् ।

नन्वागमे जीवितेन्द्रियमायुरित्युक्तम् । तत्किमर्थं व्याख्यायत इत्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतौ वा । यत् एवमतः कारणात् । इह प्रमाणसिद्धवस्तुपदशंनप्रस्तावे तथाभू-

१ उच्यते—B

२ प्रमाणस्व० H

३ तद्व्यसम्भवात्—B

४ सत्तया A

५ तत्र A

६ मरणहेतु—A B P. H N.

७ यच्च D

८ विज्ञानेन्द्रियायुनिरोधलक्षणम्—टि०

९ शोषलक्षणम् ।

१० हेतुज्ञातत्त A, विज्ञानेन्द्रियायुनिरोधलक्षणम्—टि०

अचेतनाः सुखादय इति साध्य उत्पत्तिमत्त्वम्, अनित्यत्वं^१ वा सांख्यस्य स्वयं वादिनोऽसिद्धम् ॥६०॥

अचेतना सुखादय इति—सुखमादिर्येषां दुःखादीनां ते सुखादय । तेषामचैतन्ये साध्ये उत्पत्तिमत्त्वम्, अनित्यत्व वा लिङ्गमुपन्यस्तम् । य उत्पत्तिमन्तोऽनित्या वा ते न चेतना । यथा रूपादयः । तथा चोत्पत्तिमन्तोऽनित्या वा सुखादयस्तस्मादचेतना । चैतन्य तु पुरुषस्य स्वरूपम् । अत्र चोत्पत्तिमत्त्वमनित्यत्व वा पर्यायेण हेतुर्न युगपत् । तच्च द्वयमपि साध्यस्य वादिनो न सिद्धम् । परार्थो^२ हि हेतुपन्थात् । तेन य परस्य सिद्ध स हेतुर्वक्तव्य । परस्य चासत् उत्पाद उत्पत्तिमत्त्वम्, सतश्च निरन्वयो विनाशोऽनित्यत्व सिद्धम् । तादृश च द्वयमपि साध्यस्यासिद्धम् । इहाप्यनित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वताधनाज्ञानाद् वादिनोऽसिद्धम् । यदि त्वनित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वयो^३ प्रामाण्य वादिनो^४ ज्ञात स्याद्^५ तदा वादिनोऽपि सिद्ध स्यात् । तत प्रमाणापरिज्ञानाविद वादिनोऽसिद्धम् ॥

सदिग्धासिद्धव शंयितुमाह—

तथा स्वयं तदाश्रयणस्य वा सदेहेऽसिद्धः ॥६१॥

स्वयमिति हेतोरात्मन सदेहेऽसिद्ध । तदाश्रयणस्य^६ वेति—तस्य हेतोराश्रयणम्—आधीयतेऽस्मिन् हेतुरित्वाश्रयण हेतोप्यतिरिक्त आश्रयभक्त^६ साध्यधर्मा कथ्यते । तत्र हि

तस्यैव रूपस्य । विज्ञानसत्तया ध्याप्त यदिति यस्मिन् मरणऽवश्य प्रागासीद् विज्ञानम्, तद् विज्ञानसत्तया व्याप्तमुक्तम् । तच्च द्वासीत्परिस्पन्दोद्विगमलक्षणम् । दिग्म्बरस्यापि कथं सिद्धमित्याह—अज्ञानादिति । चैतन्याव्यभिचारिणो मरणस्याज्ञानात् । अननैतदाह—यदि तेन साध्यव्याप्त मरण मरणदब्दमात्रसमता विभ्रत शोषमात्राद् भेदेन विवेचित स्यात् केवलमज्ञानात्तत्सिद्धमुच्यत इति ।

एतदेवाह—यथा त्विति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

सुखमनुकूलवेदनीयम् । आदिशब्दादिच्छाद्रेपादिरिषह । पुरुषस्य सांख्यपरिकल्पितस्यात्मन । 'पुरुषश्चेतयते बुद्धिरध्यवस्यतीति' सिद्धात्तात् । सांख्यस्य सख्यया परुचविपतितत्त्वानीत्यनया व्यवहरतीति सांख्यो योगरुद्रिर्चया, कपिल एव तयोच्यते ।

ननूत्पत्तिमत्त्व श्रुतकत्वम् वा स्वसिद्धमेव तेनोपयसनीयमुपयस्य च । तत्कथं वाचसिद्ध-वेत्याह—परार्थो^७ हीति । हियंस्मात् । परार्थं परप्रतिपत्तिप्रयाजन । निरन्वय सर्वधोच्छेद ।

^१ अनित्यं B P H E N

^२ स्व रूपम्—A B P H N

^३ परार्थादि हे० B

^४ प्रमाण A 'C. P H E N'

^५ विज्ञान C.

^६ 'तदा' नास्ति A. P H E N

^७ स्व वेति A B C D P H E

^८ आश्रयभूतता० E.

हेतुर्वन्तमानो गमकत्वेनाधीयते । तस्याश्रयणस्य सदेहे सदिग्ध ॥

^१ आत्मना सदिह्यमानमुदाहर्तुमाह—

यथा वाष्पादिभावेन संदिह्यमानो भूतसंघातोऽग्निसिद्धाद्युपदिश्यमानः

^२संदिग्धासिद्धः ॥६२॥

यथति । वाष्प आदिव्यंस्य स वाष्पादि । तद्भावेन वाष्पादित्वेन सदिह्यमानो भूतसंघात इति भूतानां पृथिव्यादीनां संघात समूह । अग्निसिद्धो—अग्निसिद्धपथम् उपादीयमानोऽसिद्ध ।

एतदुक्तं भवति—यदा धूमोऽपि वाष्पादित्वेन सदिग्धो भवति तदाऽसिद्ध, गमकरूपा-
निश्चयात् । धूमतया निश्चितो ^३बह्निजग्यत्वाद् गमक । यदा तु संदिग्धस्तदा न गमक
इत्यसिद्धताहपो दोष ॥

आश्रयणासिद्धमुदाहरति—

यथेह निकुञ्जे^४ मयूरः केकायितादिति ॥६३॥

यथति । इह निकुञ्ज इति धर्मो । पर्वतोपरिभागेन तिर्यङ्निगतेन प्रच्छादितो
भूमागो निकुञ्जः । मयूर इति साध्यम् । केकायितादिति हेतुः । केकायित—मयूरध्वनि ॥

न तु विनष्टस्यापि सत्त्वरजस्तमोरूपेणानुगम इष्ट । न केवलं पूर्वमेवेत्यपिशब्द । अनित्य-
त्वोत्पत्तिमत्त्वयोयत्साधनं प्रमाणं तस्य (स्याऽ) ज्ञानादनिश्चयात् । यदीत्यादिर्नैतदेव द्रढयति ॥

स्वयमित्यात्मन इति पठ्यन्तस्यानुवर्तते । हेतोश्च प्रकृतत्वाद् हेतोरिति विवृणोति ।
आधीयते साधनत्वेनोपाधीयते अस्मिन्निति ॥

यस्यात्मन सदेह स आत्मना सन्दिह्यमानो भवतीत्यभिप्रायणाह—आत्मना सदिह्य-
मानमिति । आदिशब्देन नीहारादिपरिग्रहः ।

ननु यद्यसौ परमार्थतो धूमस्तदा सदेहेऽपि किं न गमक इत्याह—एतदुक्तं भवतीति ।
किं तद् गमक रूप येनानिश्चित इत्याह—बह्नीति । यथा स्थित्यादिनोक्तमेव स्पष्टयति ।
तदा न गमक इति वृत्तश्चायमाशयो बह्निजग्यत्वाद् गमकत्वनिबन्धनस्य तदाऽनिश्चितत्वात् ।

एतेन सदिग्धविशयणासिद्ध सन्दिग्धविशय्यासिद्धश्चोक्तो द्रष्टव्यः । [68a] यथा
पद्जादिसत्त्वसदेहे मयूरशब्दोऽयं पद्जादिमत्त्वे सति अवर्णात्मकत्वात् । अवर्णात्मकत्वे सति

^१ स्वात्मना A B C D P E H N

^२ 'सदिग्धासिद्ध' नास्ति C.

^३ बह्निर्कायंत्वाद्ग० C.

^४ निकुञ्ज—C.

१ कथमयमाश्रयणासिद्ध इत्याह—

तदापातदेशविभ्रमे ॥६४॥

तदापात^१ इति । तस्य केषांयितस्यापात^२ आगमन तस्य देश स उच्यते यस्माद् देशावागच्छति केषांयितम् । तस्य विभ्रमे ध्यामोहे सत्ययमाश्रयणासिद्ध । निरन्तरेषु बहुषु निकुञ्जेषु सस्मि यदा केषांयितापातनिकुञ्जे^३ विभ्रम — किमस्मान्निकुञ्जात् केषांयित- भागतम्, आहोस्विदन्वस्मादिति^४, 'तदायमाश्रयणासिद्ध इति ॥

धर्मिणोऽसिद्धावप्यसिद्धत्वमुदाहरति—

धर्म्यसिद्धावप्यसिद्धः—यथा सर्वगत आत्मेति साध्ये सर्वत्रोपलभ्य- मानगुणत्वम् ॥६५॥

यवेति । सर्वस्मिन् गत स्थित सर्वगतो व्यापीति यावत् । व्यापित्व आत्मन साध्ये सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्व लिङ्गम् । सर्वत्र देश उपलभ्यमाना सुखदुःखेच्छाद्वेषादयो गुणा यस्यात्मनस्तस्य भावस्तत्त्वम् । न गुणा गुणिनमन्तरेण वर्तन्ते । गुणानां गुणिनि समवायात् । निष्क्रियश्चात्मा । ततश्च यदि व्यापी न भवेत् क्व दक्षिणापथ उपलब्धा सुखादयो मध्यदेश उपलभ्येरन् । तस्मात् सबगत आत्मा ।

तदिह बीडस्यात्मैव न सिद्ध, किमुत सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्व सिध्येत् तस्येत्यसिद्धो^५ हेत्वाभास । पूर्वमाश्रयणसदेहेन धर्मिणि सदेह उच्यते । सप्रति त्वसिद्धो धर्म्युक्त इत्यन- योविशेष ।

पद्जादिमत्त्वादिति । उभयत्रापि विशेषणविशिष्टस्य रूपस्य वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोरप्यनिश्चि- तत्वात्केवल विशेषणसदेहेन च विशेषणविशिष्टन रूपेणासिद्ध इति तथा व्यपदिश्यते इति ॥

पर्वतोपरिभागेन तिर्यग्निर्गतेनेति च भूभाग इति चोपलक्षण द्रष्टव्यम् । न तु तथाविध एव निकुञ्ज, पर्वतगह्वरदेशस्यैव निकुञ्जशब्दाभिलष्यत्वात् ॥

यस्माद् देशावागच्छतीति चचनव्यवस्था चोत्पन्न दार्ढ्यश्चतुर्दिकक दार्ढ्यस तान जनयति, स च जलतरङ्गन्यायेन श्रावदेशमागतो गृहीत इति दर्शयति ॥

द्वेषादीत्यत्रादिग्रहणन बुद्धिप्रयत्नादीनां ग्रहणम् । "सामान्यवान् गुण सयोगविभाग- योरनगो न कारणम्" इति गुणलक्षणयोगाद् गुणा । समवायात्समवतत्वात् । प्रतिपिद्धाना

१ कथमयमाश्रयणासिद्ध इत्याह—

२ तदापात—A

३ आगम C

४ केषांयितापातविभ्रम A P H.

५ आहोस्विदस्मादिति—A P H N

६ तदायमाश्रयणासिद्ध इति—A, B P H E N

७ धर्मिणि (नि) हेतु सम्बन्धस्य सत्त्वम्य असिद्धो—टि०

तदेवमेकस्य^१ रूपस्य^२ धर्मिसम्बद्धस्यासिद्धावसिद्धो हेत्वाभासः ॥

तथैकस्य रूपस्यासपक्षेऽसत्त्वस्यासिद्धावनैकान्तिको हेत्वाभासः ॥६६॥

^१ तथाऽपरस्यैकस्य रूपस्य—^२ असपक्षेऽसत्त्वाख्यस्यासिद्धावनैकान्तिको हेत्वाभासः ।

एकोऽन्त एकान्तो निश्चयः । स प्रयोजनमस्येत्येकान्तिक^३ । नैकान्तिकोऽनैकान्तिकः । यस्मान्न साध्यस्य न विपर्ययस्य निश्चयोऽपि तु द्विपरिरोत सशयः । साध्येतरयोः सशयहेतुर-
नैकान्तिक उक्तः ॥

च न समवाय इति । निष्क्रियत्व च त्रियाया मूर्च्छाव्यवृत्तित्वात्, आत्मनश्चामूर्च्छात्वादिति सिद्धान्तस्थिते ।

किमुतेति निपातः किमुनरित्यस्यार्थो वर्तते ।

आश्रयणासिद्धधर्म्यसिद्धयोः कियान् भद इत्याशङ्क्य भदमुपपादयन्नाह—पूर्वमिति । अयमर्थः—पूर्वं परमार्थतो विद्यमानोऽपि हेत्वाधाररूपतया सन्देहादनिश्चित इति तद् धर्म्यसिद्ध उक्तः । सम्प्रति तु सर्वथैवासी धर्मित्वनासिद्ध उच्यते इति । धर्म्यसिद्ध एवाश्रयासिद्ध उच्यते इति । तेन नाश्रयासिद्धो नाम अन्यः प्रभदः ।

अन्यथासिद्धस्त्वसिद्ध एव न भवतीति न तस्यान्तर्भावश्चित्यते । तथा ह्यन्यथासिद्ध इति कोऽर्थः ? किमन्यथैव सिद्ध आहास्वित् अन्यथाऽपि सिद्ध ? ननु यद्यन्यथैव, तथा जिज्ञापयितवित् विपर्ययेणैव सिद्ध उपपन्नो नानन प्रकारेणति विरुद्ध एव । अथान्यथाऽपि सिद्ध, तदैतस्मादयेनापि प्रकारेण सिद्धोऽयमित्ययमपि भविष्यति । न च साध्यमिति सन्दिग्ध विपक्षव्यावृत्तिरनैकान्तिक एवेति ॥

अनैकान्तिकशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—एक इति । एक इति ब्रुवन्नेकस्ता(वश्चा)सौ साध्य-
लक्षणैकार्थविधयत्वाद्भक्तश्च न चावसानहेतुत्वादावाङ्क्षोपशमहेतुत्वाद् वेति दर्शयति । समस्त पदमर्थञ्चाह—एकान्तो निश्चय इति । साध्यतरयोरेकेतरनिश्चयफल इत्यर्थः । तद् विरुद्धे चायं नञ् द्रष्टव्यः । यस्मादित्यादिर्नतदेव स्फुटयति । यस्मादधतोरित्यपादानं चैव पञ्चमी । किन्तु तद् विपरीतो निश्चयविपरीत यत्तदोनित्यमभिसम्बन्धात्स इति द्रष्टव्यम् । न च सशय इत्याह—साध्येति ।

यद्वा कथमनैकान्तिको भवतीत्याह—यस्मादिति हेतुपञ्चमी । एकान्तिकप्रतिपेधेनान्य प्रतिपत्तिहेतुवक्तो नञो यमिप्रामेणाह—सशयहेतुरिति । तेन नासिद्धस्य तथात्वप्रसङ्गः । अथवैकान्तनियतत्वादक इत्यन्त इति च निश्चयः प्रोक्तः । तथाहि सर्वोऽयं पदाद्यभेदः

^१ सर्वेष्वपि असिद्धेषु एक रूप पक्षधर्मत्वमसिद्धम्—टि०

^२ धर्मिवद्ध० A P B H,

^३ तथा पर० A B P H

^४ विपक्षे—टि०

^५ ० मस्यैकान्तिक C D

तमुदाहरति—

यथा शब्दस्यानित्यत्वादिके धर्मे साध्ये प्रमेयत्वादिको धर्मः सपक्ष-
विपक्षयोः सर्वत्रैकदेशे वा वर्तमानः ॥६७॥

यद्येत्यादिना । अनित्यत्वमादिर्यस्याऽसौ^१ अनित्वादिको धर्मः । आदिशब्दादप्रयत्नान-
न्तरीयकत्व प्रयत्नानन्तरीयकत्व^२ नित्यत्व च परिगृह्यते । प्रमेयत्वम् आदिर्यस्य स
प्रमेयत्वादिकः । आदिशब्दादनित्यत्वम्, पुनरनित्यत्वम्, अमूर्तत्व च^३ गृह्यते । शब्दस्य
धर्मिणोऽनित्यत्वादिके धर्मे साध्ये प्रमेयत्वादिको धर्मोऽनैकान्तिकः । चतुर्णामपि^४ हि विपक्षोऽ-
सत्त्वमसिद्धम् ।

तथाहि—अनित्य शब्द प्रमेयत्वात्, “घटवद्-आकाशवदिति प्रमेयत्व सपक्षविपक्षव्यापि ।

अप्रयत्नानन्तरीयक शब्दोऽनित्यत्वात्, विद्युदाकाशवद्^५ घटवच्च—इत्यनित्यत्व सपक्षं
कदेशवृत्ति—विद्युदादावस्ति, नाकाशादी,^६ विपक्षव्यापि—^७ प्रयत्नानन्तरीयके सर्वत्र भावात्^८ ।

अनित्यत्वात् प्रयत्नानन्तरीयक शब्दो घटवद् विद्युदाकाशवच्च—इत्यनित्यत्व विपक्षं क-
देशवृत्ति—विद्युदादावस्ति नाकाशादी । सपक्षव्यापि^९ सर्वत्र प्रयत्नानन्तरीयके भावात्^{१०} ।

नित्य शब्दोऽमूर्तत्वाद् आकाशपरमाणुवत्,^{११} कर्मघटवच्च । इत्यमूर्तत्वमुभयं क-
देशवृत्ति—उभयोरेकदेश आकाशे कर्मणि च वर्तते । परमाणौ तु सपक्षकदेशे घटादी च
विपक्षकदेशे न वर्तते । मूर्तत्वात् घटपरमाणुप्रभृतीनाम् ।

नित्यास्तु परमाणवो^{१२} वैश्वानरभ्युपगम्यन्ते । तत सपक्षागतगता ।

एवस्मिन्ना (श्र) म्तेऽवतिष्ठते—नित्यो वाऽनित्यो वेत्यादिरूपेण । स प्रयोजनमस्य स तथा । न
तथाऽनैकान्तिकः ॥

विपक्षोऽसत्त्वमसिद्ध सर्वत्रेति द्रष्टव्यम् । [68b] “सदकारणवन्नित्यम्” [वै० सू० ४
१ १] इति नित्यलक्षणयोगान्नित्या इष्टा परमाणवः ॥

^१ ०र्यस्य सोऽनि० A B D P H E N ^२ ‘नित्यत्व’ नास्ति B

^३ गृह्यन्ते B ^४ नास्ति ‘हि’—A B P H N

^५ प्रमेयत्वान्, आकाशवत्, घटवदिति—A B D P H E N

^६ काशघटव० A

^७ इत् आरम्भ ‘नाकाशादी’ पर्यंत पाठो नास्ति B

^८ ० व्यापि सर्वत्र प्रयत्नानन्तरीयके भावात् C ^९ अनित्यत्वस्य—टि०

^{१०} व्यापि सपक्ष सर्वत्र C D ^{११} साध्यं सह त्रमात् योज्यते—टि०

^{१२} नित्यत्वस्य—टि०

^{१३} वैश्वानरभ्युप० C

अस्य चतुर्विधस्य पक्षधर्मस्यासत्त्वमसिद्ध विपक्षे । ततोऽनैकान्तिकता ॥

तथा—अस्यैव रूपस्य संदेहेऽप्यनैकान्तिक एव ॥६८॥

यथा चास्य रूपस्यासिद्धावर्नैकान्तिकस्तथा अस्यैव विपक्षेऽसत्त्वारूपस्य^१ रूपस्य संदेहेऽ-
नैकान्तिक ॥

तमुदाहरति—

यथाऽसर्वज्ञः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो रागादिमान् वेति साध्ये वक्तृत्वादिको
धर्मः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकः ॥६९॥

यथेति । असर्वज्ञ इत्यसर्वज्ञत्व साध्यम् । कश्चिद्विवक्षित इति वक्तुरभिप्रेत पुरुषो
धर्मो । रागा आदिर्यस्य द्वेषादे स रागादि । स यस्यास्ति स रागादिमान् इति द्वितीयं
साध्यम् । ^२वाग्रहण रागादिमत्त्वस्य पृथक्संशयत्वरूपानाद्यर्थम् । ततोऽसर्वज्ञत्वे रागादिमत्त्वे
वा^३ साध्ये प्रकृते वक्तृत्व—वचनशक्तिस्तदादिर्यस्योन्मेषनिमेषादे स वक्तृत्वादिको धर्मोऽ-
नैकान्तिक ।

सन्दिग्धा^४ विपक्षाद् व्यावृत्तिर्यस्य स तयोक्त । असर्वज्ञत्वे साध्ये सर्वज्ञत्व विपक्ष ।
तत्र वचनादे सत्त्वमसत्त्व वा सन्दिग्धम् । अतो न ज्ञायते किं^५ वक्ता सर्वज्ञ उतासर्वज्ञ
इत्यनैकान्तिक वक्तृत्वम् ।

ननु च सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते तत्कथं वचन सर्वज्ञे सन्दिग्धम् ? अत एव

१ 'सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते' इत्येवंप्रकारस्यानुपलम्भस्यादृश्यात्मविषयत्वेन
२ संदेहेहेतुत्वाद् । ३ ततोऽसर्वज्ञविषययाद्वक्तृत्वादेर्व्यावृत्तिः सन्दिग्धा ॥७०॥

सर्वज्ञो वक्ता नोपलभ्यते इत्येवंप्रकारस्य—^४एवजातीयस्यानुपलम्भस्य संदेहेहेतुत्वात् ।
कुत इत्याह—अदृश्य^५ आत्मा विषयो यस्य तस्य भावोऽदृश्यात्मविषयत्व तेन संदेहेहेतुत्वम् ।

द्वेषादेरित्यादिग्रहणेन मोहादेर्ग्रहणम् ॥

अत एवानुपलम्भमात्रादेवेति सिद्धान्ती । अमुमेवार्थं मूलेन सस्यन्दयत्राह—सर्वज्ञ इति ।
तेनादृश्यविषयत्वेन हेतुना सन्देहेहेतुत्व सन्देहेहेतुत्वादिति । हेतुपञ्चमीमिदानीं व्याचष्टे—
यत इति ॥

१ ०रूपरूपस्य C

२ वेति ग्रह० C D

३ मत्त्वे च साध्ये C

४ सन्दिग्धवि० B

५ 'किं' नास्ति A B D P. H E N

६ सर्वत्रैकदेशे वा सर्वज्ञो B P H

७ संदेहे हेतु B P H E

८ त्वात्सर्व० B D P H E

९ ०जातीयकस्य—B

१० अदृश्यात्मा A B P H E N

यतोऽवृद्धयविषयोऽनुपलम्भ^१ सदेहेहेतुनं निश्चयहेतुस्ततोऽसर्वज्ञविपक्षात् सर्वज्ञाद् वक्तृत्वा-
देव्यवृत्ति सिद्ध्यति ॥

वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्विरोधाभावाच्च यः सर्वज्ञः स वक्ता न भवतीत्यदर्श-
नेपि व्यतिरेको न सिद्ध्यति, सदेहात् ॥७१॥

नानुपलम्भात्^२ सर्वज्ञे वक्तृत्वमसद् ब्रूम । अपि तु सर्वज्ञत्वेन सह वक्तृत्वस्य विरोधात् ।
एतन्न^३ । सर्वज्ञत्ववक्तृत्वयोर्विरोधो नास्ति । विरोधाभावाच्च कारणाद् व्यतिरेको न
सिद्ध्यति—इति सबन्ध ।

ध्याप्तिमन्त व्यतिरेक दर्शयति—य सर्वज्ञ इति । साध्याभावरूप सर्वज्ञत्वमनूद्य
‘स वक्ता न भवति’ इति साधनस्य वक्तृत्वस्याभावो विधीयते । तेन साध्याभाव साधनाभावे
नियतत्वात्^४ साधनाभावेन ध्याप्त उक्त इति । ध्याप्तिमानीवृशो व्यतिरेको विरोधे सति
वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयो सिद्ध्यते । न चास्ति विरोध । तस्मात्त सिद्ध्यतीति^५ । कुत इत्याह—
सदेहात् । यतो विरोधाभाव, तस्मात् सदेहः । सन्वेहाद् व्यतिरेकासिद्धि ॥

कय विरोधाभाव ?

द्विविधो हि पदार्थानां विरोधः ॥७२॥

‘होति यस्माद् द्विविध एव विरोधो नाय, तस्मात्त वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्विरोध ॥

क पुनरतो द्विविधो विरोध इत्याह—

अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावद्^६ विरोधगतिः^७ ॥७३॥

अविकलकारणस्येति । अविकलानि समग्राणि कारणानि यस्य स तयोक्त । यस्य
कारणवैकल्यादभावो न तस्य केनचिदपि विरोधगति । तदर्थम् अविकलकारणप्रवृत्तम् ।

ननु च यस्यापि कारणसाकल्य तस्यापि निवृत्तिरशक्या केनचिदपि कर्तुम् । तत्
कुतो विरोधगति ? एव तर्हि अविकलकारणस्यापि यत्कृतात् कारणवैकल्याद् अभावस्तेन
विरोधगति ।

यस्य यादिनाऽविकलकारणस्य फल वर्णयति । एष तर्हीयुत्तरम् । तर्हि तस्मिन्
काले । एष बोद्धव्यमित्यर्थं । अपि सम्भावनायाम् । नायबलादेव सम्भावयाम इत्यर्थं ।
विरोधस्य गति प्रतिपत्ति ।

^१ मगपहे० A P H E N

^२ ०मान् सदिग्ध वक्तु० B

^३ ‘एतन्न’ नास्ति E

^४ न स वक्ता भवति A P H E N

^५ साधर्म्यमावन B

^६ सिद्ध्यति । कुत A, P H E N

^७ हियंममादर्थेद्विवि०D हियंमपान्—B

^८ ० भाव ; अमा० B, P H

^९ तनिरिति—C

तथा च सति यो यस्य विरुद्ध स तस्य किञ्चित्कर एव । तथा हि—शीतस्पर्शस्य जनको भूत्वा शीतस्पर्शान्तरजननाशित प्रतिबन्धन् शीतस्पर्शस्य निवर्तको विरुद्धः । तस्माद्धेतु-
वैकल्यकारी विरोद्धो जनक एक निवर्त्यस्य । सहानवस्थानविरोधद्वयम् । ततो विरुद्ध-
योरेकस्मिन्नपि क्षणे सहावस्थान परिहर्तव्यम् । दूरस्थयोर्विरोधाभावाच्च निकटस्थयोरेव
निवर्त्यनिवर्तकभाव ।

तस्माद्यो यस्य निवर्तक स त यदि पर तृतीये क्षणे निवर्तयति । प्रथमे क्षणे सन्निय-
तसमर्थावस्थाधानयोग्यो^१ भवति । द्वितीये विरुद्धमसमर्थं करोति । तृतीये त्वसमर्थं
निवृत्तं तद्देशमाक्रामति ।

तत्रालोको गतिधर्मा क्रमेण जलतरङ्गन्यायेन^२ देशमाक्रामन्^३ यदाऽन्धकारनिरन्तर-^४
मालोकक्षण जनयति तदाऽऽलोकसमीपवर्तिनम-^५न्धकारमसमर्थं जनयति । ततोऽसामर्थ्यं तस्य यस्य
समीपवर्त्यालोक ।^६ असमर्थं निवृत्तं^७ तद्देशो जायत आलोक इत्येव क्रमेणाऽऽलोकान्ध-
कारोऽपनेय । तथोष्णस्पर्शेन शीतस्पर्शो निवर्तनीय ।

किमत सिद्धमित्याह—तथा चेति कारणवैकल्यकारिणो विरोधावगमप्रकारे सति ।
किञ्चित्करत्वमेव तथा हीत्यादिना दर्शयति । यथा चास्य जनकत्व तथाऽन्तरमेव व्यवती-
करिष्यते ।

ननु किं कतिपयक्षणसहितयो पश्चान्निवर्त्यनिवर्तकभावेन विराधोऽवधायन्येत्याश-
ङ्कयाह—सहेति । घो यस्मात् । ततस्तस्मात् । न केवल बहुषु क्षणध्वित्यपि शब्द ।
सहावस्थानमेकत्र स्थिति । निवृत्तावस्थान तु न परिहर्तव्यमिति बुद्धिस्थम् । परिहर्तव्यं नाङ्गी-
कर्तव्यम् । तयोरेकस्मिन्नपि क्षणे सहस्थित्यभावात् कथमेवमङ्गीक्रियते ? अत एव न
सहस्थितयो पश्चाद् विरोध इति वा, कृतमनेन ।

यद्येव क्वचित्प्रदेश वर्तमान आलोकस्त्रिलोकीव्यवस्थितानि तमास्यनेनेव क्रमेणापन-
येदिति न क्वचित् तमास्यवतिष्ठेरन्नित्याह—निकटस्थयोरिति ययोनिवर्त्यनिवर्तकभावो दृष्ट-
स्तयोर्निकटस्थयोरेव न तु निकटस्थयोरवश्य निवर्त्यनिवर्तकभाव इत्यस्यार्थो द्रष्टव्य । तयारेव
कथ तथाभाव इत्याशङ्काया दूरस्थयोरिति योग्यम् । घोऽवधारणे । यत किञ्चित्करस्यैव
निवर्तकत्व तस्माद् हेतो पर प्रकृष्टं यथा भवति । एतदेवोपपादयन्नाह—प्रथम इति सन्निय-
तत्रिकटोभवनिवर्तक इति प्रकरणात् । असमर्थो चोपादेयक्षणनिर्माणे असवतावस्था यस्यान्ध-
कारक्षणस्य तस्याऽऽधानमुत्पादनम्, तत्र योग्य समर्थो भवति । द्वितीये क्षणे इत्यनुवर्तते ।
विरुद्धमन्धकारमसर्थं सजातीयक्षणान्तरजननाशक करोति । तृतीये क्षणेऽसमर्थं तस्मिन्

^१ स्थाधाने योग्यो D °स्थानयोग्यो A B. P H E

^२ तद्देशमा० C D

^३ °मात्रामयन् B N.

^४ कारे निर० A B P H E. N ^५ असमर्थं A. असामर्थ्यं P. H E. N.

^६ तादृशो A B. P. H N

यदा त्वालोकस्तत्रैवान्धकारदेशे जन्मते तदा यत क्षणादन्धकारदेशस्यालोकस्य जनक^१ क्षण उत्पद्यते तत एवान्धकारोऽन्धकारान्तरजनमासमर्थ^२ उत्पन्नः । ततोऽसमर्थविस्थाजन-
वत्त्वमेव निवर्तकत्वम् ।

अतश्च यस्मिन् क्षणे जनकस्ततस्तृतीये क्षणे निवृत्तो विरुद्धो यदि शीघ्र निवर्तते ।

जन्यजनकभावाच्च^३ सतानयोर्विरोधो न क्षणयोः । यद्यपि च न सन्तानो नाम वस्तु
तथापि सन्तानिनो वस्तुभूता । ततोऽप्य परमार्थ—न क्षणयोर्विराध । अपि तु बहूनां

वन्ध्यक्षणे निवृत्त स्वरसतो निरुद्धे तद्देशे तस्यासमर्थक्षणस्य देश स्थानमाक्रामति, तद्देशो
भवति निवर्तक इत्यर्थात् ।

इह कश्चिन्निवर्तक आलोको यामेव दिसमाक्रामति तद्दिग्वातिनमेव स्वविरुद्ध गतिक्र-
मेणैव निवर्तयति । कश्चित्पुनर्विरुद्धावष्टव्य एव दस समुत्पन्नमात्र एवानेकदिग्वातिन विरुद्ध
झटिति निवर्तयति । तत्र न ज्ञायते कस्य कथ किञ्चित्करतया निवर्तकत्वमित्याह—तत्रेति
वाक्योपक्षेपे । देशमभिमत स्थानमाक्रामस्तद्देशो भवन्नालोक इत्यर्थं । अन्धकारनिरन्त-
रमन्धकाराव्यवहितम् । आलोकसमीपवातिनमिति तज्जन्यमानालोकसमीपवातिनम् । असमर्थ-
मन्धकारान्तरजननाश्रयण जनयति । यत एव ततस्तास्य जनकत्वम् ; ततस्तस्मात्समीप-
वर्त्यालोक इति गतिधर्मोति द्रष्टव्यम् । असामर्थ्यं चो[69a]पादेयक्षणीपजनन प्रतीति
प्रस्तावादवसेयम् । असमर्थे तस्मिन्नन्धकारे निवृत्ते स्वरसतोवि(नि)रुद्ध सति । सोऽसमर्थान्ध-
कारक्षणदेशो देशो यस्य स तथा जायते आलोकः । इतिस्तस्मात् । एवमनन्तरोक्तन क्रमेण
परिपाट्या गतिधर्मालोकस्तद्देशाक्रमणाय सन्निपतन्नसमर्थविस्थाऽऽधानयोग्यो भवति । द्वितीये
क्षणेऽसमर्थं जनयति । तृतीये तद्देशो जायत इत्यनन्तरोक्तः क्रमो विभज्य योजनीयः ।

अमुमेव क्रममन्यत्रादिज्ञाह—तथति । यथा—आलोकान्धकारयोर्निवर्त्यनिवर्तकभा-
वस्तेन प्रकारेण उष्णस्पर्शेन गतिधर्मेण दृष्टान्तवशाद् द्रष्टव्यम् ।

गतिधर्मणस्तावदालोकस्याप्य क्रमः । विरुद्धान्तदेशमध्योत्पन्नस्य वीदृश इत्याह—
यदेति । तुविशेषणार्थं । यत क्षणादालोकस्य जनक क्षण उत्पद्यते । वीदृशस्यालोक-
क्षणत्वेत्याह—अन्धकारेति । अन्धकारदेशस्य निवर्त्यान्धकारसम्बन्धी देशो यस्य स तथा
तत एव तस्योदेशालोकोत्पादक्षणयोरेव सामप्रयधीनतामाह । यतोऽन्धकारदेशालोकहृतत्वादाकस्य
क्षणस्य वन्ध्यान्धकारापायकत्वतो हेतारविद्यमान सजातीयजमनि सामर्थ्यं यस्या अवस्थाया
अन्धकारसम्बन्धिन्या सत तथा ? सज्जनकत्वमेवा गेरस्यानि श्रवणात् ।

अत्रापि तृतीये क्षणे पर निवर्तकत्वमिति दर्शयन्नाह—अतश्चेति । चोऽन्धकारेण । अत्रापि
प्रथमे क्षणान्धकारदेशालोकहृतत्वादाक क्षण समुद्भववान्धकारासमर्थावस्थात्तद्देशालोकहृतुजनन-

^१ जनकगण A B P H E N

^२ अपरारान्तरासमर्थं A. अन्धकारान्तराजननासमर्थं B C.

^३ ततोऽनामर्थ्यावः B

^४ सतनयो. A.

क्षणानाम् । यत सत्सु दहनक्षणेषु प्रवृत्ता अपि शीतक्षणा निवृत्तिधर्माणो भवन्तीति सन्तान-
योनिवर्त्यनिवर्तकत्वनिमित्ते च विरोधे स्थिते सर्वेषां परमाणूनां सत्यप्येकदेशावस्थानाभावे न
विरोधः, इतरैतरसतानानिवर्तनात् तेषाम् । गतिधर्मा चालोको या 'दिशमाक्रामति
'तद्विगतिनो विरोधिसन्तानान् निवर्तयति । ततोऽपवरकदेशस्था प्रदीपप्रभाऽन्धकारनिकट-
वर्तिन्यपि नान्धकार निवर्तयति, 'अन्धकाराक्रान्ताया दिश्यालोकक्षणांतरजननासामर्थ्यात् ।
कारणासामर्थ्यहेतुत्वकृत' सन्ताननिष्ठमेव विरोधं दशयता 'भवत इति कृतम् । भवत
प्रबन्धेन' प्रवर्तमानस्य 'शीतस्पर्शसन्तानस्याभावोऽन्यस्योष्णसन्तानस्य भावे सतीति ।

योग्यो भवति । द्वितीयऽन्धकारदशालोकोत्पादकक्षणविरुद्धान्धकारानसमर्थान् जनयति ।
तृतीये त्वसमर्थेषु निवृत्तपु तद्देश आलोको जायत इति प्रत्येतद्वयम् । तथा शीतान्तरदेश-
मध्येत्यत्रेनोष्णस्पर्शेन स्थितधर्मणा तथैव शीतस्पर्शो निवर्तनीय इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु च येनालावक्षणन सन्निपति (पत) तान्धकारक्षणाऽसमर्थान् जन्यते न तेन तद्देश
आक्रम्यते । येन आक्रम्यते न तेनासमर्थान् जन्यते । तथा योऽन्धकारस्तत्सन्निपतनकालभाषो
नामो तद्विरुद्धः । यश्चासमर्थस्तजन्मा साऽपि तज्ज यत्वादविरोधी । य चानुत्पत्तिधर्मा
णस्तेऽप्यसत्त्वात्कथं तद्विरुद्धा इत्याशङ्क्याह—जन्यजनकभावादिति । चोऽवधारणे सन्तान-
योः स्थित्यान्तरं द्रष्टव्यम् ।

अयमाशयः—जन्यजनकभावविशेष एवायं निवर्त्यनिवर्तकभावः । अर्वागदर्शी च न
क्षणयोः कार्यकारणभाव विभावयितुं विभवति । अपि तु सन्तानयोस्ततोऽन्धकारक्षणप्रबन्ध
मेकत्वेनावसाय निवर्त्य विरुद्धमयवन्त्याशोकक्षणप्रबन्धं चैकत्वेनाधिमुच्यते तद्विरोधिनम-
धिमुञ्चतीति ।

परमार्थदृष्ट्या चेदं क्षणोत्पत्तेनाप्यायते । न तु लोकस्थित्याशयेन । न तर्हि पर-
मार्थतो विरोध इति चेत् । किं वै कार्यकारणभावविशेष एवंविधो न विद्यते, यन्नैव वक्तुम-
ध्यवसितो भवानिति ? एतच्चानन्तरमेव निरूपयिष्यते ।

ननु न सन्तानिव्यतिरेकेण सन्तानो नामान्य सम्भवी । तत्कथं [69b] द्वयोः सन्तानयोर्विरोध
उच्यते इत्याह यद्यपीदमुमतो । यत सन्तानिनो वस्तुभूता सन्ति ततो हेतोरप्यवश्यमाणक ।
उपपत्तिमाह—यत इति । यस्माद् गतक्षण (?) प्रबन्धस्याभावाद्निवृत्तिधर्मकत्वम् । तथा
यत सत्शालोके (क) क्षणेपु प्रवृत्ता अप्यन्धकारक्षणानि (णा नि) वृत्तिधर्माणो भवन्तीति द्रष्टव्यम् ।
अन्धकारादिक्षणप्रबन्धस्य ' (आलोकादिक्षणप्रबन्धस्य) आलोकादिक्षणप्रबन्धेन सह विरोध इति
प्रकरणार्थः ।

१ दिश क्राम० C २ तद्विगतिन A ३ अन्धकारायाक्रान्ताया A

४ हेतुकृत—A. P. H. E. N ५ भवतेति P. H.

६ न्येन वर्त० A B D P H E N. ७ स्य सन्तान० C.

८ कोष्ठकान्तर्गतं. पाठ व्यर्थ—सं० ।



यद्येवमभावोऽपि न नियताकारः । 'कथमनियताकारो भाम् ? यावता वस्तुरूप विविक्ताकार कल्पितोऽभावः । ततो द्रष्टुं कल्पितं वा नियतं रूपमन्यत्रासदित्यवसीयते^१ । नानियतम् । एव^२ नित्यत्वपिशाचादिरपि नियताकार कल्पितो द्रष्टव्यः । एकात्मत्व-^४ विरोधश्चाप्यम् । यद्योहि^३ परस्परपरिहारेणावस्थानं तयोरेकत्वाभावः ।

आकारो यस्येति । एव हि क्षणिकत्वादेरपि नियताकारत्वं स्यात् । तथाहि परमसङ्कुचित-
कालवर्तिरूपत्वेन नियताकारत्वात् । धर्मोत्तरोऽपि क्षणिकत्व हि सर्वेषां नीलादीनां स्वरूपात्म-
कमिति ब्रुवाणो नियताकार इत्यत्र पठ्यन्तत्पुरुषमभि-प्रनक्ति इतरथा क्षणिकत्वस्य हि सर्वो
नीलादि स्वरूपम्' इत्यभिदध्यवादिति । एवञ्चा (च) क्षणिकम्यापि न नीलेऽभावावमायस्वम्य
सर्वनीलादिवस्त्वात्मकत्वानियताकारत्वात् । यत्र च क्षणिक कल्पितं न तेन प्रतिनियत-
वस्त्वात्मक (क) कल्पितमत एव नीलाद्याहि प्रत्यक्ष क्षणिकत्वाक्षणिकत्वयोस्तासीन नीलमात्र
प्रमाणम् । तथा च नीलस्याक्षणिकत्वपरिहारेणावस्थानं क्षणिकत्वसिद्धं प्रादुर्भवेत्तुम-
शक्यमिति न्यायवलात्प्राप्तम् ।

एवञ्चाविरोधरूपविवेचके धर्मोत्तरे सत्यपि य केचिद् द्विष्यमानजल्पमहोदधिप्रभृतयो
विरोधचोद्यपरिजिहीषया परस्परपरिहारस्थितलक्षणं विरोधं परिहारो कुर्वन्ति तत्रैव 'कस्य चा-
न्यत्राभावावसा[य] यो नियताकारो न त्वनियताकार क्षणिकत्वादिरिति धर्मोत्तरस्य ग्रन्थो न
दृष्टो न चायस्य समीचीनिधिस (?) ज्ञात इति लक्ष्यते ।

यद्ययमपरिहारः, कस्तत्र परिहार इति चेत् । यथैतन्परिहृत्यते तथा विशेषाख्यान-
एवास्माभिरभ्यघायीनि तत्र एवापेक्षितव्यम् । इह पुनरप्रवृत्तत्वानोच्यते इति ।

यदि नियताकार वस्तु परिहरति नानियताकारम् तर्हि भावो नाभाव परिहृत्य तिष्ठत्,
तस्यानियताकारत्वाद् इत्याशङ्कमान आह—यद्येवमिति । एवञ्चेदभ्युपगम्यते तदेत्यर्थात् ।
न केवलं क्षणिकत्वादीत्यपि शब्दः । कथमिति सिद्धान्ती ।

यावत्तेति तृतीयान्तप्रतिनिरूपको निपातोऽत्र यस्मादित्यस्यार्थं वर्तते । वस्तुहपविविक्तो
दृश्यनीलादिस्वभावरहित आकारो यस्येति विग्रहः ।

कल्पितग्रहणेनेतदाह—नाभावो नाम कश्चिन् प्रमाणसिद्धोऽस्ति । केवलं कल्पिकया
बुद्ध्या तथा समारोपित इति । यत् एव तस्माद् द्रष्टुं प्रमाणावगतं कल्पितम् आगमाध्ययणा-
न्यया वा समारोपितम् । अन्यत्र ततोऽन्यस्मिन्, नीलादी वाऽनियतम्, न नीलाद्यात्मकं सत्
तत्रैवाऽन[दि]त्यवसीयते । अमुमेव न्यायमन्यत्रादिशास्त्रा [71a]ह—एवमिति । यथाऽभावो निय-
ताकार एव कल्पितो नानियताकार एव नित्यत्वमपि सर्वकालावस्थायित्वलक्षणं नियताकारमेव

^१ कथं न निय० A. B P, H N

^२ ०त्राऽसदवसीयते A. B D. P H E N

^३ नित्यत्वे पिशा० A P H

^४ एकात्मकत्व A B C. D P H E N

^५ परस्परेणाव० B

अत एव लाक्षणिकोऽयं विरोध उच्यते । लक्षणं रूपं वस्तुनां प्रयोजनमस्येति कृत्वा । विरोधेन ह्यनेन वस्तुतस्त्व विभक्त व्यवस्थाप्यते । अत एव दृश्यमाने रूपे यन्निषिध्यते तद् दृश्यमेवाभ्युपगम्य निषिध्यते । तथा हि—अभावोऽपि पिशाचोऽपि यदा पीते निषेद्धमिष्यते तदा दृश्यात्मतया निषेध्य इति दृश्यत्वमभ्युपगम्य बुद्धानुपलब्धेरेव निषेधः । तथा च सति रूपे परिच्छिद्यमान एकास्मिन्तदभावो दृश्यो व्यवच्छिद्यते । 'यच्च तदभाववन्नियताकार

कल्पितम्, न तु सर्वस्य नीलादे । अक्षणिक्त्व तु सर्वस्य नीलादे स्वरूपात्मक सर्वस्यैवानेक-
क्षणग्यापित्वात् । न चाक्षणिक एव नित्य, सनोऽकारणस्यावागादे कियन् एव तथात्वात् ।
तथा पिशाचत्वमप्यस्थिसनायुमयमूचीवक्त्रादिरूपस्यैव स्वरूप कल्पितमिति । तस्यापि नीला-
कारत्वातीलादिना(ता) । अथ विराध । यद्वा नियन् प्रतिनियत आकार स्वभावो यस्य
स तथा निषेधेनानियताकारः । तदा तु सर्वनीलाद्यनात्मकत्वसर्वनीलाद्यात्मकत्वे नियताकार-
त्वानियताकारत्वे वाच्ये । तेन न क्षणिकत्वादी नियताकारत्वम्य प्रसङ्ग । सर्वेषा स्वरूपा-
त्मकमिति च विवरणमर्थाभेदेन नेयमिति ।

ननु चानेनापि विरोधेन विरोधिनो सहावस्थान निषिध्यते । पूर्वेणापि परस्परपरि-
हारावस्थान प्रतिपाद्यत इति कथमन्योन्यानन्तर्भाव इत्याशङ्क्याह—एकात्मत्वेति । चो
यस्मादर्थे । विरुद्धयोरेकात्मनिषेधको विरोध एकात्मविरोध उच्यते । कथमस्य तथा-
त्वमित्याह—ययोरिति । हिर्षस्मादर्थे ।

यत एतेन विरोधेन विरुद्धयोरेकात्मत्व निषिध्यते अत एवास्मादेव कारणात् ।
कथमीदृशो विरोधो भवता लाक्षणिकशब्देनाभिधीयते इत्याह—लक्षणमिति । विभक्तस्वरूप
प्रयोजन व्यवस्थाप्यतया साध्यम्, प्रयुज्यते अनेन इति वा प्रयोजन प्रयोजकस्य । इति
कृत्वा एव ध्युत्पाद्य ईदृश्या व्युत्पत्त्येति यावत् ।

वयमेतत्प्रयोजनमित्याह—विरोधेनेति । हीति यस्मात् । विभक्तमन्येन विभक्त
यतोऽनेनेति विरोधेन नीलादेविभक्तरूपव्यवस्थापनादन्येन सहैकात्म्य निषिध्यते । अत एवा-
स्मादेव कारणात् । दृश्यमाने रूपे प्रतीयमाने वस्तुस्वरूपे यन्निषिध्यते दृश्यमानात्मकत्वेन
प्रतिषिध्यते ।

ननु दृश्ये वस्तुनि दृश्यान्तरस्य दृश्यत्वाभ्युपगमपूर्वको निषेधो युक्तो न त्वदृश्यस्येत्या-
शङ्क्याह—तथा हीति । न केवल भाव इत्यपिशब्द । न केवलमभाव इत्यपिशब्द ।
दृश्यात्मतया दृश्यपीतात्मतया निषेध्यो निषेधाहं, 'नाय दृश्यमान पीतोऽभाव, पिशाचो वा
तादूष्येणाप्रतिभासनदिदत्येव निषेधादिदर्शिमप्रायः । इतिहेतौ । बुद्धानुपलब्धेरेवान्यस्य
तादात्म्येनान्यस्मिन्निषेधः ।

अथ स्यात्प्रत्यक्षमेवात्र नीलस्य पीतात्मताऽभावव्यवहारं करोति । तत् किमेवमुच्यते ?
अधोस्तमेतद्दृष्टानामपि सत्त्वसंज्ञया न शक्नो व्यवहारयितुमिति चेत् । न । इह तादात्म्य-

१ अथ यत्तदभाववत् पा(पी)तादि तत् कथं व्यवच्छिद्यते इत्याह—टि०

रूप तदपि दृश्य व्यवच्छिद्यते । तत स्वप्रच्युतिवत् प्रच्युतिमतोऽपि व्यवच्छिन्ना इति य परस्परपरिहारस्थितरूपाः सर्वे तेऽनन निपिद्धकत्वा इति । सत्यपि चास्मिन् विरोध सहावस्थान स्यादपि ।

ततो भिन्नव्यापारी विरोधी । एकेन विरोधन शीतोष्णस्पशयोरेकत्व वायते । अयेन सहावस्थानम् । भिन्नविषयी^१ च । सकले वस्तुयवस्तुनि च परस्परपरिहारविरोध । वस्तुयव कतिपय सहावस्थानविरोध । तस्माद्भिन्नव्यापारी भिन्नविषयी च । ततो नानयोरभ्योचान्तर्भाव इति ॥

स च द्विधोऽपि विरोधो वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोर्न संभवति ॥७६॥

निपघात । आधयनिपघ ह्यय यायो न तु दृश्यमानात्मतानिपघ इति । सत्यमेतत् । केवल मत्यन्तमूढ प्रत्यतदुक्तमित्यदाप । विभेव सति सिद्धमित्याह—तथा च सति एकात्म्यनिपघ सवस्य दृश्यात्मतया निपघप्रकारे सति । तदभावन्तस्य परिच्छिद्यमानस्य स्वरूपस्य नीलादेर भावस्तदभावो दृश्यो दृश्याम[71b]क सन व्यवच्छिद्यते तादात्म्यन निपिध्यते । अय दृश्यमाना नीलो नाभाव तुच्छरूपेण अभावरूपेणाप्रतिभासनादिनि कृत्वा दृश्यमानरूपात्मतया निपघादिति भाव ।

भवतु परिच्छिद्यमानाऽभावस्य दृश्यस्य व्यवच्छिन्नस्तदव्यभिचारिणस्तु निपघ का वास्तैत्याह—यच्चेति । अपिशब्दाथश्चकार । तदभावो विद्यतेऽस्यति तथा ।

यदि तदभाववास्तादात्म्यन प्रतिपिध्यते तर्हि क्षणिकत्वमपि पूर्वोक्तेन यायन नीला भाववदिति तदपि तादात्म्यतया व्यवच्छिद्य स्यादित्याह—नियताकारमिति । एतच्च पूर्वमेव कृतव्याख्यानम् । यतो द्वयोरप्यभावतदवतोदृश्यमानात्मतया निपघाद दृश्ययारेव निपघस्तत स्तस्मात्स्वप्रच्युतिरिव स्वाभाव इव व्यवच्छिन्ना निपिद्धतादात्म्या । इतिस्तस्मात् । सव ग्रहण वात्स्यप्रतिपादनायम् । अननति विरोधन निपिद्धमेकत्व यपामिति विग्रह । विरोधे परस्परपरिहारस्थितात्मलक्षण सहकत्र लोचप्रतीतिसिद्ध देगऽवस्थानं स्थिति स्यात् । अपि सम्भावनायाम् । यस्मादनन विरोधन नकत्रावस्थान निपिद्धयते कित्वेकात्मकत्वम् । पूर्वोण चैकत्रावस्थान न त्वेकानकत्वम् ।

तत कारणा भिन्नो नानाभूतो व्यापारी ययोस्त्री तथोक्ता । भिन्नव्यापारत्वम् वानयोरेकेयादिना स्फुटयति । न केवल व्यापारभदादनयोभदेनोपयास । किन्तु विषयभदादपीत्याह—भिन्नविषयी चेति । न केवल भिन्नव्यापारी भिन्नविषयावपीत्यपि शब्दाथश्चकार । भिन्नविषयत्वमेव दशयताह—सकल इति ॥

भवतुकलक्षणो द्विविध एव विरोध । तथाप्यनयोरयतर एव विरोधो वक्तृत्वसवज्ञ त्वयोभविष्यतीत्याह—स चेति । चो यस्मात्सोऽयमनतरोक्तो द्विविधो नास्ति । अपिर तिशय ।

स चायं द्विविधोऽपि विरोधो वक्तृत्व च सर्वज्ञत्व च तयोर्न संभवति । न ह्यविकल-
कारणस्य सर्वज्ञत्वस्य वक्तृत्वभावादभावगतिः^१ । सर्वज्ञत्व ह्यदुश्यम् । अदृष्टस्य चाभावो
नावसीयते । ततो नानेन विरोधगतिर्भवति ।

न च वक्तृत्वपरिहारेण सर्वज्ञत्वमवस्थितम् । काष्ठादयो हि^२ वक्तृत्वपरिहृता ।
तेषामपि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । नापि सर्वज्ञत्वपरिहारेण वक्तृत्वम् । काष्ठादीनामपि वक्तृत्व
प्रसङ्गात् । तत एवाविरोधाद् वक्तृत्व^३विधेयं सर्वज्ञत्वनिषेधः ॥

स्यादेतत्—यदि नास्त्येव विरोधो घटपटयोरिव स्यादपि तयोः सहावस्थितिदर्शनम्^४ ।
सहावस्थित्यदर्शनात् तु विरोधगतिः । विरोधा^५च्चाभावगतिरित्याशङ्क्याह—

न^६ चाविरुद्धविधेरनुपलब्धावप्यभावगतिः ॥७७॥

तत्राद्यस्य तावदभाव न हीत्यादिना दर्शयति । हीति यस्मात् । कुतो नाभावगति
रित्याह—सर्वज्ञत्व हीति । हियस्मात् । अदुश्यस्यापि किं नाभावगतिरित्याह—अदृष्टस्येति ।
चो यस्मादर्थे । यत् एव तत्तन्तस्मात् । अनेन वक्तृत्वेन विरोधगतिर्नारितं तस्य सर्वज्ञ-
त्वस्यैतयान् ।

द्वितीयस्य विरोधस्य [अभाव] प्रतिपादयन्नाह—न चेति । च प्रतिषेधसमुच्चयः ।
उपपत्तिमाह—काष्ठेति । हियस्मान् । कुतो वक्तृत्वपरिहारेण सर्वज्ञत्व नावस्थितमित्याह—
तेषामपि काष्ठादीनां सर्वज्ञत्वस्य प्रसङ्गात्प्रसङ्गे । कुतस्तेषां तथात्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य
योजनीय काष्ठादयो इति । हियस्मात् । काष्ठादयो वक्तृत्वेन वचनशक्त्या परिहृता-
स्तयन्ना । वक्तृत्वमव गवज्ञत्वपरिहारेण व्यवस्थितं भविष्यतीत्याह—नार्थेति । अपि
प्रतिषेधसमुच्चयः । अत्रापि तामवापत्तिमाह—काष्ठेति । इहापि काष्ठादयो हि सर्वज्ञ-
त्वेन परिहृता इति द्रष्टव्यम् ।

स्यादनन्—वक्तृत्वसर्वज्ञत्वयोः परस्परपरिहारस्थित्यङ्गताविरोधोऽपि वा क्षतियेन
तन्निषेध इति । तथा ह्येतयोः परिहारेणावस्थानोऽपि यद् वक्तृत्व तमवज्ञत्व मा भूत्,
गवज्ञत्व वा वक्तृत्वम् । तथासर्वज्ञत्वपरिहारविशुद्धेव । तदनन्तरमथात्र धर्मोत्तरेण [72a]
सर्वपि चास्मिन् विरोधे सहावस्थानं स्यादपीति ।

तदनन्तरम् । येषां हि वक्तृत्वमवज्ञत्वलक्षणी धर्मिणा भिन्नात्र धर्मो तेषामिदं धाम्न
न तु साधारणानां धर्मधर्मिणोर्धर्मव्यवभेदमिच्छन्नाम् । तथा हि यदि वक्तृत्व सर्वज्ञत्वपरि-

^१ गतिरिति—D

^२ •दयापि वक्तृ• A B P H E N •दयापि हि वक्तृ C.

^३ विधाने न वक्तृ• A B P H E N

^४ •तन्म । धर्मोत्तरेण तु—A B D P H I N

^५ विरोधादभा B D

^६ न च विर• C

न चाविरुद्धविधेरिति । अनुपलब्धावपि नाथ विरुद्धविधि । यद्यपि^१ सहावस्थानानुपलम्भस्तथापि न तयोर्विरोध । यस्मान्न सहानुपलम्भमात्राद् विरोधोऽपि तु द्वयोरुपलम्भमानयोर्निव^२र्त्यनिवर्तकभावावसायात् । तस्मादनुपलब्धावपि न वक्तृत्वविधे^३विरुद्धविधि । अतोऽस्मान्नान्यस्याभावगति ॥

तथा न वक्तृत्वाद् रागादिमत्त्वगति । यतो यदि वचनादि रागादीना कार्यं स्याद्वचनादे रागादिगति स्यात् । रागादिनिवृत्तौ^४ वचनादिनिवृत्ति स्यात् । न च कार्यम् । कुत —

रागादीनां वचनादेश्च कार्यकारणभावासिद्धेः ॥७८॥

रागादीना वचनादेश्च कार्यकारणभावस्याऽसिद्ध कारणान्न कार्यम् । अतोऽस्मात्प्रगति ॥

मा भूद्रागादिकार्यं वचन सहचारि तु भवति । ततो रागादौ सहचारिणि निवृत्ते निवर्तते^५ वचनमित्याशङ्क्याह—

अर्थान्तरस्य^६ चाकारणस्य निवृत्तौ न वचनादेर्निवृत्तिः ॥७९॥

अर्थान्तरस्य^६ चाकारणस्य निवृत्तौ सहचारित्वदर्शनमात्रेण नान्यस्य वचनादेर्निवृत्ति । अतो वक्तृत्व भवेद्रागादिविरुद्धश्च ॥

इति सन्दिग्ध^७व्यतिरेकोऽनैकान्तिको वचनादिः ॥८०॥

हृत स्यात् तथा वक्तृत्वस्य वक्तुरभदात्सर्वज्ञत्वस्य च सर्वज्ञाद् वक्तृत्वं सर्वज्ञो न स्यात् सर्वज्ञ एव वा वक्तेति युक्तमनयो परस्परपरिहारस्थितलक्षणताऽभावप्रतिपादनमिति ।

यदि नास्त्येव विरोध सहानवस्थानलक्षण इति द्रष्टव्यम् । अथवा घटपटयोर्दुष्टान्तता न स्यात् । उपसंहारे चायमर्थो^८ व्यक्तीकरिष्यते । उक्त विरुद्धत्वे सहावस्थानादर्शन कारणम्, तदिकमेवमुच्यते इत्याशङ्क्याह—यद्यपीति । तथापि तेनापि प्रकारेण । अतो हेतोरस्माद् वक्तृत्वाद् अथस्य सर्वज्ञत्वस्य नाभावप्रतिपत्ति ॥

यथा वक्तृत्वाद्सर्वज्ञत्वगतिर्नास्ति तथा वक्तृत्वाद् रागादिमत्त्वस्यापि गतिर्नास्तीति जिज्ञापयिपुराह—तथेति । आदिग्रहणाद् द्वयादिपरिग्रह ।

रागादिशब्दसन्निधानाद्वागादि सहचारोति वाऽव्ययम् । यथा सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकसाधनदोषस्तथा प्रागेवाभिहितमिति न पुनरुच्यते ॥

^१ यद्यपि च A B P H. E N

^२ निर्वृत्य A

^३ वक्तृत्वविरोधिविरुद्धविधि A B P. H N

^४ वचननिवृत्तौ B C D

^५ निवर्तित्ये—C

^६ वा कारणं A B P H E वाऽकारणं N,

^७ सन्दिग्धव्यावृत्ते (ति) काऽनै० C

इति शब्दस्तस्मादर्थे । 'तस्मादसर्वज्ञत्वविपर्ययाद् विपक्षात्सर्वज्ञत्वाद्, रागादिमत्त्वविपर्ययादरागादिमत्त्वात् सदिग्धो व्यतिरेको वचनादे । अतोऽनैकान्तिको वचनादि ॥

एवमेकैकरूपाविसिद्धिसदेहे हेतुदोषान् आख्याय द्वयोर्द्वयो रूपयोरविसिद्धिसदेहे हेतुदोषान् यवतुकाम^१ आह—

द्वयो रूपयोविपर्ययसिद्धौ विरुद्धः ॥८१॥

द्वयोरिति^२ । द्वयो रूपयोविपर्ययसिद्धौ सत्त्वा विरुद्ध ॥

श्रीणि च रूपाणि सन्ति । ततो विशेषज्ञाप^३नाथंमाह—

कयोर्द्वयोः ? ॥८२॥

कयोर्द्वयोरिति ॥

विशिष्टे रूपे दर्शयति—

सपक्षे सत्त्वस्य, असपक्षे चासत्त्वस्य । 'यथा कृतकत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं च' नित्यत्वे साध्ये विरुद्धो हेत्याभासः ॥८३॥

सपक्षे सत्त्वस्य, असपक्षे चासत्त्वस्य विपर्ययसिद्धाविति^४ सम्बन्ध । कृतकत्वमिति स्वभावहेतु । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमिति कार्यहेतु^५ । प्रयत्नानन्तरीयक^६ शब्देन हि प्रयत्नानन्तरं जन्म ज्ञान च प्रयत्नानन्तरीयकमुच्यते । जन्म जायमानस्य स्वभाव । ज्ञान ज्ञेयस्य कायम् । तद्विह प्रयत्नानन्तरं^७ ज्ञान गृह्यते । 'तेन कायहेतु ।

सर्वानैकान्तिकप्रकारानुक्त्वा विरुद्धत्वात् हेतुदोषमभिदधानो चातिक्रान्तरस्याभिप्रायम् एवमित्यादिना दर्शयति ।

व्यक्तिभेदविवक्षया हेतुदोषानिति बटुवचनेनाह ॥

विशिष्टे रूपे द्वे दर्शयति । यदि द्वावपि स्वभावहेतू तदा किं द्वयामिधानेन ? एकेनावि स्वभावहेतुना विरुद्धत्वस्य दक्षिणत्वादित्याशङ्क्य समर्थनमाह—कृतकत्वमिति । ननु स्वभावहेतुत्वेन प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यत्र दक्षितम् । तत्कथमननैवमुच्यत इत्याह—प्रयत्नेति । शिष्येणान् । प्रयत्नस्य पुरुषव्यापारस्थानंतरमध्यवहितं जन्म ज्ञानं च तद्विपर्ययमुच्यते ।

^१ तस्मादसर्वज्ञत्वादीनरागादिविपर्ययान् विपक्षान् सर्वज्ञत्वा(स्व)दीतरागादिमत्त्वात् सदिग्धो—B तस्मादसर्वज्ञरागादिमत्त्वविपर्ययान् विपक्षान् सर्वज्ञत्वादरागादिमत्त्वाच्च सदिग्धो C

^२ वचनादि C

^३ वामा C

^४ द्वयो ।—D

^५ ज्ञानार्थं C

^६ स्य च कृतं C

^७ चेति C

^८ सिद्धिरिति C

^९ कायहेतु H

^{१०} कृतकं C

^{११} प्रयत्नानन्तरीयकत्वव्याहृत्—टि०

^{१२} तत्र वा० C, D

एतौ हेतू नित्यत्वे साध्ये विरुद्धौ हेत्वाभासौ ॥

कस्मात् पुनरेतौ विरुद्धावित्याह—

अनयोः सपक्षेऽसत्त्वम्, असपक्षे च सत्त्वमिति विपर्ययसिद्धिः^१ ॥८४॥

अनयोरिति । सपक्षे हि^२ नित्ये कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोरसत्त्वमेव निश्चितम् । अनित्ये विपक्षे एव सत्त्व निश्चितमिति विपर्ययसिद्धिः ॥

कस्मात् पुनर्विपर्ययसिद्धावप्येतौ विरुद्धावित्याह—

एतौ च साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धौ ॥८५॥

एतौ च साध्यस्य नित्यत्वस्य विपर्ययम्—अनित्यत्व साधयत । तत^३ साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धौ ॥

यदि साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धावेतौ उक्तं च पारार्थानुमाने साध्यम्, न त्वनुवत्तम्, इष्टं च अनुवत्तम् । अतोऽन्य इष्टविघातकृदाभ्यामिति दर्शयन्नाह—

ननु च तृतीयोऽपीष्टविघातकृद् विरुद्धः ॥८६॥

ननु च तृतीयोऽपि विरुद्ध उक्त^४ । उक्तविपर्ययसाधनो द्वौ । तृतीयोऽपि इष्टस्य शब्देनानुपात्तस्य^५ विघातं करोति विपर्ययसाधनादिति इष्टविघातकृत् ॥

तम्बाहरति—

यथा परार्थाश्चतुरादयः संघातत्वाच्छ्रयनासनाद्यङ्गमदिति ॥८७॥

ननु प्रयत्नानन्तरीयक[त्व]शब्द उपात्तस्तत्कप्रयत्नानन्तरीयकशब्दस्यार्थ उच्यत इत्याह—प्रयत्नानन्तरीयकत्वमिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वशब्देनापि तदेवोक्तं वस्तुत इत्यर्थं । तेन शब्देन द्वयस्याभिधाने कदा स्वभावस्याभिधानं कदा वायस्यत्याशङ्क्य जन्मेत्यादिना विभजते । यतो ज्ञानस्याप्यभिधानं तत्तस्माद्विहं विरुद्धोदाहरणप्रक्रमे ।

अनुपलम्भस्त्वनयोरेवान्तर्भूतत्वात्तत्र पृथगुपदर्शितं । एतयोर्ददाहृतयोरेव सोऽपि सुज्ञान इति भाव उन्नेय ।

लक्ष्यते चाग्निमात्रार्थस्याशयं सपक्षावृत्तौ सत्त्वा व्याप्त्याऽन्यादया वा विपक्षवृत्तौ विरुद्ध एवेति दर्शयितुमुभयोपादानम् । अथवा कृतकत्वमात्रं प्रदर्शिते सपक्षावृत्तौ विपक्षव्यापक एव यं स विरुद्धो न तु प्रयत्नानन्तरीयकवद् यो विपक्षव्यापीति शङ्का स्यात् । तथा

१ ०द्विरिति—C

२ 'हि नास्ति A B P H E N

३ 'तत' नास्ति—A B P H N

४ तत्र च—B P. H.

५ प्रमाणविनिश्चयादौ—टि०

६ विघात—A B P. H.

ययेति । चक्षुरादय इति धर्मा । परोऽर्थं प्रयोजनं परार्थं प्रयोजकं सत्कार्यं उपकर्तव्यं येवा ते परार्था—इति साध्यम् । सघातत्वात् सच्चितरूपत्वादिति हेतु । चक्षुरादयो हि परमाणुसच्चित्-रूपा । तत् सघातरूपा उच्यन्ते । शयनमासन चादियस्य तच्छयनासनादि । तदेवाङ्गं पुरुषोपभोगाङ्गत्वात् । अयं व्याप्तिप्रदर्शनविषयो दृष्टान्तः । अत्र हि पारार्थ्येन सहतत्वं^१ व्याप्तम् । यत् शयनासनादयः सघातरूपा पुरुषस्य भोगिनो भवन्त्युपकारका इति परार्था उच्यन्ते ॥

कथमयमिष्टविघातकृदित्याह—

तदिष्टासंहतपारार्थ्यनिपर्ययसाधनाद्विरुद्धः ॥८८॥

तदिष्टामहतपारार्थ्यविपर्ययसाधनादिति । असहते विषये पारार्थ्यमसहतपारार्थ्यम् ।^१ तस्य सारूप्यस्य चादिन इष्टमसहतपारार्थ्यं तदिष्टासहतपारार्थ्यम् । तस्य विपर्ययं सहतपारार्थ्यं नाम । तस्य साधनाद विरुद्धः ।

‘आत्मा अस्ति’ इति सूत्राणं सारयं ‘कुत एतद्’ इति पर्यनुपगतो बोद्धेनेदमात्मन सिद्धये प्रमाणमाह । तस्मात्सहतस्यात्मन उपकारकत्वं साध्यं चक्षुरादीनाम् । अयं तु हेतुविपर्ययव्याप्तः । यस्माद्यो यस्म्योपकारकं स तस्य जनकः । जन्यमानश्च^२ युगपत् क्रमेण वा भवति^३ सहतः । तस्मात् परार्थाच्चक्षुरादयः सहतपारार्था इति सिद्धम् ॥

प्रयत्नानन्तरीयवत्त्वमात्रे प्रदर्शिते सपक्षावृत्तावव्याप्यैव यो विपक्षो वर्तते स एव विरुद्धो नान्य इति शङ्का स्यात्, एतावतापि [72b] विपर्ययसिद्धेरुपपत्तेः । यदि तु कार्यहेतुसदाहृत इत्युच्यन्ते, तदानुपपत्तिरप्युदाहर्तव्या स्यात् । न च तस्यास्तत्रान्तर्भावोदाहरणमिति युक्तम्, अवयवप्रदर्शनस्य अनूदाहरणप्रसङ्गात् । एव धर्मोत्तरेण कथं न व्याख्यातमिति न प्रतीमः ॥

अर्थशब्दं प्रयोजने वृत्तस्तस्य च प्रयोजयतीति व्युत्पत्त्या प्रयाजकशब्दाभिलष्यत्वमित्यभिप्रेत्य परार्थं प्रयोजक इत्युक्तं । परस्मिन्प्रथं प्रयोजनं येषामिति गमकत्वाद् व्यधिकरणबहुव्रीहौ तु सर्वं समञ्जसं केवलमननं तथा न व्याख्यातमिति न विद्मः । अङ्गं निमित्तम् । कस्य तदङ्गमित्युच्यन् इत्याह—पुरपेति ॥

• क्रमेण युगपद् वाऽपि द्वेषाप्यसंहत इच्छ्यम् ।

कुत पुनरसहनविपर्ययं पारार्थ्यमिष्टं सारूप्यसाधनात् इत्याह इत्याह आत्मेति । असह-
तोपकारकत्वं तावच्चक्षुरादीनां तेनैवित्ययमवयवाऽङ्गमाह । यच्च असहत्वरूपं स एवा-
स्म्यभिप्रायेणोपसंहतस्यात्मन इति ॥

^१ परोऽर्थं प्रयोजनं म०—A B, C D P H E N

^२ सघातः C D

^३ यथानुव—D

^४ शयनादयः D

^५ ०ऽर्थम् । इष्टामहतपारार्थ्यं तस्य सारूप्यस्य चादिन इष्टामहतपारार्थ्यम् C D

^६ ०मानस्य युग D

^७ भवतामि D

^८ चक्षुरादय इति सह० A B, P, H N

अथ च विरुद्ध आचार्यदिग्नागतोक्त —

स ^१इह कस्मान्नोक्तः ॥८६॥

स कस्माद् वातिककारेण सता स्वया नोक्त ? इतर^२ आह—

अनयोरेवान्तर्भावात् ॥६०॥

अनयोरेव साध्यविषयसाधनयोर^३तर्भावात् ॥

ननु चोक्तविषय न साधयति । तत् कथमुक्तविषयसाधनयोरेवा^४तर्भाव इत्याह—

न ह्ययमाभ्यां साध्यनिपर्ययसाधनत्वेन भिद्यते ॥६१॥

न ह्ययमिति । हीति यस्मादर्थ^५ । यस्माद् अयमिष्टविघातकृदाभ्या हेतुभ्यां साध्य-

विषयस्य^६ साधनत्वेन न भिद्यते । यथा तौ साध्यविषयसाधनौ तथाऽयमपीति । उक्त विषय तु साधयतु^७ वा मा वा किमुक्तविषयसाधन । तस्मादनयोरेवा^८तर्भाव ॥

ननु चोक्तमेव साध्य^९ तत् कथं साध्यविषयसाधन वेनाभद् इत्याह—

नहीष्टोक्तयो साध्यत्वेन कश्चिद्विशेष इति ॥६२॥

न हीति । यस्मादिष्टोक्तयो^{१०} परस्परस्मात् साध्यत्वेन न कश्चिद्विशेषो भद् इति ।

तस्मादनयोरेवान्तर्भाव इत्युपसंहार ।

प्रतिधादिनो हि यज्जिज्ञासित तत् प्रकरणापन्नम् । यच्च प्रकरणापन्नं तत् साधनच्छया विषयीकृत साध्यमिष्टमुक्तमनुक्तं वा न तूक्तमात्रमेव साध्यम् । तेनाविशय इति ॥

द्वयो रूपयोरेकस्यासिद्धावपरस्य च सदेहेऽनैकान्तिकः ॥६३॥

द्वयो रूपयो^{११}विषयसिद्धौ विरुद्ध उक्त । ‘तयोस्तु द्वयोर्मध्य एकस्यासिद्धौ, अपरस्य च सदेहेऽनैकान्तिक ॥

इतर इति चोदकादयो धातिककार इत्यर्थात् ॥

नष्टयुक्तविषयसाधकत्वेन विरुद्ध उच्यते । किं तर्हि^{१२} साध्यविषयसाधकत्वेन । तस्मात् किमुक्तविषयसाधननत्यक्तम् ॥

तमेव साध्यत्वेनाभद् साधयन्नाह—प्रतिधादिनो हीति । हियस्मादर्थ^{१३} । तेन साध्यच्छया विषयीकृतमात्रमेव साध्यत्वेनाविशयोऽभद् ॥

^१ स कस्मा० C

^२ वातिककार — टि०

^३ विषयसाध०—A B P H E N

^४ ध्यतु मा वा E D

^५ साध्ये A B P H N

^६ परस्परस्य D B P H E

^७ रूपयोरसिद्धौ विरुद्ध —A B C D P H N

^८ अनयोस्तु द्वयोः D अनयोर्द्वयोः A B P H E N

व्यावृत्तिक, सन्दिग्धान्वयोऽसिद्धव्यतिरेको वा स्यात् । एकत्रापि तु वृत्तनिश्चयादसाधारणानैकान्तिको भवति । ततोऽसाधारणानैकान्तिकस्यानैकान्तिकत्वे हेतुद्वय दर्शयितुमाह—

न हि ^१सात्मकनिरात्मकाभ्यामन्यो राशिरस्ति यत्रायं^२ प्राणा-
दिवर्तते(वर्तते) ॥६८॥

नहीति । सहात्मना वर्तते सात्मक । निष्कान्त आत्मा यस्मात् स निरात्मक ।
^३ताभ्या यस्मान्प्राण्यो राशिरस्ति । किंभूत ? यत्राय वस्तुधर्मं प्राणादिवर्तते ? तस्मादयं
^४तयोर्भवति सशयहेतु ॥

वस्मादग्यराशयभाव इत्याह—

आत्मनो^५ वृत्ति-व्यवच्छेदाभ्यां ^६सर्वसंग्रहात् ॥६९॥

आत्मनो वृत्ति सङ्काशो व्यवच्छेदोऽभाज । ताभ्या सर्वस्य वस्तुन संग्रहात् कोडी-
करणात् । यत्र ह्यात्मा अस्ति तत् सात्मकम् । ^७अग्यनिरात्मकम् । ततो नान्यो राशिरस्ति—
^८इति सशयहेतुत्वकारणम् ॥

यदंकेनैव सत्तानिश्चयो विरुद्धो वा स्यादित्युक्तम्, यदंकेनैव सत्तानिश्चयो नास्ति तदा
वा चार्तल्याह—अनियतेति । तुविशयार्थं । अनियतोऽत्रैवाय वर्तते इत्येवैकनियमशून्यो य
सत्तानिश्चयस्तस्मिन् सति । यदोभयत्र सत्तानिश्चयस्तदा सपक्षविपक्षसाधारणत्वात्साधारण,
यदा तु विपक्षवृत्तिसम्भावनायामनिश्चय(नियत)सत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिक ।
यदा पुन सपक्षे वृत्तिम-देहेनानियतसत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धान्वयासिद्धव्यतिरेक । यदा तु
सपक्षसपक्षयोरेकत्रापि सत्तानिश्चयो नास्ति तदा सपक्षसपक्षवृत्तेरसाधारण । एतदेवाह—
एकत्रायोति । यत्र पक्षधर्मस्योक्ताभ्या कारणभ्या सशयहेतुव ततस्तस्मात् दर्शयितुं दर्शयिष्या-
मीति मत्वा ।

राशि प्रकार । वस्तुधर्मत्व च प्राणादेरवस्तुनि शशयविधाणादाववृत्त । यतो राश्य-
न्तरामावस्तस्मात्कारणाद्य प्राणादिमत्त्वास्यो हेतु । तयो सात्मकनिरात्मकया ।

साधारणस्य धर्मस्य सशयहेतुत्वे द्वे कारणे । तत्रामुना नहीत्यादिना मूलन सशयविषया-
भ्यामाकाराभ्या सर्ववस्तुमग्रह एक कारणमुक्तम् । नाप्यन्यारित्यादिना तु तयोरेकत्रापि
वृत्तनिश्चयो द्वितीय कारणमुक्तमिति दर्शयितुमाह—सशयति ॥

^१ सात्मकानात्मिका० C ^२ यत्र प्राणा० D B P H E N प्राणादिवर्तते-N
^३ ताभ्यां D ^४ इत्य इयार्थं० C.
^५ आत्मवृत्ति० C ^६ सर्वस्य स० C
^७ तद-अत्रि० A. B P. H N
^८ 'इति' नास्ति A. B C. D P. H. N

प्रकाराभ्यां ^१सर्ववस्तुसंग्रहं प्रतिपाद्य द्वितीयमाह—

नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चयः ॥१००॥

नाप्यनयो सात्मकानात्मकयोर्मध्य एकत्र सात्मकेऽनात्मके^२ वा वृत्ते. सद्भावस्य निश्चयोऽस्ति । द्वावपि राशी त्यक्त्वा न वर्तन्ते प्राणादिः, वस्तुधर्मत्वात् । ततश्चानयोरेव वर्तन्ते^३ इत्येतावदेव ज्ञातम् । विशेषे तु वृत्तिनिश्चयो नास्तीत्ययमर्थः^४ ॥

तदाह—

“सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा प्रसिद्धे प्राणादेरसिद्धेः^५ ॥१०१॥

^७सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा विशेषेण युक्ते प्रसिद्धे निश्चिते वस्तुनि प्राणादेर्मंस्य ‘सर्ववस्तुव्यापिनोः प्रकारयोरेकत्र नियतसद्भावस्यासिद्धरत्नैकान्तिक’, अनिश्चितत्वात् ।

तदेवमसाधारणस्य धर्मस्यानैकान्तिकत्वे कारणद्वयमभिहितम् ॥

प्रकाराभ्यामात्मव्यवच्छेदरूपाभ्यामाकाराभ्याम् । वृत्ति. प्रवृत्तिरर्थात् भाव एवाव-
तिष्ठत इत्यभिप्रायेणाह—वृत्ते सद्भावस्येति ।

यद्येव तयोर्न वर्तन्त इत्येव किं न स्यात् ? तथा च कथं सशयहेतुरित्याशङ्क्य
यादृशीऽस्यार्थोऽभिप्रेतस्त स्फुटयितुमाह—द्वावपीति । कुतो न वर्तन्त इत्याह—वस्तुधर्मत्वा-
दिति । प्राणादेः(प्राणादेः)रिति विभक्तिविपरिणाभेन सम्बन्धनीयम् । वस्तुना वाऽवश्यं
सात्मकेनाऽनात्मकेन वा भाव्यमिति भावः ।

ततो वस्तुसत्त्वेन मिद्धपरित्यागेनान्यत्रावृत्ते कारणात् । अनयो सात्मकानात्मकयो ।
एवकारेणान्यत्रा(त्र) वृत्तिनिषेध स्पष्टयति । इतिरेतावत स्वरूपं दर्शयति । यदिदमनन्तरो-
क्तमेतत् परिमाणं यस्य प्रमेयस्य तद् एतावद् वस्तुतत्त्वं निश्चितम् । कुनस्तहि नास्य वृत्ति-
निश्चय इत्याह—विशेषे त्विति । विशेषे विशिष्टे प्रकारे । तुरिमावस्य भेदवतीमाह ।
तेन सात्मकत्व(सात्मक) एवानात्मक एवेत्यर्थः । वृत्तेः स्वभावस्य प्राणादेरिति प्रकरणात् ।
इतिरेवमर्थः । अर्थोऽभिधेयो यस्य “नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चयः” इत्यस्य मूलस्य वाक्यस्ये-
त्यर्थात् ॥

यस्मादेवमेतद् वक्तुं शक्यते, ज्ञानवशात् तत्तस्मात्[73b]दाह व्यातिककारः । किमाहेत्याह
सात्मेति । तदेवमित्यादिनोपसहरति । एवं च व्याख्यानो न [न] मया स्यात्तन्त्र्येण वक्ष्यमस्येत्या-

^१ सर्वसंग्रह A. B. C. P. H. E. N.

^२ ०के निरात्मके C.

^३ वर्तन्ते एताव० C.

^४ नास्तीत्यर्थं C. D.

^५ सात्मकत्वेन निरात्मक० B. P. H. E. N.

^७ रमिद्धिस्ताभ्यां न व्यतिरिच्यते—E.

^७ सात्मकत्वेन निरात्मक० D.

^८ ०धर्मस्यासिद्धेरनैकान्तिकोऽनिश्च० A. B. P. H. E. N. ०धर्मस्यासिद्धेरनिश्च० C.

कीदृशोऽसावित्याह—

यथा वीतरागः ^१कश्चित् सर्वज्ञो वा, वक्तृत्वादिति ^२ । व्यतिरे-
कोऽत्रासिद्धः । सन्दिग्धोऽन्वयः ॥६४॥

यथेति । विगतो रागो यस्य स वीतराग इत्येकं साध्यम् । सर्वज्ञो वेति द्वितीयम् ।
वक्तृत्वादिति हेतु । व्यतिरेकोऽत्रासिद्ध इति । स्वात्मग्येव सरागे चासर्वज्ञे च विपक्षे
वक्तृत्व दृष्टम् । अतोऽसिद्धो व्यतिरेकः । सन्दिग्धोऽन्वयः ॥

कुत इत्याह—

सर्वज्ञवीतरागयोर्विप्रकर्षाद्वचनादेस्तत्र सत्त्वमसत्त्वं वा सन्दिग्धम् ॥६५॥

सपक्षभूतयो सर्वज्ञ-वीतरागयोर्विप्रकर्षादित्यतीन्द्रियत्वाद् वचनादेरिन्द्रियगम्यस्यापि तत्र
अतीन्द्रिययो सर्वज्ञत्ववी(ज्ञवी)तरागयो सत्त्वमसत्त्वं वा सन्दिग्धम् । ततश्च न ज्ञायते कि
वस्तुत्वात् सर्वज्ञ उत नेत्यनैकान्तिक इति ॥

सप्रति द्वयोरेव सन्देहेऽनैकान्तिक वक्तुमाह—

अनयोरेव द्वयो रूपयोः सन्देहेऽनैकान्तिकः ॥६६॥

अनयोरेव—अन्वय व्यतिरेकरूपयो सन्देहात् सशयहेतु ॥

उदाहरणम्^३—

यथा^४ सात्मरुं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादिति^५ ॥६७॥

यथेति^६ । सहात्मना वर्तते सात्मकमिति साध्यम् । शरीरमिति धर्मो । जीवद्व-
हण धर्मविशेषणम् । मृते ह्यात्मान नोच्छति ।

प्राणा ^७इवासादय आदिर्यत्पोग्नेयनिमेषादे प्राणियधर्मस्य स प्राणादि । स यस्यास्ति
सत् प्राणादिमत् जीवच्छरीरम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादित्येव हेतु ॥

जीवत्प्राणान् धारयन्च तच्छरीरं वेति विग्रह । उन्मेषदन्तुविकाश आदिर्यस्य निमेषा-
देस्तस्य प्राणियधर्मस्य जीवधर्मस्य । असाधारण सपक्षविपक्षावृत्ते । विवादाध्यागितस्यैव
धर्मिणो धर्म इत्यर्थे । असाधारणत्वादेव सशयहेतुरिति हेतुभावेन विशेषणम् ॥

^१ 'कश्चित्' नास्ति—C.

^२ वक्तृत्वात् । व्य० C

^३ उदाहरण यथा D उदाहरण य C.

^४ 'यथा' नास्ति B C D P H

^५ मत्त्वान् ।— C

^६ 'यथेति' नास्ति—A B C. D P H N

^७ प्राणा आत्मा० A B P H E N

अयमसाधारण सशयहेतुरूपपादयितव्य । पक्षधमस्य च द्वाभ्या कारणाभ्यां सशय-
हेतुत्वम् । सशयविषयी यावाकारौ ताभ्यां सर्वस्य वस्तुन सप्रहात् । तयोश्च ध्यापकयोरा
कारयोरेकत्रापि वृत्त्यनिश्चयात् । ^१याभ्या ह्याकाराभ्या सर्वं वस्तु न सगृह्यते तयोराका-
रयोन सशय । प्रकारांतरसभवे हि पक्षधर्मो धर्मिणमवियुक्त द्वयोरेकेन धर्मेण दशयितु न
शक्नुयात् । असौ न सशयहेतु स्यात् । द्वयोधमयोरनियत भाव दर्शयन् सशयहेतु ।
द्वयोस्त्वनियतमपि भाव दशयितुमशक्तो^२ऽप्रतिपत्तिहेतु । नियत तु^३ भाव दशयन ^४सम्यग्
हेतुविरुद्धो वा स्यात् । तस्माद् ^५याभ्या सर्वं वस्तु सगृह्यते तयो ^६सशयहेतुयदि तयोरे-
कत्रापि सद्भावनिश्चयो न स्यात् । सद्भावनिश्चये तु यद्यकत्र नियतसत्तानिश्चयो^७
हेतुविरुद्धो वा स्यात् । अनियतसत्तानिश्चये तु साधारणानैकान्तिक, सदिग्धविपक्ष

कथ पुनरय सशयहेतुरूपपादयितु शक्यते यावता नास्मात्सात्मकत्वस्यानात्मकत्वस्य
वा प्रतिपत्तिर्जायते । ततोऽप्रतिपत्तिरेवासाधारण इत्युदद्योतकरमतमाशङ्क्य यत्र (प्र)
हीत्युक्त वातिककृता तदवतारयितु भूमिका रचयन्नाह—पक्षधमस्यति । चो यस्मादर्थे ।
पक्षस्य धर्मस्य सतो द्वाभ्या कारणाभ्या निमित्ताभ्याम् । सवस्य नि शयस्य सप्रहाज्ज्ञापनात् ।
तयोर्व्यापकयोराकारयो सात्मकत्वानात्मकत्वाख्ययाविषयभूतयोरेकत्रापि विषयऽनिश्चयात्तस्य
पक्षधमस्यत्यर्थात् ।

ननु सशयमानयोराकारयो सर्ववस्तुव्यापनन किं ? यन तथात्व तयोरुपवर्णयंत
इत्याह—याभ्यामिति । हीति यस्मात् । कथ पुनस्तयोराकारयोन मशय इत्याह—प्रकारांतर
रेति । हिर्यस्मादर्थे । पक्षधर्मं सन धर्मिणं त पक्ष द्वयोरेकेन धर्मेण सात्मकत्वाख्यन
अनात्मत्वाख्यन वा । अवियुक्त युक्त सम्बद्धमिति यावत् । न शक्नोति दशयितु प्रकारांतरेण
सम्बन्धस्य तस्य सम्भवात् । यत एवमत स पक्षधर्मो न सशयहेतु स्यात् । तयोराकारयोरिति
सामर्थ्यान् ।

अथ कथ सात्मकत्वानात्मकत्वे द्वौ धर्मौ दर्शयन्नपि सशयहेतुरुच्यत इत्याह—द्वयोरिति ।
दर्श[73a]यन्निति हेतौ शतुविधानादनियतभावप्रदशनादित्यर्थो बोद्धव्य ।

ननु नियताभावमदर्शमप्रतिपत्तिहेतुरेवाय युज्यत इत्याह—द्वयोस्त्विति । तुशब्दो
यस्मादर्थे । नियतप्रदशकस्यापि किं न तथात्वमित्याह—नियतत्व(यत) त्विति । तु पूववद्
विशेषणार्थो वा । यस्मादेव तस्माद् हेतो ।

नियतो यत्राननुगामी सत्तानिश्चयो यस्य स तथा । विरुद्धोऽपि विपर्यय सम्यग्हेतु
रेवेत्येकत्र सत्तानिश्चय विरुद्धो वा स्यादित्युक्तम् ।

^१ यकाभ्या A B C D P H N

^२ शशविषाणादि—टि०

^३ 'तु' नास्ति A B P H E N

^४ 'सम्यग्' नास्ति A B P H E N.

^५ यकाभ्या B C D P H N

^६ तयोराकारयो स० C

^७ ०यो विरुद्धो हेतुर्वा स्यात् A B D P H E N

व्यावृत्तिक, सन्दिग्धान्वयोऽसिद्धव्यतिरेको वा स्यात् । एकत्रापि तु वृत्त्यनिश्चयादसाधारणानेकान्तिको भवति । ततोऽसाधारणानेकान्तिकस्यानेकान्तिकत्वे हेतुद्वय दर्शयितुमाह—

न हि 'सात्मकनिरात्मकाम्यामन्यो राशिरस्ति यत्रायं' प्राणा-
दिर्वर्तते(वर्तते) ॥६८॥

नहीति । सहात्मना वर्तते सात्मक । निष्कान्त आत्मा यस्मात् स निरात्मक ।
'ताभ्या यस्मात्प्राण्यो राशिरस्ति । किंभूत ? यत्राय वस्तुधर्मं प्राणादिवर्तते ? तस्मादय
'तयोर्भवति सशयहेतु ॥

कस्मादन्यरादयभाव इत्याह—

आत्मनो^१ वृत्ति-व्यवच्छेदाभ्यां^२ 'सर्वसंग्रहात् ॥६९॥

आत्मनो वृत्ति सङ्ग्राहो व्यवच्छेदोऽभाव । ताभ्या सर्वस्य वस्तुन संग्रहात् श्रोत्रो-
करणात् । यत्र ह्यात्मा अस्ति तत् सात्मकम् । 'अन्यन्निरात्मकम् । ततो नान्यो राशिरस्ति—
'इति सशयहेतुत्वकारणम् ॥

यदेकत्रैव सत्तानिश्चयो विद्वद्धो वा स्यादित्युक्तम्, यदेकत्रैव सत्तानिश्चयो नास्ति तदा
वा वातौत्याह—अनियतेति । तु विशेषार्थं । अनियतोऽर्जवाय वसंन इत्येवैरूपनियमशून्यो य-
सत्तानिश्चयस्तस्मिन् सति । यदोभयत्र सत्तानिश्चयस्तदा सपक्षविपक्षसाधारणत्वात्साधारण,
यदा तु विपक्षवृत्तिसम्भावनायामनिश्चय(नियत)सत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिक ।
यदा पुन सपक्षे वृत्तिमन्वेहेनानियतसत्तानिश्चयस्तदा सन्दिग्धान्वयमिद्व्यतिरेक । यदा तु
सपक्षसपक्षपारेकत्रापि सत्तानिश्चयो नास्ति तदा सपक्षसपक्षवृत्तोरसाधारण । एतदेवाह—
एकत्रापीति । यत पक्षधर्मस्योक्ताभ्या कारणभ्या सशयहेतुत्व ततस्तस्मान् दर्शयितुं दर्शयिष्या-
मीति मत्वा ।

राशि प्रकार । वस्तुधर्मत्व च प्राणादेरवस्तुनि शशयिष्याणादाववृत्ते । यतो रादय-
न्तरामावस्तस्मात्कारणादयं प्राणादिमत्वाख्यो हेतु । तयो सात्मकनिरात्मकया ।

साधारणय धर्मस्य सशयहेतुत्वे द्वे कारणे । तत्रामुना महीत्यादिना मूलेन सशयविषया-
भ्यामाकाराभ्यां सर्ववस्तुमग्रह एक कारणमुक्तम् । नाप्यन्यारिण्यादिना तु तयोरेकत्रापि
वृत्त्यनिश्चयो द्वितीय कारणमुक्तमिति दर्शयितुमाह—संग्रहेति ॥

^१ सात्मकानात्मका० C

^२ यत्र प्राणा० D. B P H. E N प्राणादिवर्तते-N

^३ आभ्या D.

^४ 'दय इयाभं० C.

^५ आत्मवृत्ति० C.

^६ सर्वस्य स० C

^७ तदयमि० A. B. P. H. N

^८ 'इति' नास्ति A. B C. D P. H. N.

प्रकाराभ्यां ^१सर्ववस्तुसग्रहं प्रतिपाद्य द्वितीयमाह—

नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चयः ॥१००॥

नाप्यनयो सात्मकानात्मकयोर्मध्य एकत्र सात्मकेऽनात्मके^२ वा वृत्ते सद्भावस्य निश्चयोऽस्ति । द्वावपि राशी त्यक्त्वा न वर्तते प्राणादि, वस्तुधमत्वात् । ततश्चानयोरेव वर्तते^३ इत्येतावदेव ज्ञातम् । विशेषे तु वृत्तिनिश्चयो नास्तीत्ययमर्थः^४ ॥

तदाह—

^५सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा प्रसिद्धे प्राणादेरसिद्धेः^६ ॥१०१॥

^७सात्मकत्वेनाऽनात्मकत्वेन वा विशेषेण युक्ते प्रसिद्धे निश्चिते वस्तुनि प्राणादेर्धर्मस्य ^८सर्ववस्तुव्यापिनो प्रकारयोरेकत्र नियतसद्भावस्यासिद्धरनैकान्तिक, अनिश्चितत्वात् ।

तदेवमसाधारणस्य धर्मस्यानैकान्तिकत्वे कारणद्वयमभिहितम् ॥

प्रकाराभ्यामात्मव्यवच्छेदरूपाभ्यामाकाराभ्याम् । वृत्तिः प्रवृत्तिरर्थात् भाव एवाव-
निष्टत इत्यभिप्रायणाह—वृत्ते सद्भावस्येति ।

यद्येव तयोर्न वर्तत इत्येव किं न स्यात् ? तथा च कथं सशयहेतुरित्याशङ्क्य
यादृशोऽस्यार्थोऽभिप्रेतस्त स्फुटयितुमाह—द्वावपीति । कुतो न वर्तत इत्याह—वस्तुधमत्वा-
दिति । प्रायादे(प्राणादे)रिति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धीयम् । वस्तुना वाऽवश्यं
सात्मकेनाऽनात्मकेन वा भाव्यमिति भावः ।

ततो वस्तुमत्त्वेन सिद्धपरित्यागानान्यत्रावृत्ते कारणात् । अनयो सात्मकानात्मकयो ।
एकारेणान्यत्रा(त्र) वृत्तिनिपद्य स्पष्टयति । इतिरेतावत् स्वरूपं दशयति । यदिदमनतरो-
क्तमेतत् परिमाणं यस्य प्रमेयस्य तद् एतावद् वस्तुत्व निश्चितम् । कुतस्तर्हि नास्य वृत्ति-
निश्चय इत्याह—विज्ञापे त्विति । विशेषे विशिष्ट प्रकारे । तुरिमामवस्था भदवतीमाह ।
तेन सात्मकत्व(सात्मक) एवानात्मक एवेत्यर्थः । वृत्ते स्वभावस्य प्राणादेरिति प्रकरणात् ।
इतिरेवमर्थः । अर्थोऽभिधयो यस्य ^९नाप्यनयोरेकत्र वृत्तिनिश्चय इत्यस्य मौलस्य वाक्यस्ये-
त्यर्थात् ॥

यस्मादेवमेतद् वस्तु शुष्यते नात्रया ततस्मा[73b]दाह कारिकाकारः । विमाहेत्याह
सात्मेति । तवेवमित्यादिनीपसहरति । एव च व्याचक्षणम् [न] मया स्यात् अथपक्षधर्मस्येत्या-

^१ सर्वसग्रहं A B C P H E N

^२ ०के निरात्मके C

^३ वर्तते एतावत् C

^४ नास्तीत्यर्थं C D

^५ सात्मकत्वेन निरात्मकं B P H E N

^६ रसिद्धिस्ताभ्यां न व्यतिरिच्यते—E

^७ सात्मकत्वेन निरात्मकं D

^८ ०धर्मस्यासिद्धरनैकान्तिकोऽनिश्चिः A B P H E N ०धर्मस्यासिद्धरनिश्चिः C

पक्षधर्मश्च भवन्^१ सर्वं साधारणोऽसाधारणो वा भवत्यनैकान्तिक । तस्मादुपसंहार-
ध्याजेन पक्षधर्मत्व दर्शयति—

तस्माज्जीवच्छरीरसंबन्धी प्राणादिः सात्मकादनात्मकाच्च सर्वस्माद्
व्यावृत्तत्वेनासिद्धेस्ताभ्यां^२ न व्यतिरिच्यते ॥१०२॥

तस्मादित्यादिना । जीवच्छरीरस्य संबन्धी पक्षधर्म इत्यर्थं । यस्मात् तयोरेकत्रापि
न निवृत्तिनिश्चयस्तस्मात् ताभ्या न व्यतिरिच्यते ।

वस्तुधर्मो हि सर्ववस्तुध्यापिनो प्रकारयोरेकत्रनियतसद्भावो निश्चित प्रकारान्तराभि-
वर्तते ।^३ अत एवाह—सात्मकादनात्मकाच्च सर्वस्माद् वस्तुनो व्यावृत्तत्वेनासिद्धेरिति ।
प्राणादिस्तावत् कुतश्चिद् घटादेर्निवृत् एव । तत एतावदवसात् शक्यम्—सात्मकादनात्मकाडा
कियतो निवृत् । सर्वस्मात्^४ तु नियतो नावसीयते । ततो न कुतश्चिद् व्यतिरेक ॥

दिनाऽसाधारणस्य सशयहेतुत्वनिमित्तद्वयमादितो दर्शितम् । किं तर्हि ? धातिककारेणैवंत-
दभिहितमिति दर्शितम् ॥

मनु चासाधारणस्य प्राणादेरनैकान्तिकत्वकारणद्वयमनन्तरोक्तमभिधीयताम् । तस्मा-
दित्यादिना तु शरीरसम्बन्धित्वमस्य कस्मादाचार्यो दर्शयतीत्याशङ्का निराचिकीर्णु पक्ष-
धर्मश्चेत्यादिनोपक्रमेते । चो यस्मादर्थे । अपक्षधर्मस्त्वसिद्धत्वाख्यामग्यामेव दोषजातिमस्तुत
इति भाव पक्षधर्मत्व प्रदर्शयतो धातिककारस्योन्नय । वाशब्देनानियतप्रभुदेऽनास्या दर्शयति ।
न त्वसाधारणत्वाख्य पक्षान्तरम्, सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकादेरसग्रहप्रसङ्गात् । यस्मादपक्ष-
धर्मो नानैकान्तिक उपवर्णितेनाभिप्रायेण तस्मात्कारणात् । दर्शयति प्रकाशयति ।

केन दर्शयतीत्याकाङ्क्षाशामाह—तस्मादित्यादिनेति । पक्षधर्मत्वप्रदर्शनं तु जीवच्छरीर-
सम्बन्धीति वचन द्रष्टव्यम् । तस्मादित्यनन यस्मादित्याक्षिप्त दर्शयन्नाह—यस्मादिति ।
एकत्रापि न वृत्तिनिश्चयस्तस्य प्राणादेरित्यर्थात् । तस्मात्कारणात् ताभ्या सात्मकत्वानात्म-
कत्वाभ्या न व्यतिरिच्यते न निवर्तते, तदसस्पर्शा न भवतीति यावत् ।

तयोरेकत्र वृत्त्यनिश्चयेऽपि कथं ताभ्या न व्यतिरिच्यत इत्याह—वस्तिवति । हीति
यस्मादर्थे । प्रकारयोस्तद्वृत्तिव्यवच्छेदरूपयो स्वरूपयोराकारधारिति यावत् । तयोर्धर्म
एकत्र नियत 'अत्रैवाय वर्तते इति नियमवान् सद्भाव सत्त्व यस्य स तथा । प्रकारान्तराभि-
यतसद्भावविषयादयस्मादाकारात् । निवर्तते निवर्तितुमर्हति, तन्न सस्पृशदिति यावत् ।
एकत्र वृत्त्यनिश्चयाच्च नाय तथत्यभिप्राय ।

यत एधमेतद् भवति न चाय प्राणादिस्तथा, अत एवाहाचार्यं । किमाहेत्याह—
सात्मकादित्यादि । सर्वस्मादिति प्रत्यक सम्बद्ध(म्ब)व्यम् ।

^१ भवत् सर्वं A ^२ नानासिद्धि ॥—E 'ताभ्यामि त्यादि नास्ति—E

^३ ० रात्रिवर्तते । तत एवाह—D ० रात्रिवर्तते । तत एवाह—C A B P H E N

^४ 'तु नास्ति—C

यद्येवमन्वयोऽस्तु तयोर्निश्चित इत्याह—

न^१ तत्रान्वेति ॥१०३॥

न^२ तत्र सात्मकेऽनात्मके वाऽयंऽन्वेति—अन्वयवान् प्राणादि^३ ॥

कुत इत्याह—

एकात्मन्यप्यसिद्धेः ॥१०४॥

^१एकात्मन्यपीति । एकात्मनि सात्मकेऽनात्मके वाऽसिद्धे कारणात् । वस्तुधर्मतया तयोर्द्वयोरैकत्र^४ वा वर्तत इत्यवसितः प्राणादि । न तु सात्मक एव निरात्मक एव वा वर्तत इति कुतोऽन्वयनिश्चय ॥

ननु च प्रतिवादिनो न किञ्चित् सात्मकमस्ति । ततोऽस्य हेतोन सात्मकेऽन्वयो^५ न व्यतिरेक^६ इत्यन्वयव्यतिरेकयोरभावनिश्चय सात्मके, न तु सद्भावसंशय इत्याशङ्क्याह—

नापि^७ सात्मकादनात्मकाच्च तस्यान्वयव्यतिरेकयोरभावनिश्चयः ॥१०५॥

ननु घटपटादेरनेकस्मात्प्राणादिनिवर्त्तमानो दृष्टस्तत्कथं तस्य व्यावृत्तत्वेनासिद्धिरित्याह—प्राणादिरिति । ततः सर्वस्मात् सात्मकादनात्मकाच्च निवृत्त्यनवसायात् । कुत ? सात्मकादनात्मकाच्च प्रतिबन्धामिद्धेरिति चेन्न सर्वत्राभिप्राय ।

ननु किमुच्यते न कुतश्चिदिति ? यावता निरात्मकादेव व्यतिरेकोऽस्यावसातु शक्य, बोद्धेन घटादेरनात्मकत्वेनेष्टत्वादिति चेत् । यद्येव जीवच्छरीरमपि बोद्धेन तथात्वेनेष्टमिति तस्यापि तथात्वं किन्न भवेत् । अभ्युपगमेन च सात्मकानात्मके विभज्य हेतु कथयता गमिकत्वमिति यत्किञ्चिदेतत् ॥

तयोरिति विषयसप्तमी । तस्य प्राणादेरिति च शेष ॥

ननु वस्तुधर्मण तेनावश्यं क्वापि नियतेन भाव्यम् । तत्कथमन्वयाभाव इत्याह—वस्तुधर्मतयेति । न चानियतवृत्तिनिश्चयोऽन्वयो नामेति भाव ।

ननु चासाधारणत्वाद्निरात्मकेऽन्वयनिश्चयो मा भूद् । व्यतिरेकनिश्चयस्त्वस्तु, निरात्मके घटादी प्राणादेरदर्शनादिति चेत् । न । तस्यैव [74a] शरीरस्य निरात्मकत्वसम्भावनाया सर्वस्मान्निरात्मकान्निवृत्तिनिश्चयाभावात् । न च तथानिश्चयनिमित्तं प्रतिबन्धनिश्चयोऽस्तीति ॥

^१ न च तत्रा० C. D

^२ न च तत्र D.

^३ 'एकात्मन्यपीति'—नास्ति A. B. C. D. P. H. N

^४ ०द्वयोरप्येकत्र C D ०कत्र तावत् वर्तत इ० C.

^५ अनुगमन सद्भाव इत्यर्थं—टि०

^६ व्यावृत्ति—अभाव इत्यर्थं—टि०

^७ सात्मकान्निरात्मका० B. D. P. H. E. N.

नापि सात्मवाद् वस्तुन तस्य प्राणादेरन्वयव्यतिरेकयोरभावनिशचय । नापि च निरात्मकात् । सात्मवादानात्मवादिति च पञ्चमी व्यतिरेकशब्दापेक्षया द्रष्टव्या ॥

कथमन्वयव्यतिरेकयोर्नाभावनिशचय इत्याह—

१ एकाभावनिशचयस्यापर २ भावनिशचयनान्तरीयकत्वात् ॥१०६॥

एकस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा योऽभावनिशचय ३ सोऽपरस्य द्वितीयस्य ४ भावनिशचय नान्तरीयक ५ भावनिशचयस्याव्यभिचारी । तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् । यत् एकाभावनिशचयोऽपरभावनिशचय ६ नान्तरीयक, तस्मान्न द्वयोरेकत्राभावनिशचय ॥

कस्मात् पुनरेकस्याभावनिशचयोऽपरतद्भावनिशचयाऽव्यभिचारीत्याह—

७ अन्वयव्यतिरेकयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् । ८ तत एवान्वयव्यतिरेकयोः संदेहादनैकान्तिकः ॥१०७॥

अन्वयव्यतिरेकयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वादिति । अन्योन्यस्य व्यवच्छेदोऽभाव, स एव रूप ययोस्तयोर्भावस्तत्त्वम् तस्मात् कारणात् ।

अन्वयव्यतिरेको भावाभावो । भावाभावो च परस्परव्यवच्छेदरूपो । यस्य व्यवच्छेदेन यत् परिच्छिद्यते तत् तत्परिहारेण व्यवस्थितम् । स्वाभावव्यवच्छेदेन च भाव परिच्छिद्यते ।

तस्मात् स्वाभावव्यवच्छेदेन भावो व्यवस्थित । अभावो हि नीरूपो यादृशो विकल्पेन दर्शित । नीरूपता च व्यवच्छिद्य रूपमाकारवत् परिच्छिद्यते । तथा च सत्यन्वयाभावो व्यतिरेक, व्यतिरेकाभावश्चान्वय ।

ततोऽन्वयाभावे निश्चिते व्यतिरेको निश्चितो भवति । व्यतिरेकाभावे च निश्चितेऽन्वयो निश्चितो भवति ।

ननु चेत्यादि तस्मात्कारणादित्यतदन्त स्पष्टार्थं तेन न ध्यास्यायते ।

अन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वमेवाव्यव्यतिरेकयो वक्षमित्याशङ्क्याह—अन्वयव्यतिरेकाविति । अभावरूपत्वञ्च व्यतिरेकस्य प्रतीतिसिद्धस्य बोद्धव्यम् । भवता तौ तयारूपो किमत इत्याह—भावाभावाविति । चो यस्मादर्थे । भवत्वव तथापि कथ तयारन्योन्यपरिहारेणावस्थानमित्याह—यस्त्रेति ।

मन्त्र कस्य व्यवच्छेदेन किं परिच्छिद्यते येन तत्परिहारेण तद् व्यवतिष्ठत इत्याह—स्वाभावेति । हेत्वर्थश्चकार । तावत्कासा(कोऽसा)वभावो नाम यद्व्यवच्छेदेन भाव

१ एकस्याभा० C २ ०स्यापराभावान्त० B P, H ० स्यापरभावना तस्ते० DE

३ स एवापरस्य E N

४ भावे निश्च० A B P H

५ ०रीयक भवति निश्च० A B P H

६ 'निश्चय नास्ति A, C.

७ अत एवान्वय० C,

८ अत एव D B P, H E N

तस्माद् यदि नाम सात्मकमवस्तु निरात्मक च वस्तु, तथापि ^१तयोर्न प्राणादेरन्वय-
व्यतिरेकयोरभावनिशचय । एकत्र ^२ वस्तुन्येकस्य ^३ वस्तुनो युगपद्भावाभावविरोधात्
तयोरभावनिशचयायोगात् ^४ ।

न च प्रतिवाद्यनुरोधात् सात्मकानात्मके वस्तुनो सदसती । किन्तु प्रमाणानुरोधाद् ।
इत्युभे सदिये । ततस्तयो प्राणादिमत्त्वस्य सदसत्त्वसशय । ^५

यत एव क्वचिदन्वय-व्यतिरेकयोर्न भावनिशचयो ^६नाप्यभावनिशचय, तत एवान्वय-
व्यतिरेकयो सदेह ।

यदि तु क्वचिद^७प्यन्वय-व्यतिरेकयोरेकस्याप्यभावनिशचय स्यात्, स एव द्वितीयस्य
भावनिशचय इत्यन्वयव्यतिरेकसदेह एव न स्यात् । यतश्च ^८ न क्वचिद्भावाभावनिश्चयस्तत
एवान्वयव्यतिरेकयो सदेह । सदेहाच्चानंकान्तिक ^९ ॥

परिच्छिद्यत इत्याह—तथा चेति नीरूपताव्यवच्छेदेन रूपस्य प्रतिष्ठिताकारवत् परिच्छेदप्रकारे
सति । ततोऽन्योन्याभावरूपत्वादनयो ।

ननु बौद्धानां सात्मक नाम नास्त्येवेत्यवस्तु । स मात्र तु निरात्मकमतो वस्तु । तत्र
वस्तु[नि] निरात्मको (के) हेतोरन्वयव्यतिरेकयोरभावनिशचयो मा भूत्सात्मके त्ववस्तुनि स कथ
न स्यादित्याशङ्क्योपसंहारव्याजनाह तस्मादिति । यस्माद् विधिप्रतिषेधयोरेकप्रतिषेधोऽपर
विधिनान्तरीयवस्तस्मात् । कथं न भावनिशचयस्तयारित्याशङ्क्योपपत्तिमाह—एकत्रेति ।
तयोरन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावात्मनोरभावनिशचयस्यायोगादनुपपत्ति । कथमयोग इत्याह—
एकस्येति । कालभेदे किं न युज्यते इत्याह—युगपदिति ।

इदं च प्रतिवाद्यभ्युपगमबलात्सात्मवानात्मकयो सदसत्त्वमभ्युपगम्योक्तम् । तदेव तु
न युज्यत इति दर्शयन्नाह—न चेति । चो वक्तव्यान्तरसमुच्चये । प्रकरणादिह प्रतिवादी
बौद्धस्तदनुरोधवशादिष्टचनिष्टिवशात्सात्मकमसन्निरात्मक सदिति यथायोग योजनीयम् ।
एव ह्यवास्तवमनुमान स्यात् न वस्तुबलप्रवृत्तमिति भाव । यद्यव ते सदसती न भवत
कथं नामेत्याह—किन्त्विति । प्रमाणं चेद नियतं वक्तते । आत्मन्येव च विदादवृत्तेरन्याऽपि
(न्यत्रापि?) सात्मकत्वमनात्मकत्वेन (क्त्व वा न ?) व्यवतिष्ठत इति भाव । इतिस्तस्मात् ।
उभे सात्मकत्वानात्मकत्वे । यत एव तत कारणात्सात्मकानात्मकयो सदसत्त्वयो सशय ।
कस्यत्याकाङ्क्षायांमुक्ताम्—प्राणादिमत्त्वस्येति ।

^१ तथापि न तयो A B P H E N

^२ एकवस्तु० A B P H E N

^३ एकवस्तु० A B P H E N

^४ निश्चययोगात् B,

^५ नाभावनि० C

^६ यतस्तु C D

^७ सदसत्त्वानिशचय C

^८ क्वचिदन्वय० C D

^९ ०कान्तिक इत्याह । E

कस्मादनैकान्तिक इत्याह^१—

साध्यैतरयोस्तौ निश्चयामानात् ॥१०८॥

साध्यस्य, इतरस्य च विरुद्धस्य अतः—सदिग्धान्वयव्यतिरेकानिश्चयाभावात् । सपक्षविपक्षयोर्हि सदसत्त्वसद्देहे न साध्यस्य न विरुद्धस्य सिद्धिः^२ । न च सात्मकानात्मकान्भ्यां^३ पर प्रकारः सम्भवति । ततः प्राणादिमत्त्वाद् धर्मिणि जीवच्छरीरे सद्यः आत्मभावभावयोरित्यनैकान्तिक प्राणादिरिति ॥

अस्तु सदसत्त्वसशयोऽवयव्यतिरेकनिश्चयस्तु विन्न भवतीत्याह—यत इति । न भावनिश्चयो नाभावनिश्चय इत्येकत्र सात्मकेऽनात्मके वेति द्रष्टव्यम् । सात्मकेऽनात्मके वा प्राणादेः सदसत्त्वनिश्चयमाभावादेवान्वयव्यतिरेकयोः सं'हो नान्यथेति प्रतिपादयितुमाह—यदि त्विति । तुरिमाभवस्था भेदवतीमाह ।

उक्तमेवोपसहरप्राह—यतश्चेति । सौख्यधारणे । तस्मात् सन्वेहात् अनैकान्तिक प्राणादिमत्त्वाख्यो हेतुरिति प्रकरणात् ॥

सन्दिग्धान्वयव्यतिरेको यस्य तत्तथा, तस्मात्साध्यस्य विरुद्धस्य वा निश्चयाभावात् । सपक्षेत्यादि [74b] नैतदेव समपयते । हिर्यस्मात् । सपक्षविपक्षयोर्विषयभूतयोर्हेतौ सदसत्त्वसद्देहे न साध्यस्यानुमितिसतस्य विरुद्धस्य विषयस्य सिद्धिनिश्चयः । विरुद्धोऽपि विषयस्य सम्यग्हेतुरित्यभिप्रायणेदमुक्तम् ।

न चेत्यादि प्राणादिरित्यन्त सुगमम् ।

ईदृश एव चासाधरणो हेतुः कैश्चिन्नैयाधिकैरनुपसहार्य इत्युक्तम् । ततोऽनुपसहार्योऽयं हेत्वाभास इति शब्दश्रवणार्थं साह करणीयः ।

उदद्योतकरस्तु ध्यावणत्वाख्येऽसाधारणहेतावाच्यमिदग्नामेन दशित इदमवादीत्—“यद्येतच्छावणत्व नित्यानित्ययोर्दृष्टं स्याज्जनयत्तयोः सशयमूर्ध्वत्वमिव स्थानुपुरुषयोः । न च द्रष्टम् । तस्मान्नाय सशयहेतुरपि त्वप्रतिपत्तिहेतुरेव । अथ ध्यावणत्व वस्तुधर्मः । वस्तुना नित्यमन भाव्यमनित्यम वा प्रकारान्तराभावात् । न च तयोरेकत्रापि द्रष्टम् । अतस्तयोः सशयं करोति । तर्हि वस्तुधर्मत्वात् सशयो न ध्यावणत्ववदिति ।” तुल्यन्यायतयाऽनाप्यसाधारण सदीयमिदमीदृश चर्चितमासज्यत एवेति ‘कथमय सशयहेतुरुपपादयितव्य इति साधूनत तेन । केवल गमकरूपविवेचने समीचीनमनो न प्रहितम् । यतो वस्तुधर्मत्व ध्यावणत्वस्य नित्याकारमस्पर्शज्ञानजनन निबन्धनम् । न तु तस्मादेव वस्तुधर्मादुभयाकारस्यर्शी प्रत्ययो दोलायते । न च यशस्य प्रतिपत्तिकारणे कारणम्, तत एव सा प्रतिपत्ति न तु तस्मादिति शक्यते वक्तुम् । तदुत्तररग्निप्रतिपत्तिर्न तु धूमादित्यस्याभिधानप्रसङ्गात् ।

^१ इत्याह नास्ति A B C D P H N

^२ असिद्धि B

^३ भ्यां च पर A B P H N

किञ्चैव प्रमेयत्वादेरपि न सशय स्यात् । शक्यते हि तत्रापि वस्तुमुभयत्र दर्शनात् सशयो न प्रमेयत्वादिति । अथ तस्य तावदुभयत्र दर्शनं तेन तस्मादुच्यते । यद्येव वस्तुधर्मत्वमपि थावणत्वस्वयंवेति कथं न तस्मादसौ । अपि चोर्ध्वत्वमपि यद्यपि स्थाणुपुरुषयोरपि दृष्टं तथापि तावत्तत्रान्तरेणात्रैव भविष्यतीति पर्यनुयोगे सतीदमेव वाच्यम्—यदुतोर्ध्वत्व नाम वस्तुधर्मं । वस्तुना चैवविधि—स्थाणुना पुरुषेण वाऽवश्य भाव्यमिति । तथा च वस्तुधर्मादेव सशयो नोर्ध्वत्वादित्यनिष्ठापादन—केन निराक्रियेतेत्यल विस्तरेण ।

साधनस्य सिद्धेर्यंभाङ्गमसिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिको हेत्वाभास । तस्यापि वचनं वादिनो निग्रहस्थानमसमर्थोपादानात् । तस्मादेवंविधो हेत्वाभास स्वयमप्रयोज्य परप्रयुक्तश्चावश्यमुद्भावयितव्य इति हेत्वाभासव्युत्पादने वातिककारस्याभिप्रायो बोद्धव्यः ।

स्यादेतत्—असमर्थविशेषणोऽसमर्थविशेष्यश्चास्ति प्रभेदः । यथाऽनित्य प्रमेयत्वे सति कृतकत्वात् । अत्र कृतकत्व विशेष्यमेव साध्यसिद्धौ समर्थम्, न तु प्रमेयत्व विशेषणमित्यसमर्थं विशेषणम्, यत्र विशेष्यमेव समर्थमिति कृत्वा भवत्यसमर्थविशेषणो हेतुः । यञ्च (च्वा)नित्य शब्द कृतकत्वे सति प्रमेयत्वादिति । अत्र हि कृतकत्व विशेषणमेव साध्यसिद्धौ समर्थम्, न तु प्रमेयत्व विशेष्यमित्यसमर्थं विशेष्यम् । यत्र हि विशेषणमे [75a]व समर्थमिति कृत्वा भवत्ययमसमर्थविशेष्यो हेतुः । दोषमुभयीविधास्वन्तर्भाव्यताम् । न तावदसिद्धे, द्वयोरपि धर्मिणि सिद्धे । न च विरुद्धे, विपर्ययव्याप्त्यभावात् । नाप्यनैकान्तिके कृतकत्वविशिष्टप्रमेयत्वस्य प्रमेयत्वविशिष्टकृतकत्वस्य च साध्याऽप्यभिचारात् । तस्मादसिद्धत्वादेरन्य एवाय हेतुदोषप्रकार प्राप्त इति ।

तदेतदवचम्, हेत्वदोषात् । यदि ह्येवमय प्रयुक्तो हेतुद्विष्येत् (त) तदाऽस्यामीषु हेतुराशिष्वन्तर्भावश्चिन्त्येत, अन्यो वा हेतुदोषोऽभ्युपगम्येत । यावता नैवमय प्रयुक्तोऽन्यथेति साध्यसाधनादिति । न तर्ह्येव वादी निगृह्यत इति चेत् । किं न निगृह्यते, असाधनाङ्गवचनात् ? उभयत्रापि साध्यसिद्धचनङ्गस्य प्रमेयत्वस्यासमर्थस्याभिधानात् । यथा च साध्यसिद्धचनङ्गस्य वचने निग्रहोऽवश्यभावी, अनिग्रहे वा दोष, तथा वादन्यायेऽवादीन्यावावीति ततस्तदपेक्षितव्यं । ततोऽयमर्थो वक्तुदोष एव न हेतुदोषः । तेनानन्तर्भावेऽपि न हेत्वाभासानुपङ्ग इति ।

भवतु तावदत्रेय गतिः । सिद्धसाधने तु साधने किं भविष्यति ? न तावत् सिद्धसाधनसाधन[म]सिद्धत्वाद्यन्तमदोषद्वयित साध्यसाधनसामर्थ्याप्रच्युतेरिति ।

अत्रोच्यते—इह हेतुद्वेषः दुष्यति । कश्चिदन्तर्गम्यार्थः, अपरो वैयर्थ्यात् । तत्रासामर्थ्यं एव दोषो वातिककारेणाऽनन्तरोक्तेन क्रमेण त्रिधा दर्शितः । न तु वैयर्थ्यलक्षणं । सिद्धसाधनं तु वैयर्थ्यलक्षणोऽन्य एवाय हेतोः स्वगतो दोष इति कस्मादस्यान्तर्भावश्चिन्तनीयः ? यदाहाचार्यं—“अन्यथानिष्ठ (ष्ट) भवेद् विफलमेव वा । तथा न साध्यत्वे वैकल्याद्” इत्यादीति ।

वक्तुदोष एवैव इत्यपि वार्ता, यथायोगं परिपूर्णसाधनरूपाभिधानादनुपयुक्तानभिधानाच्च वक्तुरदुष्टत्वात् । वक्तव्यं हेतुनिश्चिती (ता) ज्यंप्रयुक्तो वैयर्थ्यमनुभवति । न तु

त्रयाणां रूपाणामसिद्धौ^१ सन्देहे च^२ हेतुदोषानुपपाद्योपसहरमाह—

^१ एवमेपां त्रयाणां रूपाणामेकैरस्य द्वयोर्द्वयोरां रूपयोरसिद्धौ संदेहे वा^३ यथायोगमसिद्धविरुद्धानं कान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥१०६॥

एवमित्यनन्तरोक्तेन धर्मेण । एषा मध्य एव^४ रूप "यदाऽसिद्ध सदिग्ध वा^५ भवति, द्वे द्वे वाऽसिद्धे सदिग्धे वा^६ भवत, तदासिद्धश्च विरुद्धरचानं कान्तिकाश्च ते हेत्वाभासा । यथायोगमिति । यस्यासिद्धौ संदेहे वा यो हेत्वाभासो युज्यते स तस्याऽसिद्धे. संदेहाच्च व्यवस्थाप्यत इति धस्य यस्य^७ येन येन योगो यथायोगमिति ॥

विरुद्धाव्यभिचार्यपि संशयहेतुरुक्तः । स इह कस्मान्नोक्तः ? ॥११०॥

ननु चाऽऽचार्येण विरुद्धाव्यभिचार्यपि संशयहेतुरुक्तः । हेत्वन्तरसाधितस्य "विरुद्ध यत् तत्र व्यभिचरतीति^८ विरुद्धाव्यभिचारी । यदि वा विरुद्धश्चासौ साधनान्तरसिद्धस्य धर्मस्य विरुद्धसाधनात्, अथ्यभिचारी च स्वसाध्याव्यभिचाराद्विरुद्धाव्यभिचारी ॥

स्वतोऽ(तो) दुष्टस्ततो वक्तृदोषो युज्यत एवेति चेत् । तर्हि विरुद्धत्वमपि वक्तृदोरोऽस्तु न्यायस्य समानत्वान् । शक्यते हि तत्राप्येवमभिधानुम्—वक्त्राऽयमनुरूपे साध्ये प्रयुक्ते विपर्ययसाधनाद् विरुद्धतामनुभवति न त्वय स्वतो दुष्टो नामेति । विवक्षितार्थसाधनासामर्थ्यं तावदस्य स्वतोऽस्ति तेना(न) हेतुदोष एवाप्यमिति चेन् । इहापि निश्चितार्थनिश्चयन तावदस्य स्वतोऽस्तीति कथं न वैयर्थ्यं तस्य दोष इति चिन्त्यतामिति ।

निग्रहस्त्वेववादिनोऽसाधनाङ्गवचनाद् बोद्धव्यं । सिद्धि[] साधन तदङ्गम् धर्मो यस्यार्थस्य विवादाश्रयस्य धादप्रस्तावाद् हेतो । स साधनाङ्गः । तथा यो न भवति तस्याप्रस्तुतस्याभिधानादिति कृत्वेति सर्वमेवावदातम् ।

केचित्पुनरेवमसिद्धेऽन्तर्भावयितुं प्रयतन्ते । अन्ये तु विरुद्धे । यथा च तेषां प्रयतिर्यथा तदभजमानमभिधानं तथा स्वयूध्यविचार एवाभिहित इति तत एवापेक्षितव्य इति ॥

प्रयाणामित्यादि व्यवस्थाप्यत इत्येतदन्तं सुवोधम् ।

यस्येति हेत्वाभासस्य । सर्वहेत्वाभाससङ्ग्रहणार्थं यस्येति द्विरुक्तं येन [75b] येन दोषेण योगः सम्बन्धः । एतच्चार्यकथनम् । योगानतित्रमेणेति विग्रहः कार्यं ॥

ननु चेत्पादीत्याहेत्येतदन्तं सुगमम् ।

^१ ०मसिद्धिसन्देहे हेतु० C

^२ वा D

^३ एव त्र० BDPHEN

^४ च BPHEN

^५ यदसिद्ध ABPHN

^६ 'वा' नास्ति—B

^७ 'येन' नास्ति B

^८ ०स्य यद्विरुद्धं तत्र—BD

^९ ०रति स विरु० ABPHEN

सत्यम् । उक्त आचार्येण । मया त्विह नोक्त । कस्मादित्याह—

अनुमानविषयेऽ^१संभवात् ॥१११॥

अनुमानस्य विषय प्रमाणसिद्ध श्रृंख्यम् । यतो हि अनुमानसंभव^२ सोऽनुमानस्य विषय । प्रमाणसिद्धाच्च श्रृंख्यादनुमानसंभव^३ । तस्मात् तदेवानुमानविषय । तस्मिन् प्रकान्ते न विरुद्धाव्यभिचारिसंभव । प्रमाणसिद्धे हि श्रृंख्ये प्रस्तुते स एव हेत्वाभास संभवति यस्य प्रमाणसिद्ध रूपम् । न च विरुद्धाव्यभिचारिण प्रमाणसिद्धमस्ति रूपम् । अतो न संभव । ततोऽसंभवात्^४ नोक्त ॥

कस्मादसंभव इत्याह—

न हि संभवोऽस्ति कार्यस्वभापयोरुक्तलक्षणयोरनुपलम्भस्य च^५
विरुद्धतायाः ॥११२॥

न हीति । यस्मान् संभवोऽस्ति विरुद्धताया । कार्यं च स्वभावश्च तयो-
रुक्तलक्षणयोरिति ।

अनुमानस्य श्रृंख्यात्सिद्धसम्बन्धिनोऽन्यस्मात् श्रृंख्य विषय । यथा मत्स्याना विषयो
जलमिति । एतदेवाह—यत इति । हिर्यस्मादर्थे । प्रकान्ते प्रस्तुते अनुमानविषयो(ये)
वं(त्रै) रूप्ये सति ।

कस्मात्तत्र विरुद्धाव्यभिचारिणोऽसंभव इत्याह—प्रमाणेति । हीति यस्मात् । स
एव हेत्वाभासो विरुद्धाव्यभिचार्याऽयं संभवति यस्य प्रमाणेन सिद्ध रूप पक्षधर्मान्वयव्यतिरे-
कात्मकमिति विवक्षितम् ।

अयमाशय —यदि तदेकेन द्वाभ्या वा रूपाभ्या हीन स्यात्तदेष्वेव हेत्वाभासेष्वन्तर्भवेत् ।
न त्वेतदतिरिक्तो विरुद्धाव्यभिचारी नाम हेत्वाभासो भवेत् । भवता त्वनेन प्रमाणसिद्धश्रृं
रूप्यणैव भाव्यमिति ।

अस्तु तस्य तथात्वमित्याह—न चेति । चोऽवधारणे, व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे वा ।

एव ब्रुवतश्चास्यायमभिप्राय —वस्तुन परस्परविरुद्धरूपद्वयासंभवाद् अवश्यमनयोरेक
मसम्पूर्णाङ्गमिति ॥

कुत पुनरनुमानविषयेऽस्यासंभवोऽवसीयत इत्यभिप्रत्य पृच्छति पर—कस्मादिति

१ ०विषये तस्यास० C

२ अनुमानसद्भाव ABCPHN अनुमानस्य संभव E

३ अनुमानसद्भाव ABPHN ४ ततोऽसंभवो नोक्त ABPH

५ वा D

तत् तदनुमानं^१ मागमसिद्धं^२ ग्रंथं^३ क्वाधिकृतमित्याह—^३ तदर्थेति नि—^३ व्याप्तिप्रदर्शन-
योऽप्योऽन्तोनियम प्रत्यक्षानुमानाभ्यामधिपयीकृत सामान्याद्विस्तृत्य विचारेषु प्रकान्तेषु भित्तवध्यमानं
यमनुमानं सम्भवति । तदाभयो विद्वद्वाच्यभिचारिभ्युक्त आचार्येणेति ॥

कस्मात् पुनरागमाभये^४ ननुमाने सम्भव इत्याह—

शास्त्रकाराणामर्थेषु भ्रान्त्या^५ विपरीतस्वभावो^६ पसंहारसंभवात् ॥११५॥

शास्त्रकृता विपरीतस्य धर्तुविद्वदस्य स्वभावस्य उपसंहारो क्षीयनमर्थेषु । तस्य
संभवाद् विद्वद्वाच्यभिचारिसंभवः । भ्रान्त्येति विपर्ययितेन । विपर्ययिता हि शास्त्रकारा^७
सन्तमसन्त स्वभावमारोपयन्तीति ॥

यदि शास्त्रकृतोऽपि भ्रान्ता, अयेष्वपि पुरुषेषु क आश्वास इत्याह—

न ह्यस्य संभवो^८ यथावस्थितवस्तुस्थितिप्रात्मकार्यानुपलम्भेषु^९ ॥११६॥

नहीति । न हेतुषु कल्पनया हेतुरयव्यवस्था । अपि तु धर्तुस्थित्या । ततो
यथावस्थितवस्तुस्थितिप्रात्मकार्यानुपलम्भव्यस्य संभवो नास्ति ।

अवस्थितं परमार्थतद्वस्तु तत्रनतिश्रान्ता यथावस्थिता^{१०} यस्तुस्थितिर्भव्यवस्था^{११} येषां ते
यथावस्थितवस्तुस्थितयः । ते हि यथा धर्तुस्थितं तथा स्थिता^{१२} । न कल्पनया ।^{१३} ततस्तेषु
न भ्रान्तेरयकाशोऽस्ति येन विद्वद्वाच्यभिचारिसंभव इत्याह ॥

तत्र विद्वद्वाच्यभिचारिण्युदाहरणम्—

ननु चेत्यादि विपर्ययिता हीत्येतदन्तं गुणमग । शास्त्रकारा इति तीर्थिकशास्त्रप्रणेता
इति द्रष्टव्यम्, तद्यच्चनर्यस्य प्रमाणमाधितत्येन तेषामेष विपर्ययितत्वात् ॥

अग्येव्यपीति कार्यादिहेतुप्रयोजनेषु ।

यथावस्थितवस्तुस्थितिप्राप्ति—अस्य सागपर्ययिता—न हेतुस्थिति । तत्
कल्पनया हेतुस्वाद्य (स्वव्य) वस्थाया । अर्थत्रियासामधत्य परमार्थसत् । यय ते तथाख्या
इत्याह—ते हीति । ते कार्यादयो स्थिरमादर्थे । हेतुभावे चैतद्विशेषणम् । यतस्ते यथा-
वस्थितवस्तुतस्तेष्वसम्भवो नास्तीत्यर्थः । तस्यां स्थितौ किं न सम्भव इत्याह—तत इति ।

^१ नुमानेनागम० A B P H

^२ सिद्धं ग्रंथ० C

^३ ०त्याह तस्यागम० B

^४ ०थयोऽप्य A

^५ विपरीतस्य स्वभा० B P H E

^६ भावव्योपसं० N

^७ ०कारास्त समसन्त स्वभा० E

^८ समवोऽस्ति यथा० C

^९ ०व्यात्मकार्येषूपलम्भेषु—B P H

^{१०} ०स्थितवस्तु० C

^{११} ०स्थितिव्यव० A B P H E

^{१२} तथा स्यापिता न C D

^{१३} अत A B P H E N

कार्यस्य कारणानुगमलक्षण तत्त्वम् । स्वभावस्य च साध्यव्याप्तत्वं तत्त्वम् । यत्
कार्यम्, यच्च स्वभावः, स कथमात्मकारणं व्यापकं च स्वभावं परित्यज्य भवेद् येन विरुद्धः
स्यात् । अनुपलम्भस्य च उक्तलक्षणस्येति । दृश्यानुपलम्भत्वं 'दानुपलम्भलक्षणम् ।
तस्यापि^१ वस्त्वभावाव्यभिचारित्वात् विरुद्धत्वसम्भव^२ ॥

स्यादेतत्—एतेभ्योऽप्यो भविष्यतीत्याह—

न चान्योऽव्यभिचारी ॥११३॥

न चान्य एतेभ्योऽव्यभिचारी त्रिभ्यः । अत एवैतेष्वेव हेतुत्वम् ॥

इव तद्वाच्यार्थदिनागेनाय हेतुदोष उक्त इत्याह—

तस्मादयस्तुदर्शनबलप्रवृत्तमागमाश्रयमनुमानमाश्रित्य तदर्थविचारेषु
विरुद्धाव्यभिचारी साधनदोष उक्तः ॥११४॥

यस्माद् यस्तुबलप्रवृत्तेऽनुमाने न संभवति तस्माद् आगमाश्रयमनुमानमाश्रित्य विरुद्धा-
व्यभिचार्युक्तः । आगमसिद्ध हि यस्यानुमानस्य लिङ्गश्रेष्ठस्य तस्यागम आश्रयः ।

ननु चागमसिद्धमपि श्रेष्ठस्य प्रमाणसिद्धमित्याह—अयस्तुदर्शनबलप्रवृत्तमिति ।
अवस्तुनो दर्शनं विकल्पमात्रम् तस्य बल सामर्थ्यम् । ततः प्रवृत्तम्—अप्रमाणाद्विकल्पमात्राद्
व्यवस्थित श्रेष्ठस्यमागमसिद्धमनुमानस्य । न तु प्रमाणात् ।

नहीत्यत्रस्यस्य हिशब्दस्यार्थो यस्मादित्यनेनोक्तः । विरुद्धतायाः एकसाधनसाधितस्यार्थस्य
प्रत्येकीकृतसाधनरूपतायाः ।

एतदुक्तं भवति—स्वसाध्याव्यभिचारिणा हि भवता कार्येण स्वभावेन वा भाव्यम् ।
न च यस्तुनस्तदतस्वभावी स्तो येन तदतस्वभावाव्यभिचारिणो द्वौ हेतू सन्निपतन्तौ विरुद्धा-
व्यभिचारिणौ स्यातामिति । येन कार्यस्वभावयोः कारणव्यापकविधिना कृतसद्भावेन
विरुद्ध तत्रैव धर्मिणि हेतवन्तरसाधितार्थं विरुद्धसाधनं भवेत् ।

यद्येवमनुपलम्भे तत्सम्भविष्यतीत्याह—अनुपलम्भस्येति । च पूर्वपक्ष समुच्चये ॥

यत एतदेतिरिक्तोऽव्यभिचारी [न] सम्मत [अत] एवास्मादेव कारणात् । एष्वेव
कार्यस्वभावानुपलम्भेष्वेव ॥

कथमागमाश्रयत्वमनुमानस्येत्याह—आगमसिद्धमिति । हिर्यस्मादर्थं । सति तस्मिन्ना-
गमेऽनुमानस्य प्रवृत्तेरसावाश्रयस्तस्य ।

- १ ० त्वमनुप० ABCPHEN १ तस्यापि च स्वभावा० ABPH
३ ०सम्भव स्यात् । एते० APH ०सम्भव स्यादेति (?) तत् एते०B
४ अत एव तेष्वेव ABPHEN अत एवैतेष्वेव C

देशेषु सामान्य स्थितं साधयितुं प्रमाणमिदमुपन्यस्तम् । यथाकाशमिति—श्यान्तिप्रदर्शन-
विषयो दृष्टान्तः । आकाशमपि हि सर्वदेशावस्थितं वृक्षादिभिः स्वसयोगिभिर्युगपदभिसंबन्धमान
सर्वगत च । अभिसंबन्ध्यते च^२ सर्वदेशावस्थितं स्वसबन्धिभिरिति हेतोः पक्षधर्मत्वप्रदर्शनम् ॥

अस्य स्वभावहेतुत्वं प्रयोजयितुमाह—

तत्संबन्धिस्वभावमात्रानुबन्धिनी तद्देशसंनिहितस्वभावता ॥११८॥

तत्संबन्धीति । तेषां सर्वदेशावस्थितानां द्रव्याणां सबन्धी सामान्यस्य स्वभावः स एव
तत्संबन्धिस्वभावमात्रम् । तदनुबन्धातीति तदनुबन्धिनी ।

काशादित्याह—तद्देशसंनिहितस्वभावता । तेषां सबन्धिना देशस्तद्देशः । तद्देशे
संनिहितः स्वभावो यस्य तत् तद्देशसंनिहितस्वभावम्^४ । तस्य भावस्तत्ता । यस्य हि येषां
सबन्धी स्वभावः तस्मिन्नेतेन तेषां देशे संनिहितः भवति । ततस्तत्संबन्धित्वानुबन्धिनी तद्देश-
संनिहितता सामान्यस्य ॥

युगपदेककालम् । च पूर्वपिक्षया समुच्चये समवायेन सम्बन्धनं सम्बद्धत्वम् । एवमभिहिते
कणादेन तच्छिष्येण पल्लुकेन । पीलवः परमाणवः । पीलुपाके चायं पीलुशब्द उपचारासता
स्त्येन (उपचरितोऽस्ति । तेन) निमित्तं व्यवहरतीति पल्लुकः । तेनाविवक्षितोऽन्तरभेदस्य
युगपत्सर्वसम्बन्धमात्रहेतुत्वादाकाशस्य दृष्टान्तरूपता द्रष्टव्या । न तु सामान्यस्यैवाव्य-
सम्बन्धिभिः समवायेन सम्बन्धः । स्यात्संलक्षणेनास्य सम्बन्धनं सम्बन्धात् ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—आकाशमपीति । हीति यस्मात् । स्वसयोगिभिरिति वास्तवा-
नुवादः । न त्वेतत् प्रवृत्ताङ्गम् । दाष्टान्तिकेऽस्यानुपपत्तेः । चोऽभिसम्बन्ध(स्थ)मानत्वेन
सह सर्वगतत्वस्यैकविषयता समुच्चिनोति ॥

द्रव्याणां गवादीनाम् । एतच्च गोत्वादिसामान्यविवक्षयोक्तम् । उपलक्षणं द्रव्यग्रहणं
कर्तव्यम्, इतरथोत्क्षेपणत्वादिसामान्यस्यासङ्ग्रहः स्यात् ।

एतच्च तस्य भाव इत्येदन्तं सुगमम् ।

“तस्मादित्यनेनार्थागतः स्वभावहेतुत्वनिमित्तं दशयति । न तु तद्धितप्रत्ययान्ते
पञ्चम्यस्ति या व्याक्षरीति । अयं त्वस्यार्थः—यस्माद् युगपत् सर्वदेशावस्थितसम्बन्धिसम्बन्ध-
स्वसत्तामात्रानुबन्धिनि साध्ये हेतुः, तस्मात्स्वभावहेतुत्वमस्येति ।

ननु तत्सम्बन्धिनीऽपि तद्देशसंनिहितस्वभावतैव कुतो येनैव भवतीत्याह—यस्येति ।
हिर्यस्मात् । यतोऽयं सामान्यन्यायः ततस्त[6b]स्मात् । यद्वा सर्वसम्बन्धित्वेऽपि तस्मा-

^१ प्रमाणमुप० C

^२ ०ते वा सर्वं० B.

^३ प्रयोजयितुमाह—A. B. P. H. N. योजयताह—E

^४ स्वभावः C D E

^५ अत्र मूले 'तस्य भावः । तस्मात्' इति पाठः कल्प्य—स०

कायं^१हरणम्—यत् सर्वदेशानस्थितैः^२ स्वसंबन्धिभिर्युगपदभिसंबध्यते
कायं^३ गतम् । यथाऽऽकाशम् ।^४ अभिसंबध्यते च^५ सर्वदेशानस्थितैः
स्वसंबन्धिभिर्युगपत् सामान्यमिति ॥११७॥

यत् सर्वस्मिन् देशेष्वस्थितै स्वसंबन्धिभिर्युगपदभिसंबध्यते इति सर्वदेशावस्थितर-
भिसंबध्यमानत्वं सामान्यस्य अनूद्य सर्वगतत्वं विधीयते । तेन युगपदभिसंबध्यमानत्वं सर्वगतत्वे
नियत तेन ध्याप्त कथ्यते ।

इह सामान्य कणादमहर्षिणा निष्क्रिय इत्यमेक^६ चोक्तम् । युगपच्च सर्वे स्वै
संबन्धिभि समवायेन संबद्धम् । तत्र पंलुकेन कणादशिष्येण ध्यवितयु ध्यवितरहितेषु च

यतस्ते कल्पनया न स्थापितास्तत्र कारणत् । भ्रान्तेविपर्यासस्यावसरोऽवकाशः । येन
भ्रान्त्यवकारो न ॥

कस्यानुवादेनात्र कस्य विधिरित्या[76a]ह—सर्वेति । सर्वदेशावस्थितै—स्वसम्ब-
न्धिभिरित्यर्थात् । यत् एवमनुवादविधिप्रमस्तेन हेतुना ।

ननु सर्वे स्वसम्बन्धिभिर्युगपदभिसम्बन्धो नाम सामान्यस्य युगपत्सर्वसम्बन्धिसमवाय
एव । सर्वगतत्वमपीदमेवास्वेति ।

वयमनयोर्व्यावृत्तितोऽपि भेदसम्बन्धभावतो गम्यगमकभाव इति चेत् । नैप दोष ।
नानादेशस्यै स्वसम्बन्धिभिः शावलेयादिभिर्युगपदभिसम्बन्धो हेतु । सम्बन्धिदेशोतदन्तराल-
व्यापित्व तु साध्यमिति गम्यगमकभावो न विरुध्यते । सर्वसम्बन्धिभिर्युगपदभिसम्बन्धश्चा-
गत्वाऽनागच्छद्भिरिति द्रष्टव्यम् ।

अथ केन विरुद्धो(द्वा)व्यभिचारिप्रसवबीज धर्मद्वययो किमभ्युपगत येन तयो सन्नि-
पाताद् विरुद्ध(द्वा)व्यभिचारिसम्भव इत्याह—इहेति । इह सामान्यपदार्थविचारप्रक्रमे ।
कणमतीति कणाव- । रुद्धिवशाच्चाय शब्द काश्यपे मुनौ वर्तते । स चासौ महर्षिरचेति ।
हेतुभावेनास्य विशेषणत्वान् कणादत्वादेव महर्षि । एव तस्य हि काष्ठागता नि स्पृहता यतोऽ-
न्यरवो(?)स्वभोज्यादिकमपि परित्यज्य कणमात्र भुक्त्वा ध्यानादिकमाचरति । अतोऽसाव-
न्येभ्य सातिसायवान् भवतीति । निष्क्रिय त्रियामून्यममूर्त्तत्वात् । एकमनानारूपम्, प्रत्येक
स्वाश्रययु लक्षणाविरापाद, विशेषलक्षणाभावाच्च । न तु समवायादेक त्रिलोक्या सामान्यम्,
प्रत्ययभेदात् परस्परतोऽयत्वात् । गौतवादीनाञ्च निष्क्रियत्वेन सहाऽस्त्यैवत्व समुच्चिनोति ।

^१ अत्रोदा० E ^२ ०तं सबन्धिभि सब० C तै स्वसंबन्धिभि सब० B P H N
^३ ०काशमिति C ^४ 'च' नास्ति B P H E
^५ ध्यते तत्सर्वं A B P H E N ^६ दृश्यमेवोक्तम् B
^७ सर्वे स्वै स्वै सब० A P H E N सर्वे स्वै स्वै स्वसव० B

१ तद्देशरूपनिवेशनमेव तत्क्रीडीकरणम् । ततस्तत्समवाय ।

तस्माद् यद् यत्र समवेत् तत् २ तद्द्रव्य व्याप्नुवदात्मना तद्देशे सनिहित भवति ।

तदयमर्थं — तद्देशस्यवस्तुव्यापनं तद्देशसत्तया व्याप्तम् । तद्देशसत्ताऽभावे ३ तद्व्यापना-
भावाद् व्यापनलक्षण समवायसम्बन्धो न स्यात् । अस्ति च व्यापनम् । अतस्तद्देशे सनिहि-
तत्वमिति । तदयं स्वभावहेतु ॥

पंठरप्रयोग दर्शयन्नाह—

द्वितीयोऽपि प्रयोगः—यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते न तत्
तत्रास्ति । तद्यथा—कचिदविद्यमानो घटः । ४ नोपलभ्यते चोपलब्धिलक्षण-
प्राप्तं सामान्यं व्यक्त्यन्तरालेष्विति । अयमनुपलम्भः ५ स्वभावश्च परस्पर-
विरुद्धार्थसाधनादेकत्र संशयं जनयतः ॥१२०॥

द्वितीयोपि—इति । यदुपलब्धिलक्षणतां विषयता प्राप्त दृश्यमित्यर्थं । एतेनदृश्या-
नुपलब्धिमनूद्य 'न 'तत् तत्रास्ति' इत्यसद्व्यवहार्यत्व' ६ विहितम् । ततो 'व्याप्यदृश्यानुप-
लब्धेर्व्यापकमतद्वयवहार्यत्व' दर्शितम् । तद्यथेति कचिदमन् घटो दृष्टान्त ।

योग्यम् । उभयत्रापि तु समवाय(वि)शब्देनाधारोऽभिप्रेत । स्वात्मान निवेशयत्युपनयति ।

ननु तद्व्यापनं तत्क्रीडीकरणमभिप्रेतम् । तत्कथं सम्बन्धिनि स्वात्मनि निवेशन
व्याख्यायत इत्याह—तद्देश इति । स चासौ देशश्च तत्र रूपस्य स्वरूपस्य निवेशनमुपनयनम् ।
ततस्तस्मात्तद्देशरूपनिवेशनात्तस्य । सम्बन्धिनि समवाय । तस्मादित्यादिनोपसहार ।

ननु तद्व्यापनमपि भविष्यति, न च तद्देशसन्निहितस्वभावतेत्याशङ्क्याह—तदयमिति ।
यत् आत्मना तद्व्यापनलक्षणेन सम्बन्धेन तद्व्याप्यमानदेशसन्निधानमुक्तं तत्तस्मादयं तात्प-
र्यायं । स चासौ देशश्च तत्रस्यवस्तुव्यापनं लोकप्रसिद्धदेशापेक्षया तस्य देशस्तद्देशस्तत्र या
सत्ता विद्यमानता तथा व्याप्तम् । अन्यथा तु स्वरूपेण व्यापनासम्भवादित्यभिप्राय ।

तदेव व्यतिरेकमुखेणोपपादयन्ना[77a]ह—तद्देशेति । नास्त्येवायं सम्बन्ध इति [चिदाह—]
अस्ति चेति । चोऽवधारणे । यत् उक्तेन क्रमेण स्वभावलक्षणयोगोऽस्यास्ति । तत्तस्मादर्थं
युगपत् सर्वसम्बन्ध्यसम्बन्धलक्षणो हेतु स्वभाव ॥

१ तद्देशो रूप० D

२ तत् तत्र द० E

३ तद्देशसत्ताया अभावे B C

४ घट इति C

५ लम्भप्रयोग स्व० D B P H E N

६ नूद्य तत्तत्र B नूद्य त(न) तत्तत्र A नूद्य तत्तत्र P H

७ व्यवहारविषयत्व विहितम् D

८ व्याप्यस्य द० E

त्रिरूपो^१ हेतुरुक्तः । तावता^२ चार्थप्रतीतिरिति न पृथग्दृष्टान्तो नाम साधनावयवः कश्चित् । तेन नास्य लक्षणं पृथगुच्यते गतार्थत्वात् ॥१२१॥

त्रिरूपो हेतुरुक्त, तत् किं दृष्टान्ते ?

स्यादेवत—तावता नार्थप्रतीतिरित्याह—तावता^३ क्विति । उक्तलक्षणेनैव हेतुना भवति साध्यप्रतीति ।^४ अतः स एव गमकः । “तनस्तद्वचनमेव साधनम् । न दृष्टान्तो नाम साधनस्यावयवः । यतश्चायं नावयवः, तन नास्य दृष्टान्तस्य लक्षणं हेतुलक्षणात् पृथगुच्यते ।

कथं तर्हि हेतोर्व्याप्तिनिश्चयो यद्यदृष्टान्तको हेतुरिति चेत् । नोच्यते हेतुरदृष्टान्तक एव । अपि तु न हेतोः पृथग्दृष्टान्तो नाम । हेतुवन्तर्भूत एव दृष्टान्तः । अत एवोक्तं नास्य लक्षणं पृथगुच्यते^५ इति । न त्वेवमुक्तम्—नास्य लक्षणमुच्यत इति ।^६

चोदयत्याह—ननु चेति । अथ कथं साधनावयवत्वं हेतुना यत् साधनावयवत्वाद् यथा हेतव उक्ता इत्युच्यते ? तथा हि साध्यते निश्चीयते साध्यमनेनानि साधनम् । पक्षधर्मावयवव्यतिरेकवत्त्वं द्रष्टव्यते । तदाख्यानादेव च धाक्यमपि साधनमुच्यते । न तु वाक्यात्साध्यसिद्धयुपयोगितया हेतुरपि तदेव तदवचनगपीति । द्विधाऽपि तत् समुदायमपेक्षयास्यावयवत्वं यन्नेवमुच्यत इति । न । अभिप्रायापरिज्ञानात् । इहैव पूर्वंपक्षवादी मन्यते । परोक्षोऽर्थो निश्चीयमानो हेतुदृष्टा ताभ्यां निश्चीयते । न तु हेतुनैव । अदृष्टान्तकस्य हेतोः साध्यसाधनाशक्तेः । ततश्च हेतुदृष्टात्समुदाय साध्यस्य साधनम् । तत्र यथा समुदायापेक्षया हेतुरूपोऽवयव उक्तस्तदाभासश्च तथा साधनावयवत्वाविशयत्वाद् दृष्टान्तस्पोऽपरोक्षमवयवः सप्रतिपक्षकितोक्त इति । एवञ्चोदयप्रयमेव साधनावयवत्वाद्यभिधानमिति । तत्प्रसङ्गेन तत्प्रस्तावेन ।

उक्तं पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकात्मकं लक्षणं यस्य तेन । एवकारेण दृष्टान्तस्य साक्षात् सिद्धयुपयोगिता निरस्मति । यत् एवमतो हता, स इति हेतुः । नियमेन दृष्टान्तस्य गमकरूपविरह इत्यति । यत् साक्षान् सिद्धिरुपजायते, स एव गमयति प्रत्याययति साध्यमिति कृत्वा उच्यते, नास्य इति भावः । यस्माद् हेतोरेव गमकत्वं ततस्तस्मात् तस्य हेतोः स्वरूपस्य वचनं साधनं साधनाभिधानं न दृष्टान्तस्यत्यर्थात् । तावता चार्थप्रतीतिरिति भौलमितिशब्दमपेक्ष्य न पृथग्दृष्टान्तो नाम साधनावयव इति मूलं व्याचष्टे न दृष्टान्त इति । अयंरूपा दृष्टान्तन्तदवचनं वा न साधनस्मार्थरूपस्य वचनस्य वा । नावयवो नैकदेशः । हेतुवन्तर्भूतत्वं च व्याप्तिग्राहकप्रमाणाधिकरणतया हेतावुपयोगात् । न तस्य स्वरू[78a]पेण

^१ त्रिलक्षणो हेतुः C

^२ तावनैवार्थं B D P H E N तावता वा(चा)र्थप्रतीतिमिद्वेरिति C

^३ तावता वे(चे)ति—C तावतवेति—B D P H E N ^४ तत् B

^५ तत् नास्ति A P H

^६ 'इति' नास्ति B D

^७ 'इति' नास्ति—B

यद्येव हेतूपयोगिनोऽपि लक्षण वक्ष्यमेवेत्याह—गतार्थत्वात्—गतोऽर्थं प्रयोजनमभिधेयं वा यस्य दृष्टान्तलक्षणस्य । ^१तत् तथा । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । दृष्टान्तलक्षणं स्पृश्यते दृष्टान्तप्रतीतिर्यथा स्यात् । दृष्टान्तश्च हेतुलक्षणादेवावसित । ततो दृष्टान्तलक्षणस्य यत् प्रयोजनम्—दृष्टान्तप्रतीतिस्तद् गत निष्पन्नम् । अभिधेयं वा गत ज्ञात^२ दृष्टान्ताख्यम् ॥

कथं गतार्थत्वमित्याह—

हेतोः सपक्ष एव सत्त्वमसपक्षाच्च सर्वतो व्यावृत्ती^३ रूपमुक्तमभेदेन । पुनर्विशेषेण ^४कार्यस्वभावयोरुक्तलक्षणयोरजन्मतन्मात्रानुबन्धौ दर्शनीयावृत्तौ । तच्च दर्शयता—यत्र धूमस्तत्राग्निः, असत्यग्नौ न क्वचिद् धूमो यथा महानसेतरयोः; यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वम्, अनित्यत्वाभावे कृतकत्वाऽसंभवो^५ यथा घटाकाशयोः—इति दर्शनीयम् । न ह्यन्यथा सपक्षविपक्षयोः सदसत्त्वे यथोक्तप्रकारे शक्ये दर्शयितुम् । तत्कार्यतानियमः^६ कार्यलिङ्गस्य, स्वभावलिङ्गस्य च स्वभावेन^७ व्याप्तिः । ^{१०}अस्मिन्कार्ये दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति । एतावन्मात्ररूपत्वान् तस्येति^{११} ॥१२२॥

हेतो ^{१२}रूपमुक्तमभेदेन सामान्येन । साधारण कार्यस्वभावानुपलभानामेतलक्षणमित्यर्थं । किं पुनस्तत् ? सपक्ष एव ^{१३}यत् सत्त्वम्, विपक्षाच्च सर्वस्मात् व्यावृत्तिर्या । रूपद्वयमेतदभेदेनोक्तम् ।

न च सामान्यमुक्तमपि शक्यं ज्ञातुम् । अतस्तदेव विशेषनिष्ठं वक्ष्यम । अतः पुनरपि विशेषेण विशेषवन्तो जन्मतन्मात्रानुबन्धौ दर्शनीयावृत्तौ । कार्यस्य जन्म ज्ञातव्यमुक्तम् । जन्मनि हि ^{१४}ज्ञाते कार्यस्य सपक्ष एव सत्त्व विपक्षाच्च सर्वस्माद् व्यावृत्तिर्ज्ञाता

हतावन्तर्भावः, साक्षात्माध्यसिद्धयुपयोगिताप्रसङ्गात् । न च साऽस्य सम्भविनीतिः । अनकार्यत्वाद् वा हेतो (धाता) गतं निष्पन्नमिति विवृणुम् । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादपि गत ज्ञातमित्यपि चोक्तम् ॥

ननु च हेतु सपक्षवृत्तिना विपक्ष (क्षा) वृत्तेनैव च रूपेण गमक । तच्चेत् कथितं किं विशेषलक्षणकथनेनेत्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतो वा । सामान्यं साधारण प्रकरणं

^१ 'तत्' नास्ति E N

^३ ज्ञानं B P H E गत दृष्टा० A

^४ गतार्थमि० E

^५ व्यावृत्तरूप० B, P व्यावृत्ता रूप० H

^६ स्वभावयोरजन्म० B D P H E N ^७ संभवोऽस्ति C ^८ नियम—C.

^९ वा C.

^{१०} स्वभावव्याप्तिरिति—C ^{११} अस्मिन्नर्थे—C

^{१२} 'इति' नास्ति C

^{१३} रूपमभेदेनोक्तं सा० A D P H E

^{१४} 'यत्' नास्ति B C D

^{१५} विज्ञाते A P H E

भवति । स्वभावस्य तन्मात्रानुबन्धो दर्शनीय उक्त । तदिति साधनम् । तदेव तन्मात्रम् साधनमात्रम्^१ । तस्यानुबन्धोऽनुगमनम्—साधनमात्रस्य^२ भावे भाव साध्यस्य ।^३ तन्मात्रभावित्वमेव हि साध्यस्य तादात्म्यम् । साधनस्य^४ यदा स्वभावो ज्ञातो भवति, तदा स्वभावहेतो—सपक्ष एव सत्त्वम्, विपक्षाच्च सर्वस्माद् व्यावृत्तिर्ज्ञाता भवति ।

तदेव^५ सामान्यलक्षण विशेषात्मक ज्ञातव्य मान्यया । ततो विशेषलक्षणमुक्तम् ।

किमतो^६ यदि नामैव^७मित्याह—तच्च^८ सामान्यलक्षण दर्शयितुकामेन विशेषलक्षण दर्शयतैव^९ दर्शनीयम्—इति सबन्ध । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति कार्यहेतोर्व्याप्तिर्दर्शिता । व्याप्तिश्च कार्यकारणभावसाधनात्^{१०} प्रमाणाभिद्धीयते । ततो यथा महानस इति दर्शनीयम् ।

लक्षण न शक्य ज्ञातुमिति प्रवृत्त्युपयोगितया न शक्यमिति मन्तव्यम् । न तु सामान्यलक्षणस्य वाक्यात्प्रतीतिर्न भवत्येव । विशेषयन्तो च विशिष्टावित्यर्थः । एतदेव विभज्यमान आचार्ये (आह—कार्यस्ये)त्यादि ।

ननुक्तेऽप्यस्मिन् यदि सामान्यलक्षणप्रतीतिर्नास्ति किमनेनोक्तेनापीति । आह—जन्मेति । हिर्यस्मादर्थे । ननु स्वभावहेतो साधनस्वभावता साध्यस्य दर्शयितु युज्यते, तर्कि तन्मात्रानुबन्धो दर्शनीय उक्त इत्याह—तन्मात्रेति । हिर्यस्मात् । अथ तन्मात्रानुबन्धो दर्शितेऽपि कथं सामान्यलक्षणप्रतिपत्तिरित्याह—साधनस्येति । तदेवमित्यादिनोपसहार ।

अनुपलब्धेश्चानयोरेवान्तर्भावान्न पुण्यं विशिष्टलक्षणाभिधानमित्यवसेयम् ।

अथ किं हेतोरन्वयव्यतिरेकादेव लक्षण यनैन्द्व द्वयमेव लक्षणतया स्मर्यते । न चेत्, पक्षधर्मताया अपि लक्षणत्वादभिहितत्वाच्चेति चेत् । सत्यम् । केवल न हेतो सर्वत्रपिह प्रचान्तम् । किन्तु यद्रूपप्रदर्शनं दृष्टान्तप्रदर्शनं कृतं भवति तत्रकृतमिति ।

यद्यप्येव यदि नाम सामान्यविशेषलक्षणाभिधानमतोऽभिधानात् किं भवति ? किम शापे प्रयोगात्, न किञ्चिद् भवतीत्यर्थः । य(त्)दित्युत्तरम् । यो यन्मात् । व्याप्तिप्रदर्शनेऽपि कथं दृष्टान्ताख्यानमवनरतीत्याह—व्याप्तिश्चेति । हेत्वर्थश्चकार । कार्यकारणभावसाधनात्प्रमाणाभिद्धीयता व्याप्तिस्तथापि दृष्टान्तं कथं प्रकृतो भवतीत्याह—तत् इति । दृष्टान्तमन्तरेण तदेव प्रमाणं न प्रवर्त्तते । तदप्रवृत्ती च सामान्यलक्षणमेव न ज्ञापयेति भावः ।

^१ ० मात्रस्यानु० C. D साधनमात्रम् । साधनमात्रस्यानुब० B N

^२ मात्रभावे A B D P H E, N

^३ अथ साधनधर्ममात्रानुबन्ध साध्यस्य तथापि तादात्म्यं न स्यादित्याह—टि०

^४ यदा साधनस्य च स्व० C

^५ तदेव—E.

^६ विशेषलक्षणात्—टि०

^७ नामैव तदित्याह—E भागुक्तयायेन—टि०

^८ तत्र A B P H E.

^९ तैव च दर्श० B

^{१०} प्रत्यक्षानुपलम्भाम्याम्—टि०

यतस्तत्कायतया धूमो दहने नियत । सोऽथ तत्कायतानियमो विशयलक्षणरूपोऽन्यथा दशयि
तुमशक्य । स्वभावलिङ्गस्य च स्वभावेन साध्यन व्याप्तिविशयलक्षणरूपा न शक्या दशयितुम् ।
यस्मात् कायकारणभावस्तादात्म्य च महान्से घट च ज्ञातव्यम्, तस्माद् व्याप्तिसाधन प्रमाण
दशयता साध्यम्यदृष्टान्तो दशनीय । वधम्यदृष्टान्तस्तु प्रसिद्ध तत्कायत्वे कारणाभावे
कार्याभावप्रतिपत्त्यर्थम्^१ । तत एव नावश्य वस्तु भवति । कारणाभावे कार्याभावो वस्तु
न्यवस्तुनि वा भवति । ततो वस्तववस्तु वा वधम्यदृष्टान्त इत्यते ।

तस्माद् दृष्टान्तमन्तरेण^२ न हेतोरन्वयो व्यतिरेको वा^३ शक्यो दशयितुम् । अतो
हेतुरूपाख्यानादेव हेतोर्व्याप्तिसाधनस्य^४ प्रमाणस्य दशक साधम्यदृष्टत ।

प्रसिद्धव्याप्तिकस्य साध्याभावे हेत्वभाव^५प्रदशनाद्वधम्यदृष्टान्त उपादेय इति^६ च
दर्शित भवति ।

लक्षणस्य स्वरूपमाख्यायाख्यायथाप्रदानात्क्यत्व दशयन्नाह—सोऽयमिति ।

वधम्यदृष्टान्तस्तर्हि न प्रदानीय इत्याह—वधम्यति । तु साधम्यदृष्टान्ताद् वधम्य
दृष्टान्त भवन्त दशयति । एतच्च यथा व्यतिरेकमुष्ण प्रयोग क्रियत तत्कालाभिप्रायणोच्यत
इति द्रष्टव्यम् । न त्वकस्मिन् प्रयोग द्वयोपयोग सम्भवी । एतच्च प्रागव निर्गठितम् ।
यत प्रसिद्ध तत्कायत्वे कारणाभावे कार्याभावप्रतिपत्त्यर्थ दशनीयो वधम्यदृष्टान्तस्तत एव
तस्मादेव कारणान् । नावश्य नियमे[न] वस्तु भवति । वस्तव्यवस्त्वपि वधम्यदृष्टान्तो
भवतीत्यर्थ । यत् हि कस्यचिद् विधिना कस्यचिद् विधिदशयितव्य स्यात् तदा गम(गगना)
दिरसन क्य कस्यचिदावार स्वाप्ति न सिद्ध्यत्तदुपगमम् । यदा त्वकस्य व्याप्यस्याभावे
अरस्य व्यापकस्याभावो दशयितव्यमन्दा व्यापकस्याभावेऽवस्तुनि मुष्टु सम्भवति । इतरथाऽ-
भावानि अस्य भावा विहितो भवन् । सोऽपि ननि चत अयमवाभाव इत्यभिप्राय । वधम्य-
दृष्टान्तग्रहण चनेकधर्माभावनापरधर्माभावानुमानवियोगे^७ एव द्रष्टव्यमयथा साधम्यदृष्टा-
न्ते त्ववश्य वस्तु स आध्य इष्ट इति स्यात् । तथा च सति बह्वममञ्जस स्याप्ति । यत
कारणाभावात्कार्याभावो वस्तुन्यवस्तुनि च भवति तत कारणाद् वस्तु महाहृदादि । अवस्तु
आवागादि । वागवस्तुन्यवस्त्व समुच्चिनाति ।

तस्माद्विधादिना प्रहनमयसहर्षति । व्याप्तिसाधकप्रमाणधिकरणत्वात् दशयतीति
दशक । यद्यव साध्यसाधकव्याप्तिप्रसाधकप्रमाणप्रकारत्वात्साधम्यदृष्टान्त एवासादयो न
वधम्यदृष्टान्त इत्याह—प्रसिद्धति । वधम्यदृष्टान्त उपादेय इति यात्रयिका कुत उपादेय
इत्याद्युक्त्या प्रसिद्धत्याहिनुपद पाठ्यम् । साध्याभावे हेत्वभावप्रदानात् । तत्रति
वृद्धिस्पम् । यथा प्रवचनप्रसिद्धिप्रमाणत्वात् वा प्रवचना हत्वभावस्य प्रवचन इति तथा ।
नावधानतवाप्रिदशम्य हत्वभावप्रदानत्वादिच्यथ ।

^१ साध्यदृष्टा० B

^३ दृष्टान्तव्यतिरेकस्य ह० A P H E N

^४ वा न दशना A P H E N

^५ भावसं० C.D

^२ ०त्यय —L.

^६ ०साधकस्य E.

^७ च' एवाय—टि०

अस्मिन्चायं दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति । योऽयमर्थो ध्याप्तिसाधनप्रमाण-
प्रदर्शन^१ कश्चिदुपादेयो निवृत्तिप्रदर्शन^२श्च—इत्यस्मिन्नर्थे^३ दर्शिते दर्शितो दृष्टान्त
इत्याह—एतावन्मान रूप यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मादिति । एतावदेव हि रूप
दृष्टान्तस्य, यदुत ध्याप्तिसाधनप्रमाण^४प्रदर्शकत्वं नाम साधर्म्यदृष्टान्तस्य, प्रसिद्धव्याप्तिकस्य
च^५ साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिप्रदर्शकत्वमित्येत^६द्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य । ‘एतच्च हेतुरूपाख्या-
नादेवाख्यातमिति किं दृष्टान्तलक्षणम् ? ॥

एतेनैव दृष्टान्तदोषा अपि निरस्ता भवन्ति ॥१२३॥

एतेनैव च हेतुरूपाख्यानाद दृष्टान्तत्वप्रदर्शनेन दृष्टान्तदोषा^१ दृष्टान्ताभासा^२ कथिता
भवन्ति । तथाहि—पूर्वोक्तसिद्धये य उपादीयमानोऽपि^३ दृष्टान्तो न समर्थ स्वकार्यं
साधयितुं स दृष्टान्तदोष इति सामर्थ्यादुक्त^४ भवति ॥

अस्मिन्चेत्यादि मलमनूय ध्याचष्टे योऽयमिति । पूर्वोक्तप्रदर्शनशब्दस्य व्युत्पत्ति,
समासश्च कर्तव्यम् । प्रसिद्धाया व्याप्तौ साध्या[79a]भावे हेतुनिवृत्तिप्रदर्शन इत्यर्थो द्रष्टव्य ।
एतावदेवतावन्मानम् । अन्यदप्यस्य रूपमस्तीत्याह—एतावदेवेति । हियस्मादेतत् परिमाण
मस्यति तथा । एवकारेणान्यस्य ताद्रूप्यनिरामो दृढीकृत । किं तद्रूपमित्याह—यदुतेति ।
निपातसमुदायश्चाथ यदेतदित्यस्यार्थे ॥

येषु दृष्टान्तत्वनोपात्तेषु स्वकार्यका(क) रणासामर्थ्ये दोषः स भवति ते कुतश्चित्सामा-
न्याद् दृष्टान्तवदाभासमाना दृष्टान्ताभासा भवन्तीति आर्थं न्यायमाश्रित्याह—दृष्टान्तदोषा
दृष्टान्ताभासा कथिता भवन्तीति । यस्मात् दृष्टान्ताभासत्व[न] कथिता भवन्त्यत एव दृष्टान-
न्तत्वेन निरस्ता भवन्तीत्यत एव मूलमर्थतो व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् । दृष्टान्तत्वप्रदर्शनेन
यथा दृष्टान्ताभासा(स) कथनं कृतं भवति तथा दर्शयितुं तथा हीत्यादिनोपक्रमे । पूर्वोक्तस्य
जन्मतन्मात्रानुबन्धस्य सिद्धये निश्चयाय । स्वकार्यं साधनसम्भवे साध्यप्रदर्शनसम्भवलक्षणम्,
सिद्धव्याप्तिकस्य च हेतोः साध्याभावे साधननिवृत्तिप्रदर्शनलक्षणं च साधयितुं य उपादीय
मानोऽपि न समर्थः, स दृष्टान्तदोषो दुष्टो दृष्टान्तः, दृष्टान्ताभास इति यावत् । सामर्थ्यात्
स्वकार्यकारणलक्षणात् ॥

^१ प्रमाणदर्शिते ABPHN

^२ प्रदर्शिते APHEN

^३ ०प्रमाणदर्शनत्व ABDPHE

^४ ‘वैधर्म्यदृष्टान्तस्य एतत्’ नास्ति B ‘वैधर्म्यदृष्टान्तस्य’ नास्ति D

^५ तत् ADPHEN प्रागुक्तन्यायन—टि०

^६ दृष्टान्तस्य दोषाः APHEN ^{१०} निरसनद्वारा कथिता—टि०

^{११} ०पि न समर्थं B

^{१२} ०ध्यादित्यतदुक्त B

^२ निवृत्तिप्रदर्शकश्च B

दृष्टान्त । कस्मादित्याह—E

^३ वा ABDPHEN

अस्मिन्चार्ये दर्शिते दर्शित एव दृष्टान्तो भवति । योऽयमर्थो ध्याप्तिसाधनप्रमाण-
प्रदर्शन^१ कश्चिदुपादेयो निवृत्तिप्रदर्शन^२श्च—इत्यस्मिन्नर्थे^३ दर्शिते दर्शितो दृष्टान्त
^४इत्याह—एताव मात्र रूप यस्य तस्य भावस्तत्त्वम तस्मादिति । एतावदेव हि रूप
दृष्टान्तस्य, यदुत ध्याप्तिसाधनप्रमाण^५प्रदर्शकत्व नाम साधर्म्यदृष्टान्तस्य, प्रसिद्धध्याप्तिकस्य
च^६ साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिप्रदर्शकत्वमित्येत^७ द्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य । ‘एतच्च हेतुरूपाख्या-
नादेवाख्यातमिति किं दृष्टान्तलक्षणेन ? ॥

एतेनैव दृष्टान्तदोषा अपि निरस्ता भवन्ति ॥१२३॥

एतेनैव च हेतुरूपाख्यानाद् दृष्टान्तत्वप्रदर्शनेन दृष्टान्तदोषा^१ दृष्टान्ताभासा^२ कथिता
भवति । तथाहि—पूर्वोक्तसिद्धये य उपादीयमानोऽपि^३ दृष्टान्तो न समय स्वकार्यं
साधयितुं स दृष्टान्तदोष इति सामर्थ्यादुक्त^४ भवति ॥

अस्मिन्चेत्यादि मलमनूद्य व्याचष्टे योऽयमिति । पूर्ववत्प्रदर्शनशब्दस्य व्युत्पत्ति,
ममासश्च कर्तव्य । प्रसिद्धाया व्याप्तौ साध्या[79a]भाव हतोनिवृत्तिप्रदर्शन इत्यर्थो द्रष्टव्य ।
एतावदेवंतावन्मात्रम् । अन्यदप्यस्य रूपमस्तीत्याह—एतावदेवेति । हियंस्मादेतत् परिमाण
मस्यति तथा । एवकारेणान्यस्य ताद्रूप्यनिरासो दृढीकृत । किं तद्रूपमित्याह—यदुतेति ।
निपातसमुदायरुचय यदेतदित्यस्यार्थे ॥

येषु दृष्टान्तत्वेनोपात्तयु स्वकार्यका(क) रणासामर्थ्यं दोष सभवति ते कुत्रचित्तामा
न्याद् दृष्टान्तवदाभासमाना दृष्टान्ताभासा भवन्तीति आर्थं न्यायमाश्रित्याह—दृष्टान्तदोषा
दृष्टान्ताभासा कथिता भवन्तीति । यस्मात्ते दृष्टान्ताभासत्व[न] कथिता भवन्त्यत एव दृष्टा-
न्तत्वेन निरस्ता भवन्तीत्यत एव मूलमर्थतो व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् । दृष्टान्तत्वप्रदर्शनेन
यथा दृष्टान्ताभासा(स) कथनं कृतं भवति तथा हीत्यादिनोपक्रमते । पूर्वोक्तस्य
जन्मत मात्रानुबन्धस्य सिद्धये निश्चयाय । स्वकार्यं साधनसम्भवे साध्यप्रदर्शनसम्भवलक्षणम्,
सिद्धव्याप्तिकस्य च हेतो साध्याभावे साधननिवृत्तिप्रदर्शनलक्षणं च साधयितुं य उपादीय-
मानोऽपि न समयं, स दृष्टान्तदोषो दुष्टो दृष्टान्त, दृष्टान्ताभास इति यावत् । सामर्थ्यात्
स्वकार्यकारणलक्षणात् ॥

१ प्रमाणदर्शिन ABPHN

२ प्रदर्शिते APHEN

३ प्रमाणदर्शनत्व ABDPHE

४ ‘द्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य एतत् नास्ति B ‘द्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य’ नास्ति D

५ तत् ADPHEN प्रागुक्तव्यायेन—टि०

६ दृष्टान्तस्य दोषा A P H E N १० निरसनद्वारा कथिता—टि०

११ ०पि न समयं B

२ निवृत्तिप्रदर्शकश्च B

दृष्टान्त । कस्मादित्याह—E

३ वा A BDPHEN.

११ ०ध्यादित्येतदुक्त B

दृष्टान्ताभासानुदाहरति—

यथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । कर्मवत् परमाणुवद् घटवदिति^१ । एते
दृष्टान्ताभासाः साध्यसाधनधर्मोभयविकलाः ॥१२४॥

यथा^२ नित्य शब्द इति^३ शब्दस्य नित्यत्वे साध्येऽमूर्तत्वादिति हेतु । साध्यम्येण
कर्मवत् परमाणुवद् घटवदित्येते दृष्टान्ता उपन्यस्ताः । एते च दृष्टान्तबोधाः । साध्य च
साधन चोभय चेति^४ । तैविकला । साध्यविकल कर्म, तस्याऽनित्यत्वात् । साधनविकल-
परमाणु, मूर्तत्वात् परमाणूनाम् ।^५ असर्वगताद्रव्यपरिमाण मूर्ति । असर्वगताश्च द्रव्यरूपाश्च
परमाणवः । नित्यास्तु वैशेषिकैरिष्यन्ते । ततो न साध्यविकल^६ । घटस्तु भयविकल^७;
अनित्यत्वान्मूर्तत्वाच्च घटस्येति^८ ॥

तथा संदिग्धसाध्यधर्मादयश्च । यथा—रागादिमानयं वचनाद्रथ्या-
पुरुषवत् । मरणधर्माज्यं पुरुषो रागादिमत्त्वाद्रथ्यापुरुषवत् । असर्वज्ञोऽयं
रागादिमत्त्वाद्रथ्यापुरुषवदिति ॥१२५॥

तथा^९ संदिग्ध साध्यधर्मो यस्मिन् स संदिग्धसाध्यधर्म । स आदिर्यो ते तयोक्ता ।
संदिग्धसाध्यधर्म । संदिग्धसाधनधर्म । संदिग्धोभय^{१०} ।

दृष्टान्ताभासानित्यादि परमाणूनामित्येतदन्त सुगमम् ।

कथं परमाणव साधनविकला न साध्यविकला इत्याह—असर्वेति । परिमाण मान-
व्यवहारकारणम् । तच्च गुणत्वाद् द्रव्याश्रयीति । द्रव्यग्रहणेन वास्तव रूपमनुदितम् । तत्र
यदि द्रव्यपरिमाण मूर्तिरित्येव तावदुच्यते तदाऽऽवाशादेरपि द्रव्यस्य परममहत्त्वेनामधेय
परिमाणमस्तीति मूर्तत्वं प्रसज्येत । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं द्रव्ये विशेषणमसर्वगतग्रहणम् । तत्र पर-
माणो परिमाण भवत्यसर्वगतस्य द्रव्यस्येति दशयन्नाह—असर्वगताश्चेति । समवायिकारण द्रव्य
गुणवद्वेति द्रव्यलक्षणयोगाद् द्रव्यरूप । चकारो पूर्वपेशया एकविषयत्वमनयो समुच्चिनुत् ।
तन् पुन परिमाणो परिमाण पारिमाण्डलमज्ञक ज्ञातव्यम् । इयता साधनवैकल्यं दर्शितम् ।

साध्यावैकल्यं दशयन्नाह—नित्यास्त्विति । सुनेनार्थमात्रेण(?) विहितमिति । द्रव्य-
गुणकंसामा यविशेषसमवायात्मकं पदार्थविशेषव्यवहरन्तीति वैशेषिका, रुढ(ढे)श्चाम्यु-
पगतकणादगास्त्रा एवाच्यन्ते । अथ[वा] पदपदार्थप्रतिपादकतया विशिष्यते तदन्यस्मा-
च्छास्त्रादिति विराग कणाद् शास्त्र विवक्षितम् ।^{११} तद् विदन्त्यधीयते वा^{१२} इति वैशेषिका-
स्तैरिष्यन्त इति वचनव्यवया चेष्टिमात्रमेतन्न पुनरत्र प्रमाणमस्तीति सूचयति ।

^१ इति साध्यं B P H E N ^२ यथेति नित्यं A B P H E N

^३ इति नित्यत्वे साध्यं शब्दग्याम् D B ^४ च । तैविकं C.

^५ असर्वगतं द्र० A B P H N ^६ साध्यविकला C. D

^७ घटस्य । E ^८ तपति—E ^९ भयधर्मं । C.

^{१०} तुलना—“तदधीये तद्द” पाणिनि ४ २ ५९

उदाहरणम्—रागादिमानिति रागादिमत्त्व साध्यम् । वचनाद् इति हेतुः । रध्या-
 पुरुषवदिति दृष्टान्ते^१ रागादिमत्त्वं सदिग्धम् । मरणं धर्मोऽयमेति मरणधर्मा । तस्य भावो
 मरणधर्मत्वं साध्यम् । अयं पुरुष इति धर्मो । रागादिमत्त्वादिति हेतुः । रध्यापुरुषे दृष्टान्ते
 सदिग्धं साधनम् । साध्यं तु निश्चितं मरणधर्मत्वमिति । असर्वज्ञ इति । असर्वज्ञत्व
 साध्यम् । रागादिमत्त्वादिति हेतुः । तदुभयमपि रध्यापुरुषे दृष्टान्ते सदिग्धम् । असर्वज्ञत्व
 रागादिमत्त्वं चेति ॥

^२ तथाऽनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयश्च । यथा—यो वक्ता स रागादिमान्,
 इष्टपुरुषवत् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदिति ॥१२६॥

तथाऽनन्वय इति । यस्मिन् दृष्टान्ते साध्यसाधनयोः सम्भवमात्रं दृश्यते, न तु साध्येन
 व्याप्तो हेतुः, सोऽनन्वय । अप्रदर्शितान्वयश्च—यस्मिन् दृष्टान्ते विद्यमानोऽप्यन्वयो न
 प्रदर्शितो यत्रा सोऽप्रदर्शितान्वयः ।

अनन्वयमुदाहरति—ययेति । यो वक्तेति वक्तृत्वमनूद्य स रागादिमानिति रागादि-
 मत्त्वं^३ विहितम् । ततो वक्तृत्वस्य रागादिमत्त्व(वे) प्रतिनियम । तेन व्याप्तिरुच्यते । इष्ट-
 पुरुषवदिति । इष्टग्रहणेन प्रतिवाद्यपि^४ सगृह्यते वाद्यपि । तेन वक्तृत्वरगादिमत्त्वयो
 सत्त्वमात्रमिष्टे पुरुषे सिद्धम् । व्याप्तिस्तु न सिद्धा । तेनाऽनन्वयो दृष्टान्त इति ।

अनित्य शब्द इत्यनित्यत्व साध्यम् । कृतकत्वादिति हेतुः । घटवदिति^५ दृष्टान्ते
 न प्रदर्शितोऽन्वयः ।

तत इत्यादि मरणधर्मत्वमित्येतदन्त सुज्ञानम् ।

ननु मरणधर्मत्वमप्यस्य कथं निश्चितं येन हेतुरेव सदिग्ध उच्यते इति चेत् । सत्यम् ।
 केवलं प्रसिद्धिसमाधयेणैवमुक्तमित्यवसेयम् । अन्वीयमानत्व साधनस्य साध्येनान्वय । स
 च प्रतिबन्धसाधकप्रमाणाक्षेपात् प्रसिद्ध्यति । यत्र तु तत्रास्ति केवलं सम्भवमात्रं साहचर्यमात्रं
 दृश्यते इत्यभिप्रायः ॥

वक्तृत्वस्य हेतो रागादिमत्त्वे [79b] साध्ये प्रतिनियम- प्रतिनियतत्वमुक्तमिति शेषः ।
 तेन साध्यनियतत्वेन व्याप्तिरनयोच्यते प्रदर्शिता । एवविधानुवादविध्युपदर्शने तथा प्रतीते-
 राहस्योदयाद् व्याप्तिरुच्यतेत्युक्तम् । न त्वसाधनयोर्वाक्यतोऽस्ति । यतो द्वयोरपि वादिप्रति-
 वादिनोर्दृष्टान्तत्वेन सद्यग्रहं तेन हेतुना सत्त्वमात्रं सम्भवमात्रं साहचर्यमात्रमिति यावत् ।
 अस्ति चेष्टि सहमात्रोपदर्शनमदोषावहमित्याह—व्याप्तिरुच्यते । तु सत्त्वमात्राद् व्याप्ति
 भिनत्ति । न सिद्धा न प्रमाणनिश्चिता । अनयोर्व्याप्तिसाधकप्रमाणाभावादिति भावः ।

अप्रदर्शितान्वयमुदाहरन्नाह—अनित्य इति ।

^१ दृष्टान्त रा० A B D P H E N

^२ 'तथा' नास्ति B P H E N

^३ मत्त्वे वि० A

^४ गृह्यते A P H E N

^५ ०दित्यत्र दु० A P H E.

इह पद्यपि कृतकत्वेन घटसदृश. शब्दस्तथापि नानित्यत्वेनापि सदृश प्रत्येतु शक्यतेऽ^१-
तिप्रसङ्गात्^२ । यदि तु कृतकत्वम् अनित्य^३स्वभाव^४ विज्ञात भवत्येव^५ कृतकत्वादनित्यत्व-
प्रतीतिः स्यात् । तस्माद् यत् कृतक तदनित्यमिति कृतकत्वमनित्यत्वे^६ नियतमभिधाय नियम-
साधनायान्वयवाक्यार्थप्रतिपत्तिविषयो दृष्टान्त उपादेयः । स च प्रदर्शितान्वय एव । अनेन
त्वन्वयवाक्यमनुक्तत्वं दृष्टान्त उपात्तः । ईदृशश्च साधर्म्यमात्रेणैवोपयोगी । न च साधर्म्यात्
साध्यसिद्धिः । अतोऽन्वयार्थो दृष्टान्तस्तदर्थश्चानेन नोपात्तः । साधर्म्यार्थश्चोपात्तो निरूपयोग

ननु घटोपदर्शनेन कृतकत्वेन तावद् घटसदृश शब्दो दर्शित । तथा चानित्यत्वेनापि
सदृशो दर्शितस्तदर्थश्च व्याप्तिर्दर्शितैवेत्याह—इहेति । इहानित्यत्वमिद्विप्रस्तावे । कुतस्तथाप्र-
त्येतुमगव्य इत्याह—अतिप्रसङ्गादिति । मूर्त्तत्वादि(दे)रपि सादृश्यागम(सादृश्यावगमात्)
प्रसङ्गित(क्ते)रिष्ट धर्ममतिरान्न प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्ग तस्मात् । न तर्हि कृतकत्वादनित्यत्व वदा-
च्चिदपि प्रत्येतव्यमित्याह—यदि त्विति । तुरिमाभवस्था विशेषवती दर्शयति । यदि कृतक-
त्वानुवादपूर्विका(पूर्वक)विधानेनार्थान्तरत्वे सति न नित्यत्वस्वभाव कृतकत्व प्रतीत भवत्येव
तत्स्वाभाव्येन प्रतिपत्ती कृतकत्वादनित्यत्वप्रतीतिः स्यात् । यत् कृतवत्वस्यानित्यत्वस्वभावा
वगमात्तस्तत्प्रतीतिरन्यथा तस्माद् हेतो । अन्वयवाक्यस्य साध्यनियतत्व साधनस्यार्थोऽ
भिधेय, तत्प्रतिपत्तिविषयस्तत्प्रदर्शन इत्यर्थं । अन्वयवाक्यार्थप्रतिपत्तिविषयाऽपि दृष्टान्तो
यद्यप्रदर्शितान्वयस्तदा सोऽपि निरूपयोग किमित्युपादेय इत्याह—स चेति । चोऽवधारणं
यस्मादर्थे वा । अनेन क्व नामायमुपात्ता यनेवमभिधीयत इत्याह—अनेनेति । अनेन
वादिना । तुदिशेषार्थं । अन्वयप्रतिपादक वाक्यमन्वयवाक्यम् । तदनुक्तत्वं । अर्थव-
मुपात्तोऽपि यद्युपयुज्यते तदा का क्षतिरित्याह—ईदृशश्चेति । चकारोऽप्येवमावस्था भेदवतीमाह ।
समान प्रकरणाद् घटेन सदृशो धर्मो यस्यासौ सधर्मा । तस्य भाव साधर्म्यम् । तदेव तन्मात्रम् ।
मात्रग्रहणेन विशिष्ट साधर्म्यमपाकरोति । तेनैवकारेण निराकृतनिरासमेव द्रढयति । साधर्म्य-
प्रदर्शनमात्रेणैवायमुपयोगवानित्यर्थं । अर्थतत्पददर्शितात्साधर्म्यादपि यदि साध्य सिद्ध्यति
तदा कथमयमनुपयुक्त इत्याह—न चेति । चोऽवधारणे यस्मादर्थे वा ।

एव ब्रुवतोऽप्य भाव —अनेन सल्लु साधर्म्यं प्रदर्शनीयम् । कृतकत्वेनैव च साधर्म्यं प्रद-
र्शयिञ्चरितार्थो भविष्यति । न च कृतकत्वेन घटसाधर्म्यं शब्दस्यावगनेऽप्यनित्यत्वेनापि
तत्साधर्म्यावगमोऽवश्यभावीति शक्यमभिधातुम् । मूर्त्तत्वादिनापि सादृश्यावगमेऽप्यनिवार्यत्व-
प्रसङ्गादिति । यत् साधर्म्यमात्रात् साध्यसिद्धिरतः कारणत् । अन्वयोऽन्वीयमानत्व
साधनस्य साध्येन सोऽर्थः प्रयोज[80a]न यस्य स तथा न साधर्म्यमात्रप्रदर्शनार्थं इत्यर्थात् ।
अनेनाप्यन्वयार्थं एवायमुपात्त इत्याह—तदर्थश्चेति । चो यस्मादर्थे । सोऽन्वयोऽर्थो यस्य स
तथा । अनेन वादिना । किमर्थस्तर्हानेनायमुपात्त इत्याह—साधर्म्येति । चो यस्मादर्थे ।

^१ शक्योऽति० A P H E N

^२ पाकयोऽपि प्राप्न - टि०

^३ अनित्यत्व A C P H E N

^४ ज्ञान—C.

^५ ०त्येव इ० C

^६ ०त्यत्वनिय० A P H E N

इति वक्तृदोषादय दृष्टान्तदोषः । वक्त्रा ह्यत्र परः प्रतिपादयितव्य । ततो यदि नाम न
दुष्ट वस्तु तथापि वक्त्रा दुष्ट दक्षितमिति दुष्टमेव ॥

तथा विपरीतान्वयः—यदनित्यं तत् कृतकमिति ॥१२७॥

तथा विपरीतोऽन्वयो यस्मिन् दृष्टान्ते स तथोक्तः । तमेवोदाहरति—यदनित्यं तत्
कृतकमिति । कृतकत्वमनित्यत्वनियतं दृष्टान्ते^१ दर्शनीयम् । एवं कृतकत्वादनित्यत्ववृत्ति-
स्यात् । अत्र त्वनित्यत्व कृतकत्वे^२ नियतं दर्शितम् । कृतकत्वं^३ त्वनियतमेवानित्यत्वे ।^४
ततो यादृशमिह कृतकत्वमनियतमनित्यत्वे^५ दर्शितं तादृशान्नास्त्यनित्यत्वप्रतीतिः । तथाहि—
यदनित्यमनित्यत्वमनित्यत्वमनित्यत्वे^६ तत् कृतकमिति कृतकत्व विहितम् । अतोऽनित्यत्वं नियतमुक्तं
कृतकत्वे, न तु कृतकत्वमनित्यत्वे । ततो यथाऽनित्यत्वादनियतात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वे न
प्रयत्नानन्तरीयकत्वप्रतीतिः, तद्वत् कृतकत्वादनित्यत्वप्रतिपत्तिर्न स्याद्, अनित्यत्वेऽनियतत्वात्
कृतकत्वस्य ।

साधर्म्यार्थं साधर्म्यप्रतिपादनप्रयोजन उपात्तस्तस्माद्विशेषयोगः स । तस्मादर्थं वा । अर्थं
चशब्दात् परो द्रष्टव्यः । ननु कृतकत्वानित्यत्वयास्तावद् वस्तुतोऽन्वयोऽस्त्येव । तत्कथं
वियमानेऽपि तस्मिन् तथाऽप्रदर्शनमात्रेणासौ दृष्टान्तो दुष्यतीत्याह—वक्तृदोषादिति । वक्त्रा
हीत्यादिनेनदेव समर्थयते । ननु वक्त्रेणासौ तथा प्रदर्शयन्नपराध्यतु, अन्यस्य दृष्टान्तत-
पस्विन कोऽपराध इति चेत् । स्वकार्याऽकरणमेव दोषः । तदकरणं तस्य स्वत एव(एवाऽ)-
सामर्थ्याद्, अन्येनान्यथाप्रदर्शनाद् वाऽस्तु । किमेनावना नदकरणं तस्य नास्त्येवेति सूक्तं
वक्तृदोषादयं दृष्टान्तदोष इति ॥

विपरीतोऽन्वय इति विपरीत्येन प्रदर्शनाद् विपरीत उक्तो न तु विपरीतोऽन्वयोऽस्त्येव ।
कीदृशोऽविपरीतोऽन्वयो यस्मादयं विपरीत इत्याह—कृतकत्वमिति । एव प्रदर्शने को गुण
इत्याह—एवमिति । एव कृतकत्वस्यानित्यत्वे नियतत्वप्रदर्शने सति । अत्र पुन कुत्र किं
नियतमित्याह—अत्रेति । तुरिमाश्वस्या विशेषवती दर्शयति । अनित्यत्वानुवादेन
कृतकत्वस्य विधानाद् विधीयमानस्य व्यापकतया नियमविपयत्वादित्यभिसन्धिः । कृतकत्व
पुन कीदृशं दर्शितमित्याह—[कृतकत्वमिति] । तुरनित्यत्वात् कृतकत्व भिनत्ति । अनित्य-
त्वेऽनियतमिति कोऽर्थोऽनित्यत्वेऽपि कृतकत्व भवति, अन्तरेण कृतकत्वमिति । अनित्यत्वा-
नियतादपि कृतकत्वादि(द)नित्यत्व प्रतिपश्येत इत्याह—सत इति । यत् एवमनुवादविधिरुमे
कृतकत्वमनित्यत्वानियतं दर्शितं भवति, ततस्तस्मादिह प्रयोगे । यादृशमिति विधीयमानम् ।
पूर्वमेवथादिनाऽनित्यत्व कृतकत्वे नियतं दर्शितम्, न कृतकत्वमनित्यत्वे चेति प्रतिज्ञामात्रेणोक्तमधुना
तु येन प्रकारेण तस्यैव प्रदर्शनमायात् तथाहीत्यादिना तद् दर्शयति । अनित्यत्व प्रयत्नानन्तरी-

^१ दृष्टान्तेन E

^२ कृतकत्वमिति D.

^३ त्वनियतमेवोक्तमनित्यत्वे C D

^४ अत्र 'तत् कृतकत्वमनित्यत्वे नियतमेव' इत्यधिकं पाठोऽस्ति E प्रती ।

^५ प्रदर्शितम् A. B P. H. E N

यद्यपि च कृतकत्व वस्तुस्थित्याऽनित्यत्वे नियतं ^१तथाप्यनियत वक्त्रा ^२प्रदशितम् ।
अतः ^३स्वयमदुष्टमपि ^४वक्तुदोषाद् दुष्टम् ।

तस्माद् विपरीतान्वयोऽपि वक्तुरपराधात्, न वस्तुतः (न) । परार्थानुमाने च ^५वक्तुरपि
^६दोषदिचन्त्यत इति ॥

साधर्म्येण ^७दृष्टान्तदोषाः ॥१२८॥

साधर्म्येण ^८नव दृष्टान्तदोषा उक्ता ॥

बंधर्म्येणापि ^९दृष्टान्तदोषान् ^{१०}वक्तुमाह—

वैधर्म्येणापि—परमाणुवत् कर्मवद् आकाशवदिति साध्याद्यव्यतिरेकिणः ॥१२९॥

नित्यत्वे शब्दस्य साध्ये हेतावमूर्तत्वे ^{११}परमाणुबंधर्म्यदृष्टान्त साध्याद्यव्यतिरेकी ।
नित्यत्वात् परमाणूनाम् । कर्म साधनाद्यतिरोकि, अमूर्तत्वात् कर्मण । आकाशमुभया-
व्यतिरेकि, नित्यत्वादमूर्तत्वाच्च ।

यकत्वमन्तरेणाचिरप्रभादी दृश्यमानमनियत तत्र । तत्र यथाऽनित्यत्वात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वा
प्रतीतिस्तद्भवत् वृत्तवत्त्वादप्यनित्यत्व[नियतान्नानित्यत्वप्रतीतिर्भविमुहति ।

ननु भवतु अनित्यत्वात्प्रयत्नानन्तरीयकत्वाप्रतीतिर्वस्तुतस्तस्य तत्रानियतत्वात्कृतकत्व तु
परमार्थतो नियतमनित्यत्वे । तत्कृतस्तस्मात्तस्याप्रतीतिरित्याह—यद्यपीत्यादि । एव ब्रुवतोऽयं
भाव—वस्तुतश्छेदनस्वभावोऽपि परमाणुदाच्छेदकेन भ्रान्त्याऽप्यथा वा उद्धृत्य बाहुमुद्यम्य
द्विधीभावार्थं घवादी निपात्यते, तदा तेन स्वयमदुष्टेनापि यथा छिदा न सम्पाद्यते, तद्वदनेनापि
परोक्षार्थप्रतीतिर्न सम्पाद्यते, स्वयमदुष्टनापीति ।

यस्मादेव त[80b]स्माद् हेतो वक्तुरनुमापयितुरपराधाद् दोषाद् विपरीतान्वयोऽपि
दृष्टान्तदोष इति दोषः । न केवलमप्रदशितान्वय इत्याह—न वस्तुन कृतकत्वस्यापराधात् ।
तत्तावत्स्वतोऽदुष्टम् । तत्किं वक्तुदोषेण विनित्तेनेत्याह—परार्थेति । न केवल साधनस्य
दोषदिचन्त्यत इत्यपि शब्दात् ॥

यतोऽप्यीयो नास्ति स परमाणुः । वैधर्म्यप्रतिपाद[न]विषयोपात्तवान् बंधर्म्यदृष्टान्त
उक्तः । साध्यस्याव्यतिरेको निवृत्त्यभाव सोऽस्यास्तीति तथोक्त ॥

^१ 'तथाप्यनियत' नास्ति—B

^२ प्रदशितम्—C

^३ अनस्तत् स्वयं न दुष्टं A B P H E N

^४ वक्तुर्दोषात्—A P H E

^५ 'च' नास्ति C. D

^६ न केवल हेतो—टि०

^७ 'दृष्टान्तदोषा' इति नास्ति—B P H E N

^८ ०र्म्येण तद्दु० B

^९ ०पि नव दु० A P H E N

^{१०} वक्तुर्नाम आह—B. D

^{११} परमाणुबंधर्म्यं A. P. H. E परमाणुबंधर्म्येण C

साध्यमादिर्येषा तानि साध्यादीनि साध्यसाधनोभयानि । तेषामध्यतिरेको ^१निवृत्त्य-
भावः । स येषामस्ति ते साध्याद्यव्यतिरेकिण । ते चोदाहृता ॥

अपरानुदाहर्तुमाह—

तथा संदिग्धसाध्यव्यतिरेकादयः । यथाऽसर्वज्ञाः कपिलादयोऽनाप्ता वा
अविद्यमानसर्वज्ञताप्ततालिङ्गभूतप्रमाणातिशयशासनत्वादिति । अत्र वैध-
र्म्योदाहरणम्—यः सर्वज्ञ आप्तो वा स ज्योतिर्ज्ञानादिकमुपदिष्टवान् ।
^२यथा—^३ऋषभवर्धमानादिरिति । ^४तत्रासर्वज्ञतानाप्तयोः साध्यधर्मयोः
संदिग्धो व्यतिरेकः ॥१३०॥

तथेति । साध्यस्य व्यतिरेक साध्यव्यतिरेक । संदिग्ध साध्यव्यतिरेको यस्मिन् स
संदिग्धसाध्यव्यतिरेक । स आदिर्येषा ते तथोक्ता ।

संदिग्धसाध्यव्यतिरेकमुदाहर्तुमाह—यथेति । असवज्ञा इत्यफ साध्यम् । अनाप्ता
अक्षीणदोषा इति द्वितीयम् । कपिलादय इति धर्मी । अविद्यमानसर्वज्ञतेत्यादि हेतु । सवज्ञता
च आप्तता च तयोर्लिङ्गभूत प्रमाणातिशया लिङ्गात्मक प्रमाणविशेष । अविद्यमान
सर्वज्ञताप्ततालिङ्गभूत प्रमाणातिशयो यस्मिन् सत् तथोक्त शासनम् । तादृश शासन येषा
तेऽ तथोक्ता । तेषा भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । प्रमाणातिशयो ज्योतिर्ज्ञानोपदेश इहाभिप्रत ।
यदि हि कपिलादय सर्वज्ञा आप्ता वा स्युस्तदा ज्योतिर्ज्ञानादिक कस्मान्नोपदिष्टवन्त ? न
चोपदिष्टवन्त । तस्मान्न सर्वज्ञा आप्ता वा ।

अत्र प्रमाणे वैधर्म्योदाहरणम् । य सर्वज्ञ आप्तो वा स ज्योतिर्ज्ञानादिक संबंधताप्त-
तालिङ्गभूतमुपदिष्टवान् । यथा ऋषभो वर्धमानश्च तावादी यस्य स ऋषभ वर्धमानादिदि-

प्रकरणात्क्षीणदोषत्वमाप्तत्वबलक्षणमस्य विवक्षितमिति मत्वा अनाप्ता अक्षीणदोषा इति
व्याचष्टे । कपिल साह्यदर्शनकारा मुनि । आदिशब्देन गौतमादे सद्ग्रह । शासन मार्ग
स्तत्प्रणीतशास्त्रमिति यावत् ।

ननु तेषामपि शासने लिङ्गात्मक प्रमाणातिशयोक्तोऽस्त्यव । तत्कथ हेतुरयमसिद्धो न
भवतीत्याह—प्रमाणातिशय इति । ज्योतिर्ज्ञानं ग्रहणक्षत्राणा ज्ञान तस्योपदेश । ज्योतिर्ज्ञानस्या
पलक्षणत्वाज्ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेश इत्यवगन्तव्यम् । तदय समुदायाय —यस्मात्तैर्ज्योतिर्ज्ञानमन्या-
तीन्द्रियज्ञान च स्वशासने नोपदिष्टं तस्मात्ते न तथारूपा इति । यदि हीत्यादिनैतदेव दर्शयति ।

^१ रेको वृत्त्य० Δ PHN रेको निवृत्ता(त्य)भाव B

^२ वैधर्म्योदाहरणं C

^३ तद्यथा BDPHEN

^४ ऋषभ—C.

^५ रिति वैधर्म्योदाहणादसर्वं C

^६ कपिलादय—टि०

गम्बराणां शास्ता^१ सर्वज्ञश्च^२ आप्तश्चेति । तदिह वैधर्म्योदाहरणाद् ऋषभादेरसर्वज्ञत्वस्या-
नाप्ततायाश्च व्यतिरेको व्यावृत्तिः सदिग्धा । यतो ज्योतिर्ज्ञानं चोपदिशेद् असर्वज्ञाश्च भवेद्
अनाप्ता वा । कोऽत्र विरोधः ? नैमित्तिकमेतज्ज्ञानं व्यभिचारि न सर्वज्ञत्वमनुमापयेत् ॥

आदिगण्डनान्यातीं द्वयज्ञानं समूह्यत । ऋषभवधंमाननामधेयावह्नोकाणामिष्टद्वौ ।
आदिगण्डनं पादसर्वनाचारिष्टनेमिप्रभृतं सद्ग्रहं । शास्ता स्वदृष्टमन्योपदष्टा । सर्वज्ञश्चा-
प्तश्चे यन्न द्वयस्यापि साध्यस्याभावः दर्शयति । यदाह—अकलङ्क—“यदि सुक्ष्मे व्यवहिते वा
वस्तुनि बुद्धिरत्यन्तपराश न म्यात्यथ तर्हि ज्योतिर्ज्ञानाविमवादः ? ज्योतिर्ज्ञानमपि हि सर्वज्ञ
प्रवर्तितमत्र, एतस्मादविमवादिना ज्योतिर्ज्ञानात्सर्वज्ञसिद्धिः । तदुक्तम्—

धीगत्यन्तपरोक्षार्थं न चतुष्पा कुत पुन ।

ज्योतिर्ज्ञानाविमवादं श्रुतत्वाच्चत्साधनान्तरम् । [सिद्धिवि० पृ० ४१३] इति ।

कथं पुनः सत्यपि ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशं विषयाद्ऋषभादेरसर्वज्ञत्वादेर्व्यावृत्तिः सन्दिग्धत्वाद्—
यत इति । अत्र सर्वज्ञतायामनिष्ठायाः सत्यामपि ज्योतिर्ज्ञानाद्युपदेशं को विरोधोऽनुपपत्तिः ?
एतच्च प्रयोगात्तद्विचित्रिन्यथ ।

अयमसर्वज्ञत्व तस्यैतस्मादिदं भ्रष्टापरगादि भावि तत्सर्वं भावीनि ज्ञानं कथं वृत्तं यत्
सम्वादि तयोपदिशन् । तस्मान् सर्वज्ञ एवासाविनि निश्चय इत्यागाद्व्याह—नैमित्तिकमेत
दिति । एतज्ज्योतिर्ज्ञानादिना निमित्तात्तरण्यया वरणाद् । विषयणं च विषयिणा
निर्देशप्रतिपत्तदानादायत नैमित्तिकम्, अत एव तदुपदष्टु सर्वज्ञता व्यभिचरतीति । तथा
सर्वज्ञतामन्तर्याणि भवतीदानीन्तनज्योतिषिवाणाभिधात्रीन्द्रियोपरागादिज्ञानमित्यभिप्रायः ।
तथाभूतं ज्ञानं न सर्वज्ञतामनुमापयन्ननुमापयितुं शक्नोति ।

अनु च तथाभूतेन भाविवस्तुना महं कस्यचित्कारणभावात् एव तेन विचिद् ज्ञानं ।
यत्[81a]मात्रसर्वं भवेद् अगवज्ञश्च कथमुपदिशति चतु । न । एतदस्यत्रोऽपि ज्ञान्या तदुप-
देशमभवान् । तस्यात्यन्तपारिधान् । न चादिमान् समार । यत् एवात्यन्तया ज्ञानी
सर्वज्ञ, स भागमात्रमुपभादिग्यात्तुच्यते । अथवा—यत्तमावमवर्जस्तदा तस्य तथाभूतस्य
साध्यमापनभावस्याविद्युत् उदाहारादगमनादीनामतीन्द्रियोपरागादिज्ञानं सवादि च कथं भवेदि-
त्यागाद्व्याह—नैमित्तिकमिति ।

अत्रमर्थ—कारणान्तरभावभावात्तानामान्, एतच्च भाविवस्तुव्यतिरेक्य भवदिति,
नामार्थं कारणानि कार्यवन्ति भवतीति न्यायान् । एतच्च व्यभिचारि ज्ञानमुपदिश्यमानं
नाददत्तु सर्वज्ञतामनुमापयितुं शक्नोति ।

अथ तदत्र तस्य तथाभूतस्य कारणवस्तुनामनुमापयितुं प्रति कारणत्वं कथं ज्ञानिया-
त्यथ चादि—दत्तकारणसर्वज्ञ इति चतु । अन्यतमसिद्धिं ज्ञान्या ज्ञानं(त) चोरद्वयश्च तस्यात्

सन्दिग्धसाधनव्यतिरेको यथा—न त्रयीविदा ब्राह्मणेन ग्राह्यवचनः कश्चिद् 'विवक्षितः पुरुषो रागादिमत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्योदाहरणम्—ये ग्राह्यवचना न ते रागादिमन्तः । तद्यथा 'गौतमादयो धर्मशास्त्राणां' प्रणेता इति । गौतमादिभ्यो रागादिमत्त्वस्य साधनधर्मस्य व्यावृत्तिः संदिग्धा ॥१३१॥

सन्दिग्ध साधनव्यतिरेको यस्मिन् स तथोक्त । तमुदाहरति—यद्यति । ऋक्सामयजूपि त्रीणि त्रयो तां वेत्तीति^४ त्रयीविन । तेन न ग्राह्य वचन यस्येति साध्यम् । विवक्षित इति कपिलादिधर्मो । रागादिमत्त्वादिति हेतु ।

अत्र प्रमाणे वैधर्म्योदाहरणम्—साध्याभावे साधनाभावेन 'यत्र व्याप्तो दर्शयते तद् वैधर्म्योदाहरणम् । ग्राह्य वचन येषां ते ग्राह्यवचना इति साध्यनिवृत्तिमनूय न ते रागादिमन्त इति साधनाभावो विहित । गौतम आदिष्येयां ते तथोक्ता मन्वाद्यो धर्मशास्त्राणि स्मृत-पस्तेषां वर्तार । त्रयीविदा हि ब्राह्मणेन ग्राह्यवचना धर्मशास्त्रकृतो वीतरागाश्च त इतीह 'धर्मो व्यतिरेकविषयो गौतमादय इति । गौतमादिभ्यो रागादिमत्त्वस्य साधनस्य निवृत्ति संदिग्धा । यद्यपि ते ग्राह्यवचनास्त्रयीविदस्तथापि^५ किं सरागा उत वीतरागा इति संदेह ॥

संदिग्धोभयव्यतिरेको यथा—अवीतरागाः कपिलादयः, परिग्रहाग्रहयो-गादिति । अत्र वैधर्म्योदाहरणम्—यो वीतरागो न तस्य परिग्रहाग्रहः ।

पद्यते । तस्याप्यन्यस्माद् अनादिश्च सप्तर इति कथमेतावन्मात्रण वर्धमानादे सर्वज्ञत्व-सिद्धिरिति ॥

त्रयोऽवयवा यस्या सहतेरिति त्रयीत्यदन्तान् ङीप् । किमत्र साध्या[भावा]नुवादेन साधना-भावो विहितो येनैतद् वैधर्म्योदाहरण भवतीत्याशङ्क्याह—साध्येति । गौतमोऽक्षपादापरनामा न्यायसूत्रस्यापि प्रणेता मुनि । मनुर्गति स्मृतिकारो मुनि । आदिशब्दाद् विश्वरूपयाज्ञ-वल्क्यसंबुक्तादे सङ्ग्रह । इतिस्तस्मान् । धर्मत्वमात्रजिज्ञापिपया धर्मो व्यतिरेकविषय इति अभिधाय तस्यैव विधेपनिष्ठप्रतिपादनेच्छया गौतमादय इत्युक्तम् । 'इन्द्रियमनस्कार[ज]मेत-द्राजा(मिनश्शा)नमित्यादिवत् तस्माद् वैधर्मो दृष्टान्तो गौतमादिरिति वाक्यार्थः । तथात्वे च तेषां तथात्वेनोपादानान्न तु परमार्थत्वं इत्यवमेयम् । ग्राह्यवचनत्वेऽपि तेषां न च ताद्रूप्यमन्वेह इत्याह—यद्यपीति । उतेति पश्चान्तरमुद्घोतयति ॥

^१ कश्चित् पुरुषो—B P H E ^२ गौतमा० D

^३ धर्मशास्त्रप्रणे० C ^४ वेत्ति त्रयी० A B D P H E N

^५ ०भावेन व्याप्तो यत्र दर्शयते—A P H E

^६ इतीह धर्मव्य० C D इति धर्मो A P H N इति धर्मव्य० E

^७ ०विदा तथापि A P H E N ^८ सन्दिग्धम्—स०

यथर्षभादेरिति^१ । ऋषभादेरवीतरागत्वपरिग्रहाग्रहयोगयोः साध्यसाधनधर्मयोः
संदिग्धो व्यतिरेकः ॥१३२॥

संदिग्ध उभयोव्यतिरेको यस्मिन् स तथोक्त । तमुदाहरति यथति । अवीतरागा
इति रागादिमत्त्व साध्यम् । कपिलादय इति धर्मो । परिग्रहो लभ्यमानस्य स्वीकार प्रथम ।
स्वीकाराबूध्वं यद् गार्ध्यं मात्सर्यं स आग्रह । परिग्रहश्च आग्रहश्च, ताभ्या योगात् । कपिला-
दयो लभ्यमान स्वीकुवन्ति स्वीकृत न मुञ्चति—इति ते रागादिमन्तो गम्यते । अत्र प्रमाण
बंधर्म्योदाहरणम्—यत्र साध्याभावे साधनाभावो दक्षयितव्य । यो वीतराग इति साध्याभाव-
मनूय, न तस्य परिग्रहाग्रहाविति साधनाभावो विहित । यथर्षभादेरिति दृष्टान्तः । एतस्माद्
षभादेर्दृष्टान्ताद् अवीतरागत्वस्य साध्यस्य परिग्रहाग्रहयोगस्य^२ च साधनस्य^३ निवृत्ति
संदिग्धा । ऋषभादीनां हि परिग्रहाग्रहयोगोपि संदिग्धो वीतरागत्व च । यदि नाम तस्मिन्नास्ती
वीतरागाश्च निष्परिग्रहाश्च^४ पठ्यते तथापि सदेह एव ॥

अपरानपि^५ श्रीनुदाहर्तुमाह—

अव्यतिरेको यथा—अवीतरागोऽयं^६ वक्तृत्वात् ।^७ वैधर्म्येणोदा-
हरणम्—‘यत्राऽवीतरागत्वं नास्ति, न स वक्ता । यथा—उपलसएड
इति । यद्यप्युपलसएडादुभयं व्यावृत्तं^८ तथापि सर्वो वीतरागो न वक्तेति
व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरव्यतिरेकः ॥१३३॥

उभयश(उभय)शब्दस्य द्विवचनात्तस्य प्रयोगदर्शनादुभयोरित्युभयशब्देनाथमाह । लब्धमिद
वस्तु मत्तो यत्र नरामदि (मागादि)ति तु विगोऽत्र मारसर्पमभिप्रत आग्रह । न मुञ्चति
(न्ति) नायस्मिं ददति । अननैव रूपेण बंधर्म्योदाहरण भवति । नाययनि द्रव्यितुमुक्तमपि
स्मारयन्नाह—अप्रति । ऋषभादीनामित्यनन बंधर्म्योदाहरणाद् ऋषभादे साध्यसाधनयो
र्व्यावृत्तिमदेह ददायति ।

न वस्मदागमे तद्गुणद्वययोगिनस्ते वयितास्तत्त्वधमनयोस्ततो व्यावृत्ति सन्दिह्यत
इत्याह—यदि नामेति । पठ्यन्त इति च वचनव्यक्त्या च पाठमात्रेण तेषा तद्गुणयोग सिद्ध,
न तु प्रमाणनति ददायति । अत्र एवाह—तथापीति ॥

श्रीनिनि दृष्टान्तदोषान् ।

^१ भादे । ऋष० C

^२ योगत्वस्य A

^३ व्यावृत्ति C E.

^४ परिपठ्यन्ते D

^५ अपरानप्यपि श्रीगुणा० D

^६ रागो वक्तृ० D B P H E N

^७ बंधर्म्योदाहर० B P H E N त्वान् । यत्रावी० C.

^८ यत्र वीत० B P H Γ

^९ नास्ति न वक्ता B P H Γ नास्ति न न वक्ता C

^{१०} व्यावृत्तया सर्वो—B P H व्यावृत्त यो सर्वो० E. वृत्त तथा सर्वो० C

अविद्यमानो व्यतिरेको यस्मिन् सोऽव्यतिरेक । अवीतराग इति रागादिमत्त्व साध्यम् । वक्तृत्वादिनि हेतुः । इह व्यतिरेकमाह—यत्रावीतरागत्व नास्तीति साध्याभावानुवादः । तत्र वक्तृत्यमपि नास्ति—इति साधनाभावविधिः । तेन साधनाभावेन साध्याभावो व्याप्त उक्तः । ^१दृष्टान्तो यथोपलक्षणं ^२इति ।

कथमयमव्यतिरेको यावतोपलक्षणदुभय^३ निवृत्तम् ? किमत ?^४ यद्यपि उपलक्षणदुभय व्यावृत्त सारागत्व च वक्तृत्व च^५, तथापि व्याप्त्या^६ व्यतिरेको यस्तस्याऽमिद्धे कारणाद् अव्यतिरेकोऽयम् ।

कीदृशी पुनर्व्याप्तिरित्याह—सर्वो वीतराग इति साध्याभावानुवादः । न वक्तेति साधनाभावविधिः । तेन साध्याभावः साधनाभाव^७नियतः । ^८स्थापितो भवतीति^९ । ईदृशी व्याप्तिः । तथा व्यतिरेको न सिद्धः । अस्य चायं प्रसिद्धये दृष्टान्तः । तत् स्वकार्याकारणाद् द्रष्टः ॥

अप्रदर्शितव्यतिरेको यथा—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वादाकाशवदिति वैधर्म्येण^{१०} ॥१३४॥

येनायमनुवादविधिप्रमस्तेन हेतुना । यावतेति तृतीयान्तप्रतिरूपको यन्मादित्यस्यार्थं वर्तमानोऽत्र गृहीतः । उ[81b]पलक्षणद्विच्छलाशकलात् । उभय साध्यसाधनम् । किमत इति सिद्धान्ती । अत उभयनिवृत्ते किं भवति ? न विश्वदित्यर्थं । ननुपलक्षणदत्तावद् वैधर्म्यदृष्टान्तादुभय निवृत्तं दर्शितं येन तत्त्वमेवमुच्यते इत्याह—यद्यपीति । व्याप्त्या सर्वरागित्वजन्यतास्वीकारेण । तस्य व्याप्तिसमते व्यतिरेकस्याऽसिद्धेरनिश्चयात् । कीदृशीति सामान्यतः पृच्छति । पुनरिति विरोधतः । इतिरनन्तरोक्तं शब्द परामृशति । तेनानेन शब्देनेत्यर्थं । न वक्तव्येत्यत्रापीति पूर्ववत् । येनैवमनुवादविधिप्रमस्तेन । इतिरीदृश्या व्याप्ते स्वरूप प्रकाशयति यस्मादर्थे वा । तत्प्रतीत्यभूतलक्षणतयेय तृतीया, साधनाभावेन साध्याभावव्याप्तेन लक्षणा व्याप्तिरीदृशीत्यर्थः । ईदृश्या व्याप्तिमन्त व्यतिरेक प्रसाधयितुमसमर्थोऽयं कथमयं दृष्टान्तोऽनेष्ट इत्याह—अस्य चेति । अस्य साधनाभावे साध्याऽभावनियतलक्षणस्यार्थस्य । चो यस्मादर्थेऽवधारणे वा । प्रसिद्धये निश्चयार्थं दृष्टान्त उगादीयत इति शेषः, प्रवरणलभ्य वा, न चायं तथाप्रदर्शन इत्यमुमर्थं प्रवरणलभ्यं कृत्वा । तत्तन्मात् स्वकार्याकारणाद् द्रष्ट इत्युक्तम् । यद् वा भवत्वस्यार्थस्य प्रसिद्धये

१ अत्र दृष्टा० D.

२ ०वण्डेति० A. B P. H

३ ०भयमपि नि० D

४ यद्युपल० A B P. H E.

५ यत्र वीतरागत्व तत्र वक्तृत्व नास्ति—टि०

६ व्याप्तो व्य० C

७ साधनाभावे नि० D. साधनाभावो नि० C.

८ स्थापितो—A.

९ भवति । ई० D B

१० न स्ति 'वैधर्म्येण'—E वैधर्म्येणापि B D P. H. न मूलत्वेनापि तु टीकास्थ

अप्रदर्शितो व्यतिरेको यस्मिन् स तथोक्तः । अनित्य शब्द इत्यनित्यत्वं साध्यम् ।
कृतकत्वादिति हेतुः । आकाशवदिति वैधर्म्येण दृष्टान्तः ।

इह परार्थानुमाने परस्मादर्थं प्रतिपत्तव्यं । स शुद्धोऽपि स्वतो यदि परेणानुद्ध
ख्याप्यते स तावद्यथा प्रकाशितस्तथा न युक्तः । यथा युक्तस्तथा न प्रकाशितः । प्रकाशितश्च
हेतुः । अतो वस्तुरपराधादपि परार्थानुमाने हेतुर्दृष्टान्तो वा दुष्टः स्यादपि । न च सादृश्या-
दसादृश्याद्वा साध्यप्रतिपत्तिः, अपि तु साध्यनियताद्धेतोः । अतः साध्यनियतो हेतुरन्यथाकार्येण
व्यतिरेकवाक्येन 'था वक्तव्यः । अन्यथा गमको नोक्तः स्यात् । स तथोक्तो दृष्टान्तेन'

दृष्टान्तस्तथाप्ययं कथं दुष्ट इत्याह—तत्स्वकार्येति । तच्च तत्स्वकार्यं च । साधनाभावे
साध्याभावनियतख्यापनलक्षणं चेति । तथा तस्याकरणानुसम्पादनाद् दुष्ट इति ॥

अथ परमार्थतस्तावद् दृष्टान्ते नभसि साध्याभावोऽप्यस्ति, साधनाभावश्च । तत्त्वयम-
प्रदर्शितव्यतिरेको दृष्टान्तो दुष्ट इत्याह—इहेति । परस्मात्साधनवादिनः । अर्थो हेतुलक्षणः ।
प्रकरणात्साध्याभावे साधनाभावलक्षणश्च । स स्वतः शुद्धो वस्तुवृत्त्या परिशुद्धः । तथात्वेन
विद्यमान इति यावत् । न केवलमनुद्ध—इत्यपिशब्दात् । परेण साधनप्रयोक्त्रा । यथा
प्रकाशितो व्यतिरेकमात्रवान् प्रकाशितो व्याप्तिसून्यश्च प्रकाशितः । तथा न युक्तो नोपयुक्त
साध्यसिद्धौ । यदि हि साध्याभावानुवादेन साध्या(धना)भावो विधीयते दृष्टान्ते प्रदर्शितव-
मसौ हेतुः साध्यनिदधङ्गव्यतिरेकवान् सिद्धयेत् । एवमेव चाऽप्यो व्याप्तिसून्यव्यतिरेक
प्रसिद्धयेत् । तत्प्रदर्शनश्च दृष्टान्तोऽनुष्टो भवेदित्यभिप्रायः ।

यदि नाम तथा न प्रकाशितस्तथापि तदुपयोगो हेतुर्दृष्टान्तो वा तथा किं न प्रतिपद्यत
इत्याह—प्रकाशितश्चेति । चो यस्मादर्थे । हेतुरित्युपलक्षणम् । तेन दृष्टान्तोऽपि द्रष्टव्यः ।
अ(य)त एवम् अतो अस्माद् हेतोः । न केवलं वचोऽवस्थानाद् बोधवित्यपिशब्देनाहः ।
यद्यपि दृष्टान्त एव प्रकृतस्तथापि हेतुरप्येवविधं स्वतोऽनुष्टोऽपि वस्तुदोषादव दुष्यतीति
तुल्यन्यायतया प्रसङ्गेन दर्शितम् । यद्वा यथैवविधो हेतुर्वस्तुदोषाद् दुष्टो भवति तद्द्वद्
दृष्टान्तोऽपीति दृष्टान्तार्थं हेतोः वस्तुपराधेना(न) दुष्टत्वस्यापन कृतमिति सर्वमवदातम् ।

[82a] ननु च यथा कृतवत्त्वेनाकाशविधर्मा शब्दः प्रतीयेते, तथाऽनित्यत्वेनापि तद्विधर्मा
भविष्यति । तत्त्वयमनुपयुक्त इत्याह—न चेति । चोऽवधारणे हेतो वा । एववदतोऽयमाशयः—
यत्नेन धर्मण वैधर्म्ये(र्म्ये) प्रतीयेतरेणापि तद्वैधर्म्यप्रतीतिरवश्यमाविनी, तदा मूर्त्तत्वेनापि
शब्दस्य तद्वैधर्म्यप्रतीतिः प्रसज्येतेति । तुल्यन्यायतयाऽन्यथाकार्यमपि सादृश्यादियुक्तम् ।
सादृश्यादसादृश्याद् वेति साध्यवैधर्म्यदृष्टान्तप्रतिपादनादिति प्रकरणात् ।

व्यतिरेकवाक्येनापि साधनाभावेनापि नियमस्यापनङ्गात् साध्य एव हेतोर्नियतत्व-
स्यापनाद् व्यतिरेकवाक्येन चैयुक्तम् ।

सिद्धो दर्शयितव्य । तस्माद् दृष्टान्तो नामान्वयव्यतिरेकवाक्यार्थप्रदर्शन^१ । न चेह व्यतिरेक-
वाक्य प्रयुक्तम् । अतो बंधर्म्यदृष्टान्त इहासादृश्यमात्रेण^२ साधक उपन्यस्त । न च तथा
साधक । व्यतिरेकविषयत्वेन स साधक । न च तथोपन्यस्त इति^३ अयमप्रदर्शित-
व्यतिरेको वस्तुरपराधाद् द्रुष्टः ॥

विपरीतव्यतिरेको^४ यथा—यदकृतकं तन्नित्यं भवतीति ॥१३५॥

^५विपरीतो व्यतिरेको यस्मिन् बंधर्म्यदृष्टान्ते स तथोक्त । तमुदाहरति—^६यथा यद-

अन्वयवाक्ये साधनमनूद्य साध्य विधातव्यम् । व्यतिरेकवाक्ये च साध्याभावमनूद्य
साधनाभावो विधातव्य । तर्थाथ हेतो साध्यनियतत्वाभिधानादित्यस्यार्थ ।

यस्मादसौ वाक्यद्वयनाप्यव वक्तव्य इत्याह—अन्यथेति । अस्मादन्येन प्रकारेण
गमक परोक्षार्थप्रकाशवो नोक्त स्यात् ।

काममसावेवमुच्यताम् । दृष्टान्तस्तु कथमनाधिक्रियत इत्याह—स इति । स हेतु-
स्तथोक्त साध्यनियत उक्त । दृष्टान्तेन साधर्म्यवता बंधर्म्यवता च करणन सिद्धो निश्चितो
दर्शयितव्यः ।

नन्वेवमपि न ज्ञायते विव्यापारो दृष्टान्त इहोपयुज्यते इत्याह—दुष्प्रयोगसंहारव्याजेनाह—
तस्मादिति । नामसब्द प्रसिद्धाविह । अन्वयव्यतिरेकवाक्ययोरर्था (थोऽ)भिधय—उक्तेन
प्रकारेण हेतो साध्यनियतत्वम्—प्रदर्श्यं । त प्रदर्शयतीति तथा । यद्वा प्रदर्श्यतेऽनेनेति
प्रदर्श्यतेऽस्मिन्निति प्रदर्शनं । तस्य प्रदर्शनं इति विग्रहः ।

यस्यवयमपि बंधर्म्यदृष्टान्तस्तथाकार्यवात्रोपयोज्यत इत्याह—न चेति । चो
यस्मादर्थे । इह प्रयोग । व्यतिरेकख्यापक साध्याभावानुवादेन साधनाभावविधायक
वाक्यमित्यर्थं । अतस्तथाभूतवाक्यप्रयोगाद् बंधर्म्यदृष्टान्त आकाश । इहानित्यत्वसाधन-
प्रयाग साध्यधर्मिणोऽसादृश्य केवल यत्तन्मात्रेण त मात्रप्रदर्शनन, विषयण विषयिणो निर्देशात् ।
साधको निश्चायको हेतो साध्यनियतत्वस्यति प्रकरणात् ।

यदि तन्मात्रेणापि साधकस्तदा का क्षणिरित्याह—न चेति । तथेत्यसादृश्यमात्रेण ।
वाद्युक्तेन धर्म्येण साध्यधर्मिणोऽसादृश्यावगमे धर्मांतरणाप्यसादृश्यावगमोऽवश्यंभावीति युज्यते
इतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायः ।

^१ प्रदर्शनार्थे । CD

^२ सादृश्यभावेन साध० A B P H N

^३ इति । अतोऽप्र० A P H E N इति । अप्र० C

^४ 'यथा' नास्ति D

^५ 'विपरीतो' इत्यारभ्य 'तमुदाहरति' पर्यन्त पाठो दुर्बकसमीपस्थैकस्मिन्नास्तेषां नासी-
दिति व्याख्यानुसारात् ज्ञायते—स०

^६ 'यथा' नास्ति A B P H E N

कृतकमित्यादि । इहान्वय^१व्यतिरेकाभ्या साध्यनियतो हेतुदर्शयितव्य । यदा च साध्यनियतो हेतुदर्शयितव्यस्तदा व्यतिरेकवाक्ये साध्याभाव साधनाभावे नियतो दर्शयितव्य । एव हि हेतु साध्यनियतो दर्शित स्यात् । यदि तु साध्याभाव साधनाभावे नियतो नाख्यायते साधनसत्तायामपि साध्याभाव सभाष्येन । तथा च साधन साध्यनियत न प्रतीयते^३ । तस्मात् साध्याभाव साधनाभावे नियतो वक्तव्य । विपरीतव्यतिरेके च साधनाभाव साध्याभावे नियत उच्यते । न साध्याभाव साधनाभावे । तथा हि—यदकृतकमिति साधनाभावमनूय तन्नित्यमिति साध्याभावविधि ।

ततोपमर्थं—अकृतको नित्य एव । तथा च सति अकृतकत्व नित्यत्वे साध्याभावे नियतमुक्तम्, न नित्यत्व साधनाभावे । ततो न साध्यनियत हेतु व्यतिरेकवाक्यमाह । तथा च विपरीतव्यतिरेकोऽपि वक्तुरपराधाद् दुष्ट ॥

यद्येवमसाधक वय नाम साधक इत्याह—व्यतिरेकति । व्यतिरेकविषयत्वेनति व्यतिरेकप्रतिपत्तिविषयत्वेन । चो यस्मादर्थे, व्यक्तमेतदित्यस्मिन्नर्थे वा । अनन्नापि तर्कवो पयस्त इत्याह—न चेति । चोऽन्वधारण । व्यतिरेकवाक्यमनुक्त्वं तस्योपादानादित्यभिप्राय । इतिस्तस्मादर्थे एवमर्थे वा ॥

विपरीतव्यतिरेक व्याचक्षाण आह—यदा चेति । विपरीतान्वयः[82b]वदस्य व्युत्पत्तौ दर्शनाया विपरीतव्यतिरेकशब्दस्यापि—विपरीतो वैपरीत्यन प्रदशनाद् व्यतिरेको यस्मिन् द्रष्टान्ते स तयोक्त इति—व्युत्पत्तिदर्शिता भवत्यवनि चाभिप्रायण नोक्ता । तमुदा हर्तीति मुज्ञानत्वात्कोक्तमिति प्रतिपत्तव्यम् । यत्र तु पुस्तके विपरीतव्यतिरेको यथेत्यस्य मूलस्य व्य ख्यानप्र योऽस्ति तत्र सवमवदातम् । असनीय गतिरस्माभिर्दर्शिता ।

ननु किं नाम व्यतिरेकवाक्यन दर्शनीयम् ? यद्विपरीतेन दशनादय विपरीतव्यतिरेक उच्यत इत्याह—यदा चेति । चोऽन्वधारणे । साध्यनियत इत्यस्मात्पर प्रतिपत्तव्य । यदा यस्मिन् काल प्रतिपादनकाल इत्यर्थात् । कालान्तरे तथाप्रदशनानुपपत्त । हेतो साध्ये नियतत्वप्रदशनचावस्यकार्यमयथा गमना मोक्ष स्यादित्यभिप्राय । तदा तस्मिन् काले । साध्याभावानुवादेन साधनाभावोऽभिधानव्य इत्यस्यार्थं । यस्मात्पुनरेव दायितव्य इत्याह—एवं हीति । हीति यस्मात् । एव साध्याभावस्य साधनाभावे नियतत्वप्रदशनप्रकारे सति ।

अथान्यथाप्रदानेऽपि यदि साधन साध्यनियत प्रतीयत तदा तथाप्रदाननैव किं प्रयोजनमित्याह—यदि त्विति । तुस्तथात्वात्साध्याभावस्य, अतएव, दर्शयति । तथा च साधनसत्तायामपि साध्याभावसम्भावनाप्रकारे सति । यस्मादय तस्मादित्युपमहार । अस्मिन् प्रयोगे किं नामाख्य इत्याह—विपरीतेति । तुऽप्यर्थसचकार । तथा हीत्यादिर्नन्दव प्रतिपा दयति । यत्र एवमनुवादविधिस्तत । तथा चाकृतकस्य नित्यत्वात्प्रकारे सति ।

^१ व्यतिरेकवाक्याभ्या A B D P H E N

^२ संभाव्यत B

^३ प्रतीयते—B. C.

दृष्टान्तदोषानुदाहृत्य दृष्टत्वनिबन्धनत्व दर्शयितुमाह—

न ह्येभिर्दृष्टान्ताभासैर्हेतोः सामान्यलक्षणं सपक्ष एव सत्त्वं विपक्षे च सर्वत्रासत्त्वमेव निश्चयेन शक्यं दर्शयितुं विशेषलक्षणं वा । तदर्थपरिचयैषां निरासो ^१द्रष्टव्यः ॥१३६॥

न ह्येभिरिति । साध्यनिपाहेतुप्रदर्शनाय हि दृष्टान्ता वक्तव्या । एभिश्च हेतोः सपक्ष एव सत्त्व विपक्ष च सत्रजामत्त्वमयं यत् सामान्यलक्षणं तत् नित्श्चयनं न शक्यं दर्शयितुम् ।

ननु च सामान्यलक्षणं विशेषनिष्ठमेव प्रतिपत्तव्यं न स्वत एवेत्याह—विशेषलक्षणं वा । यदि विशेषलक्षणं प्रतिपादयितुं शक्यत एवादेव सामान्यलक्षणप्रतिपत्तिः । विशेषलक्षणमेव तु न शक्यमेभिः प्रतिपादयितुम् । तस्मादर्थपरित्यागं सामर्थ्येन ^२ एषा निराकरणं द्रष्टव्यम् । साध्यनियतसाधनप्रतीत्य ^३ उपात्ता । तदसमर्था दृष्टा, ^४ स्वकार्यकरणादिति ^५ असामर्थ्यम् । इयता साधनमुक्तम् ॥

अवृत्तकत्वं कृतवत्वस्य साधनस्याभावात् । नित्यत्वेऽनित्यत्वलक्षणसाध्याभावे । न नित्यत्वसाध्याभावलक्षणसाधनाभावे वृत्तवत्वलक्षणसाधनाभावेऽवृत्तकत्व इत्यर्थान् । यत् एव ततो हेतोर्व्यतिरेकवाक्यं कर्तुं हेतुं कमभूतं न साध्यनियतमाह । उक्तत्वा नीत्या साधनाभावसाध्याभावे नियतत्वात्तन्प्रकारणं न भवेत् । न तु यत्र साध्याभावस्तत्रावश्यं साधनाभाव इति साध्यमन्तरेणापि साधनं भवेत् । तत्र च साध्यानियतसाधनमित्यभिप्रायः । तथा च साध्यनियतहेत्वप्रदर्शनप्रकारं सति वक्तुरेववाक्यप्रयोक्तुः ॥

निश्चयेनावश्यतया । विशेषनिष्ठमेव प्रत्येतद्व्यतिरिक्तं ब्रुवतोऽप्य भावः—यदि नाया मीभिः सपक्ष एव सत्त्व विपक्ष सर्वत्रासत्त्व निश्चयनं शक्यते दर्शयितुम्, तथाप्येतं विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणप्रतिपत्त्यङ्गं प्रतिपादयन्त उपाधेयन्त इति । अत्र विशेषलक्षणश्चेत्युत्तरं यदीत्यादिना व्याचष्टे । यत् सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं वा न शक्यमेभिर्दर्शयितुम् । तस्मात्कारणात् । अर्थपरित्येत्स्य व्याप्यानम् सामर्थ्येन सामान्यविशेषलक्षणप्रतिपादनलक्षणम् । एषा दृष्टान्ताभासानां निराकरणं दृष्टान्तरूपत्वेनत्यर्थात् ।

कथममी दृष्टा येन तथात्वेन निराकरणमपामित्यासाङ्गयोपसहरणाह—साध्येति । तदसमर्थान्तदप्र (तत्र) तीतिकारणाशक्ताः । असामर्थ्यमेव कथं यनासाम् [83a] र्थाद् दृष्टा उच्यन्त इत्याह—स्वकार्यस्य हेतोः ^१ साध्यनियतत्वप्रदर्शनलक्षणस्याकारणात् । ननु तदकरणमेवासामर्थ्यमुक्तमिति चेत् । सत्यम् । केवलमसामर्थ्यव्यवहारापेक्षयैवमुक्तमित्यवसेयम् । इति तस्मादर्थे, एवमर्थे वा । असामर्थ्यमेवामित्ययन्ति । साध्यादिविकल्पानन्वयाप्रदर्शितान्वया-

^१ निरासो वेदितव्यः B D P H E N

^२ सामर्थ्येनिति न तेषां A B P सामर्थ्येनिति तेषां—E H सामर्थ्येन तेषां D

^३ प्रतिपत्तये उपा० B

^४ स्वकार्यकरणाल—A B P H

^५ 'असामर्थ्यम्' इति ससोपहितं C D प्रत्ययो । इति सामर्थ्यम्—A B P H E N

दूषण वक्तुमाह—

दूषणा न्यूनताद्युक्तिः ॥१३७॥

‘दूषणा का द्रष्टव्या ? न्यूनतादीनामुक्ति । उच्यतेऽनयेत्युक्तिबंधनम् न्यूनतादेर्बंधनम् ॥

दूषणं विवरोतुमाह—

ये पूर्वं न्यूनतादयः साधनदोषा उक्तास्तेषामुद्भावनं दूषणम् । तेन परेष्टार्थसिद्धिप्रतिबन्धात् ॥१३८॥

य पूर्व न्यूनतादयोऽसिद्धविरुद्धान्कान्तिका उक्तास्तेषामुद्भावक यद्वचन तद् दूषणम् ।

ननु च न्यूनतादयो न विपर्ययसाधना । तत् कथं दूषणमित्याह—तेन न्यूनतादिवचनेन परेषामिष्टद्वयसाधनव्ययस्य तस्य सिद्धि निश्चयस्तस्या प्रतिबन्धात् । ननु च विपर्ययसाधनादेव दूषणं विरुद्धवत् । अपि तु परस्याभिप्रेतनिश्चय^४विवन्धान्निश्चयाभावो भवति निश्चयविपर्यय इत्यस्त्येव^५ विपर्ययसिद्धिरिति । ^६उक्ता ^७दूषणा ॥

देरपि दृष्टान्ताभासस्यासाधनाद्भवचनाद वादिनो निग्रहाऽमामर्थोपादानान्यायप्राप्त । तस्मादेवविधा स्ववाक्य वजंतीया । परोपानाश्च चोदनीया इति दृष्टान्ताभासव्युत्पादन वार्तिकवृत्तोजमिप्राय प्रत्यतथ्य इति ।

सम्प्रति सुवग्रहणायमुक्तप्रबन्धस्याचार्योपस्य प्रतिपादितमवच्छिन्दन्नाह—इत्येति त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्यादिनैवदन्तेन, इदं परिमाणमस्पृश्यत् तनेपता मटावाक्येन साधनमुक्तमाचार्येणति गप । प्रमङ्गागतस्यानेकस्यापि यदभिधानमतिवृत्तम्, तदपि साधनप्रतिपादन एव साधनपरम्परया वा समुपपुक्तम् । साधनाभासाभिधानमपि तस्यैव स्फुटावगमार्थं तत्रैवापुक्तमिति मन्यमाननोक्तमित्यता साधनमुक्तमिति ॥

इति भूतदूषणोद्भावना दूषणा । दूषणजन्ताद युच्यते ता टाप्यस्य । एतच्च तद्दूषणमित्यन्त मुबोधम् ।

विपरीतसाधनस्यैव दूषणं वा कथं न्यूनताद्युक्ति(को)दूषणं वमित्यभिप्रायाह—ननु केन । अत्र तेने याद्युनरं व्यावभाण आह—तेने यादि ।

१ न्यूनताद्युक्ति—B P H दूषणानि न्यून E

२ दूषणानि कानि द्रष्टव्यानि—E ३ न्यूनतादिवं A B P H न्यूनतादिवचं L N

४ निश्चयनिश्चयं A B C D P H N निश्चयप्रतिबन्धं E

५ इति इति A P H E

६ उक्ता दूषणम्—E

७ नान्यं दूषणा A B P H

दूषणाभासास्तु जातयः ॥१३६॥

दूषणाभासा इति । ^१दूषणवदाभासत इति दूषणाभासा । के ते ? जातयः ^२इति । जातिशब्द सादृश्यवचन । उत्तरसदृशानि जात्युत्तराणि ^३ । उत्तरस्थानप्रयुक्तत्वाद् उत्तरसदृशानि जात्युत्तराणि ॥

तदेवोत्तरसादृश्यमुत्तरस्थानप्रयुक्तत्वेन दशमितुमाह—

^४अभूतदोषोद्भावनानि जात्युत्तराणीति ॥१४०॥

॥ ^५तृतीयपरिच्छेद समाप्त ॥

॥ न्यायविन्दु समाप्त ॥ लघुधर्मोत्तरसूत्र समाप्तमिति ॥

ननूक्त विपरीतसाधन दूषणम् । तत्कथं परपटाधमिद्धिप्रतिबन्धकस्यापि न्यूनतादिवचनस्य तथात्वमुच्यते इत्याशङ्कामपाकुबनाह—नाशयमिति । किं त्वपरस्य सिसाधयिपितायनिश्चय विबन्धाद् अप्यत्रार्थाद् द्रष्टव्यम् । अन्यथा चक्षु ग्रहणमवधारण विरुद्धवदित्यपि दुर्योगं स्यात् । मृत्वा शीर्वा च तद्योजनं वक्तुरकौशलं स्यादिति ।

यदि त्ववश्यं विषयसाधनत्वस्यैव दूषणत्वमिति निबन्धस्तदा तदप्यस्य न्यूनतादिवचनं स्यास्तीति दर्शयनाह—निश्चयति । वाशब्द पश्चात्तरमवचोत्तरयति । इतिस्तस्मादस्यैव ॥

सादृश्याथवृत्तरपि जातिशब्दस्य दशनाज्जातिशब्द सादृश्यवचन इत्याह ।

ननु जातिशब्द सादृश्यवचनत्वादस्त्वयमथ—जातयः सदृशा इति । कानि पुनस्तानि वैने च सदृशानीति न ज्ञायते इत्याशङ्कामपाकुबनाह—उत्तरेति । एतच्चाचायणव विवरण स्पष्टीकृतमिति मयते । तदयमथ—जातिशब्देन जात्युत्तरमेवात्र वर्तिककारस्य विवक्षितमिति ।

कथं पुनदूषणाभासानां जात्युत्तरसदृशत्वाच्चत्वमित्याशङ्क्याह—उत्तरेति । लक्ष्यते चायमाचार्यस्यागो यदुत्तोत्तरस्थानं जायते इति । विवरणं प्युत्तरस्थाने जायमानत्वाज्जायते उत्तरत्वेनाभासानादुत्तराणीति । एव तु कथमनेन [न] व्याख्यातमिति न प्रतीम ॥

जात्युत्तराब्दस्य विग्रहं दर्शयनाह—जात्येति । अभूतदोषोद्भावनानि जात्युत्तराणीति द्रवता वर्तिककृता भूतदोषोद्भावना तु यद् दूषणाख्य तदेवोत्तीयते अनिष्टपक्षादननीतारयति निर्वहयति वा स्वपक्षमिति । [83b] मिति सूचयति । एतच्च जात्युत्तरव्युत्पादनमाचार्यस्य हेत्वाभासवन्न प्रयोगार्थम् । यथा नैयायिका मन्वन्ते—अत्यन्तपराजीयमानावस्थाया

^१ दूषणावन B

^२ इति नास्ति A B P H E N

^३ •राणीति A P H E

^४ अनुभूत B P H ;

^५ 'तृतीयपरिच्छेद समाप्त इति नास्ति C. D

अभूत्स्वास्त्यस्य दोषस्य उद्भावनानि । उद्भाव्यत एतैरित्युद्भावनानि वचनानि ।
तानि जात्युत्तराणि । जात्या सादृश्येनोत्तराणि जात्युत्तराणीति ॥

कतिपयपदवस्तुव्याख्यया यन्मयाप्त कुशलममलमिन्दोरनुबन्ध्यायविदो ।
पदमजरमवाप्य ज्ञानधर्मोत्तर यन् जपद्रुपकृतिमात्रव्यापृति ३ स्यामतोऽहम् ॥

आचापधर्मोत्तर ३ विरचिताया न्यायविन्दुटीकाया तृतीय परिच्छेद समाप्त ॥ ४

जातिहेत्वाभासश्च प्रयोक्तव्य इति । किञ्च द्रुपणस्वरूपस्य स्फुटायबोधनाथम् । हेयज्ञाने
हि तदविविक्तमुपादेय सुज्ञात भवतीति जाति(ति) हेत्वाभासानाञ्च स्फुटस्वरूपपरिज्ञानस्य
प्रयोजनम स्ववाक्य परिवर्जन परप्रयुक्तानामपि दोषोदभावनमितरथा व्यामोह स्यादि
त्युक्तप्रायम् ।

तत्र जात्युत्तरस्योदाहरण यथा—अनित्य शब्द कृतवत्त्वाद् घटवदित्युक्ते किमिदं
कृतकत्वं गन्धत हेतुत्वेनोपनीतमाहोस्विद् घटगतम् । यदि शब्दगत तस्य घटो दृष्टान्तोऽ
सम्भवादव्याप्येतेरनैकान्तिको प्रत्यवस्थानारिमका
जाति साधर्म्यादिनि नैयायिक
आचापस्य त्वयमाशयो ..
तथाहि नैयायिका प्रतिज्ञापद
योविरोधमाहुस्तथा—प्रयत्नानन्तरीयक शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वादि
हेतुमाचक्षते । तथैव द्रुपणा
गन्धस्य धर्मत्वात् । न चैव जाति भवति । तत्तच्च यस्यैव
प्रत्यवस्थानस्य तत्प्रयो
जात्युत्तराणीत्यत्रतिशब्दो
महावाक्यपरिसमाप्ती ॥

१ एतद्दृष्ट्वा C

२ व्यापृत C D

३ समाप्तेय न्यायविन्दुटीका कृतिराचापधर्मोत्तरस्य ॥ A ० रपादविरचिताया B D

४ A B प्रतिपु—सहस्रमेक श्लोकाना तथा गतचतुष्टयम् ।
सप्तगन्तनिमयुक्त्वा निपुण परिपिण्डनम् ॥

D प्रती—० पिण्डितम् ॥ १४७७ ॥ मगत्र महा श्री ॥

C प्रती—ममाप्तमिति ॥ मवत १४९० वर्षे मागणिर मुदि ३ रवी श्री खरतरगच्छ
श्री जिनराजमूर्तिपट्ट श्री श्री जिनमद्रमूरिराग्ये परीक्षगुर्जरमुनधरणाकेन
लिखापित ॥ गम भवतु ॥ न-वाणमम्न ॥ न्यायविन्दुसूत्रवृत्ति पुरोहित
हरीपात्रेन लिखितम् ॥

आचार्यधीधर्मकीतिविरचितस्यास्य न्यायबिन्दुभङ्गकस्य प्रकरणस्य यथावदर्थप्रकाशिका
 महापत्नीपत्नीमोदसी [व्याख्या] [विरच]यता मया किमपि पुण्यमुपाजित
 तदनन तादृशीमवस्था प्राप्य सकलसत्वोपकार मित्यध्याशयो मे क्रिया
 योगात्मात्मीकृतपरार्थंवरणोऽय धर्मोत्तर कतिपयेत्यादिना श्लोकमाह ।

अस्याय समुदायाय । न्यायबिन्दो कियत कुशलमाप्तमन

कुशलमाप्तमन ज्ञानधर्मोत्तर च पद तदवाप्य जगदुपकृतिमात्र [व्यापृति] स्वामिति ।

बुद्ध्यते । पद्यन्ते शम्यन्तेऽर्था अभिरिति पदानि वाक्यानि तेषा वस्तुप्रतिपाद्यतामस्ति

तमभिधायक्य शपो नय । आप्त प्राप्त कुशल मुवृतम । कि कुवता ? [84a]

भवति पुण्यमपि कुशलञ्च । यथा पर परोद्भवापि । ततो व्यभिचारमभवा

द्विशपणम । किञ्चिन्मलम ? इन्दोरशुवदिनि इन्दोश्च द्रमसाऽशब्द किरणाम्त् इव । एव

विधिविधानन यत पुण्य जयते तदवश्यममलतयैतत्तुल्य भवतीति भाव । पद प्रतिष्ठामवस्था

मिति यावत । कि द्यते यत्र तत्तथा । जराग्रहणस्योपलक्षणत्वात् मृत्योरपि

मग्रहो जातव्य । तेनायमथ — अजरममत्य चेति । अथवा जरानिर्देशनैव दण्डापूपयायन

मृत्यो प्रतिपद्य कृत एवेत्यवमेयम । पुनरपि तद्विशिनष्टि — ज्ञानेति । ज्ञान हेतोपादेयतत्त्वस्य

साध्यपायस्यावबोधो विवक्षित । धर्मश्च सर्वोपकरणनिवर्तकोऽदृष्ट । तावेवोत्तरावधिकी

यत्र पद तत्तथा । ताभ्या चोत्तर श्रुष्टम । यत्तदोश्च नित्यमभिसम्बधेन तच्छब्दस्य लब्धत्वान्

तदवाप्तेत्यर्थोऽवतिष्ठते । जगतो जीवलोकेस्य उपकृतिरूपकार । संव तन्मात्रम । तदव्यापृ

तिर्व्यापारो व्याप्रियमाणता यस्य मम सोऽह तथा ।

न चाशसाविपयऽस्मिन्नातीलङ्गा भूयासमिति शब्दसिद्धे [नैवम] नन वक्तव्यम तत

विमेवमवादीदिति चत । न । आशसाविपयत्वाभावान । यत एवविधानुष्ठानजमना

पुण्यानिदायन एवभूतपदप्राप्तेस्ततोऽपि ममैवविधित्रियस्य मभाव्यमानत्वादेव

यमेतदित्यभिप्रायात् मवमवदानमिति ॥

गुरोजिताररधिगम्य धीधन मया हि टीका विवृता पटीपसी ।

कुनूहलेनापि तदत्र युज्यते निरीक्षण साधु विवेचकानाम ॥

अज्ञो जनस्त्यजति लब्धमपीह रत्न काचेन नु यमिति चलायतेपि (मिति चचलमानयोपि) ।

एतावतं च तदलकरण न किं स्यात् किं वाऽऽदरेण तदुपाददते न धया ॥

इम निवध विधिवद्विधाय [मया ह्य]वाप्त मुकृत कथचित ।

इहैव जमयथ तेन सत्त्वा अनन्तसबोधिमवाप्नुवन्तु ॥

॥ पण्डितदुर्बेकमिथविरचितधर्मोत्तरप्रदीपो नाम निबन्ध समाप्त ॥

॥ टिप्पणानि ऋग्जिषानि च ॥

टिप्पणानि ।

पृ० २ प ४ 'स्यादेतत्'—“नमस्कारश्लोककरणे च आक्षेपपरिहारो धर्मोत्तरप्रदी-
पोदितनीतिदिशा अनुगतव्यो ।”—इत्यनेन हेतुबिन्दुटीकालोके (पृ० २३३) अयमेवागो निर्दिष्टः ।

५. ८. विनीतदेव-शान्तभद्रौ—“सम्यग्ज्ञानेत्यादिवाक्येन प्रयोजनप्रयोजनमभिहित-
मित्यन्यव्याख्या भङ्ग्या दूषयितुमाह—सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वंपुरुषार्थसिद्धिरिति ।”—तात्पर्यं०
पृ० २.; “सम्यग्ज्ञानेत्यादिना विनीतदेवव्याख्या दूषयति ।”—न्याय० टि० पृ० ३

१२. १२. 'अथ भोजनादेः'—तुलना—तात्पर्यं० पृ० ५.

१४ ५ 'ज्वरहर' तुलना—न्याय० ता० पृ० ३

१७. १ 'अविसंवादक'—“अविमवादनार्थोऽत्र सम्यग्ज्ञानार्थं । न तु यदविपरीत
तत्सम्यग्ज्ञानमिति । एव हि योगाचारमतनिराकरणेन प्रकरणं प्रवृत्तं स्यात् । तन्मतेन तु
'सर्वमालम्बने भ्रान्तं मुक्त्वा ताथागतं ज्ञानम्' । सौत्रान्तिकपक्षेऽपि प्रत्यक्षमेवैकं सम्यग्ज्ञानं स्यात्,
नानुमानम्, स्वप्रतिभासेऽनर्थोऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्ते ।” तात्पर्यं० पृ० ८ । प्रमाणलक्षणे
नैयायिकानामनुपपत्त्यर्थं द्रष्टव्या न्यायम० पृ० २३

१७. १ 'ज्ञानम्' अत्र नैयायिकानामनुपपत्तिर्यथा—“ये तु बोधस्वैव प्रमाणत्वमाचक्षते
न सूक्ष्मदर्शनास्ते । बोधो खलु प्रमाणस्य फलं न साक्षात् प्रमाणम् ।” न्यायम० पृ० १५

१९ २. 'अनधिगतविषयम्'—“अविज्ञाते स्वलक्षणे । यज्ज्ञानमित्यभिप्रायात् स्वल-
क्षणविचारतः ॥”—प्रमाणवा० १ ८. “तस्मात् 'अनधिगतार्थविषय प्रमाणम्' इत्यपि 'अनधिगते
स्वलक्षणे' इति विशेषणीयम् ।”—हेतु० पृ० ५३ अत्र वाचस्पति—“अनधिगतार्थगन्तुत्व च
धारावाहिकविज्ञानानामधिगतार्थगोचराणां लोकसिद्धप्रमाणभावानां प्रामाण्यं विहन्तीति नाद्रिया-
महे ।” इत्यादि—न्याय० ता० पृ० १५.

१९. ४. 'किमन्येन'—“निष्पादितक्रिये किञ्चिद् विशेषमसमादधन् । कर्मण्यैन्द्रियम-
न्यद्वा साधनं किमितीष्यते ।”—प्रमाणवा० २ २४१ ।

१९. ४. 'अधिगतविषयम्'—“गृहीतग्रहणाघ्रेष्टं सावृतं”—प्रमाणवा० १. ५.

२० १७ 'साध्यव्यवहारिकस्य'—“प्रामाण्यं व्यवहारेण” प्रमाणवा० १ ७ । “साध्यव-
हारिकस्य प्रमाणस्य लक्षणं साध्यव्यवहारश्च भाविभूतहृषादिक्षणानामेकत्वेन सवादाविषयोजव-
गीतः सर्वस्य । साध्यसाधनयोरेकव्यक्तिदर्शने समस्ततज्जातीयतथात्वव्यवस्थानं सवादमवर्षा-
रयन्ति व्यवहर्तारः । तदनुरोधात् प्रामाण्यं व्यवस्थाप्यते । तत्त्वेनस्तु स्वसवेदनमात्रमप्रवृत्ति-
निवृत्तिकम् ।”—मनो० १. ७

२०. २५ 'निराकरिष्यते'—द्रष्टव्यं पृ० २२. प० ४, तथा पृ० ८५ प० ३.

२३ २. 'अर्थक्रियाधिभिः'—“स्वलक्षणविचारतः” प्रमाणवा० १. ८. । “अर्थक्रिया-
योग्यविषयत्वान् तदर्शिता प्रवृत्ते.” हेतु० पृ० ५३

२४. १. 'उक्तम्'—द्रष्टव्यं—पृ० १९ पं० १.

२४. २०. 'अनेन'—“शुक्ले शङ्खे पीतज्ञान मणिप्रभाया च मणिज्ञान गच्छद्वृक्षादिज्ञानं च सर्वमसौ प्रमाणमिष्ट कैश्चिन्—एतत् सर्वं सम्यग्ज्ञानग्रहस्यैव व्यवच्छेद्यमिति दर्शयति ।”—तात्पर्यं० पृ० ११; “तथा [चा]चार्यकदेशीया शुक्लशङ्खे पीतज्ञान भ्रान्तमपि सम्यग्ज्ञानमिच्छन्ति ।” न्याय० टि० पृ० २०

२८ १. अर्थक्रियानिर्भासम्—“एतदन्योऽन्यथा व्याचष्टे—अथार्थक्रियानिर्भासस्य कारण-ग्रहणे कथं ग्रहणमाशङ्कितम् ? यावता न तत् कारणमर्थावाप्तेरपि तु तद्रूपमेव अर्थक्रिया निर्भासते यस्मात्—इत्यपि विवेक्तुमशक्यत्वादममाधानमेव ।”—तात्पर्यं० पृ० १३

२९ ८ 'प्राप्तिपाठे'—“साक्षात्प्राप्तिरिति क्वचित्पाठः । साक्षादव्यवधानेन प्राप्यतेऽर्थक्रिया यस्मात्तस्मादर्थात्तद्वेतुत्वाद् अर्थक्रियानिर्भासमपि ज्ञानं प्राप्तिरुक्तमुपचारात् ।” तत्पर्यं० पृ० १३

३० १ 'अर्थः'—“अर्थात् 'अर्थशब्द प्रयोजनवचन पुरुषस्य अर्थं प्रयोजनम्' इत्यन्य-व्याख्या निरस्ता ।”—तात्पर्यं० पृ० १४

३०. ३ 'उपेक्षणीयः' “न चोपेक्षाऽनुपादानतया हानपक्षे निक्षिप्ता । अहानतयोपादानपक्षानि क्षेपप्रमगात् । उपादानप्रयत्नाप्रसवहेतुतया नोपादानमिति चेत् । किमियं हानप्रयत्नमपि प्रमूते यतो हानं स्यात् । तस्मात् या नोभयप्रयत्नप्रभवहेतु सोपेक्षाबुद्धिस्तृतीया लोकप्रमिद्वेति सिद्धम् ।” न्याय० ता० पृ० ६७.

३५ ३ सू० २ “मानं द्विविधं विषयद्विविध्यात् ।” प्रमाणवा० २ १. “न प्रत्यक्ष-परोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य सम्भवः । तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥” प्रमाण-वा० २ ६३

३१ २० 'अर्थं प्रयोजनं'—“हेमोऽर्थं इत्यादिना विनीतदेवस्य व्याख्या दूषिता । तेन हि एव व्याख्यानम्—अर्थशब्देन प्रयोजनमुच्यते—न्याय० टि० पृ० १३

३१ २७ 'विनीतदेवेन'—“अनेन विनीतदेवव्याख्यानं दूषयति”—तात्पर्यं० पृ० १५, “उत्तरेण ग्रन्थेन सर्वं इत्यादिना टीकाकृता व्याख्या दूषयति । विनीतदेव-शान्तभद्राभ्यामेव-मानकथं व्याख्यातम्” न्याय० टि० पृ० १३

३२ ७ 'शान्तभद्रः'—“एतेनैव...शान्तभद्रव्याख्या अपाम्ना”—तात्पर्यं० पृ० १५

३३ ६ 'पूर्वेषाम्'—“परेषां टीकाकृता मतमपाकर्तुमाहृ गिध्येत्यादि”—तात्पर्यं० पृ० १५

३४ २१ 'विनीतदेव'—“इति युक्ता विनीतदेवव्याख्या निरमन्ता ।”—तात्पर्यं० पृ० १६

३५ ९ 'प्रसिद्धानि'—“प्रसिद्धानि प्रमाणानि ध्ववहारश्च तत्कृतं । प्रमाणलक्षण-स्योक्ती जायते न प्रयोजनम् ॥” न्याया० २

३५ ३ सू० २ प्रमाणद्विविधे नैयायिकानामनुपपत्त्यर्थं द्रष्टव्या न्यायम० पृ० २७—
३६. न्याय० ता० पृ० १२ ख ।

३८ १ 'समाप्त' तुलना—न्याय० ता० पृ० ६५

३८ २६ 'अक्षमक्षम्'—“तत्राय न्यायमुच्यते—यत् ज्ञानमर्थरूपादौ विशेषणाभि-
धापकाभेदोपचारेणाविकल्पक तदक्षमक्ष प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षम्”—तत्त्वस० प० वा० १२३७

४० ३ 'यथार्थं' “अनेन विनीतदेवशान्तभद्रयोर्व्याख्या दूषिता ।” न्याय० टि०
पृ० १६

४० ४ सू० ४. “प्रत्यक्ष कल्पनापोढ प्रत्यक्षेणैव मिथ्यति ।”—प्रमाणवा० २ १२३,
२ १७४, “वस्तुवस्तुवैव नेत्रधी ।” प्रमाणवा० २ १८५, तत्त्वस० का० १२१४ त ।
“सूत्रे अनुपात्त ज्ञान लभ्यते कुन इति चेदुच्यते । कल्पनया ज्ञानस्यैव सबन्धो दृष्ट, भ्रान्तिश्च
ज्ञानधर्म । तस्मान् कल्पनारहितमभ्रान्त च ज्ञानमेवोच्यते । तद्यथा सवत्मा धेनुरानीयतामि-
त्युक्ते न वडवाऽनीयते किन्तु गोधेनु । एवमिहापि कल्पनया भ्रान्त्या च ज्ञानस्यैव सबन्धो
दृष्ट इति ज्ञानमेव प्रत्यक्षमिष्यते इति विनीतदेवव्याख्यान सचोपरिहारममगतम्”—तात्पर्य० पृ०
२५, अस्य लक्षणस्य निराम जयन्तेन न्यायमञ्जर्या कृत । न्यायम० पृ० ९२ । न्याय०
ता० पृ० ८८, १०२,

४१. ११ 'अन्येन' “प्रत्यक्षत्वमनुद्येत्यादि विधीयते इत्यादि वाक्य द्रुवना 'प्रत्यक्ष सजा,
कल्पनापोढेत्यादि सजीनि’—अप्रस्तुताभिधान विप्रतिपत्तिनिराकरणे प्रकृते स्वेच्छया सजाकरणे
सति प्रत्यक्षशब्दवाच्ये वस्तुनि परस्याभिमते विप्रतिपत्तिर्न निराहृता स्यात् ।” तात्पर्यं पृ०
१९; “अनेन लक्ष्यलक्षणभाव दर्शयता विनीतदेवव्याख्यान सज्ञानज्ञिमबधरूप प्रत्युक्तम् ।’
न्याय० टि० पृ० १७

४१ १३ 'अपरेण'—“यस्त्वनयो प्रदेशान्तरसिद्धयोरनुवाद कृत्वा प्रत्यक्षत्व विधत्ते
तेनापि विपरीत लक्ष्यलक्षणविधानवाक्यमाश्रित स्यात् । प्रसिद्ध हि लक्ष्यलक्षणमनुच लक्ष्यम-
भिधीयते । यथा शिखया परिव्राजकनेति । इह तु लक्ष्यस्यार्थमाक्षात्कारित्वस्याप्रसिद्धत्वात्
तदनुवादेनाप्रसिद्ध लक्षणमेव विधीयते । यथा परिव्राजकशिख्यालिङ्गमिति । किं च प्रदेशान्तरा-
सिद्धेऽप्रत्यक्षाधारे कथमनुद्येयानाम् ? प्रत्यक्षाधारत्वे च सिद्धे किं पुनरिहापूर्वं विधेयमिति
अवधीरितम् ।”—तात्पर्यं पृ० १९

४२ १ 'सन्निवेशोपाधि'—“मञ्चिन समुदाय स सामान्य तत्र चाक्षधी । सामान्य-
वुद्धिश्चावश्यं विकल्पेनानुबध्यते” इत्यादि प्रमाणवा० २ १९४ त ।

४२ १९ 'पूर्वव्याख्या'—“किमर्थं विगोपणद्वयोपादानम् ? उच्यते । तैमिरिक-
ज्ञानव्यवच्छेदार्थं भ्रान्तप्रदम्, अनुमाननिरासार्थमित्यरुह । न त्वालम्बनविषयेऽन्यथा योऽपि
चारभतममत स्यात् । तन्मतेन सर्वेषां स्वालम्बने भ्रान्तत्वात् । उच्यते च सीत्रान्तिक-
योगाचारमतानुसारेण प्रकरणारम्भो यत् प्रामाण्यविषयेऽविमवादत्वलक्षणमभ्रान्तत्व द्वाभ्या-
मभ्युपगम्यते । सत्येवमनुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रमग । तदपि हि अविस्वादाकृत्वाद्भ्रान्त-
मिष्यते । अत तन्निराकरणार्थं कल्पनापोढग्रहणमिति अन्यव्याख्या निराचिकीर्पुराह—अभ्रान्त-
मित्यादि ।”—तात्पर्यं पृ० १९; “ननु यदेतत् भ्रान्तग्रहण विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमुक्त
तदयुक्तम् । असम्यग्ज्ञानत्वादेव गच्छद्बुद्धादर्शनादि प्रमाण न भविष्यति । न हि य एव
बुद्धादिर्दृश्यते स एव प्राप्यते इति विसवाद एव । अत किमभ्रान्तग्रहणेन एतन्नित्यर्थेन ?

सत्यमेतत् । परमेतस्मिन् भ्रान्तग्रहणं सति विणिष्टसवादज्ञानं प्रयक्षमिति गम्यते अयथा यथानुमानं सवादमात्रणैव प्रमाणम् एव प्रत्यक्षमपि । अतएव वस्तिकारेणोक्तं ततो हि प्रवृत्तं वक्ष्यमाणं प्रमाणं इति सवात्कत्वात् सम्यग्ज्ञानं स्यादिति । इह वा सायकमभ्रान्तग्रहणम् । केचिदाचार्यैकदेशीया — द्विचद्रान्तिविज्ञानानां मानसी भ्रान्तिर्न द्वियजति । तस्याश्च कल्पनापोढग्रहणं नैव निरामम् । तथा च त्रिणागनाम्नाचायणं कल्पनापोढं प्रत्यक्षम् इति लक्षणं भ्रान्तग्रहणं न कृतमिति — प्रतिपत्ता । तथा विप्रतिपत्तिनिराकरणाय द्विद्रयज्ञा भ्रान्तिं लक्षणं अभ्रान्तविशेषणमाह धर्मकीर्तिरित्यनवद्यम् अभ्रान्तग्रहणम् । याय० म० टि० पृ० १५ केशोण्डुकादिविज्ञाननिवृत्त्यथमिदं कृतम् । अभ्रान्तग्रहणं तद्वि भ्रान्तत्वान्नप्यते प्रमा ॥ मानसं तदपीत्येके न तद्विद्रयभावनम् । भावात्तद्विकृतावस्य विकृतेश्चोपलम्भत ॥ सर्पादिभ्रान्तवच्चेदमनष्टप्यक्षविप्लवे । निवर्तेत मनोभ्रान्ते स्पष्टं च प्रतिभासनम् ॥ तत्त्वम० का० १३१२—१३१४ ॥ अभ्रान्तमनाविसवादित्वेन द्रष्टव्यम् । न तु यथावस्थितालम्बनाकारतया । अयथा हि योगाचारमतनालम्बनासिद्धरुभयनयसमाश्रयणष्टस्य प्रयक्षलक्षणं स्याद्व्यापिता स्यात् ॥ —तत्त्वस० प० का० १३१२

४३ ८ बहव — को वा विरोधो बहवः सजातातिगया पृथक् । भवेयुः कारणबुद्धयदि नामद्रियादिवत् ॥ प्रमाणवा० २ २२३

४४ १७ न चैवम् — यद्यवमभ्रान्तं तदा योगाचारमताभावः । न । वस्तुत्वेनाभ्रान्तत्वलक्षणं नास्त्यथ । कथं तर्हि द्विचद्रादीनां प्रयक्षताऽप्राक्रियतेऽनन ? उच्यते । सम्यग्ज्ञानविशेषणविशिष्टं प्रयक्षशब्दवाच्यमथमनूय कल्पनापोढत्वं विधीयते । न च द्विचद्रादिज्ञानानामविसवादवत्त्वमस्तीति निरामस्तेषाम् । गौत्रातिक्रमस्तु अभ्रान्तपदस्य क्विफलम् ? उच्यते । आचार्यदेशीया हि — द्विचद्रादेर्भ्रान्तिर्मानसी । तस्याश्च कल्पनापोढपदेनैव निरासम् । अत एवाचायणं कल्पनापोढं प्रयक्षं प्रत्यक्षणं च सिध्यति [प्र० वा० २ १२३] इति लक्षणं भ्रान्तपदं गोपातिमिति — प्रतिपत्ता । तान् प्रति इमां विप्रतिपत्तिं निराकृतुम् भ्रान्तग्रहणं लक्षणं पदमाह कीर्ति । अत एव टीकाकारोपि कीट्यभिप्रायं परिपालयन् विप्रतिपत्तिनिरासायमवाभ्रान्तपदमाह । कथमभिप्रायं पालयन् । उच्यते । एव हि द्विचद्रादिभ्रान्तिनिरासाय भवेदभ्रान्तपदं यदि द्विचद्रादिभ्रान्तिरिन्द्रियज्ञा भवति नायथा । तात्पर्यं प० २० एतच्च लक्षणद्वयमिवादिना पदद्वयेन विप्रतिपत्तिनिरासं दर्शयता विनीतदेवव्याख्यापदद्वयकथनरूपा दूषिता । याय० टि० प० १८ ननु क्व योगाचारमतमगहीनं स्यादिति । उच्यते । बाह्यनयनं सौत्रान्तिकानुसारेण लक्षणं कृतमिति अदोषः । योगाचारमतेन त्वभ्रान्तग्रहणं न कृतव्यं सवादकस्य सम्यग्ज्ञानस्य प्रस्तुतत्वात् ॥ याय० टि० पृ० १९

४७ ९ मू० ५ जायन्ते कल्पनास्तत्र यत्र गच्छन्ति निवेणितः । तेनच्छान्तं प्रवर्तेरन नक्षरं बाह्यमक्षजा ॥ प्रमाणवा० २ १७६

४७ १० अनन तेन यद्विनीतं व्याख्या दूषिता । याय० टि० प० २१

४७ १८ विवेचयिष्याम — द्रष्टव्यं — पृ० ७१ प० ५

४७ २४ कीदृशीति — कीदृशीति स्वरूपपरिमाणं यस्यां भाषितम् । यदा सम्भावयन् पृच्छति कल्पना यतो बहव्यं कल्पना सन्ति । तथा हि — इन्द्रियविज्ञानानां वित्तक

विचारचैतसिकसप्रयुक्तानामौदार्यसूक्ष्मतया स्वविषये प्रवृत्तिरिति वैभाषिकी कल्पना, वितर्क-
विचारादौदार्यसूक्ष्मते "योगाचाराणाम्"—तात्पर्यं० पृ० २१, "तथाहि वैभाषिका इन्द्रियविज्ञान
वितर्कविचारचैतसिकमप्रयुक्त कल्पनामिच्छन्ति । योगाचारमतेन च तथ्यागतज्ञानमद्वय
मुक्त्वा सर्वज्ञान ग्राह्यग्राहकत्वेन विकल्पित कल्पना । जात्यादिमसृष्ट तु मनोज्ञान कल्पनेत्यन्ये
कल्पयन्ति ।" न्याय० टि० पृ० २१

५० १. 'अर्थसन्निधिनिरपेक्षत्वात्'—“अनपेक्षितबाह्यार्था योजना समयस्मृते ।”
प्रमाणवा० २ १८५

५० १. 'बालोपि'—“उत्पन्नमात्रस्य हि बालकस्य स्तन दृष्ट्वा प्राग्भवीयस्तज्जातीया-
पेक्षितानुभवजनित सस्कार आविरस्ति । ततश्च स्मरण ततोऽपेक्षितोपायतानुमान तत
प्रवृत्तिस्तत नस्या सामर्थ्यम् ।”—न्याय० ता० पृ० ९ -

५१ १. 'पूर्वंदृष्टापरदृष्टम्'—“पूर्वानुभूतस्मरणात् तद्धर्मारोपणाद्विना । स एवायमिति
ज्ञान नास्ति तच्चाक्षजे कुत ॥” प्रमाणवा० २ ५०६

५२ ३ 'यद्यपि' "तेन यद्विनीतदेवेन सामान्ययोर्वाच्यवाचकभावमगीकृत्य निर्विकल्प-
वत्वमिन्द्रियविज्ञानस्य प्रतिपादित तद् दूषितम् ।” न्याय० टि० पृ० २३

५४ १ सू० ६ "त्रिविध कल्पनाज्ञानमाश्रयोपप्लवोद्भवम् ।”—प्रमाणवा० २ २८८

५४ २६ 'पूर्वम्'—द्रष्टव्य—पृ० ४२

५५. १७ 'स्वकीयवचनाकौशलम्'—“नन्वेवमप्यनर्थकम् यतोऽन्यथा न धिभ्रमहेतुरत
सामर्थ्यादायुध्रमण लभ्यते । सत्यम् । व्याख्यातुरय मत्न स्यात् न शास्त्रकारस्य । अतोऽ
कौशलमेव शास्त्रज्ञान स्यात् ।”—तात्पर्यं० पृ० २४

५६ २१ 'चक्षुः पश्यति'—“चक्षुः पश्यति रूपाणि सभाग न तदाश्रित । विज्ञान दृश्यते
रूप न किलालरित मत् ॥” अभिध० १ ८२; तात्पर्यं० पृ० २६, न्याय० म० टि०—पृ० १९

५७ २ सू० ९—“तस्मादिन्द्रियविज्ञानानन्तरप्रत्ययोद्भव । मनोन्यमेव गृह्णति
विषय नान्धदृक् तत ॥” प्रमाणवा० २ २४३

५८. ५ 'एककार्यकारित्वेन'—अप्रतिरोधशक्तिकेषु अनाधेयविशेषेषु क्षणिकेषु प्रत्ययेषु
परस्पर क सहकारार्थ ? न वै सर्वत्रातिसायोत्पादन सहक्रिया । का तर्हि ? एककार्यकरण
यद् बहूनामपि ।” हेतु० पृ० ५८

५९ ७ 'हेतुबिन्दु'—हेतुबिन्दु पृ० ५७

५९. २० 'यवत्येन'—“इति ब्रुवता व्याप्यानमिद—इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनित-
मित्यनेन वाक्येनान्धबधिराद्यभावदोष परिहृत इत्यपि निरस्तम् ।” तात्पर्यं० पृ० २७

६१ १. 'गृहीतग्रहणात्'—“पूर्वानुभूतग्रहणे मानसस्याप्रमाणता । अदृष्टग्रहणेन्या-
देरपि स्यादर्थदर्शनम् ॥” प्रमाणवा २ २३९

६२ १६ 'द्विविध'—“पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया ” अभिध० १ ४८

६२. २९. "इह पूर्व." "तदस्तीति वृत्तोऽधिगतमित्याशब्दव्य विकल्पोदयादिति साधन-
माधार्यज्ञानगर्भणोक्तम् । अपरेणेद नीलादिरिति प्रवर्तकमधिमुक्तिरक्षणम् । तदन्येनागमोक्त
सभाव्यते—इत्युक्त तदेवा सर्वेषा पूर्वपक्षसमाधिरभिधीयते ।"—तात्पर्यं० पृ० २७; "तदेतद्
धर्मोत्तरेण आगमसिद्ध दर्शयता आचार्यज्ञानगर्भप्रभृतीना मानससिद्धये यत् प्रमाणमुपन्यस्त
विकल्पोदयादिति तद्भ्रङ्गभावधारणादेव द्वयितम् ।" न्याय० टि० पृ ३०

६४ २ सू १० 'असव्यसमयो ह्यात्मा रागादीनामनन्यभाक् । तेषामत स्वसवि-
तिर्नाभिजल्पानुपङ्गिणी ॥" प्रमाणवा० २ २४९, "अथात्मरूप नो वेत्ति पररूपस्य वित्
कथम् ?" प्रमाणवा० २. ४४४

६४ ५ 'नास्ति'—सौथान्तिकस्यालयविज्ञानाभावोऽभिमत इत्याह नास्तीति ।"
तात्पर्यं० पृ ३१

६५ १ 'आन्तरा'—'तस्मात् त आन्तरा एव सवेद्यत्वाच्च चेतना । सवेदन न
यद्रूप न हि तत् तस्य वेदनम् ॥" प्रमाणवा० २ २७४,

६५ ३ 'प्रत्यक्षम्'—'एतच्च स्वसवेदनसिद्धी व्यासतो ज्ञेयम् ।" तात्पर्यं० पृ० ३२

६६ २ 'ज्ञानमेव'—'तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजा । तन् सुखादि किमज्ञान
विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥" प्रमाणवा० २ २५१ सुखादेर्ज्ञानरूपत्वनिराकरणार्थं द्रष्टव्या-न्यायम०
पृ० ७४ । तथा न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकापि—(पृ० ८०) द्रष्टव्या ।

६६ ३ 'आत्मनः'—'तस्मान् सुखादयोऽर्थात् स्वसदान्तावभासिनाम् । वेदका
स्वात्मनश्चैषामर्थेभ्यो जन्म केवलम् ॥" प्रमाणवा० २ २६६

६७ २ सू० ११ "प्रागुक्त योगिना ज्ञान तेषा तद् भावनामयम् । विधूतकल्पना-
जाल स्पष्टमेवावभासते ॥" प्रमाणवा० २ २८१

६८ २ 'सनिहितस्यैव'—'कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुता । अभूतानपि
पश्यन्ति पुरलोऽवस्थितानिव ॥ अशुभा पृथिवी वृत्तनाद्यभूतमपि वषट्ते । स्पष्टाभ निविकल्प
च भावनावलनिमित्तम् ॥" प्रमाणवा० २. २८२, २८४

६८ ९ 'प्रमाणवार्तिके'—प्रमाणवा० १. ३४, १ ३६, १ १२२—२८७

६९ ३ 'विकल्प'—'न विकल्पानुबद्धस्यास्ति स्फुटार्थावभासिता ॥" प्रमाणवा० २ २८३

७० ६ 'विषय'—'मान द्विविध विषयद्वैविध्यात् शक्यशक्तिनत । अर्थक्रियाया
केसादिर्नार्थोऽनर्थोऽधिभोक्त ॥ सदृशासदृशात्वाच्च विषयाविषयत्वत । शब्दस्यान्यनिमित्ताना
भावे धी मदसत्त्वत ॥ अर्थक्रियासमर्थं यत् तदत्र परमार्थसत् । अग्यत् सधृतिसत् प्रोक्त तं
स्व-सामान्यलक्षणे ॥" प्रमाणवा० २ १—३ । न्याय० ता० पृ० १२—१३

७१ १ 'ग्राह्य'—'भिन्नवाच्य कथ ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यता विदुः । हेतुत्वमेव मुक्तिज्ञा
ज्ञानाकारणपक्षमम् ॥ कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यनुकुर्वन्नुदेति यत् । तत्तेनाप्यत्र तद्रूप गृहीतमिति
चोच्यते ॥" प्रमाणवा० २ २६७, २४८, हेतुभावादने नाम्ना ग्राह्यता नाम वाचन । तत्र
बुद्धिर्वाकारा तस्यास्तद् ग्राह्यमुच्यते ॥" प्रमाणवा० २ २२४

७४ २ सू० १३ “यथोक्तविपरीत यत् तत् स्वलक्षणमित्यते ।” प्रमाणवा० २ ५१, “इदं च विपरीत्यम्—अनभिधेयत्वम्, तत्त्वान्यत्वाभ्या वाच्यत्वम्, अमदर्थप्रत्ययाविशिष्टप्रतिभा सविषयत्वम्, असाधारणत्वम्, सकेतस्मरणानपेक्षप्रतिपत्तिकत्वम्, अन्यरूपविविक्तस्वरूपप्रतिभासवत्त्वम्, अर्थक्रियाक्षमत्व च ।”—मनो० १ ५१, “बुद्धिर्नार्थसामर्थ्यादित्यव्यतिरेकिणी । तस्य स्वतन्त्र ग्रहणमतोज्यद् वस्त्वतीन्द्रियम् ॥” प्रमाणवा० २ ५९

७४ १७ ‘अन्वयराख्यातम्’—“सर्वेण रूपेण वस्तुनोऽभावोऽसन्निधानमिति—अन्यथात्या अपास्ता ।” “यत् पुनर्योग्यदेशे भावाभावाभ्याम्—इति शान्तभद्रव्याख्यान तद्भूद्रकमेव ।”—तात्पर्ये० पृ० ३५

७५ ३ सू० १४-१५ “अर्थत्रियाममर्थं यत् मदत्र परमार्थसत् । अन्यत् सवृत्तिसत् प्रोक्तं ते स्वमामान्यलक्षणे ॥” प्रमाणवा० २ ३, “स पारमार्थिको भावो य एवार्थक्रियाक्षम ॥” प्रमाणवा० ३ १६५ । “भेद्य त्वेक स्वलक्षणम् ॥ तस्मादर्थत्रियासिद्धे सदसत्ताविचारणात् । तस्य स्वरूपरूपाभ्या गतेर्मैयद्वय मतम् ॥” प्रमाणवा० २ ५३-५४

७७ ७ सू० १६—“सर्वत्र समरूपत्वात् तद्गद्यावृत्तिसमाश्रयात् ॥ न तद्वस्त्वभिधेयत्वात् सापन्यादाक्षमहते ।”—प्रमाणवा० २ १०, ११ । “अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यवृत्तिलक्षणम् । यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूप तस्य विञ्चन ॥” प्रमाणवा० २ ३०

७८ २० ‘न्यायवादी’—“अभिप्रायाविसवादादपि भ्रान्ते प्रमाणता । गतिरप्यन्यथा दृष्टा पक्षश्चाय कृतोत्तर ॥ मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतो । मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोऽर्थत्रिया प्रति ॥ यथा तथाऽयथार्थत्वेऽप्यनुमानतदाभयो । अर्थत्रियानुरोधेन प्रमाणत्वव्यवस्थितम् ॥” प्रमाणवा० २ ५६-५८ ।

७९ २ सू० १८—प्रमाणफलघोरभेद निराकुर्वतो नैयायिकस्य युक्त्यर्थे द्रष्टव्या—न्यायम० पृ० ७० ।

पृ० ७९ प ११ ‘पुरस्तात्’ देखो पृ० १७-१८

८१ २ सू० २०—“विययाकारभेदाच्च पियोऽधिगमभवत् । भावादेवास्य तद्भावे स्वरूपस्य स्वतो गति ॥” प्रमाणवा० १ ६, “तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मन । भाव्यन्तेनात्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥ अर्थेन घटयत्वेना न हि मुक्त्वार्थरूपताम् । अन्यस्वभेदाज्ज्ञानस्य भेदकोऽपि कथञ्चन ॥ तस्मात् प्रमेयाधिगते साधन मेयरूपता । साधनेऽन्यत्र तत्कर्मसम्बन्धो न प्रमिध्यति ॥ सा च तस्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तर फलम् । दधानं तच्च तामात्मन्यर्थधिगमनात्मना ॥” प्रमाणवा० २ ३०२, ३०५ ३०६, ३०७ ।

८१, ८ सू० २१. “तस्माद् यतोऽस्यात्मभेदादस्वाधिगतिरित्ययम् । त्रियाया कर्मनियम सिद्धा सा तत्प्रसाधना ॥” प्रमाणवा २ ३०४

८२ ४ ‘चक्षुरादिभ्यः’—“सर्वमामान्यहेतुत्वादक्षानामस्ति नेदुगम् । तद्भूदेपि ह्यतद्गुणस्यास्येदमित् तत् कुत ॥ सर्वमेव हि विज्ञान विषयेभ्य समुद्भवत् । तदन्यस्यापि हेतुत्वे कथञ्चिद्विषयाकृति ॥ यथैवाह्वारकालादहेतुत्वेऽत्यजन्मनि पित्रोस्तदैकस्याकार घते नान्यस्य कस्यचित् ॥”—प्रमाणवा० २ ३१२, ३६८, ३६९ ।

८२ ८ 'ध्यवस्थाप्य'—“धियोऽज्ञयो । तद्व्यवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनसंस्थिति ॥ क्रियाकरणयोरेक्यविरोध इति चेदसत् । धर्मभेदाभ्युपगमाद् वस्तुभिन्नमितीष्यते ॥” प्रमाणवा० २. ३१५, ३१८

८७ ३ सू० १-३ “स्वपरार्थविभागेन त्वनुमान द्विधेष्यते । स्वार्थं त्रिरूपतो लिङ्गादनुमेयार्थदर्शनम् ॥” तत्त्वस० का० १३६२

८९. १ सू० ३—“तस्यादृष्टात्मरूपस्य गतेरन्योऽर्थ आश्रय । तदाश्रयेण सम्बन्धी यदि स्याद् गमकस्तदा ॥ गमकानुगतामान्यरूपेणैव तदा गति । तस्मात् सर्वं परोक्षोर्थो विशेषेण न गम्यते ॥ या च सम्बन्धिनी धर्मात् भूतिर्धर्मिणि ज्ञायते । सानुमान परोक्षाणाभेकान्तेनैव साधनम् ॥” प्रमाणवा० २ ६०—६२

८९ १३ 'ननु च'—“नन्वेव प्रत्यक्षस्यापि द्वैविध्यं किं न कथ्यते ? उच्यते । तदधिगतस्य स्वलक्षणस्य निर्देष्टुमशक्यत्वात् ।”—तात्पर्य० पृ० ४३

९० १६ 'स्पष्टयिष्याम'—हेतुबिन्दुटीकालोक—पृ० २५८-२५९

९० २४. 'ननु'—“ननु किमनया वृष्टकल्पनया प्रमाणं च फलं च प्रमाणफले तयोर्व्यवस्थेयैव विग्रहं किन्नं क्रियते । उच्यते । फलशब्दस्याल्पाक्षरत्वात् पूर्वनिपातस्यात् ।”—तात्पर्य० पृ० ४५

९१ ७ सू० ५—“अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्व वा साध्यधर्मिणि तत्रिश्चमफलैर्ज्ञानं सिद्धयन्ति यदि साधनम् ॥”—प्रमाणवा० ३ २९०

९१ २४ 'अदापितविद्यत्वादि'—नैयायिकसमत हेतोः पञ्चलक्षणानां विवरण—न्यायभ० (पृ० ११०) आदिषु द्रष्टव्यम् ।

९६. ६ सू० ६ “पक्षो धर्मी, अवयवे समुदायोपचारात् ।” हेतु० पृ० ५२, प्र० स्वो० पृ० १२

९६ ३० 'निवेदयिष्यते'—पृ० १४२

९७ १ 'अत्र'—“न तु यथाक्तं शान्तभद्रेण—‘अत्र साध्यसाधनचिन्तायाम्, आचार्यीये वा दर्शने धर्मी अनुमेय’ इति । यतोऽत्र साध्यसाधनचिन्ताया धर्मनुमेय इति न किञ्चनार्थं पुष्पाति । द्वितीयेपि पक्षे न हि आचार्यीये एव दर्शने धर्मी अनुमेयो व्यवस्थित, यतोऽन्यत्रापि दर्शने धर्मनुमेय ।”—तात्पर्य० पृ० ५३

१०० ३ सू० १०-११—“पक्षधर्मस्तदक्षेण व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव स । अविनाभाव नियमान् हेत्वाभावास्ततोऽपरे ॥” प्रमाणवा० ३ १, हेतु० पृ० ५२, “एतल्लक्षणा हेतुस्त्रिप्रकार एव । स्वभाव, कार्यम्, अनुपलब्धिश्चेति ।” हेतु० पृ० ५४, वादन्याय पृ० ३, प्र० स्वो० पृ० २०

१०० १५ 'सयोग्यादि'—“सयोग्यादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः । न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य समवात् ॥”—प्रमाणवा० ४ २०३

१०१ २ सू० १२—“द्वयस्य दर्शनाभावकारणासमवे सति । भावस्यानुपलम्भस्य

भावाभाव प्रतीयते । प्रमाणवा० ३ २०२, २०३ “अभावे च उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्या
नुपलब्धिरिति । हेतु० पृ० ५४ “उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलब्धि अभावस्य अभाव
व्यवहारस्य वा हेतु । —हेतु० पृ० ६४

१०१ १३ एकज्ञानससर्गि—यत्र यस्मिन्नुपपन्नभ्यमान नियमेन यस्योपलब्धि स
तत्समुष्ट, एकज्ञानससर्गति । तयो सतोनैव रूपनियता प्रतिपत्ति असम्भवात् । हेतु०
पृ० ६५

१०१ १६ ‘परस्तात’—द्रष्टव्यम पृ० ११९ प० १६

१०२ ६ ‘अनुपलम्भ — उक्तमन यथा पयुदामवत्या अपेक्षात तद्विविक्तोऽथस्त
ज्ञान वाऽभावोऽनुपलब्धिश्चोच्यत इति । न प्रतिपद्यमात्रम तस्य साधनासिद्धरभावव्यव
हारासिद्धिप्रमगात् । —हेतु० पृ० ६५

१०३ २ सू० १३—‘स्वभावे स्वनिमित्त वा दुश्य दगनहेतुपु । अयपु सत्स्वदूश्य
च सत्ता वा तदत कथम ॥ प्रमाणवा० २ ७२

१०३ १५ ईश्वरतेन’—‘ईश्वरतेनो हि मन्यते कायस्वभावहेतुभ्या भावहृपाभ्या
मनुपलब्ध पृथक्करणदवश्यमभावरूपत्वमस्या अयथा पृथक्करणमनथकमेव स्यात् । —हेतु०
टी० पृ० १७५

१०६ ३ सू० १५-१७— यत कदाचित्सिद्धास्य प्रतीतिवस्तुन क्वचित् । तदवश्य
ततो जान तत्स्वभावोपि वा भवेत् ॥ स्वनिमित्तात् स्वभावाद्वा विना नाथस्य सम्भव ।
यच्च रूप तयोदृष्ट तदेवायत्र लक्षणम ॥ प्रमाणवा० २ ७०-७१ तत्र साधनधम
भावमानावयिनि साध्यधर्म स्वभावो हेतु । हेतु० पृ० ५५ अर्थान्तरे गम्य काय हेतु —
हेतु० पृ० ६३

१०८ ३ ‘प्रतिपद्यहेतु’— प्रतिपद्यस्तु सवत्र साध्यतेऽनुपलम्भत । सिद्धि प्रमाणैव
दनामयदिव विषययात् ॥ प्रमाणवा० २ ८५ प्र० स्वी० पृ० २२

१०८ १२ वादयायस्य वादयाय—पृ० ६५

१०८ १७ कुमारिलस्तु — प्रमाणपञ्चक यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्ताव
बोधर्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥ वस्तुमयकरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया ॥ प्रत्यक्षादेरनुत्पत्ति
प्रमाणाभाव उच्यते । साऽऽमनोपरिणामो वा विज्ञान वाऽयवस्तुनि ॥ श्लोकवा०
अभाव० १, २ ११

१०९ ८ सू० १९— तस्मात् स्वभावप्रतिबन्धादेव हेतु साध्य गमयति । स च
तद्भावलक्षणस्तद्वत्सिद्धिर्लक्षणो वा अविनाभावात् ॥ प्र० स्वी० पृ० ७६

११० २३ पूर्वोक्तम् अत्र स्वभावस्य प्रतिबन्ध इति पष्ठीममासेन स्वभावहेतो
सग्रह । स्वभावे प्रतिबन्ध इति अननापि सप्तमीसमासेन कायहेतोरित्ययव्याख्यानमसगत
मालोच्याह कारण इत्यादि । —तात्पर्य० पृ० ६६

१११ ६ सू० २१ ‘पक्षधर्मस्तदज्ञान व्याप्तो हेतु ।’ प्रमाणवा० ३ १

११३. २. सू० २२ —“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभाव-
नियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥” प्रमाणवा० ३ ३०, २. ७० ; अथ मनस्य निराकरणार्थं
द्रष्टव्या न्यायम पृ० ११३; न्याय० ता० पृ० १०५ च

११३ ६. 'प्रतिज्ञार्थकदेशः' प्र० स्वो० पृ० ३४८

११५ ८. 'ननु'—द्रष्टव्या न्यायम० पृ० ११७

११५. २४ 'एकसामग्र्यधीनता'—“एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसनो गति । हेतु-
धर्मानुमानेन धूमन्धनधिकारवत् ॥” प्रमाणवा० ३ ८

११५ ३२ 'विपीलिकोत्सरण'—“एतेन पिपीलिकोत्सरणमत्स्योद्धतनादिना वर्पाद्यनु-
मानमप्युक्तम् ।”—प्र० स्वो० पृ० ५०

११६. ३ सू० २४ “या काचिद्भावविषयाऽनुमितिद्विविधं सा ॥ स्वसाध्ये
कार्यभावाम्ना सबन्धनियमात्तयो ॥” प्रमाणवा० ३ १९६, १९७

११६ २६ 'पूर्वपक्षस्य'—“अयं तु पूर्वपक्षो न वक्तव्य । यत्पुनरुक्तम्—“एक प्रतिषेध-
हेतुरिति स कथमित्याह—प्रतिषेधसिद्धिरपि यथोक्ताया एव इत्यादि । एव हि पूर्वपक्षे शान्ति-
(न्त)भद्रकृते अभिप्रायशून्यत्व स्यादिति शास्त्रवृत्त इति युक्तोऽयं पूर्वपक्ष ।” तात्पर्य० पृ० ७०

११७ २ सू० २७ “शास्त्राधिकारासम्बद्धा बहवोऽर्था अतीन्द्रिया ॥ अलिङ्गाश्च
कथं तेषामभावोऽनुपलब्धिन ।” प्रमाणवा० ३ १९८ १९९,

११९. ५ 'व्यवहृतं'—“तस्मादनुपलम्भोऽयं स्वयं प्रत्यक्षतो गत । स्वमात्रवृत्तगं-
मकस्तदभावव्यवस्थिते ॥” प्रमाणवा० ४.२७४

१२३ ४ 'दृश्यानुपलम्भ'—“सौज्यभाव प्रत्यक्षलक्षणेनानुपलम्भेन सिद्धं सन्
मूढप्रतिपत्तौ अभावव्यवहार साधयेदिति सुचचित्तमेव ।”—हेतु० पृ० ६८

१२४ २ 'एकादशप्रकारा'—“क्षेयमनुपलब्धिसिद्धि—सिद्धे कार्यकारणभावे सिद्धा-
भावस्य कारणस्यानुपलब्धि, व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ सिद्धाभावस्य व्यापकस्यानुपलब्धि,
स्वभावानुपलब्धिश्च ।” हेतु० पृ० ६८, “विषयकार्ययो सिद्धिरथ हेतुस्वभावयो । दृश्यात्म-
नोरभावाद्यनुपलब्धिश्चनुविधा ॥” प्रमाणवा० ३ ३, “इतीय त्रिविधोक्ताप्यनुपलब्धि-
रनेकधा । तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगत ॥” प्रमाणवा० ३ २९

१२४ ९ सू० ३१ प्रमाणवा० ३ २०२, “स्वभावासिद्ध्या यथा नात्र धूमोऽनुपल-
ब्धेरिति ।”—प्र० स्वो० पृ० ४०

१२४ २४ 'षोडशप्रकारैति—तर्कभाषा० पृ० १६

१२८ ६ 'दृष्टम्'—“दृष्टं विषयकार्येपि देशकालाद्यपक्षणम् । अन्यथा व्यभिचारी
स्यात् भस्मेवारीतसाधने ॥” प्रमाणवा० ३ ५

१२९ १ सू० ३३—“एतन् व्यापकस्वभावासिद्धिरकना यथा नात्र शिक्षया वृक्षाभावात् ।”
प्र० स्वो० पृ० ४०

१२९ १० सू० ३४ "विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भाववाधनात् ॥ तद्विरुद्धोपलब्धौ स्यादसत्ताया विनिश्चयः ।" प्रमाणवा० ३ २०३-८, प्र० स्वो० पृ० ३९

१३० ३ सू० ३५ "विरुद्धकार्यसिद्ध्या हि यथा न शीतस्पर्शो धूमात् ।' प्र० स्वो० पृ० ३९,

१३१ ७ सू० ३६ "सापेक्षाणा हि भावाना नावश्यभावेनेक्ष्यते' प्रमाणवा० ३ १९३

१३५ १ सू० ३८ "एतेन व्यापकविरुद्धसिद्धिरक्या वेदितव्या-यथा-नात्र तुपारस्पर्शं वहे ।" प्र० स्वो० पृ० ३९

१३५ ९ सू० ३९—'हेत्वसिद्ध्या यथा नात्र धूमो वह्न्यभावादिति ।' प्र० स्वो० पृ० ४० ।

१३७ १. सू० ४० "निमित्तयोर्विरोध गमिका च कारणानुपलब्धि यथा नास्य पुसो रोमहर्षादिविज्ञेया, सन्निहितदहनविशेषत्वात् ।" प्र० स्वो० पृ० ४१

१३८ २४ 'शान्तभद्रेण'—तात्पर्यं० पृ० ८७

१४१ ५ सू० ४३—"एतेन तद्विरुद्धार्थकार्योक्तिरुपवर्णिता । प्रयोग केवल भिन्न सर्वयार्थो न भिद्यते ॥' प्रमाणवा० २ ९०

१४४ ४ सू० ४५ "सर्वत्रापि अभावसाधन्यामनुपलब्धे दृश्यात्मना तेषा' प्र० स्वो० पृ० ४०

१५० ३ सू० १ "शक्यस्य सूचक हेतुबन्धोऽज्ञानमपि स्वयम् ॥ प्रमाणवा० ४ १७

१५१ ९ सू० ३—७—"द्विविधो हि प्रयोग साधर्म्यवानेव वैधर्म्यवान् च । यदन्वय अन्वयी व्यतिरेकी चेत्याहुः । नानयोरन्वय प्रयोगभेदाद् अर्थत कश्चिदपि भेद । साधर्म्येणापि प्रयोगेऽर्थाद् वैधर्म्यगति, असति तस्मिन् साध्यहेत्वोरन्वयाभावात् ।' प्र० स्वो० पृ० ३५८

१५१ १७ 'अबाधितत्वाद्यपि'—हेतु० टी० पृ० २०५

१५२ १६ सू० ६-७ "तस्मादन्वयव्यतिरेकयोर्व्यालक्षणमकोपि प्रयुक्तो द्वितीयमा क्षिपतीति नानयोरर्थत कश्चिद्भेदोऽन्यत्र प्रयोगभेदात् । हेतु० पृ० ५६

१५३ ६ 'वक्ष्यमाणेन'—द्रष्टव्य पृ० १६७

१५६ ६ सू० ९ "यथा यत् सन् तत् सर्वं क्षणिकम्, यथा घटादयः । सद्यः शब्दः ।" हेतु० पृ० ५५

१५७ ७ सू० १०—"क्वचित् स्वभावभूतधर्मपरिग्रहद्वारेण यथा तत्रैवोत्पत्ति ।'— प्र० स्वो० पृ० ३४९

१५८ २. सू० ११ "उपाधिभेदापक्षो वा स्वभाव केवलोऽप्यवा । उच्यते साध्य-सिद्धधर्म नाशे कार्यत्वसत्त्ववत् ॥" प्रमाणवा० ३ १८५, १८६

१५९ ३ सू० १२ "स्वभावनिष्पत्तौ अपेक्षित व्यापारभावी हि वृत्तक । तनेय वृत्तकभ्रुति स्वभावाभिधायिन्यपि परोऽधिमाक्षिपति ॥"—प्र० स्वो० पृ० ३४८

१५९ १२. सू० १३—“एतेन प्रत्ययभेदभेदित्वादसौ व्याख्याता ।” प्र० स्वी०
पृ० ३४८

१६० ८ सू० १५—“सिद्ध स्वभावो गमको व्यापकरतम्य निश्चित । सिद्ध
स्वभावनिवृत्त स्वनिवृत्तो निवर्तकः ॥” प्रमाणवा० ३ १९१, १९२; प्र० स्वी० पृ० ३५७

१६१. २२ अत्र टुप्नटीकांसो तात्पर्यनिबन्धनतो ज्ञेय । तद्यथा—“अमुमेवार्थं
प्रथममित्यादिना विवादयति । तत्रेति सामान्येन स्मृतस्वार्थस्य विरोधे योजने सति । तथा च
सतीति सामान्यस्मरणस्य लिङ्गज्ञाने विशिष्टस्मरणस्य च अनुमानज्ञाने सति अविनाभावित्व-
ज्ञानमेव परोक्षार्थप्रतिपादकत्व नाम युक्त्या मभाव्यत इत्याह । किञ्च निश्चयस्मरणज्ञाने
वाच्यतामेकार्थताऽवसेया ज्ञानोपाधिलिङ्गधर्मपिक्षया लिङ्गधर्मो ज्ञानोपाधिर्यस्मादेते प्रतिपाद्यन्त
इति । तेनेति । येन कारणेन साध्याविनाभावित्वनिश्चयमेव प्रतिपादकत्वव्यापार तेन
हेतुना । ना यत्रेति अन्यस्मिन् साध्यधर्म इत्युक्तमिति वानिकवृत्ता मूलाचार्येण वा निश्चितपद
कुर्वता । यदा एवमुक्तं भवतीति ज्ञेय । तस्मादसमारोपिन एव धर्मिणो भेदेपि धर्मयोर्भेदो
न भ्यात्—इत्याह—साध्येति । यस्माद्निश्चयारूढे विशिष्टविवृत्यज्ञानप्रतिभासिनि रूपे
साध्यसाधनयोर्नास्तत्वम् । यदि नामैव स्यात् तथापि समारोपितो भेद कथमित्याह—निश्चया-
रूढ वेति । इतरस्मादितरस्माच्च विज्ञानीषाद्रघावृत्तिर्पवच्छेदः, तत्कृतेन भेदेन भिन्नमिति ।
अत्र इति तस्मादर्थे । तस्मादग्यत् साधन तथा साध्यमपि । एतदुक्तं भवति—यदि वृत्त-
कन्वानित्यत्वादीना तादात्म्यमबन्धो नेष्यते तदा तद्भ्रुवभावित्व नाशस्य न स्यात् धर्मिणो-
ऽभिन्नत्वे मिथोऽप्यभिन्नत्व धर्मयो । न च धर्मिण सकाशाद्भेद इत्यादिकमन्यत्र प्रतिपादितमिति
नेह प्रन्यते ।” तात्पर्य० पृ० १०१

१६९ ३ सू० ३० “न हि अतस्त्वभावस्य भावे एकान्तेनान्यस्य भावः, तन्निवृत्तौ वा
निवृत्तिः ।” हेतु० पृ० ५६

१७२ ७ सू० ३४ अत्र पक्षधर्मसम्बन्धवचनमात्रसामर्थ्यादेव प्रतिज्ञार्थस्य प्रतीने न
प्रतिज्ञाया प्रयोग उपदर्शितः ।” इत्यादि हेतु० पृ० ५५, “तत्पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने ।
प्रमाणं सद्योत्पत्तस्तत् साक्षात् साधनम् ॥ साध्यस्यवाभिधानेन पारपर्येण नाप्यलम् ।”
प्रमाणवा० ४ १६—१७ । पक्षप्रयोगसमर्थनार्थं द्रष्टव्या न्यायम् पृ० ५७१

१७२ १६ ‘स्वमूर्त्य’—“अवश्यमेव न निदिश्य इति भणता न ह्यपि नियमो मदवश्य
पक्षो निदिश्य इत्यन्यव्याख्योपहसितेति यतोऽस्मिन् व्याख्याने पाक्षिक पक्षनिर्देशोऽनुमत एव ।
स चायुक्त इत्युक्तं वक्ष्यति च ।”—तात्पर्य० पृ० १०६

१७२ १८ वादन्यायस्य—वादन्याय पृ० ६५

१७६ ८ ‘अय’—“गम्यार्थत्वेपि साध्योक्तेरसमोहाय लक्षणम् ।” प्रमाणवा० ४ २८

१७६ १० ‘विप्रतिपत्तिनिराकरण’—“विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमिति वृत्ताऽप्यव्या-
ख्या—“एतच्च नियतपदार्थकथाया द्रष्टव्यम्, प्रपञ्चकथाया तु पक्षनिर्देशपि न कश्चिद् दोष’
इत्यादिपास्ता ।” तात्पर्य० पृ० १०७

१७६. १२. सू० ३९ “असिद्धासाधनार्थोक्ताद्यभ्युपगतग्रह । अनुक्तोनीच्छया
व्याप्त साध्य आत्मार्यवन्मतः ॥” प्रमाणवा० ४. २९

१७८ ९. सू० ४४—“एकस्य धर्मिण शास्त्रे नानाधर्मरिचितावपि । साध्य स्या-
दात्मनैवेष्ट इत्युपात्ता स्वयश्रुति ॥”—प्रमाणवा ४. ४२

१७९. ४ ‘विप्रतिपत्तिः’—शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः शास्त्रदृष्टोऽखिलो यदि ।
प्रतिज्ञाऽसिद्धदृष्टान्तहेतुवाद प्रसज्यते ॥” प्रमाणवा० ४. ७०

१७९. ११ सू० ४५ “विरोपस्तद्वधपेक्षत्वात् कथितो धर्मधर्मिणो । अनुक्तावपि
वाञ्छया भवेत् प्रकरणाद् गति ॥” प्रमाणवा० ४ ३१, ४ २९

१८२. १. सू० ४८—“अनिविद्ध प्रमाणाभ्या स चोपगम इष्यते । सदिग्धे हेतु-
वचनात् व्यस्तो हेतोरनाश्रय ॥” प्रमाणवा० ४ ९१, “अनुमानस्य भेदेन सा बाधोक्ता
चतुर्विधा ।” प्रमाणवा० ४ ९२, न्यायप्र० पृ० २ “ये चैते पक्षविरुद्धतादय पक्षदोषा ये
च वक्ष्यमाणा साधनविकलत्वादयो दृष्टान्तदोषारते वस्तुस्थित्या सर्वे हेतुदोषा एव । प्रपञ्चमान
तु पक्षदृष्टान्तदोषवर्णनम् । दृष्टान्तदुष्टतया च हेतोरेव लक्षणमन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरद् हीयते
इति सर्वे च ते हेतुदोषा एव—अतएव च शास्त्रेऽस्मिन् मुनिना तत्त्वदक्षिणा । पक्षाभासादयो
नोक्ता हेत्वाभासास्तु दक्षिणा ।” न्यायम० पृ० ५७२.

१८३. ४. सू० ५१. “अर्थैकवप्रतिविद्धत्वात् पुरुषेच्छानुरोधिन । इष्टशब्दाभिधे-
यस्याप्तो वाक्षतवाग्जन ॥ उक्त प्रसिद्धशब्देन धर्मस्तद्वधवहारज । प्रत्यक्षादिमिता
मानधुत्यारोपेण सूचिता ॥ चन्द्रता शशिनोऽनिच्छन् का प्रसीनि स वाञ्छति । इति त
प्रत्यदृष्टान्त तदसाधारण मतम् ॥” प्रमाणवा० ४ १०९, ११०, १२०

१८६. ६ ‘अन्ये’—“अन्ये त्विति शान्तभद्रादय ”—तात्पर्य० पृ० १११

१८८. १७. ‘साधनाभासः’ न्यायप्र० पृ० ३

१९७. ६ सू० ६९ “विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात् । हेतुज्ञानप्रमाणां
वचनाद् रागितादिवत् ॥” प्रमाणवा० ३ ११

१९८. ३. सू० ७१ “न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽप्यभिचारिता । सभाव्यव्यभिचा-
रित्वात् स्थालीतण्डुलपकवत् ॥ यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेक प्रदर्शयते । तस्य सशयहेतु-
त्वाच्छेपवत्तदुदाहृतम् ॥” प्रमाणवा० ३. १२, १३

१९८. १७. सू० ७३. “अपर्यन्तकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद् विरोधगति ।”—
प्र० स्वो० पृ० ३५

२०२. १. ‘यत्वाहुः’—“अत्रैव मन्यन्ते शान्तभद्रादय —वातादिशीतलग्नानामसता
सता वा विरोधः स्यात् । न तावदसतोऽनुत्पत्तिकेन सह विरोधगति । ...नापि येषा सत्त्व
तेषा क्षणिकत्वेनैव निवृत्ते. निवर्तकाभावात् । किं चायं विरोध द्विष्ट इष्यते । स कथं घटते ।
विरुद्धयोरैकस्मिन्नपि क्षणे सहस्थिते सहस्थाने वाऽविरुद्धतैव घटपटयोरिव स्यात् । इत्यवास्तव
एवायमत एवाह विरोधगतिरिति विरोधव्यवहार इति ।”—तात्पर्य० पृ० ११८

२०३. ७. सू० ७५—“अन्योन्योपलम्बिपरिहारेण स्थितिलक्षणता वा विरोधो नित्या-
नित्यवद् ।” प्र० स्वो० पृ० ३६.

२०७. ८. सू० ७६—“उक्त्यादे सर्वविन्प्रेत्यभावादिप्रतिषेधवत् । अतीन्द्रियाणा-
मर्षानां विरोधस्याप्रतिद्धित ॥” प्रमाणवा० २. ९२.

२०९. ८. सू० ७८. “न हि चलनवचनादि रागादिकार्यम्, वक्तुकामताहेतुवत्त्वात् ।
सैव राग इति चेत् । इष्टत्वान् न किञ्चित् याधिनम् । राग हि नित्यमुत्साहमात्मोपदर्शना-
भिनिवेशादिष्व सारवधर्मविषयमाहु । नैव करुणादय । अन्येषां समवात्—इति
निवेदयिष्याम । यथा रक्तो प्रवीति तथा विरक्तोपि । एव न वचनमात्रात् नापि विशेषात्
प्रतिपत्ति । अभिप्रायस्य दुर्बोधत्वान् । स्पवहारसवरेण सर्वेषां व्यभिचारात् । प्रयोजना-
भावेऽवचनमिति चेत् । न । परार्थत्वात् व्यवहारस्य । न युक्तो वीतरागत्वादिति चेत् ।
न । करुणयापि प्रवृत्ते । सैव करुणा राग इति चेत् । इष्टम् । अविपर्यासोद्भवत्वाद्
अदोष. करुणा असत्यात्मग्रहणे दुस्तविरोपदर्शनमात्रेण अभ्यासबलोत्पादिता । तथा हि
मैश्यादय सत्त्वधर्मालम्बना इष्यन्ते । एताश्च सजातीयाभ्यासवृत्तयो न रागापेक्षिण्य ।
नैव रागादय, विपर्यासाभावेऽभावात् । कारुणिकस्य निष्फल आरम्भोऽविपर्यासादिति चेत् ।
न । परार्थस्यैव फलत्वेनेष्टत्वात् । सर्वथाऽमृताममारोपात् निर्दोष । तदन्येन वीतरागस्य
दोषवत्त्वसाधने न किञ्चिदनिष्टम् । वक्तव्यतामिनि रागादिदर्शनाद्—अन्यत्र तदनुमाने हि
अतिप्रसंग । व्यभिचारादनन्यानुमाने इहाव्यभिचार इति को निश्चय. ?”—प्र० स्वो० पृ० ५१.

२११ १२ सू० ८६. “अनन्वयोपि दृष्टान्ते दोषस्तस्य यथोदितम् । आत्मा परश्चेत्
सोऽसिद्ध इति तत्रेष्टघातवत् ॥” प्रमाणवा० ४. ३२; “यथोदितमाचार्यं वसुबन्धुना—परार्थाश्च-
क्षुरादय इत्यन परश्चेदात्मा विवक्षित सोऽसिद्धो दृष्टान्त इति । तत्रानन्वये सति इष्टविघा-
तवत् साधनम्, इष्टात्मार्यंत्वविपर्ययेणान्वयात् तत्साधकत्वात् ॥”—मनो० ४. ३२.

२१४. ८. सू० ९५ “अनिश्चयकर प्रोक्तमीदृक् त्वनुपलम्भनम् । सजात्यन्तपरोक्षेषु
सदसत्ताविनिश्चयो ॥”—प्रमाणवा० २ ९४, “अयमेव न वेत्यन्यदोयानिर्दोषतापि वा ।
दुर्लभत्वात् प्रमाणानां दुर्बोधेत्यपरे विदुः ॥”—प्रमाणवा० ३. २१९.

२१४ १६ सू० ९७—“प्राणाद्यभावो नैरात्म्यव्यापीति विनिवर्तने । आत्मनो
विनिवर्तते प्राणादियंदि तच्छ न ॥” प्रमाणवा० ४ २०८

२२८ ८. ‘पैलुकेन’—“पैलुकेनेति वैशेषिकेण किलाय पाक पीलूना परमाणूनामिति
मन्यते अत्र पीलुक उक्त ।” तात्पर्य० पृ० १२७

२३१ ६ ‘पैठर’ “पैठर इति नैयायिक । तन्मतेन स्थाल्या एव पाकसमवात्
तथैवाख्यातम् ॥” तात्पर्य० पृ० १२८

२३९ ७ ‘दृष्टान्तदोषा’ —न्यायप्र० पृ० ५

२५४ २ सू० १३७—१३८—“असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावन द्वयोः । निग्रह-
स्थानमन्यत् न युक्तमिति नेष्यते ॥”—आदन्याय पृ० २ । न्याय० ता० ५ २ १ पृ०
४९२, न्यायम० पृ० ६३९, प्रमाणमी० २ १ ३५, प्रमेयक० पृ० ६७१

१. न्यायविन्दोः शब्दसूची ।

अकारण		२०९	अन्वयवचन	१७०
अग्निसिद्धि		१९३	अवयवव्यतिरेक	२१९ २२०
अचन्द्र		१८३	अवयवसिद्धि	१७१
अचेतन		१९२	अन्वयाभाव	१६७
अदूरभास्वविषयत्व		१९७	अपेक्षितपरव्यापार	१५९
अनवयव		२४१	अप्रतिबद्धस्वभाव	११४
अनात्मक		२१०	अप्रदर्शितव्यतिरेक	२४९
अनात्मकत्व		२१७	अप्रदर्शितावयव	२४१
अनाप्त		२४५	अभाव	१४५
अनिय	१५६ १५७ १५८		अभावगति	२०८
	१९० २४१ २४२ २४९		अभावनिरवचय	१२३ २१९ २२०
अनियत्व		१९२ १९६	अभावव्यवहारसाधन	१४४
अनिराकृत		१७६ १८२	अभिलाषमसंगयोगप्रतिभासा	४७
अनुक्त		१७९ १८०	अभूतदोषोद्भावन	२५५
अनुपपत्ति	१०० १०१ ११६		अभ्रान्त	४०
	१४४ १४८ १७१ २०८		अमूढस्मितमस्कार	११८
अनुपलब्धिप्रयोग	१४० १५४ १६५		अमृतत्व	२४०
अनुपलब्धिप्रमाणप्राप्त		११७	अथ	१०९ १८२
अनुपलम्भ	१९७ २२५ २३१		अथक्रियासामर्थ्यलक्षण	७६
अनुबन्ध		१६०	अथप्रतीति	८१ २३४
अनुमान	३७ ७८ ८७		अथप्रतीतिरूप	७९
	१५० १८२ २८५ २२६		अथसारूप्य	८१
अनुमाननिराकृत		१८३	अर्थान्तर	२०९
अनुमानविषय		२२५	अर्थापत्ति	२५३
अनुमय		९१ ९६	अर्थभावासिद्धि	१४९
अनकालित्व	१९५ १९७ २०९		अधिकलकारण	१९८
	२१३ २१४ २२० २२४		अविरुद्ध	२०८ २१२
अय		९९	अवीतराग	२४७ २४८
अयोयव्यवच्छिन्नरूप		२२०	अव्यतिरेक	२४८
अवयव	२१४ २२०		अव्यभिचारी	२२६
अवयवगति		१६८	अथावगण	१८२
अवयवमुख		१७०	अमान्यव्यवहारविषय	१५४ १७४

१. न्यायविन्दो शब्दसूची ।

वर्ग	२४०, २४५	कार्यकारणभाव	१४५, १६४, २०९
पक्ष	९१, ९८, १७०, १९५,	कार्यविरुद्धोपलब्धि	१३४
	२१०, २११, २३५, २५३	कार्यहेतु	१६४
असिद्ध	१८९, १९२, १९४, २१४	कार्यानुपलब्धि	१२५, १४०
असिद्धि	१८९, १९५, २१३, २१७, २२४	कृतक	१५८, १५९, २४१
आवास	२२८		२४२, २४९, २५१
आवाशवान्	२४४, २४९	कृतकत्व	२१०
अगमाश्रय	२२६	केनायित	१९३
आत्मन्	१९४, २१६	गीतम	२४७
आत्मसवेदन	६४	घटवत्	२४०
आत्मार्थ	१८०	चक्षुप्	१८०, २११
आप्त	२४५	चाक्षुप	१७७, १९०
आप्तता	२४५	चित्त	६४
आशुभ्रमण	५४	चेतना	१९०
इन्द्रियज्ञान	५६	चैत	६४
इष्ट	१७६, १७९, १८२, २१३	जाति	२५५
इष्टविघातवृत्	२११	जात्युत्तर	२५५
उक्त	२१३	जिज्ञासितविशेष	९६
उत्पत्ति	१५७	जीवच्छरीर	२१४
उत्पत्तिमस्व	१९२	ज्ञानप्रतिभास	७४
उपलब्धि	१४४, १६५	ज्योतिर्ज्ञानादि	२४५
उपलब्धिप्रत्ययान्तरसाकल्य	१०३	तदप्रतिबद्ध	११०
उपलब्धिलक्षणप्राप्त	१०१, १४४, १५४,	तदव्यभिचारनियमाभाव	११०
	१६५, १७४, १७५, २३१	तदुत्पत्ति	११३, ११६
उपलब्धिलक्षणप्राप्ति	१०३	तदुत्पत्तिलक्षण	१६९
उभयासिद्ध	१९०	तन्	१९०
ऋषभ	२४५, २४८	तादात्म्य	११३, ११६, १६२
कपिल	२४५, २४७	तादात्म्यलक्षण	१६९
कर्मवत्	२४०, २४४	तिमिर	५४
कल्पना	४७	त्रयीविद्	२४७
कल्पनागोढ	४०	त्रिरूप	१००, २३४
कारण	१४४, १६४	त्रिरूपलिङ्गाख्या	१५०, १८८
कारणविरुद्धकार्योपलब्धि	१३८	त्रैरूप्य	९१
कारणविरुद्धोपलब्धि	१३७	दूषण	२५४
कारणानुपलब्धि	१३५	दूषणाभास	२५५
कार्य	१००, १०७, ११६, २२५, २३५	दृष्टान्त	२३४, २३५

दृष्टान्तदोष	२३९, २४४	प्रमाणनिवृत्ति	१४९
दृष्टान्ताभास	२४०, २५३	प्रमाणफल	७९
देशकालस्वभावविप्रकृष्ट	११७	प्रमाणफलव्यवस्था	९०
धर्म	१७८	प्रमाणातिशय	२४५
धर्मशास्त्र	२४७	प्रमेयत्व	१९६
धर्मिन्	९६, १७८	प्रयत्नानन्तरीयकत्व	२१०
धर्मसिद्धि	१९४	प्रयोगभेद	१५२, १५३
निकृञ्ज	१९३	प्राणादि	२१६, २१७, २१८
नित्य	१८३, २४०, २५१	प्राणादिमत्त्व	२१४
नित्यत्व	२१०	बाष्पादिभाव	१९३
निरात्मक	२१६	ब्राह्मण	२४७
निवृत्ति	१६९, १७०, २०९	भाव	९९, १५९
निश्चयाभाव	२२२	भावनिश्चयनान्तरीयक	२२०
नौयान	५४	भावव्यवहारप्रवर्तन	११८
न्यूनता	२५४	भावाभाव	२०३
न्यूनताद्युक्ति	२५४	भूतमघात	१९३
पक्ष	१७६, १८८	भ्रान्ति	२२७
पक्षधर्मोपदर्शन	१६०	मनोविज्ञान	५७
पक्षनिर्देश	१७२	मयूर	१९३
पक्षाभास	१८७	मरण	१९०
परमाणुवत्	२४०, २४४	मरणधर्मा	२४०
परमार्थमत्	७५	यथावस्थितवस्तुस्थिति	२२७
परस्परपरिहारस्थितलक्षणता	२०३	योगिज्ञान	६७
परार्थ	८८, १५०, १८०, २११	रथ्यापुरुष	२४०
परार्थानुमान	१८८	रागादि	२०९, २४०, २४१
परिग्रहाग्रहयोग	२४७	रागादिमान्	१९७
प्रतिबन्ध	१११, १७०	रागादिमत्त्व	२४०, २४७
प्रतिबन्धोपदर्शन	१७०	लिङ्ग	९१, १००, १११, १७०, २४५
प्रतिषेध	११६, १४१	वक्त्रु	१९७, २४०
प्रतिषेधहेतु	१०८	वक्त्रुत्व	१९७, १९८, २०७, २१४, २४८,
प्रतीति	४७, १८२	वचन	१७९, २०९, २१४, २४०,
प्रतीतिनिराकृत	१८३	वर्धमान	२४५
प्रत्यक्ष	३७, ४०, ५४, ७९, १०४	वस्तु	७६
प्रत्यक्षनिराकृत	१८२	वस्तुदर्शनबलप्रवृत्त	२२६
प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षण	१४८	वस्तुमाधन	१०८
प्रमाण	८१, १६०, १८५	वस्तुमिद्धि	११६

वादिन्	१७७, १७८	गब्द	१७७, १८२, १८३, १९०,
विधि	१४१		१९६, २४०, २४१, २४९,
विनाश	१३१	शशिन्	१८३
विपक्ष	१९६	शासन	२४५
विपरीतव्यतिरेक	२५१	शास्त्रकार	१७८, २२७
विपरीतान्वय	२४१	शीतोष्णस्पर्श	२०३
विपर्ययसाधन	२१२	सक्षोभ	५४
विपर्ययसिद्धि	२१०, २११	सघातत्व	१८०, २११
विप्रकर्ष	२१४	सदिग्ध	२१४
विप्रकृष्टविषय	१४८	सदिग्धव्यतिरेक	२०९
विरुद्ध	९९, २१०, २११	सदिग्धसाधनव्यतिरेक	२४७
विरुद्धकार्यापलब्धि	१३०	सदिग्धसाध्यधर्म	२४०
विरुद्धाव्यभिचारी	२२८, २२६	सदिग्धसाध्यव्यतिरेक	२४५
विरुद्धव्याप्तोपलब्धि	१३१	सदिग्धोभयव्यतिरेक	२४७
विरोध	१४५, १९८, २०७	मदेह	१८९, १९२, १९७, २१३, २१४,
विरोधगति	१९८	सदहेतुत्व	१९७
विरोधाभाव	१९८	सशय	२३१
विवाद	१७९, १८०	सशयहेतु	१४८, २२४
विभेदलक्षण	२५३	सन्	१५६, १६५
विषय	७०, ७८	सद्व्यवहारविषय	१७५
धीतराग	२१४	सपक्ष	९१, ९७, १७०, १९६,
वृत्ति	२१६		२१०, २११, २३५, २५३
वृत्तिनिश्चय	२१७	समनन्तरप्रत्यय	५७
बंधम्यं	१५२, १६५,	सम्यग्ज्ञान	१
	१६८, २४४, २४९	सर्वगत	१९४, २२८
बंधम्यंगति	१६७	सर्वज्ञ	१९७, १९८, २०७, २१४, २४५
बंधम्यंश्व-प्रयोग	१७५	सर्वज्ञता	२४५
बंधम्योदाहरण	२४५, २८३, २४८	सर्वश्रोतान्भ्यमानगुणत्व	१९४
व्यक्त्यन्तराद	२३१	सौरय	१९२
व्यनिरक्त	२१४, २२०, २४५, २६८	मात्मक	२१८, २१५, २१९
व्यनिरक्तमुग	१७०	मात्मकत्व	२१७
व्यभिचारगमव	१६३	माधन	१६०, १७८, १७९
व्यवच्छेद	२१६	माधनत्व	१७६
व्यवच्छेदप्रतीति	१४२	माधनदाय	२२६, २५४
व्यापकविशेषोपलब्धि	१३५	माधनधर्म	१६०
व्यापकानुपलब्धि	१२९	माधनाभाव	१८८

साधनावयव		२३४	स्वभावप्रतिबन्ध	१०९	१६९			
साधम्य	१५२	१६७	२४४	स्वभावविरुद्ध	१४४			
साधम्यवत		१७४	स्वभावविरुद्धोपलब्धि		१२९			
साधम्यवत्प्रयोग		१५४	स्वभावविनाय	१०३	१०४			
साध्य	१११, १६४	१६७,	स्वभावहेतु	१५६	१६६			
	१७९	१९०	२२२	स्वभावहेतुप्रयोग	२३०			
साध्यत्व		१७६	२१३	स्वभावानुपलब्धि	१२४	१४०		
साध्यधम		१०६	१६०	स्वरूप		१७६		
साध्यविषयसाधन	२११	२१३		स्वलक्षण	७०	७४		
साध्यसाधनधर्मोभयविकल		२४०		स्ववचन		१८२		
साध्याद्यव्यतिरेक		२४४		स्ववचननिराकृत		१८५		
साध्याभाव		१६८		स्वसत्तामात्रभाविन		१०६		
सामाय	२२८	२३१		स्वाथ	८८	८९		
सामान्यलक्षण		७७		हेतु	१०६	१६७		
सिद्धि		१७९			२३४	२३५	२५३	
मुखादि		१९२		हेतुत्व		१६२		
स्वभाव	१००	१०४	१०५	११६	हेत्वन्तरापेक्षण		१३१	
	१५७	१६२	२२५	२३१	२३५		१६८	
स्वभावनिष्पत्ति		१५९		हेत्वामात्र	१८९	१९५	२१०	२२४

२. न्यायविन्दुटीकायाः शब्दसूची ।

अक्षाश्रित		३८	अध्यवसाय		७१		
अक्षीणदोष		२४५	अध्रुवभावित्व		१३२		
अचेतन		१९२	अनधिगतविषयप्रमाण		१९		
अतीन्द्रिय		२२७	अनवय		२४१		
अत्यन्तविषयस्त		२२	अनय	६७	७१	७२	
अदृश्य		१३२	अनर्थप्राप्ति		७१		
अदृश्यमान		१०४	अनधसभावना		१५		
अदृश्यविषय		१९८	अनयसमाय		१४		
अदृश्यानुपगन्धि	११६	११७	१४८	अनाप्त		२४५	
अदृष्ट		२०८		अनित्य	१५७	१५८	
अधिगतविषय		१९		अनित्यत्व	११२	१३२	
अध्यवसाय		८४	८५		१९२	१९६	२४२

अनियतप्रतिभास	४९	१६३, २०५, २०६, २०८, २२०	
अनियतप्रतिभासत्व	४९	अभावगति	२०८
अनियताकार	२०४	अभावज्ञान	१२३
अनिराकृत	१८२	अभावनिश्चय	१२२, १२३
अनिष्पत्ति	१६३	अभावप्रतिपत्ति	१४६
अनुक्त	१८०, १८१	अभावव्यवहार	१०८, १२०, १२२, १४४
अनुगमन	१६१, २३६	अभावसाधन	१२९
अनुपलब्धि	१००, १०१, १२१, १२२, १२३, १२४, १२८, १४५	अभिधानाकार	४७
अनुपलम्भ	१०२, १९८	अभिधेय	९, १०, १५२, १५३
अनुपलम्भनिवृत्ति	१६५	अभिधेयप्रयोजन	५, ८
अनुबन्ध	१६१, २३६	अभिधेयभेद	१५३
अनुमान	२०, ३९, ४०, ४४, ४६, ४७, ७१, ७२, ७८, ८७, ९१, १५०, १५१, १५२, १८२, १८५, २२७	अभिधेयाकार	४७
अनुमाननिराकृत	१८३	अभिप्रायकार्य'	१८६
अनुमेय	९६, ९७,	अभिप्रायकार्यत्व	१८७
अनैकान्तिक्	९४, ९५, १९५-१९७, २१०, २१३, २१४, २१७, २२१, २२२, २५४	अभिप्रायालम्बन	१८६
अन्य	९९, १८६	अभिलाप	४७
अन्योन्याभावाव्यभिचारित्व	२०४	अभिलापनसर्ग	४७
अन्वय	९५, १५०, १५३, १६१, १७०, २१४, २१९, २२०, २३८	अभिलापनसर्गयोग्य	५१
अन्वयगति	१६८	अभिलापनमृष्टाभास	४८
अन्वयमुख	१७१	अभिलापनसर्गयोग्याभास	४८
अन्वयवाच्य	२५०, २५१	अभेदाध्यवसाय	२६
अन्वयान्नाव	२२०	अभ्यास	१४२
अपरायत्तत्व	११२	अभ्रान्त	४६, ४७
अप्रतिपत्तिहेतु	२१५	अभ्रान्तत्व	४०, ४१
अप्रतिवद्ध	११०	अमूर्तत्व	१९६
अप्रमाण	२३	अर्थ	७, ३०, ४९, ७६, ७६, १५२,
अप्रयत्नानन्तरीयक	१९६	अर्थक्रिया	२३, ७७
अप्रामाण्य	१८६	अर्थक्रियाक्षम	४२, ४७
अप्रामाण्यदोष	६१	अर्थक्रियानिर्भास	२८, २९
अभाव	९९, १०८, ११८, १४६, १४८,	अर्थक्रियामर्ष	२८
		अर्थक्रियामर्षवस्तुप्रदर्शन	२३
		अर्थक्रियागामर्षलक्षण	७७
		अर्थप्रतीतिरूप	७९
		अर्थमतिप्रतिपत्तिरूपत्व	५०
		अर्थमभावना	१६
		अर्थमहाय	१३

अर्थसापेक्ष	५२	आगमसिद्धवैलप्य	२२७
अर्थसिद्धि	३२	आग्रह	२४८
अर्थाधिगति	१९	आत्मन्	१८१, १९४, २१६
अर्थाधिगमात्मन्	२४	आत्मनवेदन	६४
अर्थाध्यवसाय	४७, ७१	आत्मार्थ	१८०
अर्थापत्ति	२५३	आप्त	२४५, २४६
अर्थाविनाभावित्व	४०	आभास	८१
अवयव	२३४	आयु	१९१
अधिकलकारण	१९८	आरोपित	७२
अविनाभाव	१६४	आर्यसत्य	६७
अविनाभावनियम	११०	आलोक	१२६, १९९
अविनाभावित्वज्ञान	१६२	आशुभ्रमण	५५
अविपर्यस्त	४२	आश्रयण	१९३
अविसवादाक	१७, ४७	आश्रयणासिद्ध	१९३, १९४
अव्यतिरेक	२४५, २४९	इन्द्रिय	५५, ५६, १९१
अव्यभिचारनियम	११०	इन्द्रियज्ञान	५६
अशक्यानुष्ठान	१४	इन्द्रियविज्ञान	३९, ५२
अश्रावण	१८२	इष्ट	१७८
असदर्थत्व	१८६	इष्टविधातकृत्	२११, २१२, २१३
असद्वचनहारयोग्य	१५४	उक्त	१७९, १८१
असपक्ष	९८	उत्पत्तिम्	१५७, १५८
अमर्षगतत्व	२३३	उत्पत्तिमत्त्व	१९२
असर्वज्ञ	१९७	उत्प्रेक्षण	८५
असादृश्य	२५०	उत्प्रेक्षित	८५
असाधारण	७०, ९३, २१५, २१७	उपकारक	२१२
असिद्ध	९२, १९०, १९३, १९४, २१३, २५४	उपलब्धि	१४१, १४५
असिद्धत्व	१९४	उपलब्धिर्लक्षणप्राप्त	१०१, १०३, १२९, १४४
असिद्धव्यतिरेक	२१६	उपलम्भ	१६५
अस्फुट	७४	उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्य	१०३
अस्फुटाभ	६९	उपादेय	३०, ७६
अहेतुत्व	१०९	उपायोपेयभाव	१२
आकार	८१	उपेक्षणीय	३०
आकाश	१२६	उभयविकल	२४०
आगम	२२७	उभयाव्यतिरेकि	२४४
आगमसिद्ध	१९१, २२६, २३३	उभयैकदेशवृत्ति	१९६

उष्णस्पर्श		१९९	गुणित		१९४
एकवायकारी		५८	गोचर		३५
एकत्व		२०७	गौतम		२४७
एकत्वाभाव		१६३	ग्राह्य	४७ ६९ ७० ७१ ७२ ७८	
एकामवविरोध		२०५	ग्राह्याकार		७४
एकान्त		१९५	ग्राह्याकारता		४७
एकान्तिक		१९५	चम्पुष	६० १८०	२१२
बम		२४४	चम्पुविनात		४९
बल्पना		४७ ५४	चाम्पुष		९२
बल्पनापोढ		४६	चित्त		६४
बल्पनापोढत्व		४० ४१	चित्तावरथा		६४
बल्पित		२०५	चनय		१९२
बावतातीय		३१	चैत		६४
बावदन्तपरीक्षा		१४	जनन		२१२
बावकामलादि		५५	जम		२१०
वारण	११० १२६ १४९ १७०		जयजनकभाव	८२	२००
वारणभद		१६३	जलतरङ्गयाय		१९९
वारणविरुद्धोपलब्धि		१३९	जाति		२५५
वारणानुपलब्धि		१३७ १३९	जायुत्तर		२५५ २५६
कार्य	१०० १०७ ११६		ज्ञान	१८ ७० ८१ १०३	२१०
	१४० २१० २२६		ज्ञानप्रतिभास		७४
कायकारण		२३८	ज्ञानमसंगि		१०१
कायकारणभाव	१०७ १४५ १४६ १६४		ज्योतिर्नानोपदेश		२४५
कायकारणभावनिरचय		१६४	ज्वरहरतक्षकचूडाग्लालकारोपदेश		१४
कायलिङ्गज		१८५	तदुपति	११३	१७०
कार्यहेतु	१६६ २१० २३६		तादात्म्य	११० १७० २३६	२३८
कार्यानुपलब्धि	१२६ १३४ १४१		तादात्म्यनिषध		१३२
कृतक		१५८ १५९	तिमिर		५५
कृतकत्व		२४२	त्रयीवित		२४७
केवायित		१९३	त्रिरुप	१५० १५१	१५२
क्षण		२००	त्रिरुपलिंग		१८८
क्षणिकत्व		१२७ २०४	त्रिरुपलिङ्गाख्यात		१८९
गमक		११२ ११६	त्ररूप्य		२२५
गम्य		११२	दक्षिणापथ		१९४
गम्यगमकभाव	१११ ११२ ११३		दन्तवीणा		१३७
गुण	~	१९४	दगत		८५

दानकाल		२६	निविकल्पक		५३	६९
दुष्टत्वनिवर्धन		२५३	निवतक		१९९	
दूषण		२५४	निवतकत्व		२००	
दूषणाभास		२५४	निवत्यनिवतकनिमित्त		२०१	
दृश्य	१०१	१४४	निवत्यनिवतकभाव	१७०	१९९	२०९
दृश्यनिवृत्ति		११९	निवृत्त्यङ्ग		१४	
दृश्यात्मक		७५	निवृत्त्यभास		२४५	
दृश्यात्मता		२०६	निश्चय	७१	८४	१६२
दृश्यादृश्यसमुदाय		१२७	निश्चयाभाव		२५४	
दृश्यानुपलब्धि	११८	१२०	१२२	१२९	निपथ	२०६
	१३४	१३६	१३७	१३९	१४२	निष्क्रिय
					१६४—१४८	२०६
दृश्यानुपलम्भ	१०२	११९	१२३	१५४	२२६	निष्प्रग्नह
दृष्ट				२०५	नीलबोधरूप	९१
दृष्टान्त	१५५	२१०	२३३	२३४	नीलविकल्प	९१
	२३८	२३९	२४०—	२५१	नीलसरूप	९१
दृष्टान्तदोष		२४३	२४४	२५२	नमित्तिक	२४६
दृष्टान्ताभास			२३३	२३९	नीयान	५५
दृष्ट				५६	यूनता	१८९
धम	९७	१६०	१६१	१९७	पथ	९७
धर्मशास्त्र				२४७	पक्षधम	१९७
धर्मिन्	९७	१२७	१९४		पथधमत्व	१५०
धर्मिसम्बन्ध			१९०		पक्षधर्मोपमहार	१६४
धूम			१९३		पक्षाभास	१८७
ध्रुवभाविव			१३२		पथाथ	१८७
नान्तरीयकता			१६१		पक्षैकदशासिद्ध	९२
नान्तरीयकत्व			१६४		परप्रतिपत्ति	१४३
निकुञ्ज			१९३		परमाणु	१९६
नित्य			१८३		परमाथ	७७
नित्यत्व	१३२	१९६			परमाथस्तन	७५
नियतप्रतिभास			४९		परस्परपरिहार	१०९
नियताकार	२०४	२०५			परस्परपरिहारविरोध	१६३
निरवय			१९२		परस्परपरिहारस्थितरूप	२०३
निराहत			१८३		परस्परपरिहारस्थितलक्षण	२०३
निरात्मक	२१६	२२१			परस्परव्यवच्छेद	२२०
निरोध			१९१		परायनत्व	११२

पराय	१५०	१८०	२१२	प्रत्यक्षनिवृत्ति					११८			
परार्थानुमान	८७	१४२	१४३	१५२	प्रत्यक्षलक्षण				१०४			
१७९	१८०	१८९	२११	२४४	२५०	प्रत्यक्षविषय			७५			
परिग्रह				२४८	प्रत्यक्षव्यापार				८५			
परीक्षणीय				२९	प्रत्यक्षानुपलम्भ				१६४			
परोक्ष				१२७	प्रत्यक्षानुपलम्भनिवृत्ति				१०७			
परोक्षायनान्तरीयक				९२	प्रत्ययभदभदि				१५९			
परोक्षायप्रतिपादक				१६२	प्रदान				२५१			
परोक्षायप्रतिपादनव्यापार				९२	प्रदर्शितावय			२४१	२४२			
परोपकारी				५८	प्रमाण	१९	२१	२५	३९	७९		
पारार्थ्य		१८०	१८१			८१	८२	८४	८५	९१		
पुष्प				१९२		१४८	१४९	१६२	१८५	२३८		
पुष्पाय				३०	प्रमाणफल	१९	७९	८१	८२	९१		
पुष्पायसिद्धि				२७	प्रमाणवाधित					११५		
पूर्व				२७	प्रमाणव्यापार					१९		
प्रकरण			५	१०	प्रमाणातिशय					२४५		
प्रकरणशरीर				७	प्रमाणाभाव					१४९		
प्रकाश्य	१५२	१५३			प्रमिन्निरूप					८१		
प्रतिज्ञार्थैकदेश	११३	१६२			प्रमयकाय					१४९		
प्रतिपत्तिहेतु				१९०	प्रमेयमत्ता					१४९		
प्रतिपादक				१८९	प्रमेयसत्ताव्यवस्था					१४९		
प्रतिपाद्य				१८९	प्रमेयाभावप्रतिपत्ति					१४९		
प्रतिबद्ध				११२	प्रयत्नानन्तरीयक				९४	१५९		
प्रतिबद्धस्वभावत्व				११०	प्रयत्नानन्तरीयकत्व				११२	१९६		
प्रतिबन्ध	१११	१७०			प्रयोग					१५२		
प्रतिबन्धविषय				११२	प्रयोगभद					१४२		
प्रतिवाप्ति				१८९	प्रयोजक					२१२		
प्रतिपद्य	१०८	१०९	१४२	१४४	१४५	प्रयोजन	९	१०	११	१५२	१५३	
प्रतिपद्य					१००	प्रवक्त					२८	
प्रतीत					१८३	प्रवक्तृत्व					१८	
प्रतीति		४८	१८२-१८४		प्रवृत्तिविषय						२०	
प्रयत्न	२०	३८	४०	४७	५४	प्रवृत्त्यङ्ग					१३	१६
	५६	६०	६२-६५	६८	प्राण				१९१	२१९	२२२	
	७०	७१	७९	८४	८५	९१	प्रापक		२१	२४	७९	
१२२	१२३	१२७	१७६	१८२			प्रापकत्व				१७	
प्रत्यमनिराकृत				१८२	प्रापकव्यापार						७९	

प्रापणीय	२४, ७१	वक्तृत्व	१९७, २४९*
प्राप्ति	२९	वक्तृदोष	२४३, २४४
प्राप्तिकाल	२६	वचनात्मव	१५०
प्राप्य	७९	वस्तु	६५, ७०, ७७, १०२
फल	३५, ७९		२००, २०४, २२१, २३८
फलविप्रतिपत्ति	७९, ९०	वस्तुबलप्रवृत्त	१७९
वाधक	१६२	वस्तुभूत	२००
वाध्यादि	१९३	वस्तुरूप	४२
भाव	१६३, २२०	वाक्	१
भावना	६७	वाक्य	१८५
भावाभाव	२०३, २०४	वाच्यवाचकभाव	५२
भेद	१६३	वाद	१७९
भेदहेतु	१६३	वादिन्	१७८
भ्रान्त	४७	वास्तव	२०२, २०३
मध्यदेश	१९४	विकल्प	२०, २२, ५०, ६५, ६९
मनोविज्ञान	५९-६२	विकल्पकत्व	५२
मयूर	१९३	विकल्पप्रत्यय	८४
मरण	१९१	विकल्पविज्ञान	४९, ६९
मातृविवाहकमोपदेश	१४	विकल्पविज्ञानविषय	१८३
मान	३९	विकल्पविषय	७५, ७७, ११३
मानस	३९, ६३	विकल्पव्यापार	८५
मानसप्रत्यक्ष	५७	विजेतृ	१
मिथ्याज्ञान	३१, ३२, ४५, ४६	विज्ञान	४९, ५२,
योग	७०		१८१, १८५, १९०
योगिन्	६८, ७०	विधि	१०९, १४१
योगिज्ञान	५२, ५६, ६०	विधेय	१००
योगिप्रत्यक्ष	६७	विपक्ष	१९७
लक्षण	३५, १०१	विपक्षव्यापि	१९६
लक्षणकथनाङ्ग	३६	विपक्षवदेश	१९६
लब्धिप्रयोग	१४१	विपक्षकदेशवृत्ति	१९६
लाक्षणिक	२०६	विपरीतव्यतिरेक	२५२
लिङ्ग	९०-९२, १०८,	विपरीतान्वय	२४४
	११२-११४, १५१,	विपर्ययसाधन	२५४
	१५२, १७९	विपर्ययसिद्धि	२१३
रागादिमान्	१९७	विप्रतिपत्ति	३५
रूप	४९, ६५	विभ्रमकारण	५५

विरुद्ध	९४, ९९, १४५, १९९ २११, २१३, २१५, २५४	व्यापक	१२८, १४९, १५५, १६६
विरुद्धधर्मसर्ग	२५	व्यापकाभाव	१४५
विरुद्धधर्मसर्गात्मकत्व	१६३	व्यापार	१२२
विरुद्धाव्यभिचारी	२२४, २२५, २२७, २३३	व्याप्त	१३२, १७२
विरुद्धोपलब्धि	१३१	व्याप्ति	१५५, १६४, १७२, २३६, २३७
विरोध	१४५, १४६, २००, २०१—२०४ २०६—२०९	व्याप्तिकथन	१५४
विरोधगति	२०८	व्याप्तिनिश्चय	२३४
विवाद	१८०	व्याप्तिसाधन	२३८
विशेष	९८	व्याप्य	१२८, १४९, १५५, १६६
विशेषण	१५८, १५९	व्याप्यव्यापकाभाव	१४६
विशेषलक्षण	२५३	व्याप्याभाव	१४५
विषय	६१, ७०, ७१, ७४	व्यावृत्ति	१६३
विषयविप्रतिपत्ति	७०	व्युत्पादन	११
वीतराग	२१४, २४८	शब्द	७, १२४, १२७, १४२, १८३, १८५—१८७
वृत्ति	२१६	शब्दभेद	१४२
वैधर्म्य	१५२, १६७, २४४	शब्दव्यापार	१५२
वैधर्म्यदृष्टान्त	२३८, २३९, २५१	शाब्द	१८५
वैधर्म्यप्रयोग	१६६	शास्ता	२४६, २४८
वैधर्म्यवत्	१५२	शास्त्र	१७९
वैधर्म्यवत्प्रयोग	१६६, १७५	शास्त्रकार	१४
वैधर्म्योदाहरण	२४८	शास्त्रानपेक्षित	१७९
व्यक्यन्तराल	२३२	शीनस्पर्श	१९९
व्यतिरेक	९५, १५०, १५३, १६७, १६८, १७१, १९८, २१०, २१४, २२०, २३८	शीय	१९१
व्यतिरेकगति	१६८	श्रावण	१८२
व्यतिरेकवाक्य	१६८, २५०, २५१	श्रीत्रज्ञान	५२
व्यतिरेकाभाव	२२०	सन्नेतकालदृष्टत्व	५०, ६९
व्यभिचार	१६३	सक्षीभ	५५
व्यवच्छेद	१४२, २१६	सख्या	३५
व्यवस्थापक	८४	सत्यामदकथन	३६
व्यवस्थापनहनु	८३	सग्याविप्रतिपत्ति	३५
व्यवस्थाप्य	८३	सघातत्व	१८०, २१२
व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभाव	८२, ८३	सतान	२६, ७१, २००, २०१
व्याख्यान	१४	सदिग्ध	१९३
		सदिग्धविषयव्यावृत्ति	९५, २१६
		सदिग्धसाधनधर्म	२४०

मदिग्धसाध्यधर्म	२४०	सहावस्थान	२०७
मदिग्धसाध्यव्यतिरेक	२४५	सहावस्थितदर्शन	२०८
मदिग्धान्वय	९४, २१६	माक्षान्कार	३८
मदिग्धासिद्ध	९३, १९२	साक्षान्वारित्वव्यापार	६५
मदिग्धोभय	२४०	सागरूप	६५
मदेह १९३, १९४, १९७, २१३, २१४		सात्मक	२१४, २१६ २२१
सदेहेहेतु	१९८	सादृश्य	८१, २५०
मवन्ध	९, १०, १२, १४, १६, ११५, १६२	साधन	१५४, १६०—१६२
		साधनदोष	१८९
सवादक	१७, ७०	साधननिवृत्ति	१६५, १७२
ससय १३, २२, १९५, २१५, २२३, २३२		साधनविकल	२४०
मगयहेतु	१९५, २१४—२१६,	साधनव्यतिरेक	२४४
मत्	१५७	साधनाभाव	१६५, १६६, १६८, २४९
मत्व	१५८, १६५	साधनावयवत्व	२३३
मपक्ष	९७, ९८	साधर्म्य	१५२, १५६, १६७, २४२
मपक्षविपक्षव्यापि	१९६	साधर्म्यदृष्टान्त	२३८, २३९
मपक्षव्यापि	१९६	साधर्म्यवन्	१५२, १५६
मपक्षैकदेशवृत्ति	१९६	साधारण	७७, ९४
समनन्तरप्रत्यय	५९	साधारणानैकान्तिक	९४, २१५, २१६
समवाय	११५	साध्य १००, १०९, ११०, ११२, ११८	
समाधि	७०	१४८, १५५, १६१, १६२, १७६,	
समारोपित	११३	१७८—१८१, १८८, २१२	
सम्यग्ज्ञान	५, १०, ११, १७, २३, २७, २८, ३२	साध्यनिवृत्ति	१६५, १७२
		साध्यप्रतिपत्ति	२५०
सम्यग्ज्ञानात्मक	१५०	साध्यप्रतिबन्ध	१६२
सरागतत्व	२४९	साध्यविकल	२४०
सर्व	३१	साध्यव्याप्त	२२६
सर्वगत	१९४	साध्यसाधनभाव	८२, १६२
सर्वगतत्व	२३३	साध्यसाधनभेद	११३
सर्वज्ञ	२०८, २४५, २४६	साध्यसिद्धि	२४२
सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्व	१९४	साध्याङ्ग	१०९
सविकल्पक	५२	साध्याभाव	१६५, १६६, १६८, २४९
सहकारी	५८	सामग्री	१०१
सहचारि	२०९	सामान्य ७०, ९८, २२७, २२८, २३३	
सहानवस्थानविरोध	१९९, २०७	सामान्यलक्षण	७७, २५३
सहानुपलम्भ	२०९	साहचर्य	८१, ८२, ८३, ८५

सारूप्यलक्षण	३९	स्वभावहेतुप्रयोग	१६०
सिद्धान्तप्रसिद्धि	६३	स्वभावानुपलब्धि	११८, १४१, १४४
सिद्धि	३०	स्वलक्षण	५२, ७०, ७४, ७५
मुख	६५, १९२	स्ववचन	१८२, १८५
स्फुट	७४	स्वमवेदन	५६, ६४
स्फुटानुभव	६४	स्वसत्तामात्र	१०६
स्फुटाभ	६९	स्वापादि	९२
स्फुटाभत्व	६७	स्वार्थ	८९
स्मृति	२४७	स्वार्थानुमान	८७, १४३, १५१
स्वप्नज्ञान	२५	हेतु	१०९, ११३, १६१, १६४, १९०,
स्वप्रतिभाम	७१		२१५, २३४, २५०
स्वभाव १००, १०४, १०५, ११०, ११६		हेतुवैकल्यकारी	१९९
१५८, १६२, १७०, २१०, २२६		हेत्वन्तरापेक्षण	१३२
स्वभावप्रतिबन्ध ११०, ११३, ११४, १७०		हेत्वभाव	१६६
स्वभावविरुद्ध १४१		हेत्वाभाम	१८८, १८९, १९०, १९४
स्वभावव्यवच्छेद २२०			१९४, २११, २३३
स्वभावहेतु १५६, १६१, १६६, १८४, २३७		हेय	३०, ७६

३. न्यायविन्दुटीकाया विशेषनामसूची ।

आचार्य	१५१, २२७,	पैठरप्रयोग	२३१
	२२४, २२५	पैलुव	२२८
आचार्यदिग्नाम	२१३, २२६	बुद्ध	१८१
ऋक्	२४७	बौद्ध	१९०, १९१, २१२
ऋषभ	२०५, २४६, २४८	बौद्धवाद	१८१
कणादमहर्षि	२२८	मन्वादि	२४७
कणादसिष्य	२२८	यजुष्	२४७
कपिल	२०५, २४७	वर्धमान	२४५
गौतम	२४७	वार्तिहराज	२१३
दिगम्बर	१९०, १९१, २४६	वैशंपयक	१९६, २४०
धर्मोत्तर	८६, १६९, २५६	माध्य	१८१, १९०, २१२
न्यायविन्दु	२५६	माम	२४७
न्यायविन्दुटीका	८६, १६९, २५६	मुगज	१

४. न्यायविन्दुटीकाया अवतरणसूची ।

“अत्यादय कान्ताद्यर्थे द्वितीयया”

“साधन कृता” [व्या० महा० २.१ ३३]

[वा० २ २ १८] ३८

११०

५. धर्मोत्तरप्रदीपस्य शब्दसूची ।

अवस्मात्	८७	अन्यथानुपपत्तिलक्षणा	१६७
अक्षणिकत्व	२०६	अन्यथासिद्ध	१९५
अज्ञान	४	अन्योन्यात्मस्थितिपरिहारलक्षण	९९
अतिप्रसङ्ग	२४२	अन्योपलब्धि	११९
अदृश्यानुपलब्धि	१४९	अन्वय	९६, १६७, १६९
अधिगति	१९	अन्वयवाक्य	९६, २५१
अधिगतिक्रिया	८५	अपरिणाम	१०८
अधिगम	१९, ८८	अपरोक्षताकारि	६६
अध्यवसिन	४०	अपोह	५०
अध्यवसीयमान	७२	अप्रामाण्य	२१
अनियतप्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्व	२१	अबाधितत्व	१५१
अनुपलब्धि	१०८, २३६	अबाधितविषय	१००
अनुपलम्भ	१०९, १२६	अभाव	१०९, ११९, १३०, २०५
	१४७, १६५, २३२	अभावप्रमाण	१०८
अनुपसहार्य	२२२	अभावव्यवहार	१०५
अनुभव	६५, ७२	अभावव्यवहारयोम्यता	१२२, १२६
अनुमान	१९, २१, ३५, ३९, ४०, ७२, ७३, ७५, ७८, ८७, ८८, १०७, १५१, १८३, १८६, २२१	अभिधेयप्रयोजन	१०
		अभिनदेश	२३०
		अभिप्राय	१८७
अनुमाननिराकृत	१८५	अभिलाप	२८
अनुमानसिद्ध	४९	अभेद	२०८
अनुमितानुमान	१४८	अभ्रान्त	४३
अनुमेय	१७७	अभ्रान्तत्व	४४
अनुवाद	४१	अभ्रान्ता	६४
अनेकान्तिक	१४९, १९५, १९६, २२३	अर्थ	५०, ९७, १५३
अन्तर्जल्पाकार	४८, ५१, १४५	अर्थक्रिया	२८
अन्धकार	२००	अर्थक्रियाकारित्वाभाव	१३०
अन्यत्व	२५	अर्थक्रियाक्षम	७६

अर्थक्रियाधिन्	२४	आत्मन्	१९२
अर्थक्रियासमर्थं	२४	आत्मसवेदन	६५
अर्थनिश्चय	१३	आदिवाक्य	१६
अर्थपरिच्छेदात्मत्व	८०	आधिक्य	१८९
अर्थसन्निधिनिरपेक्ष	५०, ५१	आप्त	१०३
अर्थसम्भावना	१६	आप्तवचन	३५
अर्थसरूप	८२	आप्ति	१०३
अर्थसारूप्य	८१	आभास	१८९
अर्थापत्ति	१६७	आयु	१९१
अर्थापहरण	१८३	आरोपित	७१
अर्थावत्तन	१४३	आर्य	६७
अर्थाधिनाभावित्व	४०	आर्यसत्य	६७
अवयव्विन्	४२, ९२	आर्य	३५
अविकल्पक	४७	आलम्बन	४४, ५०
अविद्या	४	आलोक	९०, २००
अधिनाभाव	१९५	आलोकाभाव	११५
अधिनाभूत	११५	आवर्तन	१४३
अविसवादक	१७	आश्रयणासिद्ध	१९५
अव्यभिचार	१६५	आसक्ति	३
अध्रावण	१८३	आश्रयासिद्ध	१९५
अमसृष्टत्व	४३	इतर	९
असद्व्यवहार	१५५	इन्द्रियज्ञान	५८, २४५
असन्निहितविषय	५०	इन्द्रियजप्रत्यक्ष	७१
असपण	९८, ९९	ईश्वर	३, १३०
असमर्थविशेषण	२२३	उक्त	५८
असमर्थविशेष्य	२२३	उत्प्रेक्षित	८६
असाधनाङ्ग	१०८, १२५	उदाहरण	१०७
असाधनाङ्गवचन	१८९, २२३, २५४	उपदान	१७
असाधारण	७०, ९३, २१४, २१६, २२२	उपदानार्थप्राप्तकत्व	२७
असिद्ध	११०, ११५, २२३	उपगत	३५
आवाग	४३, १२७	उपयोग	१०
आगम	१, ६०, ६२, १९१, २४८	उपयोगभेद	१९
आगमसिद्ध	२३२	उपलम्बिलक्षणप्राप्त	१०३
आगमाश्रय	२०५	उपलम्ब्यभावमान	१०८
आगमिष	५	उपलम्भ	१४३
आपह	२४८	उपलम्भभाव	१०२

उपायसप्तद्	२	गुण	१९४
उपेक्षणीय	३०	गुणवत्	२४०
उष्णस्पर्श	२०१	गृहीतप्राहिता	१८
ऊर्ध्वं	२२३	ग्राह्य	५०, ७१
एतैः सामग्र्यधीनता	११५	ग्राह्यप्राहकभाव	४७
एकज्ञानसमागित्व	१२८	घटाभाव	१०१
एकलक्षणहेतु	३५	चक्षुर्विज्ञान	६२
एकात्मविरोध	२०६	चित्र	१०२
एकार्थसंभवेत	३९	चेतना	१९१
ऐकान्तिक	९८	छाया	११५
कल्पना	४२, ४५, ४७, १५८	जगत्	३
कल्पित	१८५, २०५	जन्मान्तरानुभव	५१
काकदन्तपरीक्षा	६	जन्यजनकभाव	२०१
कारण	२८	जाति	३, २५६
कारणानुपअब्धिप्रसङ्ग	१३७	जात्यादिपोजनात्मिका	४७
कारणानुपलम्भ	१३८, १४०	जात्याद्यभाव	४७
कारणाभाव	१२६	जान्युत्तर	२५६
कार्यकारणभाव	१०८, २०३, २४६	जिज्ञासा	१५१
कार्यकारणव्यवहार	२८	जीवधर्म	२१४
कार्यलिङ्ग	१३२, १८६	जीवितेन्द्रिय	१९१
कार्यहेतु	१४०	ज्ञान	२०
कार्यानुपलब्धि	१२७, १२८, १३७	ज्ञान	२७, ५०, ५७, ६४, ८२, १०२
कार्यानुपलब्धिव्यप्रयोग	१२८	ज्ञानाकार	५०
कार्यानुपलम्भ	१३५	तथागतत्व	२
कार्याभाव	१२६	तदुत्पत्ति	१६८
काल	११५	तमस्	४
काव्य	६	तादात्म्य	१६८
कुर्वद्गुण	१२६	तादात्म्यतदुत्पत्ति	१११
क्षण	२८, ७३	तादात्म्यविशेष	१२९
क्षणिकत्व	२०, २७, २०४,	तृष्णा	३
क्रियानिर्भास	१९	त्रयी	२४७
गमक	११३	त्रिरूप	१००
गम्य	११३	दुःख	३
गम्यगमकभाव	१०८	दृश्य	१०२, २०६
गम्यगमकभावप्रसंग	१०८	दृश्यविकल्प्यैकीकरण	७८
गम्यमान	१५४	दृश्यादृश्यसमुदाय	१२७

दृश्यानुपलब्धि	१४८, २०६	निश्चयप्रत्यय	८४
दृश्यानुपलम्भ	१०९, १२०, १२२,	निश्चित	२०
	१२६, १३३, २३२	निषेध	२०६
दृष्ट	२०५	निष्क्रिय	२२८
दृष्टान्त	१५५, १५६	नैमित्तिक	२४६
दृष्टान्तदोष	२३९, २४३	नैरात्म्यदर्शन	३
दृष्टान्ताभास	२३९	नैरात्म्यलक्षण	३
द्रव्य	२४०	न्यूनता	१८९
द्रव्यरूप	२४०	पक्ष	९३, १७७
द्रव्यवयव	१५५	पक्षधर्म	१५५
धर्म	४९, २०८	पक्षधर्मदर्शन	१७४
धर्मदेशना	३	पक्षधर्मवचन	१७४
धर्मिन्	१२८, २०८	पक्षैकदेशासिद्ध	९३
धर्म्यसिद्ध	१९५	पञ्चप्रत्यक्षानुपलम्भसमधिगम्य	१४६
नञ्	९८, ९९, १०३	पद	११
निकुञ्ज	१९४	पदार्थ	१०
निगमन	१७३	परत	१९
निग्रह	१८९, २२३, २५४	परप्रत्यक्ष	८९
नित्य	१३०, २०६	परमाणु	४२, २२९, २४०, २४४
निबन्ध	९०	परमाणुप्रथम	४२
नियतप्रतिभास	५०	परमार्थ	७१
नियतसहोपलम्भ	१३६	परस्परपरिहारस्थित	२०८
नियम	१६५	परस्परपरिहारस्थितलक्षण	१४८
निरन्वय	१९२	परस्परपरिहारस्थितलक्षणविरोध	१३३
निराकार	८२, १०२	परामर्श	१७५
निरात्मक	२२१	परामर्शदेशना	१३६
निरात्मकत्व	२१९	परार्थ	१९२, २१२
निरालम्बन	२६	परार्थानुमान	१४३, १५०, १७४, १८०
निष्प्रधिशेष	५	परार्थमपत्	२
निर्भास	२८	परिच्छिन्नति	१९
निर्वाणधानु	५	परिमाण	२४०
निर्विकल्पक	३५, ४३, ५४, ६६	परिज्ञा	७
निवर्तकत्व	१९९	परोक्षार्थज्ञान	१५०
निवर्तनिकर्तृभाव	१९९, २००, २०१	परोक्षार्थप्रतिपत्ति	१३, १५५
निवृत्ति	१३	पर्युदात्त	९९
निवृत्तय	६९, ७१	पर्युदात्तवृत्ति	१०३

पारमार्थिक	७६	प्रमाणनिवृत्ति	१४९
पारिमण्डल	२४०	प्रमाणवाधित	११५
पुरुष	१९२	प्रमाणभेद	१९
पुरुषार्थ	१०	प्रमाणमम्प्लव	२०
पूजा	२	प्रमिति	७९
पूर्ववत्	८८	प्रमेयत्व	२२३
प्रकाश्यमान	१८०	प्रमेयसत्ता	१४९
प्रज्ञा	७०	प्रमेयानिवृत्ति	१४९
प्रज्ञानिश्रय	३	प्रयोगकालिक	१३६
प्रतिज्ञा	१०८, ११३, १२५, १७२	प्रयोजक	२१२
प्रतिज्ञावचन	१७६	प्रयोजन	६, ८-१०, १५३
प्रतिपत्तिहेतु	२२२	प्रवर्तक	१८
प्रतिबद्ध	११५	प्रवर्तकत्व	१८
प्रतिबन्ध	१६५, १६८, १७१	प्रवर्तकाध्यक्ष	१९
प्रतिभा	३५	प्रवृत्ति	१९, २८, ४९
प्रतिभास	५०, १८९	प्रवृत्तिविषय	७२
प्रतिभामघर्म	४३	प्रवृत्तिविषयापेक्ष	७३
प्रतिषेध	२२१	प्रवृत्तिविषयोपदर्शक	२०
प्रतीति	१८४	प्रवृत्तिविषयोपदर्शन	१४
प्रतीत्यसमुत्पाद	२०२	प्रसङ्गसाधनत्वप्रसङ्ग	१३३
प्रत्यक्ष	२०, २१, ३५, ३८, ३९, ४१, ५८, ६६, ७३, ८९, ११९, १६५, २०५, २०६	प्रसज्यप्रतिषेधवृत्ति	९८
प्रत्यक्षनिरावृत्त	१८३	प्रसज्यप्रतिषेधात्मा	२०४
प्रत्यक्षपुष्टभाविन्	४६, ७१, ७९	प्रसज्यप्रतिषेधाश्रय	१०३
प्रत्यक्षलक्षण	५४	प्रसज्यात्मा	९९
प्रत्यक्षविरुद्ध	१८३	प्रसिद्धि	१८४
प्रत्यक्षादिघर्म	१८३	प्रागभाव	१३३
प्रत्यक्षानुपलम्भ	१६५	प्राण	१९१
प्रत्यक्षानुपलम्भावसेय	१४६	प्राणिघर्म	२१४
प्रत्यवमर्ष	५१	प्राधान्य	३४
प्रदर्शक	१८	प्रापक	१८
प्रदर्शन	२७, २५१	प्रापकत्व	१८, २५
प्रमाकरण	७९	प्रापणव्यापार	२७
प्रमाण	१८, २०, २६, २७, ३५, ६५, ६६, ७२, ७९, ८०, ८५, १५६, २४८	प्रापणशक्ति	१९
		प्रापणीय	७२
		प्रापित	१९
		प्राप्त	२५

५ घर्मांतरप्रदीपस्य शब्दमूची ।

२९४

		२८	वाक		४
प्राप्ति			वाक्य	८-११	१८९
प्रामाण्य	१९ २१ २५ ७३		वाक्याय		५
फल	६ १९ २५ ८० १५३		वाचकरूप		१४३
फलरूप		७९	वाच्यरूप		१४३
फलविप्रतिपत्ति		३५	वाद	१७८ १७९	२२३
फलावस्था		८८	वादिन		१८९
वालविकल्प		५०	वासना		१२१
बुद्धि		१९२	वास्तव		११४
भाव		३५	विकल्प	२० २३ ४६ ४९ ६६	
भावना	६७ १२१		विकल्पपूर्विका	७० ७८ ७९ ८६ १३०	
भ्रम		१६०	विकल्पविज्ञान		४९
भ्रान्त		३५	विकल्पविज्ञानरूप		४
भ्रान्तत्व		४४	विकल्पविज्ञानविषय		१८३
भ्रान्ता		६४	विकल्पविज्ञानविषय		१८४
महाभूत		११५	विकल्पाविषय		११३
मात्स्य		२४८	विकल्पात्मा		६६
मन		४	विजय		३
मानस	३९ ४१ ५९ ६१		विजनु		४
माग		२४५	विज्ञान	४३ ७५ १०२	१८१
मायभावना		४	विधि		४१ २२१
मिथ्याज्ञान	३२ ३३ ४५		विषमवस्त		२११
मिथ्याज्ञानत्व		२६	विषययानान		१६०
मूढ		४	विप्रतिपत्ति		३५ १७९
योगिज्ञान	५४ ५६ ६० ६८		विरुद्ध	९८ ९९ १९५	
योगिप्रयत्न		३९	विरुद्धना		२२३
योग्यता		६४	विरुद्धधर्माध्याग		२२६
वस्तुत्व		२०८	विरुद्धध्यानीपल्लव्यप्रगग		१३३
वस्तुगौर	१८९ २२४		विरुद्धाभ्यन्विचारी		२२६
वण		४२	विरुद्धाभ्यन्म	१३० १३५ १३८ १४०	
वस्तु	६२ २०४ २२१		विरोध	९८ ९९ १३० १३३ १४८	
वस्तुपाहृ		२०	विरोधगति		१६६
वस्तुधम	४३ २१९ २२२		विरोधपरिणामि		७०
वस्तुबलप्रवृण		२२१	विरोध		२४०
वस्तुभूत		२०१	विरोधनामिद्ध		९० १००
वस्तुध्वयध्यागन		१८३			
वस्तुसंज्ञ		२०			

विशेष्यासिद्ध	९२, १९०	लिङ्ग	१११, ११५, ११९, १५१,
विषय	२७, ७१		१८९, १९०, २३४
विषयभेद	१९	लिङ्ग	१११
विषयविप्रतिपत्ति	३५	लोकप्रसिद्धि	७०
विषयसारूप्य	८१	शक्तिनिश्चय	१९
विषयाकार	८१	शब्द	१३, ३५, १२५, १४३,
विषयाभास	८१		१८३, १८४, १९४
विसंवादक	४५	शब्दसतान	१९४
बंधर्म्यं	२३८	शब्दाकारससर्गं	६९
बंधर्म्यदृष्टान्त	२३८	शब्दावर्तन	१४३
बंधर्म्यं	२२३	शाब्द	१८६
व्यक्त	६४	शाब्दप्रत्यय	१८५
व्यतिरेक	९६, १६७, १६८	शासन	२४५
व्यतिरेकवाक्य	९६, २५१	शास्त्र	२४५
व्यधिकरण	१९०	शीतस्पर्श	२१०
व्यधिकरणासिद्ध	९२, १३८, १९०	शेषवन्	८८
व्यवस्थाप्यव्यवस्थापनभाव	८४	श्रोत्रविज्ञान	५३
व्यवहार	१०९, १२२, १८४	षट्पदार्थ	२४०
व्यवहारसाधन	१०७	षड्लक्षणहेतुज	३५
व्यसन	३	सकेत	४९
व्यापक	१२९, १३०, १५५, १६६	मर्या	३७
व्यापकता	२४३	सघातत्व	१८१
व्यापकविरुद्धकार्योपलब्धि	१४८	सदिग्धविपक्षव्यावृत्ति	१९५
व्यापकविरुद्धव्याप्तोपलब्धि	१४०, १४१	सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिक	९५, २०९
व्यापकविरुद्धोपलब्धि	१४८		२१६, २१८
व्यापकानुपलब्धि	१४६	सदिग्धविशेषणासिद्ध	९३, १९३,
व्याप्त	१०८	सदिग्धविशेष्यासिद्ध	९३, १९३
व्याप्ति	१५५, १५६, १६५	सदिग्धाव्यासिद्धव्यतिरेक	२१६
व्याप्य	१२९, १५५, १६६	सदिग्धासिद्ध	९३
व्याप्यव्यापकधर्मलक्षण	१५५	सयोग	१७०
व्याप्यव्यापकभाव	१४६	सयोगी	१००, १०९
व्यामोह	१६०	संवादक	१७
व्युत्पत्ति	११	संवृतिज्ञान	७१
रस	७५	सशय	१३, १५, २२, ३३
लक्षण	२७, ३६	ससमहेतु	१४९, २१४, २२२
लक्षणहेतु	१७	ससर्गं	४८

५ धर्मोत्तरप्रदीपस्य शब्दसूची ।

२९६

मसार	५१	२४६	२४७	साधननिर्भास	२८
सहस्र			१८१	साधनवाक्य	१५५
सत्कायदृष्टि			४	साधनवकल्य	२४०
सत्त्वरजस्तमोरूप			२०४	साधनाङ्ग	१०८ १७२
सन्तान	२७	४०	५८ ७१	साधनाभाव	१६६
			७३ २०१	साधनावयव	१५६
सन्ताननिष्ठ			२०२	साधम्य	१५४ २४२
सन्निवेश			४२	साधम्यदृष्टान्त	२३८
सप्रतिषेधद्रव्य			४३	साधारण	७५ २१६
समवाय	३९	११४	११५ १७०	साधारणविषय	२१
समवायिक			२४०	साधारणानकान्तिक	९८ ९९
समवायिन्			३९	साध्य	१६९ १८० २३४
समारोपित			२०५	साध्यनियत	१६५
समारोप्यमाण			७८	साध्यनिर्देश	११३
सम्पद			२	साध्यप्रतीति	१७४
सम्बन्ध	९	१०	११५	साध्यविषयसाधक	२१३
सम्भावना			१५	साध्याभाव	१६६
सम्यक्त्व			१७	साध्यायत्त	१६५
सम्यग्ज्ञान	१७	२०	२४ २८	साध्यायत्तव	१६५
सव			३२	सामध्य	२२३
सवज्ञ			२४६	सामाय	१३३ २३२
सर्वज्ञत्व			२०८	सामायविषय	२१ ३५
सहकारी			५८	सारूप्यभाग	८८
सहस्रियतिलक्षण			९९	सिद्धसाधन	२२३
सहानवस्थानलक्षण			९८	सिद्धि	३१
साध्यवहारिव			२० २७	सुप्त	१९२
साध्य			१०३	स्तुति	२
साधार			१०२	स्थूल	४३
साधारणार			२९ ६६	स्थूलाभास	४३
साधुनिव			१८६	स्थूलिय	४३
सानावार			६६	सर्ग	७५
साग्मिक			२२१	स्तूलाभासत्व	७०
सापेक्षत्व			८५	स्मरण	२८ ४७
सापेक्ष	१०९	१६५	१६९ १८९	स्वप्न	१०
			२२३ २३४	स्वप्नसापेक्ष	१३३
साधनशेष			१८९	स्वप्न	१६

स्वप्रकाशता	६४	स्वार्थज्ञान	८८
स्वभाव	१०४, १०८	स्वार्थसम्पद्	२
स्वभावविरुद्धोपलम्भ	१३५	स्वार्थानुमान	१४३, १७४
स्वभावविशेष	१०४	हीनाङ्ग	१८९
स्वभावहेतु	१०६, १०९, ११४, १८५	हेतु	१००, १६१, २२३
स्वात्पासिद्ध	९२	हेतुदोष	९५
स्ववचननिराकृत	१८६	हेतुवचन	१७३
स्वलक्षण	७०, ७५	हत्वाभास	२२२, २२३, २५६
स्वमवेदन	३९, ५६, ७१, ११९	हेय	३१

६. धर्मोत्तरप्रदीपस्य विशेषनामसूची ।

असत्वादवादी	३५, ४५	कणादगास्त्र	२४०
अवलक	२४६	कपिल	१९२, २४५
अक्षपाद	६, १७३, २८७	कश्चित्	४, ५, ९, १८, २८, ३०, ६६, ९३, १०८, १२६, १३२, १३३, १४६, १५१, २२४
अध्ययन	१७५	कार्पटिककर्णाट	१७४
अन्य	४, २३, ५०, ५९, ७४, १३८, १३८, १४५	काब्यालकार	६
अपर	९, ४१	काब्यालकारवृत्ति	६
अभिधर्म	१, ३	काश्यप	२२८
अभिधर्मकोश	५९, ६२	कुमारिल	१०८
अरिष्टनेमि	२४६	कीमारिल	३५
अह्लीक	३५, २४६	क्षपणक	१९१
अर्धटालोक	९०	गौडकास्मीर	१७४
आचार्य	२४, २९, ३३, ४१, ४२, ५४, ६२, ६४, ७४—७७, ८२, ९०, ९८, १०३, १०८, १२८, १३१, १३५, १३८, १४०, १४१, १८९, २११, २२३, २५५, २५६	गौतम	२४५, २४७
आचार्यदिग्नाग	३८, ४२, ५४, ५६	चार्वक	५६
ईश्वरसेन	१०३, १०८	चिरन्तनवंशोपिक	३५
उद्घोतकर	४२, ५४, १७५, १८३, २२२	जल्पमहोदधि	१२८, २०५
ऋषभ	२४६, २४८	जितारि	१४९, २५७
एक	९, २३	तथागत	२
वणाद	२२८, २२९, २३२, २३३, २४०	तथागत	१७३, २०८
		तात्त्विक	६२
		तीर्थिक	३

तीर्थशास्त्रप्रणेता	२७७	वाहृत्पत्य	३५
त्रिलोचन	१७३	वीर	२१९, २०१
दिगम्बर	१९१	भगवान्	६२
दिग्नाग	२२२	भट्टवराहस्वामी	०
दुर्वेष	८६, १४९, २५७	भट्टार्चटनिवन्धन	७५, ९०
धर्मकीर्ति	१, ४, ५४, २५७	भदन्त	३०, ४२
धर्मपाल	३५	भागवृत्तिवार	१०
धर्मोत्तर	१, ४, ५, ६, १८, २०, २६, ३३, ४४, ४५, ५०, ५८, ६०, ६७, ७०, ७४, ७५, ९०, ९७, ११८, ११९, १२१, १२४, १२५, १२९, १३२, १३८, १४१, १४०, १४५, १५५, २०५, २०८, २१२, २५७	भाष्यकारीय	९८
		मनु	२४७
		महाभाष्य	३४
		मीमांसक	३५, ४१, ५६, ५७, १६०
		याज्ञवल्क्य	२४७
		योगाचारनय	८६
		योगाचारमत	४२, ४४
धर्मोत्तरप्रदीप	८६, १४९, २५७	रचिटीका	१७५
नैयायिक	३५, २२२, २५५, २५६	लोकायनिक	३५
न्यायविन्दु	२५७	वर्धमान	२४७
न्यायविन्दुटीका	१	वादन्याय	१०८, १५६, १७२
न्यायभाष्यटीका	१७३, १७५	वास्तिक	५, १७३, १७५, २१०
न्यायवादिन्	७८, २२३	वातिककार	५७, ७९, ९१, ९५, १६६ १८०, १८९, २१३, २१७, २१८, २२३, २५६, २५५
न्यायमूत्र	१७३, २४७	वातिककृत्	१२ १४६, २५५
पाणिनि	९, १७	वातिकमूत्रिक	११०
पारसीकशास्त्र	१५	विज्ञानवाद	४६
पाश्वर्नाथ	२४६	विनय	१, ३
पिठर	२३२	विनिश्चय	८६, ६७, ६८ ९१, ९७, ९८
पीलुक	२०९	विनिश्चयटीका	३ ३३, ४१ ७० ७०, ७३
पूर्व ३२, ३३, ४०, ४६, ४७, ६२, ११०		किनीतदेव	५, ३१, ३४
पूर्वकः	४४	विशेषान्याय	८३, २०५
पूर्वव्याख्यान	५२	विश्वरूप	१७५, २४७
पूर्वव्याख्यान	४४, १८७	वैभाषिक	५६, ६४
पूर्वयोग	३५	वैयाकरण	३५
पैठर	२३२	वैशेषिक	३२ ५६, २४०
पैलुक	२२९	गङ्गुराचार्य	१७२
प्रकीर्णवृत्ति	३५	गालभद्र	५, ३१, ३२, ६१, १३८, २०२
प्रभाष्यवातिक	१२, ३५, ६८, १२४		
प्रामाण्यपरीक्षा	२४		

पास्त्रकार	२२७	२३३	मुगत	२	४
श्लोक-साहित्य		१३	सूत्र	१	३
मन्त्र	२४७		सूत्रकार		६३
सायम्बन्धनान्ती		२६	सौत्रातिकनय	४४	६१ १२७
साय्य	३५	६७	१८१	स्वयथ्य	५६ १७२
	१८२	१९०	२१२	स्वयथ्यविचार	२२४
साय्यव्यवहार		२६५	हनुमिदु		५९ ७५

७. धर्मोत्तरप्रदीपस्यावतरणानां सूची ।

जनां जन्तुनां वा यमात्मन (महाभा० वन० ३० २८)	४	उपयपरिष्कार (पाणिनि ७ २ ३१)	२२७
जय प्रयत्नान् (यायवा० प० ६१)	६	उपसर्गा त्रियायाग (पाणिनि १ ६ ७०)	३८
जनुमानात्थनिश्चया दम्भ (मामामर)	६१	कमधायम-वर्धायान् बहुव्रीहिरेव लाघवन	१३८ १००
अयथानिष्ठाभवत् (धर्मकीर्ति)	२००	कपना नामजायात्विजना	
अथ प्रयोजन दाहानि (विनातन्व शान्तभक्तौ)	३१	(यायवा० प० ६१)	४२
अथ याचनायाम	०	कत्करण कृता बहुलम	
अवश्य पथनिष्ठा न (स्वयथ्य)	१७२	(पाणिनि २ १ ३२)	७६ ११०
अवसितान्चाव रो विक्रयानां ग्राह्य (धर्मोत्तर प्रमाणवि० टी०)	७०	कामनाक० (प्रमाणवि०)	६८
अवस्तुनोन्त्यवस्य निद्रवान् कि तन्वदान् (अयथाय्या)	१०६	गतिप्राप्त्य	६०
असन्निधानं याग्यन् सवया वस्तुनाऽ- भाव (अयथाय्या)	७६	गतिन्व (पाणिनि-१ ६ ६०)	२८
असाधारणत्रिपथं स्वत्त त्रिपथमिति (हनु० टा० पृ० २५)	७५	गान्धित्तिन्व (पाणिनि ५ ६ ९०)	१५८
असामर्थ्यवदर्थभिश्चा स्वल्पणस्य (पूर्वव्याख्यानभि)	५०	चप पश्यति स्पाणि (अभिध० १ ६२)	५६
इष्टं विरुद्धकायं पि त्पानालाद्यप त्पम (प्रमाणवा० ५)	१२८	चनमय चवविधागु लत्त्व परिममाप्यन	
इनाभ्रान्तपत् नमिगिवात् (पूर्वव्याख्या)	४६	(यायवा० प० २)	३६
		चतुर्गयमयत्पानवन्दि (प्रमाणवि०)	६७
		चित्तवना अचरमा उत्पन्ना समनन्तर (अभिध० २ ६२)	५९
		जनिकत प्रकृति (पाणिनि १ ६ ३०)	९० ११८
		तत्राथत्पिद्विनाम	६४
		तत्र तन्नाद्यममाधारणत्रिपथमिति (हनु० पृ० ५०)	७५

तदिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशान् सम्प-		प्रत्यक्षमिति राज्ञा.....प्रतिपाद्यते	
ज्ञान परामुद्रयते (विनीतदेय)	३४	(न्यायवि० टी० अन्वयेन)	४१
तद् विदन्त्यधीयते वा	०४०	प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् (चावाव)	४१
तद्विधेये तु चैतमा	६४	प्रदेगान्तरप्रतिद्वयो (अन्यव्याख्या)	४१
तरप्तमयो घ. (पाणिनि १ १ २२)	५३	प्रमिद्धानि प्रमाणाणि (न्याया० २)	३५
तोषं स्वय याति जगत् समग्र		वाह्यार्थालम्बनेमवविध (ज्ञानगर्भं)	६२
(भट्टवरहस्वामी)	०	भ्रान्तिरपिसम्बन्धन प्रमा (न्यायवादी)	७८
तूनीया (पाणिनि २ १ ३०)	४८, ११०	मनोऽप्युत्पन्नमेतमस्ति तेन स चेन्नत	
त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञान		(प्रमाणवा० २ १४३)	१०
तदनुमानम्	४०	यदि मूढमे व्यवहिते वा...मर्ब्रजसिद्धि	
दु स्र वताय तपस्वी (प्रमाणवि०)	९८	(मिद्धिवि० पृ० ४१३)	२६६
द्वाम्या मिधवो रूप गृह्यते	६२	यद्येनच्छ्रावणत्व नित्यानित्ययोर्दृष्टम्...	
द्वितीया (पाणिनि २ १ २४)	१५७	श्रावणत्वात् (उद्द्योतकर)	२२२
द्विविधज्ञानविज्ञेया पञ्च बाह्यविषया	६२	यद्वेन्द्रिय प्रमाण म्यात् तस्य वार्थेन	
द्विविधो ज्ञानाना विषयो		मगति (श्लोकवा० ६. ६०)	५७
(प्रमाणवि० टी०)	७३	यमर्थमधिष्ठत्य (न्यायमू० १ १ २४)	६
धर्मविरिष्टस्थ धर्मिण		युक्तिप्रभावे (प्रमाणवि०)	३
(अध्ययन रुचिटीकायाम्)	१७५	वस्तुपक्षेण यत्र...	३२
धीप्रमाणता। प्रवृत्तेस्तत्प्रधानवाक्येयोपा-		व्युत्पत्त्यर्थस्य पदेरकर्मत्वाद्	
देयवस्तुनि (प्रमाणवा० १-५)-५७, ८०		(भागवृत्तिकार)	१२
धीरत्यन्तपरोक्षे		रूपादिजात्यभिसम्बन्धिवचनात्	६२
(मिद्धिवि० पृ० ४१३)	२४६	लक्षणहेत्वो न्याया	
न कपि (पाणिनि ७ ४ १४)	११९	(पाणिनि ३ २ १२६)	१७, २८, ३३
न तावदात्रोकादेश्चत्तैनान्धकारादिना		शास्त्रप्रयोजनं प्रयोजनाद्	
(शान्तमद्र)	२०३	(श्लोकवा० १ १८)	१३
न तु सपक्षविपक्षयो		शपाद् विभाषा	
(धातिककार)	९५	(पाणिनि ५ ४ १५४)	११९
न प्रमाणफलयोर्विषयभेद		श्रुतमये (प्रमाणवि०)	६८
(प्रमाणवि०)	९१	पठ्यतमर्थप्रत्ययन	
न भ्राद् (पाणिनि ६ ३ ७१)	९२	(पाणिनि २ ३ ३०)	४०, ९३, १३७
नि शब्दे देशे शब्दमात्राभावे		सदकारणवन्नित्यम्	
(जल्पमहोदधी)	१२८	(वै० सू० ४ १ १)	१९६
परबल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो		मत्रिहितश्चार्थो दहनविशेषश्चेति	
(पाणिनि-२ ४ २६)	३८	(अन्यव्याख्या)	१३८
पुरा विषयनिष्पन्नपूर्वकमेव हि		मजमी (पाणिनि ० १ ४०)	८८
(विश्वरूपोद्घोषितकरी)	१७५	ममनन्तरप्रत्ययग्रहणम् (अन्यव्याख्या)	९५

समय स्मार्यते पर (प्रमाणवा० ४ २६७)	३५	सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञान बाज्य वस्तुनि (श्लोकवा० अभाव० ११)	१०८
समानस्य (पाणिनि ६ ३ ८४)	९७	साधन कृता (व्या० महा० २ १ ३३)	११०
समुदायस्य साध्यत्वात्...त्वमुपचर्यते सर्वरसभोग्नाज्य भिक्षाक (अन्यव्याख्या)	९७	साध्यघमनामान्येन समान पक्ष (प्रमाणवि०)	९८
मर्वेदचासौ लौकिको लोकोत्तरश्च (विनीतदेव)	३२	साध्यवचनमसाधनाङ्गवचन न भवति (त्रिलोचन)	१७३
सर्वेदचासौ पुष्टपार्थश्च (शान्तभद्र)	३१	साध्यविपरीतसङ्काव्यवच्छेदार्थं	
सर्वोत्पत्तिमतामीश्वरो निमित्तकारणम	३२	निगमनमिति	१७३
साक्षात्तृतामेपजगतस्वभाव (भट्टवराहस्वामी)	३०	सामान्यवान गुण सयोगविभागयारन पक्षो न कारणम (वैश० सू० १ १ १६)	१९४
	२	मुडनपुमवस्य (पाणिनि १ १ ४३)	९८



शुद्धिपत्रम्

पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	१	प्रवर्तन्ते	प्रवर्तन्ते
१९	६	०निप्यन्ते०	निप्यन्ते०
२०	६	किं ना०	किला०
२२	६	शङ्कितम् ?	शङ्कितम् ।
२५	२०	०सम्पन्नानेन	०सम्पन्नानन्
२६	२४	०प्रतम्'	०मतम्
२६	२७	परिच्छेदस्य	परिच्छेदनस्य
३२	११	इत्यत्र	इत्यत्र
२९	२८	करोतीति	करतीति
३३	२९	०पर्यर्थं	०पर्यर्थ
३४	५	व्युत्पाद०	व्युत्पाद०
३४	१६	विज्ञेयाभिधा०	विज्ञेयाभिधा०
३८	२७	[प्रमाणसम् ० ?]	[न्यायसुख]
४१	२४	परिपाटया	परिपाटया
४८	४	घटार्थ—	घटार्थ—
६७	३	सद्भूता	सद्भूता
८३	७	तुद्रपो	तद्रूपो
९३	१२	भवपा	भवपा
९५	२६	लभ्य	लभ्य
९७	२१	कथमन्याधन	कथमन्यार्थेन
११०	२४	वद्वि	वुद्धि०
१२७	१५	वायति	वायति
१३७	७	विशेष०	विशेष०
१६१	२८	वाधक०	बाधक०
१६७	१	०धाद्विध०	०धाद्विध०
१९९	२५	मनिय—	मनिय—
२४०	७	असर्वगतद्र०	असर्वगतद्र०
२५३	२५	०कारणाशक्त्या	वा(क) रणशक्त्या